ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Գիւզալեան

Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի

Ա հատոր

Հնագոյն շրջաններէն մինչեւ
Տիգրան Մեծի կայսրութեան անկումը

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2016

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գառնիկ Գյուզալյան պատմաբանի ու նրա գիտական ժառանգության մասին այսօր ցավալիորեն քիչ է հայտնի հայ պատմաբաններին և հատկապես նրանց երիտասարդ սերընդին: Մեզանում Գյուզալյանի գիտական վաստակին ու դրա արժևորման անհրաժեշտությանն առաջին անգամ անդրադարձել է պրոֆ. Պետրոս Հովհաննիսյանը՝ նշելով, որ XX դարասկզբի սերնդի պատմաբանների քաջածանոթ փաղանգի ներկայացուցիչների (Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Ս. Տ. Երեմյան, Մ. Գ. Ներսիսյան, Վ. Ա. Պարսամյան և ուրիշներ) շարքին արդարացիորեն պետք է դասել նաև Գ. Գյուզալյանի անունը, ում պատկառելի գիտական վաստակի արժևորումը դեռ սպասում է իր ապագա անաչառ ուսումնասիրողին[1]:

Գ. Գյուզալյանը ծնվել է 1893 թ., V դարի հայտնի մատենագիր Ղազար Փարպեցու ծննդավայր Փարպի գյուղում, հողագործ Ղազար Գյուզալյանի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղի վարժարանում, ապա՝ Էջմիածնի Գևորգյան Ճեմարանում: Աշակերտել է ժամանակի ականավոր դեմքերից Հր. Աճառյանին, Գր. Ղափանցյանին, Գ. Հովսեփյանցին, Ս. Հարությունյանին և այլոց: Հատկապես ազդվել է Գր. Ղափանցյանից, ով դեռ ուսումնառության տարիներին նկատեց շնորհաշատ պատանուն և ուղղորդեց խորանալ պատմագիտության մեջ[2]: Գ. Գյուզալյանը 1913 թ. գերազանցությամբ ավարտելով ճեմարանը, երկու տարի ուսուցչություն է արել հայրենի գյուղում, ապա, մինչև 1918 թ. Երևանի Գայանյան օրիորդաց ճեմարանում[3]:

---

[1] **Պ. Հովհաննիսյան**, Գառնիկ Գյուզալյան. Հայ Պատմագիտության երախտավորը, Էջմիածին. պաշտոնական ամսագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, Մայիս 2006, էջ 73-91:

[2] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

[3] **Գառնիկ Գյուզալեան**, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականութիւնը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յորելյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1985, էջ 5:

1921 թ. գործուն մասնակցություն է ունեցել փետրվարյան ապստամբությանը, նշանակվել Երևանի գավառի Եղլովան (այժմ՝ Կոտայք) գյուղի պարետ: Ապստամբության պարտությունից հետո «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» անդամների և համակիր զինվորականության հետ ապաստանել է Զանգեզուրում, ուր վարչական պաշտոններ է զբաղեցրել Լեռնահայաստանի կառավարությունում: 1921 թ. հուլիսին անցել է Պարսկաստան՝ Թավրիզ և տեղի դպրոցներից մեկում հայոց պատմություն դասավանդել: Մի քանի մտավորական ընկերներ-ի հետ հիմնադրել է հայ-ռուսական գիմնազիա, որը դարձավ պարսկահայ լավագույն դպրոցներից մեկը[1]:

Լինելով դաշնակցական՝ նա խորապես ուսումնասիրել էր Հ. Յ. Դ. պատմությունը և միշտ խոսքով, թե գրչով ընդգծում էր կուսակցության դերը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության մեջ: Պատահական չէ, որ Դրաստամատ Կանայանը նրան որակել է որպես «գրչով խոսող» դաշնակցական մտավորական[2]:

1923 թ. իրականանում է Գյուզալյանի վաղեմի երազանքը: Նա ընդգրկվում է այն հիսուն դաշնակցական ուսանողների շարքում, որոնց Չեխոսլովակիայի կառավարությունը հնարավորություն է տալիս անվճար ուսանելու Պրահայի համալսարանում, որի պատմության ֆակուլտետում Գյուզալյանը խորանում է Հին Արևելքի պատմության բնագավառում[3]: 1927-1929 թթ. Գ. Գյուզալյանն ուսումնառությունը շարունակում է Պրահայի համալսարանի դոկտորանտուրայում[4]:

Ս. Վրացյանի բնորոշմամբ՝ «*Գառնիկը համալսարանից դուրս եկաւ մարզուած ու ճոխացած մտքով, պաւմագիտական*

---

[1] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

[2] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

[3] **Գառնիկ Գիւզալեան**, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականութիւնը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոռելյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1985, էջ 5-7:

[4] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

հարուստ պաշարի ու մեթոդի տիրացած»[1]:

Չնայած ակադեմիական կրթությունը շարունակելու մեծ ցանկությանը՝ 1929 թ. նա անսաց Ն. Աղբալյանի խնդրանքին՝ գնալ Բեյրութ և համալրել սիյուռքի խիստ սակավ ուսուցչական ներուժը[2]: 1929-1932 թթ. զբաղեցրել է Սիրիայի հեռավոր Արաբ-Բունարի գյուղի ազգային վարժարանի տնօրենի պաշտոնը, այնուհետև իբրև Հայոց և ընդհանուր պատմության դասախոս՝ հրավիրվել է Բեյրութի նորաբաց Նշան Փալանճյան ճեմարան[3], ուր և դասավանդում է մինչև իր մահը[4]: Մահանում է 1958 թ. ապրիլի 8-ին, Ալեքսանդրիայում, ուր մեկնել էր բուժման նպատակով:

Գյուզալյանի հայտնվելը ճեմարանում Վրացյանը շըրջադարձային է համարում նրա կյանքում, նշելով. «Ի վերջոյ, բախտաւոր եղաւ, որ ընկաւ «Համազգայինի» ճեմարանը: Այլապէս նա էլ դատապարտուած պիտի լինէր, ուրիշների նման, ժանգոտելու գաղութային անապահով կեանքի ճնշման տակ: Քառորդ դար պաշտօնավարելով Ճեմարանում, Լեւոն Շանթի և Նիկոլ Աղբալեանի ընկերակցութեամբ, նա ոչ միայն նոր սերունդ հասցրեց, այլեւ գիտնականի հմտութեամբ մշակեց հայոց պատմութեան վերաբերող նիւթեր՝ արտադրելով բազ-

---

[1] **Ս. Վրացեան**, Անձինք Նուիրեալք, Տպարան «Համազգային», Պէյրութ, 1969, էջ 229:

[2] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

[3] Լևոն Շանթի և Նիկոլ Աղբալյանի ջանքերով 1930 թ. մարտի 3-ին Բեյրութում բացվում է Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարանը, նախնական 15 սաներով, որի առաջին տնօրենը դարձավ Լևոն Շանթը, ում մահից հետո հաջորդեց Ս. Վրացյանը: Ճեմարանը հսկայական դերակատարություն ունեցավ հայկական սփյուռքի կյանքում, ի սկզբանե հանդես գալով ոչ միայն որպես զուտ դպրոցական հաստատություն, այլև հայեցիության և ազգային առողջ դաստիարակության օջախ՝հայ գրչի ու մտքի ակնառու ներկայացուցիչների շնչով հարուստ: Ճեմարանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարան, 50 ամյակ, տեղեկագիր 1979-1980 տարեշրջանի, Համազգայինի Վահե Սէթեան տպարան, Պէյրութ, 1980:

[4] **Գառնիկ Գիւզալեան**, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականութիւնը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոռելյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1985, էջ 5-7:

մաքիւ լուրջ յօդուածներ ու առանձին արժէքաւոր հատորներ»[1]:

Հայ ազգի պատկառելի գործիչների աստղաբույլին վերաբերող իր հուշերում ու մտորումներում, որ վերնագրել էր «Անձինք նուիրեալք», Սիմոն Վրացյանը Բաֆֆու, Կոմիտասի, Լ. Շանթի, Ն. Աղբալյանի կողքին ուրույն տեղ է հատկացնում նաև Գ. Գյուզալյանին, նրա մասին արտահայտելով հետևյալը. *«Դեռեւս կան սփիւռքում հայ մտաւորականներ, որոնք մարմնով միայն ապրում են արտաստիմանում, մտքով ու հոգիով Հայաստանում են: Գառնիկը դրանցից մէկն էր. Ամբողջ էութեամբ նա մնացել էր Հայաստանցի: Եթե այսօր մշակութային ու պատմագիտական մի շարք երեւոյթներ եւ իրադարձութիւններ Հայաստանից ծանօթ ու գնահատուած են սփիւռքում, այդ մենք պարտական ենք նաեւ Գիւզալեանին, որ կամուրջի դեր էր կատարում, մշակութային տեսակէտից, Հայաստանի եւ Սփիւռքի միջեւ:... Գառնիկ Գիւզալեանը գերազանցապես գրքի մարդ էր: Որպէս գրքի մարդ աշխատի եկաւ, որպես գրքի մարդ ապրեց եւ որպէս գրքի մարդ էլ հեռացաւ այս աշխարհից:.....Նրա տեղը, ինչպէս եւ Արոնցի տեղը, ինչպէս եւ Աղբալեանի տեղը, ինչպես եւ շատ ուրիշների տեղը սփիւռքում բաց է մնացել: Իր թերի մնացած գործերը շարունակող չկայ, դժբախտաբար»*[2]:

Գ. Գյուզալյանի գիտական ժառանգությունն ունի լայն ընդգրկում՝ պատմության հնագույն շրջանից մինչև ժամանակի աշխարհաքաղաքական վայրիվերումների, ժողովրդավարական, ընկերվարական (սոցիալիստական) ու ազգային հիմնախնդիրների վերլուծություն[3]: Բայց նա ուներ մի մեծ երազանք, գրել հայոց ամբողջական պատմությունը չորս հա-

---

[1] **Ս. Վրացեան**, նշվ աշխ., էջ 229:

[2] **Ս. Վրացեան**, նշվ. աշխ., էջ 229:

[3] Գառնիկ Գյուզալյանի աշխատությունների մատենագիտությունը տե՛ս **Գ. Գիւզալեան**, Պատմական խնդիրներ, Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1985, էջ 95-105, **Պ. Հովհաննիսյան**, Գառնիկ Գյուզալյան. Հայ Պատմագիտության երախտավորը, Էջմիածին. պաշտոնական ամսագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, Մայիս 2006, էջ 73-91:

տորյակով, որ ցավոք միայն մասամբ իրականացրեց: «Հայոց պատմություն» դասագրքի միայն առաջին հատորը հրատարակվեց[1], որ ընդգրկում էր հայերի ծագումից մինչև քրիստոնեացման ընդգրկող ժամանակաշրջանը:

Ս. Վրացյանը փաստում է Գյուզալյանի այն խորին համոզմունքի մասին, որ հայոց պատմությունը երբեք լիարժեք չի լինի, եթե դիտվի զուտ որպես հայերի պատմություն, անկախ հարևան ժողովուրդներից: Հայերի կյանքը, ըստ Գյուզալյանի, դարերի ընթացքում շաղկապված, հաճախ խառնված է եղել հարևան ժողովուրդների կյանքին: Ուստի նա անհրաժեշտություն էր տեսնում ոչ միայն հայ ժողովրդի պատմությունը գրել, իբրև առանձին երևույթ, այլ տալ ընդհանուր միջավայրի, այդ միջավայրում ապրող ժողովուրդների համաղրական պատմությունը[2]: Այս մտադրությունը, ցավոք կրկին մասնակիորեն ի կատար ածվեց Գյուզալյանի «Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի և Հայաստանի» դասագրքի Ա հատորի լույս ընծայումով:

Երկրորդ հատորը, որ պիտի ընդգրկեր Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի պատմությունը հռոմեա-պարթևական հակամարտությունից մինչև սելջուկյան արշավանքները՝ մինչև XI դարի կեսերը, այդպես էլ լույս չտեսավ: Երկրորդ հատորի նյութերը գտնվում են հեղինակի թողնում, որը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում[3]:

«Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» ստվարածավալ աշխատությունը, որ լույս ընծայվեց որպես դասագիրք, հանդիսանում է սփյուռքում հայապահպանման հիմնախնդրի շուրջ հեղինակի լրջագույն մտորումների արդյունք և երկարամյա գիտամանկավարժական գործունեության ընթացքում օբյեկտիվորեն ծագած մի շարք հիմնախնդիրների յուրատեսակ լուծում: Հետևաբար, նախքան գրքի գիտական արժեքին ու կարևորությանն անդրադառնալը, կցանկանայինք դիտարկել այն՝ որպես սփյուռքի հայկական կրթօջախներում

[1] **Գ. Գյուզալյան**, Հայոց պատմություն, մասն Ա, Բեյրութ, 1953, 375 էջ:
[2] **Ս. Վրացեան**, նշվ. աշխ., էջ 233:
[3] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.:

դասավանդման գործընթացում առկա տեղեկատվական ու մեթոդական անկատարությունների հաղթահարման կարևորագույն հրամայական, ինչն ընդգծում է Գ. Գյուզալյան պատմաբանի՝ նաև որպես բացառիկ մանկավարժի դերը, ով մեծագույն մտահոգություն ուներ հայրենիքից դուրս հայ երիտասարդների աշխարհայացքի ձևավորման ու ճիշտ ուղղորդման հարցում: Առաջին անգամ հայոց հնագույն շրջանի պատմությունը ներկայացնելով Մերձավոր Արևելքում ընթացող պատմական զարգացումների համատեքստում և որպես դրանց անքակտելի մաս՝ նա գիտական խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությանը զուգահեռ՝ հիմնախնդրին է մոտենում նաև ժամանակի մարտահրավերներից բխող, ոչ պակաս կարևոր մանկավարժական և մեթոդական լուծումների տեսանկյունից: Գերազանցապես տիրապետելով անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներին և համակողմանիորեն տիրապետելով Մերձավոր Արևելքի պատմությանն առնչվող եվրոպական պատմագիտական հենքին և մասնավորապես՝ կրթական հաստատություններում դասավանդվող ծրագրերի բովանդակությանը՝ երախտավոր մտավորականը մերժում է հայկական կրթօջախներում դրանցով առաջնորդվելու նպատակայնությունը, համոզված լինելով, որ դրանք հարմարեցված են զուտ եվրոպական պահանջներին և բավարար չեն հայ ուսանողության շրջանում նյութի վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում ձևավորելու համար: Որպես հմուտ ու խորագիտակ մանկավարժ՝ Գյուզալյանը գտնում էր, որ նյութի մատուցումը պետք է իրականացվի արևելքի ու արևմուտքի պատմության համեմատության մեջ, իսկ դա հնարավոր կլիներ Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի պատմությունը, քաղաքական ու մշակութային դիմագիծը ներկայացնող համապարփակ պատմագիտական ուսումնասիրության առկայության պայմաններում, որպիսին էլ դարձավ նրա «Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» դասագիրքը:

Ի սկզբանե գիտակցելով իր առջև դրված խնդրի դժվարությունները, Գյուզալյանը գրքի վերաբերյալ իր ներածական խոսքում չի խորշում ընթերցողին ներկայացնել նաև որոշ

օբյեկտիվ բացեր, մասնավորապես՝ նկարների բացակայությունն ու քարտեզների ոչ լիարժեք քանակը, հույս հայտնելով, որ դրանք անհրաժեշտ ծավալով կհագեցվի գրքի նախատեսվող երկրորդ հատորը:

«Պատմություն Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի» Ա. հատորը սկսվում է հեղինակի ձևակերպմամբ՝ *Միջերկրականյան քաղաքակրթության* ձևավորման ընդհանրական ակնարկով, որի կերտողը, մշակողը, կրողն ու տարածողը ի թիվս միջերկրածովյան երկրների, հանդիսանում էին նաև *ամոնց թիկունքում* գտնվող երկրները, այլ կերպ ասած՝ Մերձավոր Արևելքը:

Գրքի առաջին չորս մասերը նվիրված են Հին Եգիպտոսի, հնդեվրոպական ժողովուրդների, փյունիկյան ու իսրայելական և սեմական քաղաքակրթությունների ներկայացմանը՝ սկսած մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակից:

Պահպանելով գիտական ինդուկցիայի և տրամաբանական վերլուծության ընդգծված մոտեցումը՝ հանգամանորեն ներկայացված են առաջին փոքր նստակյաց կազմակերպված հասարակական միավորների՝ նոմերի առաջացումից, միավորումից մինչև միապետության կազմավորման պատմական նախադրյալներն ու զարգացման շարժառիթները:

Հարկ ենք համարում ընդգծել հեղինակի ուրույն մոտեցումը, ներկայացնելու ժամանակաշրջանի զարգացումները՝ ելնելով աշխարհաքաղաքական գործոնի ազդեցության դիտանկյունից: Որպես Մերձավոր Արևելքում տարբեր քաղաքակրթությունների զարգացման, պետությունների կայացման ու հզորացման գլխավոր նախապայման՝ Գյուզալյանը դիտում է այսպես կոչված *Արգասարեր Կիսալուսնի* նկատմամբ տիրապետությունը, որը ներառում էր Սիրիական անապատը օղակող կիսալուսնաձև գոտին, արևմտյան թևում՝ Պաղեստինը, Փյունիկիան, Սիրիայի բերրի շրջանները, արևելյան թևում՝ ամբողջ Միջագետքը՝ մինչև Պարսից ծոց (էջ 10-11): Կիսալուսնի այս երկու թևերը Գյուզալյանն անվանում է նաև «քաղաքակրթական գոտի» (էջ 86): Գրքում կարմիր թելի նման անցնում ու զարգացվում է տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական

այս շրջանի բացառիկ կարևորության գաղափարը: Այսպես, մ.թ.ա. XX-XVI դարերում Արևելքում իրենց տիրապետությունը հաստատելու և սեմական առաջխաղացումները կանխելու նպատակով այս գոտու նկատմամբ իրենց հավակնություններն էին դրսևորում հնդեվրոպական ժողովուրդները (էջ 86), իսկ Մերձավոր Արևելքում սեմական ժողովուրդների ավելի քան երկու հազար տարի ունեցած քաղաքական ու մշակութային առաջատար դերը հեղինակը ևս մեծապես պայմանավորում է գոտու երկու թևերի տիրապետմամբ (էջ 252): Մ.թ.ա. XV-XIII դարերում Արգասաբեր Կիսալուսնի արևմտյան թևի և Միջերկրական ափերի համար էին պայքարում նախ Եգիպտոսն ու Միտանի պետությունը, ապա Եգիպտոսն ու հաթական «Մեծ պետությունը» (էջ 158-159):

Մերձավոր Արևելքի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը աշխարհաքաղաքական գործոնի դերի շեշտադրմամբ է պայմանավորված Գ. Գյուզալյանի աշխատության արդիականությունը ցայսօր: Մերձավոր Արևելքը եղել և այժմ էլ մնում է համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական վայրիվերումների գլխավոր թատերաբեմ: Փոխվում են պայքարի միջոցները, տեխնոլոգիաները, բայց պատմությունը փաստում է, որ հազարամյակներ ի վեր իշխանության հաստատման կարևոր պայմանը աշխարհաքաղաքական առավելությունների տիրապետումն է:

Նյութի ներկայացման մեջ հեղինակի ընդգծված մոտեցումներից է նաև հնագույն շրջանի պատմության մեջ ժողովուրդների դերի արժևորումը՝ ելնելով հատկապես քաղաքակրթության ու մշակութային զարգացման գործում նրանց ունեցած ներդրման տեսանկյունից, ինչպես օրինակ շումերների կողմից սեպագիր գրերի ստեղծումը (էջ 308), փյունիկացիների կողմից ոչ սեպագիր ու մեհենագիր այբուբենի ստեղծումը (էջ 183), *գրավոր աղբյուրների արժեք ունեցող* գաղութների ձևավորումը (էջ 176), նրանց դերը՝ որպես ասիական ծագումով առաջին ծովագնացների (էջ 160), Բաբելոնի զարգացած օրենսդրական համակարգը (էջ 260), Իսրայելի ժողովրդի դերը՝ որպես նոր

կրոնական ու բարոյական գաղափարների մշակող (էջ 190):

Ուշադրության է արժանի Գ. Գյուզալյանի կողմից Հին Կտակարանի բնորոշումն ու ներկայացումը՝ որպես քաղաքակրթական բացառիկ արժեք. Աստվածաշնչի վերաբերյալ նա մասնավորապես նշում է. «*Այն հսկայ, եզակի գրական կոթող մըն է, որ կ՚ընդգրկէ հրեայ ազգի վիպական պատմութիւնը, իր ծագումէն մինչեւ քաղաքական իշխանութեան անկումը և օրար տիրապետութիւնները: Այսպիսի գրական վաւերագիր չունեցավ ոչ Եգիպտացին, ոչ Քաբելացին: Ան գլխաւոր աղբիւրն է ոչ միայն Հրէից քաղաքական պատմութեան, այլեւ մեծ լոյս կը սփռէ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան, ազգերու փոխ յարաբերութեան վրայ: Ան կը պարունակէ նաեւ հրէական օրէնսդրութիւնը, կենցաղը, ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, բարոյական գաղափարները, փիլիսոփայութիւնը*» (էջ 190)*:*

Գյուզալյանի համար Աստվածաշունչը զուտ կրոնական մատյան չէ, իսկ նրա հայերեն թարգմանությունն էլ նա չի դիտում պարզապես կրոնական կարիքների բավարարման տեսանկյունից. Աստվածաշնչի դերը նա արժևորում է առաջին հերթին ազգերի և մասնավորապես՝ հայերի կայացման գործում նրա ունեցած մշակութային ու գաղափարական ազդեցության առումով: Կարևորելով ազգային մտածողության կերտման գործում լեզվի ու կրոնի դերը, Սուրբ գրքի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի առթիվ իր հրապարակման մեջ Գյուզալյանը մասնավորապես նշում է. «*Հայ լեզուի շուրջ համախմբուած մարդկային հաւաքականութիւնը եւ նրա վրայ կառուցուած միութիւնը մենք կոչում ենք հայ ազգ, իսկ նրա հոգեւոր բովանդակութիւնը՝ հայ ազգայնութիւն*»[1]:

Գրքի հինգերորդ մասը ընդգրկված է նախաուրարտական ցեղային միությունների և ուրարտական պետության ու քաղաքակրթության պատմությանը, որտեղ էլ հեղինակը տեսնում է

[1] **Գառնիկ Գյուզալեան**, Պատմական խնդիրներ (1. Մարքսիստականութիւնը և ազգային հարցը, 2. Մեծ Յոռելյանը), Հ. Յ. Դ. Լիբանանի կեդրոնական կոմիտէի հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1985:

հայ ժողովրդի սկզբնավորման արմատները:

Այստեղ, անդրադառնալով Հայասա-Ազզի ցեղային միությանը, Գյուզալյանը զարգացնում է 1940-ականներին առաջ քաշված այն տեսակետը[1], ըստ որի՝ հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք է հանդիսանում խեթական արձանագրություններց հայտնի հենց այս հնագույն էթնիկական խումբը: Հիմնվելով այս մոտեցման վրա՝ Գյուզալյանը նշում է. «*Այս Հայասաներն են, որ մեր պատմության մեջ բախտորոշ դեր պիտի կատարեն, իրենց անունը տալով մեր հայրենիքին: Բայց նախքան մեր երկրի Հայաստան դառնալը՝ այն դարչաւ սկիզբը Նայիրի երկրի, ապա՝ Ուրարտու*» (էջ 340):

Այսօր հայ պատմագիտության մեջ այլևս առավել տարածում ունի 1980-ականներից սկզբնավորված այն տեսակետը, ըստ որի՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքը **մ.թ.ա. 5-4-րդ** հազարամյակներում գտնվել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում, ավելի որոշակի՝ Հայկական լեռնաշխարհում, հայերը այդ շրջանում կազմել են հնդեվրոպական մայր ժողովրդի մի մասը, իսկ հայերեն լեզուն ու նրանով խոսողները հնդեվրոպական ընդհանրությունից անջատվել և ինքնուրույն են դարձել **Ք.ա. 4-3-րդ հազարամյակների** սահմանում: Այդ ժամանակաշրջանից էլ սկսվել է հայ ժողովրդի կազմավորումը[2]:

Այս առումով, սակայն Գ. Գյուզալյանի գիտամանկավարժական մեծ վաստակը պետք է արժևորել հետևյալ տեսանկյունից. 1951 թ., երբ Խորհրդային պատմագիտության մեջ դեռ շրջանառության մեջ էր հայերի գաղթային տեսակետը, ըստ որի՝ հայերի նախահայրերը տարածաշրջանում եկվորներ են, գաղթել են Բալկաններից, և դպրոցական դասագրքերում էլ դեռ այն շարունակում էր մատուցվել, սփյուռքում ստեղծվում է հայալեզու ճեմարանական դասագիրք, որտեղ ներկայացվում և զարգացվում է տակավին նոր ու համարձակ տեսակետը, որով

[1] Տե՛ս օր. **Гр. Капанцян**, Хайасса-колыбель армян. Этногенез и их начальная история, Ереван, 1947, **Բ. Պիոտրովսկի**, Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը, Տեղեկագիր Հ.U.U.Ռ. Գիտությունների ակադեմիայի, 1945, N 6:

[2] http://www.historyofarmenia.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_hay_joxovrdi_tsagumn_u_kazmavorumy

հիմնովին մերժվում էր գաղթային կամ միգրացիոն մոտեցումը:

Այս տեսակետին ևս ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է նաև գրքի ութերորդ մասում, որտեղ նշված մոտեցման շրջանակներում ներկայացնում է հայ ժողովրդի ծագման գործընթացը: Խոսելով հնդեվրոպական արմենների՝ Հայասա, Փոքր Հայք ներգաղթելու և դարերի ընթացքում հայասաների հետ ձուլման պատմական զարգացումների մասին, որ հանդիսանում են այս հիպոթեզի առանցքը, նշում է. «*Ասոնք (արմենները- Ս. Ա.) էին, որ բերին հայոց լեզուի հնդեւրոպական բառամթերքը, կրոնական գաղափարները*» (էջ 498):

Տարիներ անց ասիանիկ տեսության քննադատների հիմնական հաղթաթուղթը պետք է դառնար այն գաղափարի արծարծումը, ըստ որի՝ երկու լեզուների փոխազդեցության արդյունքում չի կարող առաջանալ, ձևավորվել երրորդը[1]:

Այդուամենայնիվ 1940-ականների կեսերից առաջ քաշված այս մոտեցումը դեռ տասնամյակներ պետք է դրսևորեր իր կենսունակությունը, և արդեն 1971 թ. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակում ևս, արմենները անառարկելիորեն ընդունվում են որպես հայերի հնդեվրոպական նախնիներ, իսկ հայոց լեզվի կորիզը վերագրվում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին՝ ընդունելով հնդեվրոպական տարրի եկվոր լինելու հանգամանքը[2]:

Գ. Գյուզալյանը, լինելով առաջադեմ գիտնական և կրելով ժամանակի խոշորագույն մտավորականների, մասնավորապես Ն. Ադոնցի, Հ Մանանդյանի, Գր. Ղափանցյանի գիտական ու գաղափարական ազդեցությունը, հայ ժողովրդի ծագման հիմնախնդրի համատեքստում ևս կիսում էր նրանց տեսակետները ու հետևողական էր նրանց գիտական զարգացման գործում, ինչի մասին վկայում են նրա բազմաթիվ հրապարակումները ու հոդվածները[3]:

[1] Տե՛ս նույն տեղում:

[2] Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1971, էջ 189-194, 230-245:

[3] Տե՛ս Գ. Գյուզալյանի աշխատությունների մատենագիտությունը:

Նախքան սույն գրքի հրատարակումը Գյուզալյանը հանդես է եկել հայ ժողովրդի ծագման առնչությամբ մի շարք հրապարակումներով[1], ինչը վկայում է նրա՝ որպես ժամանակի հայ պատմագիտական մտքի զարկերակին համընթաց քայլող մտավորականի՝ հիմնախնդրի շուրջ ունեցած ընդգծված գիտական հետաքրքրվածության մասին:

Հիմնախնդրի վերաբերյալ Գյուզալյանը արժևորում է նաև սփյուռքի մեծանուն մտավորական Եղիա Քասունու[2] «Նախահայկական Հայաստան» աշխատությունը[3], որի առնչությամբ նա հանդես է եկել առանձին հրապարակմամբ[4]:

Գրքի հինգերորդ մասում, ներկայացնելով Ուրարտական պետության ձևավորման պատմական նախադրյալները, Գ. Գյուզալյանը Նաիրին բնորոշում է որպես *քաղաքական զուգափար*՝ քսաներեք թագավորների միություն՝ դիմագրավելու Ասորեստանին: Նաիրիի պատմական դերի վերաբերյալ նա մասնավորապես տալիս է հետևյալ գնահատականը. «*Գուցե արտաքին այս վտանգին (նկատի է առնվում Ասորեստանը – Ս. Ա) ազդեցութեան տակ Հայաստանի հարաւը Նայիրեան*

---

[1] Տե՛ս **Գ. Գյուզալյան**, Հայաստանը հայերից առաջ (Բ. Բ. Պիոտրովսկի, Ուրարտու՝ Անդրկովկասի ամենահին պետությունը), Ազդակ շաբաթօրյակ, 1945, դ. 80, Գ. Գյուզալյան, Գրախոսություն. պրոֆ. Հ. Մանանդյանի՝ «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին» գրքի (Երևան, 1944) վերաբերյալ, «Ակոս», 1945, գիրք ժ, էջ 118-122, Գ. Գյուզալյան, Հայագիտությունը և հնդեվրոպական ու հարեթական տեսությունները, «Հայրենիք», 1950, սեպտեմբեր էջ 31-35, Գ. Գյուզալյան, Նոր տեսություն հայոց լեզվի մասին, «Հայրենիք», 1950, հոկտեմբեր, էջ 20-30, Գ. Գյուզալյան, Հայ ժողովրդի ցեղային ծագումը ըստ Գրիգոր Ղափանցյանի, «Հայրենիք», 1950, նոյեմբեր, էջ 17-27, Հայ ժողովրդի ծագումը ըստ Նիկողայոս Ադոնցի, «Ակոս», 1951, դ. 1, էջ 135-146:

[2] Արևմտահայ մտավորական, ուսուցիչ, եղել է Այնթապի ավետարանական եկեղեցու առաջնորդը, Օսմանյան կայսրությունում գերմանական պատվիրակությունների պաշտոնական թարգմանիչը: 1919 թ. տեղի հայ համայնքին օսմանյան հետապնդումներից փրկվելու համար առաջնորդում է Սիրիա, և ինքն էլ ընտանիքի հետ հաստատվում է Հալեպում, որտեղ էլ ծավալում է հետագա գիտական գործունեությունը:

[3] Տե՛ս **Ե. Քասունի**, Նախահայկական Հայաստան, Պեյրութ, 1950:

[4] Տե՛ս **Գ. Գյուզալյան**, Ե. Քասունու «Նախահայկական Հայաստան» գրքի առիթով, «Ակոս», 1953, դ. 3, էջ 63:

դաշնակցութեան մէջ կատարուեցաւ յեղաշրջում մը՝ բազմաթիւ ցեղերու շրջանակէն բարձրացաւ Ուրարտուն և փորձեց կազմակերպել անոնց ուժերը իր ղեկավարութեամբ, Նայիրիին ներքին հոլովոյթի ենթարկուելով դարձաւ Ուրարտու» (էջ 354):

Հաջորդիվ հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Ուրարտական պետության ծագման ու հզորացման պատմությունը, ուրարտական թագավորների ձեռքբերումները, թագավորության պետական կառուցվածքը, մշակույթն ու կրոնական ավանդույթները:

Այս շրջանին վերաբերող պատմական հիմնախնդիրների շուրջ Գյուզալյանի մտայնության ու բազմակողմանի պատրաստվածության առնչությամբ Վրացյանը գրում է. «*Շնորհիւ ռուսերէն լեզուի ծանօթութեան, նա, որքան թոյլատրում էին պայմանները, հետեւում էր եւ ռուսերէն հրատարակութիւններին հայերի եւ Հայաստանի մասին: Եւ խորապէս վրդովւում էր տեսնելով, որ անվիճելիօրէն հայկական երեւոյթները շահագործւում են յօգուտ ուրիշների, մասնաւորապէս վրացիների: «Այսպէս, երբ պատմութեան դասաւանդութեան երկար արգելքից յետոյ, լոյս տեսաւ Սովետական Միութեան պատմութեան առաջին դասագիրքը, Սրալինին հանձնալու ակնյայտնի ցանկութեամբ, իբրեւ Միութեան ժողովուրդների պատմութեան սկիզբ ցոյց էր տրւում Վրաստանը, որ, իբր թէ, դարեր առաջ գրնւում էր ներկայ Հայաստանի տեղը-Ուրարտու: Չգիտեմ, թէ Գիւզալեանը բան գրե՞ց այդ առթիւ, բայց յիշում եմ նրա ընդարձակ նամակը ինձ, երբ լոյս տեսաւ յիշեալ դասագրքի քննադատութիւնը «Վէմ»-ում: Նա խորապես վրդովուած էր-ցնցուած էր պատմական այդ խարդախութիւնից*»[1]:

Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում անշուշտ առանցքային տեղ ու դեր ունեն Իրանական աշխարհն ու այնտեղ ընթացող զարգացումները: Գրքի վեցերորդ մասը նվիրված է Իրանի հնագույն պատմությանը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, քանի որ հեղինակի գիտական գործունեության ժամանակահատվածում տակավին չէր շրջա-

[1] **Ս. Վրացեան**, նշվ. աշխ., էջ 232:

ճառվում Հայկական լեռնաշխարհի՝ որպես հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքի գաղափարը, հեղինակը, հիմնվելով արևմտյան մի շարք գիտնականների տեսակետների[1] վրա, մարերին և պարսիկներին բնորոշում է որպես հնդեվրոպական ժողովուրդների արևելյան կամ արիական ճյուղի ներկայացուցիչներ, որոնք երրորդ հազարամյակի վերջերին Փոքր Ասիա են գաղթել հաթերի ու միտանիների հետ գրեթե միաժամանակ, անցել Իրանի բարձրավանդակը և հաստատվել դրա արևմտյան և հյուսիսային մասերում (էջ 387):

Պահպանելով գրքում աշխարհաքաղաքական ու քաղաքակրթական գործոնների արժևորման տրամաբանությունը, համաշխարհային և մասնավորապես՝ Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ պարսից կայսրության դերի վերաբերյալ Գյուզալյանը նշում է. «*Պարսիկները Մերձաւոր Արեւելքը միացուցին մէկ պետութեան մէջ. անոնք լրացուցին, ամբողջացուցին այն, ինչ որ փորձեր էին փարաւոնները, Քաբելոնի ու Ասորեստանի թագաւորները: Այս միութեան հետեւանքով Պարսից կայսրութեան մէջ մտան Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները: ...Կռիւներու, տիրապետութեան, առեւտրական կապերու, հոգեւոր կրօնական հաղորդակցութեանց շնորհիւ արեւելքի բոլոր ժողովուրդները և մանաւանդ Արգասաբեր Կիսալուսնի շուրջը հաւաքուածները կը ճանչնային իրար, կը գործակցէին իրարու հետ տնտեսութեան, կրօնի, գրականութեան և արուեստի միջոցով: Պարսկական երկար դարերու աշխատութեան հետեւանքով ստեղծուեր էր արեւելքի ժողովուրդներու մշակութային ու քաղաքական միութիւն: Այդ բանին ամենամեծ նպաստը բերաւ Պարսից կայսրութիւնը*» (էջ 418-419):

Կայսրության պատմության մեջ հատկապես ընդգծվում է Դարեհ արքայի դերը, որը կառավարչական բացառիկ ունակություններ դրսևորեց բազմազգ կայսրության ստեղծման և կառավարման գործում՝ ներդնելով սատրապական վարչություն, կատարելով դրամական բարեփոխումներ, կառուցելով

[1] Տե՛ս **P. Sykes**, A History of Persia, Oxford 1935, **P. Sykes**, Persia, Oxford, 1922, C. Huart, L'Iran Antique – Elam et Perse Alb, Michel, 1943.

հաղորդակցության մեծ ուղիներ (էջ 433):

Գյուզալյանը առանձին անդրադառնում է նաև Պարսից կայսրությունում ամենատարածվածը հանդիսացող արամեական լեզվի դերին, կարևորելով այն հանգամանքը, որ այդ շրջանում պարսիկները ոչ մի ժողովրդի չպարտադրեցին ոչ իրենց լեզուն և ոչ կրոնը՝ «*խաղաղ գործակցութեամբ արեւելքը առաջնորդելով դէպի մշակութային միութիւն՝ իրաւականութիւն*» (էջ 435):

Անշուշտ Մերձավոր Արևելքի միասնական պատմությունը հնարավոր չէ լիարժեք ու համապարփակ ներկայացնել, առանց դիտարկելու նաև միջքաղաքակրթական ու միջմշակութային փոխազդեցությունները:

Գրքի յոթերորդ մասը Գյուզալյանը նվիրել է Արևելքում Հելլենիստական աշխարհի ազդեցության լուսաբանմանը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և դրան հաջորդող շրջանում՝ ներառյալ Սելևկյան թագավորության ժամանակաշրջանը:

Հարուստ գիտական հենքի վրա[1] համակողմանիորեն ներկայացնելով հելլենիստական մշակույթի առանձնահատկությունները, հույն ժողովրդի էթնիկ նկարագիրը՝ որպես քաղաքային ինքնավարության ավանդույթների, բնատուր հետաքրքրասիրության, ճաշակի, քննադատական մտքի ու գիտական մտածողության կրողի (էջ 462), Գյուզալյանը արևելքում այս մշակույթի ազդեցության առանցք է դիտում *արևելյան ժողովուրդների ազգային ինքնաճանաչողության զարը*՝ որպես արևելքի ու արևմուտքի միջև քաղաքակրթական պայքարի հաստատման գլխավոր նախապայման (էջ 492):

Ուրարտական պետության անկմանը հաջորդող ժամանակաշրջանում հայերի քաղաքական կացությանն անդրադառնալով՝ Գյուզալյանը փաստում է, որ թե՛ մարերի, թե՛ Կյուրոսի տիրապետության շրջանում հայերին հաջողվել էր պահպանել իրենց ներքին ինքնավարությունը: «*Հայաստանի մէջ ալ գոյու-*

[1] Մասնավորապես տե՛ս W. W Tarn- La civilization Hellénistique, 1936 Payot, M. Rostovtseff, A History of the Ancient World, vol. I, The Orient and Greece, Oxford, 1936:

բիւն ուներ երկու իշխանութիւն՝ դրեակիին՝ սարբապականը, և ներքինը՝ տոհմապետականը, որ ներքին հոլովոյթով չեւափոխուեցալ իշխանապետութեան» (էջ 509),- նշում է նա:

Աքեմենյան տիրապետությանը հաջորդող սելևկյան շրջանի վերաբերյալ ընդգծվում է, որ Հայաստանի վրա ունեցած իշխանության առումով այն ավելի զգալի չէր, քան աքեմենյանը և կրում էր զուտ անվանական բնույթ (էջ 516):

Կարևորում ենք Երվանդունիների իշխանության ձևավորման վերաբերյալ ներկայացվող տեսակետը, ըստ որի՝ Հայաստանում Աքեմենյան սատրապ նշանակված Օրոնդասը, որ մեր Երվանդն է, ստեղծեց Երվանդունիների հարստությունը, որ գրեթե անընդմեջ պահպանեց իր իշխանությունը Հայաստանում մ.թ.ա. 5-րդ դարից մինչև Արտաշեսյաններ (էջ 516-514):

Գյուզալյանի՝ նշյալ շրջանի ուսումնասիրությունները մեծապես կրում են նաև մեծ լեզվաբան Մ. Աբեղյանի աշխատությունների ազդեցությունը, ում գիտական ժառանգության արժևորման վերաբերյալ նա հանդես է եկել հոդվածներով[1]:

Ամփոփելով Երվանդունիների թագավորության շրջանը՝ հեղինակը մասնավորապես նշում է. *« Երուանդեաններր իրենց կր կոչեն թագաւորներ, բայց կր գրնեին Սելեւկեաններու գերիշխանութեան տակ: Այս ալ կր արտայայտուեր հարկ տալով և երբեմն ալ զինական օգնութիւն մատուցանելով: Բայց ընդհանրապէս Երուանդեաններր գործեր են միանգամայն ինքնագլուխ, որպէս անկախ իշխաններ. անոնք պայքարեր են Սելեւկեաններու դեմ իրենց ազատութեան համար: .... Այսպիսով, մենք կր տեսնենք, որ Հայաստանի մէջ երբեք քաղաքական իշխանութիւնր չէ վերացեր. Հայաստանի մէջ երբեք օտարի իշխանութիւնը ամուր, հաստատուն չէ եղեր: Որքան կանգուն և ուժեղ է եղեր հայրենի ազնուական դասը և անոր շրջանակէն բարձրացող «թագաւորը», նոյնքան սահմանափակ է եղեր օտարի, դրսեկի իշխանութիւնը» (էջ 516-520):*

[1] Տե՛ս Ակադեմիկոս **Մանուկ Աբեղյան**, «Հայրենիք տարեգիրք-տոնացույց», Բոստոն, 1948, էջ 129-140, **Մանուկ Աբեղյան**, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս, 1948, էջ 116-129:

Գյուզալյանը Երվանդունիների գահակալման շրջանը արժևորում է նաև հելլենիստական մշակույթի՝ Հայաստան ներմուծելու տեսակետից, փաստելով որ Երվանդունիները իրենց արձանագրությունները կազմել են հունարենով (էջ 518):

Գրքի իններորդ մասը հեղինակը սկսում է մ.թ.ա. երկրորդ դարի սկզբի աշխարհաքաղաքական իրադրության ներկայացմամբ, որտեղ որպես գլխավոր դերակատարներ հանդես էին գալիս արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրությունը, արևելքում՝ Սիրիայի Սելևկյաններն ու Մակեդոնիան: Հին շրջանի գերտերությունների հզորացման հիմքում տեսնելով տնտեսական գործոնները ու աշխարհագրական կարևոր ֆորպոստների տիրապետումը (ի դեպ այդ իմաստով ներկա քաղաքական զարգացումներում տրամագծորեն գրեթե ոչինչ չի փոխվել), Գյուզալյանը պատմական անցքերի մանրամասն ներկայացման ֆոնին հատկապես ընդգծում է հետևյալ հանգամանքները. խնդիր ունենալով տեր դառնալ Միջերկրականի արևմտյան ավազանին, Հռոմը պարտության է մատնում Կարթագենը, միաժամանակ տիրելով նրա շուկաներին. դրան հաջորդում է արևելյան ավազանի (ներառում էր Արգասաբեր Կիսալուսնի գոտու տարածքներ) տիրապետման գաղափարը, միաժամանակ խնդիր դնելով՝ թույլ չտալ Իտալիային մոտ որևէ մեծ պետության ստեղծում (էջ 524-525): Ռազմավարական այս գլխավոր խնդիրները Հռոմին հաջողվում է լուծել, ինչն էլ ապահովում է նրա՝ որպես գերտերության հանդես գալը:

Սակայն Արևելքի համար, ի տարբերություն ալեքսանդրյան արշավանքների շրջանի, որ ուղեկցվեց արևելյան ժողովուրդների կենցաղում հելլենիստական մշակույթի ստեղծարար տարրերի ներմուծմամբ, Հռոմեական տիրապետության տարիների պատմական գնահատականը Գյուզալյանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «*Հռոմի իշխանութեան տակ քաղաքն ու քաղաքացին աղքատացան, շինարարութիւնը կանգ առաւ, գիր ու գրականութիւն մնացին առանց ներքնական յենարանի: Հռոմի տնտեսական քաղաքականութիւնը ոչ թե նպաստեց հելլենիստական մշակոյթի վերելքին, այլ միայն վայրէջքին*» (էջ 533-534):

Առաջին դարում աշխարհաքաղաքական ազդեցության տեսակետից անելքում դերակատար դարձան նոր ուժեր՝ Պոնտոսը և Հայաստանը: Գյուզալյանի բնորոշմամբ, նրանց նկատմամբ էլ Հռոմի քաղաքականությունը նույնն էր, թույլ չտալ որ ասիացիները մենակ կամ համագործակցության արդյունքում ձևավորեն որևէ հզոր ուժ, որ բացառիկ առաջնություն կունենա արևելքում (էջ 529):

Արևմուտքին դիմագրավման առաջամարտիկը դարձավ Պոնտոսը, ի դեմս՝ Միհրդատ Եվպատորի, որի քաղաքական գաղափարների առանցքն էր՝ «*արևելքը՝ արևելցիներին*» (էջ 538), սակայն նրա երկարատև պայքարին վիճակված չէր հաջողությամբ պսակվել:

Առանձին գլխով գրքում անդրադարձ է կատարվում Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ կարևոր դերակատար հանդիսացող պարթևներին: Հեղինակը փաստում է, որ պարթևների արքայական տոհմը, թեև չուներ պարթևական ծագում և սերում էր դայական ապարիների տոհմից, սակայն ամրանալով Պարթևստանի մեջ, պարթև Արշակունիները հանդես եկան իբրև նվաճողներ (էջ 550):

Մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական զարգացումներում Գյուզալյանը ընդգծում է հատկապես Միհրդատ II Մեծի դերը, ով որպես հզոր գործիչ՝ քաղաքական թատերաբեմ իջավ այն շրջանում, երբ Պոնտոսը պայքարում էր Հռոմի դեմ: Կարևորվում է այն փաստը, որ Միհրդատն առաջինն էր, ով դիվանագիտական կապեր սկսեց Հռոմի հետ, և նրա հաղթանակներով հելլենիզմը իր քաղաքական ու մշակութային դիրքերը սկսեց զիջել *արևելյան իրանիզմին* (էջ 552):

Գյուզալյանի պատմագիտական հետաքրքրությունների շրջանակում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Արտաշեսյան հարստության և մասնավորապես՝ Տիգրան II Մեծի գահակալման շրջանը[1]:

[1] Տե՛ս **Գ. Գյուզալյան**, Արտաշես Առաջին, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 46, Գ. Գյուզալյան, Հռոմի և Արևելքի պայքարը Տիգրան Մեծի շրջանին, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 49, **Գ. Գյուզալյան**, Մեծն Տիգրանի հայկական կայսրության կառուցումը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 52, **Գ.**

Արտաշես I-ի գահակալության ժամանակահատվածի և մասնավորապես՝ Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման ռազմավարարական նշանակության վերաբերյալ Գյուզալյանը տալիս է հետևյալ գնահատականը. «*Արտաշատի կառուցումը մեր պատմութեան ամենէն կարեւոր փաստերէն մեկն է. Ան երկար ժամանակ շարունակեց մնալ որպէս քաղաքական և մշակութային կեդրոն, ասոր հետեւանքով ալ Արարատեան դաշտը առաջնակարգ նշանակութիւն ստացաւ մեր պատմութեան մէջ: Ան միջնաշխարհն էր: Արտաշատը միջազգային կարաւանային առեւտուրի գլխաւոր հանգոյցներէն մէկն էր: .... Հայոց մայրաքաղաքը տնտեսական-առեւտրական կապերով կապուած էր Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրներու հետ: Եւ Հայաստանի բազաւորներու արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի որոշուէր Հայոց քաղաքներու առեւտրական շահերով: ... Ան (Արտաշես I-ը- Ա.Ա) կը դառնայ միջազգային ուժ և ասոր կամքը ի նկատի պիտի ունենային ասոնք, որոնք Փոքր Ասիոյ բախտը կը դարձնէին ճախքան Հռոմի անմիջական միջամտութիւնը արեւելեան գործերու մէջ:... Արտաշեսը միևնոյն և կարճ ժամանակի մէջ այնպիսի գործեր կատարեց, որուն համար ուրիշ պայմաններու մէջ սերունդներու աշխատանք կը պահանջուէր*» (էջ 561-563):

Արտաշեսի հաջորդների վերաբերյալ, մինչև Տիգրան Մեծ, հեղինակը շատ հպանցիկ տեղեկատվություն է ներկայացնում, փոխարենը մանրամասն կանգ առնելով վերջինիս գահակալման շրջանի պատմական անցքերի վրա: Վկայելով Տիգրան Մեծ անհատի վերաբերյալ տեղեկությունների խիստ սակավության մասին, նա առանձնակի կարևորում է Տիգրան Մեծ բացառիկ քաղաքական ու ռազմական գործչի կերպարը Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում: Այս առնչությամբ նա նշում է. «*Անոր (Տիգրան II Մեծի- Ա. Ա.) անունը կապուած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ առաջին դարուն*

Գյուզալյան, Տիգրան Մեծի կայսրության փլուզումը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 55, **Գ. Գյուզալյան,** Մեծն Տիգրանի ժամանակավոր հաջողությունը, «Ազդակ շաբաթօրյակ», 1945, դ. 61:

կայսրուած քաղաքական մէծ դեպքերու հետ: Ան հայութիւնը դուրս բերաւ միջազգային կեանքի ասպարէզ, զէնքի ուժով ըստեղծեց մեծ կայսրութիւն, ժամանակ մը ան եղաւ արեւելքի բախտի տնօրինողը: (էջ 565): ...«Արքայից արքայ» անունը մեկ անհմասար որակում չէր, այլ քաղաքական յարաբերութիւններու ցուցանիշ» (էջ 572):

Կցանկանայինք հատուկ ուշադրության արժանացնել Տիգրան Մեծի կայսրության աշխարհաքաղաքական դերի վերաբերյալ Գյուզալյանի հետաքրքիր ու խոր վերլուծական գնահատականը, որ վկայում է պատմական գործընթացների ուսումնասիրության համատեքստում համակարգային մոտեցման ցուցաբերման ու նրա՝ որպես տաղանդաշատ վերլուծաբանի մասին. «*Եփրատին ափերուն կէր եղողը իրերու բերմունքով պիտի ջանար հասնիլ Միջերկրական ծովուն: Այս է եղեր ներքին մղումը արեւելեան մեծ կայսրութիւններու, որոնք հիմնադորուեր էին Բրանի, Միջագետքի մէջ: Ճիշդ է, Սեւ ծովը Հայաստանին աւելի մօտ էր, բայց ան փակ էր անոր առաջ: Ան Պոնտոսի Միհրդատ Եվպատորի կենսական տարածութեան մէջ կը գտնուէր: Կասպից ծովը, որու ափերուն հասեր էր Տիգրանի բանակը առեւտրական-քաղաքակրթական արժէք չունէր: Ուստի Տիգրանը ոչ Սեւ ծով դիմեց, ոչ էլ Կասպից ծովին մէծ արժեք տուաւ: Ան իջաւ հարաւ. Եփրատը և Միջերկրականի արեւելեան ափամերձը անոր համար նոյնքան գրաւիչ, նոյնքան կենսական էին, որքան իրմէ առաջ ստեղծուած Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կառուցուած պետութիւններու համար, որոնք դիմեր էին Միջերկրական: .... Այս չեռով Տիգրանը կրէր դարձաւ «Արգաւաբեր Կիսալուսնի» երկու բեւերուն և հասաւ Միջերկրական ծովուն: Այս նուաճումներու հետեւանքով հայութիւնը սերտ գործակցութեան մէջ մտաւ հելլենիստական մշակոյթի հետ» (էջ 573-575):*

Հաջորդիվ ներկայացված են Լուկուլլոսյան և Պոմպեոսյան արշավանքների շրջանի պատմական անցքերը, մինչև Տիգրան Մեծի կայսրության փլուզումը: Հայաստանի նոր կարգավիճակի գնահատականը Գյուզալյանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «*Պոմպէոսը կ՛ուզեր ստեղծել կենսունակ Հայաստան*

պարթևներու դէմ: Ան այնքան բոյլ պիտի ըլլար, որ վտանգաւոր չըլլար Հռոմի դէմ, բայց այնքան ուժեղ, որ կարենար պաշտպանել թէ իր և թէ Հռոմի շահերը արեւելքի մէջ Պարթևներու դէմ» (էջ 600):

Այսպիսով, կորցնելով երբեմնի հզորությունը, Հայաստանը թևակոխում է նոր շրջան, երկու հզոր ուժերի՝ Հռոմի ու Պարթևների միջև, որով էլ հեղինակը ամփոփում է Մերձավոր Արևելքի և Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանը:

Դասագրքի ստեղծման գործընթացում Գյուզալյանը հիմնվել է հարուստ պատմագիտական սկզբնաղբյուրների վրա (տե՛ս էջ 605-609), ինչն ապահովում է նյութի լիարժեք գիտական հենքն ու համակողմանիությունը:

«Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի և Հայաստանի» աշխատությունն այսօր էլ պահպանում է իր արդիականությունը թե՛ պատմագիտական, թե՛ մեթոդական տեսանկյուններից: Այն համարձակ ու հաջողված փորձ է առաջին անգամ ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմությունը՝ Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատմության համատեքստում: Հեղինակի փայլուն վերլուծական մտքի դրսևորման արդյունքում գիրքը չի ընկալվում զուտ որպես պատմագիտական ձեռնարկ, այլ իրենից ներկայացնում է աշխարհաքաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու քաղաքակրթական գործոնների ու փոխազդեցությունների համապարփակ վերլուծություն, որը միանշանակ արժեքավոր աղբյուր է ոչ միայն պատմաբանների, այլև Մերձավոր Արևելքի հնագույն պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Հուսով ենք, որ այս վերահրատարակությունը կնպաստի Հայաստանի Հանրապետությունում Գառնիկ Գյուզալյան պատմաբանի ավելի լայն ճանաչմանն ու գիտական մեծ վաստակի վերարժևորմանը, մասամբ իրականություն դարձնելով Ս. Վրացյանի այն փափագը, որ մի օր, իբրև թանկագին գանձ՝ Գ. Գյուզալյանի թողած մտավոր ժառանգությունը հայրենիք կվերադառնա[1]:

պ.գ.բ., դոցենտ Սուրեն Ավետիսյան

[1] **Պ. Հովհաննիսյան**, նշվ.աշխ.:

Գ. ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՀՆԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

ՏՊԱՐԱՆ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹ
1951

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հրատարակութեան կու տանք մեր «Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի Պատմութեան» առաջին հատորը: Այս գիրքը երկար տարիներ մենք դասաւանդեր ենք Պէյրութի Հայ Ճեմարանին մէջ: Այսպէս ենք ըրեր, որովհետեւ խորապէս համոզուած ենք, որ Հայաստանի պատմութիւնը անբաժանելի մասն է Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան, որ ան մեկուսացած, կղզիացած երեւոյթ մը չէ, այլ հազար ու մէկ կապերով զօդուած է արեւելեան ժողովուրդներու պատմութեան հետ: Անոնց հետ *կապուած ենք* մեր ծագումով, մեր լեզուով, մեր բաղաքական հոլովոյթով, մեր հոգեկան հարստութեամբ: Այս ձեռնարկի մէջ մենք փորձեր ենք մէկ կողմէն գծել Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու պատմութեան ընթացքը՝ համառօտ ձեւով, միւս կողմէն ուշադրութիւն ենք դարձուցեր այն բանի վրայ, թէ ինչով անոնք կապուած են Հայաստանի պատմութեան՝ անոր ընթացքի, մշակոյթի, կրօնի հետ: Եւրոպական միջնակարգ դպրոցներու մէջ արեւելքի պատմութեան դասաւանդումը՝ այս առումով՝ չի հասկցուիր, ուստի եւ մեզի համար անոնց ծրագիրը անբաւարար է ու թերի: Արեւելքի պատմութիւնը անոնց համար լոկ մէկ գլուխ է արեւմուտքի՝ Եւրոպայի պատմութիւնը ընդարձակ ձեւով դասաւանդելու համար: Մեզի համար ան պէտք է ըլլայ գլխաւոր առարկան: Հայաստանի պատմութիւնը անբաժանելի մասը համարելով Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան՝ համոզուած ենք, որ անոր բաղաքական եւ մշակութային դիմագիծը աւելի լուսաբանուած կ'ըլլայ: Ասոր հետ միասին Արեւմտեան Եւրոպայի պատմութեան դասաւանդումը մեր դպրոցներու մէջ հիմնովին պիտի փոխուի:

Մեճ չեճ կրճար դեկավարուիլ ֆրանսական կամ անգլիական դպրոցներու ծրագրով: Անոճ յարմարցուած են իրենց պահանջներուն: Հայ ուսանողութիւնը պիտի ձեռք բերէ հիմնաւոր ծանօթութիւններ Եւրոպայի պատմութեան մասին. աճոր ծանօթ պիտի ըլլայ Եւրոպայի քաղաքական եւ քաղաքակրթական հոլովոյթը, իր հիմնական գծերով: Դասաւանդման ընթացքին ուսուցիչը համեմատութեան եզր պիտի դնէ արեւելքի եւ արեւմուտքի պատմութեանց մէջ:

Այս հատորը չկրցանք հրատարակել այնպէս ինչպէս կ'ուզէինք: Կը պակսին նկարները: Թէ Համազգային Ընկերութիւնը եւ թէ Հայ Ճեմարանի Հրատարակչականը կարելի պիտի ընեն երկրորդ հատորը օժտել անհրաժեշտ նկարներով: Դրքին կը կցենք ետք մը քարտէզներ: Ասոնք մեծ մասամբ վերցուցեր են *Jacque Pirenne*-ի *Les Grands Courants de L'Histoire Universelle* — մեծ գործի առաջին հատորէն: Երկու քարտէզ վերցուցեր են Հայաստանի մէջ հրատարակուած «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն» ձեռնարկի առաջին հատորէն: Իսկ Տիգրան Մեծի կայսրութեան քարտէզը վերցուցեր են *Grousset*ի «Հայաստանի Պատմութիւնը» գրքէն

Գիտենք այս գործի դժուարութիւնները. գիտենք նաեւ անոր պակասութիւնները: Բայց եւ այնպէս կը հրատարակենք այս հատորը՝ համոզուած ըլլալով, որ ներկայ ձեւին մէջ ալ ան կրնայ պիտանի ըլլալ: Ներկայ գիրքը կազմելու առեն մեզ ի նկատի են ունեցեր, որ ան պիտի ծառայէ նաեւ իբրեւ ընթերցանութեան գիրք մեր ժողովուրդի աւելի լայն խաւերուն ինչպէս եւ ձեռնարկ մեր ընկեր ուսուցիչներու եւ ուսանողութեան համար:

Այս հատորին պիտի հետեւի երկրորդը, որ, յոյս ունինք այս տարուայ վերջը յանձնելու տպագրութեան: Ան պիտի ընդգրկէ Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի պատմութիւնը *Հռոմ-պարթեւական պայքարէն սկսած մինչեւ Սելջուկներու արեւելքի մէջ երեւալը՝ այսինքն XI-րդ դարու կէսերը:*

Գ. Գ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Մարդկային հնագոյն քաղաքակրթութիւնները ստեղծուեր են Միջերկրականի արեւելեան ափամերձ չուրջը տարածուող երկիրներուն մէջ՝ Փոքր Ասիոյ, Սիւրիոյ, Փիւնիկէի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի մէջ։ Հնագոյն ժամանակները՝ այս երկիրներու ժողովուրդները կ'ապրէին մեկուսացած եւ մեկուսացման մէջ ալ կը մշակէին իրենց քաղաքակրթութիւնները։ Բայց աստիճանաբար անոնք դուրս եկան առանձնացումէն, մօտեցան, ճանչցան իրար։ Ծովը կը միացնէր, կը կապէր այդ երկիրները, հաղորդակից կ'ընէր իրարու։ Միջերկրականի չուրջն ապրող ժողովուրդներու քաղաքակրթութիւնը կը թափանցէր հարեւան ժողովուրդներու մէջ, կ'իւրացուէր, կը վերամշակուէր, եւ կ'ըստեղծուէր, այդպէսով ընդհանուր գծեր, առաջ կու գար Միջերկրականեան քաղաքակրթութիւն։ Ատոր մշակման եւ տարածման մէջ մասնակից էին ոչ միայն այն ժողովուրդները, որոնք կ'ապրէին ծովեզերեայ երկիրներուն մէջ, այլ նաեւ անոնք, որոնք կը գտնուէին անոնց թիկունքը՝ Հայաստանի, Իրանի, Միջագետքի մէջ։ Անոնք ալ մաս կը կազմէին Միջերկրականեան աշխարհին։ Իրենց հասունութեան չրջանին այս երկիրներու ժողովուրդները եւ տէրերը ճիգ են ըրեր հասնիլ Միջերկրականին, տէր դառնալ անոր արեւելեան ափամերձին, իւրացնել անոր բարիքները եւ մասնակից ըլլալ անոր քաղաքակրթութեան ստեղծումին եւ վայելքին։ Այսպէս են ըրեր Սումէր-Ակադացիները, Բաբելացիները, Ասուրները, Պարսիկները, Հայերն ու Պարթեւները։

Այն երկիրները, որոնք համախմբուած են Միջերկրականի արեւելքի մէջ եւ անոր թիկունքը մեզի կը կոչենք Մերձաւոր Արեւելք: Ասոնց չարքէն մեզի դուրս կը ձգենք եգէյեան կղզիները, Յունաստանը, որոնք մէկ ուրիշ պատմական եւ քաղաքակրթական աշխարհի մաս կը կազմեն: Եգէյեան կղզիներու հնագոյն պատմութիւնը առանձին գլուխը չէ յունական պատմութեան: Ի հարկէ ասոնց պատմութիւնը չատ բաներով կապուած է Փոքր Ասիոյ հետ. բայց քաղաքական եւ քաղաքակրթական տեսակէտէն ան Յունաստանի պատմութեան մաս կը կազմէ: Իսկ այս վերջինն ալ Եւրոպայի պատմութեան առաջին գլուխն է:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՏԵՂԸ.— Ատոր փոխարէն Եգիպտոսը անբաժանելիօրէն միացած է Մերձաւոր Արեւելքի հետ: Ըլլալով աւրիկեան երկիր ան իր դէմքը դարձուցած է դէպի Պաղեստին, Փիւնիկէ, Միւրիա, Եփրատ: Ան Սահարայի և Լիպիայի անապատներով կտրուած է Ափրիկէէն. հարաւէն ան սահմանակից է Նուբիային և Քուշին, այսօրուայ Սուտանին և Հապէշիստանին, որոնց հանդէպ ան միշտ պաշտպանողական դիրք է բռներ կամ անոնց ուժերէն օգտուեր է իր ռազմական հզօրացման և նուաճական հարստացման համար: Անոր քաղաքականութիւնը ձգտեր է Մերձաւոր Արեւելքի արեւմտեան մասի՝ Ասզսսաբեր կիսալուսնի տիրապետութեան. անոր մշակոյթը խորապէս ներշնչուեր է Միջագետքի քաղաքակրթութենէն. անոր բնակչութիւնը ամենէն քիչ ափրիկեան էր. ափրիկեան երկիրներէն թէեւ ամենէն աւելի ծովային էր, բայց ան երբեք ծովերու վրայ այն հզօրութեան չհասաւ, ինչ որ փիւնիկէն, Կրէտէն, Յունաստանը:

ԻՐԱՆ.— Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն արեւելեան մասը Իրանն է, որ սահմանակից է Հնդկաստանին և Միջին Ասիոյ՝ արիական Հնդիկներուն և Միջին Ասիոյ թուրանական ներուն: Անոր արեւելեան սահմաններուն վրայ տեղի են ունեցեր Իրանի և Թուրանի դարաւոր կռիւները: Իրանի բարձրաւանդակի արեւմտեան մասն է միայն, որ հզեր

է օրրանը քաղաքակիրթ կեանքի՝ նախապատմական ժամանակներէն սկսած։ Այդ մասը կից է Միջագետքին և անոր վրայով ալ Միջերկրականին։ Երբ Իրանի մէջ ստեղծուեր է անկախ և հզօր պետութիւն՝ ապա անոր առաջին քայլերէն մէկն եղեր է՝ Միջագետքին տիրել և դէպի Միջերկրական ուղղուիլը։ Եւ այս մէկ քանի անգամներ։ Այսպէս կ'ընէին Էլամներն ու Մարերը, Աքէմէնեան Պարսիկները, Արշակունի Պարթեւները և Սասանեան Պարսիկները։ Իրանի պատմութիւնը ներտօրէն կապակցութիւն ունի Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներու քաղաքական և քաղաքակրթական պատմութեան հետ։

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— Այժմ որոշենք Մերձաւոր Արեւելքի սահմանները։ Արեւելքէն անոր սահմանը Հինդուկուշ և Սողոմոնեան լեռնաշղթաներն են։ Հոս ան կը բաժնուի Միջին Ասիայէն։ Այդ սահմանէն այն կողմը լեզուական, ազգագրական և մշակութային ուրիշ աշխարհ է՝ Թուրանական աշխարհը, որուն հանդէպ Իրանը հետեւեր է պաշտպանողական քաղաքականութեան։ Իրանը, հարաւ-արեւելքէն, ինգոս գետով կը բաժնուի Հնդկաստանէն, ուր կ'ապրէին պարսիկներուն լեզուակից և ցեղակից Հնդիկները։ Իրանի բարձրաւանդակի միջին մասերը ընդարձակ անապատ մըն է, իսկ անոր չուրջ կը տարածուի տափաստան մը չատ աւելի ընդարձակ։ Անջրդի անապատին կը յաջորդէ սակաւաջուր տափաստանը, ուր միայն գարնանային ամիսներուն կեանք կայ։

Այս վայրերու մէջ և իր արեւելեան սահմաններու վրայ Իրանը ունի վայրկեաններ, թափառիկ կենցաղ ունեցող ցեղեր, որոնք պատմութեան մէջ միայն արշաւողներ են և աւարառներ։ Հիւսիսէն՝ Մերձաւոր Արեւելքի սահմանը կազմեն Կասպից և Սեւ ծովերը և անոնց մէջ ինկած Կովկասեան լեռնաշղթան։ Այսպէս՝ անոր մէջ կը մտնեն Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպէյճանը, հին Աղուանից աշխարհը։ Այս երեքը միասին՝ Մերձաւոր Արեւելքի հիւսիսային սահմանին կից՝ կը կազմեն ուրոյն մշակութային

աշխարհ մը, Կովկասեան ասխարհը: Կովկասեան լեռներէն դէպի հիւսիս կը տարածուին Հարաւային Ռուսաստանի տափաստանները, Դանուբէն մինչեւ Վոլկա և աւելի արեւելք, ուր չատ հին ժամանակներէն ածեր ու բազմացեր են վաչկատուն և անասնապահ ժողովուրդները: Ասոնք ծովերով և լեռնային կիրճերով չարունակ կը թափանցեն հարաւ, կամ հարուստ աւար ձեռք բերելու, կամ բարեբեր հողեր գրաւելու համար: Հարաւեն Մերձաւոր Արեւելքի սահմանն է Պարսից ծոցը, Օմանի և Կարմիր ծովերը: Ասոնք Հնդկաց Ովկիանոսի մասերն են, որ մխրճուելր են ցամաքի մէջ, կազմելով Արապիա Թերակղզին: Այս վերջինը անապատային աշխարհ մըն է և դեր մը չէ խաղացեր հին աբեւելքի պատմութեան մէջ: Անոր ծովամերձ չրջանները միայն առեւտրական կապերով միացած են եղած կարաւանային և ծովային ճամբաներով Եգիպտոսի և Արգասաբեր կիսալուսնի երկիրներուն հետ: Աֆրիկեի մէջ Եգիպտոսը սահմանակից է Հապէչիստանին և Սուտանին, որոնց հետ ան մշակեր է տնտեսական-առեւտրական յարաբերութիւն: Արեւմուտեեն Մերձաւոր Արեւելքի սահմանը Միջերկրական ծովն է իր բաժանմունքներով՝ Եգէյեան և Մարմարա ծովերով: Ան թէպէտ կը բաժնուի Պալքաններէն, սակայն միւս կողմէն այս ծովերը հատման, բաժանման գիծ չեն: Եգէյեան ծովը, իր բազմաթիւ կղզիներով, կամուրջ մըն է Փոքր Ասիայէն Յունաստան անցնելու: Իսկ Միջերկրականի արեւելեան ջուրերը կը միացնեն Եգիպտոսը՝ Պաղեստինի, Փիւնիկէի, Կիպրոսի և Կրէտէի հետ: Ծովն է, որ արեւելքի մէջ ստեղծեր է մշակութային և քաղաքական մթնոլորտին, անոր ափերուն վրայ են կառուցուեր, բարձրացեր և քայքայուեր մեծ կայսրութիւնները: Միջերկրականի արեւելեան ափերուն է տեղի ունեցեր ազգերու, լեզուներու, ժողովուրդներու հանդիպումը, միաւորումը և նոր ազգերու, ժողովուրդներու յառաջացումը: Ասոնք իրենց հոլովոյթի նախնական -մեկուսացած չրջանը ապրելէն և հասունցնալէն յետոյ կուգան հանդիպելու, միանալու, Միջերկրական ծովուն չուրջ և

տեղծելու Արեւելեան ժողովուրդներու մէկ և ընդհանուր պատմութիւն։

Երկու գօտի.— *Այս սահմաններուն մէջ տարածուող ընդարձակ երկիրները մակերեսի, կլիմայի, ջրաբաշխութեան, տնտեսական հարստութեան, ինչպէս և ժողուրդներու, լեզուներու, կրօններու և քաղաքական կառոյցի բազմազանութիւն կը ներկայացնեն։ Շատ մը տեսակէտներով տարբեր են հիւսիսը և հարաւը, արեւելքը և արեւմուտքը, բայց բնական-աշխարհագրական տեսակէտէն այս երկիրները մեզ կրնանք բաժնել երկու գօտիներու։ Հարաւը՝ Աճապատային գօտին է, հոն անապատն է որ կ'իշխէ։ Մերձաւոր Արեւելքի անապատային գօտին մեկուսացած աշխարհ չէ, այլ մէկ մասն է այն մեծ անապատային չղթային, որ կ'ըսկսի Հիւսիսային Ափրիկէի արեւմուտքէն, Ատլանտեանի ժամերէն և կը շարունակուի զէպի արեւելք։ Ան կ'ընդմիջուի Նեղոսի հովտով, Եփրատի մէջ։ Հոս՝ Նեղոսը ընդարձակ հողաշերտ մը կ'անջատէ, կ'ապատագրէ անապատէն, կը դարձնէ այդ արգաւանդ երկիր։ Բայց Նեղոսի ազդեցութեան գիծէն այն կողմը նորէն կ'ըսկսի անապատը։ Ափրիկեան հողի վրայ՝ մինչեւ կարմիր ծով՝ ան կը կազմէ արապական անապատը և ասիական հողի վրայ աւելի ընդարձակ չափով՝ Արապիա անապատային թերակղզին։ Արապիան եռանկիւնաձեւ մարմնաւած է հիւսիս, գրեթէ մինչեւ Եփրատ։ Անոր հիւսիսային մասը կը կազմէ Սիւրիական մեծ անապատը։ Այս լայնատարած աւազուտ և անջուր աշխարհը նորէն կ'ընդհատուի Միջագետքի մէջ՝ Եփրատի և Տիգրիսի ջրերով, որոնք կու գան Հայաստանի լեռներէն։ Հոս կ'ըստեղծուի բնակելի և հարուստ ընդարձակ հողաշերտ մը։ Ան հնագոյն ժամանակներէն՝ եղած է մարդկային հաւաքման և ճոխումի վայրերէն մէկը։ Դէպի արեւելք՝ Իրանի կեդրոնական մասին մէջ, կը տարածուի նոյն անապատը, որ կը բաժնէ Իրանը՝ արեւմտեան և արեւելեան թեւերու։ Միջագետքի և այդ անապատի մէջ ինկած լեռնային աշխարհի մէջ է, որ սահմնաւորուեր է Իրանի մշակոյթը։ Զագրոշեան*

զուգահեռ լեռնաշղթաները, անոնց մէջ ինկած գետահովիտները, ջրառատ լանջերը, բնական արօտատեղիները՝ այն վայրերն են, ուր կեդրոնացեր է Իրանի բնակչութիւնը և սաղմնաւորեր է հին քաղաքակրթութիւնը։ Իրանի արեւմտեան այս «քաղաքակիրթ գաւառները» կտրուած են բարձրաւանդակի արեւելեան մասերէն և մօտ են արեւմտեան քաղաքակիրթ երկիրներուն՝ Միջագետքին, անոր հետ ալ Միջերկրականի եզերքներուն։ Ասելի արեւելք՝ Միջին Ասիոյ մէջ ստեղծուեր է լայնածաւալ լեռնային աշխարհ մը, ընդարձակ դաշտերով, որոնք աստիճանաբար վերածուեր են տափաստաններու և անապատներու. ասոնցմէ է Մոնղոլական անապատը մինչեւ Մանչուրիոյ սահմանները և տեղ տեղ մինչեւ Խաղաղ ովկիանոս։

Այսպէսով անապատային մէկ մեծ գօտի կը ձգուի Atlանտեան ովկիանոսէն մինչեւ Խաղաղ ովկիանոս՝ առնելով իր մէջ Հիւսիսային Ափրիկէն և Հարաւային ու Միջին Ասիան։ Անապատային այս գօտին մենք կը կոչենք Ափրիկասիական գօտի։ Ան միապաղաղ, չընդմիջուող տարածութիւն մը չէ. քանի մը տեղեր ան կ'ընդհատուի, կազմելու համար օազիսներ։ Այդպիսի օազիսներ են՝ Նեղոսի հովիտը, Եփրատի և Տիգրիսի հովիտը, Միջին Ասիոյ մէջ Սիր-Տարիայի և Ամու-Տարիայի հովիտները։ Եթէ չըլլային այս մեծ գետերը չէին ըլլար նաեւ օազիսները և ովկիանոսէն ովկիանոս կը տարածուէր անապատային միապաղաղ աւազուտ և անջրդի տարածութիւն մը՝ անապատային գօտին։ Բայց գետերը, մթնոլորտային տեղումները, աղբիւրները, հոս առաջացուցեր են ջրառատ չրջաններ, աճելավայրեր, որոնք հնագոյն մշակոյթի բնագաւառներ են եղեր։

ԱՐԳԱՍԱԲԵՐ ԿԻՍԱԼՈՒՍԻՆ.— Մերձաւոր Արեւելքի մէջ անապատային այս գօտին օղակուած է պայտաձեւ, կիսալուսնի ձեւ ունեցող արգաստաբեր տարածութեամբ մը։ Անոր երեք կողմերէն իր մէջ կ'առնէ, կը սեղմէ սիբիրական անապատը։ Այս կիսալուսնի աւեւմտեան թեւը կը կազմեն Պալեստինը, Փիւնիկէն, Սիբիոյ այն մասերը, որոնք քանա-

կելի են, ուներն բուսական և կենդանական հարուստ աշխարհ։ Ասոր մէջ են Ծորդանանը, Որոնդէսի հովիտը «Նահարիան»։ Արգասաբեր կիսալուսնի այս թեւը իր արգասաբերութիւնը կը պարտի Միջերկրականին, ուրկէ հակայական գոլորշիացում կը կատարուի, կը խտանայ չրջապատուղ լեռներու վրայ և որպէս անձրեւ կը թափի եզերքներուն վրայ և երկրի խորքերը։ Այս անձրեւները կ'ըսկսին Նոյեմբերին և կը չարունակուին մինչեւ Ապրիլ։ Այս անձրեւային եղանակն է՝ աչնան և ձմրան ամիսները և մինչեւ գարնան սկիզբները։ Միջերկրականի այս կենսատու չունչը կ'ըզգացուի Պաղեստինի, Փիւնիկէի ամբողջ տարածութեան վրայ Սիւրիոյ մէջ. անոր մեծ քաղաքները կառուցուած են մրթնոլորտային տեղումներու գիծէն ներս կամ անապատային գիծի վրայ, որով անոնք կը դառնան անապատին կից մէկ մէկ օազիսներ։ Ամանոսի չրջանը, Տաւրոսի լանջերը, մինչեւ Եփրատի մէջին հոսանքը՝ կեանք կ'ըստանան Միջերկրականի ջուրերէն։ Այսպէսով Միջերկրականը մշտական կը պայքարի անապատի հետ, ինչպէս Եգիպտոսի մէջ Նեղոսը, Միջագետքի մէջ Եփրատը և Տիգրիսը։ Բնութեան մէջ տեղի ունեցող այս կռիւը, մրցութիւնը կ'արտացոլայ հոն ապրող ժողովուրդներու գրականութեան, կրօնական գաղափարներու, աստուածներու և հերոսներու չուրջ ստեղծած առասպելներու և աւանդութիւններու մէջ։ Արգասաբեր կիսալուսնի արեւմտեան այս թեւը Եփրատի վրայով կ'իջնէ հարաւ-արեւելք և հոն՝ Միջագետքի մէջ կը կազմէ Կիսալուսնի արեւելեան թեւը, որ իր մէջ կը պարփակէ ամբողջ Միջագետքը մինչեւ Պարսից ծոց։ Միջերկրականի անձրեւները հոս չեն հասնիր, բայց կեանքի և մշակոյթի աղբիւրը հոս Եփրատի և Տիգրիսի ջուրերն են։ Այս երկու գետերը կը պայքարին սիւրիական և արապական անապատներուն դէմ իրենց ջուրերով, արմատով։ Այս երկու թեւերը իրարու կը միանան Եփրատեան դիծով՝ կազմելու համար կիսալուսնի ձեւ ունեցող տարածութիւն մը, որ կ'օղակէ իր մէջ արեւմուտքէն, հիւսիսէն և արեւելքէն սիւրիական ա-

նապատը։ Հին Արեւելքի պատմութեան թելերը կը հիւսուին Արգասաբեր կիսալուսնի ծուրջը։ Ան հիւսիսէն կրճնած է Տաւրոսեան լեռնաշղթային, Ասոր և Եփրատի մէջ ինկած է ընդարձակ տափաստանային գօտի մը, ուր բնակչութիւնը հաւաքուած է բազմաթիւ աղբիւրներու, գետակներու, ջրհորներու չուրջը։ Եփրատի երկու եզերքներուն նստած այս տափաստանները կը ծածկուին եզանակային լուսականութեամբ. գարնան՝ ամեն տեղ կը ծածկուի խոտերով, ծաղիկներով։ Տափաստանը բնական արօտատեղի է։ Անապատի վաչկատուները գարնան իրենց հօտերով հարաւէն կը քարձրանան հիւսիս։ Մայիսի վերջերուն խոտը կ'ըսպառի. տափաստանները կը դառնան անապատ, ջուրը կը պակսի, անձրեւներ չեն գար, արեւը կը կիզէ ամեն ինչ, վաչկատուները կը դիմեն աւելի հիւսիս՝ մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթան։ Միայն աղբիւրներու, գետերու և ջրհորներու չուրջը համախմբուած փոքրիկ հատարակութիւն մը կը մնայ հոն բնակուելու տարուայ բոլոր եղանակներուն։

Լեռնայինն գօտի.— Տաւրոսը բաժանման գիծ մըն է. անկէ հիւսիս կը տարածուի Մերձաւոր Արեւելքի Լեռնայինն գօտին։ Անոր մէջ կը մտնեն Փոքր Ասիան, Հայաստանը, Իրանի բարձրաւանդակը։ Այս գօտին ալ մեկուսացած չէ. ան միջին օղակն է Եւրոպ-ասիական մեծ լեռնաշղթային որ կ'ըսկսի Ատլանտեանի մօտերէն և կը վերջանայ Խաղաղականի ափերուն։ Անոր գլխաւոր մասերն են Հարաւային Եւրոպայի լեռնաշղթաները, Փոքր Ասիոյ լեռները, Հայաստանի լեռնահանգոյցը, որ զանազան թեւերու բաժնուելով կը մերձուի դէպի Իրանի բարձրաւանդակը և կ'առնէ իր թեւերուն մէջ արեւմուտքէն, հարաւէն և հիւսիսէն։ Ապա այս լեռնագօտիները նորէն կու գան, կը համախմբուին, կը միանան Միջին Ասիոյ մէջ Հինդուկուշ, Սողոմոնեան լեռներու մօտ. ապա հոսկէ ալ նոր թեւերու բաժնուած կ'ընթանան դէպի արեւելք, հիւսիս-արեւելք և հարաւ-արեւելք և կը վերջանան Խաղաղական ովկիանոսի ափերուն։ Հայաստանի մէջ այս լեռները կը ծաւալին զանազան ուղղու-

թեամբ ստեղծելով Հայկական լեռնաշխարհը, որու միջին բարձրութիւնն է 1500 մեթր ծովի մակերեւոյթէն. այս միջին բարձրութեան չի հասնիր ոչ Փոքր Ասիան ոչ ալ Իրանը, Հայաստանը լեռնակղզի մըն է՝ լեռնային գօտիին սիրտ կեդրոնը։ Ահա թէ ինչ որ կը կազմէ անոր արժէքը ռազմա-քաղաքական տեսակէտէն։ Այդ դիրքին չնորհիւ է նաեւ անոր ջրաբաշխական արժէքը։ Ան Մերձաւոր Արեւելքի ջրաբաշխութեան կեդրոններէն մէկն է. ան ջուր կը մատակարարէ Միջագետքին, Կասպից ծովին, Փոքր Ասիոյ վրայով՝ Սեւ ծովին, Փոքր Ասիան, ինչպէս և Իրանը իրենց եզրային մասերու վրայ չրջապատուած են լեռներով, որոնք իրենց դրոյմը կը դնեն անոնց կլիմայի, բուսական աշխարհի, և մարդկային կեդրոնացումներու վրայ։ Կասպից ծովի հարաւային ափերուն լեռները ծածկուած են անտառներով. հիւսիս-արեւմուտքը՝ լեռնահովիտներ և դաշտեր շատ կան, հարաւը՝ պարսից ծոցի և ծովու ուղղութեամբ ձգուող լեռները լերկ են, ժայռոտ. կեդրոնը՝ ընդարձակ անապատ է. հոն երբեք մթնոլորտային տեղումներ չեն ըլլար։ Ասոր հետեւանքով պարսից պատմութեան խոշոր դէպքերը, իրանի մշակոյթի զարգացումը առաջ են եկեր կասպից ծովու, Զագրոսեան լեռներու և պարսից ծոցի մէջ ինկած պայտաձեւ չրջանին մէջ, այսինքն լեռնային, գետային և դաշտային մասերու մէջ, ուր առատ ձիւն կը տեղայ, ուր մեծ ու փոքր գետեր կան, աղբիւրներ, հովիտներ ու դաշտեր։ Աչխարհագրական-բնական այս պայմաններու հետեւանքով է, որ Պարսկաստանը իր դէմքն ուղղեր է Եփրատի վրայով դէպի Միջագետք՝ և դէպի Արգասարեր կիսալուսին և Միջերկրական։ Փոքր Ասիան ալ օղակուած է լեռնաչղթաներով, որոնք աստիճանաբար կ'իջնեն եգէյեան ծովու ափերը, կը վերածուին դաշտերու. ուրկէ, պատմութեան ընթացքին, մարդկային մեծ թափանցումներ տեղի են ունեցեր դէպի Փոքր Ասիոյ խորքերը։ Սեւ ծովի եզրային լեռնաչղթաները թոյլ չեն տար որ հիւսիսէն հովերը խոր թափանցեն երկրի ներսը. ինչպէս և նոյն դերը կը կատարեն Միջերկրականի ազե-

րային լեռները։ Ասոր հետեւանքով փոքր Ասիոյ կեդրոնը անկենդան տափաստան է։ Մինչ Հայաստանը լեռնաշխարհ մըն է, իրանի կեդրոնը անապատ է, փոքր Ասիան տափաստան է, աւելի հարաւ Միջագետքը՝ դաշտագետին։ Այս երեքին՝ տափաստանի, անապատի, դաշտագետնի վրայ կ'իջնեն լեռնակողմնե։ Ոչ միայն կ'իշխէ, այլեւ կենդանութիւն կուտայ, ջուր կը մատակարարէ անոնց։ Մերձաւոր Արեւելքի այս երկու գօտիները, մին լեռնային միւսը հարթ, սերտօրէն կապուած են իրարու հետ. այդ կապը աշխարհագրական է, ջրաբաշխական, տնտեսական և ազգագրական։

ՏԱՓԱՍՏԱՆԱՅԻՆ ԳՕՏԻ.— Այս գօտին դուրս է Մերձաւոր Արեւելքի աշխարհագրական սահմանէն, բայց կապուած է անոր պատմութեան հետ սերտօրէն։ Կովկասեան լեռներէն հիւսիս, Դանուբէն մինչեւ Ուբալ, կասպից ծով և Վոլկա գետը կը տարածուի անհուն տափաստաններու գօտի մը, որ հնագոյն ժամանակներէն ազելավայրն է եղեր վաչկատուն անասնապահ ժողովուրդներու։ Այս տարածութեան վրայ դարերու միասնական կեանքի հետեւանքով առաջացեր է լեզուական, քաղաքակրթական և ազգագրական միութիւն մը։ Դանուբ-Վոլկայի ցածրադիր այս տարածութիւնը, տափաստանը նոյնպէս մեկուսացած երեւոյթ մը չէ, այլ մասն է դաշտային այն տարածուն գօտիին որ կ'ըսկսուի Ատլանտեանի մօտերէն, Ֆրանսայէն, կը շարունակուի Գերմանիոյ մէջ, ապա կը բռնէ ռուսական ամբողջ դաշտագետինը. Սիպերիան և կը վերջանայ Խաղաղակի ափերուն։ Ամեն տեղ ան արտաւանդ հող է, տեղ մը ծածկուած ձիւնի հաստ շերտերով, ուրիշ տեղ մը «սեւ հողերով», երբեմն մեծ ու փոքր գետերէ ողողուած դաշտերով, երբեմն ալ անձրայրածիր տափաստաններ կը ներկայացնէ։ Սեւ և կասպից ծովի հիւսիսային եզերքները տափաստաններ են։ Երկրաբանական հնագոյն ժամանակներէն ան կորնչուցեր է իր ամման կարողութիւնները, և դարձեր է մեռած հողամաս։ Նախապատմական չրջանին այդ տափաստանները եղեր են հաւաքման կեդրոն բազմաթիւ և բազմերանգ ցեղերու, որոնք միախառ-

Նուելով ստեղծեր են լեզուական միութիւն մը։ Բնական ազման հետեւանքով այդ ցեղերէն չատերը լքեր են իրենց հայրենիքը։ Այս վերջիններէն զգալի մաս մը պիտեր է հարաւ՝ դէպի Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտին, և հարաւի մեծ գետահովիտները, ուր իրենց կը քաչէին մեղմ կլիման, արգասաբեր հողերը, Միջերկրականի դեղածիծաղ ափերը։ Տափաստանային գօտին մարդկային մեծազանգուած հասարակութեան չտեմարան մըն է, ուրկէ պարբերաբար դուրս կուգան մեծ ու փոքր հոսանքներ՝ ողողելու, աւարելու հարուստ բարձր մշակոյթի երկիրները։ Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտին, Արգասաբեր կիսալուսնին հետ եղեր է նշանակէտը հարաւէն և հիւսիսէն եկող վաչկատուններու, անասնապահներու։ Ասոնք իրարու կը հանդիպէին Միջերկրականի եզերքներուն, Եփրատի ափերուն, Տաւրոսի և Զագրոսեան լեռներու լանջերուն

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵԳԻՊՏՈՍ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ.— *Եգիպտոսը Մերձաւոր Արեւելքի Անապատային Գօտիի երկիրներէն մէկն է։ Ան կը գտնուի Ափրիկէի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը։ Հիւսիսէն ան չրջապատուած է Միջերկրական ծովով արեւելքէն կարմիր ծովով. հիւսիսէն նեղ հողաշերտով մը ան միացած է ասիական երկիրներուն՝ Պաղեստինին և Սինայի անապատին։ Հարաւէն ան սահմանակից է հին Նուբիային, այժմեան Սուտանին Եգիպտոսը՝ Նուբիայի բնական չարունակութիւնն է. երկուքն ալ տարածուած են Նեղոսի ափերուն, երկուքն ալ անոր կը պարտին իրենց գոյութիւնը։ Հարաւային մասին վրայ Նուբիայի և Եգիպտոսի բաժանման գիծին վրայ Նեղոսի առաջին սահանքն է։ Արեւմուտքէն ան սահմանակից է Լիբիական անապատին։ Լիբիան և Նուբիան Եգիպտոսին կուտային մարդուաց վարձկան գինուորներ, իսկ Նուբիան իր և հարաւային Ափրիկէի նիւթական բարիքները։ Արապիան և Լիբիան վաչկատուն անասնապահներու ու որսորդներու հայրենիքն են եղեր միշտ և վտանգաւոր դրացիներ Եգիպտոսի համար։ Անոնց բնակիչները նախանձոտ աչքերով են դիտեր Նեղոսի չուրջը զարգացող*

բարձր քաղաքակրթութիւնը և երբեմն ալ յարձակեր են Եգիպտոսի վրայ՝ սկիզբը աւարելու և աւերելու, իսկ հետագային՝ նաեւ տիրապետելու համար։

ՆԵՂՈՍԸ.— Եգիպտոսը հարուստ օազիս մըն է, որ տարածուած է Նեղոսի ստորին հոսանքի չուրջը։ Նեղոսը մօտաւորապէս 6200 քիլոմեթր երկայնութիւն ունի, որուն միայն մօտ 1200 քիլոմեթրն է, որ կը պատկանի Եգիպտոսին։ Ան սկիզբ կ'առնէ Աֆրիկէի հարաւ-արեւելեան լիճերէն, կը հոսի Սուտանի մէջէն, ուր բազմաթիւ մեծ ու փոքր գետեր կ'ընդունի իր մէջ, կը կտրէ Սահարան, կը մտնէ Եգիպտոս և կը թափի Միջերկրական ծով։ Կէս ճանապարհին, ան՝ Հապէչիստանի լեռներէն կ'ըստանայ մեծ գետ մը՝ Կապոյտ գետը։ Այդ գետն է, որ Հապէշական լեռներէն կը բերէ մեծ քանակութեամբ տիղմ բուսահող կը խառնէ Նեղոսի չուրերուն և կը տանի, կը տարածէ Եգիպտոսի հողերուն վրայ։ Այս գործողութիւնը կատարուեր է հարիւր-հազարաւոր տարիներու ընթացքին, որու հետեւանքով ստեղծուեր ու կազմուեր է Եգիպտոսը, յատկապէս անոր Հիւսիսային մասը՝ Տելտան և ծածկուեր է հողի հաստ շերտով, որ տեղ տեղ կը հասնի մինչեւ երեսուն մեթր խորութեան։

ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ.— Աշխարհագրօրէն Եգիպտոսը կը բաժնուի երկու մասի՝ Վերին և Ստորին Եգիպտոս։ Վերին Եգիպտոսը կ'ըսկսի Ասուանի մօտերէն. առաջին սահանքէն և կը հասնի մինչեւ Մեմֆիսին, Եգիպտոսի հին մայրաքաղաքին, որ կը գտնուէր երկու Եգիպտոսներու միացման կէտին վրայ։ Շուրջ 950 քիլոմեթր երկարութիւն ունի նեղ հովիտի մը ձեւով, որու լայնութիւնը երբեմն միայն կը հասնի երեսուն քիլոմեթրի, իսկ երբեմն կը նեղնայ, չորս-հինգ քիլոմեթրի։ Հոս Նեղոսը կը հոսի զուգահեռ լեռնաշղթաներու մէջէն, որոնք արեւմուտքէն և արեւելքէն կը սեղմեն զայն իրենց մէջ և թումբ կը կանգնին անոր ծաւալման դէմ։ Վերին Եգիպտոսի տարածութիւնը շուրջ 9000 քառ. քիլոմեթր է։ Այդ նեղ շերտը միայն չհաղո-

ձելի է, մնացեալ մասը անապատ է։ Հոս Նեղոսը չրջապատող լեռները բարձր չեն, հազիւ երկու հարիւր մեթրի կը հասնին։ Վերին Եգիպտոսը կլիմայով կատարեալ Ափրիկէ է. տաք է և չոր. երբեք անձրեւ չի տեղար. արեւը կը կիզէ, կը խանձէ ամեն ինչ. ինչքան է այդ չրջանի տէրն ու տիրականը։ Երկինքը չինչ է և պայծառ. ոչ մէկ ամպ՝ տարուայ բոլոր եղանակներուն։

ՏԵԼԴԱՆ.— Հիւսիսը՝ Մեմֆիսի մօտերը Նեղոսը չրջապատող լեռները կ'իջնան, կը հաւասարուին հարթութեան և ան այլեւս իր տարածման, լայնացման առաջ արգելքներ չի գտներ, և կը հոսի հարթ և հաւասար տարածութեան վրայ։ Հոս անոր ջուրերը բազմաթիւ թեւերու կը բաժնուին, բայց միայն երեք գլխաւոր թեւերն են որ կը հասնին ծով։ Տելտայի մէջ անոր երկարութիւնը երկու հարիւր յիսուն քիլոմեթր է։ Երկրաբանական չատ հին չրջանին Հիւսիսային կամ Մտորին Եգիպտոսը եղեր է Միջերկրական ծովի մէկ մասը, ընդարձակ ծովախորշ մը։ Աստիճանաբար միայն ան կազմուեր է, պարզեր է հողաչերտ մը՝ չնորհիւ Նեղոսի բերած տիղմերուն։ Հողը լեցուելով ծովախորշին մէջ, Նեղոսը պայքարեր է ծովուն հետ և հազարաւոր դարերու աշխատանքով սեղծեր է այսօրուայ Տելտան։ Այս առումով ճիշդ է հիներու որակումը՝ թէ «Եգիպտոսը Նեղոսի ընծան» է, անոր կառուցածը։ Տելտան մօտ 23.500 քիլոմեթր տարածութիւն ունի։ Ան վերին Եգիպտոսի չարունակութիւնն է, բայց ամեն տեսակէտով տարբեր է անկէ։ Ան Միջերկրականեան երկիր է, կլիման ծովային է, երբեմն անձրեւներ կը տեղան. ընդարձակ է և մեծ. հարուստ է և առատ, այս պատճառով ալ աւելի վըտանգուած է։ Վերին Եգիպտոսը Ափրիկեան երկիր է. փակ է դուրսի համար. Տելտան ընդհակառակը կը նայի ծովուն և անոր վրայով ալ կը միանայ Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներուն և յունական կղզիներուն։

ՆԵՂՈՍԻ ՀՈՍԱՆՔԸ.— Նեղոսի ջուրերէն է կախուած Եգիպտոսի կեանքը. Յունիսի 20-ին Նեղոսի հեղեղումները կը

հանին Եգիպտոսի սահմանը։ Բովանդակ ժողովուրդը անոր ժամանումը կը դիմաւորէ ցնծութեամբ։ Նեղոսի յորդումը նեքրու քանակէն է կախուած Եգիպտոսի բարգաւաճումը։ Հռոմէացի պլինոսը այսպէս կը զրէր այդ մասին. «Տասներկու արմաւնկաչափ ջուրը սով կը բերէ. տասերեքը՝ բաւարար է, տասչորսը՝ ուրախութիւն կը պատճառէ, տասնըհինգը՝ ապահովութիւն, տասնըվեցը՝ առատութիւն»։ Յորդացած Նեղոսը Տելտայի մէջ դաւրս կուգայ իր ափերէն, կը ծածկէ ջուրի տակ ամբողջ երկիրը։ Անոր ջուրերէն ազատ կը մնան միայն գիւղերն ու քաղաքները, որոնք կը կառուցուէին բնական կամ արհեստական բարձրաւնքներու, բլուրներու վրայ։ Հեղեղումներու ժամանակ անոնք կը նմանէին մէկ մէկ փոքր կղզիներու, իսկ Նեղոսն ալ մէկ տարածուն ծովի. ինչպէս իրենք՝ Եգիպտացիք կ'ըսէին։ Գետի յորդացումը իր բարձր աստիճանին կը հասնէր Սեպտեմբերին. ան կը բերէր իր հետ առատ ջուր, խոտ, տիղմ, ձկներ, կենդանական մասեր, բուսահող և այդ բոլորը կը տարածէր Տելտայի հողի վրայ, չերտ մըն ալ աւելցնելով արդասաբեր հողին։ Սեպտեմբերի կէսէն կ'ըսկսի ջուրի քաշուիլը և Նոյեմբերին կը հասնի իր բնական հունին։ Ամէն ետքն է, որ կ'ըսկսի մարդու աշխատանքը, առանց որուն Նեղոսի յորդացումն ալ իզուր կը պատճառէ, քան օգուտ։ կ'ըսկսի վարուցանքը։ Ամենէն նախնական չրջանին հողը չէին հերկեր, այլ թաց, խոնաւ հողին մէջ կը նետէին հատիկները և անասուններով դաւրս կը հանէին և կը տրորէին այդ սերմերը։ Այդ կերպով հացահատիկները խոր կը թաղուէին հողի մէջ։ Ցետոյ միայն աւելի ուշ մարդը հողը կը փորէր բրիչով, իսկ աւելի ետքը բահ ու բրիչը փոխարինեց արօրը՝ իր լծկան ձիերով։ Ան աւելի խոր կը փորէր, աւելի չատ գործ կը տեսնէր և մարդու համար նուազ յոգնեցուցիչ կը դառնար գործը, աշխատանքի մէկ մասը լծկան եզները կ'ընէին։ Զորս ամիսէն մարդը կ'ըստանար առատ բերք։ Եգիպտոսը միայն երեք եղանակներ կը ճանչնար՝ համաձայն Նեղոսի ջուրերու յորդացման

և մարդու աշխատանքին. յորդումի, ցանքի և կալսի ե-
ղանակ։ Բերքի հասունացումէն և հաւաքումէն յետոյ
կ'ըսկսին տաքերը, կը փչէ անապատի խորչակը, կը խան-
ձէ, կը մեռցնէ ամեն կենդանութիւն։ Նեղոսի ջուրը կը
պակսի, կը նուազի։ Կարծէք անապատը կոիւ կը յայտա-
րարէ օազիսին դէմ։ Մակայն Ցունիսին Նեղոսը նորէն կ'ըս-
կսի յորդիլ և նորէն Եգիպտոսը կեանք կ'ըստանայ, կը
վերածնուի։ Մահը՝ կը պարտուի, բուսականութիւնը, հա-
ցահատիկը նորէն կ'աճին, մարդիկ կ'ուրախանան և աշ-
խատանքը կ'եռայ։

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄԸ.— Այս գործողութիւնը, անապատի և
Նեղոսի յաւիտենական այս պայքարը, տեղ է գտեր եգիպ-
տական ժողովրդական վէպերու մէջ, ստեղծեր է գեղեցիկ
պատմուածքներ կրօնական երգեր, չարականներ՝ նուիր-
ուած Նեղոսին՝ կենդանութեան և բարութեան ուժին։

Նեղոսի հետ զուգընթաց՝ մայր հողն է արգասաբերու-
թեան ուժը, ան է սնուցողը մարդուն։ Նեղոսը և Մայր
հողը կեանքին աղբիւրներն են, իսկ անապատը քայքայ-
ման և մահուան ուժն է։ Եթէ Նեղոսը և հողը բարութեան
սկզբունքներն են ապա ուրեմն անապատը չարի մարմնա-
ցումն է։ Երկու բարութեան սկզբունքին միացաւ Առեւը.
առանց որու կեանքը չի ստեղծուիր։ Ամենէն հին, նախա-
պատմական չրջանէն, եգիպտացին կը տեսնէր բնութեան
երկնութիւնը իր իսկ չուրջը։

Եթէ հին եգիպտացին բան չէր գիտեր Նեղոսի ծագման
մասին, բայց չատ լաւ կը հասկնար, որ ան իր գոյութեան,
կեանքի աղբիւրն է։ Անոր կը վերագրէր գերբնական զօ-
րութիւն, ան Աստուած էր, որուն պէտք էր երկրպագել,
զոհ մատուցանել, Նեղոսը կը փառաբանէին իրենց չարա-
կաններու մէջ «Փառք ֆեզ Նեղոս, կ'ըսէին որ ասխարհ
եկար — Եգիպտոսի կեանք պարգեւելու համար։ Ալիքներդ կը
լեցնեն այգիները, որոնք սեղծեր է առեւը. դուն կը յագեցնես
բոլորը երկնային խոնաւութեամբ, դուն երկիր կ'իջնաս, որ
մարդոց հացահատիկ տաս. ֆեզմով կ'ըսկսի ասխատանքները

արհեստաճոցներու մէջ: Դուն հասցնող ես ցորեճի եւ գարիի, բեգմով է, որ կաճգուն են տաճարներ: Եթէ ու բեւերը յոգնին աշխատելէն կամ դուն անզօրանաս, ամեն առարած, աստուածներ եւ մարդիկ կ'ոչնչանան, անոսուններ կը հառաչեն, բովանդակ երկիրը, տմեն ինչ, մեծ թէ փոքր՝ կը տառապին: Իսկ երբ դուն լսես մեր աղօթքներր, եւ ցորեն գաս, այն ատեն ոոյը կ'բսկսի խաղալ ուրախութենեն, ամեն ինչ կը խնդայ... Դուն բոլորին երջանկութեան պլբիւրն ես եւ երբեմ չես մեռներ ու ճնորհներդ: Դուն արեայ ես եւ ու հրամաններդ կը տարածուին ամբողջ երկրի վրայ»:

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ.— *Եգիպտական հոգը յարմ ր է հոգեհատիկներու մչակութեան համար և ամենէն հին չրջանէն Եգիպտացին երկրագործ էր և անասնապահ: Սկիզբը Նեղոսի պարբերական յորդումները արդելք էին թէ կենդանիներուն և թէ մարդոց հոն հաստատուելուն: Անոնք կ'ապրէին Լիպիայի բարձրաւանդակի և արաբական հարթութեան վրայ: Շատ հին ժամանակներէն այս վայրերը չրատատ էին և ծածկուած առատ բուսականութեամբ: Միայն Հիւսիսային Գօտիի սառոյցներէն սպառուելէն ետքը Հիւսիսային Ափրիկէն կ'ենթարկուի կլիմայական խիստ փոփոխութիւններու: Արդասաբեր դաշտերը կը վերածուին նախ տափաստաններու, յետոյ անապատներու:*

Աստիճանական չորացման հետեւանքով Սահարայի, Լիպիայի բնակիչները լքեցին իրենց ճակատավայրերը և հաստատուեցան Նեղոսի ափերուն, դեռ չէին համարձակեր տարածուելու Եգիպտոսի խորքերը: Անապատէն հոս գաղթեցին վայրի կենդանիները չուր և անուռդ գտնելու համար: Նոր հաստատուող ցեղերը կռուեր են հոս ճահճային գազաններու դէմ, ոչնչացուցեր են կամ կրկին ետ քշեր, հաւածեր դէպի անապատները: Հին Եգիպտացին պահեր է և ընտելացուցեր բուսակեր կենդանիներ՝ ոչխար, կով, եզ. իսկ էշը հնագոյն բեռնակիր կենդանին էր՝ հին արեւելեան ժողովուրդները ծանօթ էին իրեն՝ ուղտէն և ձիէն առաջ,

երկար ժամանակ էչն էր, կարաւաններու բնակիր անասունը։ Նեղոսի հովիտին մէջ կար նաեւ ընձիւղ, ջայլամ, փիղ, կոկորդիլոս, ջրաձի, առիւծ և յովազ։ Նեղոսը միշտ ձկնառատ է եղեր, մանաւանդ յորդումի՛րու եղանակին։ Ջուկը կը կազմէր եգիպտացւոց սնունդի գլխաւոր միջոցներէն մէկը։ Այս կենդանիներու մեծ մասը կ՛ապրէր Տելտայի ճահիճներուն մէջ, որ այնքան ընդարձակ տարածութիւն կը բռնէր Նեղոսի գետաբերանին։ Մէկ մասը տեղ է գտեր նաեւ եգիպտական կրօնքին մէջ — իբրեւ ոգիներու և գերբնական ուժերու մարմնացումներ, մէկ մասը նիւթ է ծառայեր եգիպտական արուեստին։ Եգիպտացիներու՝ Նեղոսին ուղղուած փառաբանութեանց մէջ ան կը կոչուի նաեւ «ձուկ պարգեւող»։

Բացի ցորենէն, գարիէն, Եգիպտոսի մէջ տարածուած անասնդի միջոցը արմաւենի ծառն է, որու պտուղէն բազմատեսակ սնունդ կը պատրաստեն և կորիզն ալ որպէս վառելանիւթ կը գործածեն։ Որոշ առումով թէ Եգիպտոսի և թէ Միջագետքի մէջ արմաւենին և արմաւն են մարդկային մեծ համախմբումներու պատճառը։ Միայն արմաւով և անով պատրաստուած ուտելիքներով կարելի է անասնդ ատանալ և ապրիլ։ Տելտայի ճահիճներուն մէջ կը բուսնին երկու ճահճային բոյսեր՝ լոտուսը և պապիրուսը։ Պապիրուսը հնագոյն նիւթն է, որուն վրայ կը գրէին. իսկ լոտուսը տեղ գրաւեց եգիպտական արուեստի մէջ և դարձաւ Եգիպտոսի խորհրդանշան բոյսը։ Խաղողը կը մշակուէր Տելտայի մէջ, թէ անձրեւներու անբաւարար ըլլալը և թէ գետին բերած հողին տիղմային բնոյթը յարմար չէին ծառամշակութեան։ Եգիպտոսը անտառազուրկ էր, ան չունէր չինարարական փայտ։ Եգիպտոսը աղքատ էր նաեւ հանքերով, մետաղներով. չունէր պղինձ, անագ, երկաթ։ Լիպիական և արաբական աւազուտ հողերու մէջ թէեւ ոսկի կար, բայց անոր չահագործումը մեծ աշխատանք կը պահանջէր։ Իսկ երկաթը, պղինձը անհրաժեշտ էին Եգիպտոսի չինարարութեան և վերաշինութեան, ինչպէս և փայտը նաւաշինու-

թեան համար։ Այս բոլորը եգիպտացիք կ'ըստանային դուրսէն՝ անտառապատ և մետաղապատ երկիրներէն։ Բայց անոնց փոխարէն Եգիպտոս հարուստ էր քարերու գանագան տեսակներով։ Տելդան քար չունէր սակայն լիպիական և բապական լեռնաշղթաները կը հայթայթէին լաւագոյն չինաքարերը՝ տաճարներու, դամբարաններու, բուրգերու, արձաններու չինութեան համար։ Քարերու բազմազանութիւնը և առատութիւնը արտակարգօրէն նպաստեց եգիպտական արուեստի թռիչքին։ Այսպէսով մենք կը տեսնենք, որ Եգիպտոսը չատ առաւելութիւններ և դիւրութիւններ կ'ընծայէր հոն իր մէջ ապրող ժողովուրդին, բայց և չատ մեծ պակասութիւններ ալ ունէր։ Մարդու կեանքը հանգըստաւէտ և յարատեւ դարձնելու համար, եգիպտացին երկրին մէջ գոյութիւն ու եզող բաներու վրայ պիտի աշխատէր, իսկ պակսող միւն ինչ պիտի ճարէր, գտնէր։ Ուրիչ խօսքով ան պէտք է յամառօրէն աշխատէր և պայքարէր։ Եգիպտոսի մշակոյթը և պատմութիւնը կերտողը ոչ միայն անոր բնական նպաստաւոր պայմաններն են եղած, այլ և ինքը մարդը և իր աշխատանքը։

ԵԳԻՊՏԱՑԻՆ.— Ո՞վ էր այդ աշխատասէր մարդը, ի՞նչ ծագում ունէր եգիպտացին։ Հին եգիպտացիներու, ասելի չուտ քրմական դասի մէջ մշակուեր էր մէկ տեսակէտ. թէ եգիպտացին բնիկ է, դուրսէն, ոչ մէկ տեղէն եկած չէ, սկիզբէն իսկ ապրեր է այնտեղ։ Եգիպտացին ստեղծողը Պտահ աստուածն է, որ կաւէն և ջուրէն կենդանութիւն է տուեր առաջին մարդուն։ Եւ ընդհանրապէս եգիպտական քուրմերը ինքնուրոյն ձեւով մշակեր են տիեզերածնութեան, մարդու ստեղծման և յրհնեզրի մասին այնպիսի պատմութիւններ, որոնք չատ կը յիշեցնեն Միջագետքի նոյնիսկ տասը բանահիւսութիւնը։ Գիտենք, որ Եգիպտոսի նախնական բնակիչները անապատային չրջանէն իյան նեղոսի հովիտը և որսորդ վարկատուն կեանքէն անցան երկրագործութեան ու նստակեաց կեանքին։ Հնագոյն բնակիչները կուշային Լիպիայէն և արապական անապատէն,

իսկ ասոնք լեզուակից և ցեղակից էին Նուբիացիներուն, Սոմալացիներուն և այսօրուայ Պէրպէրներուն։ Այս բոլորը միասին կը կազմէին մէկ լեզուական ընտանիք, Համիտականը։ Այս լեզուական ընտանիքը մաս կը կազմէր աւելի մեծ միութեան՝ Միջերկրականեան ընտանիքին, որ ոչ միայն լեզուական ընտանիք մըն էր, այլ և ուրոյն ազգագրական ճիւղ, որու ենթաբաժանումն էր համետական-ափրիկեան խումբը։ Հաւանօրէն համետականներէն առաջ Եգիպտոսի մէջ հաստատուած էին սեմամարթ ցեղեր, որոնք կուգային Ափրիկէի խորքերէն։ Անոնք տարածուեր էին նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի անապատային գօտիին մէջ։ Բայց ասոնք հետք չեն թողած այս վայրերու մէջ. մի գուցէ ասոնք ոչնչացուեցան կամ ձուլուեցան համետական լեզուախմբի ժողովուրդներէն։ Այս վերջինները աւելի բազմաթիւ էին ու իշխող վերին Եգիպտոսի մէջ. պատմական շրջանին սենապետներէն և Նուբիայէն նորանոր գաղթող հոսանքներ կուգային համետականներու բնակավայրերը և կը զօրացնէին բնակչութեան թիւը, կը պահպանէին անոր ֆիզիքական յատկութիւնները և լեզուն։ Տելտայի հին բնակիչները ափրիկեան համետականներն էին, բայց այս շրջանը կը թափանցէին ազգագրական նոր տարրեր՝ սեմականները։ Ասոնք ալ մէկ ուրիշ ստորաբաժանումն էին Միջերկրականեան մեծ ցեղին։ Սեմականները բնիկ էին Մերձաւոր Արեւելքի սենապետային գօտին, ազգակից և լեզուակից էին Ափրիկէի համետականներուն։ Շատ հին, դեռ նախապատմական ժամանակներէն, անոնք արեւելքէն կը թափանցէին Տելտա ու հոնկէ ալ կը դիմէին Միջին և Հարաւային Եգիպտոս։ Սեմականներու այս թափանցումը չարունակուեցաւ ամբողջ պատմութեան ընթացքին, թէ իրենց թիւով, թէ կրօնական գաղափարներով, թէ Եգիպտոսին մատուցած իրենց տնտեսական նպաստով, սեմական ցեղերը դարձան Եգիպտոսի բնակչութեան կառուցանող տարրերէն ամենէն կարեւորը։ Այս երկուքը՝ համետականը և սեմականը մշակեցին Եգիպտոսի նոր քարէ դարի քաղաքակրթութիւնը, բացի

մետաղի գիւտէն և գործածութենէն, որ արեւելք և Եգիպտոս մուծեցին լեռնային կամ ասիանիկ ժողովուրդներ: Ասոնք Եգիպտոսի բնակչութեան կազմիչ երրորդ տարր են: Իրենց բնավայրը Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտին է. հոս անոնք ինքնորոշուեր են, մշակեր են իրենց ուրոյն լեզուն, զարգացուցեր իրենց մարդաբանական կազմը. յետոյ ցրուեր են զանազան ուղղութիւններով: Անկասկած անոնց մեծ զանգուածը մնացեր է լեռնային գօտիին մէջ և առաջացուցեր քանի մը ժողովուրդներ՝ Հալմեր, Սուբարիներ, Սումէրներ: Ասոնք վերջիններն են որ իջան Միջագետք:

Ալիանիկներու ֆիզիքական յատկանիշները մնացեր են լաւապէս Հայերու մէջ, ահա թէ ինչու անոնք կը կոչուին նաեւ հայասիպ: Այս հայատիպերը կամ լեռնայինները կ'երեւան Եգիպտոսի մէջ նախաթագաւորական շրջանին՝ մօտ 3300 թուին: Ասոնք բերին մետաղի գործածութիւնը. ասոնք՝ աւելի լաւ զինուած, նուաճեցին Տելտան և միացուցին Եգիպտոսը իրենց իշխանութեան տակ. զարձան իշխող, վարիչ դաս, ասոնցմէ դուրս եկան առաջին թագաւորները:

Կարելի է ըսել, որ չուրջ 3000 թուականին Եգիպտացին արդէն կազմաւորուած էր իր հիմնական գիծերով: Ան իր մէջ ունէր ափրիկեան՝ համիտեան տարրը, որ քանակ էր. սեմականը, որ մշակոյթ ստեղծելու մեծ հակում ունէր, ալիանիկը, որ թէեւ քանակով փոքր էր, բայց ներքնապէս լաւ կազմակերպուած էր, զինուած և ռազմունակ: Այս երեք տարրերը պատմութեան ընթացքին աստիճանաբար համաձուլուեցան և կազմեցին նոր ժողովուրդ մը՝ Եգիպտացին: Ան յառաջ եկաւ միասնական աշխատանքի, կրօնական զաղափարներու, ընդհանուր պայքարի և նոյն պետութեան շրջանակի մէջ, եզերու լեզուներու ձուլման հետեւանքով: Եգիպտացիի մարմնակազմը իր բնորոշիչ յատկանիշներով մինչեւ մեր օրերը մնացեր է ֆէլահի մէջ, որ բարձրահասակ է, բարեկազմ, թխաւուն, նուրբ դիմագիծերով և օժտուած բարձր մտաւոր և հոգեկան կարողութիւններով:

Բ· ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԵՒ ՔԻՆԻԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Եգիպտոս իր ընակչութիւնն ունէր քարէ դարէն սկսած։ Անոնց հետքերը, տաշած քարէ գործիքներ, զէնքեր, ոսկրէ կտորներ, զարդեր, մենք կը գտնենք Եգիպտոսին կից բարձրաւանդակներու և բլուրներու վրայ։ Քարէ դարի մարդու հետքերը նկատելի են նաեւ վերին Եգիպտոսի մէջ, ուր անոնք կառուցեցին իրենց հիւղակները՝ եղէգով և ցեխով։ Հիւղակներու խումբերէն կը կազմուէին գիւղերը, աւաններ՝ բարձր տեղերու և բլուրներու վրայ՝ գետի հոսանքէն հեռու։ Այգպիսի հիւղակներու պատկերները մենք կը տեսնենք նախապատմական չրջանէն մնզի հասած կաւանօթներու վրայ։ Քարէ դարի մարդը որսորդ էր, անասնապահ։ մերձակայ անապատներուն մէջ ան չարունակ կը հետապընդէր որսը և գազանները։ Բայց չուտով ան կը դառնար երկրագործ, կը ցանէր գարի, կորեկ։ կը կառուցէր ապաստաններ, իրեն և իր անասուններուն համար հեղեղումներու և վտանգի դէմ։

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ·— *Նեղոսը իր պարբերական յորդումներով կը հարկադրէր մարդոց միանալ, միասնական աչխատանքի լծուիլ։ Ան թէեւ բարերար և անուցիչ ուժ էր, սակայն կրնար դառնալ վտանգաւոր և վնասակար, եթէ անոր չմիանար մարդու աչխատանքը, ճիգը։ Մարդն է որ պէտք է կարգաւորէր, ուղղէր գետի ըն-*

թացքը, թումբեր կառուցէր անոր ջուրերուն առաջ, ջրանցքներ չինէր և ջուրը հասցնէր այնպիսի տեղեր, ուր իր բնական ընթացքով չէր կրնար հասնիլ։ Կառուցած ջրանցքները պէտք էր պարբերաբար մաքրել, վերաչինել, հին հեղեղումներէ քանդուէին, պէտք էր աչխատիլ, որ յաւելեալ ջուրը չկորչի, հաւաքելով արհեստական լիճերու մէջ՝ հետագային կարենալ օգտագործելու համար։ Պէտք էր չորցնել ճահիճները, որ այնքան ընդարձակ տարածութիւն կը բռնէին Նեղոսի ճիւղերուն չուրջ։ Անոնց ջուրերը ջրանցքներու միջոցով պէտք էր հասեցնել դէպի ծով։ Եգիպտոսի մէջ ջրաբաչխական գործը ամենէն կենսականն էր։ Բայց այս բոլոր աչխատանքը մէկ անհատի գործը չէր, ոչ ալ մէկ փոքր համայնքի։ Ջրաբաչխութիւնը համաեգիպտական խնդիր էր։

Կար և մէկ ուրիչ հարց նոյնքան կարեւոր որքան առաջինը։ Նեղոսի չուրջը համախմբուած մեծ ու փոքր հասարակութիւնները չարունակ ենթակայ էին անապատներու մէջ թափառող և Ասիայէն ու Նուբիայէն թափանցող ցեղերու յարձակումներուն։ Անհրաժեչտ էր հաւաքական, համախումբ աչխատանք փորձառու և ընդունակ մարդոց ղեկավարութեամբ թէ դրսեկներու դէմ պաչտպանուելու և թէ Նեղոսի ջրաբաչխական գործը կանոնաւորելու համար։ Երբ անապատի և տափաստաններու որսորդն ու անասնապահը հաստատուեցան Նեղոսի ափերուն՝ անոնք տոհմական ապրելակերպ ունէին։ Տոհմապետը կը վարէր իր տոհմի բոլոր գործերը, կ'առաջնորդէր իր տոհմը կռուի հարեւան տոհմերու դէմ։ Տոհմի մէջ բոլորը հաւասար էին, բոլորը զինուոր էին ու աչխատաւոր։ Սեփականութիւն չկար. արօտատեղիներն ու հօտերը ընդհանուրի սեփականութիւն էին։ Տոհմապետն ալ իչխան մը, տիրող մը չէր, այլ հաւասարներու մէջ առաջինը։ Ան դատաւոր էր, ներքին խաղաղութեան վրայ հսկող, կռուի ժամանակ հրամանատար։ Ան տոհմի հովանաւոր ոգիին հետ կը խօսէր, անոր կ'աղօթէր, զոհ կ'ընէր և անկէ պատգամներ կ'ըստանար։

ՆՈՄ.— Այդ տոհմերը՝ նոր պայմաններու մէջ՝ նուիրուեցան երկրագործութեան, դարձան նատակացներ, սկսան ապրիլ գիւղախմբերով։ Ստեղծուեցաւ նատակացներու տարածքին կազմակերպութիւնը, Նոմը։ Ամեն Նոմ արիւնակիցներու միութիւն էր։ ունէր իր հովանաւոր ոգին, աստուածը, որուն անունով ալ կը կոչուէր Նոմը։ Հովանաւոր ոգին տեսանելի և չշափելի կը դառնար որեւէ կենդանիի, բոյսի կամ առարկայի մէջ։ Եգիպտացիք նախնական շրջանին մէջ՝ ոչ թէ այս կենդանիները կը պաշտէին, այլ անոնց մէջ մարմնացած գերբնական ուժը, ոգին։ Անոնք այն հատուկութիւնը ունէին, թէ իրենք ծագած են այդ հովանաւոր ոգիէն և անոր միջոցով է, որ միեւնոյն տոհմի պատկանողները ազգակից են իրարու։ Այդ գերբնական ուժը տոթեմն էր, Նոմն ալ տոտեմական միութիւն էր։ Այդ ոգին Եգիպտոսի մէջ կը մարմնաւորուէր տեղ մը կոկորդիլոսի, ուրիշ տեղ մը բազէի, կովի, չնապաղլի, եզան և ուրիշ չատ կենդանիներու մէջ։ Ան ծառ մըն էր, կամ անոր կոճղը միայն երբեմն եռաժանի, սլաք... Նոմի մէջ իշխանութեան աղբիւրն ու տէրը Տոտեմն է, հովանաւոր ոգին։ Բայց ան կը գործէր նոմարքոսի՝ նոմի առաջնորդի միջոցով։ Իր ուժերը, գերբնական զօրութիւնը, Տոտեմը կը փոխանցէ նոմարքոսին, որ իբրեւ հետեւանք կը բարձրանայ իր հասարակութեան կէնէն, կը դառնայ արտակարգ զօրութեան տէր, կախարգ տոտեմի ներկայացուցիչ։ Տոհմական ոգիներն ունէին իրենց սրբավայրերը, մատուռները, որոնց պատկերը մենք կը տեսնենք նախնական յիշատակարաններու վրայ։ Այդ յիշատակարանները հետագային վերածուեցան փայտաչէն կամ քարաչէն տաճարներու, ուր տեղաւորուեցան կենդանակերպ աստուածները։ Այն կենդանին, որու մէջ մարմնացած էր տոտեմը, ոգին՝ սուրբ էր, անմահական, որուն սպանելը մեղք էր, անոր մահն ուսեալը արգիլուած։ Ան տաբու էր։

Սկիզբը Եգիպտոսի մէջ միայն նոմեր կային, այսինքն նեղոսի երկու ափերուն ցրուած կ'ապրէին բազմաթիւ մեծ

ու փոքր մարդկային խմբեր. իրարմէ անկախ, մեկուսացած։ Վերին Եգիպտոսը ունէր 22 նոմ, իսկ Տելտայի ս՝էջ կար 20 նոմ։ Ամեն նոմ ունէր իր կեդրոնը՝ քաղաքը, որուն չուրջը կը տարածուէին գիւղեր և աւաններ։ Այսպէսով կ՝ըստեղծուէին իւրայատուկ քաղաք-պետութիւններ։ Քաղաքը պէտք է ունենար երկու բան՝ մատեան կամ տաճար՝ հովանաւոր Աստծու համար, պալատ կամ դղեակ՝ կառավարիչ նոմարքոսի համար։ Տաճարն ու պալատը կը կառուցուէին բարձրադիր վայրի մը վրայ և կը չրջապատուէին պարիսպներով։ Անոնց անհրաժեշտ մասերը կը կազմէին արհեստանոցներ, չտեմարաններ, զինանոցներ, պահականոցներ և պալատական ու տաճարական մարդկանց ու պաշտօնէութեան համար բնակարաններ։ Քաղաքն ունէր իր հրապարակը, ուր պարբերաբար կը հաւաքուէին բոլոր զէնք կրելու ընդունակ մարդիկ խրախճանքի և խորհրդակցութեան համար։ Քաղաքը սրբոց էր և սրբավայր. իսկ նոմն ալ կրօնական, տնտեսական և քաղաքական միաւոր էր։ Նոմարքոսը բոլոր ռազմական ուժերուն պետն էր, հովանաւոր Աստծու քուրմը։ Անոր գործառնութեան մէջ կախարդականը մեծ դեր ունէր։ Ան կրնար գերբնական ուժերու միջոցով հասնիլ իրեն ցանկալի նպատակներուն։ Այս ուժի աղբիւրը ոգին էր, որու ներկայացնողը և մարմնացնողը ինքը՝ նոմարքոսն էր։ Նոմի հատատութիւններու՝ պալատի և տաճարի վրայ կը ծածանուէր տոտեմը խորհրդանչող դրօշը։ Հոսկէ ալ այն բազմաթիւ կենդանակերպ դրօշազարդ չէնքերը, որ մենք կը տեսնանք եգիպտական նախապատմական քանդակներու վրայ։

ՆՈՄԵՐՈՒ ՄԻԱՑՈՒՄԸ.— Այս բազմաթիւ նոմերը տեւական կռիւներու մէջ էին իրարու հետ. անոնք կը կռուէին հողի, հօտերու, սրօտատեղիներու, դաչտերու, ջուրի և ջրանցքներու համար։ Ջուրի հարցը ամենէն կարեւորն էր. երբեմն քանի մը նոմեր կը միանային ընդհանուր ջրանցք կառուցելու, նեղոսի ընթացքը կանոնաւորելու

համար։ Բայց գետի չուրչն օգտուիլը միայն մէկ կամ քանի մը նոմերու չէր վերաբերիր, այլ բովանդակ Եգիպտոսին։ Ընդհակառակն առանձին նոմերը իրենց մասնակի չահերը հետապնդելով յաճախ կը վտանգէին հեռու և մօտիկ նոմերու չահերը, ուստի ջրաբաշխութեան գործի կարեւորութիւնը կը թելադրէր ստեղծել նոմերէն վեր կեդրոնական իշխանութիւն մը ամբողջ Եգիպտոսի համար։ Այդ միութիւնը խաղաղ ճանապարհով կազմուիլ չէր կրնար, որովհետեւ ամեն նոմ իր Աստծուն կը համարէր ամենէն կատարեալը, իմաստունը, հզօրը և ոեւէ գնով ուրիշներուն գիմիլ չէր կրնար։ Միայն կռուով, զէնքով կրնար լուծուիլ քաղաքական միութեան հարցը։ Նոմերու մէջ չարունակ առաջ կուգային սահմանային վէճեր, վէճերը առաջ կը բերէին կռիւներ կռիւները՝ նուաճումներ, որու հետեւանքով կ'ըստեղծուէին չրջանային միութիւններ՝ յաղթական նոմի աստծուն և նոմարքոսի գերակայութեան տակ։

Այդ միութիւնը կը համարուէր հովանաւոր աստծու յաղթանակը, ուստի անոր պաչտամունքն ալ պարտադիր կը դառնար պարտուած նոմերու համար։ Չորրորդ հազարամեակի կէսերուն այս կռիւները իվերջոյ յանգեցան երկու մեծ միութիւններու կազմութեան։ Հարաւի 22 նոմերը կազմեցին Վերին Եգիպտոսի պետութիւնը, հիւսիսի 20 նոմերը Տելտայի մէջ ստեղծեցին առանձին պետութիւն։ Եգիպտոսի քաղաքական միութիւնը գլուխ եկաւ գոյ չրջաններու մէջ. այս կը համապատասխանէր երկու վայրերու աչխարհագրական և ցեղագրական տարբերութեան։ Հարաւի ցեղերը Աֆրիկեան էին, անոնք լեզուակից էին. Հիւսիսի՝ Տելտայի ցեղերը մօտ էին Լիպիային և սեմական աչխարհին և մասամբ ալ սեմականացած էին։ Չորրորդ հազարամեակի կէսերուն Նեկհեբը դարձաւ վերին Եգիպտոսի կեդրոն. անոր նոմարքոսը իւրացուցեր էր միւս նոմարքոսներու քաղաքական իրաւունքները և կրօնական իշխանութիւնները ու կախարդական զօրութիւնները։ Գուրմ,

թագաւոր և կախարդ՝ ահա նոր իշխանութեան երեք էական յատկանիշները, որոնցմով ան ոչ միայն կը բարձրանար իր հպատակներէն վեր, այլեւ կը համարուէր գերբնական ուժերու տէր, Աստուած։ Այս յատկութիւնները հնագոյն պիտի անցնէին մինչեւ Եգիպտոսի ինրոջ՝ Փարաւոնին։

Հարաւի թագաւորութեան խորհրդանիշը Լոտուսն էր, թագաւորը կը կոչուէր Նսուտ, և կը խորհրդանշուէր Լոտուսի պատկերով. ան ճերմակ թագ ունէր գլխուն և կը գտնուէր Անգղ աստուածուհիի հովանիին տակ։ Տելտայի մէջ կազմուած թագաւորութեան կեդրոնը Բուտոճ էր, անոր նոմարքոսն էր, որ կեդրոնական իշխանութեան տէր էր դարձեր։ Իր արքայական ուժի պատկերացումը Պապիրուսն էր. թագաւորը կը կոչուէր Բիթի և իրր խորհրդանշան ունէր մեղուի պատկերը. գլխուն կարմիր թագ ունէր, որու ճակտին օձ էր նկարուած՝ Բիթի հարստութեան հովանաւորը։

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵԳԻՊՏՈՍ.— Բայց երկու պետութիւններու կազմութիւը միայն առաջին քայլն էր ամբողջական միութեան։ Նոյն պատճառները որոնք ստեղծեցին նախ չրկայնային և յետոյ երկու պետութիւններ, առաջ բերին Միացեալ Եգիպտոսի պետութիւնը։ Տելտայի նոմարէն մէկը, որու հովանաւոր աստուածը Հորուսն էր, նախ միացուց հիւսիսը՝ Տելտան, ապա նուաճեց հարաւային Եգիպտոսը։ Հորուս աստծու խորհրդանիշը բազէն էր։ Հորուս աստծու հետեւողները գուցէ Տելտայի մէջ հաստատուած սեմականներն էին կամ բնիկ տոհմերէն մէկը, որ տեւական հաղորդակցութեան մէջ էր արեւելքի հետ և իւրացուցեր էր անոնցմէ չատ բան՝ աղիւսներու գործածութիւնը, գլանակնիքը և մետաղները։ Անոնք զինուած էին մետաղէ զէնքերով, երբ հարաւի նոմարը քարէ զէնքեր միայն ունէին։ Այս է որ առաջիններուն առաւելութիւն տուաւ հարաւի նուաճման մէջ։ Բայց սկիզբը Հորուսեան ծագումով երկու հարստութիւններ մէջտեղ եկան՝ հիւսիսի և հարաւի

մէջ։ Այս ցոյց կու տայ, որ անջատողական և տեղական չահերը չատ ամուր էին և հաստատուն։ Իւրաքանչիւրն ունէր իր թագաւորը, վարչութիւնը, քաղաքական կեդրոնը։ Ընդհանուր էր միայն Հորուս Բազէ աստծու պաշտամունքը։ Միութեան համար մղուող պայքարը կը չարունակուի եգիպտոսը միացնող առաջին երեք հարստութիւններու ժամանակ։ Շուրջ 3200 թ. հարաւի հորուսականները արշաւեցին հիւսիս, գրաւեցին Տելդան և հիմք դրին Միացեալ Եգիպտոսի թագաւորութեան։ Այսպէս մէկ թագաւոր միացուցեր էր երկու թագը՝ կարմիր և ճերմակ։ Երկու եգիպտոսներու այս միութիւնը կայունացաւ միայն Մէնէսի իշխանութեան ժամանակ, որուն եգիպտական ա-ւանդութիւնը կը համարէ հիմնադիրը միացեալ թագաւորութեան։ Անոր և իր յաջորդներուն օրով հարաւային եգիպտոսն է քաղաքական կեդրոնը։ Հիւսիսը ենթակայ է անոր։ Առաջին երեք հարստութեան թագաւորները կը նըստէին Թինիս քաղաքին մէջ, ուստի եգիպտոսի պատմութեան այդ չրջանը՝ չորս դարէն քիչ մը աւելի՝ 3315—2895 անուանենք Թինիսեան միապետութեան չրջան։ Թագաւորանիստ քաղաքի անունովը։ Անոր մօտ քիչ մը աւելի ուշ կառուցուեցաւ Աբիդոսը, Օզիրիսի սրբազան քաղաքը։

ՓԱՐԱՒՈՆԸ.— Իր ծագման օրէն իսկ Թինիսեան թագաւորութիւնը կապուեցաւ նոր աստուածներու հետ։ Ան Հորուս աստծու հովանիին տակ էր. թագաւորն ալ «կենդանի» Հորուսն էր. կը մարմնաւորէր Հորուս աստուածը. ան թագաւորն էր «Հորուսի մարդոց», այսինքն սկզբնական այն տոհմական միութեան, որ կը հետեւէր Հորուսի պաշտամունքին։ Որպէս աստուած՝ թագաւորին կը պաշտէին, կը մօտենային ծնկաչոք, երկիւղածութեամբ։ Անոր անունը յաճախ յիշելը կը համարուէր սրբապղծութիւն։ Փարաւոն կը նշանակէր «բարձրագոյն դուռ», պալատ։ Թագաւորին կը կոչէին իր պալատով, ոչ թէ իր անունով։ Թագաւորը միայն աստուած չէր. ան ոչ միայն մարմնաւորած էր Հորուսը, այլ և բազմաթիւ աստուածներուն,

որոնք ուրիշ ցեղերու հավանաւոր աստուածներն էին, և որոնց յաղթել էր, հպատակեցուցեր իրեն և անոնց տոհմերու կամ աստուածներու ուժը ծառայեցուցեր էր, ինպատ իրեն։ Արքային այսպիսի հեղինակութեամբ հզօրացած փարաւոնը կը դառնար «մեծ կախարդ»։ Եգիպտոսի մտածողութիւնը անոր կը վերագրէր կախարդութեան մեծ կարողութիւն և ուժ, որ յատուկ է միայն աստուածներուն։ Անկը հրամայէ բնութեան ուժերուն, չար և բարի ոգիներուն։ Թագաւորէն է կախուած ամբողջ երկրի բարօրութիւնը, ապագան։ Ան մասնաւոր անձ մը չէր։ Անոր ամեն չարժուժը, անոր առողջութիւնը, կենցաղը կ'ըստանար հանրային նշանակութիւն։ Որով անոր կեանքը տեւական սահմանափակումներու տակ էր դրուած։ Մշակութեան որոշ ձեւեր, արարողութիւններ անոր անունդի, ժամանցի, ընդունելութեան համար։ Եթէ ան մեծ կախարդ է, որուն կ'ենթարկուին բոլոր բարի և չար ոգիները, աստուածներն անգամ եթէ անկէ է կախուած՝ Եգիպտոսի բախտը, ուրեմն ան ենթակայ է բարոյական պատասխանատուութեան։ Ան իր չինարար և կառուցիչ գործը գլուխ բերելու համար պէտք է որ իմնայէ իր ֆիզիքական և հոգեկան ուժերը, պէտք է մնայ առողջ և երիտասարդ։ Ան պատասխանատու է հունձքի, առատ ջերքի, ջուրի, ջերմութեան, թշնամիներէն պաշտպանուելու համար։ Այս բոլորի համար է, որ ան պէտք է պահէ իր երիտասարդութիւնը, կենսական ուժերը։ Անոր ծերանալը չարիք մըն էր ոչ միայն իրեն փարաւոնին, այլ և ամբողջ Եգիպտոսի համար։ Նոմերու անջատ իշխանութեան ժամանակ՝ արքային կենդանին՝ տոտեմը և նոմարքոսը պատասխանատու էին հիւանդութիւններու, սովի և ուրիշ չարիքներու համար։ Միացեալ թագաւորութեան ժամանակ տոտեմներու և նոմարքոսներու բոլոր պաշտոնի և կախարդական զօրութիւնները անցան թագաւորին, ատոր հետ նաև բոլոր պատասխանատուութիւնները։

Թագաւորը ուրիշ բան ուտել չէր կրնար բացի հորթի և սագի միսէն. գինին խստօրէն արգիլուած էր իրեն։ Ան

կրնար հաց ուտել և գարեջուր խմել առաւօտեան լոգանքէն ետքը։ Աւելի ուշ Փարաւոնի սնունդի մէջ բազմազանութիւն մտաւ, բայց միշտ ան մնաց որոշ սահմանափակումներու ենթակայ։

Հաւանաբար Եգիպտոսի մէջ ալ հնագոյն չրջանին գործադրուեր է ծիսական սպաննութեան սովորութիւնը, որ բոլոր վայրի ժողովուրդներու մէջ ալ եղեր է։ Յետագային՝ Միացեալ թագաւորութեան չրջանին՝ այս երեւոյթը փոխարինուեցաւ ուրիշ ձեւով մը՝ նախ վարաւոնի փոխարէն կ'ընպանէին որևէ սրբազան կենդանի, որ համարժէք ըլլար թագաւորի կեանքին. և յետոյ զանազան արարողութիւններով, ձեւերով կը ջանային վերանորոգել, վերակառուցել ծերացած թագաւորի կենսունակութիւնը։

ԱԲԻԴՈՍԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ։— Թինիսի մօտերը գըտնուեցան Թինիսեան թագաւորներու գերեզմանները, որոնք մեզի լրիւ կերպով կը պատկերացնեն չորրորդ հազարամեակի վերջերուն՝ հասարակութեան, կրօնական ըմբռնումները և նիւթական հարստութիւնը։ Գտնուեցան քարէ և պղինձէ գործիքներ, զէնքեր, կարասիներ, քարէ թասեր. կճուճաններ, կարասներ, որոնց վրայ արձանագրուած էին մեռած թագաւորներու անուանները։ Այդ ժամանակաչրջանին արդէն գործածութեան մէջ է մտած պատկերագիրը, կ'արձանագրուին թագաւորներու գործերը և աստուածներու արկածները։ Այս չրջանին կ'ըստեղծուին վէպեր, պատմութիւններ, առասպելներ, երգեր հերոսներու, աստուածներու և թագաւորներու մասին, որոնք գրի կ'առնըւին դպիրներու կողմէն, կը պահուին տաճարներու եւ պալատներու մէջ։ Թինիսի թագաւորները հարուստ են. անոնք ծանօթ են մետաղներու՝ պղինձի գործածութեան. այդ մետաղները անչուշտ ստացուած են դուրսէն։ Անոնք ունին ոսկէ զարդարանքներ։ կարաւանային առեւտուրը սկսուած է Եգիպտոսի և Սիւրիոյ մէջ։ Միջագետքն ալ կր կապուի Սիւրիոյ վրայով Եգիպտոսի հետ։

Աբիդոսը մեռելներու քաղաքն է. ան Անուբիս Շնա-

գայլ աստծու կենդրոնն է։ Եգիպտոսի բոլոր թագաւորները կը ջանային հոն ունենալ իրենց մատուռը, գերեզմանը, նախիկ այն ժամանակ, երբ իրենք այնտեղ չէին թաղուելու։ Այս դամբարաններու մէջ գտնուած զարդեղէնները ոսկիէ, փերիւզէ չինուած, ինչպէս և կարծրաքարէ չինուած գործիքները՝ փորձուած վարպետներու գործ են։ Դամբարաններուն կից սենեակներու մէջ գտնուեցան ուտելիքի և խմելիքի մեծ քանակութիւններ, ամաններու, կարասներու մէջ։ Թէպէտ պղինձը գործածութեան մէջ է, բայց գործիքներու մեծ մասը դեռ քար էին. կան և փղոսկրէ իրեր, զարդեր։ Քանի մը թագաւորներու դամբարանները չրջապատուած են իրենց ազգակիցներու գերեզմաններով։ Թագաւորը իր մահէն յետոյ կը վերապրի, ան կը շարունակէ իր գոյութիւնը, որպէս աստուած և իր երկրի հովանաւորը։ Այս հաւատքի հետեւանքն այն կ'ըլլայ, որ անոր երկրային բնակավայրը, պալատը չատ աւելի պահպանուած կարեւորութիւն կ'ըստանայ քան յաւիտենականը, դամբարանը։ Սովորութիւն էր, որ ամեն փարաւոն ունենայ իր պալատը և դամբարանը՝ մէկը երկրային գոյութեան, միւսը յաւիտենական կեանքի համար։ Պալատը կը կառուցուէր թեթեւ, 'կորնչելի նիւթերէն, աղիւսներէն։ Ճաճախ փարաւոնը երկու պալատ կ'ունենար՝ երկու մայրաքաղաքներու մէջ։ Դամբարանները կը չինուէին տունէն, կարծր, դիմացկուն նիւթերով՝ քարէ և կիրէ։

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Հասարակական կեանքի մէջ ալ կատարուեր էր որոշ փոփոխութիւն։ Նախնական պարզունակ տոհմային հասարակութիւնը փոխուեր էր. նոմարու, նոմարքոսը և իր գերդաստանը բարձրացեր էին տոհմէն, իրացուցեր էին անոնց չարժական և անչարժ հարստութիւնը, ստեղծուեր էր ընկերային անհաւասարութիւն և իրաւունքներու տարբերութիւն։ Նոմարքոսը տոհմապետ ներկայացուցիչն էր և անոր կախարդական զօրութեան տէրը։ Հասարակական հոլովոյթը կը չարունակուէր, նոմարքոսներէն կը բարձրանար փարաւոնը, նո-

ՄԵՐԷՆ ՀԻ՛ԱՍՏԵՂԾԱՒԷՐ ՄԷԿ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ ԿԸ ԿԱԶՄՈՒԷՐ ՈՒԺԵՂ ԿԵՂՐՈՆԱԾԻՔ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ՈՐ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ՛ԻՐԱՑՆԷՐ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։ Նոմարքոսները իրենց իրաւունքներէն չատ քան գիչեր էին ֆարաւոնին, սակայն պահեր էին իրենց ընկերային-նիւթական արտօնութիւնները Նոմերու մէջ։

Թագաւորի ամենէն կարեւոր հասարակական գործը Նեղոսի ջրաբաչխութեան կազմակերպումն էր, անկէ օգտուելու մէջ կարգ հաստատելը, ջրանցքները կանոնաւոր դրութեան մէջ պահելը, հեղեղումներու դէմ նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկելը։ Այս բոլորին համար աստիճանաբար մէջտեղ կուգան փորձուած պաշտօնեաներու, ճարտարապետներու, երկրաչափներու, կառուցող վարպետներու մեծ բանակ մը։ Նեղոսի պարբերական յորդումները կը նպաստէին ջրաբաչխական գիտութիւններու զարգացման, ջրաչափութեան։ Թագաւորներու տարեգրութեանց մէջ մեծ տեղ կը գրաւէր Նեղոսի քանի ոտք, քանի արմունկ բարձրանալը, երբ եւ ուր հասնիլը։ Նեղոսի յորդումներու մասին վերին Եգիպտոսէն միշտ յատուկ սուրհանդակներու միջոցով իմաց կուտային կեդրոն՝ օրը օրին։

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.— Փարաւոնը մայրաքաղաքէն կը կառավարէր երկիրը՝ օգնական ունենալով բազմաթիւ եւ բազմատիպ պաշտօնեաներ։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրն ունէր տիտղոս եւ համապատասխան լիազօրութիւն։ Սկիզբը պաշտօնեաները ժառանգական չէին։ Յետոյ միայն բարձր պաշտօնէութիւնը կը ջանար իր ընտանիքի մէջ պահել պատուի եւ չահաւէտ պաշտօնները։ Իրենց բարձրը պաշտօնները կը տրուէին թագաւորի ազգականներուն, անոր որդիներուն։ Առնք աւելի վստահելի էին։ Առնցմէ եւ քանի մը հաւատարիմներէ կը կազմուէր «մտանաւոր խորհուրդը»։ Ամենէն բարձրը «վէզիրն» էր, առաջին մարդը թագաւորէն ետքը. ան է, որ կը կառավարէր երկիրը։ Ան կը հակէր երկու Եգիպտոսներու գործերուն վրայ՝ չորս ազգապատուած բազմաթիւ օգնականներով։ Պաշտօնեաներէն

ոմանք կը վարէին տնտեսական գործերը, ոմանք զինուորականի, ոմանք ալ արտաքին յարաբերութիւնները կը ղեկավարէին, ուրիշներ հարկերը կը հաւաքէին բնաւուրքով։ Գոյութիւն ունէին նաև պալատական պաշտօնեաներ, որոնք կը ծառայէին փարաւոնին, արքունիքին. ասոնք «փարաւոնի սրտին մօտիկները» կը կոչուէին։ Նոյնպէս մօտ էին փարաւոնին՝ անոնք, «ովքեր կը փառաբանեն աստուածննդուն ամեն օր», այսինքն քուրմերն ու քրմապետը։ Զօրքերու հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր վստահելի, «պալատին մօտիկ» մարդոց։ Թէև Եգիպտոսը միացած էր և կը կազմէր մէկ պետութիւն, բայց անոր բոլոր գործերը բաժնուած էին երկու վարչութիւններու մէջ։ Վերին և ստորին Եգիպտոսներու պայքարը միշտ մնաց թոնիսեան թագաւորներու օրով. անջատողական, պառակտման ձգտումը չէր տուած էր երկու մասի մէջն ալ։ Ասոր պատճառով Եգիպտոսի ղեկավարները միշտ պահեցին երկու իրարմէ անջատ գործող վարչութիւններ. մէկ փարաւոնի և մէկ վէզիրի հակողութեան տակ։

ՏԵՂԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. — Տեղական վարչութիւնը յանձնուած էր նոմարքոսներուն։ Կորսնցնելով իրենց քաղաքական կշիռը՝ նոմերը Եգիպտոսի ամբողջ հին պատմութեան մէջ մնացին որպէս վարչական միաւոր։ Նոմարքոսները դարձան արքայական պաշտօնեաներ, կեդրոնական իշխանութեան գործակալներ։ Պետութեան չատ մը վայրերուն մէջ կառուցուեցան պահեստներ, չտեմարաններ, ուր կը հաւաքէին բնաւուրքերը և որոնք կը կառավարուէին յատուկ պաշտօնեաներու ձեռքով։ Ամբողջ գործառնութիւնը, հրահանգները, զեկուցումները տեղի կ'ունենային գրաւոր։ Ասոր համար ստեղծուեր էր դպիրներու մէկ մեծ դաս, որ գրել և կարդալ գիտէր, հմտացեր էր բարդ պատկերագրերու ընթերցման։ Պետական պաշտօնեաները կը պատրաստուէին քրմական-տաճարական և արքայական դպրոցներու մէջ։ Պաշտօնեաներու ընտրութեան մէջ կ'առաջնորդուէին, ոչ թէ դասակարգը կամ ծագումը ի նկա-

ան ունենալով, այլ ընդունակութիւնը և հաւատարմութիւնը։ Որպէս վարձատրութիւն պաշտօնեան կ'քաւանար արքայական պահեստներէն մթերքներ, աննդեղէն. երկար ծառայութենէն ետքը ան կը վարձատրուէր հողով, որ հարստութեան մեծագոյն աղբիւրն էր։ Հողով կը վարձատրուէին պալատական ծառայողները, բանակի հրամանատարները, քրմական դասը, տաճարները։ Հողի մէկ մասն ալ նոմարքոններուն էր։ Հողը կը պատկանէր մասնաւորներուն, հասարակութեան ղեկավար դասերուն, յաճախ կը կատարուէր հողերու, մետաղներու, անասուններու պարբերական վիճակագրութիւն։ Այս վիճակագրութիւնները կը ծառայէին պետութեան հանգելիք բաժնի ճշդումին և պահեստներու մէջ հաւաքման վերստուգումին։

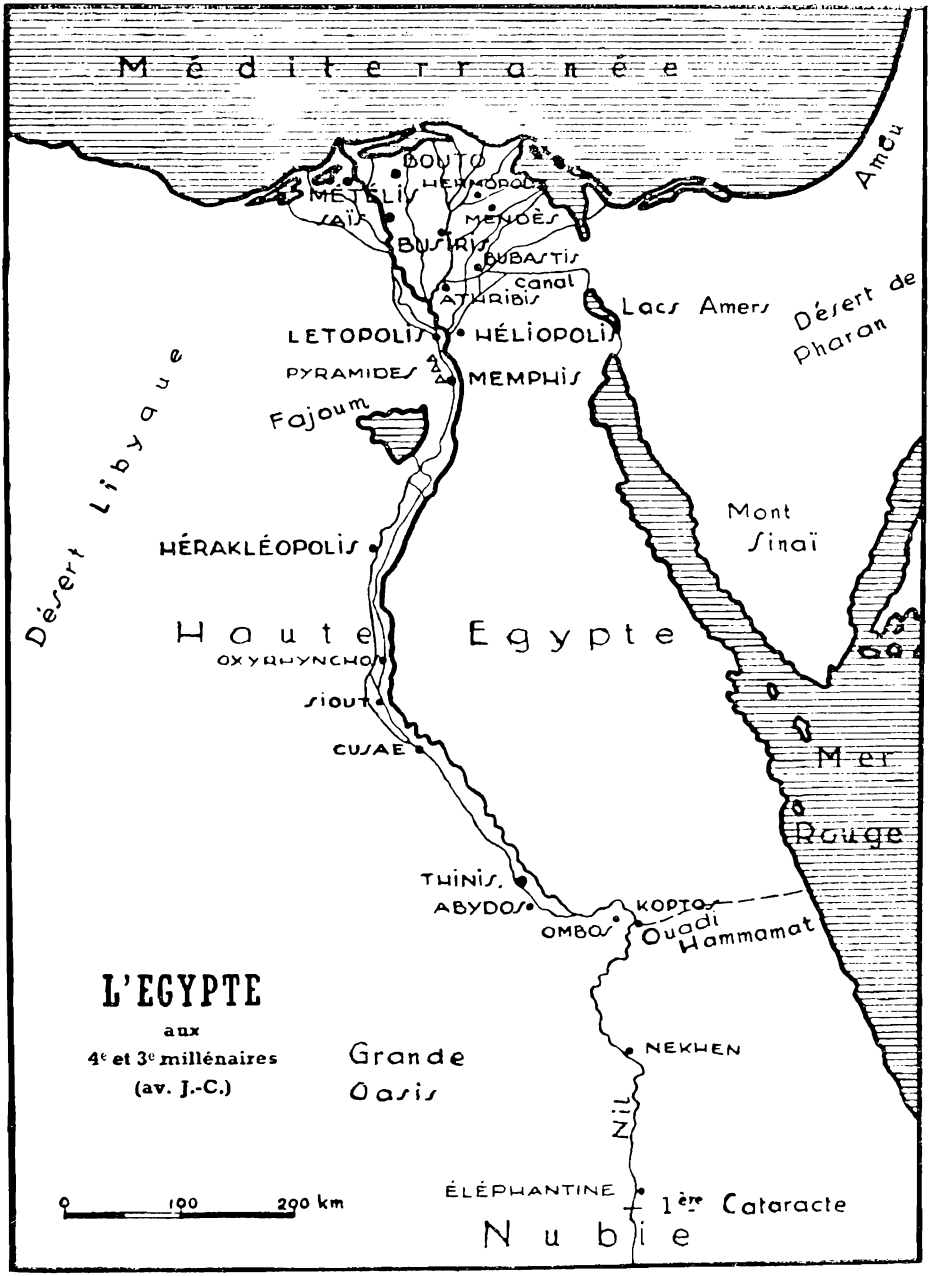
Գ· ԳԼՈՒԽ

ՄԵՄՓԻՍԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
2895—2360

1· ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ.— *Երրորդ հարստութիւնը Թինիսէն կը փոխադրուի Հիւսիս՝ Մեմֆիս. ան ատենի կը մօտենայ Տելտային։ Եգիպտոսի երկու առանձին մասերը կը միանան Մեմֆիսի մօտ, «ուր երկու Եգիպտոսները կը հաւասարակշռուին»։ Թագաւորական կեդրոնի տեղափոխման երկու պատճառներ կային։ Նախ՝ Տելտան հարուստ էր. ան «ահեւ հողերուն» չէլանն էր. կապուած էր Արեւելքի հետ։ Տելտայով կ'անցնէին արտաքին առեւտուրի գլխաւոր ուղիները. անոր վրայով սեմականն արեւելքը կը կապուէր վերին Եգիպտոսի և Ափրիկէի հետ։ Երկրորդ՝ Եգիպտոսի սահմանները վրայ կ'երեւային սեմախօսները, վաչկատուն և անասնապահ ցեղեր, որոնք թէ խաղաղ թափանցումով և թէ կռիւներով կը փորձէին մտնել Եգիպտոս։ Նոյն բանը կ'ընէին նաեւ Տելտայի արեւմուտքէն՝ լիպիական ցեղերը։ Ամէնք արդէն մտեր էին Տելտա և անոր արեւմտեան սահմաններուն վրայ ստեղծեր էին քանի մը նոր իրենց նոմարքոսներով։ Պէտք էր այս բոլորին հակազդել, աւելի ուշադիր ըլլալ Տելտայի չուրջն հաստատող ղէպքերուն։*

ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — *Թինիսեան Եգիպտոսը ափրիկեան գաւնաւորում ունէր,*

L'EGYPTE
aux
4e et 3e millénaires
(av. J.-C.)

ԵԳԻՊՏՈՍԸ 3-ՐԴ ԵՒ 4-ՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻՆ

իսկ հիմա արդէն ան կը մօտենար Միջերկրական ծովուն, կը գտնար Միջերկրականեան պետութիւն, սերտօրէն կը կապուէր Կրէտէի, Կիպրոսի, Արգոսաթեր Կիւալուանի ա-րեւմտեան թեւին հետ և անոր վրայով ալ Միլագետքի հետ։ Մեմֆիսեան միապետութեան արտաքին քաղաքակա-նութիւնը նուաճողական չէ, այլ պաշտպանողական. պէտք է պաշտպանել եգիպտոսի անմիջական սահմանները։ Ա.ռա-ջին թագաւորները կը նուիրուին այդ գործին։ Լիպիայի սահմաններու պաշտպանութիւնը կը յանձնուի յատուկ հրամանատարի մը։

Այս ճակատին վրայ կը կատուցուին ամրութիւններ։ Պարտուած Լիպիացիք կը մտնեն փարաւոնի ծառայու-թեան մէջ կը գտնան անոր վարձկան զօրքը և կը զբր-կուին պաշտպանելու ուրիչ ճակատներ։ Հարաւը եգիպտա-ցիք կը հանձին մինչև երկրորդ սահանքը։ Զեսեր փարա-ւոնը՝ երրորդ հարստութեան մեծագոյն դէմքը, հոս կը կազմակերպէ սահմանապահ փոխարքայութիւն։ Թէ հա-րաւի և թէ Լիպիական կուիներու մէջ փարաւոնները հա-զարաւոր գերիներ կը վերցնեն, որոնք կը գտնան տորուկ-ներ և կը վաճառուին. անոնք կ'աշխատին տաճարական և արքայական կալուածներուն վրայ։ Նոր գրաւուած չբր-ջաններու մէջ Նուբիացիք և Լիպիացիք կ'իւրացնեն եգիպ-տական բարձր մշակոյթը և կը տարածեն իրենց ազգակից-ներուն մէջ։ Մեմֆիսեան չրջանին եգիպտական քաղաքա-կրթութեան տարածման հորիզոնը կ'ընդարձակուի։

Արեւելեան սահմանին կը կատուցուին մեծ ամրու-թիւններ։ Սուէզի պարանոցի հաղորդակցութեան ուղիները կ'ատնուին հակակշռի տակ։ կը վերագրաւեն Սինայի պղընձահանքերը. հոն կ'աշխատին տեղացիներ և գերիներ. պահակախումբ մը կը հսկէ ճանապարհներու ապահովու-թեան։ Եգիպտական բանակ մը տեւականօրէն կը մնայ Սինայի մէջ։ Հոս կը կատուցուին տաճարներ եգիպտական և տեղական աստուածներու նուիրուած։ Սկսած Մեմֆիսե-ան թագաւորութենէն Սինայը միշտ մնաց եգիպտոսին

կցուած է Հոն հաստատուեցաւ եգիպտական գաղութ մը և դանդաղօրէն այս թերակղզին եգիպտացաւ։

ՓԻՆԻԿԷԻ ՀՅՏ ԿԱՊ.— Փինիկեան քաղաքներէն եգիպտոսը կապուած էր Բիբլոսի հետ, յատոյ տարածուեցաւ այդ կապը մինչև Որոնդէս։ Բիբլոսը միջազգային առեւտրական կեդրոն էր դեռ 3000ական թուականներէն։ Եգիպտացիք հոն կը հանդիպէին Միջագետքի առեւտրականներուն, որոնք արեւելքէն կուգային՝ կը հասնէին Միջերկրականի ափերը։ Փինիկէէն եգիպտացիք կը տանէին մայրիի փայտ, գանազան իւղեր, ձիթապտուղ, անասուններ։ Երրորդ հազարամեակի սկիզբներուն Եգիպտացիք կապուած էին Կրէտէի հետ, անոր չուկաներուն համար կը տանէին ափրիկեան բարիքներ՝ փղոսկր, ուլունքներ, կնիքներ, կենդանիներ, թանկագին քարեր, իսկ եգիպտացիք Կրէտէէն կը գնէին գէնք, պղինձ, ընտիր տեսակի կաւանօթներ։ Անոնք սերտ հաղորդակցութեան մէջ էին Կիպրոսի հետ, որու պղինձի լաւագոյն գնողներն էին։

Այսպէսով՝ երրորդ հազարամեակի սկիզբներուն՝ երրորդ և չորրորդ հարիւրամեակի թագաւորները կը կազմակերպեն եգիպտոսի ապահովութիւնը, կը կառուցանեն ամրոցներ սահմաններու վրայ, պահակազօրք կը դնեն այնտեղ։ Եգիպտոսի բուրգերէն մէկու հիմին մէջ այդ մասին կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը։ «Եգիպտոսի դուռներ եւ ամրութիւններ նոյնիսկ հասատուն եղ որոնց ասուածներու սիւներ եւ աւոնմ երբեմ չեն բացուիր առեւմուտցիներու առաջ, ոչ ալ առեւելցիներու, ոչ ալ հիւսիսայիններու ու հարաւայիններու համար, ոչ ալ կեդրոնի մարդոց համար, այլ միայն Հորուս ասեծու համար»։ Մեմֆիսեան փարաւոնները կը բաւականանան այսքանով։ Սինայի գրաւումը, մինչև երկրորդ սահանքին հասնիլը, Տելտաէն լիպիացիներուն դուրս քչելը և բոլոր սահմաններու վրայ բանակներ պահելը միայն ինքնապաշտպանութեան միջոց մըն էր։ Իսկ ասկէ դուրս եղող աշխարհներու

հետ Եգիպտոսի կապերը առեւտրական էին։ Մեմֆիսեան փարաւոնները աւելի սերտ գործակցութեան մէջ մտան Միջերկրականի արեւելեան ուազանի երկիրներու եւ ժողովուրդներու հետ։ Անոնք իրենց դէմքը դարձուցին արեւելք, հետագային դառնալու համար Մերձաւոր Արեւելքի անբաժանելի մէկ մասնիկը։

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ.— Երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ հարստութիւններու օրով Եգիպտոսը կը հասնի իր հզօրութեան, բարգաւաճման բարձր աստիճանին։ Երրորդ հարստութեան մեծ դէմքը Զեսեր էր, որ ամեն կողմէն Եգիպտոսի սահմանները պաշտպանեց, ամրութիւններ կանգնեց եւ կարգ ու կանոն վերահաստատեց։ Անոր կ'օժանդակէր իր առաջին նախարարը Իմհոթեպ. ան բազմապիսի տաղանդով օժտուած մարդ մըն էր, բժիշկ էր, կախարդ, հարեւարապետ. անոր հակողութեան տակ չինուեցաւ Զեսեր թագաւորի դամբարանը։ IVրդ հարստութեան հիմնադիրը Սնեֆրուն է, որ կը կանգնէ առաջին բուրգը։ Անոր թողած բուրգերէն մէկը չինուած է Դաշուրայի մէջ, իսկ երկրորդը Սակարայի մէջ։ Այս երկու բուրգերը կը տարբերուին իրարմէ կառուցուածքով։ Դաշուրայի բուրգը գրեթէ կէսէն կը բեկուի եւ չորս գծերը կը միանան կեդրոնին։ Բայց այս հարստութեան ամենամեծ փարաւոնները երեք բրգաշէն փարաւոններն են՝ Քեոփսը, Քեֆրէն եւ Միկերինը։ Անոնց անունները սերտօրէն կը կապուի հին Եգիպտոսի ամենէն մեծ բուրգերու չինութեան հետ։ Քէուփսի կառուցած բուրգը 255 մեթր երկարութեամբ կողքի գիծ ունի, 147 մեթր բարձրութիւն։ Այս ամենէն բարձր չէնքն է, որ գոյութիւն ունի երկրի վրայ։ Այս բուրգերը թագաւոր աստծու յաւիտենական բնակութեան տուներն են, անոնց դամբարանը։ Ան կը կառուցուի ամբողջ ժողովուրդի աշխատանքով՝ ջերմ պահելու համար փարաւոնի մարմինը քայքայումէն, փթումէն։ Ոչ մէկ բան կրնայ աւելի կեանդանի ապացոյց ծառայել փարաւոնի ամենակարող ու աստուածային ըլլալուն, որքան այս բուրգերը։ Անոնք կա-

ուցուած են անապատի սահմաններուն մօտիկ Գիզէի դաշտին մէջ, որ բարձր է Նեղոսէն և հեղեղումի վտանգէն ազատ։ Բուրգերէն ոչ հեռու քանդակուած է մարդու գլուխով և առիւծի մարմնով մէկ հսկայ կենդանի, որ կը հսկի ծագող արևին։ Այդ նշանաւոր մեծ Սֆինքսն է, հաւանօրէն Քեֆրեն փարաւոնի դիմագծով։ Այս մեծ բուրգերու մօտիկ կը գտնուին չատ աւելի համեստ մեծութեամբ դամբարաններ, ուր փարաւոններու թոյլատրութեամբ թաղուած են իր ազգականները և նշանաւոր գործակիցները։

Չորրորդ հարստութիւնը իչխեց Եգիպտոսի վրայ հարիւր վաթսուն տարի (2840 - 2680)։ Այդ ժամանակամիջոցին ան չարունակեց նախկին փարաւոններու գործը՝ կազմակերպեց երկրի պաշտպանութիւնը. կանգնեց նոր ամրոցներ, արգիլեց օտարականներու զանգուածային տեղաւորուիլը Եգիպտոսի մէջ։ Ներքին կեանքի մէջ՝ ան արքայական միապետութիւնը հասցուց իր բարձր աստիճանին։ Փարաւոնը կրնար ըսել, որ պետութիւնը ինքն է։

Նոր մայրաքաղաք՝ Մեմֆիսի հետ կը մեծնայ նաև Հելիոպոլիսը։ Առաջինը քաղաքական կեդրոն է, իսկ երկրորդը՝ կրօնական։ Այնտեղ կը գտնուէր արևի աստուած՝ Ռայի տաճարը։ Երրորդ հարստութիւնէն սկսած Հելիոպոլիսի քուրմերը կը մշակեն կրօնական ուսմունք մը, որու կեդրոնական դէմքը Ռա աստուածն էր։ Հինգերորդ հարստութեան ժամանակ ան կը դառնայ գործ, իրականութիւն։ Ռան աստուածներու մէջ առաջնութիւն կը վայելէ և այդ առաջնութիւնը կը պահէ Եգիպտոսի ամբողջ պատմութեան ընթացքին։

Հինգերորդ հարստութեամբ կը վերջանայ հին պետութեան փառաւոր և չինարար շրջանը չուրջ 2500 թուին։

Վեցերորդ հարստութեան թագաւորները դեռևս կըրնային կառավարել Եգիպտոսը յենուելով իրենց մեծ հեղինակութեան վրայ։

Պեպի I մեծ և հզօր փարաւոններէն էր, ան չինարար և ռազմասէր թագաւոր էր, միաժամանակ կը սանձահարէր

տեղական իշխանները։ Անոր անունը փորագրուած էր ձրկու եգիպտոսի բոլոր յուշարձաններու վրայ, որ նշան է անոր իշխանութեան ճանաչման բոլոր նոմերու կողմէն։ Պէպի II թագաւորեց 94 տարի և նոյնքան հեղինակաւոր էր և հզօր միապետ, որքան իր մեծ հայրը՝ Պէպի I-ը։ Վերջինիս օրով եգիպտացիք կը հասնին երրորդ սահմանքին, կը մտնեն Կուշի երկիրը, այսօրուան Հապէշիստանը։ Եգիպտացիք գաղութներ կը հաստատեն հարաւի մէջ։ Այստեղ անոնք կը հանդիպին սեւամորթ ցեղերու և համիտեան ժողովուրդներու։ Նուբիան և Կուշը կ'ընդունին եգիպտոսի հովանաւորութիւնը։ Նեղոսի հովիտի միջին և հիւսիսային մասերը կը միանան մէկ իշխանութեան տակ։ Հարաւային Ափրիկէի նիւթական հարստութիւնը կ'ուղարկուի դէպի Եգիպտոս՝ փարաւոններու պալատը։ Անոնք փարաւոնին կուտան նաև գինուորներ և ստրուկներ։

ՓԱՐԱՒՈՆԻ ՀԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ.— *Փարաւոնները երբեք այնքան հզօր չեն եղեր, որքան երրորդ-վեցերորդ հարստութեանց ժամանակ։ Անոնք բացարձակ միապետներ են իրենց պետութեան մէջ։ Անոնք կը թագաւորեն որպէս աստուածներ։ Որպէս աստուած, անոնց կը պատկանի երկրի նիւթական ամբողջ հարստութիւնը՝ հողը, ջուրը, առևտուրը, արհեստները։ Փարաւոնը ամեն իրաւունք ունի բոլոր եգիպտացիներու անձի և գոյքի վրայ։ Հասարակութիւնը բաժնուած է դասերու, կար անտեսական անհաւասարութիւն, գոյութիւն ունի դիրքի, աստիճանի տարբերութիւն, բայց ասոնք բոլորը փարաւոնի առաջ հաւասար են. անոնց կեանքը, սեռացուածքը, դիրքն ու աստիճանը կախում ունի միայն փարաւոնէն։ Փարաւոնը կենդանի աստուած է և որպէս այդպիսին ան ոչ ոքի առջև պատասխանատու չէ։ Ան է ղեկավարը եգիպտոսի բովանդակ կեանքին՝ հանրային աշխատանքներուն, երկրի պաշտպանութեան, դատի և դատաստանի, պաշտամունքին։ Տեսանք որ Թինիսեան չրջանին փարաւոնի երկրային կեանքը, անունդը ենթակայ է սահմանափակումներու։ Այդ բանը կը չարունակուի նաև*

Մեմֆիսեան չրջանին։ Ան Եգիպտոսի տէրն է ու հովանաւորը, կեանքի աղբիւրը, գոյութեան պայմանը, ուստի ան պիտի պահէ իր ոգեկան կարողութիւնները, առողջութիւնը և կախարդական զօրութիւնը։

Փարաւոնը ամեն տեղ ըլլալ չի կրնար, ան ունի իրեն հաւատարիմ ծառաները, պաշտօնեաները, որոնք անոր անունով կը կառավարեն երկիրը։ Ինչպէս Թինիսեան չրջանին, ասոնք մեծ մասամբ իր ազգակիցներն են. մասամբ նախկին ինքնիշխան նոմարքոսներ, մասամբ օտարոտու տարրեր։ Այս բոլորը հաւատարմութեամբ կը ծառայեն փարաւոնին. իրենց բարձրացումն և անկումը անկէ է կախուած, ինչպէս իրենց դիրքն ու հարստութիւնը։

Փարաւոնին զոհ կը մատուցանեն ինչպէս աստուծոյ. իր մահէն յետոյ ան կը դասուի աստուածներու չարքը և վերէն ալ կը հսկէ իր ժողովուրդի բարօրութեան վրայ։ Փարաւոն-աստուծոյ համար կը կանգնեն դամբարաններ, ուր յաւիտենապէս պիտի հանգստանայ ան. մեզ հասած դամբարանները, բուրգերը նշան են, որ ժողովուրդը կը հաւատար փարաւոնի աստուածութեան, ան իր գոյութեան հիմքն է և երկրի հովանաւորը։ Առանց այս խոր հաւատքին և համոզման, դժուար թէ միայն բռնութեամբ կարելի ըլլար բարձրացնել այս հսկայ կոթողները։

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.— Եգիպտոսի վարչութիւնը, որու հիմնական սկզբունքները մշակուած էին Թինիսեան միապետութեան ժամանակ՝ Մեմֆիսեան չրջանին աւելի կը զարգանայ, կը կատարելագործուի. թագաւորէն յետոյ առաջին դէմքը և պաշտօնեան նորէն վեզիրն է, որու ձեռքն է դատաւարութիւնը։ Անկէ ետքը պալատի և քաղաքական կեանքի մէջ մեծ դեր ունին քուրմերը, որոնք տաճարական գործեր կը վարեն փարաւոնի անունով։ Բոլոր տաճարներու և աստուածներու գլուխը կանգնած է փարաւոնը. որպէս աստուած՝ ան տէրն է բոլոր տաճարներու հարստութեան։ Քուրմերէն ետքը կուգան դատաւորները, պետական գանձատան վարիչները, պահեստներու և կալուածներու կառա-

վարիչները, նոմերու և քանակի պետերը, որոնք փարաւոնի անունով կը կատարեն իրենց պաշտօնները։ Այս բարձր պաշտօնէութիւնը մէջտեղ կուգար կամ արքայական ընտանիքէն, անոր մօտիկ ազգականներէն, կամ մասնագիտացած, իրենց գործը հմտօրէն իմացող դպիրներու քանի մը ընտանիքներէն, որոնք սորվեր և կազմուեր են տաճարական դպրոցներու մէջ։ Ասոնք է որ կը կազմեն «արտօնեալներու դասը»։ անոնց ապրուստը կը հայթայթեն թագաւորի կալուածները։ Փարաւոնը յաճախ ասոնց ծառայութեան փոխարէն հողեր կուտայ։ Իրրև բարձր բարհայեցողութեան նշան թագաւորը իւոյլ կուտայ, որ «արտօնեալները» թաղուին արքայական դամբարանի կամ բուրգի չուրջը։ Այս կը նշանակէ, որ անոնք մասնակից են նաև միւս կեանքի առաւելութիւններուն, որ վերապահուած է միայն փարաւոնին։ Բարձր և վարիչ այս պաշտօնէութեան թիւը կը հասնէր մօտ հինգ հարիւրի։ Ասոնք՝ արքայական ընտանիքի հետ կը կազմեն տեսակ մը փարաւոնի աւագ սպասաւորները՝ պալատի մէջ ապրող և մասնակից՝ կրօնական և քաղաքական արտօնութիւններուն։ Բնակչութեան մնացած մասը կ'ապրի և կ'աշխատի կամ գիւղերու, կամ քաղաքներու մէջ, աստուածներու տաճարներու, թագաւորի ու պալատի համար։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Փարաւոնի այս անսահման իշխանութիւնը կ'ըսկսի թուլանալ։ Այդ բանը նկատելի է Բուրգերու չինուածքէն։ Վեցերորդ հարստութեան փարաւոններու բուրգերը հազիւ հասան մեթր բարձրութիւն ունին։ Ընդհակառակը Հելիոպոլսի քուրմերու ուսմունքի մէջ Ռա աստուածը արտակարգօրէն մեծ հեղինակութիւն է ստացած։ Անոր նուիրուած տաճարները կը մեծնան, կը հարստանան, երբ փարաւոններու բուրգերը կը փոքրանան։ Այս՝ քրմական դասի յաղթանակն է փարաւոնի իշխանութեան վրայ։ Թագաւորի իրաւունքները կը կրճատուին։ Հինգերորդ հարստութենէն սկսած Ռան է, որ մեծ պատիւներու և զոհաբերու-

թեան կ՚արժանանայ. փարաւոնի հեղինակութիւնը կը նսեմանայ, մինչ աստուածներունը կը մեծնայ, յատկապէս Ռաինը։ Վերջինիս համար փարաւոնները կը չինեն մեծ և չքեղ տաճարներ, որու թագն ու պսակը կը կազմէ հսկայ ճառագայթաձև սիւն մը, Ռա աստուծոյ խորհրդանիշ՝ Օբելիսկը։ Փարաւոնը այժմ աստուած չէ, այլ «Ռայի որդի»։ Իր մահէն ետքը ան հաչիւ պէտք է տայ ըրած գործերուն համար աստուածներու դատարանի առջև՝ որուն կը հասխագահէ Ռան։

ՔՐՄԱԿԱՆ ԴԱՍԻ ՀԶՕՐԱՑՈՒՄԸ.— Փարաւոնի դիրքի և հեղինակութեան անկումի պատճառը քրմական դասն է, որ այժմ քաղաքական և ընկերային կեանքի ղեկավարն է. ան կը պայքարի փարաւոնի դէմ և կը յաղթանակէ։ Ան ձեռք կը բերէ նաև նիւթական մեծ հարստութիւն աստուածներու տաճարներու և իր դասը համար։ Փարաւոնը իր կալուածներէն մաս մը կուտայ աստուածներուն։ Այս կալուածները կը գտնուին քուրմերու տրամադրութեան տակ. անոնք կը մշակեն, կը չահագործեն տաճարական հարստութիւնը և կը գործադրեն իրենց դասային չահերու համար։ Ամբողջ երկիրը աստուածներուն կուտայ տասնորդ. այս բոլորը կը հաւաքուին տաճարական չտիմարաններու մէջ։ Անոր մէկ մասը կը գործադրուի զպրոցներ պահելու համար, մէկ մասը աստուծոյ սպասարկութեան և քրմական դասի պահպանման համար։ Տաճարական կալուածները և հաստոյքները ազատ էին պետական տուրքերէ, ինչպէս և տաճարական հողերու գիւղացիներն ու տորուկները։

ԱՐՅՕՆԱԿԱՆ ԴԱՍԻ ԱԶԱՏՈՒԻԼԸ.— Քրմերու տարած այս յաղթանակէն կեդրոնական իշխանութեան վրայ, օգտուեցան հասարակութեան «արտօնեալ» դասը, ան որ փարաւոնի անմիջական սպասարկութեան մէջ էր և կը վայելէր անոր առատաձեռն նուէրները։ Փարաւոնին դէմ կը ծառանան իր ազգականները, բարձր պաշտօնեաները, նոմարքոսները։ Ասոնք կը ջանան հին քաղաքական ազատութիւնները ձեռք բերել։ Բարձր արտօնեալ դասը կը փորձէ ան-

կախանալ՝ թագաւորին հարկ չտալ, տուրք չտալ։ Երկրի միութիւնը կը քայքայուի։ Նոմարքոսները, քուրմերը, փարաւոնի աղգականները թոյլ թագաւորներէն ձեռք կը բերեն հարկ չի վճարելու և ազատութեան հրովարտակներ։ Կ'ըստիզծուի տասնեակներով մեծ ու փոքր իշխանութիւններ՝ իրենց բանակով, հարկային միաւորներով, դատարաններով։ Ասոնք իշխանութիւնը կը զարձնեն ժառանգական իրենց տոհմերու մէջ։ Փարաւոնի որդիները, եղբայրներն ալ անջատման միտում կը սնուցանեն։ Երբեմնի պետական վարչական մէկ միաւորը՝ կը դառնայ այս կամ այն իշխանի, քուրմի անձնական կալուածը։ Պատասխանատու պաշտօնեան՝ իր պաշտօնի սեփականատէրը։ Մէկ փարաւոնի վրայ առաջ կուգան բազմաթիւ մեծ ու փոքր փարաւոններ։ Անոնք մեծ դարբարաններ կը կառուցեն իրենց համար, կը ջանան անմահութեան տիրանալ, միւս կեանքի մէջ աստուածներու չարքին դասուիլ։

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄԸ.— Ներքին այս բաժանականութեան հետ ռազմական ուժն ալ կը թուլնայ։ Սահմաններէն ներս կը խուժեն օտարականներ, ասոնք կը հաստատուին Տելտայի մէջ, ուր օտար տարրը կը մեծնայ։ Լիպիացիք Նորէն կ'ըսպառնան Եգիպտոսին։ Պէպի II-ի երկար տասնամեակներու իշխանութիւնը նպաստեց ռազմական տկարացման։ Նոմերը այլեւս զինուոր չեն տար, վարձկանները կը դառնան անվստահելի սահմանապահներ։ Ասոնք երբեմն կ'ապստամբին, կ'աւերեն ու կը կողոպտեն։ Երկիրը կը մատնեն անիշխանութեան։ Անջատողական եւ անիշխանական այս չարժումը վերի դասերէն, քուրմերէն և բարձր պաշտօնեաներէն կ'անցնի խոնարհ խաւերուն։ Ասոնք կը յարձակին տաճարական կալուածներու վրայ, կը կողոպտեն և կ'ըսպանեն քուրմերը։ Չեն խնայեր անգամ արքայական դամբարանները։ Ամբողջ հասարակութիւնը յեղափոխական չարժման մէջ կ'իյնայ։ Այս չարժման զոհ կ'երթայ Մեմֆիսեան միապետութիւնը չուրջ (2360 թուին)։ Ընկերային և քաղաքական այս անիշխա-

Նուիթիւնը որ տեւեց երկու դար (2360—2100) հիմքէն չեղաշրջեց Եգիպտոսի ընկերային յարաբերութիւնը։ Իվերջոյ իշխանութիւնն ինկաւ — Հերակլիոպոլիսի ազնուական ընտանիքներէն մէկուն ձեռքը։ Պետութեան կեդրոնը փոխադրեց Մեմֆին Եգիպտոս. Տեղդան լքեց. ան ուժաց արեւելքէն և արեւմուտքէն խուժող վայրենութիւններու հարուածներու տակ։ Բայց հարաւը այնքան ալ ենթակայ չէր Հիւսիսի այս քայքայման։ Հոն կային ուժեր, որոնք կրոնային կարգ ու կանոն հաստատել, ուժեղ իշխանութիւն ստեղծել։ Թէբէն պայքարեցաւ Հերակլիոպոլիսի իշխանութեան դէմ և յաղթեց չուրջ 2100 թուին։ Մայրաքաղաքը նորէն վերին Եգիպտոս փոխադրուեցաւ։ Սկսաւ Թեբէական միապետութիւնը։

2· ՄՇԱԿՈՅԹ

Հին Եգիպտոսի Մեմֆիսեան շրջանի մշակոյթը մեզի ծանօթ է բուրգերու, դամբարաններու նիւթական մնացորդներէն և կրօնական գրականութենէն։ Այս մշակոյթը սերտօրէն կապուած է կրօնի հետ։ Եգիպտացիները ամենէն կրօնական ժողովուրդն են։ Կեանքը և մահը տեւականօրէն զբաղեցուցեր են անոր միտքը։ Կրօնը կարգաւորեր է անոր կենցաղը, տուեր է անոր բարոյական պատուէրներ, տեղեր է մեծ գրականութիւն։

ՀՆԱԳՈՑՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— Հին Եգիպտացիք քնութիւնը լեցուցեր էին չար և բարի ոգիներով, ասոնք կ'ապրէին երկնային մարմիններու, բոյսերու, կենդանիներու մէջ։ Անոնք կը հաւատային, որ մարդու մէջ կայ բան մը, որ յաւիտենական է, նիւթէն բարձր է և իր մահով չի կորսուիր, այլ կ'ապրի։ Այս անմահը զանազան անուններով կը կոչուէր։ Այս ըմբռնումը մարդուն կը հասցնէր անդրշիրիմեան կեանքի գաղափարին։ Բնութեան մէջ տեղի ունեցող ամեն երեւոյթ պաշտամունքի առարկայ էր։

Այդ՝ չատ յաճախ կ'ըսուհանար խորհրդաւոր երեւոյթ։ Մարդը կը ջանար ոգիներու հետ խաղաղութեամբ ապրիլ, անոնց հետ հաշտ ըլլալ, մարդկային իւրաքանչիւր խմբակցութիւն՝ քնութեան այս կամ այն առարկան, բոյսը, կենդանին, եւայլն, պաշտամունքի առարկայ կը դարձնէ, կը կապուի անոր հետ խորհրդաւոր կապերով, ազգակցութեամբ։ Ամեն խումբի մէջ առաջ կու գան ընտ եալներ, ընդունակ ու ճարպիկ մարդիկ, որոնք աւելի չատ քան գիտեն աստուածներու, ոգիներու մասին, քան սովորական մարդիկ։ Անոնք ծէսերու, արարողութիւններու մէջ ոգով, համայնութեամբ, կախարդութեամբ կը վարձեն «տիրել» ոգիին, անոր խորհրդաւոր զօրութեան տէր դառնալ և օգտագործել իրենց համայնքի համար։ Անոնք են, որ կը մշակեն ծէսեր, արարողութիւններ, աղօթքի բանաձեւեր, աստուածներու մասին պատմութիւններ։ Այս բոլորը կը փարձրացնէ այդ մակդոց հեղինակութիւնը հասարակութեան մէջ։ Այսպէսով կ'ըսուեղծուի կախարդներու, քուրմերու դասը։ Ոգիներու գտնուած վայրերը կը դառնան սրբատեղիներ։ Մարդիկ կ'ըսկսին պաշտել աղբիւրները՝ ուր յաւերժահարսեր կ'ապրին, լեռներու գագաթները, ուր աստուածներ կը քնակին և ուր երկիրն ու երկինքը կը միանան, անտառները, ուր հոգիներ կը հաւաքուին, կը խօսին իրարու հետ, գետերը, որ մարդոց ջուր կու տան, հողը, որ կը կերակրէ։ Կը վախնան անապատէն, ուր չար ոգիներ կ'ապաստանին և կախարդութեամբ կը պայքարին անոնց դէմ։ Երբեմն ալ արհեստական սրբատեղիներ կը հիմնեն քարի աստուածներուն համար։ Այս վայրերուն մէջ մարդիկ կը հաւաքուին, միասին կ'աղօթեն, կը զոհաբերեն։

Քուրմերը և կախարդները աւելի մօտ էին աստուծոյ, անոնք կը կատարէին միջնորդի դերը, կը յայտարարէին աստուծոյ կամքը։ Հին մարդիկ կ'ուզէին, որ աստուած, ոգին, իրենց մօտ ըլլայ, միշտ իրենց հետ։ կը քանդակէին աստուծոյ կերպարանքը, կու տային անոր կենդանիի, բոյսի կամ մարդու ձեւ։ Սկիզբը՝ կրօնական այս պատկերացումները անկատար էին ու թերի։

Եգիպտացիք ունէին քանի մը տաճնեակ ծառեր, հարիւրէն աւելի կենդանիներ, որոնք կը պաշտէին, և կը համարէին «սուրբ և անհպելի»։ Անոնք ոգիներու խտացումն էին։ Ասոնցմէ քանի մը հատը համաեգիպտական հռչակ ստացան և ընդհանուր պաշտամունքի առարկայ դարձան։ Այդպէս էին բազէն, չնագայլը, կոկորդիլոսը, ապիս եզը։ Շատերը մնացին մեկուսացած, և միայն տեղական պաշտամունքի առարկայ։ Աստուածներու բազմազանութեան մէջ քուրմերը մտցուցին կարգ։ Առաջ եկաւ աստուածներու համակարգութիւն մը։ Նախնական՝ թէ Թինիսեան և թէ՛ Մեմֆիսեան չրջանին՝ աստուածները մարդոցմէ չատ ալ բարձր չէին։ Ունէին նոյն կիրքերը, չահերը, կենցաղը։ Մարդիկ անոնցմէ կատարելութիւն չէին պահանջեր։ Անոնք խնճոյքներ կ'ընէին, կը պայքարէին, կը դաւադրէին իրարու դէմ, կը մեռնէին։ Անոնք ալ մահկանացու էին, միայն թէ կախարդական միջոցներով կրնային յարութիւն առնել։

Աստուածներու համակարգութեանց մէջ՝ մէկը կ'ըլլար առաջին աստուած, միւսները ազգակցական, ընտանեկան կապերով կապուած կ'ըլլային անոր հետ։ կը դառնային անոր օգնականները, գործակիցները։ Ամէնէն մեծ գործերը կը վերագրուէին առաջին աստծուն, ան՝ սովորաբար կ'ըլլար բնութեան՝ արեւի, լուսնի, երկրի աստուածը։ Պետական իշխանութեան հզօրացման հետ ան նոյնացաւ մայրաքաղաքի աստուծոյն հետ և անոր հետ միասնաբար նպաստեց Եգիպտոսի բարգաւաճման։ Եգիպտացիք իրենց աստուածներու անուան հետ կը կապէին Եգիպտոսի հնագոյն պատմութիւնը։ Ըստ աւանդավէպերու՝ փարաւոններէն առաջ հոն կ'իշխէին աստուածները։ Ճետոյ անոնց իշխանութիւնը փոխանցուեցաւ հերոսներու կառավարութեան, և ասոնց աւելի յետոյ յաջորդեցին փարաւոնները։

ՌԱ ԱՍՏՈՒԱԾԸ.— Առաջին աստուածը, որ կը թագաւորէ երկրի վրայ Ռան է։ Անոր պաշտամունքը գոյութիւն ունէր Թինիսեան միապետութեան ժամանակ, բայց ան բացառիկ դիրք ունեցաւ և ընդհանուր պաշտամունքի առար-

Նայ դարձաւ միայն, չորրորդ հարստութեան և անոր յաջորդող չրջանին։ Սկիզբը ան բազմաթիւ տեղական աստուածներէն մէկն էր, բայց Հէլիոպոլիսի Ռա աստղածոյն քուրմերը անոր հետ կապուած նոր ուսմունք մշակեցին և ընդհանրացուցին։ Քուրմերու մէջ կային գիտուն մարդիկ, որոնք չատ էին բարձրացեր ժողովուրդը պարզունակ հաւատքի մակարդակէն և աստուածներու չօչափելի, նիւթեղէն պատկերացումէն։ Անոնք չատ անգամ կը փորձէին մաքրել Եգիպտոսի կրօնը սեւլորդ և սնոտի մասերէն և անոյշտել մարդկային բարքերէն ու կիրքերէն, սեւելի բարձր, բարոյական յատկանիշներ տալով անոնց։ Այս աշխատանքը կատարուեցաւ քանի մը տաճարներու և անոնց քուրմերու չրջանակին մէջ, բայց ամենէն մշակուածը Հէլիոպոլիսի քուրմերունն էր։ Ասոնց չրջանակէն դուրս եկաւ ինենեակը, այսինքն ինը աստուածներու համակարգութիւնը, որու գլուխը կանգնած էր Ռա աստուածը։ Միւսները անոր օգնականներն էին, անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր գործն ունէր տիեզերաչինութեան մէջ։ Ռայի առաջնութիւնը՝ քուրմերու ճնշման տակ՝ ընդունեցին նոյնիսկ փարաւոնները, իրենք ալ դարձան անոր որդիները։ Ռան հայր աստուած էր։ Հինգերորդ հարստութենէն սկսած Եգիպտոսի քոլոր քաղաքներուն մէջ Ռայի համար տաճարներ կառուցին։ Անոնք Ռայի հետ միացուցին իրենց տեղական աստուածները անոր մէկ յատկութիւնը վերագրելով իրենց աստուծոյն։ Օրինակ, Թէբէի Ամմոն աստուածը դարձաւ Ամոն-Ռա, Մեմֆիսի Պտաճ՝ Պտա-Ռա։

Ռան սկիզբը երկրի վրայ կը թագաւորէր, Հէլիոպոլիսի քուրմերու ուսմունքին համաձայն՝ ան յետոյ թագաւորեց երկինքի մէջ, ուրկէ ան կը հովանաւորէր «Եգիպտոսի իր որդին», փարաւոնին։ Ռան դարձաւ երկինքի և տիեզերքի աստուած, իր նաւակը նաւած՝ ան չրջանը կ'ընէ տիեզերքին։ Անոր անուան հետ կապուեցաւ տիեզերածնութիւնը, որուն մէջ իբրեւ օգնական ունի իր ազգակից աստուածները։ Ամենուրեք ան կը սփռէ լոյս, արդարութիւն և ճըշ-

մարտութիւն. քուրմերը Հորուս-Բազէ աստուծոյն չուրջ հիւսուած պատմութիւններն ալ կապեցին Ռայի հետ, Ռան դարձաւ արեգակնային գունդով թագադրուած աստուած – Հորուս-Ռա, որ կը մարմնաւորէր բազէի գլուխով մարդը, վերջինս խորհրդանիշն էր փարաւոնի:

Քուրմերը չարականներ կը հիւսէին Ռային փառաբանելու համար, և որոնք միաժամանակ կենսատու արեւին գովքը կ'ընէին: «Կենդանի արե՛ւ, fաւ ամբողջ գեղեցկութեամբդ կը ծագիս երկնային հորիզոնին վրայ: Քու ճառագայթներդ կ'իյնան fու սեղծած բովանդակ աշխարհիդ վրայ: Դո՛ւն, մե՛ծ Ռա, կը նուաճես ամենը fու սիրովդ: Դո՛ւն սեղծեցիր երկիրը fու կամովդ, եւ ան որ հեռ ճաեւ բոլոր կենդանիներու հօտերը, բոլորը ինչ որ կայ եւ կ'ապրի երկրի վրայ, ինչ որ կը լողայ ջուրի մէջ, կը բոչի թեւերով: Դո՛ւն սեղծեցիր Նեղոսը, իր խորութեամբ եւ հասցուցիր մեզի fու կամովդ, որպէսզի ան սնուցանէ մարդիկը: Բոլոր հեռաւոր երկիրներուն դուն սնունդ հայթայթեցիր եւ Նեղոսը տեղաւորեցիր երկինքին մէջ, որ ան՝ սնձարեւին հեռ վար բափի անոնց վրայ: Ա՛ն ք որ կը բարձրացնէ երկնային ջրվէժներու ալիքները ինչպէս ովկիանոս եւ խոնաւութիւն կը բաշխէ դաշտերուն: Որքան գեղեցիկ են fու հասատած կարգերդ, ո՛վ տէր յաւիտենականութեան»:

ՕԶԻՐԻՍԻ ԴԻՑԱՎԷՊԸ.— *Օզիրիսը՝ ամենէն ժողովրդական աստուածն էր Եգիպտոսի մէջ: Հելիոպոլիսի քուրմերու դիցաբանութեան մէջ, ան կը հաւասարուէր Ռա աստծու ժառանգներէն մէկը: Ան երկրի և երկինքի որդին էր, իր մէջ կ'անձնաւորէր նախ Նեղոսի կենսարար ջուրը, հետագային ան արարչագործութեան, կեանքի սկզբունքն դարձաւ, որով նաև երկրի աստուածը: Ան սկիզբը Տելտայի արեւմտեան կողմերը նոմի մը աստուածն էր միայն, բայց հաւանաբար այդ նոմի հզօրացումով, ան ալ իրեն մէջ առաւ Սւորին Եգիպտոսի բոլոր մեծ աստուածները: Իզիսը դարձաւ անոր կինը, Հորուսը անոր որդին. Թոթը, Անուբիսը անոր դաշնակիցները և գործակիցները: Օզիրիսը բա-*

բեզուի, ստեղծիչ թագաւոր-աստուած է. ան կը սորվեցնէ իր հպատակներուն քաղաքակրթութեան տարրերը, դուրս կը բերէ բարբարոսութենէն և կ'առաջնորդէ աւելի կատարեալ կեանքի մը, ուր գոյութիւն կ'առնէ մետաղագործութիւն, երկրագործութիւն, ղանալան արհեստներ, ջրանցքաշինութիւն։ Թոթ աստուծոյ հետ՝ ան կը հնարէ գիրն ու գրականութիւնը, իր կնոջ՝ Իզիսի հետ ան կանանց կը սորվեցնէ տնային գործեր, հիւսելը, մանելը։ Իզիսը մարդոց կ'ուսուցանէ կախարդութեան արուեստը, անմահութիւն պարգեւող ծէսերը, հիւանդութիւններու դէմ պայքարելու միջոցները։ Իր ամուսնին՝ Օզիրիսի գիշերային ճամբորդութիւններու բացակայութեան Իզիսը կը հսկէ աշխարհի կարգ ու կանոնին վրայ։

Օզիրիսը ունէր եղբայր մը՝ Սէթը։ Ան կ'ըսպաննէ Օզիրիսը եօթանասուններկու դաւակիցներով։ Անոր մարմինը կը կտրատեն և կը նետեն Նեղոսի ջրերը։ Սէթը կը թագաւորէ աշխարհի վրայ իր եղբօր փոխարէն։ Ամբողջ տիեզերքը կը մատնուի չարութեան ոգու մենատիրութեան։ Գիւցաբանութիւնը չի յիշէր սպանութեան պատճառը, բայց կ'ըսէ, որ այդ բանը տեղի է ունեցեր նոյեմբերին, այսինքն երբ Նեղոսի ջուրերը կը նուազին, երբ Եգիպտոսը կ'ընկերկի անապատին առաջ, երբ ջուրի պակասէն կենդանի, բոյս մահանալու սպառնալիքի տակ կը գտնուին։ Օզիրիսի մարմնի մասերը ջուրերու մէջ և արեւուն տակ կը քայքայուին, կը նեխուին, եթէ օգնութեան չը հասնէր իր կինը՝ Իզիսը։ Ան կախարդութեան աստուածուհին է։ Միայն ան գիտէ անմահութեան գաղտնիքը։ Ան Նեղոսի ջուրերուն մէջէն կը հաւաքէ Օզիրիսի մարմնի մասերը, կը միացնէ, կը կցէ իրարու և ամբողջութեամբ կը վերակազմէ։ Ապա իր քոյրեկամ աստուածներու՝ Թոտի, Անուբիսի հետ՝ կը չինէ առաջին մոմիան։ Ան կ'անջատէ, կը հանէ մարմնէն անոր՝ դիւրութեամբ նեխումի ենթակայ մասերը ուղիղը, վորոտիքը· կը լուայ, կը մաքրէ մարմինը՝ արմաւի գինիով· զանազան անուշահոտ իւղերով, ապա

դիակը կը դնէ ազի ջուրի մէջ, ուր կը պահպանուի երկար ժամանակ, յետոյ կը ղմրսէ և կը փաթթէ ու կը կապէ երիզապերով։ Յետոյ կը դնէ փայտէ դագաղին մէջ, իսկ ան ալ քարէ մեծ դամբարանի մը մէջ։ Օզիրիսի վրայ Իզիսի գործադրած կախարդութեան առաջին մասն է այս։ Այս բոլորը Օզիրիսին կուտայ միայն մարմնի ամբողջականութիւն և միութիւն։ Յետոյ Իզիսը կը քանդակէ Օզիրիսի արձանը անոր երիտասարդութեան, կենսունակութեան տարիքին և այդ արձանին կեանք կը ներշնչէ։ Ջեռքերուն և ոտքերուն չարժուիմ կուտայ, բերան, աչքեր և ականջներ կը բանայ։ Այսպէսով՝ արձանը կ'ըսսեանայ քալելու, խօսելու, տեսնալու և լսելու-ընդունակութիւն։ Օզիրիսը յարութիւն կ'առնէ, ան կը դառնայ յարուցեալ աստուած։ Բայց ան այլեւս չի վերադառնար այս աշխարհը։ Այլ կ'անցնի յաւիտենական աշխարհը և հոնկէ կը հովանաւորէ Եգիպտոսը։ Իզիսը կը յաղթէ մահուան։ Օզիրիսը կը խորհրդանշէ միչտ և պարբերաբար վերածնուող կեանքը։ Ան կը մեռնի, անոր մարմնի մասերը կը ցրուեն ամբողջ Եգիպտոսի մէջ։ Ինչպէս հատիկը։ որ պիտի մեռնի, որ իրմէ նոր կեանք առաջանայ, այնպէս ալ Օզիրիսը հերկրի ընդերքէն նոր կեանքի կը կոչէ բուսականութիւնը։ Առանց մահուան կեանք չկայ։ Բոյսն ու կենդանին պիտի մեռնին կեանքի յաւերժացման համար։ Օզիրիսը բոյսին, հատիկին կեանք տուող աստուածն է։ Ան նաև տառապող, չարչարուող աստուծոյ խորհրդանիշն է։ Ինութիւնն է, մայր հողը, որ կեանք կուտայ բոյսին ու կ'աճեցնէ։ Բոյսը կը մեռնի, մահը կը տիրէ աշխարհին, մինչև որ հողի, հերկրի խորքերէն նոր կեանքը կը ծնունի։ Կեանքի և մահուան յաւերժական այս չրջանառութիւնը Օզիրիսի մահուան և յարութեան միջոցով կ'արտացոլայ։

ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՄԵՌԵԼՆԵՐՈՒ ԳԻՐՔԸ.— Բայց Օզիրիսի կրօնը այս սահմաններու մէջ չմնաց։ Քիչ մը ուշ, թէպէտեան միապետութեան չրջանին, քաղաքական և տնտեսական յեղափոխութիւններու մէջ, աստիճանաբար

մշակուեցաւ Օզիրիսեան կրօնի բարոյական սկզբունքները։ Մեմֆիսեան շրջանին Օզիրիսեան ծէսերու գործադրութիւնը բաւական էր անմահանալու, յաւերժական կեանքով ապրելու։ Անմահութիւնը առանձնաշնորհեալ սեփականութիւնն էր արքայական ընտանիքին և անոր ազգակիցներուն։ Թէպէտեան թագաւորութեան ժամանակ անմահանալու համար կը պահանջուէր ոչ միայն ծէս, այլ և բարոյական կեանք։ Պէտք է, որ ամեն մարդ այս աշխարհի մէջ ունենայ, ապրած լինի առաքինի և արդար կեանք։ Օզիրիսը կը դառնայ մեռելներու դատաւոր և իր քառասուն երկու ընկերակից աստուածներու ու Անուբիսի և Թոտի հետ կը դատէ բոլոր մեռելները։ Ամեն Եգիպտացի նախ քան անդրշիրիմեան կեանքի մէջ մտնելը հաշիւ պիտի տայ իր կեանքի մասին, ըրած բարի և չար գործերու մասին։

Օզիրիսի նախագահութեամբ կը կազմուի «մեռելներու դատարանը» և բոլորի հոգիները առանց դասի խտրութեան պիտի անցնին անոր քննութեան բովէն։ Միայն անոնք, որոնք արդար և առաքինի կեանք են վարած, արժանի կ՚ըլլան անդրշիրիմեան կեանքի պայմաններուն և ուրախութիւններուն և հոն ալ կը վարեն երջանիկ և ճոխ կեանք։

Վերջին դատաստանի այս քննութիւններէն անցնելու համար մեռածի հետ գերեզման կը դնէին պապիրուսի թերթեր, ուր յիշուած կ՚ըլլային կրօնական և բարոյական պատուէրներ, ինչպէս և կախարդական անհրաժեշտ գրութիւններ, բանաձեւեր։ Այս բոլորի ամբողջական ժողովածուն կը կազմէր մեռելներու գիրքը։ Այս գիրքը եգիպտական կրօնի սրբազան գիրքն էր և անոր իմաստութեան ու բարոյական ըմբռնումներու համագումարը։ Եգիպտոսը չուներ իր իրաւական գաղափարներու հաւաքածոն, օրէնքներու ժողովածուն, բայց դարերու փորձառութեամբ ստեղծեց, մշակեց իր «մեռելներու գիրքը», որ միաժամանակ բարոյական սկզբունքներու հրահանգներ են այս աշխարհի մէջ ապրող մարդոց համար։ Մեմֆիսեան շրջանին «մեռելներու գիրքը» ունէր 453 գլուխ, աստիճանաբար

ան ամփոփուեցաւ, կրճատուեցաւ և Եգիպտոսի պատմութեան վախճանին կը բաղկանար միայն 165 գլուխներէ։ Թէ ինչ կը պահանջէր Օզիրիսեան արդարութիւնը իրեն հետեւորդներէն ցոյց կուտայ հետեւեալ պարբերութիւնը «մեռելներու գրքէն»։ Մեռեալը Օզիրիսի դատարանին առաջ կ'արդարացնէր իրեն ըսելով՝ «ես ախտարհի մէջ չարիք չեմ գործեր, բռնութիւն չեմ բրեր, դաւաճանօրէն ես մարդոց չեմ սպաներ, ես չեմ կրճատեր աստուածներու զոհերը. նուէրներ· ես սուտ չեմ խօսեր, պաճառ չեմ եղեր ուրիշներու արցունքին, անմեղ չեմ եղեր, արբազան կենդանիներ չեմ սպաներ. մշակուած դաշտերը չեմ փճացուցեր... իմ մերձաւորները չեմ ճարտասխարեր, չեմ սխալեր աւելի ախտաւելու, քան ինչ որ անհրաժեշտ էր։ Ես չեմ բրեր ինչ որ հաճելի չէր աստուածներուն... Ես երբեք չեմ խլեր երեխաներէն իրենց կաթը, չեմ կտրեր իմ դրացիիս արտին ջուրը»։

Բարոյական այս ըմբռնումներով եգիպտական կրօնը կը հասնի իր կատարելութեան. ան կ'ազատագրուի քնութեան ուժերու պաշտամունքէն, կը թեւակոխէ կրօնի բարոյական օրէնքներու աչխարհը, ինչ որ ընկերային մեծ յեղաշրջումներու հետեւանքն էր նախ Մեմֆիսեան, յետոյ Թէպէյեան միապետութեանց շրջաններուն։ Եգիպտական կրօնի բարոյական պատուիրանները առաջին գլուխն է մեծ գաղափարներու մշակման, որ քիչ յետոյ պիտի զարգանար Իսրայէլի, ապա Զրադաշտի և հետագային քրիստոնէութեան մէջ։

ԱՆԴՐՇԻՐԻՄԵԱՆ ԿԵԱՆՔԸ, ՄԵՌԵԼՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— Եգիպտական գրականութենէն և կառուցումներէն կը տեսնենք, որ հին Եգիպտացին կը մտածէր անդրշիրիմեան կեանքի մասին։ Դամբարանները չատ ընդարձակ էին, մուր կառուցուած, անոնց պատերը ունէին գծագրութիւններ, արձանագրութիւններ, նկարներ, աղօթքներ, պատմութիւններ։ Գերեզմաններէն հանուած են զարդեր, պնակներ, զէնքեր և գործիքներ, կահկարասիներ։ Այս բոլորը

ցոյց կու տան, որ Մեմֆիսեան չրջանէն չատ առաջ եգիպ-տացիք ունէին չատ որոշ պատկերացումներ անդրշիրիմեան կեանքի մասին։ Այս գիւտերը մեզի որոշ գաղափար կու տան նաեւ եգիպտացիներու այս աշխարհի մէջ վարած կեանքի, կենցաղի, առօրեայ նիստ ու կացի, նիւթական հարստութեան և արուեստի մասին։

Եգիպտացիներու ըմբռնումով կեանքը կապուած է շունչին հետ։ Կեանքը կ'արտայայտուի չարժումներու, սրտի բաբախումի, չնչառութեան մէջ։ Շունչը կտրել՝ կը նչանակէ մահանալ։ Քնած ժամանակը չունչը կը լքէ մարմինը Մահը չունչի, ոգիի մչտական բաժանումն է մարմինէն։ Մարմինը լքելէն յետոյ ոգին կը թափառի երկար ժամանակ. բայց ան հանգիստ չի գտներ, առանց իր մարմնի մէջ տեղաւորուելու։ Ուրեմն՝ անհրաժեչտ է, որ մարմինը պահուի անազարտ դրութեան մէջ, պէտք է, որ ան չնեխուի, չքայքայուի։ Ահա թէ ինչու մարմինը կը վերածուէր մոմիայի։ Երբ ոգին, չունչը կամ կրկնակը տեղաւորուի իր մարմնի մէջ, անհրաժեչտ է անոր ուտելիք, խմելիք տալ որ ան դժգոհ չմնայ։ Անդրշիրիմեան կեանքի մէջ ալ ան նոյն կեանքը պիտի ապրի, նոյն պահանջները պիտի ունենայ, ինչ որ այս աչխարհի մէջ։

Անդրշիրիմեան կեանքի այս պատկերացումը չատ նիւթական էր, բարձր գաղափարներէ զուրկ։ Որու որ մարմինը ենթարկուէր մոմիացման, որուն վրայ որ կատարուէր իզիսեան՝ անմահութիւն պարգեւող ծէսերը, կախարդութիւնները, ան ալ կ'ըստանար յաւիտենական կեանք։ Մեռածէն բան մը չէր պահանջուեր, բացի Օզիրիսեան ծէսերու ամբողջական գործադրութիւնը։ Իսկ այս ծէսերը թագաւորական չրջանէն սկսած կը գործադրէին միայն փարաւոններու վրայ։ Յարութիւն առնելը, անմահութիւնը, Օզիրիսի մօտ երթալը, միայն փառաւորի մեննաչնորհն էր։

ԻԼՄԻՒՐԱՒՈՆՆԵՐԸ.— Կրօնական այս պատկերացումներէն կը բխէր դամբարաններու չինութիւնը։ Բուրգերը կառուցուած են փարաւոններու մոմիաները,

արձաններըը պահելու համար։ Դամբարաններն ալ արուեստական հասարակութեան բարձր խաւի համար էր։ Իսկ ժողովրդական զանգուածներու համար ոչ դամբարաններ կը չինէին, ոչ ալ անոնք կրնային Օզիրիսեան ծէսերով անմահանալ։ Անոնք չատ հին չրջաններուն իրենց մեռելները կը փաթթէին խարիսխ կամ գազաններու մարմին մէջ և կը թաղէին աւազներու տակ։ Աւելի ուշ, բարձր, արքունիքին մօտ մարդոց դամբարանը կը չրջապատէին աւելի փոքր սեռնեակներով, որոնք կը դրուէին մեռեալի տրամադրութեան տակ։

Արքայական չրջանին փարաւոններու դամբարանները աստիճանաբար կը մեծնան, կը դառնան հսկայ բուրգեր։ Թի նիսեան փարաւոններու ժամանակ դամբարանը կը ծածկուի հողով, կը կազմէ բարձր հողակոյտ, անոր գլխակողմը կը դնէին մեծ քարակոթող մը, որուն վրայ կ'արձանագրուի փարաւոնին անունը։ Մեմֆիսեան չրջանին այս հողակոյտերը կը փոխուին քարաչէն գերեզմաններու, որոնք կը բարձրանան հողի մակերեսէն վեր։ Անոնք մաստաբաններ են։ «Մաստաբան» քառանկիւնի քարակոյտ մըն է։ Սմենն դամբարան պէտք է ունենայ հետեւեալ մասերը՝ հոր մը, օր կը դրուի մոմիան. դէպի հորը կը տանի ուռանձին և երկար միջանցք մը, որ կ'ըսկսի հողի մակերեսէն և կ'իջնայ խորքը։ Գետնի տակ ընդարձակ փոսիմը մէջ կը տեղաւորեն մոմիան դագաղներու մէջ, ապամուտքը ամուր կը փակեն։ Հողի մակերեսին հաւասարանցք մը կը տանի դէպի ընդարձակ դահլիճ մը, ուր դրուած կ'րլլայ մեռեալի արձանը, հոս՝ ան «կ'ապրի»։ Անկէ ոչ հեռու սեղան մը, որուն վրայ այցի եկող ընտանիքի անդամները կը դնեն իրենց նուէրները, մեռելի համար թերած ուտելիքները և խմիչքը, որ անհրաժեշտ է յարութիւն առնողին։ Այս դահլիճի մէջ ալ կը կատարուին աղօթքներ, մաղթանքներ։ Դամբարաններու պատերը քանդակուած, նկարազարդուած են։ Պատերու վրայ կը գրեն և կը պատմեն մեռածի աշխարհային կեանքը։ Նկարն ու

գիրը կը ներկայացնեն անոր կեանքի զանազան դրուագները։ Դամբարաններու մէջ կը տեսնենք մեծ արուեստով նկարուած պատուղներ, ծաղիկներ, զգեստներ, ամենօրեայ գործածութեան առարկաներ։

Հարուստները, արտօնեալները, մեռած ազգականի դամբարանին մէջ կը դնէին փայտէ կամ քարէ արձանիկներ։ կը տեսնենք մեռած կալուածատիրոջ աշխատասիրութիւնը դաշտերու մէջ աշխատանքի վրայ, անոր անասուններու հօտերը՝ դաշտի մէջ արածելու տանեն։ Մեռածին ամեն տեսակ յարմարութիւն, ուրախ ժամանց և զուարճութիւն տալու համար կը նկարէին անոր հաճոյալից կեանքի դրուագները, որոնք նեղոսի ճահճուտներուն մէջ, խրախճանքները, պարերը։ Դամբարանային այս արուեստը կը պատկերացնէ մեռածի ընտանեկան կեանքը՝ ժամանցը իր ընտանեկան շրջանակի մէջ. անոր հարստութիւնը, ծառաները, ատրուկներու աշխատանքը, որմնադրութիւնը. գինիի, գարեջուրի պատրաստութիւնը, թանկագին քարերու յղկումը, կահկարասիներ պատրաստելը։ Այս բոլորը վերին աստիճանի արժէքաւոր նիւթեր են եգիպտական հասարակութիւնը ճանչնալու համար։ Եւ այս բազմադէմ կեանքը կը ներկայացուի վերին աստիճանի կենդանի, գունեղ ձեւով։ Մենք կը տեսնենք իրապաշտ և մեծատաղանդ նկարիչներու, փորագրիչներու աշխատանքը, որով կրցեր են տալ եգիպտացիի ամենօրեայ կեանքը կատարեալ հարազատութեամբ։ Մեմֆիսեան շրջանի այս արուեստը ցոյց կուտայ, որ ան պէտք է անցած ըլլայ նախապատրաստական երկար շրջանէ մը, նախաթինիսեան և թինիսեան ժամանակաշրջանին։

ԳԻՐԸ.— Տաճարներու, դամբարաններու պատկերները ունին բացատրական գրութիւններ։ Աւելի ուշ յոյները այդ գրութիւնները կոչեցին հիէրոգլիֆներ, այսինքն սրբազան գիրեր։ Անոնք կը կարծէին թէ այդ գրերը ինչ որ խորհրդաւոր նշաններ են մարդկային մտածումները ծածկող, թագնող։ Բայց իրօք անոնք եգիպտացիներու գրերն էին,

մեկայն աւելի բարդ և դժուար հասկնալի, քան մեր այբուբենը։ Մեզի հասեր են եգիպտական գրութեան քազմահազար նմուշներ թէ տաճարական պատերու, սիւներու, թէ արձանագրերու և թէ պապիրուսի վրայ գրուած։ Եգիպտացիք այս գիր երը գտեր էին Քինիսեան շրջանէն առաջ, չորրորդ հազարամեակին։ Գրութեան այս ձեւը՝ պատկերագրերը մեր մտածումները կ'արտայայտեն այնպիսի նշաններով, որոնք կը պատկերացնեն առարկաներ, մարդիկ, բոյսեր, կենդանիներ։ Պատկերը գիր մըն է, որով մեր մտածածը կը բացատրենք։ Դիւրութեամբ կարելի է գծել առարկայի կամ կենդանիի պատկերը և ասով հասկնալ իրական կենդանին։ Բայց պէտք է արտայայտել նաև չարժում, վերացական գաղափարներ, օրինակ ազօթք, ուժ, բաներ մը, որոնց նկարը չկայ։ Ընդհանրապէս հոդեկան վիճակները՝ պարզ պատկերներով արտայայտել դժուար է։ ուստի եգիպտացիք լրացուցին պատկերը պայմանական նշաններով, կամ որոշ դիրքի մէջ նկարելով, որոշ նշաններ կցելով անոնց։ Պատկերը կ'ըստանար այդ կերպով տարբեր իմաստ։ Օրինակ օրը, արեը կը ներկայացնէին չրջանակով մը, մէջտեղը կէտ մը։ աղօթքը արտայայտելու համար կը նկարէին մարդ մը՝ ձեռքերը վեր բարձրացուցած, ուժի գաղափարը կը պատկերացնէին ցուլի նկարով։ Այս ձեւով ամեն պատկեր կ'ըստանար երկու իմաստ՝ մէկ՝ առարկան, մէկ ալ խորհրդանչած գաղափարը։ Բազէն, որ Հորուս աստուծոյ խորհրդանիշն էր՝ կը նշանակէր թագաւոր կամ աստուած, չայլամի փետուրը՝ արդարութեան խորհրդանիշն էր։

Գրութեան այս ձեւը չատ անկատար միջոց մըն էր մարդկային բարդ և հարուստ մտածումները արտայայտելու։ Շատ մը պատկերներ, նշաններ էին պէտք։ Այս պատկերներէն կարելի էր ուրիչ ձեւով ալ օգտուիլ։ Պատկերը ոչ միայն կը ներկայէին, այլ և կը հնչէին։ Միեւնոյն պատկերը ամեն տեղ նոյն հնչիւնը կ'ունենար, բայց տարբեր իմաստ կ'ըստանար։ Աստիճանաբար պատկերները կրճատե-

ցին, պահեցին միայն անոր ընորոչիչ մէկ մասը։ Գրութիւնը դիւրացաւ, բայց հասկնալը նոյնքան դժուար էր, որքան առաջ։ Կրճատուած պատկերը կամաց կամաց կորսընցուց իր կապը ամբողջ պատկերին հետ և դարձաւ միայն նշան մը, որուն եգիպտացիները կուտային որոշ հընչիւն։ Եգիպտական գիրը պատկերագրէն մօտեցաւ հնչիւնագրի, բայց բոլորովին հնչիւնագիր չդարձաւ։ Ուստի արձանագրութիւններուն մէջ գոյութիւն ունին երեք տեսակ գրութիւններն ալ։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Այս բարդ և բազմազան գիրերով եգիպտացիք ստեղծեցին հսկայ գրականութիւն։ Այս գրականութիւնը թէև բազմազան է, բայց մեծ մասամբ նուիրուած է կրօնական հարցերուն։ Տաճարներու սիւներու և պատերու վրայ գրուած կան եգիպտոսի քաղաքական կեանքին վերաբերող արձանագրութիւններ, որոնց միջոցով կը վերականգնուի եգիպտոսի քաղաքական և ռազմական պատմութիւնը։ Ասոնցմէ նշանաւորներն են Թութմէս III-րդի և Ռամսէս II-րդի երկար արձանագրութիւնները իրենց արշաւանքներու և ճակատամարտներու մասին։ Քաղաքական պատմութեան համար չատ նիւթեր կուտան նաև դպիրներու և քուրմերու գրութիւնները։ օր. Ռամսէս III-ի քաչխած նաւէրներու ցուցակը եգիպտական տաճարներուն։ Ի. Ամարնայի դիւանատան գրութիւնները չատ կարեւոր լոյս կը սփռեն արեւելքի պատմութեան վրայ՝ Ամենոֆիս III-ի և Ամենոֆիս IV ի չրջանին՝ (1410–1360)։ Բայց սոնք գրուած են օտար լեզուներով, գլխաւորաբար բաբելական լեզուով, որ ժամանակի միջազգային լեզուն էր։

Դամբարաններու մէջ եղած արձանագրութիւններն ալ մեծապէս կը նպաստեն եգիպտոսի պատմութեան ուսումնասիրութեան, մանաւանդ եթէ այդ արձանագրութիւնները կը վերաբերին պետութեան մէջ զեկավար դիրք ունեցող մարդոց կեանքին։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ԹԷԲԷԷԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
2160—1700

ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— *Մեմֆիսեան վերջին հինգ հարըստութիւններու պատմութիւնը հօթերորդէն մինչև տասնմէկերորդ, մեզ յաւ ծանօթ չէ։ Անոնց տիրապետութեան չրջանը կեդրոնական իշխանութեան թուլացման և անկման չրջանն է։ Անոնց յաջորդները՝ Հերակլիոպօլիսի իշխանները ոչ մէկ հեղինակութիւն ունէին Տելտային մէջ, ուր առաջ էին եկեր օտար և բնիկ ծագումով աւատական իշխանութիւններ։ Նոյնիսկ վերին Եգիպտոսը անոնց իշխանութիւնը ամբողջութեամբ չճանչցաւ։ Թէբէական իշխանական տուն մը, կը մրցէր անոնց հետ գահի համար։ Այս մրցակցութիւնը վերջացաւ չուրջ 2160 թուականին, Թէբէի յաղթանակով։ Մեննեսուհեպ IV փարաւոնը դարձաւ Թէբէեան նոր միապետութեան հիմնադիրը։ Ան ընդունեց «Շամսուի» անունը, այսինքն «երկու երկիրները միացնող»։ Երկու դարի անիշխանութենէն, աւատական պատակաուէն կեանքը ան մէկ իշխանութեան տակ հաւաքեց ամբողջ Եգիպտոսը։ XII-րդ հարստութեան փարաւոնները վերաշինող, նորոգողներ էին։ Այդ հարստութիւնը մի քանի նշանաւոր, տաղանդաւոր դէմքեր տուաւ,* Ամենեմհեթ *I*-ին (2000 1981), Սենուսրեթ *I* (1981 1936). Ամենեմհեթ *II*· (1936—1904), Սենուսրեթ *II*· (1904—1888), Սենուսրեթ *III* (1888—1850), Ամենեմհեթ *III* (1850—1801), ապա Ամենեմհեթ *IV*· (1801—1792)։ *Անոնց պատմութիւնը մեզ յաւ ծանօթ է։ Այս փարաւոնները բոլորն ալ մեծ կաթողութեան տէր, ռազմունակ և շինարարական հակումներով օժտուած մարդիկ էին։ Մեննեսուհեպ IV-րդ XI-րդ հարստութեան վերջին*

թագաւորն էր։ Անոր յաջորդները՝ թէեւ Թէբէական ծագումով՝ հաստատուեցան Իզաուի քաղաքը, աւելի հիւսիս, Տելդայի մօտ բլլալու համար։

ՆՈՐ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆՕՑԹԸ.— Եգիպտոսն անցեր էր քայքայումի և անիշխանութեան երկար շրջան մը, որ տեւեր էր երկու դար։ Այս ժամանակամիջոցին կեդրոնական իշխանութեան հեղինակութիւնը ինկեր էր, երկիրը աղքատացեր, աւերուեր էր. ջրանցքները քանդուեր էին։ Պէտք էր չինարարական հսկայ աշխատանք կատարել։ Երկարատեւ այս անիշխանութենէն ետքը վերականգնուած միապետութիւնը նախկինը՝ Մեմֆիսեան շրջանինը բլլար չէր կրնար։ Մեմֆիսեան միապետութիւնը կառուցուած էր կրօնի, զանազան ծէսերու և արտօնութիւններու վրայ։ Քաղաքական յեղափոխութիւնը, ընկերային չարժումները յեղաշրջեր էին ոչ միայն դասային յարաբերութիւնները, այլ և միտքերը։ Ազատագրուեր էին հասարակութեան վարիչ խաւերը՝ աշխարհիկ և հոգեւոր աւատատէրերը, անոնց հետ նաև խոնարհ խաւերը։ Վերակառուցուած նոր պետութեան մէջ փարաւոնները կ'իշխէին, որովհետեւ անոնք կը թագաւորէին «արդար օրէնքներու անունով»։ Թէբէական փարաւոնները զգակից կը դարձնէին իրենց որդիները իրենց նախապատրաստութիւն իրենց մահէն ետքը լինելիք հակապետական չարժումներուն։ Նոմարքոսները կը ճանչնային փարաւոնի իշխանութիւնը, անոնք նոմարքու մէջ թագաւորի գործակալներն էին, պաշտօնեաները, անոնք իրենց եկամուտներու մէկ մասը կ'ուղարկէին «արքայական տուրք»։ Իրենց բանակներն ալ կը միանային արքայական բանակին։ Ճեղքուած այդ իշխանները թագաւորի հետ միացած կ'երթային կուռելու արտաքին թշնամիին դէմ։ Այդ բոլորի փոխարէն փարաւոնն ալ կը ճանչնար անոնց ժառանգական իրաւունքները հողի և պաշտօններու վերաբերմամբ։ Միայն անոնք միշտ պիտի հաստատուէին փարաւոնի կողմէն, իրենց պաշտօններու մէջ։

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.— Կը կազմակերպուէր նաև վարչու-

թիւնը «Մեծ վէզիրը» նորէն իշխանութեան ղեկավարն էր։ Բայց նոր, փոխուած պայմաններու մէջ անոր գործը նոր իմաստ կ'ըստանար։ «Վէզիր, կաթի ըլլալ, բուռած է ժամացոյկի մէկ գրուբեաց մէջ, չի ճռաճյակեր ըլլալ մեղմ, այլ ամուր, ուժեղ։ Կը ճռաճյակէ հսկել, որ ամեն մարդ իր իրաւունքը սպասյ։ Երբեմ մի լիեր արդարութիւնը, որուն orkûfûերը դուն գիտես»։ Մեծ վէզիրէն և բոլոր պաշտօնեաներէն հանրային գիտակցութիւն կը պահանջուէր, որ ան պէտք է սերմանէր արդարութիւն, հսկէր արդարութեան գործադրութեան վրայ։

Մեծ վէզիրը ներքին և արտաքին քաղաքականութեան վարիչն է. նաև մայրաքաղաքի կառավարիչը։ Փարաւոնի մօտ կազմուած է «վեց տան ատեանը», վեց առաջնակարգ դատաստանական ատեաններ, որոնց կը նախագահէր մեծ վէզիրը։ Ան կը կոչուէր «կառավարիչ ամբողջ երկրի՝ հիւսիսի և հարաւի»։ Ամենէն կարեւորը ելեմտական վարչութեան կարգաւորումն էր. այդ գործը կը ղեկավարէին երկու աւան գանձապահներ, մեծ վէզիրի անմիջական հսկողութեան տակ։ Տուրքերը և ամեն տեսակ եկամուտները կը հաւաքէին մթերքներով. իրաքանչիւր չրջան, կուտար այն, ինչ որ կը մշակէր։ Երկրի բոլոր մասերը ունէին պետական չտեմարաններ, ուր կը հաւաքուէր բնատուրքը։ Պետական ծառայութեան մէջ էին հազարաւոր դպիրներ, որոնք կը ցուցակագրէին չտեմարաններու, պահեստներու ելեւմուտքը. կը ցուցակագրէին նոյնպէս արտաքին առեւտուրէն ստացուած եկամուտը, ինչպէս և պետութեան և թագաւորին համար հայթայթուող չինանիւթերը՝ փայտը, քարը, մետաղները։ Արքայական, պետական հողերուն վրայ կ'աշխատէին տասնեակ հազարաւոր բանուորներ. ասոնք կառուցումներու՝ տաճարներու, բուրգերու, դամբարաններու վրայ կ'աշխատէին, ճանապարհներ կը չինէին, ջրանցքներ կը բանային, ամրութիւններ կը կառուցանէին։ Վարպետները և արհեստաւորները նաւեր և նաւակներ կը չինէին թէ Նեղոսի վրայ երթեւեկելու, թէ ծովերու վրայ նաւարկ-

կիրառ։ Պաշտօնեաներն ու բանուորները կը վարձատրուէին մթերքներով և երկրի արտադրութիւններով։

Ամբողջ երկրին մէջ պարբերաբար վիճակագրութիւն կը կատարուէր հոգի, ոսկիի և չարժական հարստութեան։ Ատոր համապատասխան ալ կը հաւաքուէին տուրքերը։ Հասարակութեան բոլոր խաւերը զարձնալ հարկի ենթակայ էին։ Պետական պաշտօնեաները կը մտնէին տեղական իշխանութեան կազմածները և պետութեան բժիշկը կը գանձէին։ Թագաւորը նոմերու մէջ կը չինէր տաճարներ, կը նշանակէր քուրմեր, դպիրներ, կ՚ապահովէր անոնց նիւթականը։ Այդ տաճարներու մէջ կ՚աղօթէին ոչ թէ տեղական իշխաններուն, այլ փարաւոնին համար։ Իւրմէն յետոյ միայն կը յիշուէին նոմարքոներու և տեղական կառավարիչներու անուանները։ Նոմերու և հեռաւոր գաւառներու մէջ կատարուող գէպքերը կը յիշատակուէին ոչ թէ տեղական կառավարիչներու անուան ժամանակագրութեամբ, այլ փարաւոնի անուան հետ կապակցուած։ Շուրջ 1900 թուականին անիշխանութեան շրջանն արդէն անցեր էր և եգիպտական հասարակութիւնը թեւակոխեր էր խաղաղութեան և բարգաւաճման նոր շրջան մը։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՑԵՂԱՇՐՋՈՒՄ.– Քաղաքական-վարչական այս յեղաշրջման հետ տեղի կ՚ունենար կրօնական և ընկերային յեղափոխութիւն։ Մեմֆիսեան միապետութեան շրջանին Օզիրիսեան ծէսերով անմահութիւն ստանալը միայն փարաւոնի արտօնութիւնն էր։ Ծէսերն ու արարողութիւնները կը գործադրուէին միայն անոր վրայ և անոր համար։ Մահէն յետոյ ան կը միանար աստուածներուն և կը դասուէր անմահներու շարքը։ Ան ամեն արտօնութիւնից էր։ Մեմֆիսեան միապետութեան անկումով նոմերու տէրերը, բարձր պաշտօնեաները, տոհմիկները՝ քաղաքական իշխանութիւն ձեռք անցնելէ յետոյ՝ տիրացան նաև Օզիրիսեան ծէսերով անմահանալու արտօնութեան։ Անոնք տեղական աստուածներու քուրմերը դարձան, իրենց ձեռքը կեդրոնացուցին այխարհիկ և հոգեւոր

իշխանութիւնը. կը թաղուէին Օզիրիսեան ծէսերով և կը միանային Օզիրիսին և միւս աստուածներուն։ Անոնց դամբարաններու քով, որ աւելի մեծ էր և ընդարձակ քան առաջ, տեղ կը գտնէին իրենց ազգականները, բարեկամները։ Անմահութեան չնորհը անոնց ալ կը բաշխուէր։ Այսպէս՝ անմահութիւնը կը դառնար բարձր դասի մեռնաչնորհ։ Ան այս աշխարհի մէջ ուժի, իշխանութեան տէրն էր, և միաժամանակ կ'ապահովէր իրեն համար յաւիտենական կեանքի մէջ նոյն դիրքը և տեղը։ Այս արդէն աշխարհիկ աստատաէրերու յաղթանակն էր փարաւոններու առանձնաչնորհումներուն վրայ։

ԽՈՆԱՐՀ ԽԱԻԵՐՈՒ ՑԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ.— Բայց ընկերային-կրօնական զարգացումը հոս կանգ չառաւ. խոնարհ խաւերն ալ ազատագրուեցան։ Անոնք ալ կրօնական արտօնութիւններու տէր դարձան։ Եւ այդ բանը անոնք ձեռք ձգեցին կռիւով։ Շատ հաւանական է, որ Թէբէի փարաւոնները բարձր դասի նոմարքոններու և քրմերու դէմ պայքարելու առեն յենուած ըլլային խոնարհ խաւերու՝ վաճառականներու, արհեստաւորներու, ստորին պաշտօնեաներու, գիւղացիներու վրայ. անոնք դարձան ժողովրդական փարաւոններ, և զիջեցին չնորհել կրօնական իրաւունքներ և ընկերային ազատութիւններ խոնարհ խաւերուն։ Հիմա բոլորը, փարաւոնէն սկսած մինչև ամենէն յետին եգիպտացին կը յայտարարուին իրենց մահէն ետքը «արդարացուած եւ անմահացած Օզիրիսի ընտրեալ»։ Բոլոր դերեզմանակոթողները նոյն բանաձեւն ունին. աստուածները իրենց բոլոր հետեւողներէն՝ անմահութեան արժանանալու համար նոյն պահանջները կ'ընեն։ Օզիրիսեան ծէսերն այժմ բոլորի վրայ կը գործադրուին։ Մարմնի մաքրութիւն, մտմիտացում, կախարդական միջոցներով անոր չարժում, կեանք տալը հիմա բոլորին մատչելի է, պայմանով, որ մէկն ըլլայ եգիպտացի և ազատ։ Հասարակութեան մէկ գլխաւոր խաւը՝ տուրկներն ու գերիները այս իրաւունքներէն զուրկ են։ Այս ձեւով Մեմֆիսեան միապետութեան վերջին չորս-

ջանի անիշխանութիւնը և յեղուշրջումները ստեղծեցին կրօնական ազատութիւն և հաւասարութիւն։ Ձկայ դաս, արտօնութիւններ. աստուածներու առաջ բոլորը հաւասար են նոյն իրաւունքներու տէր։

ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.— Օգիրիսի դատաստանին բոլորը են-թակայ են, փարաւոնէն սկսած մինչեւ ամենէն խոնարհ եգիպտացին։ Օգիրիսը՝ իբրեւ գերագոյն դատաւոր կը պահանջէ բարոյական կատարելութիւն։ Անմահութիւնը վարձատրութիւն է այս աշխարհի մէջ բարոյական պատուէրներու համաձայն ապրողներուն։ Իսկ կատարելութիւնը չի կապուիր դասի, դիրքի, պաշտօնի հետ։ Այս տեսակէտը կը յեղաշրջէ հասարակական յարաբերութիւնը. բոլորի համար բաց են պետական պաշտօնները, բարձր դիրքի հասնիլը, կրօնական և քաղաքական մարզի մէջ տեղ գրաւելը։ Արժէք կ'ըսեանան ոչ թէ ծագումը, այլ ընդունակութիւնը, բարոյական կեցուածքը, անձնական առաքինութիւնները։ Մերեկտայ փարաւոնը իր տղուն կը թելադրէ. «Տարբերութիւն մի դնէր ազնուականի զաւկին եւ խոնարհ ծագում ունեցողին մէջ։ Ընդունէ՛ fոե ծառայութեանդ մէջ բոլորին, քանի իրենց բնդունակութեան»։

Դասերն ալ ազատագրուած են. անոնք այլեւս փարաւոնինը չեն, պետութեանը չեն։ Անոնք ազատագրուած են, թէպէտ հող չունին, բայց իբրեւ ազատ մարդիկ կը վարձեն հողը։ Անոնք մեծ մասամբ տեզաւորուած են հողի վրայ, կրնան կտակել, բաժնել իրենց զաւակներուն մէջ, պայմանով որ հողատիրոջ հանդէպ կատարեն իրենց պարտականութիւնը։ Արհեստաւորներն ալ ազատագրուած են. անոնք այլեւս փարաւոնի կալուածներու կամ տաճարներու հետ կապուած չեն, ունին իրենց արհեստանոցները, կ'աշխատին, կ'արտադրեն ազատ շուկայի համար։

Այս բոլորը, իհարկէ՝ վերջ չի տուաւ տնտեսական անհաւասարութեան, դասակարգերուն։ Կային և մնացին աշխարհիկ և հոգեւոր խոշոր կալուածատիրութիւնը, կային տարուկներ որոնք ընչազուրկներու չատ մեծ թիւ մը կը

կազմէին։ Ամենէն բարձր կանգնած է փարաւոնը, որ արդարութեան պահապանն է, երկրի գերագոյն վարիչը։ Բոլորը անոր հանդէպ պարտաւորութիւններ ունին։ Ան եգիպտոսի բարգաւաճման խորհրդանիշն է, և կը պահէ իր կապերը աստուածներու հետ, բայց մէկ աստիճան վար է աստուածներէն, աւելի մօտեցած է մարդոց, մարդկայնացած է։

ԲԱՆԱԿԸ.— Այս ուժերով և այս կազմակերպութեամբ Թէբէական փարաւոնները կը չարունակեն Մեմֆիսեան միապետներու արտաքին քաղաքականութիւնը։ Գլխաւորը՝ եգիպտոսի սահմաններու պաչտպանութիւնն էր։ Ատոր համար պէտք է ունենալ մեծ բանակ։ Նոմերու բանակները թագաւորի հրամանատարութեան տակ կը դրուին։ Անոնք պատերազմի ժամանակ նոմարքոսներու գլխաւորութեամբ կ'երթային միանալու թագաւորական բանակին։ Այս՝ արդէն տեսակ մը ազգային բանակ կը դառնայ, բայց կէս աւատական հիմերով։ Ասոր վրայ կուգայ աւելնալու վարձկան բանակը, որ կազմուած է Լիպիացիներէն, Նուբիացիներէն, ասիական ցեղերէն, որոնք ցկեանս զինուորներ են, փարաւոնի բանակներուն մէջ։ Ասոնց մեծ մասը տեղաւորուած են սահմաններու վրայ։

Հարաւային չրջանին մէջ, փարաւոնի բանակները հասան մինչև երրորդ սահանքը, աւելի մեծ չափով կազմակերպուեցաւ Նուբիական բդեչխութիւնը, որուն գլուխը նչանակուեցաւ զինուորական լիազօր մը։

Այդ չրջանին մէջ եգիպտոսը նիւթական չահեր ունէր։ Նուբիայէն և հարաւ-արեւելեան երկիրներէն ան կ'ըստանար փղոսկր, ոսկի, կենդանիներ, կապիկներ, ստրուկներ։ Նուբիայի վրայով եգիպտացիք կը մօտենային կարմիր ծովուն և հոնկէ ալ Ափրիկէի հարաւ-արեւելեան ուղիներուն կը ծանօթանային։ Հարաւի առևտրական կիծը կը պահէին Նուբիացիները, Քուչիթու չարձակումներուն դէմ։ Ամենահին քանի մը անգամ արչաւեց հարաւ, չարդից Նուբիական ուժերը։ Սինուսրես I չաղթեց սեւամորթներու դաչ-

նակցութեան և Եգիպտոսի սահմանները հասցուց երկրորդ սահմանքին այն կողմը։ Հոն բարձրացուց յաղթական կոթող մը և չինեց ամրութիւններ։ Սիճուսրես III արգիլեց սեւամորթներուն մուտքը Եգիպտոս գբացի այն պարագայիճ երբ անասուններ կը փոխադրեն։ Դրաւուած վայրերուն մէջ եգիպտական աստուածներու համար տաճարներ կառուցին, անոնց պաշտամունքը պարտադիր դարձուցին տեղացիներու համար։ Ջօրքէն և քուրմերէն յատոյ կուգային վաճառականներ, արհեստաւորներ, նոր գրաւուած մարզերու մէջ հաստատուելու։

ԱՍԻԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏ.— Հոս փարաւոնները կը ջանային կասեցնել սեմական թափանցումները, որ սպառնալից չափերու էին հասած։ Սեմականները միշտ արշաւողներ չէին, երբեմն, և շատ յաճախ, խաղաղ գաղթականներ էին. անապատի տեւական անապահով չորութենէն մղուած կը մտնէին Եգիպտոս աշխատանք գտնելու, ապրուստի միջոց որոնելու։ Անոնք կուգային իրենց կին ու երեխայով և սահմանապահ կառավարիչներուն նուէրներ կը բերէին։

Եգիպտոսի ազդեցութիւնը կ'ըզգայուէր Փիւնիկէի մէջ. Բիբլոսը եգիպտական մշակոյթի կեդրոնն էր. հոն կանգներ էին եգիպտական աստուածներուն նուիրուած տաճար. հոն կար եգիպտական գաղութ մը։ Եգիպտացիք կենդանի հաղորդակցութեան մէջ էին Կիպրոսի, Կրէտէի, Կիլիկիայի հետ։ Այդ վայրերու մէջ, պեղումներու միջոցով գտնուած են եգիպտական արհեստի և արուեստի ու պաշտամունքի առարկաներ։ Առեւտուրը կապեր է Փոքր Ասիան, Կիպրոսը, Փիւնիկէն և Եգիպտոսը իրարու հետ. հաւանական է որ այդ միացման կապը և միջնորդները եղած ըլլան Փիւնիկեան վաճառականները։

Եգիպտացիք քանի մը դարէ իվեր հաստատուեր էին Սինայի մէջ։ Կը չահագործէին անոր պղնձահանքերը։ Թէբէեան փարաւոնները աւելի մեծ չափով կազմակերպեցին այդ հանքամշակութիւնը։ Այս ձեւով Միջերկրականի արեւելեան աւազանը մտաւ եգիպտոսի տնտեսական և քաղաքական ազդեցութեանց չրջանակի մէջ։ Կարմիր ծովէն

եգիպտական նաւերը կը հասնէին մինչև Սոմալի, որ կը կոչուէր Պունտ։ Եգիպտական նաւերը կ'երեւային Միջերկրականի ջրերուն վրայ. անոնք կը մրցէին փիւնիկեան նաւերու հետ, թէպէտ այնքան հեռաւոր ուղիներ չէին կտրեր որքան ասելի ուշ փիւնիկեան նաւերը։ Անոնք բեռնաւորուած կ'ըլլային Ափրիկեան բարիքներով, իսկ կրէտէն, Կիպրոսէն կը փոխադրէին Եգիպտոս հիւսուածեղէն, ընտիր և գունաւոր ոչ ջարդարուն կաւանօթներ, զէնքեր և զարդեր։

Մաղաղութեան մէջ վարաւոններն իրենց ճիգերը կը նուիրեն հանրային շինարարութեան։ Ամենեմհե III Նեղոսի վրայ հիմնեց ջրաչափ, որ թոյլ կուտար ջուրի աստիճանական բարձրացումը։ Ան չինել տուաւ նաև մէկ մեծ ջրամբար, արուեստական լիճ մը, Մեորիս, որ Նեղոսի հետ միացած էր ջրանցքներով։ Հեղեղումի ժամանակ, գետի յաւելեալ ջուրը կը հաւաքէին ատոր մէջ, իսկ չոր տարիներուն ջրանցքներով ջուրը կը տանէին աւելի կողմ, դաշտերը ջրելու։ Այդ լիճի ափին հոյն վարաւոնը չինել տուաւ մեծ պալատ մը, որ յոյները կոչեցին «Լաբիրինթոս»։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա· ԳԼՈՒԽ

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԸ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐԻՆ ԱՌԱՋ.— *Մինչեւ երրորդ հազարամեակի վերջերը Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան մէջ առաջնակարգ դեր կը խաղան սեմական ժողովուրդները։ Եգիպտացիները պարփակուած են իրենց բնական սահմաններու մէջ, Նեղոսի ափերուն, կը գրաւեն Մինայի թերակղզին, առեւտուր կ'ընեն Բիբլոսի եւ Կիպրոսի հետ։ Եգիպտական նուաճողականութիւնը դեռ չէր ակսեր։ Ինքն իր մէջ ամփոփուած՝ մշակութային հսկայ վերելք կը կատարէր, չատ քիչ ազդեցութիւններ կրելով դուրսի աշխարհէն։ Պատմական դէպքերը եւ քաղաքակրթական զարգացումը կեդրոնացած էր անապատային գօտիին մէջ, որու ամբողջ տարածութեան վրայ կը բնակէին միայն սեմական ժողովուրդներ։ Անոնցմէ ոմանք նստակեաց էին, զարգացուցեր էին տնտեսութիւն, պետութիւն, անցեր էին նուաճումներու։ Ուրիշներ տափաստաններու եւ անապատներու մէջ չարունակ չարժման մէջ էին, կը կըտրէին հազարաւոր քիլոմեթր տարածութիւն, կ'որոնէին արօտատեղիներ իրենց հօտերու համար եւ հայրենիք իրենց համար։ Մինչեւ երրորդ հազարամեակի վախճանը արեւելքի պատմութիւնը այս վիճակատուն, չարունակ տեղափոխուող ցեղերու՝ նստակեաց դառնալու, եւ կտոր մը հողի վրայ հաստատուելու պատմութիւնն է։*

Լեռնային գօտին բռներ էին փոքր-ասիական կամ ազիացիկ ժողովուրդները. *սոնք չարունակ հարաւ կ'իջնէին* «Արքաւանդ կիսալուսնի» երկու թեւերուն տիրանալու համար։ Անոնք սեմականներէն չատ առաջ հաստատուած էին Հիւսիսային Միջագետքի, Սիւրիոյ, Պաղեստինի մէջ, ուր սկսան երկրագործ դառնալ։ Միջագետքի հարաւային մասին մէջ զարգացաւ սումէրական բարձր քաղաքակրթութիւնը։ Այս քաղաքակրթութեան մշակողը փոքր-ասիական ժողովուրդ մըն էր։ Բայց ազիանիկներու մեծ զանգուածը մնաց լեռնային գօտիի մէջ՝ ցրուած փոքր Ասիայէն — Հայաստանի վրայով — Իրանի բարձրաւանդակին վրայ։ Սոնք են, որ բաժնուեցան՝ հաթեռու, սուբարիներու, խուռրիներու և ստեղծեցին լեռնային գօտիի մշակոյթը և քաղաքական պատմութիւնը։ Անապատային գօտիին մէջ սոնք հետագային՝ եննէարկուեցան սեմախօսներու արշաւանքին և ամեն տեղ ձուլուեցան անոնց հետ։ Քանանի մէջ անոնք միախառնուեցան Քանանացիներուն և Հրեաներու հետ՝ ազդելով անոնց ֆիզիքական կազմին վրայ։ Հիւսիսային Միջագետքի և Ասորեստանի մէջ անոնք կազդուրեցին ասուրական ժողովրդի մարդաբանական կազմը, ծովափնեայ վայրերուն մէջ անոնք միաձուլուեցան Փիւնիկեցիներու և Արամեացիներու հետ։ Ջուլումը կատարուեցաւ *ի նպաստ սեմականներու, որոնք անապատային գօտիի մէջ* թիւով աւելի գերազանց էին։

Տաւրոսէն հարաւ փոքր-ասիական ժողովուրդները միայն գաղութներ էին, փոքրամասնութիւն՝ սեմական մեծամասնութեան մէջ։ Միայն Ամանոսի և Տաւրոսի հովիտներու մէջ՝ փոքր-ասիական աշխարհին մերձ՝ անոնք թիւով չատ էին և հոն ալ ստեղծեցին ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւն և պետական կեանք։ Ազիանիկներու և փոքրասիական ժողովուրդներու նախնական պատմութիւնը մեզի չատ քիչ յայտնի է, միայն Հնդեւրոպացիներու հանդէս գալով՝ մեծ չարժման մէջ կը մտնէ փոքր ասիական աշխարհը և քաղաքական ու քաղաքակրթական տեսակէտէն կը կապուի եգիպտոսի և սեմական աշխարհին հետ։

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐԸ.— *երրորդ հազարամեակի կէսերուն՝ Հնդեւրոպացիները կ'երեւան Մերձաւոր Արեւելքի՝ Միջերկրականի արեւելեան աւազանի չրջանին մէջ. դանդաղօրէն անոնք կը մխրճուին լեռնային գօտիէն ներս, կը կեդրոնանան մասամբ Փոքր Ասիոյ, մասամբ Հայաստանի եւ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, Տաւրոսեան եւ Զագրոչեան լեռներու մէջ ամրանալով, անոնք տեւական վտանգի տակ կը պահեն Միջագետքի սեմական քաղաքակիրթ աշխարհը. Անոնք կերտեցին ուժեղ զինուորական պետութիւններ, որոնք որոշ ժամանակաչրջանի համար հանդիսացան արեւելքի քաղաքական բախտի տնօրինողները. Թութլատեղին Եգիպտոսն ու սեմական պետութիւնները և ի վերջոյ հազար հինգ հարիւր տարուայ մրցումէ մը յետոյ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ առաջնութիւնը վերապահեցին հնդեւրոպացի ժողովուրդներուն։*

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՃԵԼԱՎԱՑԸ.— *Տեսանք, որ ընդարձակ տափաստանային գօտի մը կը ձգուէր Դանուբէն, Սեւ ծովի հիւսիսային ափերով մինչեւ Կասպից ծով, Վոլկա գետը և Ուրալեան լեռները։ Այս գօտին այժմեան հարաւային Ռուսաստանի լայնածաւալ դաշտավայրը կը կազմէր։ Ան միապաղաղ հարթութիւն մըն է, առանց ընդմիջող բարձունքներու, լեռներու։ Լեռնաչղթաները կը գտնուին սահմաններու վրայ, ինչպէս Կարպատեան, Կովկասեան և Ուրալեան լեռնաչղթաները և Ղրիմի լեռները։ Հոս՝ այս ընդարձակ հարթութեանց մէջ նախապատմական չրջանէն կ'ապրէին հովիւ, վաչկատուն ժողովուրդներ, որոնք երբեմն հակայ զանգուածներով կը լքէին իրենց արօտավայրերը և կը գաղթէին ամեն ուղղութեամբ։ Այստեղ ապրող ժողովուրդները ազգաբանական-ցեղական նոյնութիւն չէին ներկայացներ, սկզբէն իվեր բնակչութիւնը խառն էր, բայց գերակչռողը երկարագլուխներն էին։ Մարդաբանական այս խումբը ունէր երկարաւուն գլուխ, ճերմակ մորթ, չիկաւուն մազեր, կապտաւուն աչքեր, բարձրահասակ էր և նուրբ։ Այս յատկութիւնները այժմ պահուած են Հնդեւրո-*

պացիներու այն հատուածներու մէջ, որոնք Սև ծովի հիւսիսային ափերէն անցան Եւրոպայի հիւսիս-արեւմտեան երկիրները, հաստատուեցան Պալթիկ ծովի շուրջը, Սկանտինաւեան թերակղզիի վրայ, Բրիտանական կղզիներու մէջ։ Ամենուրեք, ուր այս երկարագլուխները հաստատուեցան և խառնուեցան այս կամ այն չափով տեղացիներու հետ, որու հետեւանքով ղգալի փոփոխութիւն կրեց անոնց ֆիզիքական մարդաբանական տիպարը։ Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտիի մէջ անոնք խառնուեցան Փոքր-ասիական ժողովուրդներու հետ և չատ բան կորսնցուցին իրենց սկզբնական յատկանիշներէն։ Միջերկրականի շուրջը անոնք ձուլուեցան Միջերկրականեան ժողովուրդներու հետ, Միջերկրականի արեւելեան ափազանին մէջ, անոնք նոյնացան սեմական ժողովուրդներու հետ, մտնելով Հնդկաստան՝ երկարագլուխ այս ցեղերը համաձուլուեցան Ինտոսի ափին բարձր քաղաքակրթութիւն ստեղծած տեղացիներու հետ։ Եւ որովհետև գաղթողները երբեմն թիւով քիչ էին տեղացիներու բաղդատմամբ, ուստի նոյնանալով անոնց հետ ժամանակի ընթացքին կը կորսնցնէին իրենց ցեղական-մարմնական բնորոշիչ յատկանիշները։ Այսպէս են այժմ հնդիկները, հայերը, մասամբ պարթիկները։

ԼԵԶՈՒ.— Այս ժողովուրդներու ազգակցութիւնը որոշելու համար կը մնայ մէկ ապահով, վստահելի միջոց՝ անոնց լեզուն։ Անոնց լեզուները չատ մօտ են իրարու, ունին ընդհանուր արմատ բառեր, քերականական ձեւեր, թէև բաժնուած են իրարմէ աւելի քան չորս հազար տարիներով։ Լեզուներու այս մօտիկութիւնը հիմք դարձաւ Հընդեւրոպական լեզուաբանութեան ուսմունքին։ Ան կ'ուսուցանէ թէ Հնդկաստանէն մինչև Հիւսիս-Արեւմտեան Եւրոպա՝ Իսլանտիա կղզին, 2500 թուերուն Քր. ա. տարածուեր և ապրեր են ժողովուրդներ, որոնց լեզուները չատ մօտ են իրարու, ունին ընդհանուր բառեր, քերականութիւն։ Այդ աուեալներու հիման վրան գիտուններ սկսան որոնել լեզուներու մօտիկութեան հիմքերը և եկան այն եզրակա-

ցութեան, որ մէկ նախնական ժողովուրդ, «նախաժողովուրդ», ծնողն է այսօրուան բոլոր հնդեւրոպական ժողովուրդներու, և ապրեր է մէկ հայրենիքի, «նախահայրենիքի» մէջ, խօսեր է մէկ լեզուով, «նախալեզուով»:

Երկար գիտական որոնումներէն ետքը այն եզրակացութեան հասան, որ հնդեւրոպացիներու «նախահայրերուն» հայրենիքը պէտք է եղած ըլլայ Սև ծովու Հիւսիսային շրջանները, մեծ գետերու հովիտները, մինչև կարպատեան լեռները, մինչև Լևհասատանի սահմանները: Արեւելքէն ան պէտք է հասնէր մինչև Ուրալեան լեռները, Վոլկա գետը, հարաւէն կովկասեան լեռները և Սև ծովը:

Ծովերը, լեռները, գետերը արգելք չէին անոնց յառաջխաղացման: Հաւանաբար հնդեւրոպական աշխարհը չատ աւելի ընդարձակ էր: Այս սահմաններու մէջ ապրող ժողովուրդը կը խօսէր մէկ լեզուով, որ բաժնուած էր բազմաթիւ բարբառներու: Ռուսական այս յայնածաւալ տափաստանները կը պահէին լեզուի միութիւնը՝ հանդիպումները դիւրին էին, չփումները յաճախակի· բայց մէկ և ընդհանուր այդ լեզուի մէջ կը մշակուէր բարբառներ, որոնք աւելի ուշ պիտի զարգանային դառնալու համար տարբեր ժողովուրդներու լեզուներ երբ այս վերջինները կտրուէին մայր զանգուածէն, հեռանային և հաստատուէին նոր երկիրներու մէջ:

ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԴԻՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Ընկերային իմչ կառուցուածք ունէին հնդեւրոպացիներու նախահայրերը իրենց աճելավայրի մէջ: Անոնք լքեցին իրենց հայրենիքը չուրջ 2500 թուականներուն: Մինչ այդ, անոնք կ'ապրէին տոհմերով անոնց գլուխը կանգնած էին տոհմապետները: Այր մարդու իշխանութիւնն էր այդ կառոյցի և երեխաներու վրայ: Ամուսինն՝ կը նշանակէր տէր, իշխող: Հայրական իրաւունքն էր որ կը կիրարկուէր բոլոր հնդեւրոպական ժողովուրդներու մէջ՝ այսինքն հայրն է կեդրոնը ընտանիքի, կինն է, որ իր ծնողներէն բաժնուելով կ'երթար ամուսնին մօտ, երեխաները ամուսնին տոհմին է որ կը

պատկանէին։ Տոհմական այս կարգին մէջ, «քաղաք» ցոյց տուող բառ գոյութիւն չունէր, աւելի ուշ ատոր համար կը գործածուէր «ամրոց» բառը, որ կը նշանակէ՝ թէ չատ հին ժամանակ քաղաքը միայն պաշտպանութեան վայր էր, ապաստան։ Նախնի հնդեւրոպացիները անասնապահներ էին, յատկապէս ձիաբոյծներ։ Ատոր կը նպաստէին անասնամանն տափաստաններուն. եզը քեռնակիր էր, կովը նոյնչափ ընդհանրացած էր, որքան եզը. անոր մատուցած կաթնեղէնը հիմքը կը կազմէր անուշդի։ Ձի հեծնելը, ձիարշաւը հնդեւրոպական նախնիքներու ամենէն սիրած զբաղումն էր. այդպէս էին նաև անոնց ժառանգները՝ յոյները, պարսիկները, պարթեւները, հայերը և սկիւթացիք, այդպէս են նաև նոյն տափաստաններու այսօրուան բնակիչները՝ գոզակները։ Հնդեւրոպացիք ամենէն առաջ «ձիեր նուաճողներ» էին։ Զին կը լծէին պատերազմական երկանիւ կառքերու։ Զին և ռազմասայլը լաւագոյն միջոցներն էին նոր ժողովուրդներ և աշխարհներ նուաճելու։ Մինչեւ հնդեւրոպացիներու երեւալը՝ Արեւելքի մէջ ձին չէին ճանչնար, կամ աւելի ճիշդ, ձին անոնց ռազմական գործի և տնտեսութեան մէջ դեր չէր խաղար։ Քառանիւ դանդաղաշարժ կառքերու կը լծէին էշը։ Ուր որ հանդիպէին էշը և ձին՝ քառանիւ և երկանիւ կառքերը՝ էշը և քառանիւ ռազմակառքերը պարտութեան կը մատնուէին։

Իրենց հայրենիքին մէջ հնդեւրոպացի նախաժողովուրդի փոքր մասը միայն սկսեր էր երկրագործութեամբ պարապիլ։ Ան երկրորդական դեր կը կատարէր անոնց կեանքի մէջ։ Վաչկատուն և անասնապահ՝ անոնք ծանօթ էին մետաղէ զէնքերու և գործիքներու։ Դարբիններու, զինագործներու դաս մը առեղծուեր էր անոնց մէջ։ Հարեւան երկիրներէն՝ պալքաններէն, Միջին-Եւրոպայէն, կովկասէն և արեւելքէն կ'ըստանային պղինձ։ Մետաղներ հարելու համար անոնք միշտ չարժման մէջ էին, կռիւներ կը մղէին մետաղաչատ շրջաններու տիրապետութեան համար։ Այդ ժամանակաշրջանին մետաղը դեռ ընդհանուր գործածու-

թեան մէջ չէր մտած. հաղուագիւտ էր, դժուար ձեռք բերուող և սուղ արժէր։

Հնդեւրոպացիներու նախահայրերը նոր քարէ դարը ապրեցան միասին իրենց հայրենիքի մէջ չուրջ 3000 թուին։ 2500—2200 թ. անցան մետաղներու գործածութեան։ Գիտէին կաւանօթներ պատրաստել, զանազան ձեւեր տալ, նախշել, զարդարել, զանազան գոյներով ներկել։ Անոնք վրաններ ալ կը հիւսէին։ Շուրջ 2400 թուականին պղինձի գործածութեան հետ ծանօթացան, իսկ երկաթը ճանչցան թէ իրենց հայրենիքին մէջ թէ անկէ բաժնուելէն յետոյ։ Մետաղէ զէնքերը անոնց յաղթութեան բանալիներէն մէկն էր ձիին և զազմակառքերուն հետ զուգընթաց։

ՀՈԳԵԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ.— Անոնց հոգեկան մշակոյթի մասին մենք չատ քիչ բան գիտենք, երկինքը իր լուսատուներով անոնց պաշտամունքի առարկան էր, յաճախ ան կը կոչուէր «հայր երկինք», որուն զուգահեռ գոյութիւն ունէր «մայր երկիր» գաղափարը։ Անչուչտ այս ժողովուրդներու մօտ թէև պարզ ձեւերու մէջ գոյութիւն պիտի ունենային ծէսեր, աղօթքներ, արարողութիւններ, զոհաբերութիւններ, բայց անոնց մասին մենք բան չենք գիտեր։ Վաչկատուն կեանքը, սահմանամերձ վայրերու մէջ տեւական ընդհարումները, մետաղներու համար մղուած կռիւները, մանաւանդ անոնց գաղթն նուաճումները կը նպաստէին հերոսական դէպքերու և այդ առթիւ գրոյցներու ըստեղծումին։ կը յայտնաբերուին ժողովրդական երգիչներ, պատմողներ, աչուղ-դուսաններ. կը մշակուին վէպեր, բանաստեղծութիւններ։ Բայց այս ամենէն մեզի քիչ բան ծանօթ է, որովհետեւ իրենց հայրենիքին մէջ հնդեւրոպացիներու նախահայրերը գիր չունեցան։ Այդ մարզին մէջ, ինչ որ անգիր էր, ժողովրդական բանահիւսութիւն էր։ Միայն սկզբնական հայրենիքէն բաժնուելէն և իրենց նոր հայրենիքներու մէջ հաստատուելէն յետոյ զանազան ճիւղերէն չատերը հասունցան և գիր ու գրականութիւն ըստեղծեցին։

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԴԱՂԹԸ. — Հնդեւրոպացիներու դաղթը կ'ըսկսուի պղինձէ դարի սկիզբներուն, 2500 թուականներուն։ Դաղթի պատճառներէն գլխաւորը, մետաղի դիւտն էր։ Կը դաղթէին մետաղաչատ չրջանները։ Մետաղի դիւտը առաջ կը բերէր քաղաքական եւ տնտեսական յեղաչրջում։ Որու ձեռքը որ իյնար մետաղը, ան ոչ միայն հարստութեան տէր կը դառնար, այլեւ կը դառնար նուաճող, տէր. կ'ենթարկէր իրեն հասարակութեան միւս խաւերը։ Մետաղի գիւտը կը նպաստէր հասարակութեան չերտաւորման։ Մետաղներու տէրը կը չրջապատէր իրեն զինուած եւ հաւատարիմ մարդերով։ Անոնց գլուխն անցած կ'երթար նուաճումներ ընելու, նոր հարստութեան տիրելու։ Այսպէս բացուեցաւ կռիւներու երկար չրջան մը — մետաղաչատ երկիրներու, լեռներու ի խնդիր։ Միաժամանակ հասարակութենէն առաջ կուգար արհեստաւորներու խաւ մը՝ դարբիններ, որոնք մեծ յարգ կը վայելէին. անոնք էին, որ հուր նիւթերէն կը կռէին եւ կը կոփէին մետաղէ գործիքներ եւ զէնքեր։ Անոնք էին, որ կը հիմնէին դարբնոցներ, կրակը կը ծառայեցնէին նոր բան մը չինելու, հալելու, ձուլելու համար։ Ծաճախ ցեղերու մէջ կռիւ տեղի կ'ունենար դարբիններու համար. ամեն ցեղ, ամեն հասարակութիւն դարբին չունէր. պէտք էր ձեռք բերել, փախցնելով, գերելով։ Երբեմն ալ դարբիններն իրենք կը փափաքէին զանազան վայրեր, չրջաններ եւ կ'ըսպասարկէին տեղացիներուն։

Հնդեւրոպական արչաւանքները կը կատարուէին կազմակերպուած ձեւով։ Դաղթի գլուխը կը կանգնին տոհմապետները, որոնք իրականին մէջ այլեւս տոհմապետներ չեն այլ տոհմէն վեր բարձրացած, տոհմական համայնքի ինչքն ու դոյքը գրաւած ազնուականներ։ Անոնք հաւատարիմներու բանակ մը, լաւ զինուած մարդոց պահեն էին եւ կը ղեկավարէին արչաւանքը։ Դեռ չէր կազմուած աւելի մեծ միութիւնը՝ պետութիւնը։ Բազմաթիւ դաղթող խումբեր՝ զանազան իշխաններու առաջնորդութեամբ եր-

քեմն կը միանային, կը կազմէին աւելի մեծ միութիւններ, իշխանութիւնէն մէկը կը ղեկավարէր բոլորին, նուաճումներ կ'ընէր, կը կառավարէր։ Անոր առաջնորդութեամբ տասնեակ հազարաւոր զինուած, հեծեալ մարդիկ, իրենց կիներով, ընտանիքով, որդիներով կ'երթային նոր, աւելի հարուստ հայրենիք որոնելու, մետաղաչատ վայրեր, արօտատեղիներ, աւելի լաւ, բարեխառն կլիմայ ունեցող վայրերը։ Ճանապարհին, կամ ուր որ քիչ մը կանդ առնէին, իրենց հետ կը միացնէին զինուորական խումբեր, որոնք աւարի տենչն ունէին, արկածախնդրական ոգի։ Անոնց միացնող կապը զինուորական պետն էր, իշխանը, որ իր դիրքով, յաջող ռազմավարութեամբ, աչխարհներ տիրելով, հատած հարուստ աւարով, կը բարձրանար իր նմաններու չարքէն և իր հետ կը բարձրացնէր նաև իրեն հաւատարիմ զինուած մարդոց։

Պատերազմներու, գաղթի մէջ կը մեռնի հին տոհմական յարաբերութիւնները, և առաջ կուգայ նոր հասարակութիւն — ռազմապէս ուժեղ, զինուած ազնուականներու տիրապետութիւնը։ Ուր որ կը մտնեն, կը գրաւեն այս զինուած մարդիկը, կը դառնան երկրի տէրերը, ձեռք կը ձգեն իշխանութիւնը. երբեմն ալ իրենց բանակներու մէջ կը մտցնեն տեղացիներ, անոնց նախկին իշխողները և կը ծառայեցնեն իրենց հաշուին։

ԳԱՂԹ ԴԷՊԻ ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒՄՈՏՔ.— Նոր քարէ դարի վերջերուն Տանուբ-կասպեան տափաստաններէն Հնդեւրոպացիներու մէկ մեծ զանգուած կ'անցնի դէպի հիւսիս-արեւմուտք, կը գրաւէ Պալթիկ ծովու եզերքները, հիւսիսային Գերմանիան և Սկանտինաւիայի հարաւային հողաշերտերը, որոնք նոր էին ձերբազատուհր սառոյցներէն։ Հոս, այդ նոր միջավայրին մէջ կը մշակուի Ճորդիկ կամ հիւսիսական մարդաթիպը. անոնք ամենէն լաւ և համեմատաբար մաքուր պահած են հնդեւրոպացիներու բնորոշող յատկանիշները և ամենէն քիչ խառնուրդն են։

Անոնք այս վայրերէն տարածուեցան բրիտական կղզ-

զինները, Հիւսիսային ծովի ափերը եզերող չրջանները։ Իսկ անոնք չատ աւելի ուշ՝ անցան Ամերիկա և ուրիշ աշխարհամասեր։

ՊԱԼՔԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Հնդեւրոպացիներու մէկ ուրիշ հատուած մետաղէ դարի սկիզբին կը մտնէ Պալքանները։ Ասոնցմէ հատուած մը կ'ուղղուի արեւմուտք, կը մտնէ Ապենինեան թերակղզին։ Իսկ միւսները կ'իջնեն Պալքաններու ամենէն հարաւային հողերը և կղզիները։ Ասոնք կը գրաւեն Միջերկրականը իր մեղմ կլիմայով, ծովով, հարբատութեամբ։ Աշխարածներ էին, ժամանակաւորապէս կանգ կ'առնէին ուէ տեղ. ոմանք կը հաստատուէին և կ'ըսկսէին զառնալ երկրագործներ, այսպիսիներ կը գերադասէին գետերու հովիտները, լեռնալանջերը և այն բոլոր վայրերը, ուր կարելի էր անասնապահութիւնը միացնել երկրագործութեան։ Ասոնց գաղթը արշաւանքի բնոյթ չէր կրեր, այլ խաղաղ թափանցումի։ Կ'ընթանային հանգրուան առ հանգրուան։ Մէկ մասը կը մնար գետերու չուրջը, միւսը կը չարունակէր իր ուղին մինչև հասնէր բնական սահմանի մը՝ ծովուն։ Այս գաղթականները յոյներու նախահայրերն էին։ Ասոնք բազմաթիւ ցեղերով իվերջոյ հաստատուեցան Յունաստանի մէջ, կղզիներու վրայ և փոքր Ասիոյ եզերային մասերուն մէջ։ Այս չարժումը՝ գաղթը նախահայրենիքէն չկատարուեցաւ մէկ անգամէն, այլ հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին։

ԴԷՊԻ ԱՐՇԻՆԷՔ, ԱՐԻԱՅԻՔ.— Հնդեւրոպացիներու մէկ ուրիշ գաղթաշարժ դիմեց դէպի արեւելք. անոնք Վոլկան անցնելով և Կասպից ծովի արեւելեան ափերով իջան հարաւ՝ Թուրքիստան։ Ասոնք բոնեցին Արալեան լճի, երկու մեծ գետերու՝ Սիր-Տարիայի և Ամու-Տարիայի միջև ինկած երկիրները, ապա հարաւ իջնալով հասան Հինտու-Գուշի սառոյտները, որ երկար ժամանակ դարձաւ աճելավայր անոնց համար։ Այստեղ արեւելք գաղթող հնդեւրոպացիները մշակեցին իրենց կրօնական գաղափարները, լեզուական յատկութիւնները, այլեւ չատ մը բաներ, որով կը զա-

նաղանուին հնդեւրոպացիներու ուրիշ հատուածներէն։ Այս ճիւղը կը կոչուի արիական։ Ասոնցմէ մէկ մասը չուրջ 2000 թուականներուն անցնելով Ինտոս գետը մտան այն երկիրը, որ իրենց անունով պիտի կոչուէր Հնդկաստան։ Հնդիկները տարածուեցան ու գրաւեցին Ինտոս-Գանկէսեան հովիտները։ Մէկ մասն ալ կասպից ծովի հարաւային ափերով դիմեց դէպի արեւմուտք. ասոնք է որ Փոքր-Ասիայի և Հայաստանի վրայով եկող հնդիկ-արիական ցեղերու հետ միանալով հետագային պիտի կազմէին արիական երկու պատմական ժողովուրդները՝ Մարերը և Պարսիկները։ Բայց արիացիներու մեծ զանգուած մը կեդրոնացաւ Իրանի սրեւելքի մէջ և կ'ապրէր վաչկատուն կեանքով։ Այս արիացիները ազգակից էին Պարսիկներուն և Մարերուն, բայց քաղաքակրթութեամբ, աշխատանքով, կենցաղով չատ ետ էին մնացած անոնցմէ։

ԴԷՊԻ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ.— Երրորդ հազարամեակի կէսերուն Թրակիացէն Փոքր-Ասիա մտան հնդեւրոպական ժողովուրդներու ուրիշ զանգուած մը։ Ծունական աւանդութիւններու մէջ անոնք կը կոչուին Աֆեացիներ։ Անոնք տեղական ըրին քնիկները՝ ազիանիկները. ասոնց մէկ մասը չարժուեցաւ դէպի Փոքր Ասիայի խորքերը, միւս մասն ալ մտաւ Եգէական կղզիները, ուր հաւանաբար կ'ապրէին անոնց ցեղակից ժողովուրդներ։ Ապա հնդեւրոպացիներու ուրիշ աւելի մեծ զանգուածներ ուղղուեցան Փոքր Ասիոյ խորքերը. ասոնք Նեսիացիներն էին։ Այսպէս կը կոչուին Նեսիս քաղաքի անունեն։ Աւելի ուշ, Փոքր Ասիոյ տէր դառնալէն ետքը, անոնք կոչուեցան Հաթներ։ Այս անունով կը կոչուէր Փոքր-Ասիական ժողովուրդներէն մէկը, գուցէ ամենէն ուժեղը։ Տիրելով անոր և անոր երկրին Նէսիանները իրենց մէջ համաձուլեցին Հաթներու զեկավար դասը և անոնց անունն ալ առին իրենց վրայ։

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱՑԻ ՀԱԹԵՐ.— Այս նէսիա-հաթերը 2000 թուականէն առաջ երեւցան Փոքր Ասիայի մէջ, անցնելով նեղուցները։ Ասոնց լեզուն հնդեւրոպական էր. կը պատ-

կանէր անոր արեւմտեան ճիւղին, ուրեմն հաթերն ալ ազգակից էին յոյներուն և լատիններուն։ Փոքր-Ասիական ժողովուրդներու նկատմամբ անոնք կատարեցին կազմակերպողի, կառուցողի, միացնողի և հաւաքողի գեր։

ՄԻՏԱՆԻՆԵՐԸ.— Նախ-Հաթերու հետ միաժամանակ, բայց հովկասեան կիրճերէն Մերձաւոր Արեւելք կը մտնեն հնդեւրոպացիներու մէկ ուրիշ հոսանք՝ Միտաննիները։ Անոնք արիական ճիւղին կը պատկանին. լեզուով մօտ էին Մարերուն, Պարսիկներուն և Հնդիկներուն։ Միտաննիները մերտան կուռի և Արաքսի հովիտները, Ատրպատական ու Վասպուրական, հաստատուեցան Տաւրոսի երկու լանջերուն և կեդրոնացան Հիւսիսային Միջագետքի և հարաւային Հայաստանի մէջ։ Անոնց քաղաքական կեդրոնը՝ մայրաքաղաքը դարձաւ Վաչուգանին, Խաբուր գետի ափին։ Միտաննիներու հետ, հովկասեան կիրճերէն անցնելու ատեն, անոնց հետ կային նաև Պարսկա-Հնդկական զանգուածներ, որոնք բաժնուելով դիմեցին Իրանի բարձրաւանդակը։

Մար պարսկական այս հատուածը հանդիպեցաւ Իրանի արեւելքէն եկող իրենց լեզուակիցներուն և ազգակիցներուն և չուտով միաձուլուելով կազմից Մար և Պարսիկ ժողովուրդները և հաստատուեցաւ իր նոր հայրենիքին մէջ։ Իսկ Հնդիկ խումբերը դիմեցին դէպի արեւելք միանալու համար իրենց լեզուակիցներուն, որոնք մտեր էին Հընդկաստան։

ԿԱՍԵԱՆՆԵՐԸ.— Քանիերորդ դարէն առաջ մէկ ուրիշ ժողովուրդ ալ կը հաստատուի Զակրօշեան լեռներու լանջերուն. սոնք Կասեացներն են։ Բազմաթիւ փորձեր կ'ընէին Միջագետք իջնելու՝ ճնշուելով իրենց թիկունքը տեղաւորուած Միտաննիներէն։ Իվերջոյ կասեանները XVIII-րդ դարուն գրաւեցին Միջագետքը, վերջ տուին Համուրաբէի հարստութեան և սկիզբ դրին կասեաններու իշխանութեան։ Մենք ոչինչ գիտենք անոնց մասին. անոնցմէ չէ մնացած ոչ յուշարձաններ, ոչ դիմաքանդակ, անոնց լեզուն ալ մեզ ծանօթ չէ։ Քանի մը բառեր մնացեր են մի-

աչն սեմական կամ սումէրական բառարաններու մէջ։ Արքաներու և աստուածներու անունները հնդեւրոպական են։ Իրենց գլխաւոր աստուածը կը կոչուէր Բուգաշ, որ շատ մօտիկ էր հնդեւրոպական Բոգու անուան։ Հաւանաբար կասեանները հնդեւրոպական ծագումով վոքրաթիւ զեկավար խաւ մը եղած են, ինչպէս էին Միտանիները, Հաթները. իսկ անոնց հետեւող և անոնց ենթակայ զանգուածները լեռնաբնակ Ազխանիկներ էին, որոնց միացուցին, զինեցին, կազմակերպեցին և առաջնորդեցին Տիգրիսի և Եփրատի հովիտը և ապա Եգիպտոս՝ Հիւքսոսներու օրով։

Այսպէս 2500—2000 թուականներուն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի կ'ունենար ժողովուրդներու մեծ չարժում մը, որ կը յեղաշրջէր գոյութիւն ունեցող քնկերային, ազգագրական և քաղաքական գրութիւնը։ Հնդեւրոպացիները արեւմուտքէն, հիւսիսէն և արեւելքէն կը պաշարեն սեմական աշխարհը, կը կազմակերպեն Փոքր-Ասիական ծագում ունեցող ժողովուրդները և պատմութեան մէջ գործօն ուժ կը դարձնեն իրենց առաջնորդութեամբ։ Մերձաւոր Արեւելքի հետագայ դարերու պատմութիւնը այս երեք ճաւարներու պայքարն է Արեւելքի տիրապետութեան համար։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՊԱՅՔԱՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՀԻԿՍՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ 1680—1580

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԳԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐՈՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ.— *Տեսանք, որ հնդեւրոպացիք XX-րդ դարէն սկսած չրջապատեր էին սեմական աշխարհը, գրաւեր էին լեռնային գօտին և հոնկէ ալ փորձեր կ'ընէին գրաւելու Արգասաբեր կիսալուսնի երկու թեւերը՝ «քաղաքակրթական գօտին»։ Այս չարժումին հետեւանքով սեմական թափանցումը դէպի լեռնային գօտին դադրեցաւ։ Իշխելով ազիանիկ ժողովուրդներու վրայ և կազմակերպելով անոնց ուժերը, արիական ժողովուրդները հիւսիսէն և արեւելքէն կը ճնշէին սեմականները և կը մղէին դէպի հարաւ։ Աստնք ալ հարաւ իջնելով, կը մօտենան Եգիպտոսի սահմաններուն և իվերջոյ մեծ գինուած ուժերով կը գրաւեն և կը տիրապետեն հոն դար մը ամբողջ։ Այս արշաւանքը պատմութեան մէջ յայտնի է, «Հիւksոսներու արեւաւոյ» անունով։ Գիտենք, որ Արգասաբեր կիսալուսնի ժողովուրդները, նատակեաց թէ վաչկատուն՝ չատ անգամ բաղխեր էին Եգիպտոսի դուռները իբրեւ վաճառականներ, վարձկան գինուորներ, աշխատանք որոնողներ և ապաստան հայցողներ։ Արեւելքի ժողովուրդները լաւ ծանօթ էին Եգիպտոսին,*

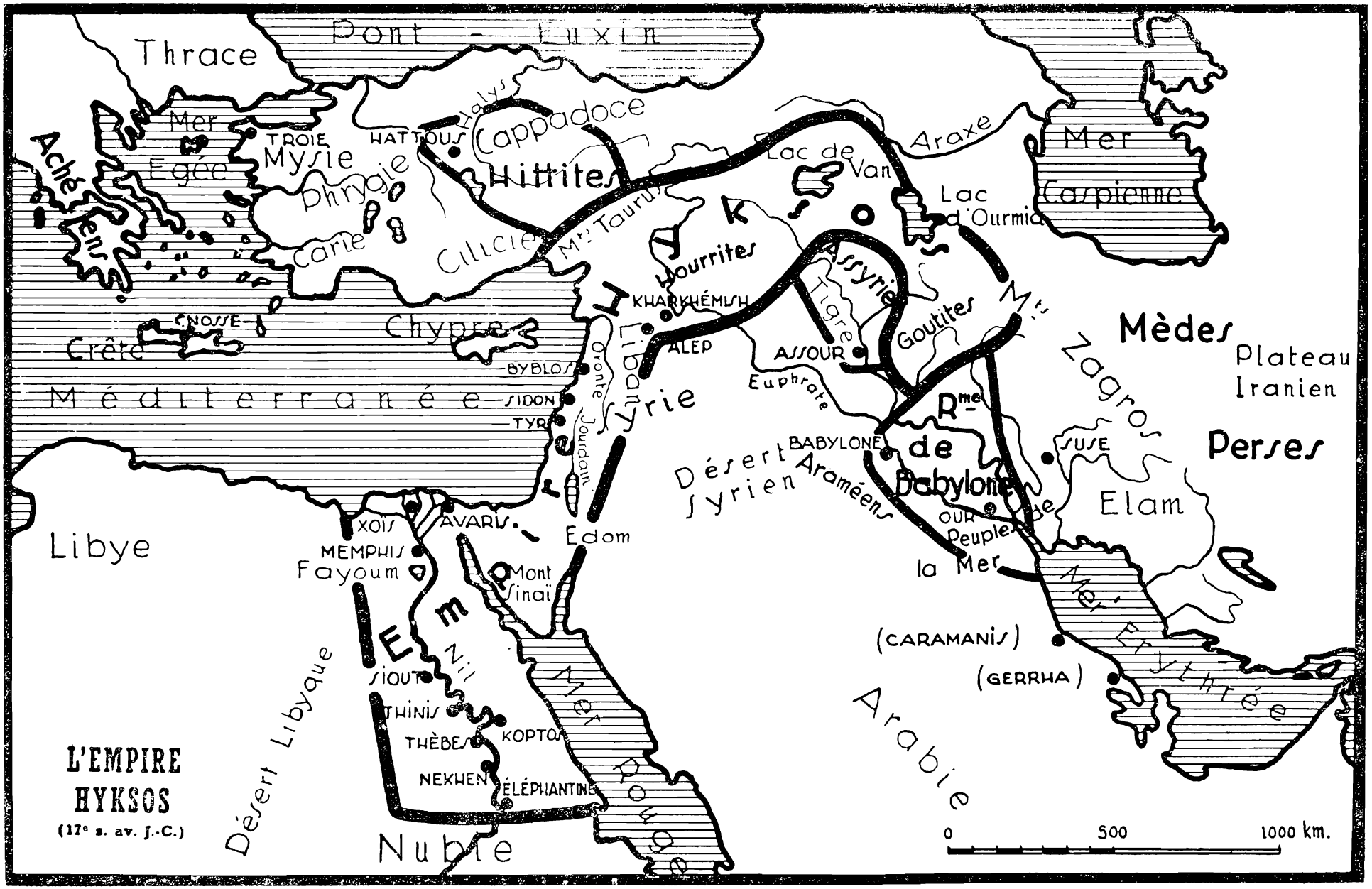
անոր հարստութեան, ուժին։ Ծանօթացանք թէ ինչպէս փարաւոնները ասիական վտանգին դէմ կը կանգնէին ամրոցներ, սահմանապահ զօրքերու թիւը կ'աւելցնէին, դաչինքներ կը կնքէին, երբեմն ալ կ'արգիլէին ասիացիներու մուտքը Եգիպտոս։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— XII-րդ հարստութենէն յետոյ Եգիպտոսը նորէն մտնուեցաւ անիշխանութեան. (1800—1680)։ Տասներեք և տասնչորրորդ հարստութիւնները 153 տարուայ մէջ վաթսուն փարաւոններ գահ բարձրացուցին. ասոնցմէ չատերը զոհ գացին պալատական դաւադրութեանց։ Կեդրոնական իշխանութիւնը թուլացաւ, բարձր դասը՝ հողատէր աղնուականութիւնը, տաճկնակարգ պաշտօնեաները նորէն իշխանութիւնը առին իրենց ձեռքը։ Այս բանը աւատական չարժում մըն էր, թուլացնելու սահմանուած՝ փարաւոնի իշխանութիւնը։ Բայց աւատական այս չարժումը չարունակեցին խոնարհ խաւերը։ Երկու պապիրուսներ այս մասին յիշատակութիւններ ունին։ «Թագաւորի մայրաքաղաքը մեկ ժամուայ մէջ։ Աղխաս մարդիկ բռնեցին թագաւորը, արհուհիի մարդոց դուրս բրին թագաւորի տուներեն։ Պատօճառներուն սպաննեցին, անոնց մօս եղած փաստաթուղթերը վերցուցին»։ Ապստամբները ոչնչացուցին հարկադրական վաւերագրերը, բան մը, որ ցոյց կուտայ, այդ չարժման ընկերային-տնտեսական բնոյթը։ Այլեւս ոչ հարկ հաւաքող կար, ոչ հարկ տուող։ Պետական պահեստները աւարեցին, ամբողջ Եգիպտոսի մէջ թումբերը, ջրանցքները քանդեցին։ Շահագործուող ամբոխին էր, որ այս ձեւով վրէժ կը լուծէր իշխանաւորներէն, կալուածատէրերէն։ Այս չարժումը վարակեց և բանակը, սահմանապահ զինուորները չէի հնազանդիր իրենց պետերուն, անոնց այլեւս ոռճիկ տուող չկար. չատերն անոնցմէ լքեցին սահմանները և եկան միանալու ապստամբներուն։ Ազնուական հողատէր հարուստներէն չատերը սպաննուեցան, չատերն ալ փախան ապաստան գտան հարեւան երկիրներուն մէջ։ Ահա Եգիպ-

տոմի այս կացութենէն օգտուեցան Ասիոյ տափաստաններուն և անապատներու մէջ հաւաքուած բարբարոս և վայրկատուն ժողովուրդները։

ՀԻՒՔՍՈՍՆԵՐ.— Ասոնց մասին մենք չատ քիչ տեղեկութիւն ունինք։ Անոնց արշաւանքը Եգիպտոսի ուղղութեամբ մեկուսացած երեւոյթ մը չէր, այլ սերտօրէն կապուած էր աղգագրական և քաղաքական այն մեծ վերիվայրումներու հետ, որոնք տեղի ունեցան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ 2000-ական թուականներէն սկսած։ Միջագետքի գրաւումը։ Կասեացիներու՝ Բաբելոնի մէջ հաստատուիլը, Հիւքսոսներու եգիպտոս արշաւելը, ասոնք բոլորը միեւնոյն չարժման տարբեր երեսներն են։

Հիւքսոսներու ծագումը այնքան ալ պարզ չէ, բայց կը կապուի հնդեւրոպական մեծազանգուած թափանցումին հետ։ Մեծ հաւանականութեամբ՝ արշաւողներու դասակազմը պէտք է եղած ըլլային Փոքր-Ասիական ժողովուրդներ՝ Սուբարիներ, Խարիներ, որոնց հնդեւրոպացիները դուրս ըրին իրենց բնակավայրերէն, և սեմականներ, որոնց մէկ մասը տեւական չարժման մէջ էր և պարբերաբար կը յարձակէր Տելտայի վրայ աւարի նպատակով։ Բայց ասոնց գլուխը կանգնած էին հնդեւրոպական իշխաններ, հրամանատարներ։ Ասոնք է որ կազմակերպեցին, ղինեցին, ենթարկեցին իրենց հրամանատարութեան սեմական-Փոքր Ասիական կոռոզները և քշեցին եգիպտոսի վրայ, որ բոլորովին թուլացեր էր ներքին անիշխանութեան պատճառով։ Թէ Հիւքսոսներու այս մեծ բռնակները խայտաբղետ կազմ ունէր, ցոյց կուտայ անոնց թագաւորներու, առաջնորդներու անուանները։ Ասոնցմէ քանի մը հատը սեմական են։ Հիւքսոսները կռուող, պատերազմիկ մարդոց խառն մէկ զանգուած էին հնդեւրոպական, արիական զեկավարութեամբ։ Անոնց առաւելութիւնը լաւ և նոր զէնքերով զինուած ըլլալն էր։ Պատերազմի մէջ սկսան գործածել ձիեր, երկանիւ ռազմակառքեր։ Զին՝ Բաբելոնական արձանագրութեանց մէջ կը կոչուէր «լեռնային էշ»։ Թեթեւ եր-

L'EMPIRE HYKSOS
(17e s. av. J.-C.)

ՀԻՒՔՍՈՍՆԵՐՈՒ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

կանիւ ռազմակառքերուն կը լծէին երկու ձի։ Ապա, Հիւքսոսները հնծելազօրք ունէին, որ նոր երեւոյթ էր Արեւելքի զինուորական պատմութեան մէջ։ Անոնց զէնքերն ալ ա-նագապինձէ էին և երկաթէ։

ԱՆՈՒՆՔ.— Հիւքսոս անունը առաջ կը մեկնաբանուէր որպէս՝ հովիւներու թագաւոր. աւելի ճիշդ կ'ըլլայ, եթէ մեկնինք, «անապատցիներու տէր» առումով։ Անոնք՝ ըստ այս բացատրութեան, Ասիայի վայրկատուներն էին, խաչնարած էին, հովիւ, տեւական չարժման մէջ. անոնց կեանքը ե-րերուն էր, անկայուն. միշտ պատրաստ էին չարժուելու իրենց հօտերու, կանանց, երեխաներու հետ, մէկ տեղէն միւսը։

ԵԳԻՊՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Հիւքսոսները Եգիպտոսը նուաճեցին գրեթէ առանց կռուի. բայց տեղի ունեցաւ ա-ւար և աւեր։ Նուաճումը կատարուեցաւ մօտ 1680 թուա-կաններուն։ Իսկ Եգիպտոսէն դուրս հանուեցան 1580 թուա-կաններուն։ Ուրեմն անոնք իշխեցին Եգիպտոսի վրայ հարիւր տարի։ Մեզի ծանօթ չէ նուաճումներու հետ կապուած դէպքերու պատմութիւնը։ Աւելի ուշ՝ 16-րդ դարու կէսե-րուն Թութմես I կը յիշէ «ժանտախտի» մասին, որ բնա-ջրնջեց Եգիպտոսը. «անհաւատներու» մասին, որոնք կը մերժէին Ռայի պաշտամունքը։ Հիւքսոսները կեդրոնացան Տելդայի արեւելքը, մայրաքաղաք դարձուցին Աւարիսը։ Նուաճողները աստիճանաբար ենթարկուեցան հգիպտական մշակոյթին։ Հիւքսոս թագաւորները իւրացուցին փարա-ւոններու պալատական արարողութիւնները, անոնց վար-չութիւնը, հարկահաւաքման ձեւերը և դիւանագիտութիւնը։ Հիւքսոսներէն չատերը մնայուն կերպով հաստատուեցան Եգիպտոսի մէջ, դարձան երկրագործ, քաղաքաբնակ և ա-մուսնանալով եգիպտուհիներու հետ՝ ձուլուեցան տեղական բնակչութեան մէջ։ Նախկին շրջանի պաշտօնեաներէն, դպիրներէն չատերը Հիւքսոս-իշխանաւորներու մօտ ծառա-յութեան մտան։ Հիւքսոս թագաւորները կը հովանաւորէին այդ դպիրները։ Առանց անոնց աջակցութեան չէին կրնար

կառավարել Եգիպտոսը, տուրքերը գանձել, դարաւոր ու բարդ վարչութենէն օգտուիլ։ Բայց եգիպտական ղեկավարներէն չատերն ալ լքեցին Տելդան, իրենց կալուածները և ապաստանեցան հարաւային Եգիպտոս, ուրկէ կը հետեւէին նուաճողներու ամեն քայլին։

ՀԻՒՔՍՈՍՆԵՐՈՒ ԿԱՑՍՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Եգիպտոսը Հիւքսոսներու ընդարձակ պետութեան մէկ մասն էր միայն. անոնց իշխանութեան տակ էր նաև Պաղեստինը, Սիւրիան, Սինայի թերակղզին, Հիւսիսային Միջագետքը, այսինքն ամբողջ Արգասաբեր Կիսալուսնի արևմտեան թևը. իսկ նոյն ժամանակ արեւելեան թևի վրայ կ'իշխէին Կասեանները՝ Հիւքսոս չարժման ղեկավարներուն ազգակիցները։ Այս ձեւով երկար դարերու քաղաքակրթական կեանքէն յետոյ ամբողջ Արեւելքը ինկաւ բարբարոս վայկատուն ժողովուրդներու իշխանութեան տակ. այս բանը ժամանակ մը կասեցուց մշակութային և քաղաքական հոլովոյթի ընթացքը։ Կասեաններու տիրապետութեան տակ Բաբելոնը կը դադրէր մեծ պետութիւն ըլլալէն։ կը մեկուսանար միջազգային գործնէրէն. իսկ Հիւքսոսներու իշխանութիւնը Եգիպտոսի պատմութեան ամենէն մռայլ չրջանն է։ Ասոնց՝ Կասեաններու, Հիւքսոսներու իշխանութիւնը վայկատունեռու, թափառական պէտէւինները տիրապետութիւնն է երկրագործ նստակեաց ներու վրայ։ Անոնք իրենց կենցաղէն չատ բան չփոխեցին, մնացին նոյն վայկատունը. կը ջանային որքան կարելի է չատ հարստութիւն ձեռք բերել և նստակեացներուն չահագործել։ Ամեն ինչ հարկի տակ կը դնէին. ամենէն դաժան ձեւով կը հաւաքէին, զինաթափ կ'ընէին ժողովուրդը։ Անոնք կը տիրապետէին միայն չնորհիւ իրենց լաւ զինուած և լաւ կազմակերպուած բլլալուն։ Արեւելքի հաղորդակցութեան գլխաւոր ուղիները կը պահէին իրենց ձեռքը։ Աւարիսի թագաւորներուն կ'ենթարկուէին Պաղեստինի, Սիւրիոյ, Հիւսիսային Միջագետքի թագաւորները, իշխանները։ Աւարիսի թագաւորներէն ամենէն նշանաւորներն են Ապոպի և Խեան, ասոնց իշխա-

Եուդիւնը ի՛ր տարածուէր մինչեւ Եփրատ։ Ասոնց օրով է, որ եգիպտական մշակոյթը իւրացուեցաւ Հիւքսոսներու կողմէ, բայց միայն այն՝ ինչ կը վերաբերէր վարչութեան, հարկահաւաքման գործին և պալատական կեանքի հետ։

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄ.— Աւելի խոր եւ ինայուն կապ մը Հիւքսոսներու և եգիպտացիներուն մէջ չհաստատուեցաւ։ Եգիպտացիներուն կը վիրաւորէր յատկապէս այն, որ իշխողները կ'արհամարհէին, կը վիրաւորէին իրենց աստուածները, կ'աւերէին տաճարները, աստուածներու արձանները կը գերէին, տաճարական կալուածները կը գրաւէին և քուրմերը կ'ըսպաննէին։

Հալածանք մը սկսեր էր եգիպտական աստուածներու դէմ, որոնք մինչ այդ՝ ամրօք էին եղեր անոր մեծութեան, մշակոյթին, հարստութեան և փրկութեան ու հանդերձեալ կեանքի յոյս էին ներշնչեր։ Ասոր փոխարէն Հիւքսոսները իրենց աստուածներու՝ Բաալի, հաթական Տեուբի պաշտամունքը կը մտցնէին Եգիպտոս և չատ անգամ կը պահանջէին, որ եգիպտացիք յարգանք մատուցանէին անոնց։

Բնական է, որ եգիպտացիք չհաշտուէին այս կացութեան հետ։ Անոնց ռազմական և ղեկավար դասը ապաստանեցաւ Հարաւային Եգիպտոսի մէջ, որ չատ հեռու էր Հիւքսոսներու անմիջական հսկողութենէն։ Թէբէն դարձաւ ազատագրական չարժման կեդրոնը։ Տեղական իշխանները հեռուէն հարկ կուտային Հիւքսոսներուն։ Բայց պահեր էին իրենց կալուածները և բանակը։ Ժողովրդական աւանդութիւնը պահած է Սեկենենրա իշխանի անունը, որ առաջինը ապստամբեցաւ Հիւքսոսներու դէմ։ Գտնուած է անոր մումիան, որ գլխի վրայ հինգ վէրք ունի ստացած՝ անշուշտ ազատագրական կռիւներու ժամանակ։ Այդ չարժման լաւագոյն զօրավարը Ահմեսն էր, որ կը ծառայէր Սեկենենրայի բանակին մէջ, Կամեսը որ յետոյ փարաւոն դարձաւ և մեծ դեր խաղաց կռիւներու մէջ։ ան Մ.Ք.ի Եգիպտոսը մաքրեց Հիւքսոսներէն, Ահմես I. XVIII-րդ հարստութեան հիմնադիրը (1596—1580) դուրս քշեց Հիւքսոսները Տելթայէն,

գրաւեց Աւարիսը և փախչողները հետապնդեց մինչև Պաղեստին։ Եգիպտոսը մաքրուեցաւ թշնամիներէն։ Ասիոյ գոները բացուեցան Եգիպտացիներու առջև։ Այս կուռնեռու մէջ մեծ թռիչք ստացաւ անոնց ազգային և կրօնական ինքնաճանաչումը. կուռներ կը մղուէին աստուածներու անունով։ Եգիպտոսի ղեկավարները սկսան մտածել իրենց հայրենիքի ապահովութեան համար՝ ստեղծելու այնպիսի քաղաքական պայմաններ, որ Ասիայէն որևէ ուժ չկարենար ապառնալ Եգիպտոսին։ Ասոր համար անհրաժեշտ էր գրաւել Պաղեստինը, Սիւրիան մինչև Եփրատ։ Դէպքերու բերումով Եգիպտոսը պիտի բռնէր նուաճողական ուղղութիւն։ Այդ նոյն ժամանակաշրջանին Հիւսիսային Միջագետքի մէջ կը կազմակերպուէր ուժ մը, որ պատնէշ էր կանգնելու եգիպտական նուաճումին։ Նահանջող, ցրիւ եկած վաչկատուները կը հաւաքուէին, կը կազմակերպուէին Արիական ցեղերու՝ Միտանիներու իշխանութեան տակ։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՄԻՏԱՆԻ ԵՒ ՄԻՏԱՆԻ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄՐՑՈՒՔԻՆԸ

Միտաննիներու պատմութեան առաջին չրջանը, մինչեւ XV-րդ դար մեզ յայտնի չէ։ Հաւանաբար ան անցեր է հոլովոյթի երկար չրջան մը, որուն մասին մեզի տեղեկութիւններ կը պակսին։ XVIII XVI-րդ դարերուն ուրիշ ուժեր դեր կը խաղային Արեւելքի պատմութեան մէջ. ասոնք պատնէշ կը կանգնէին Միտաննիներու դէմ եւ կ'արգիլէին արեւելքի քաղաքական կեանքի մէջ անոնց ի յայտ գալը։ Միտաննիները Հայերուն ազգակից, լեզուակից էին, բայց կասեաններու հետ իրանական կամ արիական ճիւղին կը պատկանէին։ Անոնց լեզուն մեզ ծանօթ է էլ Ամարնայի դիւանատան նամակներէն. ան Փոքր-Ասիական լեզու է, բայց ունի արիական տարրեր՝ թէ քառամթերքի եւ թէ քերականութեան մէջ։ Միտանի լեզուն քարդ է, կազմուած է երկու տարբեր լեզուներէ։ Նոյնն է պարագան Փոքր-Ասիական բոլոր լեզուներու։ Նախնական-նը՝ ասիանիկն է. XX-րդ դարէն այս լեզուները կ'աղճատուին, կը քայքայուին հնդեւրոպականներուն Փոքր-Ասիոյ եւ ընդհանրապէս լեռնային գօտիի մէջ հաստատուելով։ Ասոնց լեզուներու ազդեցութեան տակ տեղական բնիկ ժողովուրդներու լեզուները կը կորանցնեն իրենց մաքրութիւնը, նոր բառեր, դարձուածքներ, քերականական կանոններ կ'ընդունին իրենց մէջ։ Կ'ըստեղծուի մէկ նոր խառն լեզու, միշտ ալ այդ երկու տարրերէն մէկուն գերակշռութեամբ։

ՄԻՏԱՆԻՆԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ.— Հայաստանի եւ Հիւ-

սիսային Միջագետքի հնագոյն շրջանի բնակչութիւնը Փոքր-Ասիական ծագում ունէր։ Միջագետքի հիւսիսային շրջաններուն մէջ անոնք աւելի առաջ էին հաստատուեր, քան սեմական ցեղերը։ Անոնք էին հիմք դրեր մեհեաններու, անոնք էին կազմեր առաջին միջ-ցեղային միութիւնները. դաւճակցային պետութիւնները։

2000 թուականէն առաջ Կովկասեան կիրճերով դէպի հարաւ կը թափանցեն արիական ժողովուրդները. անոնց հետ նաև Միտանիները։ Կարճ ժամանակ Հայաստանի մէջ մնալէն ետքը արիական այդ ժողովուրդները կ'ըսկսին գաղթել զանազան ուղղութեամբ։ Անոնցմէ ճիւղ մը իջաւ հարաւ, մտաւ Հիւսիսային Միջագետք. ասոնք Միտանիներն էին. անոր մէկ մասն ալ մնաց Հայաստանի մէջ և կեդրոնացաւ հարաւային գաւառներուն մէջ, վասպուրականէն մինչեւ Արաքս ինկած հողաշերտերուն վրայ։ Թէ Հայաստանի և թէ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ անոնք հանդիպեցան բնիկներուն՝ Սուբարի, Խարրի ժողովուրդներուն։ Եկուորները որպէս զինուած, արշաւող զանգուած կուգային. անոնք գրաւեցին Սուբարներու հողերը, հաստատուեցան այնտեղ և իշխեցին անոնց վրայ։ Այս վերիվայրումներու ընթացքին ոչ միայն քաղաքական յեղաշրջում տեղի ունեցաւ, այլեւ ժողովուրդներու ձուլում, խաչաձեւում և բնակերային յեղաշրջում։ Ժամանակի ընթացքին այս երկու տարրը՝ միտանիականը և սուբարիականը կը մօտենան իրարու։ Սուբարիներէն կը բարձրանայ խաւ մը, որ կը ձուլուի իշխողներու հետ, կ'ըստեղծուի Միտանի-Խարի սուբարիական աղնուականութիւն մը, որ իշխանութիւնը կը պահէ իր ձեռքը։ Ասոնք կը կոչուին «Մարիաննիներ», երիտասարդներ, այսինքն աղնուական մարտիկներ, ռազմիկներ։ Ասոնք կռուող դասն են, զինուած են, ասոնց չանքերով էր որ կը կառուցուի Միտանի պետութիւնը։ Հայաստանի և Հիւսիսային Միջագետքի մէջ հաստատուելով Միտանիները տէր դարձան տեղացիներու հողերուն և բնիկ ժողովուրդներուն։ Վերջիններուս ոչ դուրս ըրին, ոչ ալ

հողագործ ըրին, պահեցին հին կարգը, բայց հողի վրայ գերագոյն իշխանութիւնը իրենց վերապահեցին։ Գիւղացին կ'աշխատէր «Մարիանի»ներու համար։ Ստեղծուեցաւ խոշոր կալուածատիրութիւն։ Մարիանի-ազնուականներուն չրջանակէն դուրս եկաւ արքայական տունը։ Ան արիական ծագում ունէր։ Միտանի թագաւորներն ալ արիական անուններ կը կրէին։

ՄԻՏԱՆԻ ԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ՁՕՐԱՆԱԼԸ.— Քանի Հաթերը կը զօրանային Փոքր Ասիոյ մէջ, քանի անոնք կ'իջնային դէպի հարաւ Եփրատի ափերով, քանի Հիւքսոսները կ'իշխէին Արգասաբեր Կիսալուսնի արեւմտեան թեւերուն վրայ, Միտանիներու առաջ զարգացման, մեծանալու բոլոր հնարաւորութիւնները փակուած էին։ Անոնք միացին Տիգրիսի ափերուն, Խաբուր գետի չուրջը, ուր կառուցուած էր իրենց մայրաքաղաքը։ XX-րդ դարէն մինչեւ XVI-րդ դարը, այս մնկուսացման մէջ է, որ կ'անցնի անոնց պատմութեան առաջին չրջանը։ Բայց Հաթերը՝ կարճատեւ վերելքէ և ծաւալումէ ետքը կը պարփակուին Փոքր Ասիոյ մէջ, կը մնկուսանան Միրճաւոր Արեւելքի քաղաքական կեանքէն, իսկ Հիւքսոսներու մեծ պետութիւնը կը քայքայուի Եգիպտոսի XVIII-րդ հարստութեան հարուածներուն տակ։ Եւ դիպուածէն վտարուելով՝ անոնց միութիւնը կը պառակտուի, իրենց ուժերը կը ցրուին և Եգիպտացիք առանց մեծ կռիւներու տէր կը դառնան Պաղեստինին, Փիւնիկէին և Սիւրիոյ։ Քայքայուող Հիւքսոսներու ուժերէն հոս հոն կ'ըստեղծուին քաղաքական նոր միաւորներ։

Միտանիներու պատմութեան այս չրջանը, մեզ ծանօթ չէ։ Միայն Հաթերու թուլանալը Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակի մէջ և Հիւքսոսներու անկումը, Միտանիներու առջև բացին արեւմուտքի դռները. անոնք անցան Եփրատը և մտան Միջերկրականի ափերուն, գրաւեցին Սիւրիան և կանգնեցան Եգիպտացիներու դէմ։ Իրենու բերմունքով Միտանիները եղան հիւքսոսներու ժառանգը։ Հիմա անոնք պէտք

է ճակատէին փարաւոններուն դէմ։ Երեւի անոնք հետեւելով Հիւքսոսներու օրինակին կը փորձեն արշաւել Եգիպտոս, բայց կը հանդիպին XVIII-րդ հարստութեան մեծ փարաւոններու դիմադրութեան։ XV-րդ դարը Միտաննի հզօրութեան բարձր չրջանն է։

Անոր սահմանները կը հասնէին Զագրոչեան լեռներէն մինչեւ Միջերկրական ծով և Հայկական բարձրաւանդակէն մինչեւ Պաղեստին։ Անոր պետութեան առանցքը Եփրատն էր, որու առեւտրական գծերուն Միտանին տէր էր դարձեր։ Ան կը գտնուէր կեդրոնը ժամանակի երկու մեծ քաղաքակրթ աշխարհներու՝ Եգիպտոսի և Բաբելոնի, և կ'ուզէր այդ առաւելութիւնը օգտագործել ինչպէս իրեն։ Երկու այդ աշխարհները իրենց վաճառականներով, բարիքներով, կրօնական գաղափարներով կը հանդիպէին Իրարու Սիւրիոյ, կարաւանային քաղաքներու և Փիւնիկիէի ծովամերձ քաղաք-պետութիւններու մէջ։

ՄԻՏԱՆԻ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԿՌԻԻՆԵՐԸ.— XVIII-րդ հարստութեան փարաւոնները կը չարժուին Հիւքսոսներու ետեւէն, կը գրաւեն Պաղեստինը, Փիւնիկէն։ Այս երկիրները անոնց համար կը ծառայեն որպէս ապահովութեան գօտի։ Սիւրիոյ մէջ անոնք կը հանդիպին Միտաննիներուն։ Ասոնք կ'արգիլեն որ Եգիպտացիները հոն հաստատուելով, Եփրատին մօտենան։ Թութմես I (1540—1515) սկսաւ ասիական արշաւանքները, հասաւ մինչեւ Եփրատ։ Գետի արեւելեան ափին կառուցեց քարակոթող մը, իբրև վկայ իր յաղթանակի և սահմանագիծ իր գրաւումներուն։ Նահարինաց ինկաւ Եգիպտացիներու ձեռքը։ Այսպէս կը կոչուէր Որոնդէսի և Եփրատի մէջ ինկած հողամասը։ Բայց նոր գրաւուած երկիրներու քնակչութիւնը չհաչտուեցաւ Եգիպտոսի տիրապետութեան, անոր դրած ծանր հարկերուն, անոր զօրավարներու բռնութիւններուն հետ։ Թութմես II (1515—1500) նոր արշաւանք կազմակերպեց հնազանդութեան բերելու ապստամբ Սիւրիացիները։ Թութմես III-րդ (1480 1441) նոյնը կրկնեց աւելի լայն ծաւալով։ Մենք լաւ ծանօթ

ենք այս վերջինին ռազմական գործողութիւններուն իբրեւ տարեգրութիւններէն։ Ասոնք փորագրուած են Կարճակի Ամոն աստուծոյ տաճարի սիւներու և պատերու վրայ և խմբագրուած են հիմնուելով արքայական յուշագրութիւններու վրայ, որով վստահելի են։ Թութմէս III 16 անգամ կ'արշաւէ Սիւրիա, Պաղեստին։ Այս ցոյց կուտայ, որ Եգիպտոսը կացութիւնն էրը չէ, որ հպատակ ժողովուրդները չեն ենթարկուիր իրեն, որ իր առջև ան կը գտնէ զօրաւոր ախոյեան մը, Միտաննին, որ թէ իր բանակներով և թէ տեղական ժողովուրդներու օգնութեամբ կը կուռի Եգիպտացիներու դէմ։

ԹՈՒԹՄՈՍ III-ի ԿԱՌԱՎԱՐԵԼՈՒ ԵՂԱՆԱԿԸ.— Ամեն զմբոստութիւններու, ապստամբութիւններու առջև առնելու համար Թութմէս III կանոնաւոր վարչութիւն կը հաստատէ գրաւած երկիրներուն մէջ։ Ան կը մտածէ հաստատել կարգ մը, որ նուաղագոյն չափով յարգելով տեղական իշխաններու շահերը, միաժամանակ հետապնդէ Պաղեստինը և Սիւրիան աւելի սերտօրէն կապելու Եգիպտոսի հետ։ Ան գրաւած երկիրներու մէջ կը պահէ մեծ պահակազօրք, որոնք կը տեղաւորէ ամրոցներու և քաղաքներու մէջ։ Եփրատի ափերուն, անապատի եզերքներուն ամրութիւններ կը կառուցանէ Միտաննիներու և վաչկատուն ասպատակողներու դէմ։ Զինուորական հրամանատարները արտակարգ լիազօրութիւններ կ'ըստանան իրենց յանձնուած շրջանները կառավարելու. անոնք ունին դատական, հարկային և զինուորական լիազօրութիւն։ Տեղական ցեղապետները, իշխանները երբեմն կը մնան իրենց գործի գլուխը, բայց զինուորական իշխանութիւններու խիստ հսկողութեան տակ։ Անոնք միշտ աւելի կամ պակաս կասկածելի կը նկատուին։ Ընդհանրապէս Եգիպտացի վարիչները նոր տիրած երկիրներու հետ կը վարուին ինչպէս զինուորական բանակրաւուած շրջաններու հետ. չեն յարգեր տեղացիներու կրօնական զգացումները, կը պղծեն տաճարները, կը քանդեն մատուռները, կը գերեն աստուածներու արձանները։

Այսինքն անոնք այնպէս կը վարուին Արդասաբեր Կիսալուսնի արեւմտեան թեւի բնակիչներու հետ, ինչպէս Հիւքսոսները վարուեր էին իրենց՝ Եգիպտացիներու հետ։

ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ. — Եգիպտոսի հետ տեղական ժողովուրդներուն կապելու միջոցներէն մէկն ալ այն էր, որ փարաւոնները իրենց կանանոցի մէջ կ'առնէին Պաղեստինի, Սիւրիոյ իշխաններու կիները, աղջիկները. պատանդ կը վերցնէին անոնց զաւակները, կը կրթէին, կը դաստիարակէին իրենց արքունիքներուն մէջ, ճաշակը կուտային եգիպտական բարձր մշակոյթի, կենցաղի. կը ներշնչէին անոնց հաւատարմութիւն եգիպտոսի հանդէպ և ապա չափահաս դառնալէն ետքը կ'ուղարկէին իրենց հայրենիքը կառավարելու միշտ եգիպտական փոխարքաներու հսկողութեան տակ։

Միտանի-եգիպտական կռիւներու մէջ մշակութեան պարեհաւորման, զօրքերու փոխադրութեան նոր միջոցներ։ Քանանի երկիրը դարձաւ զինուորական խարիսխ. ցամաքէն և ծովէն հոն կը կեդրոնանար բանակը։ Կառուցուեցան զինանոցներ, զինապահեստներ, ճանապարհներ, վերանորոգութեան նաւահանգիստներ։ Պատերազմներու չրջանին փարաւոնները կը փնտռէին դաշնակիցներ։ Անոնց հետ էին կիպրոսը և Կրէտէն։ Առաջինը կը մատակարարէր պղինձ, նաւեր, նաւագներ. երկրորդը զէնք և մետաղ կը հայթայթէր։ XV-րդ դարուն Միջերկրականի ամբողջ արեւելեան ափամերձ եգիպտոսի քաղաքական ազդեցութեան չրջանակի մէջ ինկաւ։ Գրաւուած երկիրներու առջև Եգիպտոսի տիրապետութիւնը բացաւ նոր ճամբաներ։ Անոնց համար պարտադիր դարձաւ եգիպտական կրօնը, վարչութիւնը։ Փարաւոնները կը ջանային միօրինակութիւն մտցնել ամեն տեղ։ Եգիպտական լեզուն կը դառնար հաղորդակցութեան, կապի գլխաւոր միջոցը։ Ան կը տարածուէր զօրքի, պաշտօնէութեան, կրօնի, քրմական դասի միջոցով։ Փարաւոնները կը ջանային եգիպտացնել Արդասաբեր Կիսալուսնի Արեւմտեան թեւի բնակիչները։

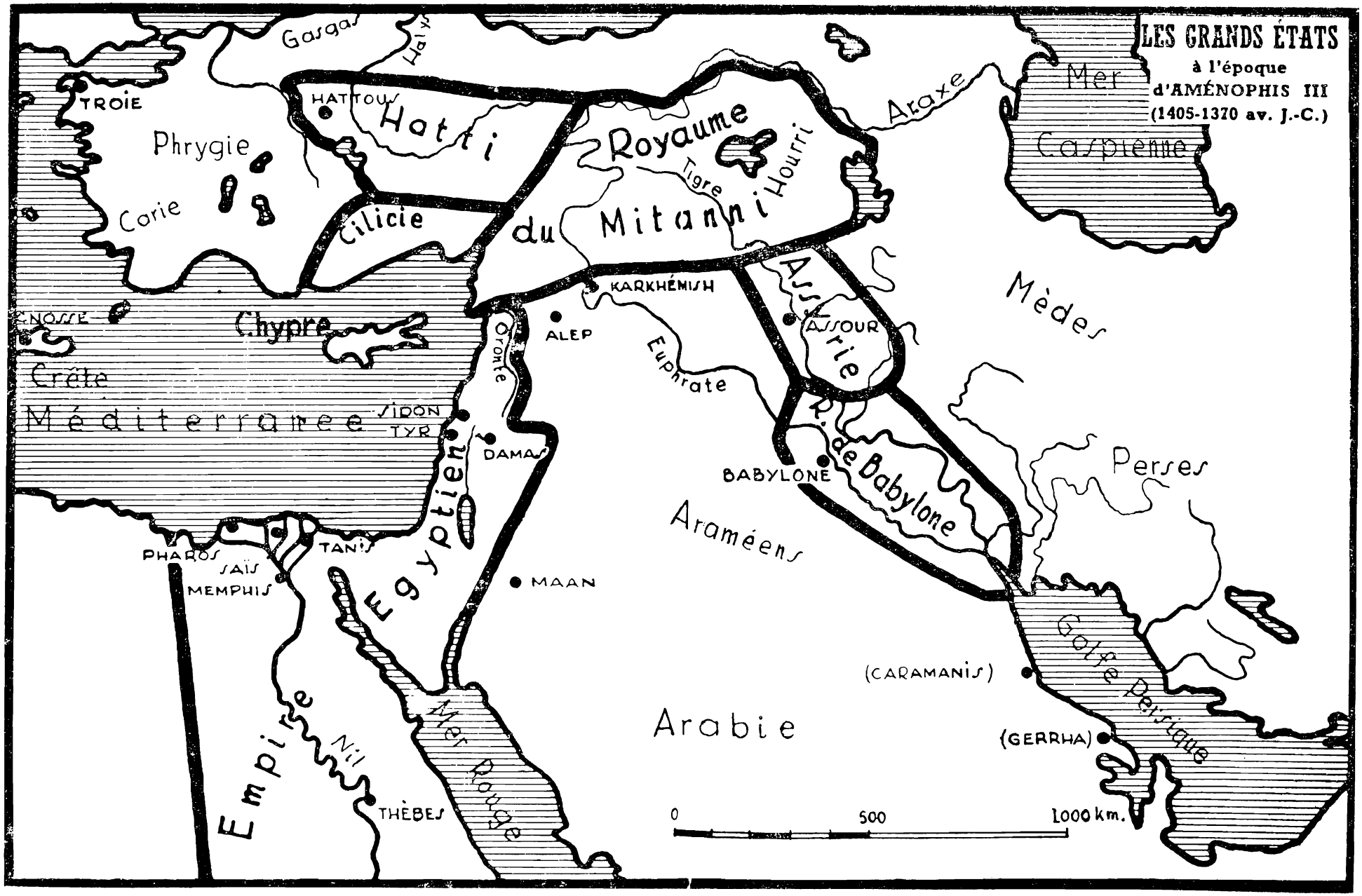
Ամենոֆիս II (1450—1424) կը վերսկսի իր նախորդնե-
րու նուաճողական քաղաքականութիւնը, որովհետեւ չնա-
յած այս միջոցառումներուն, Պաղեստինի և Սիւրիոյ բնակ-
չութիւնը չէր հաշտուեր եգիպտական տիրակալութեան
հետ։ Եգիպտոսը չէր պահանջեր միայն հարկ և զինուոր,
այլ կ'ուզէր աւելի խոր մտնել նուաճուածներու կեանքին
մէջ. միջամուխ ըլլալ անոնց կրօնական գործերուն։ Այդ
էր որ Սիւրիացիները կը հանէր տիրապետողներու դէմ։
Ամենոֆիս II-ը ապստամբութիւնները ճնշելով նորէն կը
հաստի Եփրատ, որու ափերուն կանգնիլը կը համարուէր
յաղթանակի և ապահովութեան գրաւական։ Ան գերեց հա-
րիւրաւոր «Մարիաննիներ», գրաւեց 300 երկանիւ ռազմա-
կառքեր, ոսկի անօթներ, մեծաքանակ պղինձ։ Գերիները
զոհաբերեց եգիպտական աստուածներուն։

ՄԻՏԱՆԻ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԸ.— Թէ ի՞նչ էր Միտանի մեծ
պետութեան մասնակցութիւնը այս կռիւներու մէջ, ի՞նչ
յաղթանակներ տարին անոնք մենք տեղեակ չենք, որով-
հետեւ մեր աղբիւրները եգիպտական փարաւոններու տա-
րեգրութիւններն են. անոնք ալ դէպքերը կը պատմեն
այնպէս, որ միշտ իրենք պարտուող կողմը կը ներկայաց-
ուին Միտանիները։ Վերջիններս ըստ այդ արձանագրու-
թեանց «այծեամներու հօտերու պէս կը փախչէին» եգիպ-
տացիներու առջեւէն. անոնք կ'որակուին «վատ նահա-
րիներ»։ Բայց տեւական կռիւները, չարունակական արշա-
ւանքները ցոյց կուտան, որ եգիպտոսի իշխանութիւնը կա-
յուն չէր գրաւած երկիրներու մէջ։ Եգիպտացիները եփ-
րատէն աւելի արեւելք չանցան. իսկ այստեղ էր Միտանի
պետութեան քաղաքական, տնտեսական կեդրոնը։ Ուրեմն
Միտանին միշտ մնաց ազատ՝ եգիպտոսի անմիջական հար-
ուածներէն։ Ան կը գործէր Սիւրիական իշխաններու, պե-
տեւիններու, վաչկատուններու միջոցով։ Ան ալ կ'որոնէր
դաշնակիցներ՝ Կիլիկիայի մէջ, Բաբելոնի մէջ, կ'ապստամ-
բեցնէր Պաղեստինի իշխանները, Փիւնիկեան քաղաքները
եգիպտոսի դէմ։ Իր անմիջական մասնակցութիւնը սահմա-

նափակ էր և ոչ տեւական. ան զիներ էր Արգասաբեր Կիսաւոլոնի արեւմտեան թեւի ժողովուրդներուն։ Այս բոլորի հետեւանքով Հիւսիսային Սիւրիան, (Նահարինան) գրեթէ միշտ կը մնար անոր հովանիին տակ. ռազմական արժէք ունեցող ամրոցը՝ Կաւեսը, չատ աւելի Միտանի բանակ տեսաւ, քան Եգիպտացի։

Մէկ դարէն աւելի տեւեց Միտանի-եգիպտական կռիւները. ան սկսաւ Թութմէս Ի-ով և վերջացաւ Թութմէս IV-րդով (1541 – 1411)։ Այս հարիւրամեայ կռիւները երեւան բերին, որ Եգիպտոսի դէմ կանգնած է հզօր և կազմակերպուած պետութիւն մը, որ կը մրցէր անոր հետ և՛ դիւանագիտութեան և՛ ռազմի ասպարէզին մէջ։ Նման հաւասար ուժերու պայքարը ոչինչ չահ չէր ապահովեր Միտանիին, միայն սպառելու կը ծառայէր անոր ուժերը։ Այս պատճառով երկու արքունիքներու մէջ ալ հասունցաւ այն միտքը, թէ լաւ է խաղաղ ապրիլ, ճանչնալ իրարու վոխադարձ իրաւունքներն ու պետութեան սահմանները, քան տեւական կռիւ մղել՝ առանց յաղթանակներու, կար և մէկ ուրիշ պատճառ, այդ նոր գործօններու երեւան գալն էր։

ՆՈՐ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐ.— XV-րդ դարէն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կ'երեւայ մէկ նոր ուժ, որ իր հասունութեան պիտի հանդիպէր յաջորդ դարուն միայն։ Մինչ Միտանին և Եգիպտոսը տեւական կռիւներու մէջ էին, ուժասպառ կ'ընէին իրար՝ Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակի վրայ աստիճանաբար կը մեծնար Հաթական երկրորդ պետութիւնը։ Ան անցեր էր ներքին անիշխանութեան շրջան մը, կեդրոնացեր էր Հաստուցաւ մայրաքաղաքի շուրջը, երկար կռիւներու ընթացքին բարձրացեր էր իշխող, թագաւորական տուն մը, որ ստեղծեր էր դաշնակցային պետութիւն մը։ Հաթ թագաւորները հաւաքեցին, միացուցին Փոքր Ասիական ժողովուրդները, վինեցին, համագրեցին անոնց ուժերը և դուրս բերին նուաճումներ ընելու։ Ալիս և Լիկոս գետերու հովիտներով անոնք հասան Սև Ծովուն. հարաւ-արեւելքէն

ԱՄԵՆՈՖԻՍ Գ-ՐԴ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

մօտեցան Եփրատին, մտան Հայաստանի արեւմտեան գաւառները։ Արեւմուտքէն անոնք չրջապատուած էին Հընդեւրոպական նորանոր ժողովուրդներով։ Այդ ուղղութեամբ անոնք չյառաջացան և չհասան Եգէական ծովուն։ Եփրատին հասնելով, անոնք բռնեցին Միտանիի աջ թեւը և թիկունքը։ Երբ եգիպտացիք կը հարուածէին Նահարինան, Հաթերն ալ կ'իջնային հիւսիսէն և կը հարուածէին Միջագետքը։ Ասով պէտք է բացատրել Միտանիներու կողմէն Ասորեստանի Արոնդէս-Եփրատեան հողաշերտի՝ Նահարինայի պարպումը, Միջերկրական ափերու լքումը և իրենց հայրենիքի մէջ ամփոփուիլը։ Միւս կողմէն Ասորեստաններ այլեւս չէր ուզեր ենթարկուիլ Միտանիի տէրերուն և միշտ կ'ապստամբէր անոնց դէմ։ XIV-րդ դարու կէսերէն Միտանին հարկադրուած էր իր ուժերու մէկ մասը կեդրոնացնել Ասորեստանի դէմ։ Այս կռիւներու, ապստամբութիւններու ընթացքին թէ՛ Հաթերը և թէ՛ Ասորեստանցիները ասոնց հետ նաև Բաբելոնը, պատգամաւորներ, նուէրներ կ'ուղարկէին Եգիպտոս՝ փարաւոններուն իրենց բարեկամութիւնը յայտնելու և պատրաստակամութիւնը յոյց տալու անոնց հետ մէկտեղ Միտանիի դէմ դուրս գալու։ Վերջինս ամեն կողմէն չրջապատուած էր թշնամի ուժերով։

Միւս կողմէն Եգիպտոսը նոյնպէս անակնկալներու առյեւ էր կանգնած։ Թէև ան անմիջական հարուածներու տակ չէր, ինչպէս Միտանիները, բայց ան ալ Եփրատեան գծի վրայ կ'ըզգար նոր ռազմունակ ժողովրդի՝ Հաթերու ճնշումը։ Ան չէր ուզեր, որ թուլացած, ուժերն սպառած Միտանիներու փոխարէն իր սահմաններու վրայ կանգնած տեսնել նոր, թարմ ուժ մը՝ Հաթերը։ 1430 թ. Հաթերու թագաւոր Հատուշիլ դրաւեց Հալպայի իշխանութիւնը, ապա ամբողջ Նահարինան։ Այս ազգարարութիւն մըն էր ուղղուած ոչ միայն Միտանիին, որու երկրամասն էր գրաւած այլև եգիպտացիներուն, որ իր սահմանի վրայ տեսաւ Հաթերը։

ՄԻՏԱՆԻ ԵՒ ՊՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ.— Այս պայմաններու

մէջ Թութմես IV-րդը և Միտանի թագաւոր Արտաւամա I դաշինք կը կնքեն։ Ըստ այս դաշինքի Արգասաբեր կիսալուսնի արեւմտեան բեւը կը բաժնուի՝ ազդեցութեանց երկու շրջանի՝ Պաղեստինը կը մնայ Եգիպտոսին՝ Փիւնիկէի հետ միասին, Հիւսիսային Սիւրիան կը մնայ Միտանիներուն։ Եգիպտոսը կը հրաժարի Եփրատեան ռազմագծէն։ Միտանիներուն կը մնար Նահարինան, ինն գտնուող նշանաւոր ամրութիւնը՝ կազմելու ալ հետը քաղաքական այս դաշինքը կ'ամրանայ խնամիական կապերով՝ Արտատաման իր աղջիկը Մուտիմուան կնութեան կուտայ Թութմէս IV ըդին։ Ան պիտի դառնար ոչ թէ փարաւոնի բազմաթիւ կիներէն մէկը, այլ Եգիպտոսի թագուհին։ Եգիպտոսի փարաւոնները երբեք չէին ամուսնանար օտար իշխանուհիներու հետ. կամ ամուսնանալով չէին բարձրացներ եգիպտական թագուհիի աստիճանին։ Եթէ Թութմէս IV-րդ դարաւոր այդ օրէնքը անտես ըրաւ, ատոր պատճառը քաղաքական էր։ Պէտք էր Միտանիի հետ չատ աւելի սերտ գործակցութեան հիմք դնել մեծցող Համիերու դէմ։ Այս բարեկամական կապերը չարունակուեցան և հետագային։ Սուդտեցա I (1404—1390) իր աղջիկը Գիլու-Խեպան կնութեան տուաւ Ամենոֆիս III-ին։ Տուշրադա (1387—1367) իր աղջկան Տադու Խեպային կնութեան տուաւ Ամենոֆիս III-ին. վերջինս ծերացած էր արդէն և մինչև Միտանի իշխանուհին հասաւ Եգիպտոս՝ փարաւոնը մեռաւ և Տադու-Խեպան ամուսնացաւ մեռած թագաւորի ժառանգին՝ Ամենոֆիս IV-րդի հետ։

ՄԻՏԱՆԻԻ ԿԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՑԹԸ.— Միտանի պետութեան հզօրացումը կ'ըսկսուի XV-րդ դարու կէսերէն։ Անոր հիմնադիրն է Սաուշտար (1455—1430) թագաւորը, ուստի Միտանի թագաւորող տունը անոր անունով կը կոչենք Սաուշտարեան։ Այդ թագաւորին գերիշխանութիւնը կը տարածուէր Հիւսիսային Միջագետքի և Ասորեստանի վրայ։ Ան կը նաւաճէ Նինուէն և որպէս աւար կը տանի տաճարի արծաթէ և ոսկիէ դուռը։ Անոր օրով կ'ըսկսի Մի-

տանի եգիպտական մրցութիւնը արեւելքի տիրապետութեան համար։ Անոր յաջորդը Արտաւամա I վերահաստատեց խաղաղութիւնը արտաքին ճակատի վրայ, բայց ներքին կեանքը խաղաղ չէր։ Միտաննին միշտ մնաց վտանգի տակ, բայց ոչ եգիպտական, այլ հաթական եւ ասորական, որոնք օգտակի մէջ էին առեր Միտաննին արեւելքէն եւ հիւսիս-արեւմուտքէն։ Նոր կռիւներու համար ան պատրաստ չէր. ան ռազմապէս թուլցել էր. անոր կռուող ուժերը «մարիանիներ» զոհուեր էին միտանի-եգիպտական կռիւներու մէջ, վերապրողներն ալ մէկ բան կը բազձային՝ հաց եւ խաղաղութիւն։ Այդ կռիւներու մէջ գլխատուած էր նաեւ եգիպտական մարտիկ-կռուող դասը, բայց անոր փոխարինեց նորը, աւելի խոնարհ ծագում ունեցող զինուորական վերնախաւ։ Միտանիներու մէջ այդպէս չեղաւ. անոնք փոքրամանութիւն էին իրենց գրաւած երկիրներու մէջ. Մարիանիներու անձնակազմը դիւրութեամբ կարելի չէր լրացընել։ Միտանի զինուորական ուժի թուլացումով Հաթերը չարունակ կը միջամտէին Միտանիի ներքին գործերու մէջ առաջ բերելով անիշխանութիւն։ Հաթի թագաւորները հրահրեցին Միտանի պետութեան մէջ անջատողական ձգտումներ։ Արտատամա I պայքարեցաւ ներքին քշնամիներու դէմ. բայց XIV րդ դարու սկիզբին մենք կը տեսնենք, որ Միտանի պետութիւնը արդէն բաժան-բաժան է եղած։ Խարրիներու երկիրը, որ Հարաւ-Արեւմտեան Հայաստանն է, կ'անջատուի Միտանիէն եւ կը կազմէ անկախ պետութիւն մը. անոր վրայ կը թագաւորէ Արտատամա II-րդ։ Ապահով ըլլալու համար Միտանիի յարձակումներէն նոր պետութեան վարիչները քիչ ետքը կը դաշնակցին Հաթական մեծագոյն թագաւոր Շուբբիլուլիումայի հետ։ Բուն Միտանիի վրայ, որ իր մէջ ունէր ամբողջ Հիւսիսային Միջագետքը, Ասորեստանը եւ Մուշց աշխարհը՝ կը թագաւորէր Տուշրատա (1387--1377)։ Անդամահատուած եւ թուլացած Միտանին այնուհետեւ պիտի պայքարէր Հաթական մեծցող պետութեան դէմ քէ Սիւրիական իր կալուածներ-

րը և թէ իր գոյութիւնը պահելու համար։ Եգիպտոսը՝ կ'օգնէ իր դաշնակցին։ Տուշրատայի պալատի մէջ անգամ հակառակ աղեցութիւնը խորն էր։ Արքունիքը բաժնուած էր երկու հոսանքներու. բաժանման պատճառը Միտանիի վարելիք արտադրին քաղաքականութիւնն էր։

ԵՐԿՈՒ ՀՈՍԱՆՔ.— Հաթերուն համակիր հոսանքը կը ջանար Միտանին բաժնել Եգիպտոսէն. ան կ'ուզէր, որ Միտանին աւելի սերտ գործակցի Հաթերու հետ։ Անոնք թշնամի կը համարէին ոչ թէ Հաթերը, այլ Եգիպտոսը։ Թագաւորը և արքունիքի մէկ մասը կ'ուզէին հաւատարիմ մնալ եգիպտական դաշինքին։ Հաթերը կը համարէին Միտանիի թշնամին. անոնց պատճառով բաժան բաժան էր եղած, անդամահատուած։ Եգիպտոսը կ'ուզէր պահել եղած կացութիւնը, մէկ անդամ գծած սահմանը։ Այս պայմաններու մէջ Տուշրատան կը դիմէ Ամենոֆիս III-ին, «իր եղբօրը» և անոր կը նուիրէ Հաթերու երկիրը, որ պէտք է հասկնալ այն իմաստով, թէ ինքը ոչ միայն չէր հակառակեր, այլ նոյնիսկ պատրաստ էր օգնելու հթէ փարաւոնը յարձակի Հաթերու վրայ։ Իր աղջկան Տադու-Խիբային կ'ուղարկէ Եգիպտոս՝ փարաւոնին կնութեան։

ՄԻՏԱՆԻԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— 1370 թ. Տուշրատան զոհ կ'երթայ պալատական դաւադրութեան, որուն գլուխը կանգնած էր իր որդին՝ Մատիուազան։ Երկիրը կը մատնուի անիշխանութեան։ Արտատամայի որդին, Սուդատանան, որ կը թագաւորէր Խարրի երկրին մէջ կը մտնէ Միտանի. կը դաշնակցի Ասորեստանի և Ալչէի հետ։ Այս երեք ուժերը կը գրաւեն Վաչուկանին, կը կործանեն Տուշրատայի պալատը։ Պալատէն վերցուցած աւարը՝ ոսկին, արծաթը, դաշնակիցները կը բաժնեն իրենց մէջ։ Բայց ամենէն ծանրը Միտանի ազնուականութեան գլխատումն է։ Անոնք էին կերտող Միտանի հզօրութիւնը և նեցուկ եղեր Տուշրատային Հաթերու դէմ։ Մարիաննիներու մէկ ստուար մասը Սուտարնան կը յանձնէ Ասուրներուն, որոնք կը կոտորեն անոնց։ Ապա յաղթողները Միտանի երկիրը կը բաժնեն իւ-

թարու մէջ։ Ասորեստանը կ'անկախանայ։ Բայց դեռ բոլոր հարցերը չեն լուծուած։ Տուչրատայի դաւադիր որդին կ'ապաստանի Հաթերու երկիրը՝ Շուբիլուլումայի մօտ։ Վերջինս՝ որ անոր հօր ախերիմ թշնամին էր, սիրով կ'ընդունի՝ Մատիուազան ու կը ծառայեցնէ իր նպատակներուն։

Շուբիլուլուման կը ճանչնայ անոր իրաւունքները Միտանի գահի վրայ, իր աղջիկն ալ անոր կնութեան կուտայ։ Բարեկամական դաշինք կը կնքէ և իր որդուն Եէյուչիլուին Մատիուազայի հետ կ'ուղարկէ Սուտարնայի դէմ։ Վերջինս կը պարտուի։ Մատիուազան կը գրաւէ հօր գահը։ կը կնքուի նոր դաշինք Հաթի և Միտանի թագաւորներուն մէջ։ Միտանի տէրը այլեւս չի յիշուիր որպէս «մեծ թագաւոր»։ Ան ենթակայ է Հաթերու «մեծ թագաւորին»։ Միտանին նորէն կ'ենթարկուի անդամահատման։ Շուբիլուլուման կը գրաւէ Հիւսիսային Սիւրիան, Նահարինան և իր երկու որդիներուն համար հոն կ'ըստեղծէ երկու թագաւորութիւններ՝ կեդրոն ունենալով Կարկամէշը Եփրատի ափին, և Հալպան։ Միտանին կը կտրուի Միջերկրական ծովէն։ Ան կը կորնցնէ առեւտրական մեծ և քանուկ ուղիները։ Քաղաքական թուլութեան զուգահեռ կը հետեւի տնտեսական անկումը։ Ան կը կեդրոնանայ Խաբուրի չուրջը մինչեւ Տաւրոս։ Իսկ Հաթերը կը կանգնին Եգիպտական կայսրութեան սահմաններուն վրայ։ XIVրդ դարուն Միտանին կրկին քանի մը անգամ կ'ենթարկուի անդամահատման։ Անկէ կը բաժնուի Ալչէն, մեր Աղձնեաց աշխարհը, նորէն Հաթերու ծաւանդակութեամբ։ Ինչ յետոյ Տիգրիսի վերին հովիտին մէջ կը կազմուի Շուբրիան՝ Ծոփաց աշխարհի պետութիւնը, Արածանէն մինչեւ Եփրատ և Տիգրիսի ակունքներուն վրայ կ'իշխէին Խարրինները։ Բայց Միտանիի վերջին հարուածը կու տայ Ասորեստանը, որ երկար ժամանակ ենթարկուեր էր անոր, չէր հաշտուեր անոր գերիշխանութեան հետ։ Այժմ անկախ դարձած՝ ան կը ջանայ ի սպառ վերացնել Միտանին և տէր դառնալ անոր հողա-

մասերուն, որով իր առաջ կը բացուէին արեւմուտքի ուղիները։ Միտանիի վերջին թագաւորը Սաուսուրա II, կը կռուի Ասորեստանի Սալմանասար I-ի դէմ, կը պարտուի և կ'ապաստանի Հաթերու մօտ։ Ասուրները կը գրաւեն Միտանի պետութեան մնացորդը։ Կը վերջանայ անոր պատմութիւնը. Միտանին կը թողու երկու ժառանգորդ՝ Հաթերն ու Ասուրցիները։ Բայց Արգաւանդ կխաւրուի արեւմտեան թեւի վրայ կանգնած էր Եգիպտոսը, որ մեծագոյն քաղաքական գործօն ուժն է արեւելքի մէջ։ Հաթերուն կը վիճակուի երկար անոր դէմ, իսկ Ասորեստանը կը մեծնայ և կը դառնայ մեծ քաղաքական ուժ ի հաշիւ հարեւան ժողովուրդներու։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ՀԱՔԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ՀԱՔ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄՐՑՈՒՔԻՒՆԸ Մ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՄԱՐ

ՀՆԱԳՈՑՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ.— *Փոքր Ասիան եղեր է ա-ճելավայրը ազիանիկ կամ Փոքր-Ասիական ժողովուրդներու։ Ազիանիկ աչխարհագրական անուն մըն է, որ կը տրուի միայն Փոքր Ասիոյ հնագոյն բնակիչներուն։ Կ'ենթադրուի, որ անոնք հոս ապրեր են չատ հին ժամանակներէն և մեկուսացման մէջ, առանց ուրիչ ժողովուրդներու հետ խառնուելու մչակեր են իրենց մարդաբանական-ցեղական յատկանիչները և հոգեկան մչակոյթը, լեզուն, կրօնը։ Անոնք կը կոչուին նաեւ հայաթիպ, «արմէնոիտ», ի նկատի ունենալով, որ անոնց մարդաբանական բնորոչիչ գծերը լաւագոյն պահպանուեր են Հայերու մէջ։ Անոնք կլոր գլուխ ունին, երկար, արծուակտուց քիթ, թխամորթ են, սեւաչեայ, միջակ հասակով։ Մինչեւ երրորդ հազարամեակի կէսերը Փոքր Ասիոյ մէջ կ'ապրէին վերոյիշեալ յատկանիշներու տէր ժողովուրդները։ Բայց այս յատկանիշները մենք կը գտնենք Միջագետքի, Սիւրիոյ, Պաղեստինի, Հայաստանի բնակիչներուն մէջ։ Այդ կը նչանակէ Հնդեւրոպացիներու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ երեւալէն առաջ Փոքր-Ասիական ժողովուրդները գաղթեր են իրենց հայրենիքէն և ցրուեր գանազան ուղղութեամբ։ Միջագետքի մէջ անոնք Սումէրներն են, Հիւսիսային Միջագետքի, Տաւրոսեան լեռնաչխարհի մէջ Սուբարիներ և Խարրիներ։ Ասոնք կը բնակին նաեւ Հայաստանի մէջ, ազիանիկ ժողովուրդներուն կը պատկանին։ Հայաստանի հողի վրայ առաջին պետութեան*

հիմնադիրները՝ Հայաստանները, Նայիրեան ժողովուրդները և Ուրարտացիք։ Ազիանիկները կը կազմեն Միւրիոյ և Պաղեստինի բնակչութեան նախնական խաւը, աւելի ուշ անոնց վրայ աւելցան սեմականները։ Հիւսիսային Պարսկաստանի, Իլամի բնակչութեան հնագոյն շերտը նոյնպէս ազիանիկ է։ Այսպէս՝ մենք կը տեսնենք, որ այս Փոքր-Ասիականները ցրուած են ընդարձակ տարածութեան վրայ դեռ երեք հազարամեակին Քրիստոսէ առաջ։ Շատ աւելի ուշ՝ անոնք որոշ վայրերու մէջ իրենց տեղը զիջեցան այլ ծագումի ունեցող ժողովուրդներու։ Միջագետքի, Միւրիոյ, Պաղեստինի մէջ անոնք տեղի տուին սեմական ցեղերուն՝ Քանանացիներուն, Ասուրներուն, ամովրական և արամէական ցեղերուն, Պարսկաստանի մէջ անոնք նահանջեցին արիական Մարերու և Պարսիկներու առջեւ։ Իրենց բուն հայրենիքին մէջ անգամ ազիանիկները ենթարկուեցան դրսեկ ժողովուրդներու արշաւանքին՝ Փոքր Ասիոյ մէջ հնդեւրոպական Նեսիտներու, Հայաստանի մէջ, արիական Միտաններու։ Աւելի ուշ սկիւթական ցեղերու և Ամմէններու։ Այս արշաւանքներու հետեւանքով ամեն տեղ նախնական միատարր բնակչութիւնը հիմնօրէն կերպարանափոխուեցաւ։ Սեմականները իրենց մէջ ձուլեցին այդ նախաքիկները, անոնցմէ ստացին գօտին սեմականացաւ, բնակչութեան նախնական շերտը թողուց անոնց մէջ իր հետքերը՝ մարմնական տիպը, ահա թէ ինչու ասորեստանցին, Հրէան աւելի մօտ են հայատիպին. քանի մը բառեր ալ սեմական լեզուին մէջ մնացին Փոքր-Ասիական լեզուներէն։ Լեռնային գօտիին մէջ տեղի ունեցաւ ասոր հակառակը. եկեւորները իւրացուցին Փոքր-Ասիական լեզուները, բայց ենթարկեցին իրենց մտածողութեան եղանակին, բառամթերքը յարմարցուցին իրենց քերականութեան։ Անոնց մարդաբանական կազմն ալ մեծ փոխոխութեան ենթարկուեցաւ, որովհետեւ իրենք չատ աւելի քիչ էին և ձուլուեցան Փոքր-Ասիական, հաթ խարրի-ուրարտական մեծամասնութեան մէջ։

ՆԵՍԻՏՆԵՐԸ.— Փոքր-Ասիական բնիկները երրորդ հա-

պարամեակի կէսերուն ենթարկուեցան Հնդեւրոպացիներուն արշաւանքներուն, որոնք կուգային Եւրոպայէն։ Անոնք Պալքաններէն, Նեղուցներու վրայէն մտան Փոքր Ասիա։ Գիտուններէն ոմանք ալ կ'ընդունին, թէ անոնք Կովկասեան կիրճերով է, որ մտած են Արեւելք, սակայն Հայաստանի վրայով անցեր են Փոքր Ասիա։ Առաջին թափանցողները դէպի Մերձաւոր Արեւելք Նեսիտներն են. ասոնց Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուիլը միայն առաջին յորձանքն է հնդեւրոպական ժողովուրդներու գաղթականութեան։ Անոր պիտի հետեւին ուրիշ գաղթաշարժեր, որոնց հետեւանքը պիտի ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտիի հնդեւրոպականացումը։ Գուցէ Նեսիտներէն առաջ հոս հաստատուեր են Լուվիները, բայց մենք անոնց գալուն եւ տեղաւորուելուն մասին բան մը չենք գիտեր։ Նեսիտներու հաստատուելով կապադովկիոյ սեմական վաճառականութեան ձանր հարուած հասաւ։ Անոնց գրասենեակները կողոպտուեցան, վաճառականները սպաննուեցան, սեմական գաղութները ոչնչացան։ Դադրեցաւ սեմականներու թափանցումը դէպի Փոքր Ասիա։

ՏԵՂԱՑԻՆ ԵՒ ԵԿԻՄԸ.— Հնդեւրոպական այս ցեղերը Փոքր Ասիան գտան քաղաքական տեսակէտէն պատակտուած, բաժնուած։ Ասիանիկ ժողովուրդները դեռ կ'ապրէին իրենց տոհմական կեանքը. երբեմն տեղի կ'ունենար տոհմերու եւ ցեղերու ժամանակաւոր միութիւն, այս կամ այն իշխանի կենտրոնութեամբ։ Բայց անոնք մինչեւ Հնդեւրոպացիներու արշաւանքը չէին հասած մէկ պետութեան ստեղծման։ Անոնց կեանքը կ'անցնէր տեղական, մեկուսացած միջավայրի մէջ։ Աչխարհագրական պայմաններն ալ կը նպաստէին ասոր։ Ամէն ուղղութեամբ ձգտող լեռնաշղթաներր երկիրը կը բաժնէին փոքր ինքնամփոփ, մեկուսացած շրջաններու, ուր տոհմ մր, ցեղ մը կրնար ապրիլ, յարատեւել, ըլլալ ինքնաբաւ եւ գրեթէ հարեւան ցեղերու հետ չատ քիչ յարաբերիլ։ Այսպիսի փոքր համայնքներով ապրող Փոքր-Ասիական բնիկները չէին կրնար

կասեցնել առաջխաղացումը հնդեւրոպական ցեղերու, որոնք լաւ կռուողներ էին, լաւ զինուած և լաւ կազմակերպուած։ Եկուորները ոազմիկ, մեծ ու փոքր խումբերով կուգային և քաջ, համուտ և ընդունակ առաջնորդներու ղեկավարութեամբ։ Պէտք է ենթադրել, որ ասոնք դիւրութեամբ տիրեցին Փոքր-Ասիական ցրուած համայնքներուն։ Նեսիտ կամ հնդեւրոպացի ոազմիկները Փոքր Ասիոյ տիրելով ստեղծեցին քանի մը մեծ ու փոքր միաւորներ։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն հողամասի տեղացիները կազմակերպեց, ցրուած ուժերը միացուած զինեց և ծառայեցուց իր նպատակներուն։ Եկուորները օգտագործեցին տեղացիներու աչխատանքը, երկրի հարստութիւնը հաւաքեցին իրենց ամրոցներու մէջ։ Կազմաւորման, միաւորման այս աչխատանքը տեւեց քանի մը դար։ Այս աչխատանքը Փոքր Ասիոյ քաղաքական միաւորման առաջին աստիճանն է միայն։ Միաժամանակ կը կատարուէր մէկ ուրիչ գործողութիւն. երկու ազգագրական տարրերը՝ բնիկը և եկուորը դանդաղօրէն կը ձուլուին, կը միաւորուին և կը բռնեն մէկ ժողովուրդ դառնալու ճամբան։ Այս չարժումին մէջ մեծ դեր կը խաղայ փոխադարձ ամուսնութիւնը։ Եկուոր նեսիտները թիւով քիչ և մեծ մասամբ կռուողներ, կ'ամուսնանան տեղացի աղջիկներուն հետ, կը կազմեն ընտանիք, կ'ընդունին անոնց աստուածները, տեղացիները կ'առնեն իրենց բանակներու մէջ, կը մեծցնեն իրենց ռազմի ուժը և քանի մը դարէն կ'սկսին նուաճումներու։ Այս ձուլումի հետեւանքներէն մէկն ալ այն է, որ իշխողները իրենց վրայ կ'առնեն տեղացի Հաթերու անունը։

Հաթ ժողովուրդը, որ սկզբնապէս ասիանիկ ժողովուրդը յատկանչող անուն է, հիմա կը նչանակէ այն երկտարր, բարդ զանգուածը, որ կը կազմակերպուի բնիկներու և եկուորներու ձուլումով։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՒՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸ.— Արչաւող Նեսիտները 2000 թ չուրջը սկսան Փոքր Ասիան միացնել մէկ իշխանութեան տակ։ Անոնք այս նպատակին համար ունէ-

ին ամեն առաւելութիւն։ Հեծելազօր բանակ ունէին, երկանիւ կառքեր. բանակը կ'առաջնորդուէր ռազմիկ աղանուականներու ղեկավարութեամբ։

1900 թ. չուրջը Նեսիտներու թագաւորը Անիսաըր կը գրաւէ մանր փոքր Ասիական իշխանութիւններու հողերը. աւելի ճիշտ՝ այդ տեղական իշխանները կ'ընդունին Նեսիտ թագաւորի առաջնութիւնը, գերիշխանութիւնը։ Անիսաըր կը հասնի Սև ծովի ափերը մէկ կողմէն և Միջերկրականի՝ միւս կողմէն։ Ամբողջ փոքր Ասիան կը ճանչնայ անոր գերիշխանութիւնը։ Անոր մայրաքաղաքը Նեսաս էր։

Անոր յաջորդներէն մէկը՝ Տիաբարսաս կամ Լաբարսաս մեծցուց պետութիւնը գլխաւորապէս Տաւրոսեան լեռներու ուղղութեամբ։ Ասանդութիւնը կը համարէ այդ թագաւորը հաթական մեծ պետութեան հիմնադիրը։ Անոր օրով ամբողջ փոքր Ասիան գրեթէ համախմբուած է մէկ իշխանութեան տակ. այնպէս որ անոր յաջորդը Հասուսիլ I արդէն կը մտածէ փոքր-Ասիայէն դուրս՝ գրաւումներ ընելու մասին։ Ան կը մտնայ Սիւրիա և կը գրաւէ Հալպաս՝ այսօրուայ Հալէպը։ Բայց այս գրաւումը երկար չի տեւեր։ 1810 թ. չուրջը Հատուշիլի որդին Մուրսիլ I քաղաքական կեդրոնը Նեսայէն կը փոխադրէ Հասուսաս քաղաքը։ Յետոյ կ'արշաւէ Սիւրիա, կը վերագրաւէ Հալպան, կը տեղահանէ բնակչութիւնը և կը փոխադրէ փոքր Ասիա. կը գրաւէ Եփրատի ափին Կարկեմիս քաղաքը։ Հալպայի և Կարկէմիշի գրաւումը կը բանայ անոր առջև Բաբելոնի ճամբան։ Ան 1806 թ. կարշաւէ Բաբելոն, կը գրաւէ, կը գերէ, կ'աւարէ և հարստացած կը վերադառնայ Հատուշաշ։ Անոր արշաւանքները աւարի նպատակով էր։ Չէր կրնար փոքր Ասիայէն կառավարել Միջագետքը։ Մուրսիլ I-ը կ'ըսպաննուի և անոր յաջորդները կը չարունակեն նուաճումները Թէ Եփրատի չուրջը և Թէ դէպի հիւսիս՝ Սև ծովի ափերը։ Տելեպինուս մէկ գրութեան մէջ կը պատմէ իրեն նախորդներու գործերու մասին։ Ան կը թագաւորէ մինչև 1650 թ.։ Անկէ վերջ մենք ոչինչ գիտենք

հաթական մեծ պետութեան մասին։ Շուրջ երկու հարիւր տարի անոր պատմութիւնը մեզ անյայտ է։ Անոր գրաւումները դուրս կուգան ձեռքէն։ Գուցէ անոր ընկերակցութեամբ Մլեւիայէն և Եփրատէն քաշուիլը կապ ունի Հիւքսոսներու իշխանութեան հետ, որոնց մէկ թևը կը հասնէր Սիւրիա, հիւսիսային Միջագետք։ Հաթերի արքունիքն ալ խաղաղ չէր. դաւադրութիւնները, սպանութիւնները սովորական երեւոյթ կը դառնան։ Ակէ կ'օգտուին Ասուրները, որոնք կը գրաւեն Կապադովկիան, Կիլիկեան. Նահարինան. Նչանաւոր կարաւանային առևտուրի քաղաքները՝ Հալպան և կարկէմիշը կ'իյնան Ասորեստանի ձեռքը։ Հաթական պետութեան այս թուլացումն ու քայքայումը կը տեւէ մինչև 1470 թ. երբ ան նորէն կ'երեւայ Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան բեմին վրայ։ Այս թուին Թութալիա II կը վերականգնէ հաթական պետութիւնը։ Ան հիմնադիրն է հաթական երկրորդ մեծ պետութեան, որ կը տեւէ մինչեւ 1200 թիւը։ Հաթերու քաղաքական հոլովոյթի այս երկու շրջանները գանազանելու համար առաջինը շրջանը՝ 2000-էն մինչեւ 1650 թ. կ'անուանենք հին պետութեան շրջան, իսկ 1470-էն մինչեւ՝ 1200 թ. նոր պետութեան շրջան։ Երկու դարի թուլացումէն և անիշխանութենէն ետքը ան նոր թափով կ'երեւայ պատմութեան մէջ. այդ երկու դարերու ընթացքին աւելի կ'ամրանայ հաթ ժողովուրդը կազմող բազադրիչ տարրերու միութիւնը, աւելի կը մեծնայ հաթ ղեկավար ռազմիկ ազնուականութեան քանակը. տեղացիներէն խաւ մը կը բարձրանայ, տեղ կը գրաւէ ղեկավարութեան, վարչութեան և զօրքի հրամանատարութեան մէջ։

Հաթերու քաղաքական վերածնութիւնը կը կատարուէր արեւելքի պատմութեան այն պահուն, երբ Հիւքսոսներու պետութիւնը կործանուած էր, եգիպտացիները գրաւեր էին Միջերկրականի եզերքները, երբ քանի մը տարի յետոյ Թութմէս III պիտի երեւար Եփրատի ափին, երբ նոր կը կազմակերպուէին Միտանիի ուժերը՝ եգիպտացիներուն դիմադրելու համար։

ՇՈՒԲԻԼՈՒԼՈՒՄԱ.— Հաթական պետութեան մեծագոյն դէմքը Շուբիլուլուման է, 1400–1360։ Անկէ առաջ երկրորդ հաթական պետութիւնը ունեցաւ չարք մը նշանաւոր դէմքեր, որոնք դուրս բերին երկիրը ներքին անիշխանութենէն, բռնեցին փոքր Ասիոյ միացումի և նոր նուաճումներու ճամբան։ Այս բոլորէն օգտուեցաւ Շուբիլուլուման։ Անոր գործերը մեզի լաւագոյն ծանօթ են այն դաշինքներու չնորհիւ, որ ան կնքեց իր ժամանակի թագաւորներու հետ։ Անոր տարեգրութիւնները հասեր են մեզի և կը ծառայեն իբրեւ աղբիւր։ Անոր մասին կը խօսին հարեւան ազգերու դպիրները՝ իրենց թագաւորներու տարեգրութեանց մէջ։ Անոր գաղաքական գործերն ուղղուած էին երեք հարցերու լուծման։ Առաջին՝ սիւրիական հարցը, երկրորդ՝ Միտանի խնդիրը, երրորդ՝ փոքր Ասիոյ խաղաղացման գործը։

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՄԻՏԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Տեսանք թէ ինչպէս ան ստեղծեց գաղաքացիական պայքար Միտանիի պետութեան մէջ։ Քանի գոյութիւն ունէր Միտանին, անկարելի էր հաթական պետութեան մեծացումը Եփրատի ափերուն և Սիւրիոյ մէջ։ Միտանի-եգիպտական դաշինքը ատոր արգելք էր։ Սիւրիա իջնալու համար Շուբիլուլուման իր առջեւ պիտի գտնէր եգիպտական բանակը, իսկ իր ձախ թեւը պիտի վտանգուէր Միտանի-մարիաններով։ Միտանին թուլացուց։ Բայց իր ծրագրի մէջ չէր մտներ Խարրի պետութեան ուժեղացումը՝ հարաւ–արեւմտեան Հայաստանի մէջ։ Երբ վերջինս Սուտասնա II ի օրով յարձակեցաւ Միտանիի վրայ, Շուբիլուլուման հանդէս եկաւ իբրեւ պաշտպան Տուշրատտայի ժառանգի՝ Մատիուազայի գահակալական իրաւունքներուն։ Վերականգնուեցաւ փոքրացած Միտանին. իր միջամտութեան իբրեւ վարձք Շուբիլուլուման, ինչպէս ըսինք, գրաւեց կարկէմիշը և Հալպան՝ և իր երկու որդիներուն համար ստեղծեց իշխանութիւններ եգիպտական սահմաններուն մօտիկ։

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՍԻՒՐԻԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Շուրջ բիւրեղումայի օրով եգիպտոսը ներքնապէս կը տկարանար։ Հոն Ամենոֆիս IV-րդը զբաղուած էր կրօնական բարենորոգումներով, որոնք պիտի ամրացնէին եգիպտական մեծ կայսրութեան հիմերը, բայց իրականին մէջ այս բոլորը միայն խախտեցին այն։ Ամենոֆիսը երկիրը մատնեց կրօնական անիշխանութեան։ Եգիպտոսի հեղինակութիւնը Պաղեստինի և Փիւնիկէի մէջ ինկաւ։ Բարենորոգիչ փարաւոնը ուշադրութիւն չդրաւ կայսրութեան ասիական հողերու պաշտպանութեան։ Ասկէ օգտուեցաւ Շուբիլուլուման, որու գործակալները բոլոր քաղաքներու մէջ առաջացուցին դէպի Հաթթերը յարող հոսանքներ։ Եգիպտոսի ներքին թուլացումէն օգտուեցան մանաւանդ անապատի թափառական ցեղերը, Պետեւիները։ Անոնք կայուն իշխանութիւն և ուժեղ բանակ չգոյնելով իրենց առջեւ կը յարձակէին հարուստ քաղաքներու վրայ, կ՚աւերէին և մեծ աւարով կը վերադառնային իրենց անապատները։ Անոնք կործանեցին Բիբլոսը, ուր եգիպտական հարուստ դաղութ կար։ Շուբիլուլուման օգտուեցաւ եգիպտոսի թուլութենէն և Սիւրիոյ անիշխանութենէն։ Անոր բանակը առանց դիմադրութեան հասաւ մինչև Երուսաղէմ, որ կարաւանային առեւտուրի նշանաւոր կեդրոն էր։ Ան կործանեց Քաաճա ամրոցը և ջարդեց կատէշ բնիդաքաղաքի պահապան զօրաբաժինը։ Եփրատի աջ թեւի հողերը մինչև Պաղեստին այլեւս եգիպտական իշխանութեան չէր ենթարկուեր։ Այս յաղթութիւններէն ետքն է, որ ան կրասեղծէր Հալպայի իշխանութիւնը իր որդիներէն մէկուն համար։

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ.— Շուբիլուլուման հարկադրուած էր երկար ժամանակ զբաղուելու Փոքր Ասիական ներքին հարցերով։ Այս է պատճառը, որ ան աւելի գործօն միջամտութիւն երեւան չբերեց եգիպտական ճակատին վրայ։ Ան շուրջ քսան տարի նուիրեց Փոքր Ասիոյ ցեղերու ապստամբութիւնները ճնշման, ամուր իշխանութեան հաստատման։

Վատահ կարելի է ըսել, որ եթէ Շուբիլուլումայի առջեւ դրուած չըլլար Փոքր Ասիական հարցը, ան կը լուծէր եգիպտական կայսրութեան ասիական գաղութներու խնդիրը արմատական ձեւով, կը գրաւէր Միջերկրականի Սիւրիական Պաղեստինեան ափերը։ Փոքր-Ասիան խառնարան էր ցեղերու, լեզուներու, անկախ տոհմերու։ Անոնց և կեդրոնական իշխանութեան մէջ կապերը չատ թոյլ էին։ Սև ծովու ափերուն, Ալիսի ակունքներու մօտ, եփրատի ափերու ցեղերը զօուարութեամբ կ'ընդունէին Հաթ թագաւորներու իշխանութիւնը, չէին ենթարկուիր «մեծ արքայի» փոխարքաներուն և միշտ կ'ապստամբէին, երբ տեսնէին, որ իշխանութիւնը հեռու է իրենցմէ կամ մեուլացած։ Իրօք Հաթ թագաւորները չտեղեկցին միացեալ, մէկ կեդրոնէն կառավարուող թագաւորութիւն մը, այլ դաշնակցային պետութիւն, որուն մէջ դաչնակցող կողմերը նախկին տեղական իշխանաւորներն էին։ Անոնք պահեր էին իրենց բոլոր իրաւունքները՝ Հաթ թագաւորներուն միայն հարկ կուտային և զօրք։ Շուբիլուլուման կը կռուէր կասկասներու, Գալաններու դէմ և յատկապէս Հայասայի և կարանիներու դէմ։ Շուբիլուլուման այս երկիրներու վրայ կառավարիչ կը նշանակէ իր հաւատարիմ մարդոց։ Այսպէս Հայասայի կառավարիչ կը նշանակէ Հուֆանայիճ, որ սակայն կ'ապստամբի «մեծ արքային» դէմ։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ.— Ամենոֆիս IV-րդը թուլցուց եգիպտոսի ռազմունակութիւնը։ Անոր յաջորդը Թութանխամոնը վերականգնեց հին հաստատութիւնները, վերանորոգեց Ամոնի պաշտամունքը, երկիրը որոշ չափով խաղաղեցուց։ Բայց XVIII-րդ հարստութիւնը այլեւս պետական ու զինուորական չրջանակներուն մէջ յարգ չունէր։ Անոր փոխարինեց XIX-րդ հարստութիւնը, որ եգիպտոսին տուաւ չատ մը փայլուն դէմքեր. սոսկ կը ջնայն վերագրաւել Պաղեստինը, Փիւնիկէն և հասնիլ Եփրատին։ Սեթի I (1320—1300)։ Ռամսես II (1300 1234) նոր էջ կը բանայ եգիպտոսի զինուորական պատմութեան մէջ։ Անոնց

գործերը արձանագրուած են Լիւքսորի և Կարնակի մեծ տաճարներու պատերուն և սիւներուն վրայ։ 1320 թ. Սեթի I կը մտնէ Պաղեստին, ցրիւ կուտայ անապատի Պետեւինեռու զօրքերը և կը վերահաստատէ կարգը։ Ան կը գրաւէ փիւնիկեան քաղաքները, կը նորոգէ նաւահանգիստները. եգիպտական նաւերը նորէն կը յաճախեն Փիւնիկիոյ նաւահանգիստները՝ Սիւրիոյ և Փիւնիկեան քաղաքներու բարիքները եգիպտոս տանելու համար։ Եգիպտական մէկ բանակ կը մնայ Բիբլոսի մէջ. իսկ ուրիշ զօրաբանակներ կը պաշտպանեն արդասաբեր հողամասերը անապատի յարձակումներէն։ Սեթիի հարիւրաւոր գերիներ կը բռնէ և կը զոհէ Ամոն աստծուն։ Երկրորդ անգամ կ'արշաւէ Ասիա, գրաւելու համար Նահարինան՝ Որոնդէսի հովիտը։ Կը պաշարէ և կը վերագրաւէ Կադէշը։ Կադէշի մօտ հաթ-հգիպտական բանակները կը հանդիպին իրարու. հաթական բանակի գլուխը կանգնած էր Մուրսիլ II-ի որդին, Մուրվատալուն։ Հաթերը կը պարտուին և փարաւոնը կը տօնէ իր յաղթանակը կրօնական արարողութիւններով։ Ամոն աստուածը չդլապատուած ասիական և կատէշի աստուածներով կ'ընդունի Սէթի նուէրները, գերիները և յաղթանակի նշանները։ Բայց չնայած այս յաղթանակին եգիպտացիները Եփրատին չհասան։ Անոր անմիջական ափերը մնացին Հաթերու ձեռքը։

ՌԱՄՍԷՍԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ.— Ան աւելի մեծ ծրագիր ունէր կայսրութեան ընդարձակման համար։ Կը յայտարարէր, որ պիտի վերագրաւէ Սիւրիան և խորտակէ հաթական ուժերը։ Անոր գահակալութեան սկիզբը Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական կացութիւնը հետեւեալն էր։ Եփրատէն արեւմուտք, Սիւրիայէն հիւսիս հաթական մեծ կայսրութիւնն էր, որու քաղաքականութեան առանցքը Եփրատի ափերուն, Սիւրիոյ տէր դառնալն էր։ Տիրոս, Սիդոն, Գէյրութ քաղաքները, ինչպէս և երկրի ներքին գաւառները հպատակուեր էին Եգիպտոսին և բարեկամութիւն ցոյց կուտային անոր։ Աւելի հիւսիս ինկած երկիրները՝ Նահարինան, Որոնդէսի չուրջը

ՀԱԹԱԿԱՆ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

կազմուած իշխանութիւնները, կազէչը հաթական ազդեցութեան գօտի էին դարձեր. Բիբլոսը և հիւսիսային Փիւնիկէն աչքի կ'իյնային հակաեգիպտական իրենց զգացումներով։ Այս պայմաններու մէջ Հաթերու թագաւորը գիւրութեամբ կրնար ուժեր հաւաքել Եգիպտոսի դէմ։

Թէ Եգիպտոսի և թէ հաթական բանակներու մէջ կային նոր թարմ ուժեր։ Հիւսիսէն հարաւ կ'իջնէին Ախացիները, Լիկիացիները, Դանայցիները, Սարդերը և ուրիշ չատ հնդեւրոպական ցեղեր, որոնք ողողեր էին Եգէական կղզիները փոքր Ասիոյ արևմտեան եզերքները և արդէն երեք էին Պաղեստինի, Եգիպտոսի և Լիպիոյ ափերուն։ Անոնք արկածախնդիր, լաւ զինուած ծովահէններ էին, որ ափ կ'իջնէին, կը մտնէին երկրի խորքերը, կը կոտորէին և կը կողոպտէին։ Ասոնց դէմ կը պայքարէին թէ Հաթ թագաւորները, թէ փարաւոնները։ Ասոնց դէմ պայքարելու միջոցներէն մէկն ալ իրենց բանակի մէջ առնելն էր։ Ասոնք իրենց ուժերը իսպառ կը բերէին անոնց, որոնք լաւ կը վարձատրէին։ Շատերը մտան հաթական բանակներու մէջ, չատերուն տեղ տուաւ Ռամսէս II։ Անոնք զինուած էին նոր զէնքերով՝ երկբերան կացիններով, երկար գաշոյններով։ Այս նոր եկող «ծովահէնները» ուժեղցուցին երկու թշնամի բանակները, բայց անոնց մեծ ղանգուածը հաստատուեր էր Եգէական ծովի կղզիներուն վրայ և ասիական ափերուն. ասոնք կտրեցին Հաթերուն ծովէն և օղակեցին անոր հիւսիս-արևմուտքէն։ Նեղուցներն ալ անոնց հսկողութեան տակն էր։ XIV-րդ դարուն կ'ըստեղծուէին այն ուժերը, որոնք դար մը ետքը բախտորոշ դեր պիտի խաղային Հաթերու քաղաքական կեանքի մէջ։ Այդ նոյն ժամանակ՝ հարաւէն XIX-րդ հարստութեան փարաւոնները վերսկսեցին իրենց յարձակողականը Հաթերու դէմ։

Հիւսիսի՝ հնդեւրոպական նոր ցեղերու և հարաւի մէջ որոշ համաձայնութիւն կար։ Ռամսէս II-ի գործակալները կ'աշխատէին Ասորեստանի պալատի մէջ, փոքր Ասիոյ մէջ. կը ջանային ապստամբեցնել հաթական դաշնակցու-

թեան անդամ իշխաններուն, անոնք կը գործէին Հաթերու թիկունքը, անոր հարևան մեծ և փոքր պետութիւններու մէջ։ Հաթերն ալ իրենց հերթին դաշնակիցներ կ'որոնէին։ Համաձայնութեան եկան Պոնտոսի՝ Կիզուատնայի թագաւորութեան հետ։ Մուտալուն դաչինք կ'առաջարկէ Հալպայի իշխանին, ոտքի կը հանէ Պէտէիներուն, խլտումներ կ'ըստեղծէ Պաղեստինի մէջ։ Անոր հետ կը դաշնակցին Նահարինայի, Կարկէմիշի, Կիլիկիայի, Կադէշի և Արվատի իշխաններն ու թագաւորները։ Նախքան զինուորական գործողութիւնները՝ երկու կողմերն ալ դիւանագիտական զեղուն գործունէութիւն կ'ունենան, դաշնակիցներ կ'ապահովեն։

ԿԱԴԷՇԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 1295 Թ.— Ռամսէս II-ի գահակալութեան հինգերորդ տարին Եգիպտոսի բանակները կը մտնեն Որոնդէսի հովիտը, զօրքը կ'առաջնորդէր փարաւոնը անձամբ։ Անոր նպատակը Կադէշի գրաւումն էր, որուն տակ մինչ այդ տեղի էին ունեցեր քանի մը ճակատամարտներ։ Կադէշը կառուցուած էր Որոնդէսի ափին, ան Նահարինայի պաշտպանութեան բերդն էր։ Առանց Կադէշի գրաւման անկարելի էր հաստատուիլ Եփրատի ափերուն, պահել Հալպան և Կարկէմիշը։ Կադէշի տակ դիրքաւորուած էին Հաթերը իրենց դաշնակից ուժերով։ Կեղծ լրտեսները և հաթական սուրհանդակները, որոնք իններ էին փարաւոնի ձեռքը, կը զեկուցէին թէ հաթական զօրքերու գլխաւոր մասերը հեռու են քաղաքէն, որ քաղաքի ամրութիւնները պաշտպանուած են չատ մօտ քաղաքապահ զօրքերով, հետեւապէս Եգիպտացիք դիւրութեամբ կրնան գրաւել Կադէշի ամրութիւնները։ Ռամսէսը այդ տեղեկութիւններու հիման վրայ Որոնդէսի ծանծաղուտներով՝ իր յառաջապահ բանակը կը շարժէ Կադէշի վրայ. բայց զօրքի մեծագոյն մասը դեռ հեռու էր։ Միայն ամրութեանց տակ բոնած գերիներէն կ'իմանայ, որ թշնամիի գլխաւոր ուժերը քաղաքի մէջ են և մէկ մասն ալ յարմար դիրքեր է գրաւեր հիւսիսային գծի վրայ։ Հաթերու առաջապահ ուժերը կ'բակըռին յարձակողականը։ Եգիպտացիներու առաջ նահանջի

ճանապարհ չկար։ Պէտք էր ընդունիլ կռիւը։ Եգիպտական բանակը կը կոտորուի։ Ռամսէսը կը կտրուի իր գլխաւոր ուժերէն։ Փարաւոնին կը փրկէ միայն իր անձնական ա֊րիութիւնը և իր թիկնապահներու և փոքրաթիւ զինուոր֊ներու անձնուիրութիւնը։ Ռազմակառքի վրայ կանգնած Ռամսէս II. կը դիմէ իր «հօրը», Ամոն աստծուն, կը խընդ֊րէ անոր օգնութիւնը և խիզախօրէն կը յարձակի թշնամիին վրայ։ Մինչ այդ կը հասնին եգիպտական գլխաւոր ուժերը և անմիջապէս կը մտնեն կռուի մէջ։ Այժմ եգիպտացիք է, որ գերակշռութիւն կ'ըստանան. հաթական և անոր դաշնակից ուժերը կը նահանջեն։ Բայց կռուի ելքը կը մնայ անորոշ։ Կադէշը կը մնայ Հաթերու ձեռքը. երկու բանակներ պատրաստ չէին նոր կռուի համար. ուստի կը նահանջեն մէկը՝ հարաւ, միւսը՝ հիւսիս։ Հաթական բա֊նակները կը կեդրոնանան հիւսիսը՝ Եփրատի ափին. իսկ Ռամսէսը Քանանի մէջ կը պատժէ նորքին թշնամիներուն՝ Գալիլէի ապստամբներուն։

Կադէշի ճակատամարտը պատմութեան առաջին մեծ ճակատամարտն է, որ կատարուեցաւ որոշ ռազմավարու֊թեամբ։ Հաթերը հանդէս բերեցին ոչ միայն արիութիւն, այլ և որոշ ռազմավարութիւն։ Անոնք փորձուած դիրքա֊յին կռիւ մղողներ էին։ Այնուհետեւ Ռամսէսը տասնվեց տարի չարունակ կռիւներ պիտի մղէր ոչ միայն Հաթերու դէմ, որոնք երբեմն ճարպիկ պարտիզանական կռիւներ կ'ր֊նէին, այլ և տեղացի սեմական ցեղերու, իշխաններու և քաղաքներու դէմ, որոնք երբեք չհաշտուեցան եգիպտական իշխանութեան հետ։

ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— 1290 թ. մեռաւ Հաթերու Մու֊տալու թագաւորը։ Անոր վերջին տարիներուն և անկէ ետքը հաթական արքունիքը դաւադրութիւններու և պայ֊քարի կեդրոն դարձաւ։ Միայն 1281 թ. Հաթուշիլ III ա֊մուր կ'ըզգար իրեն գահի վրայ։ Ասոր օրով Մերձաւոր Ա֊րեւելքի քաղաքական հորիզոնին վրայ նոր ուժեր երեւան կուգան։ Հաթական կայսրութիւնը վտանգուած էր Արեւել֊

քէն, ուր Ասորեստանը կը դառնար առաջնակարգ ռազմիկ ուժ, ևն XIV-րդ դարու վերջին դրաւեց Միտանի հողերը, կործանեց պետութիւնը և Հէթերը բան մը չկրցան ընել ատոր դիմաց։ XIII-րդ դարու սկիզբներուն հարթեգիպտական կռիւներու ժամանակ Ասորեստանը կ'ըսպառնար հարթերու ձախ թեւին։ Եւ եթէ ան, չանցաւ յարձակման՝ պատճառը այն էր, որ ան զբաղուած էր Հիւսիսային Միջագետքի, Բաբելոնի հողերուն տէր դառնալով։ Մուտալու մահէն ետքը Սալմանասար I Եփրատը բարձրանալով կը գրաւէ Կարկէմիշը, որ հարթական առաջապահ բերդերէն մէկն էր Եփրատի վրայ։ Հարթերը պիտի զործէին այժմ և՛ Ասորեստանի և՛ Եգիպտոսի դէմ, բան մը, որ անոնք անկարող էին մանաւանդ որ հիւսիս-արեւմուտքէն ալ իրենց թիկունքը ապահով չէր։ Ռամսէս II-ն ալ աւելի լաւ կացութեան մէջ չէր։ Ան իր ուժերը կ'ըսպառէր ասիական ճակատի վրայ, ոչ տեղացիներու համակրանքը չունենալ կրցաւ, ոչ ալ անոնց հնազանդութեան բերելու յաջողեցաւ։ Ամեն տեղ ան կը տեսնէր հարթական գործակալներուն և ապրուստամբ սեմական ցեղերուն ու իշխաններուն իր բոլոր ճիգերը հասնիլ Եփրատին, որու ափին կանգներ էին XIX-րդ հարստութեան վարաւոնները, իզուր անցան։ Պէտք էր վերահաստատել խաղաղութիւնը։

1278 թ. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆԳԸ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՒԱՍԱՐԱԿՇՌՈՒԹԻՒՆԸ.— Խաղաղութեան բանակցութիւնը կը տեւէ երկար. իվերջոյ փոխագարձ զիջումներով հաշտութիւնը կը կնքուի 1278 թուին։ Դաշինքը ամբողջութեամբ փորագրուած է թէբէի երկու տաճարներու պատերուն վրայ՝ Կարնակի Ամոնի տաճարի և Ռամսէս II-ի չիրիմի մատուռի պատերուն վրայ։ Դաշնագրի աղիւսատախտակ մըն ալ գտնուած է Հատուշաշի դիւանատունը. այդ ալ դաշինքի հարթական օրինակն է։ Դաշնագիրը կը գրուի երկու երկիրներու բոլոր աստուածներու հովանիին տակ և դաշինքն ալ կը կնքուի անոնց անունով։ Դաշինք կապող երկու թագաւորներն ալ իրաւունքով, ազգեցու-

թեամբ հաւասար կը համարուին։ Եգիպտական փարաւոնը կը բանակցի, դաշինք կը կնքէ հաթական մեծ պետութեան թագաւորի հետ՝ որպէս հաւասարը հաւասարի հետ։ Երկուքն ալ «մեծ թագաւորներ» են, երկուքն ալ «եղբայրներ» են։ «Ես անոնք այժմ աւելի եղբայրներ են քան անցեալի մէջ»։ Երկու գահակալները կը խոստանան յաւիտենական բարեկամ ըլլալ և խաղաղութիւնը պահել։ Անոնք կը խոսին նաև իրենց որդիներու անունէն։ կը խոստանան փոխադարձ յարձակում չգործել իրարու սահմաններու վրայ. սահմանները կը մնան նոյնը ինչ որ կռիւներէն առաջ էր. Պաղեստինը, Փիւնիկեան քաղաքները կը դառնան եգիպտական. Հիւսիսային Սիւրիան կը մնայ հաթերուն։ Դաշնակցող կողմերը կը խոստանան փոխադարձ օգնութիւն, եթէ երրորդ ուժ մը յարձակի անոնցմէ մէկն ու մէկու վրայ։ Ծօդուած մըն ալ նուիրուած է երկու թագաւորներու դէմ ըլլալիք ներքին՝ ապստամբական չարժումներուն։ այդ պարագային դաշնակցող կողմերը պիտի ղինական օգնութիւն մատուցանեն ապստամբութիւնը ճնշելու համար։ Անոնք կը խոստանան քաղաքական. փախստականներուն տեղ չտալ։ Այս դաշինքը աւելի ամուր հաստատուն դարձնելու համար կողմերը կը կապուին խնամիական կապերով։ Ռամսես II կ'ամուսնանայ Հաtուսիլի աղջկան հետ և այս առիթով հաթական թագաւորը կ'այցելէ Եգիպտոս։ Հաթական իշխանուհին կը դառնայ եգիպտական թագուհի. ինչպէս ժամանակին Միտանի իշխանուհիները Եգիպտոսի մէջ թագուհի կ'ըլլային։ Ան կ'ընդունի նոր եգիպտական անուն՝ Մաթնիֆրու-Ֆա, որ կը նշանակէ «ան ով կը տեսնէ աստուածային գեղեցկութիւնը»։

Այս համաձայնութեամբ արեւելքի մէջ ստեղծուեց ուժերու հաւասարակշռութիւն։ Բայց ասոր դէմ էին երկու ուժեր՝ Արեւելքի մէջ Ասորեստանը և Արեւմուտքի մէջ՝ հնդեւրոպական նոր ցեղեր՝ «ծովերու ժողովուրդները», որոնք երեւացին դարու վերջին և հիմնովին յեղաշրջեցին եղած, ստեղծուած հաւասարակշռութիւնը։

Ե· ԳԼՈՒԽ

«ՇՈՎԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ» ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ ՀԱԹԵՐՈՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Այն պահուն, երբ Հաթերը երկարատեւ պատերազմնե֊րէն ետքը՝ պիտի նուիրուէին իրենց երկրի վերաշինու֊թեան, ենթարկուեցան «Շովերու ժողովուրդներու» արշա֊ւանքին։ Այդ բանը հնդեւրոպական ցեղերու մեծազանգուած թափանցումն էր Մերձաւոր Արեւելք։ Եկուորները կուգային տաք երկիրներ, արդաւանդ հողեր գտնելու, նոր հայրենիք որոնելու։ Կուգային չարժական իրենց ունեցուածքով, ըն֊տանիքով։ Անոնց բազմաթիւ ցեղերը տեւական չարձա֊կումներով խախտեցին 1278 թուականին ստեղծուած հաւա֊սարակշռութիւնը։ Տեսանք այդ ցեղերէն հատուածներ Ռամսես II-ի և Հատուշիլ III-ի բանակներու մէջ։ Անոնք հնդեւրոպական լեզուախմբին պատկանելով տարբեր անուն֊ներ կը կրէին։ Անոնց հայրենիքը Տանուպի ափերն էր, Թրակիան և Մակեդոնիան։ Հետեւակ և հեծեալ՝ անոնք մտան Ծովնաստան, Կրէտէ, Կիպրոս, Ասիոյ արեւմտեան չրջանները։ կղզիներէն անոնք անցան Լիպիա, Նեղոսի գե֊տաբերանը։ Կղզիներու վրայ հաստատուողները կ'ըղբաղ֊ուէին ծովահէնութեամբ. կը չարձակէին Կրէտէի ծաղկած քաղաքներու վրայ, կը կործանէին Կնոսի պալատը, կը կո֊տորէին քնակիչները և կը բռնէին անոնց տեղը։ Այս ար֊չաւոդները դանդաղօրէն իւրացուցին եգէական մչակոյթը։

Տեղացիներու և եկուոր ցեղերու, հին բարձր մչակոյթի և նոր պարզունակ կեանքի միաւորումէն կ'ըստեղծուի նոր բան մը, որ աստիճանաբար կատարելագործուելով ծնունդ կուտար չունական քաղաքակրթութեան։ XII—XI-րդ դա֊րերու աւերակներու, անկայուն կեանքի և քաոսի մէջէն

Եգէական կղզիներու և Փոքր Ասիոյ ծովամերձ չրջաններու մէջ, Յունաստանի եզրային գաւառներու վրայ հասակ կը նետէ յոյն ժողովուրդը և կը կերտէ Եւրոպայի պատմութեան առաջին գլուխը։ Առաջին արշաւողներուն կը յաջորդեն երկրորդ, երրորդ հոսանքները և իրենց հարուածներու տակ կ'առնեն Փոքր Ասիան ամբողջութեամբ և Եգիպտական կայսրութիւնը։ Հիւսիսէն եկողներու զանգուած մը յարձակեցաւ Տրոյա քաղաքի վրայ և կործանեց։ Տրոյաի չուրջը կատարուած դէպքերու և պատահած արկածախնդրութեանց մասին կը պատմէ Հոմերոսը «Իլիական»ի մէջ։ Փոքր Ասիական ժողովուրդները կը տեսնէին մարգկային նոր տիպ՝ բարձրահասակ, ճերմակամորթ, չիկահեր, կապուտաչեայ, նոր զէնքերով զինուած, ձևերնին ու ոտքերը զրահով ծածկուած. երկաթէ լայն և երկբերան կացինով. սաղաւարտը գլխին՝ այս բոլորը զարմանք և ահաբեկում կը պատճառէին տեղացիներուն։

ՄՈՒՇԿԻՆԵՐԸ.— Ծովային այս ժողովուրդներէն ամենէն ուժեղը և թիւով չատը և լաւ կազմակերպուածը Մուշկիներն էին. ասոնք մասն էին Փռիւգացիներու, անոնց յառաջապահը. ասոնք գաղթելով իրենց ցեղակիցներէն մըտան Փոքր Ասիոյ խորքերը։ Այստեղ իրենց միացնելով ուրիշ ժողովուրդներէն հատուածներ՝ թէ ներխուժողներէն, թէ տեղացիներէն, միասնական ուժերով յարձակեցան Հաթերու վրայ։ 1200 թուին Հատուշաշ մայրաքաղաքը կ'իյնայ Մուշկիներու ձեռքը. արքայական դիւանատունը այդ թուականէն ետքը այլեւս գրութիւններ չի պարունակեր։ Հաթական մեծ պետութիւնը կը կործանուի և հաթական ժողովուրդն ալ կը պատակուի բազմաթիւ հատուածներու, որոնցմէ սկիզբ պիտի առնեն նոր ժողովուրդներ և պետութիւններ։ Մուշկիներու դէմ կռուելու համար Հաթ թագաւորները Սիւրիայէն ետ կը կանչեն իրենց բանակները, բայց ասոնք ալ չի օգնեն։ Պետութիւնը կը կործանուի և հաթական ազնուականութիւնը, բանակը կը նահանջէ դէպի հարաւ՝ Միջին Եփրատի ափերը և կը կեդրոնանայ Կարկեմիշի

չուրջը։ Հոս հիմք կը դրուի հաթական երկրորդ պետութեան, որ քանի մը դար կ'ապրի և կը դառնայ հաթական քաղաքակրթութեան օրրանը։

ՓԻԻԳԻԼ.— Եկուորները Փոքր-Ասիայէն կը ցրուին զանազան ուղղութեամբ։ Փռիւգիացիները կը տեղաւորուին հաթական պետութեան արեւմտեան չրջաններուը, որ կը դառնայ ապագայ Փռիւգիան։ Հոսկէ Փռիւգացիք նոր հատուածներով տարածուեցան զանազան ուղղութեամբ։ Մուշկիները կործանելով հաթական պետութիւնը անցան սրեւելք և երեւացին Ասորեստանի սահմաններուն վրայ։ Սկսաւ երկարատեւ կռիւ մը Փռիւգ–Մուշկիներու և Ասուրներու մէջ։ Այս արշաւանքներն ու թափանցումները չարժման մէջ դրին նաեւ հաթական ցեղերը։ Ասոնք ընկրկեցին Փռիւգացիներու, Մուշկիներու առջեւ, թողուցին իրենց իշխանութիւնները, հարստութիւնները և դիմեցին հաթական պետութեան հարաւային և արեւելեան նահանգները։ Անոնց մէկ մասը կեդրոնացաւ, ինչպէս ըսինք, կարկէմիշ, իսկ աւելի մեծ զանգուածը կտրեց Եփրատը և մտաւ Հայկական բարձրաւանդակը։ Այս անծանօթ երկիր չէր հաթերու համար։ Շուբիլուլումայէն սկսած Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը, Եփրատի արեւելեան ափերը՝ Մոփքը՝ մաս կը կազմէին հաթական պետութեան։ Այս վայրերու մէջ, վաղուց ան, կ'ապրէին անոնց ցեղակից և լեզուակից ժողովուրդներ։ Հաթերու գաղթը եկաւ աւելի ամուրացնելու Հայաստանի քնակչութիւնը որպէս թիւ և հաթական քնոյթ տալու անոր որպէս որակ։ Կարելի է ըսել հնդեւրոպական «ծովային ժողովուրդներու» արշաւանքը Հայաստանի համար միանգամայն տարբեր հետեւանքներ ունեցաւ։ Ան ոչ թէ հնդեւրոպականացաւ, այլ հաթացաւ, հաթական տարրը գերակշռեց։ Թէպէտ այդ ժամանակներէն իսկ հնդեւրոպական հատուած մը Փռիւգացիներու գործակից, թափանցեց Հայասա, յետագայի Փոքր Հայքը։ Հոս տեղի ունեցաւ առաջին հանդիպումը և խաչաւորումը ազիանիկ Հայասաներու և հնդեւրոպական եկուորներու։ Հայոց պատմութեան վճռական չրջաններէն մէկն է սա։

«ԾՈՎԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ» ԵՒ ԵՓԻՓՏՈՍ.— *Եգիպտոս պակաս չտուժեց հիւսիսական ժողովուրդներու արշաւանքէն քան Հիթերը։ XIII-րդ դարու վերջին եգիպտական արձանագրութիւնները կը պատմեն անոնց արշաւանքներուն մասին։ Լիպէացիները կը յարձակին Եգիպտոսի վրայ, անոնք մինակ չէին, անոնց հետ են հիւսիսէն եկող Լիկիացիք, Մարդանները, Սագալասները, Տիրշէննները, Ախէացիները. սոսկ ահելի մեծ ցեղախումբերու մասերն են, հատուած՝ բաժանուած իրենց մայր զանգուածներէն, որոնք կը բռնեն ծովերու ուղիները և արկածախնդրութեամբ կը հասնին մինչեւ Ափրիկէի ափերը. ոմանք, ինչպէս Փղշտացիք՝ կրէտէէն դուրս գալով՝ կ'աստպատակեն Քանանի երկիրը, Փիւնիկէի եզերքները։ Ափրիկէ արշաւող ցեղերը դուրս կու գան Եգէական կղզիներէն, Փոքր Ասիոյ ափերէն։ Անոնք կը գրաւեն Կիպրոսը, և դարձնելով այդ կղզին ծովային խարիսխ, կը չարժուին հարաւ։*

Այդ արշաւանքներու պահուն մեռաւ Ռամսէս II-ի որդին Մենեպտահ փարաւոնը, երկիրը մատնուեցաւ անիշխանութեան։ Այդ բանը ծանր հետեւանք ունեցաւ Պաղեստինի, Միւրիոյ, Փիւնիկէի համար։ Մենեպտահ փարաւոնի օրով առաջին անգամ պատմութեան մէջ կը յիշուի «Իսրայէլի» անունը։ Անոնք անապատներէն կը թափանցեն Քանան և երեսատղէմէն հարաւ ու հիւսիս։ Արամէական ցեղերը որոնք կը մտնեն Եփրատի ափերով, կը հաստատուին Միւրիոյ օազիսներուն, գետերու հովիտներուն մէջ, կը հիմնեն չարք մը ծաղկած քաղաքներ՝ Համաթ, Համա, Դամասկոս։ Անոնք կը գտնեն առեւտրական-կարաւանային քաղաքներ։ Արամէացիք չուտով իրենց ձեռքը կը ձգեն Արգաստաբեր կիսալուսնի երկու թեւերուս առեւտուրը։

Այս պայմաններու մէջ՝ Եգիպտոսի գահը կը բարձրանայ 1200 թուականին գինուոր մը, որ կ'առնէ Ռամսէս III անունը և հիմնադիրը կ'ըլլայ XX-րդ հարստութեան։ Ան կը բարձրացնէ եգիպտոսի հեղինակութիւնն ու դիրքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ 1195 թուականին Ռամսէս III դուրս

կ'ընէ Լիպիացիները և իրենց դաշնակիցները Եգիպտոսէն։ Ան կը ջարդէ Փղշտացիները բայց կը հարկադրուի անոնց տեղ տալ Քանանի մէջ։ Փղշտացիները կը բռնեն ծովամերձ չրջանները։ Իսկ Իսրայէլի ցեղերը, որոնց անուններն կը յիշուի ապստամբներու չարքին, կը հաստատուին անոնց թիկունքը։

Ռամսէս III-րդ կրցաւ փրկել Եգիպտոսը ծովային ժողովուրդներու արշաւանքէն, բայց հարկադրուեցաւ զիջելու նոր ցեղերուն Սիւրիան, Քանանի երկիրը, ամբողջ ծովափնեայ չրջանները։ Եգիպտոսը ինքը սպառնալիքի տակ էր, կարելի էր սպասել, որ ան արժանանայ հաճախան մեծ պետութեան բախտին, բայց ազատուեցաւ, միայն կորանցնելով՝ ասիական իր գաղութները։ Այդ արշաւանքներէն ան դուրս եկաւ թուլցած։ XII-րդ դարու վերջերուն և XI-րդ դարու սկիզբները փակուեցաւ արեւելքի պատմութեան մեծ կայսրութեանց շրջանը։ Անոնց կը փոխարինեն նոր ուժեր, որոնք կազմակերպման մէջ էին։ Սակայն անիշխանութեան մեծ վերիվայրումներու այս չրջանը առանց նոր բան առեղծելու չէր փակուելու։ Երիտասարդ՝ արիական և սեմական ժողովուրդներ՝ եկան գրաւելու հիներու տեղը, տէր դառնալու անոնց ժառանգութեան։ Առաջ եկան նոր հասարակութիւններ, հանդէս եկան նոր ազգեր, և ակսան մշակուիլ նոր քաղաքակրթութիւններ։

Ջ. ԳԼՈՒԽ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԹԷԲԷԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

XVIII-րդ հարստութեան փարաւոնները Եգիպտոսը հասցուցին իր հզօրութեան բարձր աստիճանին։ Հիւքսոսներուն դաւրս ընկէց ետքը անոնք վերակառուցին երկիրն ու պետութիւնը։ Վերաշինեցին և ընդարձակեցին Թէբէն։ Ահմես I (1580—1554) և Ամենոֆիս I (1554—1540) վերաշինեցին Միջին և Ստորին Եգիպտոսի տաճարները։ Առաջինը վերանորոգեց Ամոն աստծու տաճարը Թէբէի, պատի տաճարը Մեմֆիսի մէջ։ Ազատագրուած ժողովուրդը բնական է, որ պիտի կառչէր աստուածներուն և անոնց երախտապարտ ըլլար իրենց ազատագրութեան համար։ Եգիպտոսի ազատագրական կռիւը կը մղուէր աստուածներու անունով և անոնց դրօշի տակ։ Թէբէն նորէն մայրաքաղաք դարձաւ և Ամոն-Ռայի համար նոր տաճարներ կառուցուեցան։

ՔՐՄԱԿԱՆ ԴԱՍԸ.— *Հիւքսոսներու օրով քրմական դասը չատ էր հալածուեր, ան կորնցուցեր էր իր կալուածները. հիմա ան կը կազմակերպուի և կը գրաւէ նախկին դիրքը։ Ամենոֆիս I մեծ կալուածներ կը նուիրէ քուրմերուն և տաճարներուն։ Ազատագրական պայքարի ժամանակ քրմական դասը միացաւ ազգային գործին և ազատագրուած երկրին մէջ ետքն ալ արքայական պալատի մէջ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերաւ։ Ան իր բարոյական ուժը ի պահս դրաւ վերանորոգուող պետութեան, փարաւոնները ալ՝ փոխարէնը վարձատրեցին քուրմերը կալուածներով, տուրուկներով,*

անաստուածներով։ Ամենէն հարուստը Ամոն աստուծոյ տաճարն էր, ան ունէր 30.000 ստրուկներ, որոնք կ'աշխատէին անոր հողերուն, այգիներուն, չոեմարաններուն մէջ։ Մեմֆիսի Պտան ունէր 3.000 ստրուկ։ Ըստ յունական աղբիւրներուն, եգիպտական հողերուն մէկ հինգերորդը քրմական դասին և աստուածներուն կը պատկանէր։ Նիւթական այս հարստութեան վրայ կը յենուէր քրմական աղդեցութիւնը և հեղինակութիւնը։

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ.— Ժողովուրդի խոնարհ խաւերը կը չարունակէին պաչտել իրենց հին աստուածները, կենդանակերպ ոգիները, գանազան առարկաներուն մէջ մարմնացած գերբնական ուժերը։ Անոնց կրօնական հասատալիքներուն մէջ կախարդութիւններ, գուչակութիւններ, անոտիապաչտութիւններ չատ կային։ Հասարակ դասի կրօնական գաղափարները ոչ մէկ զարգացում չէր կրած։ Բայց բարձր խաւը՝ քուրմերուն առաջնորդութեամբ մշակեր էր աւելի կատարեալ ու բարձր կրօնական գաղափարներ։ Առեղծուեր էր աստուածներու համակարգութիւն. անոնց գլուխը կը կանգնէր մէկը, որ աստուածներու պետն էր։ Թէբէյեան շրջանին ան մայրաքաղաքի Ամոն աստուածն էր։ Անոր չուրջը հաւաքուեր էին Մեմֆիսի Պտան, Հելիոպոլսի Ռա աստուածը։ Այս երորդութիւնը գերագոյն ուժն էր, որ կը կառավարէր տիեղերքը։ Անոնց հետ կը կապակցուէր արդարութեան և օրէնքի գաղափարները։ Անոնք կը հակէին, որ կեանքի մէջ արդարութիւնն իրականանայ։ Փարաւոնէն անոնք կը պահանջեն հակել, որ արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը թագաւորեն աշխարհի մէջ։ Կը ներչնչեն փարաւոնին «արդար օրէնքներուս» գաղափարը։ Աստծուն հաճելի են բարի գործերը, աշխատանքը, ողորմածութիւնը։ Ժողովրդական պատմուածք մը այսպիսի թելադրութիւններ կ'ընէ փարաւոնին. «Արդարութիւն սերմանեք, ինչպես ասուած, արդարութեան տէրը... որովհետեւ արդարութիւնը յաւիտենական է. ան միւս աշխարհն ալ կը մնայ ընողի հետ։ Պաժժ աւազակութիւնը, հովանաւորեք աղքատները»։

ՓԱՐԱՒՈՆԸ.— Երբեմն փարաւոնները աստուածներու հետ հաւասարազօր ուժեր էին. փարաւոնը նոյն աստուածն էր, միայն այս աշխարհի մէջ ապրող, որ մահէն ետքը պիտի միանար աստուածներու ընտանիքին։ Ան մարմնացած աստուածութիւնն էր։ XII րդ հարստութենէն սկսած փարաւոնը աւելի մարդացած է և մարդկայնացած։ Անկէ կը պահանջուի օժտուած ըլլալ բարձր առաքինութիւններով։ Փարաւոնի այս նոր ըմբռնումը մշակուեցաւ Եգիպտոսի պետական և ազգային փլուզումի չրջանին։ Ան աստուածներու հանդէպ պարտաւորութիւն ունի՝ տաճարներ կառուցելու, ազօթքներ ընելու, հարստացնելու աստուածներու տաճարները։ Պարտաւորութիւն ունի նաև մարդոց հանդէպ, հսկելու, որ արդարութիւնը մարդոց յարաբերութեանց մէջ գործադրուի։ Փարաւոնը աստուծոյ որդի է. ծանր պարագաներուն մէջ կը ոգեկոչէ իր «Հայրը», «Ամոն աստուածը»։ Ամոնը կը դեկավարէ պատերազմը, ամեն դժուարին անոր հովանիին տակ կը գտնուի։

ՆՈՐ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒԻԼԸ.— Շուրջ երկու դարի պատերազմները ծանրօրէն հարուածեցին եգիպտական բարձր դասը, ուրկէ դուրս կուգային քրմական պաշտօնեաներ, վարչական բարձր դեկավարութիւն, բանակի հրամանատարութիւն։ Ասոնք չընդհատուող պատերազմներու մէջ քայքայուեցան. երբեմն ալ ներքին խռովութիւններու զոհ կ'երթային։ Ասոնց փոխարինելու համար պատերազմներու ընթացքին առաջացաւ նոր դեկավարութիւն՝ զօրավարներ. ասոնց մէկ մասն անցաւ վարչական ծառայութեան։ Ասոնք անտոհմիկ էին, անցեալ չունէին, այլ բարձրացեր էին պատերազմներու, կռիւներու մէջէն և բոներ հին տոհմիկ ընտանիքներու տեղը։ Պատերազմը ստեղծեց նոր հարստացածներու դաս մը։ Ասոնք ալ հասարակութեան մէջ տեղ գրաւեցին։ Նոյն պատերազմը կը հարստացնէր զօրքն ու զօրավարը. անոնց կը թոյլատրուէր աւարել, թալանել։ Աւարէն բաժին կ'ըստանային նաև տաճարները։ Գրաւած երկիրներու մէջ որոշ հողեր կը յայտարարուէին

պետական սեփականութիւն, որոնց հասոյթը կը հաւաքուէր արքայական չեմարաններու մէջ։ Պատերազմը կը յեղաշրջէր եգիպտական հասարակութիւնը։ Հին կալուածատէր հարուստներու քովէ առաջ եկաւ նոր հարուստներու դաս մը, որ հոգի հետ միասին ձեռք ձգեց միջոցներ, բարիքներ, մեծաղներ, զարդարանքներ։ Ասոնք է, որ կը չրջապատէին վարաւոնը, անոր խորհրդատուներն էին ու գործակիցները։

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Եգիպտոսն այլեւս Նեղոսի չուրչն ստեղծուած թագաւորութիւն մը չէ. ան դուրս է եկած իր ազգային եւ բնական սահմաններէն եւ կազմած ընդարձակ կայսրութիւն մը, Նուբիայէն մինչեւ Եփրատ գետը։ Լիպիայէն մինչեւ Միտիոյ անապատը, Պետական վարչութիւնը աւելի մեծցած է, բարդացած։ Մեծ վէզիրի գործունէութիւնը ընդարձակուած է. ան կը դեկավարէր հերկրագործութիւնը, արդարադատութիւնը. անոր հսկողութեան տակ են պետական պահեստները, գանձարանը. ան ունի քանի մը օգնականներ։ Ամեն նոմի դլուխը կանգնած է կառավարիչ մը՝ վարաւոնի ազգականներէն կամ վստահելի մարդոցմէ։ Անոնց մօտ ստեղծուեր է խորհուրդ մը նոմի երեւելիներէն կազմուած։ Առաջուայ նման դպիրները կը վարեն գրասենեակները, գրի կ'անցնեն ամեն ինչ։ Հիմա անոնց թիւը աւելի չատ է. անոնք կը գրեն նաեւ ասիական լեզուներով, մանաւանդ բաբելական լեզուով, որ միջազգային լեզու էր դարձած։ Փարաւոնները ասիական իրենց հպատակ իշխաններուն, Միտանի եւ Հաթթ թագաւորներու հետ կը թղթակցին բաբելական լեզուով։ Երբեմն մեծ վէզիրի պաշտօնը կը յանձնուի Ամոն աստուծոյ քուրմերուն, որով քրմական դասը իր հսկողութեան տակ կ'առնէ աշխարհիկ իշխանութիւնը եւ վարչութիւնը։

ԲԱՆԱԿԸ.— Ընդարձակ կայսրութեան պաշտպանութեան համար պէտք էր մեծ բանակ։ Բանակի միջուկը եգիպտացին էր, նոմերէն հաւաքուած զօրքը։ Սկիզբը անոնք կը հաւաքուէին մէկ արշաւանքի համար. խաղաղութեան պահուն զօրք չէր պահուեր, բացի քանի մը սահմանապահ

դունդերէ և փարաւոնի թիկնապահ դունդէն։ Բայց XVIII-րդ հարստութենէն սկսած պատերազմները դարձան տեւական և մնայուն երեւոյթ. սկսաւ նուաճումներու չըր-ջանը. զօրքի թիւն ալ աւելցաւ։ Եգիպտացին այդքան մեծ յանակ տալ չէր կրնար. անոնց վրայ աւելցան վարձկան բանակները՝ Նուբիացիները, որոնք կը ղրկուէին ասիական սահմանը. ասիացիները, որոնք կը ղրկուէին Հարաւային Եգիպտոս, Լիպիացիները, որ Սինայի անապատը կը պահէին։ Մնայուն զօրքեր կը պահուէին Եփրատի ափե-րուն կառուցուած ամրութիւններու մէջ։ Վարձկաններէն էր կազմուած փարաւոնի թիկնապահ դունդը։ Այսքան մեծ բանակին անհրաժեշտ էր ղէնք, մթերք, հագուստ, պարէն։ Պետութիւնը երկրի բոլոր կողմերն ունէր պահեստներ, մը-թերանոցներ, բանակի կարիքները բաւարարելու համար։ Զինուորն ու զօրավարը կը վարձատրուէին հողերով, որ ժառանգաբար կ'անցնէր իրենց զաւակներուն, որքան զին-ւորն ու իր ժառանգները չարունակէին զինուորական ծա-ռայութիւնը։ Անոնք կ'ունենային աստիճանի բարձրացում, պատուանշաններ կ'ըստանային, Զօրքն ու զինուորութիւնը յարգի էին և բանակը կը համարուէր հարստանալու ու ա-ռաջանալու ասպարէզ։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏ.— XVIII-րդ հարստութեան փարաւոնները մեծ շինարարներ էին. տաճարական շինա-րարութիւնը առաջին կարգին կուգար. կը կառուցէին զամբարաններ իրենց յաւիտենական կեանքին համար։ Տա-ճարները իրենց հիմքով, պատերով, սիւներով մնացած են ու հասած են մեզի, որով ճիշտ գաղափար կուտան եգիպ-տական ճարտարապետութեան մասին։ Լաւագոյն և հա-րուստ տաճարները Թէբէի մէջ են և անոր չրջակայքը։ Տաճարը երեք անհրաժեշտ բաժիններ ունէր, խորանը, ուր կը դրուէր Աստուծոյ արձանը։ Ան իսկական սրբավայրն էր. հոն մտնել կրնային միայն փարաւոնները և քրմապետը։ Ան մութ, խոնաւ և խորհրդաւոր վայր մըն էր. ոչ մէկ բացուածք ունէր, ոչ մէկ պատուհան, բացի դուռէն։ Հոն

ամէն ինչ գաղտնիք էր, ամեն ինչ խորհրդաւորութիւն։ Հոն կուգար փարաւոնը աղօթելու համար, կը խնդրէր աստուծոյ օգնութիւնը։ Հոն, խորանի մէջ կ'առանձնանար փարաւոնը իր «հօր» հետ իր և պետութեան ծանր ճգնաժամային օրերուն։ Տաճարի երկրորդ մասը դահլիճն էր. հոս բազմաթիւ սիւներու չարքը կը բարձրանային դէպի վեր. անոնք կառուցուած էին լայն և հաստատ պատուանդաններու վրայ, անոնց վրայ կ'իյնար տանիքի ծանրութիւնը։ Սիւները կը վերջանան պապիրուսի և Լոտոսի ձև ունեցող անագլուխ-խոյակներով։ Դահլիճը աստուածներու ընդունելութեան և իրախճանքի, տօնակատարութեան վայրն է. հոն մտնել թոյլատրուած էր քուրմերուն, արքայական տան անդամներուն և արտօնեալներուն։ Տաճարի անբաժանելի մասն էր գաւիթը, որ չրջապատուած էր բարձր պարիսպներով, որ կը բաժնէր աստուածոյ տունը արտաքին աշխարհէն։ Հոն տօներուն կը հաւաքուէր ժողովուրդը. հոն կը կատարուէր տօնական արարողութիւնները, որ տեղի կ'ունենային ամբողջ ժողովրդի ներկայութեան։ Հաւատացեալները հոս կը բերէին իրենց նուէրները, զոհերը։ Տաճարը կը կառուցուէր քարի մեծ վանդակներէ. իսկ խորանը, ուր աստծուն նուիրուած ճառագայթ-սիւները՝ օբէլիսկները, վարդագոյն քարով կը չինուէին։ Գաւիթին մէջ կը բարձրանար օբէլիսկը, խորհրդանիշը արևի կենսատու ճառագայթներուն։ Դէպի տաճար կ'առաջնորդէր յատուկ պողոտայ մը, որուն երկու կողմերը իրարմէ հաւասար, համաչափ հեռաւորութեան վրայ կը հակէին քսֆինքսները։ Ասոնք Ամոնի տաճարի պողոտայի վրայ խոյի գլուխ ունէին։

Թէբէի Ամոն աստուծոյ նուիրուած տաճարը բազմաթիւ փարաւոններու գործն է և եգիպտոսի կրօնական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցը։ Հոս ճարտարապետի հանճարը սերտօրէն միացած է արձանագործի-քանդակագործի և փորագրողի աշխատանքի հետ։ Տաճարի պատերը և սիւները ունին արձանագրութիւններ, որ կազ-

մեր են դպիրները։ Անոնք կը պատմեն փարաւոններու ռազմական և քաղաքական գործերը։ Հոն գրուած են նաև չարականներ՝ փառաբանութիւններ, գովեստներ հիւսուած Ամոնի անուան։

ԹԱԳՈՒԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ.— Հարաւային Եգիպտոսը լեռնե-րով հարուստ է. տեսանք, որ անոնք կը չրջապատեն, կը սեղմեն իրենց մէջ Նեղոսը։ Այդ ժայռերը նիւթ կը մատակարարեն չինարարութեան։ Եգիպտոսի ճարտարա-պետութեան կառուցումներու կատարելութիւնը մասամբ քարի գոյութեան ենք պարտական։ Ժայռաչինութիւնն ալ՝ իրրև ուրոյն ճարտարապետական ճիւղ՝ մեծապէս զար-գացաւ Եգիպտոսի մէջ։ Նախ կը հարթէին ժայռի երեսը շատ ընդարձակ տարածութեամբ։ Անոր արտաքին կողմէն կուտային չէնքի կերպարանք։ Ճետոյ կը փորէին, այս աշ-խատանքը կը տեւէր տարիներ. կը փորէին շատ խորը. ժայռի մէջ կը կերտէին տաճար, չիրիմի մատուռ. այսինքն տաճարի բոլոր մասերը, սիւնազարդ սրահ և դահլիճ։ Եր-բեմն այդ փորուած տաճարները կ'րլլային քանի մը յար-կանի՝ մէկը միւսին վրայ բարձրացած։ Հոն կը տեղաւո-րէին աստուածներու և փարաւոններու արձանները։ Ժայռի պատերը կը զարդարէին պատկերագրութիւններով, կը գրէին աղօթքներ՝ Ռամսէս II-ի ժայռաչէն մատուռը յիշեան և հինգ մեծ խորաքիւն ունի և բազմաթիւ բաժանումներ։ Մուտքին առջև կը բարձրանայ փարաւոնի քսան մեծ բարձրութիւն ունեցող արձանը։ Ժայռաչէն տաճարներու, մատուռներու, նկարներու, քանդակներու, արձանագրու-թեանց նիւթը նոյնն է ինչ որ նախորդ չրջաններունը — թագաւորներու, իչխաններու ամենօրեայ կեանքը, ժա-մանցը, աչխատանքը, աստուածներու արկածները, Ռայի տիեզերական ճամբորդութիւնը, տաճարական մեծ տօնա-կատարութիւններու արարողութիւնները, փարաւոններու կոխները։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Թէբէական միապետութեան ժա-մանակը Եգիպտական գրականութեան ծաղկման չրջանն է։

Ան սկսաւ Մեմֆիսեան դարէն, սակայն զարդացաւ և խոր-
բացաւ միայն Թէբէական չրջանին։ Ինչպէս առաջ, հիմա
ալ գրականութիւնը կապուած է կրօնի հետ. իր ներչնչում-
ները կ'ըստանայ անկէ։ Մեզ հասեր են բազմաթիւ սրբա-
զան երգեր, օրհներգութիւններ աստուածներուն նուիրուած։
Գոյութիւն է ունեցեր աչխարհիկ գրականութիւն, որուն
մէջ պատմուեր է հասարակ ժողովրդի առօրեայ կեանքը և
հոգերը։ Կան խորհրդածութիւններ կեանքի և մահուան
մասին։

Թէբէական չրջանի բանաստեղծներէն մէկը կը գրէ
մարդկային գործերու և այս աչխարհի ունայնութեան մա-
սին։ «Ամեն ինչ իզուր է այս անցողիկ կեանքի մէջ, ո՞ւր են
երբմնի ասուածները, ո՞ւր են մեծ մարդիկ, որոնց մասին
երբեմն շատ կը խօսէին. ոչ ոք չէ վերադարձեր հան-
դերձեալ կեանքեն, անդրեիրիմեան աչխարհեն, որ մեզ պատ-
մէ անոր գոյութեան եւ մեռելներու բաժին ինկած բախտի
մասին։ Ո՞ւր են անցեալ տարուայ ձիւները։ Չկայ ոչինչ մր-
ցայուն, յաւիտենական»։ *Բանաստեղծը կոչ կ'ընէ բաւարար-
ուիլ ներկայով. օգտուիլ կեանքի հաճոյքներէն։*

Եգիպտոսի մէջ զարգացաւ նաև մարգարէական *գրա-
կանութիւնը։ Ան ժողովրդի սիրած գրականութեան ձևն է
և պահուած է անոր չրջանակին մէջ։ Ան կ'արտայայտէ
ընկերային տրամադրութիւնները, խոնարհ խաւերու աս-
պանքը։ Ըստ այս գրականութեան, յաճախ մարգարէ մը
ներչնչուած բարձր գաղափարներով և իմաստականութեամբ
կը կանգնի փարաւոնի առջև և կը խօսի երկրին սպառնա-
ցող չարիքներու մասին։ Նոյն՝ մարգարէական գրականու-
թեան կը պատկանին նաև այն գործերը, ուր կը մչակուի
չարիքի վախճանը և համատարած երջանկութեան ուս-
մունքը։ Այս բանը կը կապուի արդար փարաւոնի հետ, որ
պիտի գայ յետագային։ XIII-րդ հարստութեան օրով յայտ-
նի կ'ըլլան «Ապու-Ուռրի ազդարարութիւնները», երբ աբե-
ւելքէն կ'երեւան արչաւողները։ Այս գործը կարելի է հա-
մեմատել իսրայէլի մարգարէական գրականութեան հետ։

«Յուսահատի մը զոյցը հոգու ձեռ» գրուածքի մէջ հոգին կը ջանայ ապացուցել, որ մահը ոչինչ ունի ահռելի։ Այս գործի մէջ կ'երեւայ, որ եգիպտացիի կրօնական գաղափարները հանդերձեալ կեանքի մասին, նիւթական ըմբռնումներէն չատ է վեր բարձրացած։ Անդրշիրիմեան կեանքի համար, կը յայտարարէ հոգին. «Աւելորդ են եւ իզուր հսկայ գերեզմանները. զոհաբերութիւնը, հարուստ մոմիացումը, ուտելիքը եւ ցոյնիսկ կախարդութիւնները։ Բաւական են միայն մաքուր հոգին եւ մարդկային առաքինութիւնները»։

ՄԵՌԵԼՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— Թէբէական չրջանին մեռելներու պաշտամունքը հասեր էր իր բարձր աստիճանին։ Ատոր նպաստեց կրօնական յեղաչրջումը։ Հիմա բոլորն ալ կրնային անմահութեան հասնիլ՝ եթէ գործադրէին Օզիրիսեան ծէսերը։ Այդ բանը աւելի լաւ կ'ըզգացուէր Թէբէի մէջ։ Ան երկու քաղաքամաս ունէր՝ Նեղոսի երկու ափերուն։ Անոր ձախ ափին, «արեւմուտքը» մեռելներու քաղաքն էր։ Ամեն մեռել իր դամբարանն ունէր, մեծ թէ փոքր, աղքատ թէ ճոխ՝ այդ կախուած էր մեռածի ընկերային դիրքէն, նիւթական կարողութենէն։ Մեռելներու քաղաքը ամայի չէր։ Հոն մեռածներուն կ'ապրէր, քրմական դասէն սկսած մինչեւ յետին բեռնակիրը։ Ատոնք բոլորը կ'ըսպասարկէին մեռելներուն — կը պահէին, կը հսկէին դամբարաններու վրայ. զոհեր կը մատուցանէին. մումիացման գործողութիւնները կը կատարէին, կը գրէին, կը քանդակէին դամբարաններու վրայ. կրօնական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները կ'ընէին։ Ամեն օր հարիւրաւոր նաւակներ Նեղոսի մէկ ափէն հասարակութիւնը կը փոխադրէին «Արեւմուտք» մեռելներուն այցելութեան։ Մեռելներու քաղաքամասի մէջ կար բնակութեան չէնքեր, չուխմարաններ, տաճարներ։ Այս թաղամասին մէջ «Արեւմուտքի» ժայռերու մէջ ամեն փարաւոն դեռ իր կենդանութեան ժամանակ կը կառուցէր իր ժայռափոր գերեզմանը։ Հոն կը տեղաւորէին անոր մոմիան, արձանը, հարուստ ճոխ ուտելիքներ, խմիչքներ, սպասներ եւ կարա-

սիներ ու զարդեր։ Բոլոր մեծ փարաւոններու մոմիաները գտնուած են գրեթէ անոտարտ դրութեան մէջ։

ԱՄԵՆՈՖԻՍ IV-ԴԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ.— Եգիպտական կայսրութեան ստեղծման հետեւանքներէն մէկն ալ Ամենոֆիս IV-րդի կրօնական բարենորոգութեան փորձն է։ Կայսրութիւնը իր մէջ կը պարփակէր բազմաթիւ ժողովուրդներ՝ տարբեր իրենց պատմական անցեալով, մշակոյթով, լեզուով, կրօնքով։ Փարաւոնները որոշ կարգ, վարչութիւն մուծեցին լայնածաւալ պետութեան մէջ բայց այդ քիչ էր. պէտք էր անոր տալ հոգեւոր-կրօնական միութիւն։ Այդ պէտք էր կայսրութեան տեւականացման համար։ Տեղական ազգային կրօններէն բարձր պէտք էր բանեցնել կրօնական ուսմունք մը, որ հասկնալի, մատչելի ըլլար բոլոր ժողովուրդներուն։ Նոր աստուածոյ որոնումը և մէկ ուրիշ պատճառ ունէր։ Ամոն-Ռայի պաշտամունքը սերտօրէն կապուած էր հզօրացած քրմական դասի հետ, որ չատ ազդեցիկ էր պալատի և հասարակութեան մէջ։ Այդ դասը նաև նիւթական մեծ հարստութեան տէր էր։ Այդ քրմական դասի ճնշումներէն էր, որ փարաւոնը կ'ուզէր ազատագրուիլ։ Նաև պէտք էր ի նկատի ունենալ, որ թէ ան և թէ Ամենոֆիս III-րդ պատրիճ եպիսկոպոսներ չէին, անոնք Միտանիի իշխանուհիներէն էին ծնուած և ամուսնացած էին Միտանուհիներու հետ։ Ասիական արիւն կար անոնց երակներուն մէջ։ Քրմական դասի ճնշումներէն անկարելի էր ազատուիլ առանց մերժելու Ամոն աստծուն։ Շարունակ չփուելով ասիացիներու հետ՝ փարաւոնները կը կորսնցնէին ազգային ղգացումը, բարձր խաւերն ալ կը ծանօթանային ասիական աստուածներուն, որոնց չատերու մէջ կր տեսնէին տարբերակը իրենց աստուածներու։ Ոմանք ալ կ'որոնէին ազգային ու տեղական աստուածներէն բարձր ուժեր, որոնք կառավարէին բովանդակ տիեզերքը։ Մեծ արչաւանքները և կայսրութեան բռնեցումը չարժման մէջ էին դրեր փարաւոնները, անոնց չրջապատին հետ համաձայնութեան բերելու ասիական և եգիպտական աստ-

ուածները, համադրելով աւելի բարձր և կատարեալ մի-
թեան մը մէջ։ Մտածողներու, հոգեկան որոնողներու այս
չարքէն դուրս եկաւ Ամենոֆիս IV-րդը (1381—1360)։ Ան
արքայական գահի վրայ նոր կրօնի հիմնադիրը եղաւ։ Անոր
կրօնական ուսմունքի մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէր արևը,
որ ոչ կենդանակերպ է, ոչ մարդակերպ է. ան բարձրագոյն
էակ մըն է, որ կտրեր է իր կապերը կենդանական և
մարդկային աշխարհի հետ։ Ան միայն եգիպտոսի աստուած
չէ, անոր բարիքները հպիպտական ժողովրդի համար չեն
միայն։ Ան բոլոր երկիրներու և բոլոր ժողովուրդներու
աստուածն է, ան տիեզերական ուժ է։ Նոր արև-աստուածը
մէկ ճաճանչափայլ գունդ է, այնպէս ինչպէս տեսանելի է
ամեն մարդու։ Ան կը կոչուի Ատոն։

Հին մայրաքաղաքը՝ Թէբէն յարմար միջավայր չէր
Ատոնի պաշտամունքի համար։ Մայրաքաղաքի անցեալը,
ազգային-կրօնական աւանդութիւնները սերտօրէն կապուած
էին Ամոնի հետ։ Ամոնն ու Թէբէն միասին մեծ պատմա-
կան դեր էին կատարեր։ Նոր աստուծոյ համար՝ նոր մայ-
րաքաղաք էր պէտք։ Թէբէէն հիւսիս Ամենոֆիս IV-րդ կը
չինէ նոր կրօնական կեդրոն. ներկայիս ան կը կոչուի
Թել-էլ Ամարնա. իսկ բարեհորոգիչ փարաւոնի օրով՝ Իխու-
ատոն՝ այսինքն «Ատոնի Հորիզոն»։ Թագաւորն անգամ իր
անունը կը փոխէ՝ Ամոնոֆիսը, որ կը նշանակէր՝ «Ամոնի
խաղաղութիւն» կը դառնայ Իխունատոն՝ այսինքն «ան,
որուն կը սիրէ Ատոնը»։ Թէբէի Ամոն աստուածը և իր
քուրմերը կը հալածուին, անոնց հարստութիւնը կը գրաւեն։

Նոր կրօնը մեկնաբանուած է «Արեւի հիմն» չարականի
մէջ, որ հիւսեր էր ինքը փարաւոնը։ Ան չատ բանաստեղ-
ծական, սրտաբուխ երգ մըն է՝ անմիջական ապրումով
գրուած։ Ըստ այս չարականի արևը տիեզերքի՝ բոլոր ապ-
րող էակներու, բովանդակ կեանքի սկզբունքն է և աղբիւ-
րը, ան արարիչ է և անուղղանող. առանց արևի կեանք չը-
կայ։ Արև-աստուածը իր կենարար ուժը կ'ընծայէ բոլորին
և եգիպտացիին և Սիւրիացիին և Նուբիացիին և Լիպիա-

ցիին։ Ան բոլոր մարդոց սէրն է։ Հոն ազգայինը տեղի է տուած համամարդկայինին։ Եգիպտացիի կրօնական միտքը բարձրագոյն աստիճանը կը ներկայացնեն Ամենոֆիս IV-րդի կրօնական գաղափարները։ Ան մէկ կողմէն Եգիպտոսի քաղաքական ընդարձակման, կայսրութիւն դառնալուն հետեւանք է։ Միւս կողմէն Եգիպտոսի կրօնական զարգացման վերջին փուլն է։ Ան հասեր էր միաստուածութեան գաղափարին. և այդ մէկ աստուածը սերտօրէն կը կապակցուի ոչ թէ բնապաշտութեան հետ, այլ բարոյական մեծ գաղափարներու հետ։ Ամենը Օգիրիսէն չատ բան է իւրացուցած, ան արդարութեան, ճշմարտութեան և համեմատութեան աստուածն է։

ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ ՆՈՐ ԿՐՕՆԻՆ.— Մենք չենք գիտեր թէ ինչպէս կը վերաքերէին օտարացեղ հպատակները փարաւոնի այս փորձին։ Բայց գիտենք, որ Եգիպտոսի մէջ ան չը յաջողեցաւ, դարձաւ անարմատ, վաղանցիկ մէկ դիպուած։ Ժողովուրդը հաւատարիմ մնաց ազգային և հին աստուածներուն։ Ամենոֆիսը Ամոնի ուսմունքով ոչ միայն կը մերժէր Ամոն աստուածը, այլ ընդհանրապէս ամեն բազմաստուածութիւն։ Այդ ըմբռնումով ան իր դէմ հանեց բովանդակ Եգիպտոսի բնակչութիւնը՝ իր բոլոր խաւերով, դասերով։ Ամենի պաշտամունքը սահմանափակուեցաւ նեղ շրջանակի մէջ՝ փարաւոնի, իր ընտանիքի և անմիջական պալատական աւազանի։ Քրմականն դասն ալ չատ ուժեղ էր։ Հալածանքի տարիներուն ան հանդէս եկաւ որպէս ազգային և աւանդական կրօնքի պաշտպան։ Ան յենուած էր ժողովրդական զանգուածներուն վրայ։ Պէտք էր արքայական հեղինակութիւնը թուլցնար, կամ բարենորոգիչը մեռնէր որ թմ գնուած ուժերը երեւան գային։ Միւս կողմէն Ամենոֆիս IV-րդէն դժգոհ էր զինուորականն հրամանատարութիւնը։ Անոր օրով ռազմաճակատներուն չատ քիչ ուշադրութիւն կը դարձուէր։ Խակ Շուբիլուլման յաղթականօրէն կը գործէր Սիւրիոյ և Պաղեստինի մէջ։ Ամենոֆիս IV-րդի յաջորդի Թութանխամոնի օ-

դով սկսաւ Ամոն աստուծոյ քուրմերու չարժումը։ Անոնք վերահաստատեցին իրենց աստծու պաշտամունքը. պալատն ալ փոխադրուեցաւ Թէբէ. ան հաշտուեցաւ Ամոնի հետ։ Հիմա Աթոն աստուածն է, որ հալածանքի կ՚ենթարկուէր. անոր նուիրուած տաճարները կը քանդուին, անոր անունը կը ջնջուէր բոլոր տաճարներու ճակատներէն։ Բարեհորոգիչ փարաւոնի յիշատակը նզովքի կ՚ենթարկուէր։ Դասային և ազգայնական տրամադրութիւնները կը յաղթանակեն։

Այս ներքին պայքարի մէջ թուլացաւ նաև իշխանութիւնը և XVIII-րդ հարստութեան մեծ ռազմունակ և դիւանագէտ փարաւոններու գործը փլուզումի ենթարկուեցաւ։

Է· ԳԼՈՒԽ

ՄԻՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՔ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

1. Մ Ի Տ Ա Ն Ի

*Միտանի ընկերային կառոյցի, պետութեան և կրօնական գաղափարներու մասին, մենք չատ քիչ բան գիտենք։ մեզ հասած տեղեկութիւնները ալ կցկտուր են և պակասաւոր։ Միտանի հասարակութիւնը ստեղծուեցաւ բնիկներու և հնդեւրոպացիներու հանդիպումով՝ միացումով։ Թէ ինչ կազմ ունէր բնիկներու հասարակութիւնը նախքան հնդեւրոպական միտանիներու երեւալը, այդ մասին քիչ բան գիտենք։ Բայց Միտանիներու երեւան գալով նախկին ընկերային կեանքը մեծ փոփոխութիւն կրեց։ Նախ եկուորները կազմեցին հասարակութեան իշխող դասը։ ժամանակի ընթացքին բնիկներէն չերտ մը, նախկին զեկավարները. բարձրացան և միացան, ձուլուեցան Միտանիներու հետ։ Այդպիսով առաջացաւ խառն ծագումով բարձր՝ ազնուական դաս մը։ Իհարկէ ասոնց մէջ Միտանիները թիւով չատ էին անոնք ալ առաջնութիւն ստացան։ Բայց Միտանի այս զեկավար դասը աւելի քիչ էր, համեմատած բնիկներու բազմութեան հետ։ Այս բանը ունեցաւ նշանակալից հետեւանքներ։ Այդ զեկավար դասը նոր գրաւած երկիրներու՝ Հիւսիսային Միջագետքի և հարաւային Հայաստանի մէջ մնաց որպէս ռազմիկ դաս, միշտ զինուած, միշտ զէնքը ձեռին։ Զինուած լաւագոյն զէնքերով, անոնք գերակշռութիւն ձեռք բերին բնիկներու հանդէպ։ Անոնք ունէին ռազմակառքեր, հնձելազօրք, մետաղէ զէնքեր, մինչ տեղացիները այս զէնքերուն հետ նոր կը ծանօթանային։ Հաստատուելով մետաղաչատ չրջաններու մէջ, անոնք օգտագործեցին պղինձը, անագապղինձը, մասամբ երկաթը։ Ասոր հետեւանքով Միտանիները կարճ

ժամանակի մէջ մեծ նուաճումներ ըրին և մրցակից խոշոր ուժ դարձան եգիպտական փարաւոններու դէմ։

«ՄԱՐԻԱՆԻՆԵՐ». — Միտանի արշաւողները գինուած փոքրամասնութիւն մըն էին։ Անոնք կը կոչուէին մարիանիներ, այսինքն «երիտասարդ կառապաններ», «marsիկներ»։ Արքայական տունն ալ անոնցմէ էր առաջ եկեր։ Ընկերային տեսակէտէն անոնք խոշոր հողատէրեր էին։ Համաձայնութեամբ թէ բռնութեամբ անոնք տէր էին դարձեր բերնիկներու հողերուն։ Հողերու մեծագոյն մասը «մեծ արքայի» ձեռքն էր։ Հողային այդ հարստութենէն ան բաժին կը հանէր մարիանիներուն՝ իրենց ծառայութեանց համար։ Պատերազմներու հետեւանքով Միտանի պետութիւնը ընդարձակուեցաւ, Մարիանիներն ալ ցրուեցան նոր գրաւուած երկիրներու մէջ և ամէն դարձան նոր կալուածներու՝ պայմանով, որ պէտք է պահպանէին պետութեան սահմանները և գինուորական ծառայութիւն մատուցանէին։

Թէ երկիրը կառավարելու, թէ պատերազմ մղելու համար «մեծ արքայի» չինարանը «Մարիանիներն» էին։ Անոնք միասին էին մեծցեր և անոնց չահերը ընդհանուր էին։ Ուստի երկրի վարչութեան, քաղաքական հարցերու մէջ թագաւորը միշտ կը խորհրդակցէր Մարիանիներու հետ։ Թագաւորի իրաւունքները սահմանափակուած էին։ Մարիանիներու պարտականութիւնը ոչ միայն պատերազմներ մղելն էր, այլ և «մեծ արքայի» ժողովներուն մասնակիցը։ Այդ ժողովներու իրաւասութիւնը մեզ մանրամասն յայտնի չէ, սակայն հաւանաբար իրրև ամենակարեւոր հարցեր՝ հոն կը վճռուէին պատերազմի, խաղաղութեան և գահակալութեան վերաբերեալ խնդիրները։

ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐԸ.— Քանի որ Մարիանիները մարտիկներ էին, ազնուական հողատէրեր, հետեւաբար և բնիկներէ քիչ բացառութեամբ դուրս քչուեցան ռազմական և քաղաքական ասպարէզներէն։ Անոնց մեծ զանգուածը նուիրուեցաւ խաղաղ աշխատանքի՝ առեւտուրի, արհեստներու և երկրագործութեան։ Շատ հին ժամանակներէն ա-

նոնք լաւ ծանօթ էին արեւելքի առեւտրական մեծ չուկաներուն և կարաւանային ուղիներուն իրենց երկիրն ալ հարուստ էր մետաղներով և հացահատիկներով։ Անոնք չատ կանուխէն ընդգրկեցին առևտրական ասպարէզը։ Միտանիներու իշխանութիւնը այս դրութիւնը չփոխեց՝ այլ ծառայեցուց իր նպատակներուն։ Միտանիներու նուաճումները անոնց առեւտուրէ առջեւ բաց ըրին նոր ուղիներ, տէր դարձուցին Եփրատի առեւտրական բանուկ ճամբաներու։ Թէ ինչ էր Միտանի գիւղացիութեան իրաւական վիճակը, ծանօթ չենք. բայց անոր մշակած հողը իր սեփականութիւնը չէր։ Հողի գերագոյն տէրը, Միտանի ռազմիկ ազնուականներն էին։ Գիւղացիութիւնը կ՚աշխատէր անոնց և արքայական հողին վրայ։ Երկրի հարստութեան գլխաւոր աղբիւրը հողն էր։ Մարիանիները չաճախ կը պահանջէին թագաւորէն հող, առատ հաց։ Հողի հետ միասին զարգացած էր անասնապահութիւնը։ Հիւսիսային Միջագետքը՝ չատ լաւ արօտատեղիներ ունէր։ «Մարիանի»-ռազմիկներուն հողով բաւարարելու համար է, որ Միտանի «մեծ արքաները» պատերազմի կը դիմէին։ Ծաղկութեան պարագային «Մարիանիները» հող կ՚ըստանային զրաւած վայրերուն մէջ՝ Ասորեստանի, Սիւրիոյ մէջ և Եփրատի ափերուն։ Անոնք կը ցրուէին և կը դառնային սահմանապահ բանակներ։ Բայց տեւական կռիւները Մարիանիներուն կը կըտրէր իրենց կալուածներէն, և անոնք կը կոտորուէին կռիւներու ժամանակ, ուստի երբեմն «Մարիանիները» կը պահանջէին թագաւորէն հող և հացի հետ միասին նաև խաղաղութիւն։ Հող և խաղաղութիւն, ահա Միտանի Մարիանիներու բաղձանքը։

ՁԻԱՔՈՒԹԻՒՆԸ. — Անասնապահութենէն զարգացած էր յատկապէս ձիաբուծութիւնը։ Միտանի բանակը այրուձի էր. «Մարիանիները» «մեծ արքայի» կոչը լսելով կուգային անոր օգնութեան իրենց հեծեալ մարդոցմով։ Միջագետքի տափաստանները, Տաւրոսի լեռնալանջերը, հայկական մեծ գետերու հովիտները աքանչելի արօտատե-

ղինեռով՝ նպաստեցին ձիաբուծութեան զարգացման։ Ձին վաճառքի առարկայ էր։ Միտանիները մեծ քանակութեամբ ձիեր կը ղրկէին Բաբելոնի, Փիւնիկէի և Եգիպտոսի չուկաները։ Այս առեւտուրը կ՝ապահովէր անոնց մեծ հարստութիւն։ Միտանիներէն առաջ Հիւքսոսները միայն ունէին հեծեալ լաւ բանակ, որով գրաւեցին Եգիպտոսը։ Ունենալով ձին և ռազմակառքը և իբրև ղէնք երկբեռան կացինը, նիզակը, վահանը, սաղաւարտը, Միտանիները և ընդհանրապէս հնդեւրոպական ժողովուրդները քանի մը դար ամենէն ռազմունակ ուժը մնացին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Միտանիներու առաւելութիւնն այն էր, որ անոնց բանակը ազգային էր, չէր յենուած վարձկաններու ուժերուն վրայ։

ՄԵՏԱՂՆԵՐԸ.— Միտանիները բոներ էին երկու զօտիները իրարմէ բաժնող լեռնաշղթան՝ Տաւրոսեան լեռները։ Ատոր թիկունքը, անոնց ձեռքն էր Հարաւային Հայաստանը, իսկ Արեւելքէն Զագրոսեան լեռները, կորդուաց լեռնաշխարհը։ Այս լեռները հարուստ էին աղի հանքերով, պղինձի և երկաթի մետաղներով։ Դեռ Միտանիներէն գալէն առաջ այս չրջանի մետաղները կ՝օգտագործուէին։ Սումէրները, Համուրաբին մետաղաշատ այս լեռներու հարստութեան տիրելու համար է, որ կը դիմէին Հիւսիս։ Սեմական վաճառականները Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի մետաղները կը փոխադրէին Միջագետք։ Միտանիները աւելի թափ տուին մետաղագործութեան. անոնք անագը կ՝ըստանային Իրանէն, էլամի վաճառականներու միջոցով։ Այս բոլորի հետեւանքով Միտանի պետութիւնը դարձաւ Արեւելքի ամենէն հարուստ պետութիւնը։ Անոր մետաղները կ՝արտահանուէին Արեւելքի բոլոր մեծ չուկաները։ Անոր սպառազինման նպաստեց իր սահմաններու մէջ գտնուող մետաղներու առատութիւնը։ Իհարկէ մետաղները և մետաղ պարունակող հողերը արքայական կամ պետական սեփականութիւն էին. անոնց տէրը «մեծ արքան» էր։ Թագաւորի կառքերը, ռազմակառքերը արծաթազարդ էին, իսկ զգեստները ոսկեզօծ։ Անոնց արքաներու հարստութիւնը

կ'երեւայ այն օժիտէն, որ կուտային իրենց եգիպտոս հարս ղրկած աղջիկներուն։

Տուշրատան՝ իր աղջկան օժիտին մէջ կը յիշէ արծաթազարդ կառքեր, ոսկեզօծ աղեղներ և վահաններ, ռազմակառքեր, որոնք բոլորն ալ պղինձէ և երկաթէ ու անագապղինձէ էին ու ոսկեզօծուած։ Պալատական ապառաները արծաթէ և անագապղինձէ էին։ Պարիսպներու, պալատներու դուռները երկաթապատ էին կամ պղինձի չերտերով ծածկուած։ Թէ պալատներու և թէ բերդերու մէջ կը հաւաքէին մեծ քանակութեամբ ղէնքեր՝ աղեղներ, կացիններ, սուրեր, վահաններ, որոնցմով պատերազմի պարագային կը զինէին բանակները։

ԿՐՕՆԸ.— Միտանիի կրօնը՝ դիտելիս չամբողջացած, և իր բոլոր բազադրիչ տարրերը ամուր ձեւով չ'իրաւորուած ժողովրդի կրօն էր։ Անոր մէջ մենք կը հանդիպինք հաթական, փոքր ասիական, հնդկա-իրանական և ասուրա-բաբելական տարրերու։ Ու այս բոլորը գրեթէ բաժնուած եւ իրար քով մեկուսացած ապրող։ Միտանիները ժամանակ չունեցան ստեղծելու իրենց ազգային կրօնական աշխարհը, ուր այլեւս մասերը կորսնցուցած ըլլային իրենց հետքերը և կազմուած ըլլար միակ ազգային կրօնական աշխարհայեցողութիւն մը։ Ատոր պատճառն այն էր, որ Միտանի պետութեան ժամանակաշրջանը չատ կարճատեւ եղաւ։

Միտանիներու մօտ մեծ յարգ ունէր և կը պաշտուէր Տեշուպ աստուածը, որու ծագումը Փոքր-Ասիական էր։ Անոր պաշտամունքը ցոյց կուտայ, որ Փոքր-Ասիական ցեղագրական չերտ մը թափանցած պէտք է ըլլայ Միտանիի մէջ և իր հետ բերած Տէշուպի պաշտամունքը։ Գուցէ Տէշուպի պաշտամունքը, բնիկներէն՝ Սուբարիներու միջոցով բարձրացած ըլլար ընդհանուր յարգանքի աստիճանին։ Տէշուպի հետ սերտօրէն կը միանայ Խեպա դիցուհին, որ մէկ արտայայտութիւնն է Փոքր-Ասիական մայր դիցուհիին։ Միտանիի կրօնական աշխարհին մէջ կը նկատենք

հնդիկ-արիական աստուածութեանց գոյութիւնը, որ կապուած է Միտանիներու ծագման հետ։ Ցիշեցինք, որ անոնք ազգակից են հնդկա-իրանական ժողովուրդներուն և անոնց արեւմտեան հատուածն են։ Անոնց մէջ կը հանդիպինք Միտրա, Վարունա, Ինդրա, Նասատիա աստուածութեանց պաշտամունքին։

Այս ցեղական աստուածները Միտանի պետութեան մէջ չազգայնացան, և մնացին միայն վարիչ դասի՝ Մարիանիներու կրօնը։ Բայց բուն ժողովուրդը միշտ մնաց բնապաշտ։ Ան կը պաշտէր ջուրը, գետը, լեռները, աղբիւրները։ Անոնք ոգիներու բնակավայրերն էին. մարդիկ անոնց ի պատիւ կը կառուցանէին մատուռներ, կը բարձրացընէին քարակոթողներ, կը չինէին տաճարներ։ Բոլոր ամանները ու քաղաքները ունէին իրենց աստուածները, պահապան հրեշտակները։ Զոհեր կ'ընէին անոնց և աղօթքներ և չարականներ կ'երգէին։ Տհեուպը՝ Վաչուգանի մայրաքաղաքի աստուածն էր, և արքայական տան հովանաւորը։ Միտանի աստուածներուն մենք կը հանդիպինք դաշնագրեր կնքումին առթիւ։ Անոնց հովանաւորութեան տակ կը դրուէր կնքուած դաշնագիրը։

Շատ քիչ բան գիտենք Միտանիներու տաճարներու, անոնց արուեստի, ճարտարապետութեան մասին. չատ քիչ ծանօթ է մեզի նաև Միտանի քրմական դասի կազմակերպութիւնը։ Պէտք է ենթադրել, որ անոնք ունէին բարդ քրմական դաս. որովհետեւ ունէին հարիւրաւոր աստուածներ. այդ աստուածները բարդ հասարակութեան մէջ էին սկիզբ առեր։ Քուրմերը պէտք է կարգաւորէին անոնց յարաբերութիւնը, և ճղդէին «հազարումէկ» աստուածներու ազգակցութիւնը։ Բայց այս բոլորի մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, Միջագետքի աստուածներէն Միտանիի մէջ մեծ յարգ ունէին Իշտարը և Շամաշը։

II ՀԱԹԵՐ

Հաթական մեծ պետութիւնը զէնքի զօրութեամբ կառուցուեցաւ։ Անոր պատմութիւնը տեւական կռիւ էր փոքր Ասիոյ մեծ ու փոքր իշխանութիւններու դէմ, որոնք ամուր ձեւով կառչած էին իրենց անկախութեան, և չէին ուզեր Հաթիոու մեծ թագաւորին ենթարկուիլ։ Փոքր Ասիոյ գրաւումը, մէկ իշխանութեան ներքև հաւաքելը դիւրին չէր։ Երկիրը չունէր ճանապարհներ, բնականէն բաժան-բաժան մասերէն էր կազմուած, հեռաւոր վայրերը անմատչելի էին Հաթ թագաւորներուն։ Ցեղերու, լեզուներու բազմազանութիւնն ալ արգելք կը հանդիսանար միացումին։ Իսկ Հաթներու համար, փոքր Ասիոյ ամբողջական տիրապետութիւնը և խաղաղացումը անհրաժեշտ էր իրենց աւելի ընդարձակ քաղաքական ծրագիրներու իրականացման տեսակէտէն։ Փոքր Ասիոյ միացումը՝ Նէսիտ Հնդեւրոպացիներու գործն եղաւ։ Յատկապէս Շուբիլուլուման իր ամբողջ կեանքը նուիրեց այս նպատակի իրագործման։ Բայց Նեսիտները թիւով փոքր էին, ատոր համար ալ նուաճումները դանդաղ կ'ընթանային։ Եւ որովհետեւ անոնք միաժամանակ ամեն տեղ հասնիլ չէին կրնար, ուստի գրաւած վայրերու մէջ, միայն փոքրաթիւ զօրք կը պահէին։ Այս պատճառով ալ Նեսիտներու իշխանութիւնը կայուն և ամուր չէր փոքր Ասիոյ մէջ։ Ասոր հետեւանքով ալ անոնք չատ պարագաներու մէջ կը նախընտրէին ապստամբներու, ըմբոստներու հետ բանակցիլ, վիճելի հարցերը համաձայնութեամբ լուծել քան երկարատև և մաշող կռիւներու դիմել։

Հաթերու ղեկավարութիւնը չկրնար պետական միութեան հետ փոքր Ասիան միացնել նաև լեզուով, կրօնքով, մշակոյթով և ընդհանուր օրէնքներով։ Բայց այս գործը չիրականացաւ ամբողջովին ու մնաց կիսաւարտ. փոքր Ասիան չի վայելեց ոչ քաղաքական, ոչ լեզուական, ոչ ալ

մշակութային ու կրթական միութիւն։ Միացման գործը միայն կէս ճանապարհին, անկատար։ Ինչպէս ըսինք աւար համար Նեսիտ-Հաթերու ճիգերն ու միջոցները սահմանափակ էին. անոնց իշխանութիւնն ալ երկարատեւ չեղաւ, իսկ Փոքր Ասիական աշխարհն ալ բարեացակամ չէր այդ միութեան հանդէպ։ Երկու ազգագրական տարրերու համաձուլումը կիսատ կատարուեցաւ։

ԳՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՑԸ.— Հաթական պետութեան գլուխը կանգնած էր թագաւորը. ան կը կոչուէր «մեծ թագաւոր»։ Աւելի ուշ, դուցէ եգիպտական ազդեցութեան տակ, ան կոչուեցաւ «արեւ արքայ»։ Հաթերու մօտ թագաւորը ոչ աստուած էր, ոչ ալ աստուծոյ որդի։ Բայց իր մահէն ետքը կը դառնար աստուած և անդիէն կը չարունակէր հովանաւորել իր ժողովուրդը։ Մեծ թագաւորի իշխանութեան տակ կային բազմաթիւ փոքր թագաւորներ, ցեղապետեր, մեծ ու փոքր չրջաններու տէրեր։ Ասոնք գոյութիւն ունէին հնգևրոպական նեսիտներու թափանցումէն առաջ. իրենց ցեղերու պետերն էին. վարժուեր էին ինքնագլուխ իշխանութեան հաղար ու մէկ կապերով միացած էին իրենց ցեղերու հետ. ունէին կոուողներու, զինակիցներու մեծ բազմութիւն։ Ասոնք էին, որ ժառանգութեամբ կ'ընդունէին Հատուշատի թագաւորներու գերիշխանութիւնը։ Որքան հեռու էին կեդրոնէն՝ այնքան աւելի անոնք իրենց ազատ կ'զգային։ Անոնց վրայ թագաւորի իշխանութիւնը միայն անուանական էր։

Հաթերու պատմութեան ընթացքին կը տեսնենք որ «Մեծ թագաւորը» կը ջանայ չրջաններու, առանձին երկիրներու բնիկ իշխանութիւնները չնչել և անոնց փոխարինել արքայական ընտանիքի անդամներով։ Ռազմական կարեւորութիւն ունեցող վայրերու մէջ «մեծ թագաւորը» կ'ըստեղծէր նոր փոքր թագաւորութիւններ հաթական պետութեան մէջ և անոնց գլուխը կը դնէր իր որդիները։ Այս քայլը իշխանութեան կեդրոնացման մէկ ձեւն էր, որով հաթ թագաւորները կը կոուէին անջատման ձգտող

տարրերու դէմ։ Շատ անգամ ալ տեղական իշխաններուն կամ անոնց որդիներուն երկար ժամանակ կը պահէին Հատուշաշի պալատին մէջ, կը կրթէին, կը ներչնչէին անոնց հաթական դիմաշրջում և կ'ուղարկէին իրենց երկիրները կառավարելու։

ԱԽԱԳՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԸ.— Հաթական «մեծ թագաւորը» եգիպտական իմաստով բացարձակ միապետ չէր. չունէր փարաւոնի ոչ աստուածային ծագումն ու աստուածային հանգամանքը, ոչ ալ անոր պէս բացարձակ միապետ էր։ Անոր իշխանութիւնը սահմանափակուած էր Աւագներու ժողովով, որ հաթերէն կը կոչուէր Պաճկուե։ Այս ժողովի մէջ տեղ ունէին արքայական ընտանիքի անդամները, զինուորական հրամանատարները և երկիրներու, նահանգներու կառավարիչները։ Այս աւագանին՝ թագաւորին հետ էր մեծցած, ստեղծուած. թագաւորը անոնց վրայ կը յենուէր երկիրը կառավարելու և պատերազմներ ընելու ժամանակ։ Բնական էր, որ անոնց ալ մասնակից ընէր իշխանութեան։ Հաթերու թագաւորին մօտ կար վարիչ դաս մը, խորհրդատու և օրէնսդիր մարմին մը։ Աւագներու ժողովը առաջին հաթական պետութեան չրջանին, միայն խորհրդատու ժողով էր. նոր պետութեան ժամանակ ան ձեռք բերաւ մեծ իրաւունքներ. նոյնիսկ թագաւորին կրնար դատել, եթէ մեղադրուէր արքայական ընտանիքի անդամներու սպանութեան մէջ։ Այդ ժողովը մասնակից էր դաշինքներ կնքելու, պատերազմ յայտարարելու մէջ։

Աւագներու ժողովի անդամները հասարակութեան բարձրը, վարիչ խաւն էին. անոնք ունէին խոշոր կալուածներ, որոնց տիրացեր էին արշաւանքներու հետեւանքով։ Կալուածներու մէջ անոնք ունէին վարչական և քաղաքական իրաւունքներ։ Կենդրոնական իշխանութեան հանդէպ ունէին երեք պարտաւորութիւն. զինական օգնութիւն տալ մեծ թագաւորին, հարկ տալ իրենց կալուածներէն, և թագաւորի խորհուրդին մասնակցիլ։ Այսպիսով հաթական պետութիւնը աւատական բնոյթ ունէր։ Եւ ինչպէս բոլոր ա-

աստիճան պետութիւններու մէջ, այնպէս ալ Հաթերու մօտ թագաւորի և աստուածներու փոխ յարաբերութեան որոշողը՝ անոնց ուժն էր, զինուորներու քանակը և նիւթական հարստութիւնը։ Աստուածերն ու թագաւոր կը յենուէին իրարու վրայ, միասին կը գործէին, պէտք ունէին իրարու։ Մէկն առանց միւսին իրենց իշխանութիւնները պահել չէին կրնար, ոչ բարեկամ Փոքր-Ասիական միջավայրի մէջ։

ԹԱԳԱՒՈՐԸ. — Թագաւորը կանգնած էր բազմաթիւ գործառնութեանց գլուխը։ Ան ոչ միայն պետութեան գլուխն էր այլ և առաջին հուրմը։ Ան աշխարհիկ և հոգեւոր տէր էր։ Որպէս քրմապետ՝ անոր կ'ենթարկուէին բոլոր քուրմերը. անոր սրամադրութեան տակ էին տաճարական հարստութիւնները։ Ան կը հետեւէր տաճարական արարողութիւններուն, ծէսերուն։ Ան չատ յաճախ կը չրջէր քաղաք քաղաք, նախապահելու համար կրօնական մեծ տօներու արարողութեանց։ Ժողովուրդը իրմէ կ'ակնկալէր բարեկեցիկ կեանք, խաղաղութիւն, առատ սնունդ, որովհետեւ ան մօտ էր աստուածներուն, կը խօսէր անոնց հետ, գիտէր անոնց կամքը։ Թագաւորը աստուած չէր, բայց որպէս քրմապետ միջնորդ էր աստուածներու և իր ժողովուրդին մէջ։

Թագաւորը գերագոյն դատաւոր էր արդարութեան պաշտպան։ Անոր անունով թէ քուրմերը և թէ դատաւորները քաղաքներու և գիւղերու մէջ դատաստան կ'ընէին։ Ինք անձամբ կը վարէր կարեւոր դատերը։ Թէ որքան կարեւոր տեղ ունէին դատն ու դատարանը հաթական պետութեան մէջ, կ'երեւայ այն բանէն, որ Հաթ թագաւորները կազմեցին «հաթական օրէնսգիրքը»։ Ան Համուրաբի օրէնքներու ժողովածուէն յետոյ երկրորդ է, մեզ ծանօթ ժողովածուն է այս։

Թագաւորի ամենէն կարեւոր գործառոյթը ռազմականն է։ Ան բանակի հրամանատարն է և չատ յաճախ ինքն է, որ կ'առաջնորդէ իր զօրքը։ Սովորաբար պատերազմը կ'ըսկսէր ձիւնահալքին, գարնան. իսկ ձմրան կիսները կը դադրէին

և զօրքի մեծ մասը կ'արձակուէր։ Պատերազմը ամենէն կա-
րեւորն էր «մեծ թագաւորի» գործին մէջ, որովհետեւ
ան էր որ կը հայթայթէր գերիներ, նոր երկիրներ և
նոր հպատակներ թէ թագաւորին, թէ աւատական դասին,
և մինչև իսկ տաճարներուն։ Ան կուտար նաև յաղթութիւն
և փառք։

Հաթերու թագաւորներն ալ իրենց ժամանակի արե-
ւելեան իշխաններու պէս նուաճողներ էին։ Անոնց նուա-
ճողականութիւնը ուղղուած էր նախ Փոքր Ասիոյ տիրա-
պետութեան, ապա Եփրատեան գծի գրաւման, որ մէկ կող-
մէն անոնց պիտի առաջնորդէր դէպի Միջագետք, իսկ միւս
կողմէն դէպի «Նահարինա»։ Ասոր համար ալ Հաթ թագա-
ւորները միշտ կը պահեն մեծ բանակներ։ Այդ բանակներու
միջուկը ազգային էր, որուն չուրջը կը հաւաքուէին վարձ-
կանները։ Բոլոր Հաթերը զինուոր էին։ Բանակը կեդրո-
նացած էր երկրի ծայրամասերուն վրայ և սահմանագլուխ-
ներուն, ռազմակայաններու և բերդերու մէջ։ Պատերազմի
ժամանակ հողատէր-աւատատէր մարդիկ կուգային իրենց
զօրքերով թագաւորին օգնութեան։ Հաթական բանակը ու-
նէր ռազմակառքերու, հնձեալ և հետեւակ ուժերու բաժին-
ներ։ Ռազմակառքի վրայ կը տեղաւորուէին երեք մարդ՝
կառավարը, մարտիկը, որ սովորաբար ազնուական ծագում
կ'ունենար և կը կոուէր թշնամիի դէմ և վահանակիրը, որ
մեծ վահանով կը պաշտպանէր կոուողը։ Կատէշի ճակատա-
մարտին Հաթերը ունէին 17.000 հետեւակ և 3500 ռազ-
մակառք։ Զինուորներուն և հրամանատարներուն իրենց ծա-
ռայութեան տիրարէն կը տրուէր հող և աւարէն մաս
մը։ Վարձկան և ծնայուն բանակը, խաղաղութեան ժամա-
նակ, հասարակական-չինարարական աշխատանքի կը լծո-
ւէին, ընդհակառակն պատերազմի ժամանակ, բազմաթիւ
արհեստաւորներ զօրակոչի կ'ենթարկուէին՝ ինչպէս դար-
բիններ, մետաղագործներ եւայլն։ Անոնք զէնք ու զրահ կը
պատրաստէին բանակի համար ամրոցներու և բերդերու
մէջ։ Երկրի բոլոր բնակիչները ենթակայ էին անձնական

ծառայութեան. անոնք է, որ կ'աշխատէին ճանապարհներու և բերդերու շինութեան, տաճարներու և պալատներու կառուցման համար։ Շատ քիչերն էին, ազատ այս պարտաւորութիւններէն. օրինակ քուրմերը և բարձր պաշտօնեաները։

ՕՐԷՆՔՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ.— Հաթները ունէին իրենց «օրէնքներու ժողովածուն»։ Ան կազմուած էր երկու մասէ. իւրաքանչիւր մասը չուրջ հարիւր յօդուածներէ կը բաղկանար։ Անոր խմբագրութեան և հրատարակութեան ժամանակաշրջանը որոշելը դժուար է։ Անյուշտ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլային օրէնքներու մասնակի հաւաքածուներ, որոնց միացումով է կազմուեր մեզ հասած օրէնքներու ժողովածուն։ Հաւանաբար ան խմբագրուած ըլլայ Շուբիլուլումայի անմիջական նախորդներու օրով, ուրեմն XV-րդ դարու կէսերուն։ Ընդհանուր առումով, հաթական օրէնքները պատիժներու վերաբերմամբ աւելի մեղմ են, աւելի մարդկային, քան Համուռաբիի օրէնքները։ Ան կը պատկանի հասարակութեան մը, ուր մահուան պատիժը կը փոխարինուի տուգանքներով, նիւթական հատուցումներով, ուր մահուան պատիժը մնացեր է միայն հանրային կարգը իանգարողներու և թագաւորի դէմ դաւադրողներու համար։

Հաթական օրէնքի համաձայն հասարակութիւնը բաժնուած է երկու դասի՝ ազատներու եւ ստրուկներու։ Մի֊ջին դասը, Մուշկիները, որ գոյութիւն ունէր բաբելական հասարակութեան մէջ՝ այստեղ չկար։ Ստրուկներու թիւը հաթական հասարակութեան մէջ չատ էր. տեւական պատերազմները անոնց կը հայթայթէին գերիներու մեծ թիւ. ատոնք կը դառնային ստրուկներ։ Ստրուկներ ունէին թագաւորը, քուրմերը, տաճարները և ազատ դասին պատկանողները։ Ստրուկները կը կատարէին բոլոր աշխատանքները։ Հանքահորերու, ճանապարհ շինելու, տաճարներ կառուցելու, բերդեր և պարիսպներ բարձրացնելու համար կ'օգտագործէին անոնց աշխատանքը։ Օրէնքը կը պաշտպաներ ստրկատէրերու չահերը՝ խստօրէն պատժելով փախչող, ապստամբ ստրուկները։

Հաթական օրէնքը յանցանք կը նկատէր իրրև հասարակական կարգը խանգարող երեւոյթ, որով հասարակական կազմակերպուած ուժն ալ պիտի պատժէր յանցաւորը։ Անձնական վրիժառութիւնը գոյութիւն չունէր. սպաննուածի և կամ տուժողի ընտանիքը չէ որ փոխ վրէժ կը լուծէր սպաննողի ընտանիքէն. այլ պետութիւնն էր որ կը հետապընդէր արդարութիւնը ի յայտ բերելու։ Արեան վրիժառութիւնն ալ կը փոխարինուէր նիւթական հատուցումով, «արեան գնով», որ կ'ըստանար սպաննուածի ընտանիքը։ Հատուցումը կ'ըլլար կամ նիւթականով, կամ անձամբ, կամ անասուններով։ Հատուցումը կ'որոշուէր ի նկատի առնելով ոչ թէ մարդը, այլ անոր ընկերային դրութիւնը։ Երբեմն սպաննուածի ընտանիքը կ'ըստանար սպաննողի ամբողջ տունը, նոյնիսկ ընտանիքը։ Որևէ յանցանքի համար ազատ մարդը աւելի կը պատժուէր քան ստրուկը։ Եւ ազատ մարդուն սպաննելը կամ անոր վնասելը չատ աւելի խիստ կը պատժուէր, քան ստրուկին։ Եթէ մէկը կոտրէր ազատ մարդու մը ոտքը կամ ձեռքը՝ ան կը տուգանքուէր քսան սիկլով, իսկ եթէ վնասուողը ստրուկ մը ըլլար, նոյն յանցանքի համար կը պատժուէր միայն տասը սիկլով։ Եթէ մէկը կուրացնէր ազատ մարդու մը, պէտք է որ վճարէր մէկ մին արծաթ=վաթսուն սիկլ. ստրուկի համար կէսը միայն։ Օրէնքը իւրաքանչիւր մարդը կը նկատէր ոչ իբրև անհատ, այլ իբրև այս կամ այն դասի անդամ և ըստ այնմ ալ կը սահմանէր պատիժը։

Օրէնքներու ժողովածուին բազմաթիւ գլուխները նուիրուած էին գողութեան։ Ամենէն խիստ օրէնքներ են մշակուած անասուններու յափշտակութեան համար։ Այս նշան է, որ հաթական հասարակութեան հարստութեան աղբիւրը անասնապահութիւնն էր և որ ան պէտք էր ապահովէր աւազակներու դէմ։ Երկու տարին չլրացած ձիու կամ եզան գողութեան համար՝ գողը պէտք է տար երեսուն ձի կամ եզ, հետագային օրէնքներու ժողովածուի մէկ ուրիշ խմբագրութեան մէջ հատուցման այդ թիւը կ'իջնայ տասնը-

հինգի։ Եթէ եզ մը մտնայ ուրիշի մը արտը, այդ արտին սեփականատէրը իրաւունք ունէր եզը աշխատցնել ամբողջ օրը։

Ըստ օրէնսգրքի հաթական հասարակութիւնը կ'ապրէր ընկերային այն աստիճանին վրայ ուր հայրիշխանութիւնը տիրապետող էր։ Հայրն էր ընտանիքի տէրը. ամուսնութիւնը կը կատարուէր համաձայնութեամբ, կինը կ'երթար ամուսնի տունը։ Հաթերու մօտ կար նաև գնումով ամուսնութիւն. տարածուած էր նաև առեւանգումով ամուսնութեան ձեւը։ Աղջիկը հօր տունէն կը բերէր իր օժիտը։ Գնումով ամուսնութեան պարագային հարսնացուի գինը կ'որոշէին հօրը վճարելիք անասուններով կամ անշարժ որևէ արժէքով։ Երկու դասերու մէջ ամուսնութիւնը հազուադիւտ էր, բայց օրէնքով խստիւ արգիլուած չէր։ Ազատ կինը երբ ամուսնանար խոնարհ խաւի տղամարդու հետ, երեք տարի ստրկուհի կը դառնար։ Նոյնպէս՝ օրէնքը կը հանդուրժէր, որ ստրկուհին ամուսնանայ ազատ մարդու հետ։ Բաժանման պարագային ստրկուհին կ'ըստանար տրնային ունեցուածքի կէս մասը։

Այսպիսով կը տեսնենք, որ հաթական օրէնսգիրքը իր հսկողութեան տակ առեր էր ընկերային ամբողջ յարաբերութիւնը, ինչքի, գոյքի և անձի պաշտպանութիւնը, ընտանեկան յարաբերութիւնը։ Ան կը միջամտէր նաև աշխատանքի կազմակերպութեան մէջ՝ որոշելով աշխատավարձը, բարիքներու գները։ Հաթական պետութիւնը այնքան լաւ կազմակերպուած, և այնքան ուժեղ էր, որ կը մտնէր հասարակական կեանքի շատ մը կարեւոր խնդիրներու մէջ. ան միշտ կը հովանաւորէր ազատները, կը պաշտպաններ ընկերային այն կարգը, որ ստեղծուած էր դարերու ընթացքին և պայքարով։ Այդ հասարակութիւնը դասային հասարակութիւն էր, ուր ազատները կը չահագործէին անազատները. ազատներն ալ իրենց մէջ կը բաժնուէին ընկերային զանազան խմբակցութեանց. խոշոր հողատէրերը գինուորական ազնուականութեան հետ՝ արքայական տան

դլխաւորութեամբ կ'իշխէին մեռացած աղատներու և տրուկ-
ներու վրայ և կ'ապրէին անոնց աշխատանքով։ Բազմացեղ
և բազմալեզու այս հասարակութեան մէջ միացնողի, հա-
ւաքողի դերը կը կատարէր կեդրոնական իշխանութիւնը՝
իր լաւ կազմակերպուած վարչութեամբ, օրէնքներով, կեան-
քի և գոյքի ապահովութեան վրայ հսկելով, խստօրէն
պատժելով ընկերային կարգի խանգարողները։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Փոքր Ասիան գէր ու գրականու-
թիւն չէր ճանչնար մինչեւ սեմականներու այնտեղ թա-
փանցելը։ Երրորդ հազարամեակի վերջերուն հոն հաստատ-
ուեցան ասուրա-բաբելական վաճառականները. ասոնք ու-
նէին իրենց դպիրները, որոնք գրէ կ'անցնէին առեւտրա-
կան գործերը։ Փոքր Ասիական ժողովուրդները՝ անոնցմէ
վերցուցին սեպագրերու գործածութիւնը։ Աղիւաններու
վրայ անոնք կը գրէին իրենց դաչինքները, առեւտրական
պայմանները, օրէնքները, կրօնական ծէսերը։ Հնագոյն
ժամանակ անոնք կը գրէին ակադերէն, կը թարգմանէին
ասուրա-բաբելական գրութիւնները հաթերէնի. կ'ըստեղծ-
ուէր հաթական ազգային գրականութիւն և հաթ լեզուն կը
բարձրանար գրական լեզուի աստիճանին։ Այս առաջին օ-
րինակն է, որ հնդեւրոպական լեզու մը գրականութեան լե-
զու կը դառնար։ Կը գրեն մեծ մասամբ կրօնական երգեր,
ծիսական հարցերու մասին, կը նուիրեն այս բոլորը Տէ-
չուպ աստուծուն։

Հաթական այս գրական լեզուի մէջ մեռացեր են սեմա-
կան բազմաթիւ բառեր։ Մեզ հասեր է նաեւ հաթ-ակադա-
կան բառարաններ։ Այս բոլորը ցոյց կու տան այն մշակու-
թային կապը, որ գոյութիւն է ունեցեր Միջագետքի և
Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու մէջ։ Շուրիլուլումայի ժա-
մանակէն չատ անգամ հրամանները, հրահանգները և տա-
րեգրութիւնները կը գրէին ակադերէն լեզուով, բայց Մուր-
սիլ II-ի ժամանակէն հաթական լեզուն վերջնականապէս
փոխարինեց ակադերէնը։ Այս չրջանին է, որ իսկապէս
կ'ըստեղծուի հաթական ազգային գրականութիւն. ան

սկիզբը կ'ընդօրինակէր բաբելոնեան ձեւերը, նիւթերը՝ հեթանոսներու և աստուածներու մասին եղած առասպելախառն պատմութիւնները։ Նոր բան մը կար հաթական գրականութեան մէջ։ Թէ եգիպտոսի և թէ ասորա-բաբելական գրականութիւնը հեղինակներ չի ճանչնար, անանուն գրականութիւն էր իրենցը։ Հաթերու մօտ չատ գրուածքներ, երբեր ունին իրենց հեղինակները, որոնց անունը կը յիշուի։ Գրականութիւնը կ'անհատականանայ։ Գրականութեան նիւթըն ալ բազմազան է՝ առասպելներ, պատմութիւններ, արձանագրութիւններ թագաւորներու գործերու մասին, առեւտրական պայմաններ, քաղաքական դաշինքներ «Մեծ արքայի» և իր վասալներու մէջ, դաշնագրեր օտար մեծ պետութիւններու հետ, ձիաբուծական դասագիրք և բառարաններ։

ԿՐՕՆԸ.— Հաթերու կրօնը կրնանք միայն ընդհանուր ձեւով բնորոշել։ Ան ընապաշտութիւն է, չատ ընդհանուր գծեր ունի արեւելեան ժողովուրդներու կրօններու հետ։ Ան չունեցաւ պատմական այն հոլովոյթը, որ բնապաշտութեան մէջով հասնէր բարոյական մեծ և բարձր գաղափարներու մակարդակին՝ ինչպէս եգիպտացիներու, Պարսիկներու և Իսրայէլացիներու մօտ։ Հակ պետութեան բազմաթիւ մասերը ունին իրենց ուրոյն աստուածները, պահապան ոգիները։ Հաթերու աստուածները մեծ թիւ կը կազմէին. միջազգային դաշինքները կը դրուին «հազար» աստուածներու պաշտպանութեան տակ։ Այդ աստուածներէն չատերը միայն պարզ ոգիներ են՝ այս կամ այն գերդաստանի կամ ցեղի հովանաւոր։ Շատ քիչերը անոնցմէ կը հասնին համահաթական պաշտամունքի։ Այդպիսիներէն է Տէշուբը, որ ամենամեծ աստուածն է։ Ան բնութեան տէրն է, ամպրոպի, փոթորիկի, անձրեւի աստուածն է, կ'ապրի լեռներու վրայ։ Հաթական կրօնի յատկանշական գիծն այն է, որ Մեծ աստուծոյ հետ միշտ անբաժան է Մայր Դիցուհիի պաշտամունքը։ Տէշուբը երկնքի աստուածն է և այն բոլորի ինչ որ կը կատարուի բնութեան մէջ։ Մայր Դիցուհին երկրի, հողի

աստուածուհին է։ Այս երկուքի միութենէն առաջ կու գայ կեանքը՝ իր բոլոր արտայայտութիւններով։ Անոնց հանդիպումը, միութիւնը տեղի կ'ունենայ լեռներու, բարձունքներու վրայ, ամպերու մէջ, փոթորիկներու ընթացքին։ Շատ յաճախ այս երկու աստուածութեանց հետ անբաժան է Որդի աստուածը։ Ան երբեմն հանդէս կուգայ իբրև որդին մայր դիցուհիի, երբեմն ալ իբրև անոր սիրահարը։ Յաճախ երկուքը միասին։ Այստեղ դեռ անկայուն, փոփոխական ձեւով տրուած է երորդութեան գաղափարը, որ այնքան մեծ դեր կը խաղայ արեւելքի կրօնական պատմութեան մէջ։ Արական աստուածութիւնը՝ Տէշուպը ունի արդէն ուժի խորհրդանիշ՝ կայծակ եւ կացին, իսկ անոր կենդանական խորհրդանիշն է ցուլը կամ հովազը։ Մեծ դիցուհին կ'երեւայ երկու դիմագծով՝ ան առաստութեան աստուածուհի է։ կը ներկայանայ կնոջ կերպարանքով, գլուխը թագով ծածկուած, երկար զգեստ հագած, ան բնութիւնաւորութեան աստուածուհին է՝ կը ներկայանայ կատարելապէս մերկ հասատացեալներու առաջ։ Մայր դիցուհիի կենդանական խորհրդանիշն է երբեմն առիւծը, երբեմն ագաւնին։

Այս զոյգ աստուածութեանց պաշտամունքը տարածուած էր ամբողջ Փոքր Ասիոյ և Սիւրիոյ մէջ և յայտնի էր զանազան անուններով։ Սիւրիոյ մէջ աստուածուհին կը կոչուէր Դէմէտրիս, մեծ աստուածը՝ Ադադ։ երիտասարդ աստուածն ալ՝ Ատոնիս։ Թէ Փոքր Ասիոյ և թէ Սիւրիոյ մէջ այս աստուածներու չուրջը ստեղծուեր էին վէպեր, առասպելախառն պատմութիւններ, անոնց սիրային կեանքի մասին։ Հատուկ մայրաքաղաքին մօտիկ սրբատեղիի մը մէջ՝ ժայռերու վրայ քանդակուած է մեծ աստուծոյ և մայր դիցուհիի խորհրդաւոր ամուսնութեան պատկերը։ Այս պատկերաշարքը հետաքրքիր է ոչ միայն կրօնի և արուեստի տեսակէտէն, այլ և հոն կը գտնենք Հաթերու երկու մարդաբանական բնորոշիչ գիծերը, անոնց զգեստաւորումը։ Ժայռի վրայ քանդակուած են երկու կարգով մեծ աստուածը և մայր դիցուհին իրենց չքախուճքերով՝ երկրորդ

գական կարգի աստուածներով և քուրմերով: Աստուած-որդին կը գտնուի մայր դիցուհիի չքախուսքին մէջ: Աստուած և աստուածուհին հակառակ կողմերէն գալով կը դիմեն իրարու ընդ առաջ: Այս քանդակի մէջ նկատելի է հաթական արուեստի քանի մը բնորոշիչ գիծերը: Հաթերը դերադասութիւն կուտան ժայռաքանդակներուն և կը քանդակեն երկարաձիգ պատկերներ: Նման ժայռաքանդակներ գտնուած են հաթական մեծ պետութեան բոլոր կողմերը. մանաւանդ հարաւը՝ Ամանոսի և Տաւրոսի լեռնաշաւտներու մէջ: Հաթերու ժայռաքանդակներու մէջ մեծ տեղ է տրուած մարմնի չարժուձևներուն և աստուածները, քուրմերը և թագաւորները կը քանդակուին չարժուն, գործօն պահուն: Հաթ արուեստագէտները, քանդակելու ատեն, իրենց տեսողութենէն կը հեռացնեն մանրամասնութիւնները, ուշադրութիւն կը դարձնեն էականի, յատկանշականի վրայ, որոնցմէ կ'ըստեղծեն ներդաշնակ պատկերաքանդակ: Հաթերու մէջ զարգացած էր նաև կենդանիներու արձանագիտութիւնը. տաճարի, պալատի և պարիսպներու դուռնեռուն մօտ: Անոնց քանդակումը կապ ունէր կրօնի հետ: կենդանիները՝ առիւծները պահապան, բարի ոգիներ էին, անոնք կը հսկէին երկրի, քաղաքի և տուներու ապահովութեան վրայ, կը հալածէին թշնամիները և չար ոգիները:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՓՈՔՐ ԱՋԳԵՐՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

XV-XIIIրդ դարերու ընթացքին Մերձաւոր Արեւելքի Արգասաբեր կիսալուսնի արեւմտեան թեւի և Միջերկրականի ափերուն համար կը պայքարէին նախ Եգիպտոս ու Միտանի պետութիւնը, ապա Եգիպտոսն ու հաթականները «Մեծ Պետութիւնը»։ Այս պայքարի մէջ անոնք թուլցան, թէ՛ ներքին ուժերու սպառման հետեւանքով, թէ՛ արտաքին ուժերու հարուածներու տակ, Միտանին ոչ միայն պարտուեցաւ դուրս եկաւ կռիւներէն, այլ և վերջ դուաւ անոր քաղաքական կեանքը։ Հաթերը իրենց «Ծովերու ժողովուրդներու» հարուածներու տակ, իսկ Եգիպտոսը ընկրկեց, լքեց սիւրիական իր դաղութները և մասնակցեցաւ Եգիպտոսի պաշտպանութեամբ, ուր հրեաները էին նոյն «Ծովերու ժողովուրդները»։ Մեծ պետութիւններու գերիշխանութենէն ազատագրուեցան Պաղեստինը, Փիւնիկէն, Սիւրիան։ Այս երկիրներու մէջ սկսաւ անկախութեան չարժումը, որ հետզհետէ հասցուց պետական ինքնուրոյն կեանքի։ Միաժամանակ նման չարժում մը տեղի ունեցաւ Լճոնային գօտիին մէջ։ Հաթական կայսրութեան անկումով Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուեցան պետութիւններ՝ Փռիւգիան, Լիդիան, Կարկամէշը։ Առաջին երկուքի մէջ քնակչութեան հիմնական խաւը Փոքր Ասիական էր, իսկ ղեկավարութիւնը կը գտնուէր հնդեւրոպական ծագում ունեցող թագաւորներու ձեռքը, Կարկամէշի մէջ քնակչութեան նախնական չերտը սեմական էր, բայց իշխանութիւնը հաթական էր։ Նոյն ժա-

մանակաշրջանին՝ Հիւսիս-արեւմտեան Հայաստանի մէջ, Եփրատէն արեւմուտք, Ալիսի ակունքներու չուրջը Հայասա երկիրը կ'ազատագրուէր հաթական գերիշխանութենէն և կը սկսէր իր անկախ գոյութիւնը։ Բուն Հայաստանի մէջ Միտանիներու անկումէն ետքը կը կատարուէր ցեղերու, տոհմերու հաւաքման նոր չարժում, կ'ըստեղծուէր Նաիրեան պաշնակցութիւնը՝ դուրսի ուժերու դէմ պայքարելու համար։

Մեծ պետութիւններու փլուզումը նպաստաւոր պայմաններ ստեղծեց փոքր ազգերուն և ժողովուրդներու առաջանալուն, մեծնալուն և քաղաքական ու քաղաքակրթական կեանքի տիրանալու համար։ Եւ անոնք այդ կեանքը պահպանեցին այնքան ատեն որքան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ չէր կազմուած նոր մեծ ու հզօր կայսրութիւն մը, որ ապառնաբ անոնց անկախ գոյութեան և քաղաքակրթական վերելքին։ 12-ին մինչեւ 9-րդ դարը Արեւելքի պատմութիւնը փոխ ազգերու առաջացման, մեծացման պատմութիւնն է։ Այդ ազգերուն կը պատկանին Արամէացիները՝ Սիւրիոյ մէջ, Փիւնիկեցիները՝ Միջերկրականի ափերուն և Հրէաները՝ Պաղեստինի մէջ։ Որպէս ժողովուրդ ատոնք գոյութեան էին կոչուեր չատ հին ժամանակներէն, նախապատմական մթութեան մէջ։ Անոնք իրենց կազմաւորման մէկ չրջանը անցուցեր էին մեծ պետութիւններու՝ Եգիպտոսի, Հաթերու գերիշխանութեան տակ, բայց երբ օտարի լուծը ինկաւ, անոնք երեւան եկան որպէս ուրոյն ազգութիւններ և ստեղծեցին իրենց պետութիւնները և քաղաքակրթութիւնները։ Մեզ կը հետաքրքրէ այդ ժողովուրդներէն Փիւնիկեցիները և Հրէաները։

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՓԻՆԻԿԷ

Փիւնիկէցիք սեմական ժողովուրդներու չարքին կը պատկանին։ Երեք հազարամեակի սկիզբը անոնք սեմական ուրիշ ցեղերու հետ վաչկատուն և վրանաբնակ կեանք ուներէին։ Բայց իրենց մշտական թափառումներու ընթացքին Միջերկրականի ափերը, ւքհսյին իրենց վաչկատուն կենցաղը և դարձան նստակեաց։ Հոն անոնք գտան նպաստաւոր պայմաններ կապուելու հողին, ջուրին, ծովափերուն։ Փիւնիկէն Եգիպտոսի, Բաբելոնի և Ասորեստանի նման մեծ կայսրութիւն չստեղծեց, Իսրայէլի նման միաստուածութեան կրօնի հիմնադիր չդարձաւ։ Բայց այդ ժողովուրդը ասիական ծագումով առաջին ծովագնացը եղաւ։ Ան Միջերկրականի ափերուն գաղութներ հիմնեց և իր առեւտրական գործի դիւրութեան համար հնարեց մարդկային միտքն արտայայտող նոր միջոց մը, հնչիւնական այբուբէնը։

ԵՐԿԻՐԸ.— *Փիւնիկէն երկար ու նեղ հողաշերտ մըն է Միջերկրականի ասիական ափերուն։ Ան հիւսիսէն հարաւ երկու հարիւր քիլոմեթր երկարութիւն ունի։ Ան Լիբանանեան լեռներու և ծովուն մէջ ինկած հողաշերտ մըն է. որուն ամենէն լայն մասերը հազիւ չիսաուն քիլոմեթրի կը հասնին, իսկ ընդհանրապէս քսան-երեսուն քիլոմեթրը չեն անցներ, լեռները երբեմն կ'իջնան մինչև ծով։ Ծովամերձ հովիտները իրարմէ կը բաժնուին ուղղահայեաց լեռներով կամ գետակով մը, որ աւելի հեղեղատ մըն է, ամրան կը չորնայ, իսկ ձմրան և գարնան առատ ջուր կ'ունենայ։ Գետերը կարճ են, արագավազ, կը հոսին քար-*

քարոտ հունով, կիրճերով։ Նաւարկելի չեն։ Անոնք ուղիներ են բարձրանալու Լիբանանի լեռները ու հասնելու անոնց թիկունքն ինկած Պէքայի դաշտը։

Փիւնիկէի կլիման Միջերկրականեան-ծովային է, գարունը վաղահաս, ամառը տաք և խոնաւ, աշունն ու ձմեռն անձրեւային։ Փիւնիկէն իր գոյութիւնը պարտական է ծովն, պարբերաբար տեղացող անձրեւներուն։ Ծովամերձ վայրերուն մէջ կլիման վատառողջ է, միայն բարձունքներուն վրայ, լեռներու լանջերուն առողջարար է, խոնաւութիւնը քիչ։ Հին ժամանակ փիւնիկեան լեռները ամբողջութեամբ մինչև ծովի մօտերը ծածկուեր են մայրի անտառներով։ Ան դաշտագետիններ չունի, ուստի բնակչութիւնը երկրագործ չդարձաւ։ Լիբանանի և Անդիլիբանանի մէջ կը տարածուի Պէքայի ընդարձակ դաշտը, որ ջրառատ է ու պտղաբեր։ Անոր տիրապետութեան համար կը կռուէին Արամէացիներն ու Փիւնիկեցիները։ Մշակելի հող ծովամերձ չրջանները քիչ ունէր, որով հողի ամեն կտորը արժէք կ'ըստանար։ Քարքարոտ հողերը և լեռնալանջերը յարմար էին խաղողի, ձիթենիի մշակութեան, իսկ ծովափնեայ վայրերուն մէջ արմաւենին ամենէն տարածուած բոյսն էր։ Ձիթենին և արմաւենին բնակիչներուն անունդ կը մատակարարէին. անոնք նաև առևտուրի գլխաւոր նիւթեր կը կազմէին։ Կենդանական աշխարհը նոյնն էր ինչ որ հարեւան երկիրներունը։

Իր արտադրութիւնը հազիւ կրնար կերակրել փոքր հասարակութիւն մը։ Բայց անոր բնակչութիւնը չատ աւելի արագութեամբ աճեցաւ, քան ուրիշ երկիրներունը։ Միջերկրականը գրաւիչ էր, ձգողական ուժ ունէր։ Ամբողջ Արգասաբեր Կիսալուսինը մշտական վտանգի տակ էր անապատի վաչկատուներու կողմէն. մեծ, նուաճողական պետութիւնները Փիւնիկէն դարձուցեր էին խարխով իրենց արշաւանքներու համար, այս պատճառներով ալ Փիւնիկէն դարձաւ ապաստան, բանակներու կեդրոնացման կայան, առևտրականներու, արկածախնդիրներու հաւաքատեղի։

Ծովափնեայ վայրերուն մէջ սկիզբը բնակչութիւնը կը պարապէր ձկնորսութեամբ, որմէ անցաւ ծովագնացութեան, լեռնալանջերուն՝ որսորդութիւն կ'ընէին նախ, իսկ յետոյ սկսան անասնապահութեամբ զբաղուիլ։ Փիւնիկէի ընդհանուր տարածութիւնը հազիւ կը մօտենար տասնըհինգ հազար քառակուսի քիլոմեթրի։

ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Ինչպէս ամբողջ արեւելքի մէջ, Փիւնիկէի բնակչութիւնն ալ խառն էր։ Ցեղերու, ժողովուրդներու հանդիպումը, միաձուլումը սկսեր էր նախապատմական շրջանին։ Անապատաներէն, օազիսներէն այս տեղ կուգային մեծ ու փոքր մարդկային զանգուածներ, փնտռելու, ձեռք բերելու հարստութիւն, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն, ինչպէս նաև արկածալից կեանք։ Նախնական բնակիչները կարճագլուխներ էին, կ'ապրէին քարայրներու մէջ։ Նկատելի էր նոր քարէ դարու քաղաքակրթութեան հետքերը։ Եգիպտացիները ծանօթ էին անոնց։ Երեք հազար թուականի չուրջ, այստեղ երեւացին սեմականները, միաժամանակ անոնք հաստատուեցան Պաղեստին։ Այս վերջիններուն Քանանացիներն էին. երկիրն ալ իրենց անունով կոչուեցաւ Քանանի երկիր։ Նախապէս Փիւնիկեցիք դրաւեր էին ծովափնեայ ամբողջ շրջանը, մինչեւ Սինայի անապատը, Պաղեստինի ծովափնեայ քաղաքները։ Բայց աւելի ուշ այդ տեղերէն անոնց դուրս ըրին նախ Քանանացիները, ապա Փղշտացիները, որոնք նոյնպէս վաճառական և ծովագնաց ժողովուրդներ էին։ Փիւնիկեցիները կեդրոնացան հիւսիսային շրջանին մէջ։ Լեռնային գօտիէն կը թափանցէին ասիանիկ ժողովուրդները, որոնք իբրև քաղաքական հզօր ուժ տիրեցին Փիւնիկէին, XIV-րդ դարուն, հաթական մեծ պետութեան ժամանակ։ Հիւսիսէն կուգային նաև Հնդեւրոպացիները, որոնք երրորդ հազարամեակի կէսերուն ողողեցին Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտին, իսկ երկրորդ հազարամեակի սկիզբը մտան նաև անապատային գօտին։ Եգիպտացիներու այս երկրին մէջ երեւալն ալ կ'ըսկսի երրորդ հազարամեակէն։ Այսպէս

Մերձաւոր Արեւելքի ազգագրական երեք հիմնական կազմիչ տարրերը՝ Ազիանիկներ, Սեմականներ և Հնդեւրոպացիները կը հանդիպին Փիւնիկէի մէջ, Միջերկրականի ծովեզերքին՝ ստեղծելու համար մարդկային այն տիպարը, որ մենք կ'անուանենք Փիւնիկեցի։

Բայց անոր մէջ տիրականը, իշխողը սեմականն էր. անոր լեզուն և կրօնը մնացին միշտ սեմական։ Ան պահպանեց իր սեմական նկարագիրը, որովհետեւ անոր թիկունքը սեմական լայնածաւալ աշխարհն էր, ուրկէ չարունակ՝ մարդկային նոր հոսանքներ կուգային թարմացնելու և զօրացնելու սեմական տարրը։ Շուրջ հազար թուականներուն ստուարաթիւ Իսրայէլացիներ ալ հոս հաստատուեցան և զօրացուցին սեմական տարրը։ Փղշտացիները ասոնց առջև փակեր էին Միջերկրականի դուռները։ Միջերկրականի համար մղուած պայքարին մէջ՝ յաղթանակը մնաց Փղշտացիներուն, որուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Իսրայէլի ցեղերը մեծ զանգուածներով հաստատուեցան Փիւնիկէ։ Եւ ընդհանրապէս Իսրայէլցիներու և Փիւնիկեցիներու մէջ տնտեսական և կրօնական կապեր հաստատուեցան, մանաւանդ Սողոմոնի օրով։ Երկուքն ալ կը ձգտէին թուլացնել Փղշտացիները. երկուքն ալ վտանգուած էին անապատի վայրկատուներէն։

ԿԱՐԱԽԱՆԱՑԻՆ ՓԱՂԱՓՆԵՐ.— Փիւնիկեցիները իրենց ուշադրութիւնը երկրի խորքերը, Սիւրիա ուղղել չէին կրնար։ Փիւնիկէի քաղաքներու հզօրացման հետ Սիւրիայի մէջ երեւացին Արամէացիները և հաստատուեցան Որոնդէսի աւիերուն վրայ. մէկ մասը թափառական ու վրանաբնակ, վերջ ի վերջոյ հաստատուեցաւ Դամասկոսի մէջ, երկրի հին բնակիչներու՝ Ամովրացիներու կողքին։ Ասոնք տասերորդ դարէն մինչեւ ութերորդ դարը (Ք. Ա.) ապրեցան քաղաքապետական կեանքով, բայց չկրցան ստեղծել Դամասկոսի շուրջ արամէական ցեղերու միութիւնը։ Անոնց թագաւորները մեծ ճիգ ըրին՝ պատուար կանգնելու Ասորեստանի նուաճումներուն և թոյլ չտալու, որ Ասուրները հասնին

Միջերկրական ծովը։ Միեւնոյն ատեն անունք կ՛արգիլէին, որ Փիւնիկեան վաճառականները ցամաքի առեւտուրին մասնակից ըլլային։ Դամասկոսի հետ մեծցան ու հարստացան Հալէպը, Հոմսը, Երուսաղէմը, Պետրան։ Այս քաղաքները իրենց ձեռքն էին պահեր Միջագետք-Եգիպտոսի առեւտուրը։ Ատոնք կարաւանային քաղաքներ էին, ունէին չատ խառն բնակչութիւն, բայց սեմական գերակշռութեամբ։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կ՛աշխատէր խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը վերահաստատել կարաւաններու համար, որովհետեւ միջազգային այդ առեւտուրէն չատ մեծ չահեր ունէին։ Երբեմն այս քաղաքները կռիւ կ՛ընէին կարաւանային ուղիներու այս կամ այն գիծը իրենց ձեռքը պահելու։ Մեծ, բանուկ ճամբաներու վրայ պահակներ կը նշանակէին, կարաւաններու ապահովութեան վրայ կը հսկէին զինուած խումբերով։ Կարաւանային այս ուղիներու մէկ ծայրն ալ կը հասնէր Փիւնիկեան քաղաքները։ Փիւնիկեցիք և Արամէացիք կը մրցէին այս գծի համար։ Դէպի Փիւնիկէ տանող այս ճամբան կ՛անցնէր Պէքայի դաշտով, որով այդ ընդարձակ և արգասաբեր դաշտը կրկնակի արժէք կ՛ընծայուար Փիւնիկէի համար։

ՅՈՎՔ.— Եթէ կարաւանային-ցամաքային ճամբաները ունէին իրենց տէրը Արամէացիք, Քանանացիք ու Թիկունքը՝ Բաբելոնի վաճառականները, ծովի ճամբան ալ բաց էր Փիւնիկեցիներու առջեւ։ Եգիպտոսը Միջերկրական ծովի ափին միակ մեծ պետութիւնն էր հրկար դարեր. բայց ան իսկական և մեծ ծովային պետութիւն չդարձաւ, սահմանափակ առեւտուր միայն ունէր՝ դեռ երրորդ հազարամեակէն սկսած՝ Կրէտէի և Կիպրոսի հետ. անոր նաւարկութիւնը գետային էր, առեւտուրն ալ գլխաւորապէս ցամաքային. ծովով կապուած էին միայն Փիւնիկէի, Կրետէի և Կիպրոսի հետ։ Միջերկրականի առաջին ծովային պետութիւնը ստեղծեց Կրետէն, իրմէ չուրջը հաւաքեց Եգէական կղզիները, Յունաստանի հարաւային և արեւելեան մասերը, մշակեց նաեւ չատ զարգացած հաղաքակրթու-

թիւեր: 14-րդ գարու կէսերուն Կրետէի ծովային մեծ պետութիւնը կործանուեցաւ, ան տնտեսական և քաղաքական ասպարէզէն դուրս ինկաւ: Յոյները դեռ կազմաւորուած չէին անոնց տեղը բռնելու, և դեռ չէին ամբողջացուցեր Ցունաստանի գրաւումը: Ծովը տէր չունէր, ան բաց էր Փիւնիկեցիներու առջեւ:

ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Փիւնիկէն քաղաք-պետութիւններու չարք մըն էր, ամեն քաղաք իր չրջակայքով փոքրիկ պետութիւն մըն էր՝ միշտ ծովի եզերքէն հոդաչերտ մը ունենալով, որ անոր նաւահանգիստն էր: Ան հարեւան քաղաք-պետութիւնէն կը բաժնուէր գետակով մը, կամ ուղիղ ծովէն իջնող լեռնաշղթայով մը: Ամեն քաղաք մեծ ճիգ կ'ընէր իր անկախութիւնը պահելու, որու հետեւանքով փիւնիկէն մէկ և միացեալ պետութիւն չդարձաւ, թէեւ չատ անգամ այս կամ այն քաղաքը փորձեց իր իշխանութիւնը պարտադրելու միւսներուն: Քաղաք-պետութիւններու կազմութեան և պահպանումին կը նպաստէին նաեւ ծովափնեայ չրջաններու կտրտուածքները և այն, որ ամեն քաղաք-պետութիւն տնտեսական միաւոր մըն էր, ունէր իր նիւթական-առեւտրական չահերը, ամեն տեղ՝ թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ մրցող էր միւս քաղաքներու հետ: կը մրցէին գաղութներու, առեւտրական ուղիներու, հում նիւթերու և չուկաներու համար: Շահերու այս հակադրութիւնը թոյլ չէր տար որ անոնք միանան, կազմեն մեծ պետութիւն մը, թէեւ բոլոր քաղաք-պետութիւններու մէջ ալ միեւնոյն լեզուով խօսող, միեւնոյն կրօնն ու միեւնոյն մշակոյթը ունեցող ժողովուրդ մը կ'ապրէր: Տեղական չահերու հետապնդումը աւելի կենսական էր, քան թէ մէկ ազգային պետութիւն ստեղծելու կամքը: Երբեմն միայն ժամանակաւոր դաշինք կը կնքէին հաւասարակշռութիւնը պահելու համար, կամ կը միանային՝ անապատի թափառական ցեղերու արշաւանքէն պաշտպանուելու համար:

ՊԵՏԱԿԱՆ ձեւը.— Նախապէս բոլոր քաղաքներու մէջ իշխանութիւնը կը պատկանէր ժառանգական թագաւորնե-

ցուն, ինչպէս արեւելեան միւս միապետութիւններու մէջ, միայն մէկ տարբերութեամբ. փիւնիկեան քաղաք-պետութեանց մէջ թագաւորի իշխանութիւնը սահմանափակուած էր ծերակոյտով մը, այսինքն ամենէն ազդեցիկ ու հարուստ ընտանիքներու ժողովով մը։ Փիւնիկեան քաղաքներու մէջ հարստութեան աղբիւրը հողը չէր ինչպէս Եգիպտոսի, Բաբելոնի և Ասորեստանի մէջ, այլ առեւտուրէն ստացուած չահն էր,— ապրանքը, մեսազնները, ձոյլ ոսկին, արծաթը։ Հողատէր ազնուականութիւնը չէր, որ կ'իշխէր, այլ դրամատէրը։ Առեւտուրի մէջ, մեծ քանակութեամբ նաւերու տէր եղողը, ապրանքներ, բարիքներ և յատկապէս մետաղներ ունեցող ընտանիքներն ալ թագաւորի հետ իշխանութեան տէրն էին։ Թագաւորն ալ դուրս էր եկած անոնց չարքէն՝ ամենէն հարուստ և ազդեցիկ ընտանիքէն։ Այսպիսով փիւնիկեան քաղաք-պետութեանց մէջ ստեղծուեցաւ **ճերկայացուցչական իշխանութիւն** մը. ծերակոյտի մէջ տեղ կը գրաւէին հարուստ մեծատուն ընտանիքներու անդամները, պահպանողական աւանդութիւններով սնուած, կրօնական արարողութիւնները և ծէսերը արդութեամբ պահողները։ Սիտոնի մէջ անոնց թիւը հարիւրի կը հասնէր. յատուկ տեղ կը գրաւէր ծերակոյտի մէջ քաղաքի պահապան աստուծոյ քրմապետը։ Տիրոսի ծերակոյտի մէջ Մելկարտ աստուծոյ քրմապետը թագաւորէն անմիջապէս յետոյ առաջին տեղը կը գրաւէր։ Ծերակոյտը կը նշանակէր բարձր պաշտօնեաները, անոր կը պատկանէր պետական գանձի վերահսկողութիւնը, նոր գաղութներ հաստատելու հարցը, պատերազմ յայտարարելը։

Քաղաք-պետութեան մէջ այս երկու ուժերը՝ թագաւորն ու ծերակոյտը չատ յաճախ միասնաբար չէին գործեր։ Թագաւորները կ'ուզէին ժիապետներ դառնալ, նման ուրիշ արեւելեան պետութեանց մէջ եղածին, ծերակոյտը վտանգաւոր կը համարէր իր իշխանութեան համար թագաւորի ժառանգական ըլլալը։ Այս հակադրութիւնը կ'ըստեղծէր քաղաքացիական կռիւներ, որու հետեւանքով չատ վայրե-

րու մէջ թագաւորութիւնը ջնջուեցաւ և իշխանութիւնն ամբողջութեամբ անցաւ խոշոր առեւտրական ընտանիքներու ձեռքը։ Ստեղծուեցաւ տիսակ մը դրամատէրերու հանրապետութիւն, ուր ծերակոյտը իշխանութիւնը կը յանձնէր Գերագոյն Դատաւորին և անոր օգնականներուն։ Երբեմն ալ ասոնք կը փորձէին այդ պաշտօնը ժառանգաբար պահել իրենց ընտանիքներու մէջ։ Գերագոյն Դատաւորները ոմն ալսկ կը փորձէին թագաւորութիւնը վերահաստատել։ Այս բանը տեղի ունեցաւ Տիրոսի մէջ Նոր-Բաբելոնի տիրապետութեան ժամանակ՝ վեցերորդ դարուն։

ԲԱՆԱԿԸ.— Ազատ փիւնիկեցիները նուիրուած էին ծովային առեւտուրին, նաւաշինութեան, արհեստներուն, արդիւնաբերութեան։ Անոնք բանակի մէջ չէին ծառայեր, այդ գործը չահաւէտ չէր, մանաւանդ հարուստ ընտանիքներու համար։ Անոնք ունէին վարձկաններու բանակ մը, որու մէջ տեղ էին գտեր արեւելքի բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները։ Միայն բանակի հրամանատարները քնիկ փիւնիկեցիներ էին։ Բանակը ներքին ապահովութեան և անապատի թափառաշրջիկ և արշաւող ցեղերու դէմ պաշտպանութեան համար էր։

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ.— Փիւնիկէի մէջ ստրուկներու թիւը չատ էր, անոնց աշխատանքի վրայ էր հիմնուած ազատներու հարստութիւնը։ Ստրուկներ ունէին հարուստ ընտանիքները, տաճարները. ասոնց կ'աշխատցնէին արհեստանոցներու, նաւահանգիստներու, առեւտրական հիմնարկութեանց, և նաւերու վրայ։ Անոնք էին թիավարները։ Ստրուկներու թիւը չատցաւ ծովահէնութեան, առեւանգման, գնումի միջոցներով։ Միջերկրականի բոլոր եզերքներէն Փիւնիկեան վաճառականները գերիներ կը բերէին և իբրեւ ստրուկ կը վաճառէին Տիրոսի, Սիտոնի չուկաներու մէջ։ Ստրուկները չատ դաժան պայմաններու մէջ կ'ապրէին։ Նաւերու վրայ և հանքերու մէջ աշխատող ստրուկներու ոտքերը չղթաներ էին անցուած՝ թէ չփախչելու և թէ անվտանգ ըլլալու համար։ Բնական է, որ ասոնք

ոչինչով կապուած չըլլային փիւնիկեան ազատներու հասարակութեան հետ և յարմար առիթներով փորձէին ապըստամբութիւն և ազատագրութիւն վարձկան բանակը թէպէտ ասոնց վերահսկելու համար էր, բայց ինքն ալ վստահելի չէր. շատ անգամ անոնց պետերը կը ծառայեցնէին զօրքը իրենց իշխանութեան համար, կը գրաւէին պետութիւնը և կ'ենթարկէին հարստացած ընտանիքները իրենց կամքին։

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ.— Ամեն քաղաք իր աստուածն ունէր, իսկ ամեն ընտանիք, գերդաստան, տոհմ իր պահապան ոգին։ Քաղաքներու այս աստուածներն ալ միութեան, համքողջական և մէկ պետութեան կազմելու դէմ էին, որովհետեւ իւրաքանչիւր աստուծոյ ծառայող քուրմերը իրենց աստուածն է, որ կը համարէին ամենէն հզօրն ու կատարեալը և նախանձախնդիր էին անոր առաջնութեան։ Քաղաքն ունէր իր տաճարը, բազմաթիւ մասերով։ Քաղաքը չրջապատուած էր պարիսպներով, այդ էր միակ ապահով միջոցը անապատի թափառաշրջիկներու դէմ պաշտպանուելու համար։

ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ.— Փիւնիկէի նիւթական հարստութիւնը չէր կրնար կերակրել բազմացող բնակչութեան. պէտք էր ապրուստի նոր աղբիւրներ որոնել և բարիքներ գտնել։ Պէտք էր ծովային առեւտուրին դիմել. ամենէն հին չրջանին Փիւնիկեցիք առեւտուր կ'ընէին մօտիկ երկիրներու հետ՝ եգիպտոսի և կիպրոսի հետ։ Առեւտրական առաջին քաղաքը Բիբլոսն էր, որ շատ կանուխէն կապուեցաւ եգիպտոսի հետ։

ԲԻԲԼՈՍ.— Բիբլոսը կառուցուած էր Ադոնիսի գետաբերանին, ան փիւնիկեան քաղաքներու «քաղաքամայրն» էր։ Բիբլոսի պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ երրորդ հազարամեակի սկիզբը. այդ ժամանակէն ան առեւտրական կապեր ունէր եգիպտոսի հետ։ Մեմֆիսեան չրջանին եգիպտացիները նաւեր կ'երեւային Բիբլոսի նաւահանգիստը՝ փայտ, ձիթապտուղ, իւղ, լինչեղէն և անասուններ տանելու եգիպտոս։ Շուտով եգիպտական գաղութ մը հաստատուեցաւ

այստեղ և անոնց թիւը այնքան չատցաւ որ անհրաժեշտ համարուեցաւ եգիպտական իշխ աստուածուհիին համար տաճար մը կառուցանել։ Բ, բլոսը դարձաւ արտասահմանի մէջ եգիպտական քաղաքակրթութեան կեդրոնը։ Ան տեղ էր գտեր նաեւ եգիպտական կրօնական դիցաբանութեան մէջ՝ կապուած Օզիրիսի և Իզիսի պատմութեան հետ։ Բիբլոսը առեւտրական կապեր ունէր նաեւ Միջագետքի հետ։ Այնտեղ կը հանդիպէին արեւելքի բոլոր ազգերու վաճառականները և անոր չուկաներու մէջ կարելի էր գտնել արեւելքի բոլոր բարիքները։ Եգիպտացիք հոսկէ կ'արտահանէին զանազան անուշահոտութիւններ, օծանելիքներ, իւղեր, կիպրոսի պղինձը, անագ, արեւելեան գոյնզգոյն պատառոտներ, ծիրանեգոյն գգեստներ, գործուածքներ։ Իսկ իրենք կը բերէին Բիբլոս անօթներ, փղոսկր, ոսկեզէն զարդեր, թալիսմաններ, աստուածներու արձաններ։ Եգիպտոսէն՝ Բիբլոսը կ'ըստանար պապիրուս, և ատկէ կը պատրաստէր գրելու թուղթ։ Պապիրուսի ցօղունը կը բաժնէին չերտերու, կը թրջէին, չերտերը կը մացնէին իրարու, որով կ'ըստացուէր մեծ թերթեր։ Կը գրէին անոնց վրայ մելանով և սրածայր փայտէ գրիչով, յետոյ կը ծալէին, կը կապէին և յատուկ դարակներու մէջ կը պահէին։ Պապիրուսի այս ձեւի գործածութիւնը նպաստեց գրագիտութեան զարգացման. ան ոչ քարակոթող էր, ոչ սիւն կամ ագիւս, այլ թերթեր, թեթեւ և փոխադրելի, չատ տեղ չգրաւող։ Անոր վրայ գրելն ալ դիւրին էր։ Թերթը և գրիչը մատչելի էին չատերուն։ Պապիրուսի այս գիւտը ընդհանրացաւ արեւելքի մէջ և ինքը քաղաքն ալ դարձաւ անոր ամենամեծ վաճառատեղին։ Եգիպտական կայսրութեան ժամանակ XV—XIV րդ դարուն Բիբլոսը ինկաւ եգիպտական իշխանութեան տակ, և ան կորսնցուց իր առաջնութիւնը և բացառիկ դիրքը։ Պաղեստինի ափերուն նոր քաղաքներ կառուցեցան և փիւնիկեան ուրիշ քաղաքներ առաջնութիւն ստացան։ Եգիպտոսի համար կենսական անհրաժեշտութիւն դարձաւ Պաղեստինը իր ձեռքին մէջ պահելը, ցամաքային

ուղին աւելի կարեւորութիւն ստացաւ։ Բիբլոսի տեղը բռնեց Սիտոնը։

ՍԻՏՈՆ.— Անոր հարստութեան ալբիւրը նախապէս Եգիպտոսի հետ ունեցած նիւթական և քաղաքական կապերն էին։ Անոր հզօրութեան չրջանը կը զուգադիպի Եգիպտոսի ասիական կայսրութեան հետ՝ 1500-էն մինչեւ 1250 թուականները։ Ուրիչ պատմական դիպուած մըն ալ նպաստեց անոր ծովային հզօրութեան,— Եգէեան կղզիներու և Կրետէի իչխանութեան անկումը։ Սիտոնը օգտուեցաւ առիթէ և քայլ առ քայլ բռնեց անոր տեղը։ Անոր ձեռքն անցաւ Կիպրոսի պղինձի արտահանութիւնը։ Հաստատուելով Կիպրոսի մէջ՝ Սիտոնի վաճառականները հոնկէ ալ անցան Հռոդոս, յետոյ Եգէեան կղզիները։ Հոս անոնք կը գնէին մարմար, ծծումբ, ոսկի, խեցիներ, որոնցմէ կ'ըստանային ծիրանի գոյն։ Փոքր Ասիոյ ափերով և նեղուցներով անոնք մտան Սեւ ծով, որու հիւսիսային ափերու ժողովուրդներու հետ առեւտուրի սկսան և հոն գտան անագ, ծովասաթ, ցորեն, մորթիներ, մեղր։ Այսպէս՝ անոնց առեւտրական ասպարէզը ընդարձակուեցաւ և անոնք դարձան բազմաթիւ ազգեր և ժողովուրդներ իրար կապող միջնորդներ և նիւթական բարիքներ մատակարարողներ։ Ուր որ երթային կը հիմնէին իրենց գրասենեակները, չտեմարանները. անմիջապէս հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէին տեղացիներու հետ, կ'առաջարկէին իրենց բարիքները, կը փոխանակէին տեղական ապրանքներու հետ, յետոյ իրենց գնածները կը լեցնէին նաւերը և կը վերադառնային։ Սիտոնի գաղութները առեւտրական կայաններ էին՝ ծովափէն ոչ հեռու։ Իրենց այս գաղութի մէջ ունէին վաճառականական ներկայացուցիչներ, դպիրներ, սուրհանդակներ, տեղացիներ, որոնք կապեր կը հաստատէին ծովէն հեռու բնակող բնիկներու հետ։ Գրասենեակը և չտեմարանները պարիսպով կը պատէին ապահովութեան համար, երբեմն ալ կանոնաւոր բանակ կը պահէին։ Առաջին անգամ Սիտոնի վաճառականները Միջերկրականի արեւելեան աւազանի ժողովուրդները կապեցին

Սեւ ծովի չուրջ ապրող ցեղերու հետ և մատակարարելին անոնց բարձրորակ ապրանքներ, մետաղներ, զէնքեր, կաւանօթներ հիւսուածեղէններ. տուին անոնց այն ապրանքները, որոնք կը պատրաստուէին Բաբելոնի, Դամասկոսի և ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Տնտեսական այս չրջանառութեան մէջ ինկան եգիպտոսը, կրետէն, եգէական կղզիները, Թրակիայի ափերը, Դանուբի գետաբերանի չուրջն ինկած երկիրները, Փոքր Ասիոյ ծովամերձ չրջանները, Միջագետքը, Սիբիան։ Ասոնց միացնողը փիւնիկեան քաղաքներն էին։ Անոնք նպաստեցին ժողովուրդներու փոխադարձ ծանօթացման, կրօնական գաղափարներու տարածման։ Սիտոնը և փիւնիկեան քաղաքները չբաւականացան միայն առեւտրական միջնորդի դերով, աստիճանաբար անցան արդիւնաբերութեան, հում նիւթերու մշակման։ Օտար չուկաներու մէջ ծանօթացան տեղացիներու ճաշակին, պահանջին և փորձեցին բաւարարել անոնց։

Այդ նպատակով բոլոր քաղաքներու մէջ հիմնուեցան արհեստանոցներ։ Ասոնք ընդարձակ տուներ էին, ուր արհեստաւորները կը հաւաքուէին միասին աշխատելու որեւէ արդիւնաբերողի համար, որ անոնց կը հայթայթէր հում նիւթը։ Այս նորութիւն մըն էր, որ փիւնիկէ մուծեց տընտեսութեան ձեւերու զարգացման մէջ։ Արդէն ակսած էր դուրսէն առնուլ մետաղ, ձոյլ ոսկի, արծաթ, և անոնցմէ կը պատրաստէր զէնքեր, զարդեր, գործիքներ, որոնք մեծ յարգ ունէին միջագետքի չուկաներուն մէջ։ Սիտոնի մէջ զարգացաւ մետաղագործութիւնը, ոսկերչութիւնը և փորագրութիւնը։ Իր գործարաններու մէջ կը պատրաստէին ընտիր կերպասներ, կը ներկէին ծիրանագոյն, ասոնք չատ մեծ յարգ ունէին արեւելքի թագաւորներու, իշխաններու պալատներուն մէջ, ինչպէս քրմական դասի մօտ։ Սպանիայէն, Ափրիկէէն Սիտոնցիները կ'ըստանային բուրդ, քամպակ, որով մեծ թափ կ'ըստանար մանուածեղէնի և հիւսուածեղէնի արդիւնաբերութիւնը։

ՍԻՏՈՆԻ ԱՌԵՒՏՈՒՐԻ Ա.ՆԿՈՒՄԸ.— XIII րդ դարու կէսերուն Սիտոնի առեւտուրը տագնապի կ'ենթարկուի։ «Ծո-

վային ժողովուրդները» կը յեղաչրջեն Մերձաւոր Արեւելքի կարգն ու խաղաղութիւնը, քաղաքական կայունութիւնը։ Եգիպտոս կզգիները, Փոքր Ասիոյ ափերը, նեղուցները կ'իյնան նոր ժողովուրդներու ձեռքը, որոնք չարունակ չարժման մէջ էին։ Սիտոնը այդ վայրերու մէջ կորսնցուց իր չուկաները։ Ասկի հարաւ՝ XII-րդ դարուն երեւացին Փղշտացիները, մէկ հատուածը «Ծովերու ժողովուրդներու», որոնք գաղթելով մայր խումբէն կրնային վրայով եկան հաստատուելու Քանանի ափերուն, Պաղեստինի մէջ։ Անոնք լաւ ծանօթ էին Միջերկրականի արեւելեան աւազանին, յանդուգն նաւագնացներ էին ու իբրեւ ճարպիկ վաճառականներ՝ մրցորդ էին Փիւնիկեցիներուն։ Սիտոնցիները պայքարի մէջ էին այս վերջիններուն հետ Պաղեստինի ծովեզերքի եւ Եգիպտոսի չուկաներու համար։ Փղշտացիները չատ լաւ զինուած էին, անոնց բանակը ոտքային էր, այսինքն բոլոր Փղշտացիները առեւտրական ըլլալով հանդերձ զինուորներ ալ էին։ Այս բանակով անոնք 1209 թ. գրաւեցին Սիտոնը, քանդեցին նաւահանգիստը, բնակչութիւնն ալ գերի տարին. և այս բոլորը անոնք ըրին դեռեւս Պաղեստինի մէջ ամուր հաստատուելէ առաջ։ Այս բոլորի հետեւանքով Սիտոն նախկին գաղութները կորսնցուց, գրասենեակներն ու պահեստները աւարի տրուեցան, առեւտրական դասը անանկացաւ, արհեստաւորներու դասը աչխատանքէն զրկուեցաւ, սկսան ներքին չարժուձեր, քաղաքացիական կռիւ, որուն մասնակից եղաւ վարձկան զօրքը, որ լաւ ու կանոնաւոր չէր վարձատրուեր։

Որով գաղութները և չուկաները կորսնցուցած, ներքին ճակատի վրայ պառակտուած՝ Սիտոնը XII-րդ դարու կէսերուն ոկսաւ դէպի անկում դիմել։ Ան իր գոյութիւնը՝ իբրեւ առեւտրական քաղաք՝ պահեց մինչեւ VIII-րդ դար՝ մինչեւ Ասորեստանի տիրապետութիւնը, բայց միայն իբրեւ երկրորդական կարգի քաղաք-պետութիւն։ Անոր տեղը բռնեց Տիրոսը։

ՏԻՐՈՍ.— Ան կառուցուած էր քանի մը փոքր կղզինե-

րու վրայ, ցամաքէն մէկ քիլոմեթր հեռու։ Անոր բնակչութեան մէկ մասն ալ կ'ապրէր եզերքին՝ կղզիի դիմաց։ Ան այնքան հեռու էր ցամաքէն, որ կրնար ապահով զգալ դուրսի յարձակումներէն և այնքան մօտ էր, որ ամեն բարիք, յատկապէս ջուր, կրնար առանալ հոնկէ։ Կղզիին դիմացի ընդարձակ տարածութիւնը՝ իր դաչտերով, արտերով, մրգաչատ պարտէզներով և այգիներով բարգաւած գիւղերով, կը մտնէր անոր քաղաք-պետութեան մէջ։ Տիրոսը մօտ էր Իսրայէլի պետութեան և սերտ ու բարեկամական հաղորդակցութեան մէջ էր անոր ու Յորդանանի հետ, ուրկէ կ'ըստանար հացահատիկ։ Ամենամեծ կղզիին վրայ կառուցուած էր միջնաբերդը, ուր կը հաւաքուէր ծերակոյտը, հոն էր արքայական պալատը և տաճարը։

Սիտոնի աւերումէն ու թուլանալէն ետքն է, որ Տիրոսը դարձաւ Միջերկրականի ամենամեծ, հարուստ և առեւտրական քաղաքը։ Ան հիմնուած էր երրորդ հազարամեակի սկիզբներուն, բայց հզօրացաւ և միջազգային համբաւի տիրացաւ միայն XII-րդ դարու վերջերուն։ Եւ այդ դիրքն ու հարստութիւնը, ինչպէս և ծովու տիրապետութիւնը ան պահեց մինչեւ ութերորդ դարու վերջը՝ Ասորեստանի աշխարհակալութիւնը։ Անոր ծովային գերակայութիւնը տեւեց չորս հարիւր տարի։ Այս՝ Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան այն չրջանն է, երբ Եգէական Աշխարհը դանդաղօրէն կը կերպարանափոխուէր և կ'ըստանար յունական դրոշմ, երբ Յոյները կը բռնէին Եգէական ծովը չրջապատող բոլոր ափերը։

Միջերկրականի հարուստը և արեւմուտքը, Հռոդոսը, Յունիական ծովը, Արեւմտեան Միջերկրականը սակայն բաց էին Տիրոսցիներու առաջ։ Անոնք հաստատուեցան Կիպրոսի, Կիլիկիոյ մէջ, բայց աւելի հեւսիս չթափանցեցին։ Հարաւի մէջ անոնք սերտօրէն կը գործակցէին Իսրայէլի հետ. երկուքն ալ ունէին իրրեւ ընդհանուր թշնամի՝ Փղշտացիները։ Ասոնք առաջիններու դէմ փակեր էին ծովու դռները, իսկ միւսի հետ կը մրցէր ծովերու տիրա-

պետութեան համար։ Տաճարաշինութիւն կէտին Տիրոսի թագաւոր Հիրամը (969—935) դաշնակցեցաւ Իսրայէլի Սողոմոն թագաւորի հետ։ Տուաւ անոր ամեն տեսակի չինանիւթ, փորձուած ճարտար ոպետներ ու վարպետներ երուսաղէմի տաճարի չինութեան համար։ Անոր նաւատորմիղը առաջինն էր Միջերկրական ծովուն մէջ։ Սողոմոնը Հիրամի օժանդակութեան փոխարէն կ՚ուղարկէր անոր ցորեն, մեսաղներ, դրամ և անոր կը յանձնէր իր պետութեան հիւսիսային նահանգին գիւղիւթայի քանի քաղաքները։ Հիրամը առակ առաջ՝ Դաւիթին օգնած էր բանաւորներով, ճարտարապետներով՝ երուսաղէմի մէջ արքայական պալատին չինութեան առթիւ։ Դաւիթը և Սողոմոնը իրենց հերթին կ՚ապահովէին կտրաւանային այն ճամբան, որ հարաւէն, կարմիր ծովէն՝ կ՚անցնէր Բանանի վրայով և կը հանգէր Փիւնիկէի նաւահանգիստները։ Հիրամը կ՚իշխէր նաեւ Միտոնի վրայ, ծովային առեւտուրի մէջ ձեռք բերած իր հարստութիւնը ան գործադրեց երկու քաղաքները գեղեցկացնելու նոր չինութիւններով, պալատներով, տաճարներով, ջրանցքներով։

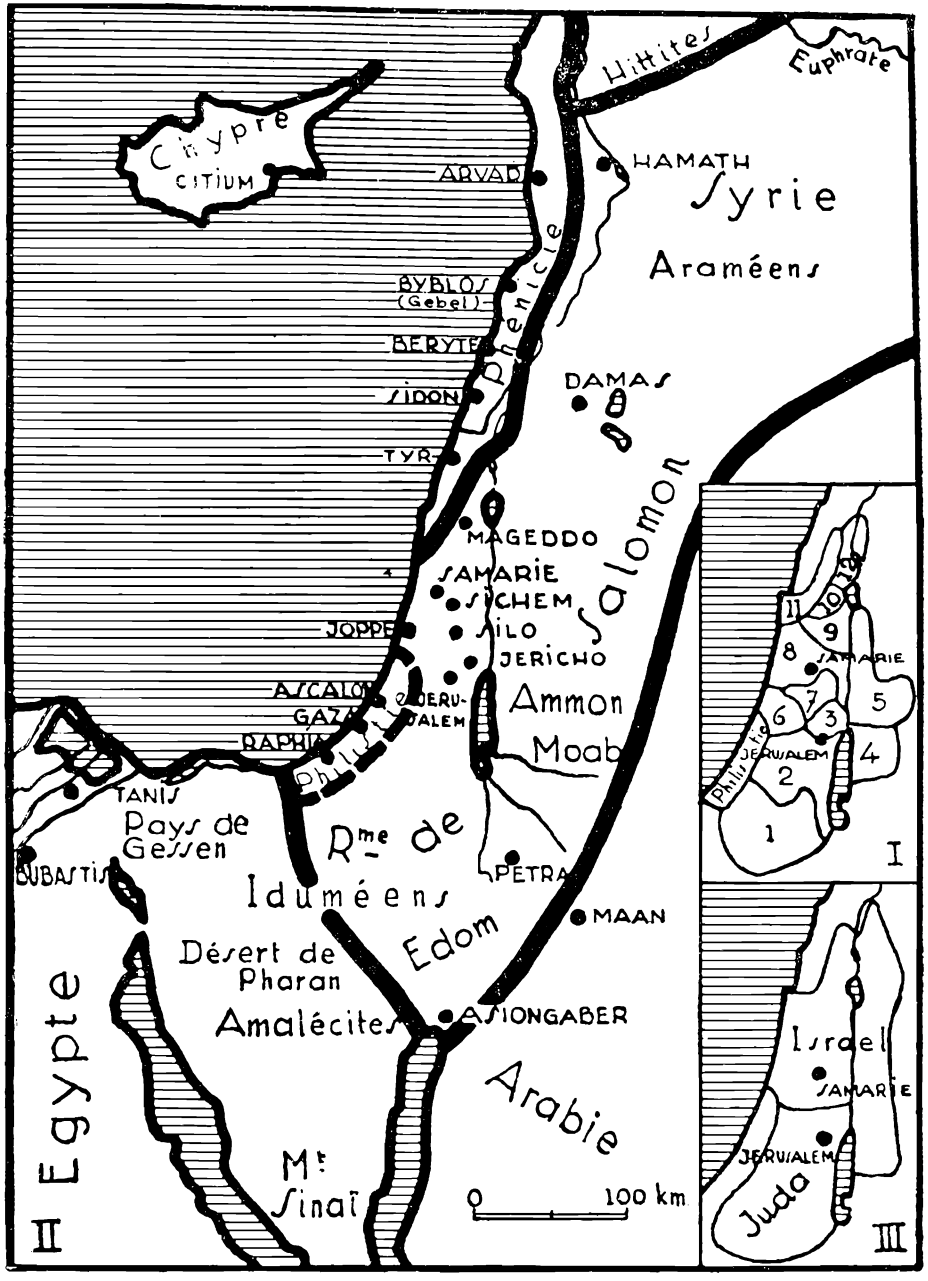
Սկիզբը Տիրոսը առեւտուր կ՚ընէր բացառապէս Եգիպտոսի հետ, Մեմֆիսի մէջ մէկ ամբողջ թաղամաս կար ուր մնայն Տիրոսցիները կ՚ապրէին։ Անոնց արժէքը և ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր փարաւոնի արքունիքին մէջ, որ կրցեր էին արտօնութիւն ձեռք բերել՝ Նեղոսի ջրանցքներէն մէկով կարմիր ծով իջնելու իրենց նաւերով։ Այս բանը անոնց առիթ կը բանար Արաբիոյ և Արեւելեան Աֆրիկէի չուկաները։ Սողոմոնը նաւատորմիղ չունէր, բայց ան պայման կապեց Հիրամի հետ, որ Տիրոսի նաւատորմիղը Իսրայէլի արտադրութիւնները բաշխէր Միջերկրականի երկիրներուն՝ իսկ հոնկէ ալ ներմուծէր Սողոմոնին անհրաժեշտ ապրանքները։ Երբ Նէխաոյ փարաւոնը ուզեց եգիպտական առեւտուրի առջեւ բանալ Արեւելեան Աֆրիկէն, ան դիմեց Տիրոսի ծովագնացներուն։ Անոնք ուսումնասիրեցին Աֆրիկէի ափերը, և վերադար-

ձան Եգիպտոս Արեւմուտքէն՝ Ճիպրալդարի նեղուցէն՝ կատարելով չուրջափրիկեան առաջին ճամբորդութիւնը։

ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԾԱԻԱԼՈՒՄԸ.— Տիրոսի գաղութային ծաւալումը գլուխ եկաւ Արեւմտեան ուղղութեամբ. ան գիմաց Արեւմտեան Միջերկրականը, Արեւելքը թողնելով Յոյներուն։ Տիրոսցի վաճառականները հաստատուեցան Մալթայի, Սիկիլիոյ, Սպանիոյ, Հիւսիսային Ափրիկէի և Գալիլիոյ մէջ։ XI-էն VIII-րդ դարերու չրջանին, Արեւմտեան Միջերկրականը ազատ դաշտ էր հոն անոնք չէին հանդիպիր ոչ մէկ կազմակերպուած ուժի, որով առանց դըժուարութեան ծաւալեցան անոր բոլոր ափերուն վրայ։ Անոնք իրենց ուղեգիծը գաղտնի կը պահէին, իրենց գաղութները ոչ մէկ մրցակից քաղաքի թոյլ չէին տար մուտք գործելու, և կը հաստատէին իրենց առեւտրական մենատիրութիւնը։ Յատկապէս Տարսիսը — սպանական Անդալուզեան — ամեն գնով կը պաշտպանէին, որովհետև ան հարուստ էր ցորենով, կապարով, ոսկիով։ Աստուածաշունչի մէջ Եսայի մարգարէն կը խօսի այն երկիրներու մասին, որոնց հետ Տիրոսը առևտուր կ'ընէր, կը թուէ այն բարիքները, որ ան կ'ըստանար օտար աշխարհներէն և այն ճոխութիւնը, որու մէջ Տիրոսցիները կ'ապրէին։ Տիրոսը համաշխարհային հռչակ ունեցող չուաքայ ունէր, ուր կը կեդրոնանային Միջերկրականի և Մերձաւոր Արեւելքի բարիքները և ուրկէ կը ցրուէին ամեն ուղղութեամբ։ Անոր այս հարստութեան համար է, որ Արեւելեան մեծ պետութիւնները ամեն ջանք կը թափէին իրենց գերիշխանութիւնը տարածելու անոր վրայ։ Ասիրեստանցիք երկար ժամանակ փորձեցին գրաւել այդ քաղաքը։ Առանց Տիրոսի ծէր դառնալու Միջերկրականի ափերուն հաստատուիլը անկարելի էր։ Տիրոսցիներուն Ասիրեստանի դէմ կ'օգնէր Եգիպտոսը, բայց երկարատեւ պայքարէն յետոյ, Տիրոսը կը համաձայնէր հարկ վճարել Տիգլաթ-Պալասար III-ին։ Իր հերթին Միջերկրականի առևտրական մեծագոյն քաղաքը կ'օգնէր բոլոր այն ուժե-

րուն, որոնք կը պայքարէին Ասորեստանի դէմ՝ Դամասկոսին, Սամարիային, Երուսաղէմին։ Ան տասներեք տարի (585--573) դիմադրեց Նաբուգոդոնոսորին, որ պաշարեր էր քաղաքը։ Այսքան երկար ժամանակ ան դիմացաւ չընորհիւ Եգիպտոսի և իր հեռաւոր գաղութներու օգնութեան։ Այս պաշարումը ծանր հարուած հասցուց անոր, քայքայուեցաւ իր առեւտուրը, կորնցուց գաղութներէն շատերը։ Արդէն Արեմտեան Միջերկրականի մէջ կը կազմակերպուէին այն ուժերը, որոնք աւելի ուշ դուրս պիտի վտարէին Փիւնիկեցիները այդ շրջանէն, այսինքն Յոյները և քիչ յետոյ Հռոմէացիք։ Ի վերջոյ Տիրոս համաձայնութեան եկաւ Բաբելոնի հետ՝ ընդունեց անոր գերիշխանութիւնը։ Իր նաւատորմիղը յետ այսու պիտի ծառայէր Բաբելական երկրորդ միապետութեան։ Այս համաձայնութենէն ետքը չատ գաղութներ անջատուեցան։ Այնուհետեւ է, որ Արեմտեան Միջերկրականի մէջ առաջնութիւնը անցաւ Կարթագէնին, որ իր շուրջը համախմբեց Փիւնիկեան բոլոր գաղութները Արեմուտքի մէջ։

ԿԱՊԸ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Փիւնիկեցիք առաջինն էին, որ հիմք դրին տընտեսական արժէք ունեցող գաղութներու։ Առեւտուրէն փիւնիկեան քաղաքները անցան ճարտարարուեստին և իրենց բարիքները տեղաւորեցին Միջերկրականի երկու ափազանցներու շուրջը ինկած երկիրներու, ինչպէս և Մեծաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրներու մէջ։ Փիւնիկեան քաղաքները գերբնակուած էին, սկսած X-IX-րդ դարերէն բնակչութիւնը սկսաւ գաղթել դէպի Արեւմուտք. գաղութները ստացան փիւնիկեան բնակչութիւն։ Տեսանք, որ Եգիպտոսի մէջ հին գաղութ մը կար. Մեմֆիսը ունէր իր փիւնիկեան թաղամասը։ Գաղութներու մէջ անոնք կ'ապրէին իմի հաւաքուած. ունէին իրենց առեւտրական գրասենեակները, պահեստները, ասոնց քովը կը բարձրանար հովանաւոր Աստուծոյ մատուռը։ Գաղութն ունէր իր դատարանը, տեղացիներու հետ կը չփուէին միայն առև-

ՊԱՂԵՍՏԻՆ, ՓԻՒՆԻԿԷ ԵՒ ՍԻՒՐԻԱ

տուրի ժամանակ։ Գաղթականական չարժումը մնծցաւ IX-րդ դարէն, իբրև հետեւանք Տիրոսի. Սիտոնի մէջ տեղի ունեցող ներքին կռիւներու՝ թագաւորներու և ծերակոյտի մէջ, անգործ արհեստաւորներու և ճարտարարուեստի տէրերու մէջ, ստրուկներու և վարձու զօրքի ապստամբութեանց և արտաքին ուժերու յարձակման։ Պարտուած կողմը կը լքէր իր հայրենիքը և կը գաղթէր հեռաւոր վայրեր բախտ որոնելու։ Այս ձեւով է, որ Հիւսիսային Ափրիկէի մէջ կառուցուեցան մէկ քանի քաղաքներ։ 814 Ք. հիմնուեցաւ Կարթագէնը։ Անոր հիմքը դրին Տիրոսի գաղթականները Դեկոն թագուհիի առաջնորդութեամբ։

Փիւնիկեան քաղաք-պետութեանց իշխանութիւնը չէր տարածուեր գաղութներու վրայ, անոնք անկախ և ինքնավար միութիւններ էին։ Միայն տնտեսական կապերով կապուած էին մայրաքաղաքի հետ, այսինքն իրենց բարիքները կուտային անոր և փոխարէն կ'ըստանային ուրիշ բարիքներ։ Բայց կար անոնց մէջ ամենէն կարեւորը՝ կրօնական կապը։ Ամեն տարի գաղութի տաճարը կ'ուղարկէր տասանորդ մայր հայրենիքի Աստուածուհիին՝ Աստարտէին, Մելքարդին։ Այս եկամուտը՝ յօգուտ մայր հայրենիքի տաճարին՝ կը կոչուէր «Տաճարի տուրք»։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՓԻՆԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Փինիկէցիները մեծ ընդունակութիւն ցուցադրեցին վաճառականութեան և ճարտարարուեստի մէջ։ Այդ ասպարէզներու մէջ անոնք մրցակից չունէին։ Հոգեւոր մշակոյթի մէջ, սակայն՝ ինքնուրոյն բան մը չստեղծեցին. բնաւ ստեղծագործողներ չէին, այլ ուրիշներու ստեղծածը իւրացնողներ։ Գործնական միտք ունէին, վերացական գաղափարներու, կրօնական մաքուր յղացումներու, արուեստի մէջ ինքնատիպ բան մը չթողուցին։ Անոր համար չատ աւելի խոր, ներչահախնդիր հոգի պէտք էր, որ Փինիկէցիին կը պակսէր։ Անոնց աստուածներն ալ զուրկ էին ինքնուրոյն գծերէ, բոլոր քաղաք-պետութիւններու աստուածները ալ նոյն նկարագիրն ունէին, նոյն յատկանիշները, միայն կը տարբերէին իրենց անուններով։ Կրօնի մէջ ստեղծագործութեան պակասը այն աստիճանի կը հասնէր, որ թէեւ ծովերու տէր և ծովագնաց, չունէին անգամ ծովերու, ծովագնացութեան յատուկ աստուած մը. ծովն էր անոնց հարստութեան աղբիւրը, բայց ծովի աստուածուհի պաշտամունք չմատուցին։ Փինիկէցիք ամեն բանի մէջ աւանդապահներ էին, պահպանողականներ՝ ընտանեկան բարքերու, ժառանգութիւն ստացած կրօնական գաղափարներու։ Նորը միշտ անոնց մտքին մէջ կը կապուէր ընկերային վերիվայրումներու, հարստութեան, դիրքի կորուստի հետ, ուստի միշտ կը կառչէին հինին, աւանդականին։ Հին սեմական աստուածները, գրեթէ անփոփոխ, պահեցին իրենց գոյութիւնը Փինիկէցիներու մօտ։ Փինիկէն չատ երկար ժամանակ ուրիշներուն ենթակայ եղաւ, այս ալ նչանակութիւն ունեցաւ անոնց կրօնի, արուեստի կազմաւորման համար։

ԿԻՕՆԸ.— Ինչպէս Բաբելացւոց բոլոր երկիրներու մէջ փիւնիկեան ամեն քաղաք ունէր իր աստուածը, հովանաւոր ոգին, որ քաղաքի տէրն էր։ Փիւնիկեցիները ունէին գուգակից աստուածութեան գաղափար։ Հաւանաբար այս բանը հաթական էր ծագումով։

Արդ քաղաքի մէջ աստուած կը կոչուէր Դագոն, ծովային միակ աստուածն էր, որ փիւնիկեցիք ունէին, ան ալ սումէր—ակադական էա աստուածոյ մէկ տարբերակն էր։ Ան ծովագնացներու պահապան ոգին էր։ Սիտոնի մէջ կը պաշտէին Էշմունը, երկրի, հողի աստուածը, որ միաժամանակ առողջութիւն բաշխողն էր և ընտանեկան բարքերու պահապանը։ Բիբլոսի մէջ հովանաւոր աստուածը Ադոնիսն էր. անոր արթացումը միացած էր Աստարտէ աստուածուհիի հետ, որ մէկ տարբերակն էր Բաբելոնի Իշտարի։ Տիրոսի մէջ կ'իշխէր Մելքարթ, որ կը նշանակէր տէր, թագաւոր։ Եւ իրօք Մելքար-Մելիք սկիզբը կը նշանակէր աշխարհիկ իշխան, երկրի տէր, ապա միայն ան ստացաւ երկընքի տէր, աստուած իմաստը։ Ան Տիրոսի հիմնադիրն էր. անոր չուրջն ստեղծուեր էին դիցավէպեր. կարթագենի աստուածը Բահադ—Ամոնն էր, խոյի գլուխով, որ կը յիշեցնէր անոր կենդանական ծագումը։

Ամենէն հին ժամանակ փիւնիկեցիները կը պաշտէին քնութեան երեւոյթները, այն բոլորը, ինչ որ աստուածներու հետ կապ կրնար ունենալ և ինչ որ կրնար ազդել իրենց բախտի վրայ։ Այսպիսով ստեղծուեցաւ լերան, քարի, ջուրի, երկրի, աստղերու և երկնքի պաշտամունքը։ Հասկ ալ սովորութիւն դարձաւ, որ իրենց սրբավայրերը, մաուսոլեումները կառուցեն բարձր տեղերու, լեռներու վրայ կամ գետերու, աղբիւրներու ակունքներու մօտ։

ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ.— Անոնց տաճարները չատ պարզ կառուցում ունէին։ Փիւնիկեցիներու գործնականութիւնը հոս ալ կ'երեւար՝ մեծ ծախս չընել աստուածներու համար չքեղ և մեծ տաճարներ կառուցելու, ինչպէս կ'ընէին եգիպտոսի և Բաբելոնի մէջ։ Տաճար ունենալը անոր ճոխացումը՝ նուի-

բաքերութիւն մըն է հաւատացողի կողմէն՝ աստծուն։ Ան հաւատքի և նուիրումի գործ է. այս զգացումը տիրական էր եգիպտացիի սրտի մէջ. այդպէս չէր փիւնիկեցին. ան ոչ այդ խոր հաւատքն ունէր, ոչ ալ այդ նուիրումը։ Անոր կրօնը ծէս էր և արարողութիւն։ Փիւնիկեան տաճարը մէկ չրլափակ, պարսպապատ տարածութիւն էր՝ անոր կեդրոնը կը բարձրանար մատուռը, դիմացը զոհարբուիչեան սեղանը, ապա աղբիւր մը կամ արբազան աւազանը, իսկ մօտերը արբազան անտառը։ Պաշտամունքի առարկայ էր ծառի բունը. ծառի և աստուածութեանց մէջ սերտ կապ կար։ Ադոնիսը ծնունդ էր առեր ծառէն, ծառը յաւերժական կենդանութեան խորհրդանիշն էր, մեռնող, բայց միշտ վերածնուող աստծու գաղափարի մարմնացումը։ Բարի պաշտամունքը նոյնպէս մեծ տեղ կը բռնէր փիւնիկէցիներու մօտ. կանանձեւ քարը՝ Բեթելը՝ կը նշանակէր աստծու բնակավայր։ Արբազան քարի պաշտամունքը գոյութիւն ունէր նաեւ Քանանացիներու և սեմականբոլոր ժողովուրդներու մէջ. ան յարատեւեց մինչեւ Արաբները, որոնց կրօնի մէջ Մէքքայի արբազան քարը առաջնակարգ տեղ ունի։

ԿՐՄՈՒԹԻՒՆ.— Փիւնիկէի մէջ աստուածներու սպասարկութեան համար գոյութիւն ունէր կազմակերպուած քրմական դաս, անոնք քաղաք-պետութեանց մէջ կը խաղային նաեւ քաղաքական դեր — ծերակոյտի և դատարանի անդամներ էին. քրմապետը թագաւորէն ետքը երկրորդ դէմքն էր պետութեան մէջ։ Քրմապետութիւնը քանի մը քաղաքներու մէջ ժառանգական էր, ան մեծ հարստութեան և դիրքի տէր էր։ Երբեմն ալ աչխարհիկ իշխանութիւնը՝ թագաւորութիւնը անոնց ձեռքը կ'իյնար. քուրմերը դուրս կու գային հարուստ և ազդեցիկ տուներէն և անոնց աչխարհիկ ու առեւտրական հակումներն ալ կը բերէին քրմութեան մէջ։ Տաճարը մեծ կալուածներ ունէր, ան մասնակից էր առեւտուրին, ճարտարարուեստին, ունէր արհեստանոցներ, ստրուկներ։ Քուրմերու մէկ մասը տաճա-

րական տնտեսութիւնը կը կառավարէին։ Տաճարները և քրմական դասը կը հարստանային գաղութներէն ստացած նուէրներով, որ տասանորդի ձեւով ամեն տարի կու գար մայր տաճարի համար։ Տաճարը և աստուածները միակ ձնայուն կապն էին գաղութի և մայր հայրենիքի մէջ, ուստի և տաճարի դիրքի բարձր ըլլալը, անոր պայծառացումը քուրմերու և ծերակոյտին համար կ'ըստանար քաղաքական արժէք։ Ամեն տարի գաղութներէն ուխտաւորներու մեծ խումբեր կու գային տաճարին մէջ աղօթելու և նուէրներ կը բերէին։

ԶՈՀԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ.— Փիւնիկեան կրօնը պատմական չրջանին պահեր էր զոհաբերութեան այն ձեւը, ինչ որ ուրիչ ազգեր կանուխէն լքեր էին։ Աստուածներուն կը զոհէին կենդանիներ, բայց երբ քաղաքի մը հիմնադրութիւնն ընէին, կամ աստծու համար տաճար կառուցանէին կամ երբ քաղաք-պետութիւնը օրհասական կացութեան մէջ իյնար, այն ժամանակ աստուածներու մարդկային զոհեր կը մատուցանէին և այն ալ ազնուական ու հարուստ ընտանիքներու անդրանիկ և արու զաւակները։ Զոհաբերութեան այս ձեւը յարատեւեց չատ երկար ժամանակ կարթագենի մէջ։ Այս զոհաբերութիւնը փաստ է փիւնիկեան կրօնի՝ բռնապետական մեծ, բարձր պահանջներու պակասութեան։ Մարդկային զոհաբերութեան սովորութիւնը կար արեւելեան միւս ազգերու մէջ ալ, բայց եգիպտոսի և Բաբելոնի մէջ տարուկներ կը զոհէին։ Այդ սովորութիւնը երկար մնաց Քանանացիներու և Հրեաներու մօտ։

ՅԱՐՈՒՑԵԱԼ ԱՍՏՂՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— Ամբողջ արեւելքի մէջ աստուածներն ունէին տեղական հանգամանք՝ անունք տոհմերու, նոմերու, քաղաքներու, քաղաք-պետութեան և ազգային պետութեան հետ էին կապուած, կրօնական գաղափարի զարգացումը զոյգ կ'ընթանայ ընտանիքի և քաղաքական հոլովոյթի հետ։ Այդպիսի աստուածներու գործունէութիւնն ալ պարփակուած էր այդ սահմաններու մէջ։ Բայց մարդկային միտքը կ'ըստեղծէ աստ-

ուածաբթիւններ, որոնք կը կարեն, կ'անցնին քաղաքական սահմանափակումները և իրենց հզօրութեան, ուժին կ'ենթարկեն բովանդակ բնութիւնը, տիեզերքը, հանսար մարդկութիւնը։ Այսպէս էր Ամենոփիս IV-րդի կրօնական յեղաշրջման իմաստը։ Փիւնիկէի մէջ տիղական աստուածներէն բարձրացաւ Ասոնիս աստծու պաշտամունքը։ Ան փիւնիկեան արտայայտութիւնն էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տարածուած մէկ աստուծոյ, որ զանազան անուններով յայտնի էր։ Սեմականներու, Բաբելոնի մէջ ան կը կոչուէր Դումուզի, սիբիրական-արամէական աշխարհին մէջ Թամուզ, Եգիպտոսի մէջ Օզիրիս։ Ասոնց մէջ ընդհանուրը այն էր, որ մինակ չէին, այլ ունէին իրենց ղուդակից աստուածուհիները։ Այսպէս Թամուզի հետ կը կապուէր Իշտար անունը, Օզիրիսի հետ՝ Իզիսի անունը, իսկ Ադոնիսի հետ Աստարտեն։ Ասոնց չուրջը կ'ըստեղծուէին ղրոյցներ, կը մշակուէին դիցաբանութիւններ, վիպական պատմութիւններ։ Այս աստուածները արտայայտութիւնն էին բնութեան մէջ յաւերժօրէն իրարու յաջորդող կեանքի և մահուան։ Երկրագործ հասարակութեան կեանքի մէջ չատ մեծ դեր կը խաղար ցուրը, հողը, բոյսը, անասպատը։ Ասոնց դիտողութենէն մարդը կը հանէր կեանքի և մահուան յաւիտենական պայքարի գաղափարը։ Արեւելքցիին համար ամենէն խորհրդաւոր բանը բոյսերու, հացահատիկներու ածն էր, կեանքի փթթումը, կանաչագեղ դաշտերու, անտառապատ լեռներու ծաղկումը, ինչպէս և աշնան անոնց կորուստը, մահը։ Փիւնիկէցիներու մօտ՝ կեանքի վերածնութեան այս գործը կը կապուէր Ադոնիսի և Աստարտէի անուան հետ։ Անոնց չուրջը հիւսուած էր դիցավէպ մը։ Աստարտէն կը սիրէ Ադոնիսը։ Ցանդի, նախանձի մէկ գազան աստուածը՝ մահացու կերպով կը վիրաւորէ Ադոնիսը փիւնիկեան անտառներու մէջ։ Աստարտէն կ'ողբայ իր սիրածի կորուստը, կ'ողբոնէ, կը գտնէ անոր մարմինը և կը դնէ դագաղի մէջ։ Ամբողջ ժողովուրդը կը սգայ աստուծոյ մահը, կանայք կը կտրեն իրենց մազերը, կ'արիւնոտեն դէմքերնին։ Ութ օր

յետոյ Ադոնիսի յարութիւն կ'առնէ Աստարտէի կախարդական հնարքներով։ Կ'ըսկսի ուրախութեան, տօնի օրերը, կը տօնեն Ադոնիսի յարութիւնը։ Քուրմերը տաճարի մէջ կը յայտարարեն մեռած աստուածութեան յարութիւնը։ Անոնք ժողովրդին կը ներկայացնեն մեռնող և յարութիւն առնող աստուծոյ կեանքի դրուագները։ Ամեն տարի, գարնան և աշնան փիւնիկեցիները կը տօնեն Ադոնիսի յարութեան և մահուան տօնը։ Այն տեղի կ'ունենայ բուռնակատութեան ամբ և մահուան ժամանակ, երբ Ադոնիս գետը լեռներէն իր հետ կը բերէր կարմիր տիղմով ներկուած ջուրը։ Հաւատացեալները կ'ըսէին Ադոնիսի արիւնն է այդ։

ԱՁԲՈՒԽԵՆԸ. — Փիւնիկեցիք մարդկութեան աւանդ թողուցին աւելի մեծ բան մը, որ մինչեւ հիմա ալ մեր մշակոյթի մասը կը կազմէ. այդ այբուբէնն է։ Մինչեւ XIII-րդ դարու վերջերը արեւելքը կը ճանչնար չատ բարդ գրութեան ձեւեր՝ մեհենապիրը և սեպագիրը։ Այս գրութիւնները թէ հասկնալը, կարդալը, թէ գրելը մեծ ժամանակ և աշխատանք կը պահանջէին։ Ամեն գրութիւն կը պարունակէր գաղափար մը, հնչիւն մը, որը մէկ գիր էր, որը մէկ վանկ, մէկ ամբողջ պարբերութիւն, մէկ առարկայ։ Այսպէս կը գրէին քարակոթողներու, աղիւսներու, տաճարներու պատերու և սիւներու վրայ։ Ասոնք փոխադրելը դժուար էր, անկարելի. գիր պարունակող նիւթը գամուած էր տեղին, անշարժ էր։ Փիւնիկեցիները գործի և գործնական մարդիկ էին, միշտ չարժուն և միշտ հաղորդակցութեան մէջ իրենց հեռաւոր գաղութներու, առեւտրականներու գործակալներու հետ։ Պէտք էր այդ բոլորին յարմարեցնել գիրն ալ, գրելիք նիւթն ալ։ Հոսկէ ալ պապիրուսի թուղթի գիւտը։ Ծարը և աղիւսը կը մնային գործածութեան մէջ, բայց այդ ալ մեծ դէպքերու, յաղթանակներու արձանագրութեան, ինչպէս և աստուածներու պատուէրները յայտնելու, յաւերժացնելու համար։ Փիւնիկեցիները վաճառականներ էին, ցրուած Միջերկրականի բոլոր ափերուն։ Անոնց գործը կը պահանջէր արագութիւն և պարզութիւն։

Ատոր համար պատկերագիրը և սեպագիրը յարմար չէին։ Պէտք էր պարզ դարձնել գիրը։ Եւ ահա Փիւնիկեան գիտունները, հաւանաբար դուրս եկած քրմական դասէն, կը փոխեն գրելու սկզբունքը։ Ամեն հնչիւն մէկ նշան, ամեն նշան մէկ հնչիւն — ահա նորութիւնը, որ կը բերէին Փիւնիկեցիները։ Այդ նշանները այլեւս ոչ պատկերագրեր էին, ոչ սեպագրեր, բառ կամ վանկ, այլ պարզ պայմանական տառեր էին՝ յարմարցուած մեր հնչիւնական կարողութեան։ Փիւնիկեան հնչիւններու ամբողջութիւնը կ'արտայայտուէր քսան և երկու նշաններով, տառերով։ Այս գործի մէջ ալ Փիւնիկէցիք գիւտարարներ չէին, այլ լրացնողներ և ամբողջացնողներ։ Անոնք չատ բան ընդօրինակեցին Եգիպտացիներէն, որոնց գրութեան մէկ ձեւը կը մօտենար հնչիւնագրութեան։ Բայց լիակատար հնչիւնային գրութեան գործադրողները եղան Փիւնիկէցիք և Արամէացիք՝ երկուքն ալ վաճառական ժողովուրդներ։ Փիւնիկէցիներէն Յոյները ընդօրինակեցին իրենց գրութեան ձեւը. ինչ որ ընդօրինակման հիմք, դարձաւ չարք մը Արեւելեան ժողովուրդներու համար, Յոյներէն վերցուցին Լատինները, ան ալ հիմք դարձաւ Արեւմտեան Եւրոպայի ազգերու հնչիւնագրութեան։

ԱՐԱՄԷԱՑԻՆԵՐԸ. — Արամէացիք ալ վաճառականներ էին. կարաւանային վաճառականութիւնը XI-րդ դարէն սկսած անոնց ձեռքն էր։ Անոնք այդ զբաղման մէջ առաջնութիւն ստացան յատկապէս Ասորեստանի և Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակաշրջանին։ Արամէերէնը դարձաւ միջազգային լեզու՝ թէ առեւտուրի և թէ արամէական այբուբէնի չնորհիւ, ան նաև Արեւելքի դիւանագիտական լեզուն էր։ Առաջին հազարամեակին (Ք.Ա.) ան փոխարինեց բաբելական լեզուն։ Ասոր պատճառներէն մէկն ալ այն էր որ նշանաւոր առեւտրական Արամէացիք, խոշոր դրամատէրեր էին, ինչպէս նաև քաղաքական դեր ունէին այս կամ այն թագաւորի, իշխանի ապարանքի մէջ։

ԱՐԺԷՔԸ.— Նշանագրերու գիւտը հսկայ արժէք ունեցաւ մարդկային մտքի զարգացման և գաղափարներու մշակման ու տարածման համար։ Դիւրացաւ գրելն ու կարդալը, գաղափարներու արտայայտութիւնը։ Մեծցաւ կարդացողներու և գիրք ունեցողներու թիւը։ Անչատ-անչատ ժողովուրդներ այժմ աւելի դիւրութեամբ կը մօտենային իրարու և կը հասկնային իրար։ Գիրը նպաստեց մարդկութեան հոգեւոր-գաղափարական միութեան։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԻՍՐԱՅԷԼ

ՊԱՂԵՍՏԻՆ.— Այն երկիրը, ուր հաստատուեցան Իսրայէլացիները կամ Հրէաները կը կոչուի Պաղեստին։ Այս անունը Փղշտացի բառի աղաւաղումն է։ Փղշտացիք չատ չուտով պատմութեան ասպարէզէն դուրս ինկան, առանց հետք մը թողնելու, բայց իրենց անունը մնաց այն երկրի վրայ, ուր ապրեր էին քանի մը դար։ Պաղեստինը՝ Արդասաբեր կիսալուսնի Արեւմտեան թեւի ամենէն հարաւային երկիրն է։ Արեւելքէն ան չրջապատուած է Սիւրիական անապատով, Հարաւէն Սինայի թերակղզիով, Հիւսիսէն փիւնիկէով, իսկ Արեւմուտքէն՝ Միջերկրական ծովով։ Այս սահմաններու մէջ պարփակուած երկիրը ունի մօտ 22,000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն։ Մակերեսի տեսակէտէն Պաղեստինը կը բաժնենք երեք չրջանի։

Առաջին՝ ծովամերձ դաչտային մաս՝ այստեղ կը գտնուին քանի մը նաւահանգիստներ՝ Ասկալոն, Եաֆա, քանի մը քաղաքներ՝ Գազա, Գաթ։ Ծովափնեայ չրջաններու մէջ կ'ապրէին Փղշտացիք։

ՓՂՇՏԱՑԻՆԵՐ.— Շուրջ 1250 թ. (Ք. Ա.) ծովափնեայ դաչտային մասերը գրաւեցին Փղշտացիները։ Անոնց պատմութեան մասնեց Ռամսէս III-րդը, բայց յետոյ թոյլ տուաւ, որ քնակութիւն հաստատեն Պաղեստինի մէջ։ Եգիպտոսի ասիական կայսրութեան փլուզումի հետեւանքով Փղշտացիները անկախացան և յարատև կռիւի մէջ էին իրենց հարեւաններու՝ նախ Քանանացիներու, ապա Իսրայէլի հետ, որոնք կ'ուզէին ծով իջնել, փիւնիկեցիներու հետ, որոնք նախապէս գրաւեր էին Պաղեստինի ամբողջ

եզերային չրջանները։ Այս կուներու մէջ անոնք յաճախ յաղթական ելան, բայց մաչեցին իրենց ուժերը և աստիճանաբար անհետացան պատմութեան թեմէն։

Երկրորդ՝ բարձրավանդակը կեդրոնական մասում՝ ծովափնեայ չրջանի և Միջագետքի ու Մեհեալ ծովու մէջ։ Այս բարձրավանդակի հարաւը քարքարոտ և բլրաչատ հողամաս մըն է՝ 600–800 մեթր բարձրութեամբ։ Բարձրավանդակը Երուսաղէմի մօտերը ունի 1000 մեթր բարձրութիւն։ Իսրայէլի հոն հաստատուելէն ետքը կը կոչուէր Ցուդայի երկիր։ Առանք կարաւանային տարանցիկ առեւտուրի կեդրոններ են։ Ցուդայի երկրէն հիւսիս ինկած է Գալիլէն։ Անոր վրայ հիւսիսէն կ'իշխէր Տաբոր լեռը, իսկ հիւսիս-արեւմուտքէն Գարմէլը։ Անոնց մէջ կը տարածուէր Եզրայէլի ընդարձակ դաշտը, ուր կլիման աւելի բարեխառն է, հողը բարեբեր, դաշտերը յարմար են հացահատիկի մշակութեան համար, իսկ բլուրներու լանջերուն կ'աճին արմաւ, ձիթենի, խաղող, նուռ։ Բնակչութիւնը հոս աւելի խիտ է, քան Ցուդայի երկրի մէջ։ Պաղեստինի այս մասն է, որ Հրէաները կարծեցին «Աւետեաց Երկիր»։

Երրորդ՝ Յորդանանէն և Մեռեալ ծովէն արեւելք Անդրյորդանան է։ Անոր մակերեսը աստիճանաբար կ'իջնէ՝ արեւմուտքէն արեւելք, լեռները կը հասնին մինչեւ 1200 մեթր բարձրութեան. հիւսիսը Հերմոնն է, անոր լանջերէն ակիզը կ'առնէ Յորդանան գետը։ Այս չրջանը չատ յարմար է անասնապահութեան, և տեղ-տեղ ալ երկրագործութեան համար։ Աւելի արեւելք՝ անապատն է։

Ընդհանրապէս Պաղեստինը իր հարստութեամբ, պատմութեան մէջ ունեցած քաղաքական կշիռով չի կրնար համեմատուիլ ոչ Միջագետքի, ոչ Եգիպտոսի հետ։ Այնտեղ չկազմուեցաւ մեծ պետութիւն, և հոն հաստատուող ժողովուրդներն ալ նշանակալից դեր չի խաղացին Արեւելքի քաղաքական պատմութեան մէջ։

Պաղեստինի կլիման խիստ է, ձմեռը ցուրտ, ամառը տաք և ճնշիչ. քանի մը հովիտներ ու գաշտեր միայն

յարմար են բնակութեան։ Մէկ քանի հացաթոյսերու, ան-տառածածկ չրջաններու և տարածուն արօտատեղիներու գոյութիւնն է, որ անապատի մէջ թափառող Իսրայէլի ցեղերուն ան երեւաց որպէս «Աւետեաց երկիր»։ Պաղեստինը բնական սահմաններ գրեթէ չունի՝ ինչպէս ունէր Եգիպտոսը, Միջագետքը։ Բայց այդ՝ ան միակ ուղին է, որ կը կապէ Միջագետքը, Ասորա-բաբելական ժողովուրդները-րուն Եգիպտոսի հետ։ Ատոր մէջ ալ կը կայանայ անոր արժէքը։

Բոլոր չրջակայ ազգերը, որ հիմներ են աչխարհակալ կայսրութիւններ՝ անոր վրայով են անցեր, անոր ժողովրդի վրայ են իչխեր, ան է ոտնակոխ եղեր մեծ պետութիւն-ներու բանակներէն։ Ան չարունակ յարձակման է ենթարկ-ուեր, միրապետուեր է, երբեմն Եգիպտոսի, երբեմն Հաթե-րու և Ասորեստանի ու Բաբելոնի կողմէ։ Իր աչխարհագ-րական դիրքի պատճառով Պաղեստինը հին աչխարհի ա-մենէն դժբախտ երկիրն է եղեր։

ՔԱՆԱՆԱՅԻՔ.— Իսրայէլի պաղեստինի մէջ երեւալէն առաջ հոն կ՝ապրէին Քանանացիները. ասոնք ալ սեմական ծագում ունէին, ազգակից էին Փիւնիկեցիներուն և Իսրա-յէլին, բայց աւելի չուտ լքեցին վայրկեատուն կեանքը և հաստատուեցան Քանանու մէջ 2000 թուականէն առաջ։ Դեռ անապատներու մէջ թափառած չրջանին անոնք ծա-նօթացան առեւտրական այն մեծ ուղիներուն, որ կը կա-պէին Արգասաբեր կիսալուսինը Եգիպտոսի հետ։ Անոնք իրենց բնականիր կենդանիները՝ ուղտերը, էչերը կը տրա-մադրէին Բաբելոնի, Եգիպտոսի վաճառականներուն։ Ցե-տոպային, երբ իրենք նստակեաց դարձան արդէն լաւ ծա-նօթ էին արեւելքի առեւտրական ճամբաներուն և չուկա-ներուն։ Քանանու կարաւանային քաղաքներու մէջ իրար կը հանդիպէին Բաբելացիք, Եգիպտացիք, Փիւնիկեցիք, Արամացիք և նոյնիսկ Եգէական կղզիներու վաճառական-ները։ Այս առեւտուրի հետեւանքով Քանանի մէջ առեղծ-ուեցաւ հարստացած քաղաքաբնակ դաս մը, որ հաստատ-

կական բոլոր գործերը առեր էր իր ձեռքը։ Անոր համար կ՚աշխատէին հազարաւոր արհեստաւորներ, բեռնակիրներ, սուրհանդակներ, առեւտրական գործակալներ, դպիրներ, ծառաներ և տասնեակ հազարաւոր ստրուկներ։ Անոնց քաղաքակրթութիւնն ալ բնորոշիչ, ինքնատիպ ոչինչ ունէր. կրօնի մէջ չատ մեծ դեր կը կատարէր կին աստուածութիւնը, որ երբեմնի մայրական իշխանութեան նշան էր և մնացորդը։

Ադոնիսի տօնը կը կատարէին մեծ հանդիսութեամբ, կրօնի մէջ կանացի տարրը կը ներկայացնէր երկիրը, ուրկէ գարնան յարութիւն կ՚առնէր բուսականութիւնը։ Ամեն քաղաք ունէր իր աստուածը, անոր կը զոհէին անդրանիկ զաւակները։ Իսրայէլացիները երբ անապատի վաչկատուն կեանքէն այս երկիրը հաստատուեցան դիւրութեամբ ընդօրինակեցին ֆանանացիներու կենցաղը, վարքն ու բարքը։ Իրենց վաչկատունի պարզ կեանքը պիտի աղճատուէր։

ՓԱՆԱՆԸ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹ.— XV—XIV-րդ դարերուն ֆանանը մաս կազմեց Եգիպտոսի ասիական կայսրութեան։ Փարաւոններու համար Պաղեստինը կամ ֆանանը ռազմական կայան էր՝ նաւահանգիստ մը Փիւնիկէն, Սիւրիան և հասնելու ելիրտի։ Ուստի խիտ կարգեր մտցուցին հոն, քաղաքներու մէջ ներքին կռիւները դադրեցան, անապատի վաչկատուններու արշաւանքները կանգ առին, երկիրն ստացաւ խաղաղութիւն և ապահովութիւն։ XIV րդ դարուն՝ եգիպտական արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի «Իսրաէլու» ժողովրդի անունը. ասոնք կը փորձեն անապատի կողմէն մտնել Պաղեստին. Իսրայէլի ցեղերն են ասոնք, չուրջ 1200 թ. անոնք կը ճնշեն բազմաթիւ կէտերու վրայ օգտուելով այն հանգամանքէն որ սեմական արեւելքի մէջ կը թուլնար եգիպտական իշխանութիւնը։

Ֆանանի մէջ կ՚ըսկսուի ներքին անիշխանութիւն, այս ալ նպաստաւոր էր Իսրայէլացիներու այս երկրին մէջ հաստատուելուն։ Գրեթէ միաժամանակ երկու կողմերէն Բանան կը մտնեն երկու ժողովուրդ՝ ծովամերձ չրջաններու

վրայ կը հաստատուին Փղշտացիք, իսկ արեւելքէն ներս կը խուժեն Իսրայէլի ցեղերը։ Քանանացիք այդ երկուքին ընթացքը կասեցնել չէին կրնար։ Այս զոյգ հարուածներու տակ Քանանացիք նախ՝ առաջնութիւնը կը կորսնցնեն, երկրորդ՝ որպէս ժողովուրդ կը միաձուլուին մասամբ Փղշտացիներու և մեծ մասամբ Իսրայէլի ժողովրդի հետ։

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆ.— Իսրայէլը՝ իր կեանքի գլխաւոր դէպքերը, անապատի մէջ ապրած արկածները, Արգասաբեր կիսալուսնի մէջ իրենց թափառումները, իր ցեղապետներու կեանքը, Եհովայի հետ ունեցած կապերը, հարեւան ժողովուրդներու դէմ մղած պայքարը, Պաղեստինի մէջ հաստատուիլը, Եգիպտոսէ դուրս գալը և չատ ուրիշ դէպքեր բանաւոր պատմութեան նիւթ էր դարձուցած։ Այս պատմութիւնները պատմուեր են և անցեր սերունդէ սերունդ և ոգեւորութեան ու ներշնչումի աղբիւրներ են ծառայեր և հասունցուցեր սերունդներ։ Այս բոլորը չատ ուշ գրի առնուեցան, միացուեցան և կազմեցին Հին Կտակարանը կամ Աստուածաշունչը, որ հակայ, եզակի գրական կոթող մըն է, որ կ'ընդգրկէ հրեայ ազգի վիպական պատմութիւնը, իր ծագումէն մինչեւ քաղաքական իշխանութեան անկումը և օտար տիրապետութիւնները։ Այսպիսի գրական վաւերագիր չունեցաւ ոչ Եգիպտացին, ոչ Բաբելացին։ Ան գլխաւոր աղբիւրն է ոչ միայն Հրէից քաղաքական պատմութեան, այլեւ մեծ լոյս կը սփռէ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան, ազգերու փոխյարաբերութեան վրայ։ Ան կը պարունակէ նաեւ հրէական օրէնսդրութիւնը, կենցաղը, ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, բարոյական գաղափարները, փիլիսոփայութիւնը։ Այս գիրքը կազմուած է բազմաթիւ մասերէ, հաւաքուած և գրուած դանազան ժամանակներու մէջ։

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ.— Իսրայէլի ցեղերու պատմութիւնը քաղաքական տեսակէտէն չատ քիչ արժէք ունի։ Բայց ան ունի ուրիշ արժէք մը։ Ժողովուրդներու պատմութեան մէջ անոր արժէքը նոր կրօնական եւ բարո-

յական գաղափարներու մեակմաճ մէջ է։ Իսրայէլը առաջին ժողովուրդն է, որ մերժեց բազմաստուածութիւնը և աստուած չօչափելի, կենդանակերպ և մարդակերպ պատկերացնելը։ Ճետոյ՝ ինչ որ ամենէն էականն է, ան կրօնի հետ սերտօրէն կապեց օրէնքն ու բարոյական պատուէրները։ Կրօնը աղբիւր հանդիսացաւ ընկերայինն կեանքի և անհատական վարք ու բարքի մշակման։ Ատով ան ճանապարհ հարթեց քրիստոնէութեան, որ ծնաւ և մեծցաւ հրէական միջավայրի մէջ։ Այս ճանապարհով Իսրայէլը խոր ազդեցութիւն թողուց մարդկութեան կրօնական և բարոյական ուսմունքներու զարգացման վրայ։

ԻՍՐԱՑԷԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ. — Իսրայէլի պատմութիւնը կարելի է բաժնել երկու շրջաններու։ Առաջինը՝ վաչկատուն, խաշնարած կեանքի շրջան, երկրորդ՝ նստակեացութեան շրջան։

Առաջինը՝ նահապետներու շրջանն է։ Իսրայէլը կը բաժնուի տասներկու տոհմերու, անոնց գլուխը կը կանգնին տոհմապետները, նահապետները։ Տոհմի անդամները կը ծագին մէկ ընդհանուր նախահօրմէ։ Ատոնք ալ կը սերին Աբրահամէն, որ կ'ապէր չուրջ 2000 թուին, Համուրաբի ժամանակ և կը գաղթէ Միջագետքի Ուր քաղաքէն։ Ան և անոր սերունդները քանի մը հարիւր տարի կը թափառին անապատներու մէջ. անոնք վրանաբնակ էին. իրենց վրանները կը զարնէին երբեմն խոտաւատ տափաստաններու մէջ, երբեմն գետերու, աղբիւրներու, ջրհորներու չուրջ։ Անոնց հարստութիւնը ուղտն էր և էշը, ոչխարներու հօտը։ Կը անանէին կաթնեղէնով, արմաւով, ձիթապտուղով, մեղրով. տօն օրերուն կ'ուտէին միս։ Կը թափառէին Միջագետքէն սկսած մինչև Եգիպտոսի սահմանները. սերտ յարաբերութեան մէջ կը մտնէին նստակեացներու հետ. չունէին ոչ մէկ անշարժ հարստութիւն։ Նստակեացներուն կը վաճառէին իրենց անասուները, կաթնեղէնը և բուրդը, իսկ կը գնէին անոնցմէ մետաղէ զէնքեր, հիւսուածեղէն, զարդարանքներ, ցորեն։

Իսրայէլի տոհմերը մշտական կռիւներու մէջ էին ա-նապատի մէջ Թափառական ուրիշ վայկատուն ցեղերու հետ։ Այս կռիւներու մէջ կը մշակուէր Իսրայէլի տոհմերու համերաշխութիւնը։ Աբրահամէն և անոր անմիջական յա-ջորդներէն ետքը՝ չուրջ 1600—1500 Թ. Իսրայէլի մէկ մա-սը դարձաւ նստակեաց։ Փոքր խումբերով անոնք հաստատ-ուեցան Արգասաբեր կիսալուսնի երկիրներուն մէջ և ձուլ-ուեցան տեղացիներու հետ, իսկ մեծագոյն մասը մինչև XIV—XIII-րդ դարերը մնաց Թափառական և սիւրիական անապատի մէջ չարունակ կը դեգերէր, Եփրատէն մինչեւ Եգիպտոս՝ արօնատեղիներու, անունդի և ջուրի ի խնդիր։

ԻՍՐԱՑԻԼԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ. Հիւքսոսներու հետ Իս-րայէլի ցեղերու մէկ մասը կը մտնէ Եգիպտոս և կը հաս-տատուի Սուէզի պարանոցի չուրջը և Տելդայի մէջ։ 1580 Թուին Հիւքսոսները կը Թողուն Եգիպտոսը և կը ցրուին Կիսալուսնի և անապատի մէջ։ Բայց Իսրայէլի մեծագոյն մասը կը մնայ Եգիպտոսի մէջ. անոնք տուն ու տեղ կը դառնան. ընտանիք կը կազմեն։

Շուտով անոնց դրութիւնը կը վատԹարանայ։ Տեղա-ցիներն ատելութեամբ կ'ըսկսին նայիլ անոնց, ծանր աշ-խատանքներու կը լծեն և կը չարչարեն ու գաղտնօրէն կ'ըսպաննեն։ Այս պայմաններու մէջ մէկ միտք կը ծագի անոնց մէջ, Թողուլ Եգիպտոսը, անցնիլ իրենց նախահայ-րերու երկիրը՝ անապատները։ Այս ծրագրի իրագործման կը նուիրուի Մովսէսը և դուրս կը բերէ Իսրայէլը Եգիպ-տոսէն։ Կ'առաջնորդէ Սինայի Թերակղզին։ Հոս չատ ծանր կը դառնայ անոնց կացութիւնը՝ անստոյգ և անորոշ ապա-գայ, քաղց ու ծարաւ։ Շատերուն յուսահատութիւնը կը վարակէ, չատերը կը զղջան Եգիպտոսէ գաղԹելուն, և կը պատրաստուին լքելու Մովսէսը և վերադառնալու Եգիպտոս։

Մովսէս կ'առաջնորդէր զանոնք Եհովայի անունով։ Ա-նոր օրէնքներով, պատուիրաններով ալ կարգաւորեց իր հետ բերած Իսրայէլի ցեղերու կեանքը, անոնց յարաբե-րութիւնը. Սինայի լերան գագաԹէն յայտարարեց Տասը

պատուիրացնելը, համախմբելը Իսրայէլը մէկ աստուածոյ եհովայի չուրջը, ապահովելը անոնց անունդը՝ յարաբերութեան մէջ մնալով անապատի վայկատուն և անասնապահ ցեղերու հետ։ Մովսէսը դարձաւ օրէնսդիր, ազատարար և նոր կրօնի հիմնադիր. ան եղաւ հրեական ազգութեան կազմակերպողը եւ ստեղծողը։ Եւ որովհետեւ այդ կազմակերպութիւնը առաջացաւ եհովայի չուրջը, ուստի և այդ աղգութիւնը ստացաւ կրօնական համայնքի բնոյթ։ Երբ Իսրայէլը կը թողու Սինայի անապատը և կը դիմէ հիւսիս՝ աւելի արգաւանդ հողեր որոնելու համար՝ անոնց կը միանան իրենց այն ազգակիցները, որոնք մնացեր էին սիւրիական անապատի մէջ և կը չարունակէին իրենց վայկատուն կեանքը։

ԵՀՈՎԱՆ, ԴԱՇԻՆՔԸ.— Եհովան Իսրայէլի աստուածն է. ան միակ աստուածն է. Մովսէսը անոր հետ դաշինք կնքեց Իսրայէլի համար և Իսրայէլի անունով։ Ասոր հետեւանքով եհովան և Իսրայէլը յատիտենապէս կապուեցան իրարու։ Անոնք որոշ պարտաւորութիւններ ունէին միմիանց հանդէպ։ Այս դաշինքով Իսրայէլը դարձաւ ընտրեալ ժողովուրդ։ Անոր բոլոր գործերը կը ներչնչուէին եհովայէն. վերջինս Իսրայէլին կ'ընտրէր որպէս իր կամքի, իր պատուէրներու գործադրողը։

Եհովան խիստ է. եթէ Իսրայէլը մեղկութեան կամ յուսահատութեան պահու մը լքէ եհովան, պայտէ «ոսկիէ հորթը», ան կը պատժէ իր ժողովուրդը։ Նախ կ'ուղարկէ արդարները, իրեն հաւատարիմ մնացածները, երթալ քարոզելու և դարձի բերելու մոլորեալները։ Արդարութեան եւ փրկութեան ուղին ցոյց տուողները կը կոչուին մարգարէներ։ Անոնք անապատի պարզունակ պայմաններէն դուրս ելած, կը կանգնին մեծ քաղաքներու հրապարակներու մէջ, կ'ենթարան արքայական պալատներու մէջ և խստօրէն կը կրչտամբեն բոլոր անոնք, որոնք կը մոռնան իրենց և եհովայի մէջ կապուած ուխտը։

ՊԱՂՆՍՏԻՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՐԸ.— «Աւետեաց երկրի» նուա-

ճումը տեղի ունեցաւ Յեսուի առաջնորդութեամբ։ Սկիզբը գրաւեցին Երիխով քաղաքը, որ կ'իշխէր Յորդանանի հովտի վրայ։ Բանանի նուաճումը կատարուեցաւ դանդաղ, առանց ծրագրի, իւրաքանչիւր ցեղ կը գործէր ինքնագլուխ։ Բանանացիք լաւ կը կռուէին, լաւ էին զինուած, անոնց քաղաքները ամուր պարիսպներ ունէին, Իսրայէլացիները միջոցներ չունէին պարապաստ քաղաքներ գրաւելու, որով կը հնար դիմել երկար պաշարման։ Իսրայէլի ցեղերը առտո փոխարէն ծանրօրէն կը հարուածէին Բանանացիներու առեւտուրը՝ կը կտրէին կարաւանային ուղիները, կը յափշտակէին և անապահով կը դարձնէին միջազգային հաղորդակցութեան գծերը։ Միայն երկու դարուայ յամառ կռիւներէն ետքն է, որ անոնք տէր դարձան Բանանի։ սկիզբը գրաւեցին միայն թոյլ պաշտպանուած քաղաքները, իսկ Երուսաղէմը Բանանացիներու ձեռքը մնաց մինչեւ 1000 թուականը։ Երուսաղէմի գրաւումէն ետքը Իսրայէլի ցեղերը տեղաւորուեցան հոն։

Բանանի նուաճումը կատարուեցաւ Իսրայէլի այն հատուածի կողմէն, որ Սինայի անապատէն ելնելով անցաւ Հիւսիս և մտաւ Պաղեստին արեւելքէն։ Անապատի թափառական ու ազգակից ցեղերը միացան իրենց ցեղակիցներուն ուժեղացնելով Պաղեստինի հրէութիւնը։ Իսրայէլի ցեղերը Պաղեստին մտնելով աստիճանաբար լքեցին իրենց վաչկատուն կեանքը և դարձան նստակեաց։ Բանանացիք տէր էին արեւելեան հազար տարուայ քաղաքակրթութեան, անոնք ունէին բարեկեցիկ կեանք, տուներ, աւաններ, պարսպապատ քաղաքներ, հաղորդակցութեան լաւ և ապահով ճամբաներ, վարչութիւն, չարժական և անչարժ հարստութիւն։ Այս բոլորը գրաւիչ էր Իսրայէլացիներու համար, նոր պայմանները պիտի չեղաչրջէին անոնց կենցաղը, վարք ու բարքը։ Շատ բան վերցուցին Բանանացիներէն՝ հողամշակութեան գործիքներ, զէնքեր, տուներու չինութիւնը, արհեստներ։ Բայց պահեցին իրենց ընկերային կառոյցը՝ տոհմական կազմը, անոնք նոյնիսկ տեղաւորուեցան

ըստ տոհմերու։ Բարձրաւանդակի վրայ տեղաւորուեցան Սիմէոնի, Ցուդայի, Բենիամինի, Եփրեմի տոհմերը, Յորդանանէն արեւելք՝ Մանասէի, Գադի և Ռուբէնի տոհմերը։ Միւսներն ալ ցրուեցան զանազան չրջաններ։ Քանանի մէջ հաստատուելէն ետքն ալ Իսրայէլը երկար ժամանակ տոհմականէն ազգի բարձր կապ չհաստատեց բաժնուած տոհմերու հետ։

Ընդհանրապէս Իսրայէլի համար տոհմական կազմը նոյնքան բնորոշիչ է, որքան փիւնիկէցիներու համար քաղաք-պետութիւնը։ Տոհմը ազգի անմիջական, կենդանի կապ էր նաեւ այն ժամանակ, երբ Իսրայէլը միացաւ դատաւորներու, ապա նաեւ թագաւորներու գերիշխանութեան տակ։

ՔԱՆԱՆԱՑԻՆԵՐՈՒ ԶՈՒԼՈՒՄԸ.— Հաստատուելով Պաղեստինի մէջ հրէութեան առաջ կը դրուէր երկրի բնիկ տէրերու հետ ունենալիք յարաբերութեան հարցը։ Քանանացիք հարուստ էին, բայց հոգեկան կապեր չունէին իրար հետ, ներքին միութենէն զուրկ էին, դրամ, բարիք ներ չատ ունէին բայց պետական, ազգային կապեր չունէին։ Միւս կողմէն Իսրայէլացիք թէեւ ցանուցիր, կը գործէին Եհովայի անունով, որ անոնց յաղթանակներ կուտար. անոնք համոզուած էին, որ Եհովան է, որ կ'առաջնորդէ զիրենք։ Իսկ Եհովան հակառակ չէր, որ Իսրայէլի ցեղերը քանջինչ ընեն հին բնիկները։ Իսրայէլի ղեկավարները ասոր մէջ կը գտնէին իրենց ապահովութիւնը, մանաւանդ որ չատ վայրերու մէջ իրենք փոքրամասնութիւն էին։ Քանանացիներու մէկ մեծ մասը հարկադրուեցաւ գաղթել իր դարաւոր հայրենիքէն և հաստատուիլ Եգիպտոսի և Փիւնիկէի մէջ։ Բայց բնակչութիւնը միակ միջոցը չէր Քանանացիները զուլացնելու։ Եհովան արգիլեր էր Հրէաներուն ամուսնանալ օտարներու հետ։ Այս ինքնապաշտպանութեան միջոցն էր օտարներով չրջապատուած հրէութեան համար։ Եհովան կը հրամայէր՝ խնամիութիւն չընել ուրիշ ազգերու հետ, անոնց տղաներուն աղջիկ չտալ,

անոնց աղջիկները իրենց տղաներու համար չառնել։ Բայց այս պատուէրը չպահեցին Իսրայէլի ցեղերը.— Յառն ամուսնութիւնը սկսաւ Բանանացիներու և Իսրայէլի մէջ։ Այս բանը ի վերջոյ ծառայեց յօգուտ Իսրայէլի. անոնք դարձան թիւով չատ և իշխող ժողովուրդ. Հրէութիւնը իր մէջ ձուլեց Քանանի բնիկները. հազարական թուին արդէն անոնք ոչ միայն երկրի վարչութիւնն առեր էին իրենց ձեռքը, այլև Պաղեստինի բնակչութեան մեծագոյն մասը հրէութիւնը կը կազմէր, թէեւ այստեղ ու այնտեղ գլխաւորապէս հիւսիսի մէջ սեմական զանազան հատուածներ դեռ կը պահէին իրենց դոյութիւնը։

ԿՈՒԻի ԹԵՆԱՄԻ ՈՒԺԵՐՈՒ ԴԼՄ.— Հաստատուելով Պաղեստինի մէջ Հրեաները չուտով նկատեցին որ պաշարուած են անապատի ուրիշ վայկատուներով՝ Ամոնացիներով, Մոաբացիներով, Մատինացիներով, Ամաղեկացիներով։ Այս ցեղերը բոլորն ալ չրջապատեր էին Պաղեստինը հարաւէն, արեւելքէն. ասոնք սեմականներ էին. ասոնցմէ հատուածներ կը մտնէին Պաղեստին, կը դառնային նստակեաց և կը ձուլուէին տեղացիներու հետ, իսկ մեծ մասը կը մնար հաւատարիմ անապատականի թափառիկ կենցաղին։ Երբեմն անոնցմէ այս կամ այն ցեղը իր գինական ուժը կը վաճառէր Քանանացիներուն, անապատի ուղիները պահպանելու համար։ Իսրայէլը այս ցեղերու տեւական յարձակման կ'ենթարկուէր։ Բայց անոնց ամենէն մեծ թշնամիները մնացին Փղշտացիները։ Ասոնք կը ջանային դուրս ընել Իսրայէլցիները պրաւուած չրջաններէն։ Ասոր համար կը դաշնակցէին Քանանի քաղաքներու հետ, կ'օգնէին անոնց. ապա կը դրդէին անապատի ցեղերը թիկունքէն յարձակելու Իսրայէլի վրայ։ Յարձակման անցնելով Փղշտացիները կը մտնային Պաղեստինի խորքերը և կը գրաւէին հրեա քանանական քաղաքները. անոնք մտան Գալիլիա, յարձակեցան Յուդայի երկրի վրայ։

ԴԱՏԱՒՈՐՆԵՐ.— Ամեն կողմէն եղած ճնշումներու, յարձակումներու տակ Իսրայէլի ցեղերը կը փորձեն միանալ և

միասին դիմադրել թշնամիներուն։ Այս բանը մէկ անգամէն չիրականացաւ։ Նախքան ընդհանուր, համահրէական միութիւն ստեղծուիլը կազմուեցան չրջանային միութիւններ, միացան այն ցեղերը, որոնց ոեչ կողմէն անմիջական վտանգ կ'ըսպառնար։ Հարաւի ցեղերը միացան Մադիանացիներու, Էդոմացիներու դէմ, Արեւելեան ցեղերը՝ Ամոնացիներու, Մոաբացիներու դէմ։ Միայն փղշտացիներու դէմ է, որ քանի մը անգամ համահրէական ճակատ կազմակերպուեցաւ։ Թէ չրջանային, տեղական և թէ ընդհանուր ցեղական դաշնակցութեան գլուխը կը կանգնէին դատաւորները։ Անոնք ոչ միայն դատաւորներ էին, այլ և զինուորական առաջնորդներ։ Անոնք այն գիտակցութիւնն ունէին թէ կը պաշտպանէին Եհովայի գործը՝ անոր ժողովուրդը։ «Եհովայի ոգին անոնց հետ էր»։ Երբեմն այս դատաւորները նաև մարգարէներ էին, որով անոնց գործը կը համարուէր Եհովայի թելադրանքներ։ Երբեմն ալ դատաւորներու չրջանակին մէջ կ'երեւար մարգարէ մը, որ թև ու թիկունք կը դառնար անոր։

Դատաւորները իսրայէլի բոլոր ցեղերու վրայ իշխանութիւն չունէին. ամեն ցեղի մէջ կը գործէր իր պետը, իր դատաւորը։ Լաւագոյն դէպքին դատաւորի իշխանութիւնը կը տարածուէր այն չրջանին մէջ հաւաքուած իսրայէլի զանազան ցեղերու վրայ, որոնց միացուցեր էր հարեւաններու յարձակումները։ Ոչ Գէդէոնը, ոչ Սոզոմոնը, ոչ Սամուէլը իշխանութիւն չունէին Իսրայէլի բոլոր ցեղերու վրայ։ Այդ անկարելի էր, քանի որ անոնք համախումբ չէին, ցրուած էին ամբողջ Պաղեստինի մէջ։ Տեղական դատաւորներն ալ մնայուն չէին, անոնք կ'երեւային միայն վտանգի պահուն, պատերազմներու ժամանակ։ Գիւներէն ետքը անոնք կը վերադառնային իրենց տուները և կ'զբաղուէին առօրեայ գործերով։ Բայց և այնպէս դատաւորներու երեւան գալը միութեան առաջին նշանն էր Իսրայէլի պատակուած և ցրուած տոհմերու մէջ։ Այսպիսի կազմակերպութեամբ և ուժերով է, որ Իսրայէլի ցեղերը կը կռուէին Քանանացիներու և Փղշտացիներու դէմ։

1080 թ. ՊԱՐՏՈՒԹԻՆԸ.— *Փղշտացիներու և Իսրայէլի պայքարը տեւեց մէկ դարէն աւելի։ Կռուի նպատակը՝ Պաղեստինի մէջ առաջնութիւն ձեռք բերելն էր։ XII—XI-րդ դարերուն Փղշտացիք է, որ մեծ յաջողութիւն ունէին. անոնք լաւ էին կազմակերպուած։ Անոնց հինգ քաղաքները դաշնակցեր էին Իսրայէլի դէմ. ունէին մնայուն իշխանութիւն, ընդհանուր հրամանատարութիւն, պատերազմական կառքեր, ուժեղ նաւատորմիղ։ Ընդհակառակը՝ Իսրայէլի ցեղերը ցրուած էին, անկազմակերպ, մնայուն իշխանութենէ զուրկ։ Այս ուժերով երկու կողմերը 1080 թ. Եբենեզերի մօտ հանդիպեցան իրարու։ Իսրայէլի բանակը կը գործէր Եղիա մարգարէի որդու հրամանատարութեան տակ։ Հակառակ անոր, որ Իսրայէլացիք իրենց հետ կռուի էին տարեր նաև Տապանակ ուխտին, ահռելի պարտութիւն կրեցին և տապանակ ուխտին ալ գերի ինկաւ Փղշտացիներու ձեռքը։ Վերջինները տէր դարձան ամբողջ Պաղեստինին, իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին Իսրայէլի ցեղերու վրայ, զինաթափ ըրին և անոնց արգիլեցին երկաթէ զէնքեր և գործիքներ ունենալը։ Տապանակ Ուխտի գերի իյնալը, ազգային փլուզում էր Իսրայէլի տոհմերու համար. կրօնական միութեան կապը այլեւս չկար։ 1080 թուի յաղթանակը՝ Փղշտացիներուն Պաղեստինի մէջ առաջնութիւն տուաւ չուրջ յիսուն տարի։ Հրէաները ենթարկուեցան ծանր հարկերու։*

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— *Այս ծանր փորձութենէն ետքն է, որ Իսրայէլի ցեղերը համոզուեցան, որ իրենց փրկութիւնը բոլոր տոհմերու միութեան և մէկ մնայուն իշխանութիւն հաստատելու մէջ է։ Վերջին դատաւորը՝ Սամուէլը, որ մարգարէ էր միաժամանակ, այս միտքը ներշնչեց Իսրայէլի ցեղապետներուն։ Սամուէլը միաժամանակ պայքարեցաւ Իսրայէլի մէջ տարածուած Քանանացւոց և Փղշտացւոց աստուածներու պաշտամունքին դէմ։ Իսրայէլի զանգուածը իր կրօնական պատկերացումներով չատ ալ բարձր չէր իր միջավայրէն, անոր աւելի հասկը-*

նալի էին տեղական աստուածները, անոնց մարդակերպ և կենդանակերպ պատկերացումը, քան Եհովան, որ վերացական, անչօշափելի ոգի էր։ Շատ քիչերը՝ ընտրեալները, մարգարէները հաւատարիմ մնացին Եհովային և պայքարեցան հրեայ զանգուածներու նիւթականացած կրօնական ըմբռնումներուն դէմ։ Եհովայի ճանապարհէն չեղիլը, հանաձիներու հետ սերտ չփումի հաստատելու հեռանքներէն մէկն էր։ Սամուէլ կը քարոզէր Թողուլ Բահաղին և Աստարտէին, հետեւիլ միակ աստուծոյ՝ Եհովային։ Ան կ'ուզէր վերակառուցել հրէութիւնը տալով անոր քաղաքական միութիւն և վերահաստատելով ճշմարիտ աստուծոյ՝ Եհովայի և Իսրայէլի մէջ եղած դաշինքը։ Փղշտացիներու դէմ ան մեծ յաղթանակ տարաւ, որով Իսրայէլի ցեղերուն ներշնչեց մեծ հաւատ և վստահութիւն իր կարողութեան, ուժերու մասին։ Ատկէ ետքը ան բոլոր տոհմերու համաձայնութեամբ Բենիամինի ցեղէն Սաւուղին քնարեց Իսրայէլի թագաւոր 1025—1010։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԱՒՈՒԼ.— *Նոր թագաւորի առաջին գործը պիտի ըլլայ թուլացնել այն ուժերը, որոնք կ'ըսպառնային Իսրայէլին։ Սաւուղ ջարդեց Ամոնացիները, Ամաղեկացիները, այս վերջինի թագաւորը գերի բռնեց և զոհաբերեց Եհովային։ Ապա ջարդեց Փղշտացիները։ Հարաւէն՝ Յուդային կ'ըսպառնային Մոաբացիները և Էդոմացիք։ Հոս ան չջարդեց անապատի վրանաբնակները և հասաւ մինչեւ Եգիպտոսի սահմանները։ Այս բոլոր կռիւներու մէջ Սաւուղին կ'օգնէր Յուդայի տոհմէն Դաւիթը, որ իր քաջութեան պատճառով մեծ համբաւ և ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ Թագաւորը անոր կնութեան տուաւ իր աղջիկը։ Բայց նախանձելով անոր ձեռք բերած ժողովրդականութեան՝ հալածեց զայն։ Դաւիթը ապաստանեցաւ Փղշտացիներու մօտ, չուրջը հաւաքելով 600 մարդ փորձեց Յուդան և Ամաղեկացիներու երկիրը անջատել Սաւուղէն և իրեն համար իշխանութիւն մը ստեղծել։ Փղշտացիներու դէմ մղուող նոր կռիւներու մէջ Սաւուղը՝ Նզրայէլի դաշտի ճակատամարտի մէջ պարտուեցաւ։ Անոր որդին Յովնաթանը ապաստանեցաւ։ Սաւուղ չկըրցաւ տանիլ պարտութիւնն ու որդւոյն մահը, ինկաւ իր սուրին վրայ և անձնասպան եղաւ 1010 թուին։ Այս հարուածը ծանր էր Իսրայէլի համար։ Պետական միութիւնը խախտուեցաւ, իւրաքանչիւր ցեղ սկսաւ մտածել իր փըրկութեան մասին։ Ընդհանուրի փրկութիւնը պիտի գար Յուդայի երկրէն, և Իսրայէլի քաղաքական միութեան վերակառուցողը պիտի ըլլար Դաւիթը՝ 1010—955։*

ԴԱՒԻԹ.— *Հրէից ազգային հերոսն է ան. անոր չուր-*

՝ը չատ զրոյցներ են հիւսուած, յայտնի է Դաւիթի և Գողիաթի պատմութիւնը։ Եզրայէլի յաղթանակէն ետքը Փղշտացիք Դաւիթին վստահեցան Յուդայի երկրին կառավարութիւնը։ Ան հաստատուեցաւ Հեբրոնի մէջ և պաղեստինի հարաւը՝ Յուդայի երկրէն և հարեւան անապատի ցեղերէն ստեղծեց մեծ պետութիւն, մինչ հրէական միւս ցեղերու վրայ կ'իշխէր Սաւուղի որդին Իբբաաղը։ Այս վերջինին կ'օժանդակէին Եփրեմի, Բենիամինի տոհմերը։ Դաւիթի և Իշբաաղի մէջ սկսաւ ներքին կռիւ՝ իշխանութեան համար։

Այդ կռիւը կը հրահրէին Փղշտացիները, որոնք կը հետապնդէին Իսրայէլի թուլացումը։ Իշբաաղը պարտուեցաւ և սպանուեցաւ։ Իսրայէլի բոլոր ցեղերը համախմբուեցան Դաւիթի չուրջ և թագաւոր յայտարարեցին։ Դաւիթը իշխեց միացեալ Իսրայէլի վրայ։ Այս միացումը պիտի նշանակէր, որ Իսրայէլ կրնար ազատագրուիլ Փղշտացիներու գերիշխանութենէն և որ Քանանի մէջ առաջնութիւնը կրնար անցնիլ Իսրայէլի ձեռքը։ Դաւիթի առաջին գործը Եբուս ամրոցի գրաւումն էր, որ դեռ Քանանացիներու ձեռքն էր. գրաւեց քաղաքը և վերակոչեց «Երուսաղէմ»։ Այն դարձուց իր մայրաքաղաքը։

Եբուսի գրաւումով վերջ կ'ըստանար Քանանացիներու դիմադրական կարողութիւնը։ Անոնք այլեւս գործօն ուժ ըլլալէ դադրեցան։ Մինչեւ Երուսաղէմի մայրաքաղաք դառնալը ոչ դատաւորները, ոչ Սաւուղը մայրաքաղաք չունէին։ Անոնք կ'ապրէին իրենց ցեղերուն մէջ, ոմանք ալ վրաններու տակ։ Երուսաղէմը յարմար էր մայրաքաղաք ըլլալու համար. առեւտրական կեդրոն էր, պարսպապատ, Իսրայէլի ոեւէ մէկ ցեղի հողամասի մէջ չէր, տեղական մրցութիւններէն դուրս էր։ Դաւիթը փոխադրուեցաւ միջնաբերդը. կը մտածէր նաև տաճար կառուցանել. բանակցութեան մէջ էր Տիրոսի հետ չինանիւթ, ճարտարապետներ և արհեստաւորներ ստանալու համար։ Երուսաղէմը պիտի դառնար արքայական քաղաք։ Բայց այս գործը գլուխ բե-

բաւ Դաւիթի որդին Սողոմոնը։ Իսկ Դաւիթը մատուռ մը միայն չինեց Եհովայի համար։

ԴԱՒԻԹԻ ԿԱՌԱՎԱՐԵԼԸ. Նոր պետութիւնը կարելի էր պահել միայն ռազմի ուժերով։ Ամէն կողմէն ան չըրջապատուած էր թշնամիներով։ Դաւիթը ստեղծեց մնայուն բանակ 24,000 զինուորներէ բաղկացած, որոնցմէ ամեն ամիս 2000-ը զէնքի տակ պիտի մնար և երկիրը պաշտպաներ։ Այս միութեան մէջ Եփրեմի և Բենիամինի ցեղերը կորնցուցեր էին իրենց առաջնութիւնը և այդ պատճառով ալ կասկածելի էին Դաւիթի աչքին։ Ատոնք աւելի հարուստ էին, համախումբ, հաւաքեր էին իրենց չուրջը միւս ցեղերը։ Յուդան աւելի աղքատ էր, պահեր էր հովուական պարզունակ կենցաղը, չատերը նստակեաց անդամ չէին։ Ան աւելի վտանգուած էր, տեւական կռիւներու մէջ էր անապատի վաչկատուններուն հետ։ Հիւսիսի և հարաւի հակադրութիւնը խիստ կերպով կ'ըզգացուէր։ Թէ պալատական ծախքերը հոգալու, թէ զօրք պահելու համար Դաւիթը հարկի տակ դրաւ Իսրայէլի ցեղերը։ Ատոր համար ան վիճակագրութիւն կազմեց, ցուցակագրեց մարդիկը, անոնց նիւթական հարստութիւնները, բան մը, որ նախապէս Իսրայէլի ցեղերը չէին տեսած։ Այս բոլորը մեծ դժգոհութիւն առաջացուց անոնց մէջ. հարկերու ծանրութիւնը կ'իյնար հիւսիսի ցեղերու վրայ։ Յուդան ազատ էր տուրքերէ։ Մինչ այդ Իսրայէլի ցեղերը ոչ մէկ կեդրոնական իշխանութեան չէին ենթարկուած, ոչ մէկ տուրք չէին տուած։ Դաւիթը կազմեց իրեն համար արքայական պահակախումբ մը, որ ամբողջութեամբ օտարներէ կը բաղկանար։

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԻՄԸ.— Դաւիթ այս բոլորը կ'ընէր, իբրև փղշտական բարձր իշխանաւոր։ Բայց անոր այս քան աւժեղնալը Փղշտացիներու աչքին կասկածելի երեւաց։ Անոնք թոյլ տուին, որ Դաւիթ կռւի իշխաւոի դէմ, որու մէջ կը տեսնէին Իսրայէլի թուլացումը, բայց չէին կրնար հաշտուիլ, որ Դաւիթ ստեղծէ Իսրայէլի ցե-

զերու միութիւնը։ Կը հաշտուէին այն մտքի հետ, որ ա-նապատի տեւական արշաւանքներու դիմաց ան զօրաբա-նակ մը ստեղծէ, բայց մեծ զինուորական ուժ, մնայուն բանակ՝ վտանգաւոր էր իրենց համար։ Դաւիթի և Փղշտա-ցիներու յարաբերութիւնները լարուեցան։ Իր բանակով Դաւիթ յարձակեցաւ անոնց վրայ, վճռած էր ազատագրե-ւիլ անոնց հովանիէն և Իսրայէլը բոլորովին անկախացնել։ Ան գրաւեց Գաթը, Աշտօրը։ Ջարդեց փղշտական ուժերը, ազատագրեց տապանակ ուխտին և մեծ հանդիսաւորու-թեամբ փոխադրեց Երուսաղէմ։ Արդ, գերի դառնալու հար-թը փղշտական աստուածներուն էր։ Փղշտացիներու պար-տութիւնը փոխեց հիմնովին Պաղեստինի քաղաքական կա-ցութիւնը։ Փղշտացիք այլեւս Պաղեստինի տէրը չէին։ Իսրայէլն էր որ առաջնակարգ ուժ դարձաւ։ Քանանացի-ները իսպառ դուրս էին նետուեր մրցող ուժերու չարքէն։ Փղշտացիներու տիրապետութենէն ազատուելով Դաւիթ զէնքը դարձուց անապատի վաչկատուններու դէմ. ենթար-կեց Մոաբացիները, Ամոնացիները, և անոնց զինուորական ուժը ծառայեցուց իր նպատակներուն։ Հպատակեցուց ա-րամէական բազմաթիւ ցեղեր, գրաւեց Դամասկոսը և հա-սաւ Եփրատ գետի ափը։ Հարուածն ան տիրեց Էդոմին, ա-նոր բնակչութեան մէկ մասը կոտորեց և հասաւ մինչեւ կարմիր ծով՝ Ակաբէ ծովածոցի մօտերը։ Դաւիթի ժամա-նակ առաջին և վերջին անգամ Իսրայէլ մեծ պետութիւնը սահմանացաւ Արգասաբեր կիսալուսնի Արեւմտեան թեւին ծայրը և բռնեց այն տեղը, ինչ որ իրմէ առաջ բռներ էին Հաթերը և Եգիպտացիք։ Դաւիթ տէր դարձաւ միջագե-տային առեւտուրի ցամաքային մեծ գծին, որ Միջագետքը կը միացնէր Եգիպտոսին։ Անոր ձեռքն էր արամէական առե-տուրի մեծ կեդրոնը՝ Դամասկոսը։ Եգիպտոսը ասիական ա-ռեւտուրի մէջ հիմա կախում ունէր անկէ։ Փիւնիկէի հետ՝ Իսրայէլ պահեց իր բարեկամութիւնը։

Դաւիթի յաղթանակով Արգասաբեր կիսալուսնի Արեւ-մըտեան թեւին վրայ ստեղծուեցան երկու ուժեր՝ Փլեշիկեն

եւ Իսրայէլը։ Ասոնցմէ մէկը ցամաքային պետութիւն էր, միւսը չարունակեց ծովերու վրայ իշխել։ Այդ երկուքը մրցակից չէին այլ գործակից։ Երրորդ ոյժը Փղշտացիք բռնեցին անկման ճամբան, չորրորդ՝ արամէական քաղաքները կորսնցուցին իրենց քաղաքական արժէքը և իրենց նիւթական ուժերն ալ ի սպաս բերին Իսրայէլի նորակոյց թագաւորութեան։

Բայց Իսրայէլը նուաճողական ոգի չունէր և ոչ ալ այդքան մեծ պետութիւն մը կառավարելու չափ բանակ և նիւթական միջոցներ։ Դաւիթի պետութիւնը միայն զինուորական անցողիկ յաղթութեան հետեւանք էր։ Եւ որ գլխաւորն է Իսրայէլը ինքն իր մէջ ուժեղ չէր, հիւսիսի և հարաւի պայքարը կը չարունակուէր, մէկ քանի տպրոտամբութիւններ տեղի ունեցան նոյնիսկ Դաւիթի օրով, ցեղային խտրականութիւնը չատ աւելի խորն էր, քան նոր սաղմնաւորուող ազգային ինքնաճանաչումը։ Դաւիթը փորձեց թեթեւցնել Իսրայէլի ցեղերու վրայ իր դրած տուրքերը։ Պատերազմի ժամանակ բանակը կը կերակրուէր գրաւուած և թշնամի երկիրներու հաշուին։ Իսկ խաղաղութեան ժամանակ ծանր տուրքեր դրաւ հպատակ ցեղախումբերու վրայ և ատով կը հայթայթէր նաեւ իր պահակախումբի ծախքերը։

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՅԹԸ.— Դաւիթի թագաւորութիւնը Իսրայէլի ցեղերու համադաշնակցութիւն էր։ Ամեն ցեղ իր ներքին կեանքի մէջ ինքնավար էր։ Ամեն անհատ նախ իրեն կ'ըզգար այս կամ այն ցեղի անդամ և ապա անոնց միջոցով Իսրայէլի պետութեան։

Պետութիւնը անոր կեանքին մէջ երկրորդական էր. ընդհակառակը չատ մը կապերով կապուած էր իր ցեղին հետ։ Դաւիթը փորձ չըրաւ ցեղերու կազմակերպութիւնը վերացնելու. չէր ալ կրնար, այդ՝ աւելի կենսունակ մարմին էր։ Ուստի իր պետութիւնը ոչ թէ արեւելեան միւս պետութիւններու նման կեդրոնացած մէկ իշխանութիւն էր, այլ թոյլ կապերով համադաշնակցութիւն մը, որուն մէջ

կեդրոնի դերը չէին էր։ Եթէ Փիւնիկէի մէջ թագաւորի իրաւունքները կը սահմանափակէին ծերակոյտի հարստացած ընտանիքները, Իսրայէլի մէջ ալ հինէն իվեր արմատացած ցեղերն ու զարգացած ցեղային գիտակցութիւնը նոյն դերը կը խաղար։ Եթէ Փիւնիկէի մէջ ծերակոյտը կը պայքարէր թագաւորի դէմ և չատ մը տեղեր անոր կը յաջորդէր, Իսրայէլի մէջ ալ թագաւորին դէմ եղող պայքարը՝ Իսրայէլը հասցուց ցեղերու քաղաքական պառակտման և երկու թագաւորութիւններու ստեղծման։ Դաւիթի իշխանութեան տակ համապետական հաստատութիւններ քիչ էին և թոյլ էին զարգացած։ Պալատի մէջ երբեմն միայն ժողովի կը հրաւիրուէին բարձր պաշտօնեաներ՝ հրամանատարը, մեծ վեզիրը, դպիրներու պետը և քահանայապետը։

ԿՐՕՆԸ.— Քաղաքական այս ձեւի միութիւն ստեղծելէ յետոյ՝ ինչ կրօնական գաղափարներ կային Իսրայէլի մէջ Դաւիթի օրով։ Ըստ Հին Կտակարանի Դաւիթի օրով հրէութիւնը միաստուածեան էր։ Եհովան խիստ էր և նախանձոտ, չէր ընդուներ, որ իրեն պատկերացնեն կուռքի, որեւէ կենդանիի, նոյն իսկ մարդու կերպարանքով։ Ան ընտանիք չունէր՝ միւս ազգերու աստուածներու պէս, չունէր ոչ կին, ոչ ժառանգներ։ Ան մինակ էր և ինքն իր մէջ իրրեւ մէկ միութիւն։ Բայց և այնպէս այս ժամանակ դեռ ան հաւակնութիւն չունէր միակ և տիեզերական աստուած ըլլալու, ան կ'ուզէր ըլլալ միայն և միակ աստուածը ընտրեալ ժողովրդի՝ Իսրայէլի։ Քանանի գրաւումէն և Երուսաղէմի մէջ հաստատուելէն ետքն ալ Եհովան հանդուրժող էր Քանանի աստուածներուն, պայմանով, որ ոչ մէկ Իսրայէլացի չհետեւէր անոնց։ Ամբողջ Իսրայէլը միայն իրեն էր. Եհովայինը, իրեն պէտք էր աղօթէր լաւագոյն զոհերը իրեն պէտք էր մատուցէին։ Դաւիթը և քուրմերը Երուսաղէմէն դուրս վտարեցին քանանական և ընդհանրապէս օտար աստուածները. Երուսաղէմը մնաց միայն Եհովային։ Այդպէս վարուեցան նաեւ միւս քաղաքներու աստուածներուն հետ։ Եհովան Երուսաղէմի մէջ հաստատուելով

կը պահանջէր Իսրայէլի ցեղերու միութիւնը, ան պիտի ըլլար օժանդակ քաղաքական միութեան, ան՝ վեր էր ցեղերէն, տոհմերէն, ան համահրէական միութեան խորհրդանիշն էր։ Բայց Իսրայէլի ցեղերը պատրաստ չէին ինչպէս քաղաքական, այնպէս ալ կրօնական միութեան մը համար։ Քանանի աստուածները՝ Բահաղները, Աստարտէն, իրենց համար աւելի հասկնալի էին, աւելի գերադաս, քան Երուսաղէմի Եհովան, որ անտեսանելի էր։ Դաւիթի թագաւորութիւնը կրօնական հիմք չունէր. թագաւորը Իսրայէլի մէջ ոչ աստուած էր, ոչ աստուծոյ որդի, այլ միայն ընտրեալն էր աստուծոյ։ Ան հոգեւոր իշխանաւոր չէր, ոչ ալ քրմապետ։ Թէպէտ օծեալ էր, սակայն աստուծոյ խօսքերուն, ներշնչումներուն քարոզիչը, մեկնաբանը չէր։ Այդ բանի համար կային քահանաները և մարգարէները։ Քահանաները առաջ ունէին Ղեւտի ցեղէն, անոնք էին, որ կը հսկէին Եհովայի օրէնքներու գործադրութեան, անոնք էին, որ պիտէին և կը մեկնաբանէին օրէնքները։ Ղեւտի ցեղի մարդիկ կռիւներու մէջ կոթանցուցեր էին իրենց հողերը և ցրուեր էին միւս ցեղերու մէջ և քրմական պաշտօն կը վարէին։ Աւանդմէ կը յառաջանար նաեւ դպիրներու և պաշտօնէութեան դասը, որովհետեւ գրել և կարդալ գիտէին։ Մարգարէները Եհովայի խօսքով ներշնչուածներն էին և չատ յաճախ անոնք կը ծառանային թագաւորներուն դէմ յանուն Եհովայի և անոր օրէնքներուն։

ՍՈՂՈՄՈՆ.— Դաւիթի մահէն ետքը՝ իշխանութիւնը անցաւ իր որդուն՝ Սողոմոնին. 955—935. Դաւիթը պինտորական պետութեան գլուխը կանգնած Արեւելեան միապետ էր. Սողոմոնը ճոխութեան, շռայլութեան սիրահար. բայց միաժամանակ լաւ վարչագէտ էր։ Իր պետութիւնը միջազգային առեւտրական ուղիներու վրայ ըլլալով, ան կ'ուզէր խաղաղութեան մէջ մեծագոյն չահն ապահովել առեւտրական այդ գիծէն։ Ան՝ նոր գրաւումներ չըրաւ, բայց չանաց հոր գրաւածը պահել։ Երկրի սահմանները ամրացուց, բերդապատ քանակներ դրաւ Մագի-

պոյ, Հազոր և Բէյտ-Հուրա քաղաքներու մէջ։ Դաչինք կնքեց փարաւոնի հետ և կին առաւ անոր աղջիկներէն մէկը։ Համաձայնութիւն կնքեց Տիրոսի թագաւոր Հիրամի հետ, որով պիտի օգտուէր անոր նաւատորմիղէն ծովային առևտուրի համար։ Դարաւոր փորձութիւններէ ետք՝ Իսրայէլը կը նուիրուէր խաղաղ, չինարար աշխատանքի։ Սողոմոնը Երուսաղէմի մէջ Եհովայի համար տաճար կանգնեց և հոն հաստատեց Տապանակ ուխտին։ Երուսաղէմը միաժամանակ կը դառնար և քաղաքական և կրօնական կեդրոն։ Տաճարը կառուցուեցաւ Միջնաբերդին մէջ Հիրամի նիւթական օգնութեամբ։ Այս վերջինը հայթայթեց չինափայտ, արհեստաւորներ և ճարտարապետներ։

Թէ բանակի և թէ չինարարութեան, ինչպէս և պաշտաման ճոխութեան ու չուայլութեան համար անհրաժեշտ էին խոշոր գումարներ։ Սողոմոն Իսրայէլի վրայ ծանր տուրքեր դրաւ։ Ժողովուրդին պարտադրեց նաև անձնական աշխատանքներ տաճարի, ամրոցներու և քերդներու չինութեան համար։ Երկիրը բաժնեց տասներկու հարկային մի աւորներու, որոնց վրայ նշանակեց հարկային տնօրէններ։ Ապահարկ էր միայն Յուդայի տոհմը, որմէ սերած էր արքայական տունը։ Այն տուրքի տակ առաւ նաև հպատակները, գրաւուած երկիրները, յատկապէս արամէական հարուստ քաղաքները։ Այն հարստացաւ միջազգային առևտուրով. դաչինքներ և համաձայնութիւններ կնքեց՝ առևտրական նպատակներով՝ Եգիպտոսէն սկսած մինչև Կիլիկիա տարածուող իշխանութեանց հետ։ Եգիպտոսէն ան կ'ըստանար զինուորական կտաքեր, ձիեր և կը վաճառէր սիւրիական իշխաններուն։ Ինք կը մասնակցէր առևտուրին՝ իր ներկայացուցիչներու միջոցով։ Ան առևտրական թագաւոր էր։

Սողոմոնի թագաւորութիւնը փայլուն էր, սակայն ամուր և հիմնաւոր չէր։ Պալատական դաւադրութիւնները, արքայական ընտանիքի մէջ եղած կռիւները անկայուն կը դարձնէին եղած նուաճումները։ Հիւսիսի և հարաւի պայ-

քարը կը չարունակուէր։ Բենեամինի, Եփրեմի, Դադի տոհմերը չէին հաշտուիր Յուդայի արտօնութիւններուն և առաջնութեան հետ՝ ան ապահարկ էր և անձնական ծառայութիւններէն ազատ։ Սողոմոնի կեդրոնացնող միտումը կը վերցնէր Հրեաստանի լայն տեղական և ցեղային ազատութիւնները, որով հպարտ էին Իսրայէլի ցեղերը։ Իսկ հարկը և անձնական աշխատանքները ընդհանուր դժգոհութիւն առաջացուցին։ Հիւսիսի տոհմերը ապստամբեցան Սողոմոնի դէմ Հերոբաամի ներշնչումներով. անոնց կ'ուժանդակէին նաև տեղական մարգարէները, որոնք կը չըրջէին ամեն տեղ և ժողովուրդը կը գրգռէին թագաւորին դէմ, որ ըստ անոնց, չհաւատար էր Եհովայի ուղիէն։ Սողոմոնը ճնշեց ապստամբութիւնը, Հերոբաամը փախաւ Եգիպտոս և վերադարձաւ միայն Սողոմոնի մահէն ետքը։ Մարգարէները դէմ էին թագաւորի օտարներու հետ կապած դաշինքներուն, անոր բազմաթիւ ամուսնութիւններուն և դիպտական, Սիդոնի, Մաւաբացի, Էդոմի իշխանուհիներու հետ։ Անոնց հետ Երուսաղէմի պալատը կը թափանցէին նոր սովորութիւններ, վարք ու բարք և որ գլխաւորն է, անոնք կը բերէին իրենց Աստուածները և պալատին մէջ ազատօրէն կը պաշտէին։ Սողոմոնը նոյնիսկ օտար աստուածներու համար մատուռներ կառուցեց։ Օտարածին կանայք անոր միտքը կը դարձնէին դէպի Աստարտէ, դէպի Մոլոխ։ Թագաւորի կրօնական այս հանդուրժողութիւնը և անոր չուայտ, զեխ կեանքը «հազար» կանանց չրջանակին մէջ՝ հեռացուց իրմէ քուրմերը և մարգարէները և իր դէմ հանեց Իսրայէլի տոհմերը։ Այս նոր պայմաններու մէջ հրէական քաղաքական միութիւնը՝ պիտի խախտուէր։

ՊԱՌԱԿՏՈՒԱԾ ԻՍՐԱՅԷԼԸ

1. ԻՍՐԱՑԻԼ

ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ.— *Սողոմոնի մահէն առաջ հրէութեան քաղաքական միութիւնը խախտուեցաւ։ Գալիլիան, Հիւսիսային տասը ցեղերը եփրեմի գլխաւորութեամբ, Սիխեմի ժողովի մէջ որոշեցին բաժնուիլ Յուդայէն և կազմել առանձին պետութիւն։ Բենիամինի և Յուդայի ցեղերը հաւատարիմ մնացին Սողոմոնի որդուն Րոբաամին և կազմեցին Յուդայի պետութիւնը։ Հիւսիսի պետութիւնը կոչուեցաւ Իսրայէլ, նեղ իմաստով, ան այլևս չէր պարունակեր հարաւի երկու ցեղերը։ Իսրայէլը թագաւոր ընտրեց Յեռոբաամին, որ նոր էր վերադարձեր Եգիպտոսէն։ Անոր իշխանութեան տակ մտան Յորդանանի երկու ափերը. մայրաքաղաքը՝ սկիզբը Սիխեմն էր, յետոյ Սամարիա։ Յուդան կը տարածուէր Մեռեալ ծովէն մինչեւ Միջերկրական ծով, ի բաց առեալ եզրային նեղ շերտը, որ կը գտնուէր Փղշտացիներու ձեռքը։ Յետոյ իբրև մայրաքաղաք մնաց միայն Երուսաղէմը։*

Քաղաքական բաժանումը առաջացուց կրօնական երկուութիւն։ Յեռոբաամը իսրայէլի մէջ վերահաստատեց քանանական հին աստուածներու պաշտամունքը. Դանի և Բէթէլի մէջ երկու ոսկիէ հորթերու պաշտամունքը մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ։ Րոբաամը հաւատարիմ մնաց Եհովային, եւ որովհետեւ Յուդայի պետութիւնը չատ աւելի երկար կեանք ունեցաւ՝ քան Իսրայէլինը, մարգարէները կը յայտարարէին թէ ատոր պատճառը՝ Յուդայի Եհովային հաւատարիմ մնալն է։

Բաժանման առաջին հետեւանքը եղաւ այն, որ Իսրայէլը Պաղեստինի մէջ իշխող, ղեկավար ազգ ըլլալէ դադ-

րեցաւ, և դարձաւ օտար ոտնձգութեանց ենթակայ՝ Եգիպտոսի, Արամէացիներու, Տիրոսի և վերջապէս Ասորեստանի և Բաբելոնի։ Եւ եթէ հրէութիւնը երեք դար քաղաքական կեանքով ապրեցաւ, այդ պէտք է վերագրել անոր չուրջը և անոր համար պայքարող ուժերու անհամաձայնութեան և չհներու հակադրութեան։

ՄՐՑՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ՕՏԱՐ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— *Երկու թագաւորութիւնները տեւական մրցութեան մէջ էին։ Եգիպտական զօրքերը մտան Պաղեստին իբր թէ օգնելու իրենց դաշնակից Ցերոբաամին։ Լիպիացիները գրաւեցին Երուսաղէմը, թալանեցին տաճարական գանձերը, Սողոմոնի ոսկէ վահանը վերցուցին։ Յուդան հարկատու դարձաւ Եգիպտոսին։ Հրէութեան այս թուլութենէն օգտուեցան արդէն ընկճուող Փղշտացիները և գրաւեցին Իսրայէլի մէկ քանի չրջաններ։ Արամէական Դամասկոսը իր օժանդակութիւնը կուտար երբեմն Իսրայէլին, երբեմն Յուդային՝ մրցին հարստանալու նպատակով։ Դամասկոսի թագաւորը Բեն—Հադադը գրաւեց Իսրայէլէն Անդր—Յորդանանը։ Այս կռիւներու և դաւադրութեանց մէջ վերջ գտաւ Ցերոբաամի տոհմը։ Օմրի արքայական նոր տոհմը (885—841) Դամասկոսի դէմ պայքարելու համար դաշնակցեցաւ Տիրոսի թագաւոր Իտոբաալի հետ։ Օմրի որդին Աքաբը ամուսնացաւ Իտոբաալի աղջկայ Եզաբելի հետ և անոր միջոցով փիւնիկեան աստուածները ազատօրէն մուտք գործեցին պալատին մէջ. Եհովայի անունը այլեւս չէր յիշուեր Իսրայէլի ոեւէ մէկ ցեղի մէջ։ Փիւնիկեան իշխանուհիի մը հրամանով կոտորեցին բոլոր մարգարէները, ազատուեցաւ միայն Եղիան և ոտքի հանեց ժողովուրդը իշխող տան դէմ, կործանեց օտար աստուածներու տաճարները։ Մարգարէն Աքաբը կը մեղադրէր Եհովայի ճանապարհէն չեղուելու մէջ, անարդարօրէն՝ Նաբոտին սպանելու մէջ, որուն ամբողջ մեղքը պալատին կից մէկ կտոր հող ունենալն էր։ Ապստամբութեան մէջ կոտորուեցան Աքաբի ընտանիքը, իր որդին, մայրը, եվարեւլը և ճօթանասուն իշխաններ։ Ասոնց կոտորողը Եհուն յայտարարուեցաւ Իսրայէլի թագաւոր 841 թուին։*

Յուդայի թագաւորութիւնն ալ ազատ չմնաց քանանական և փիւնիկեան աստուածներու ազդեցութենէն։ Աքաբը կ'ուզէր համերաշխ ապրիլ Յուդայի հետ և իր աղջիկը կնութեան տուաւ Յոսափաթի որդւոյն՝ Եռամին։ Երիտասարդ իշխանուհին Աթալիա՝ չերմ հետեւող էր փիւնիկեան աստուածներուն։ Ան այդ պաշտամունքն ալ մտցուց Յուդայի պալատին մէջ՝ հակառակ Եհովայի մարգարէներու դիմադրութեան։ Երկու երկիրներու դաշինքը տեւեց չուրջ երեսուն տարի։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԸ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՄԷՋ.— Մինչ Իսրայէլը և իր չուրջ գտնուող փոքր իշխանութիւնները՝ արամէական Դամասկոսը, Փիւնիկէն, Յուդան և անոնց չուրջը գտնուող անապատի ցեղախումբերը կը կռուէին իրարու դէմ, առեւտրական ուղիներու, կարաւանային քաղաքի մը կամ տեղական աստուածներու պաշտամունքին համար՝ Ասորեստանը կ'երեւար Միւրիոյ մէջ։ Ան դուրս էր եկէր իր նեղ սահմաններէն և կ'արշաւէր ամեն ուղղութեամբ։ Անոր քաղաքական ծրագիրներէն մէկն ալ Միջերկրական ծովուն հասնիլն էր, փիւնիկեան հարուստ քաղաքներուն տիրելը և Միջագետք—Եգիպտոս առեւտրական ուղիի գրաւումը։ Սալմանասար III-րդը (858—824) մտեր էր Որոնդէսի հովիտը, հասեր էր մինչեւ Փիւնիկէ։ Տիրոսը, Սիտոնը փրկագին էին վճարեր անոր և խոստացեր տարեկան հարկ տալ (860), Սալմանասարի դէմ կազմուեցաւ արամէական քաղաքներու դինակցութիւնը, որու միացաւ Իսրայէլի թագաւորը, տալով դաշնակիցներուն 1000 ռազմակառք և տասը հազար կռուողներ։ Այս զինակցութիւնը պարտութիւն կրեց Որոնդէսի ափին 854 թուին։ Սալմանասար III մինչեւ 40-ական թուականներու վերջը զբաղուեցաւ սիւրիական իշխաններու և փիւնիկեան քաղաքներու խնդիրներով, ոմանց երկիրը գրաւեց, ոմանց հորէն ծանր հարկերու տակ դրաւ, Իսրայէլի նոր թագաւոր Եհուն ալ անոր հարկատու դարձաւ։ Ասորեստանցիք բաւարարուեցան Արգասաբեր կիսալուսնի չուրջը ստեղծուած պետութիւններու այս ձեւի ենթարկման

որովհետեւ նոր հարցեր ծագեցան իրենց առաջ Բաբելոնի և Ուրարտուի յարաբերութեանց առթիւ. այդ ժամանակներուն երեւացին նաեւ Քիմմերները: Ասոր հետեւանքով Ասուրները՝ Փիւնիկէցիներուն, արամէական քաղաքները և Իսրայէլը չորրդ մէկ դար հանգիստ ձգեցին: Այդ մէկ դարու ընթացքին Իսրայէլը, Յուդան, Դամասկոսը, անապատի վայկատուները, տեւական, չընդմիջուող կռիւներու մէջ էին: Այս կռիւներուն մէջ Դամասկոսը աղքատացաւ, կորնչցուց առեւտրական ուղիները, գերիշխանութիւնը: Բայց անոր թուլացումէն ոչ թէ Իսրայէլը օգտուեցաւ, այլ նոր և հզօրացած Ասորեստանը, որ ութերորդ դարու կիսուն նորէն երեւաց Եփրատի և Որոնդէսի ափերուն: Տիգլաթ-Բալասար III 738 թ. տիրեց ամբողջ Հիւսիսային Սիւրիոյ: Ան կը մօտենար Դամասկոսին և Սամարիային: Ասոնց թագաւորները զինակցեցան, բայց ոչ թէ Ասորեստանի, այլ Յուդայի թագաւորին, Եոտանի դէմ: Ասոր յաջորդը Ախազը իր ամբողջ գանձը ուղարկեց Տիգլաթ-Բալասարին որ օգնէ իրեն: Ասորեստանցիք արշաւեցին հարաւ և գրաւեցին Դամասկոսը 732 թուին, բնակչութիւնն ալ գերի տարին Միջագետք:

ԻՍՐԱՑԷԼԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Դամասկոսի գրաւումը ցնցեց Իսրայէլի և դեկավարութիւնը և բնակչութիւնը: Այդ ժամանակներուն է, որ կ'երեւան նշանաւոր մարգարէներ և խորհրդածութեան նիւթ կը դարձնեն ստեղծուած քաղաքական կացութիւնը: Ութերորդ դարը Ովսէ, Ամոս, Եսայի մարգարէներու դարն է: Այդ դարու վերջին քառորդին՝ հարցը չէր դրուեր օտար, փիւնիկեան և քանանական աստուածներու դէմ պայքար մղելու մասին, այլ կը մտածէին, Իսրայէլի պետութիւնը փրկելու մասին: Պէտք էր փըրկել Եհովան: Ասոնց վտանգ սպառնացողը այլեւս հարեւան փոքր պետութիւններն չէին, այլ հսկայ Ասորեստանը, որ հին աշխարհի զինուորական ամենամեծ ուժն էր: Մարգարէները հարց կուտային, թէ ինչու Եհովան չի պաշտպաներ իր ժողովուրդը, ինչո՞ւ ան օգնութեան չի հասներ

Ջրբ վտանգուած է Իսրայէլի պետութիւնը։ Եւ կը պատասխանէին՝ թէ Իսրայէլը ամբողջութեամբ, «պալատ թէ խրճիթ» լքեցին Եհովան, ընթացան օտար աստուածներու ետեւէն, մոռցան միակ աստծոյ օրէնքներն ու պատուիրանները։ Եհովան անոնց պիտի պատժէր։ Եւ այս պատժի գործադրողը պիտի ըլլար Ասորեստանի թագաւորը։ Ան Եհովայի վրիժառութեան գործիքն էր՝ ընտրեալ բայց ըրախտամոռ ժողովուրդը պատժելու համար։

Սակայն Եհովան նաև գթոտ է. տաճարներու քահանաներու աւերումէն, Իսրայէլի ժողովուրդի ցրումէն ետքը ան պիտի պահպանի կանգնի իր ժողովուրդին, պիտի հաւաքէ զանոնք, պիտի տայ նորէն իր օրէնքները և փառաւոր պիտի կացուցանէ, բոլոր ժողովուրդներու մէջ։ Մարգարէները կը քարոզէին նաև բարոյական նոր կարգ մը, որ մոռացութեան էր տրուած Իսրայէլի հաւատարկութեան մէջ. օրէնքը պիտի ըլլար աղքատներու պաշտպան, անաչառութիւնը պիտի վերնար և արդար դատարանը պիտի իշխէր։ Ուրեմն մարգարէները անխուսափելի կը համարէին Սամարայի անկումը և Իսրայէլի պետութեան աւերումը։ 722 թիւին Ասորեստանի մեծագոյն թագաւորը Սարգոն II գրաւեց Սամարան։ Իր արձանագրութեանց մէջ ան կը պատմէ, որ գերի վերցուց 27,290 մարդ, 50 ռազմակառք, քնակչութեան միւս մասը թողուց իրենց բախտին։ Իսրայէլի վրայ ան նշանակեց ընդհանուր կառավարիչ և ծանր հարկի տակ առաւ մնացեալ քնակչութիւնը։ Իսրայէլի մարդիկ գերի տարուեցան Կալակ քաղաքի մէջ և Խաբուր գետի ափին, անոնց մէկ մասն ալ ղրկեցին Մարաստան։ Ինչ յետոյ Սարգոնը ամայացած և անբնակ Սամարայի մէջ տեղաւորեց Բաբելոնէն գերուածներ։

Սամարայի անկումով կը վերջանայ Իսրայէլի և իր տասը ցեղերու անկախ կեանքը։ Պետութեան անկումը առաջ բերաւ ժողովուրդի ապահայրենացումը։ Ոչ միայն Բաբելացիք, այլ և ասորական փոխադրչիկները կուգային հաստատուելու լքուած գիւղերու և քաղաքներու մէջ։ Սամարայի անկումը գուռ բացաւ Իսրայէլի ժողո-

վաւրդի աչխարհացրուժին։ Հիմա՝ միայն Յուդայի պետութիւնը, որուն չուրջ պիտի մրցէին երկու մեծ ուժեր՝ Ասորեստանը և Մեծցող Եգիպտոսը։ Այս մրցող կողմերու մէջ Յուդայի պետութիւնը կարողացաւ իր գոյութիւնը պահել Սամարայի անկումէն ետքը մօտ 150 տարի։

II. ՅՈՒԴԱՑԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (935—586)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ.— Դաւիթի յաջորդները թագաւորեցին Յուդայի վրայ։ Քաղաքական տեսակէտէն Յուդայի պատմութիւնը անվերջ ներքին կռիւներու, պալատական դաւադրութեանց պատմութիւն է։ Այս կռիւներու մէջ կը թուլնար անոր ռազմի ուժը, կը մթագնէր ազգային միութեան գիտակցութիւնը։ Իններորդ դարուն Իսրայէլի մէջ կատարուած կրօնական և քաղաքական յեղաշրջումները իրենց անդրադարձումներն ունեցան նաեւ Յուդայի մէջ։ Աթալիա իր հաւատարիմ փիւնիկեան թիկնապահ բանակի միջոցով կոտորեց Յոսափաթի ամբողջ տոհմը և վեց տարի Յուդայի իշխանութիւնը պահեց իր ձեռքը։ Բայց կոտորածէն ազատուեր էր միայն մէկը՝ Եոհասը, որ վեց տարի գաղտնի պահուած մնաց քահանայապետի մօտ։ Ատալին Երուսաղէմի մէջ վերահաստատեց փիւնիկեան աստուածներու պաշտամունքը։ Բայց օտարածին թագուհիի դէմ կազմուեցաւ դաւադրութիւն մը։ Ատալին սպանուեցաւ քահանայապետի հրամանով, փիւնիկեան քուրմերը կոտորուեցան, թիկնապահ գունդը փախաւ և Եհովայի պաշտամունքը վերահաստատուեցաւ Երուսաղէմի մէջ։

Յուդայի թագաւորութեան ամենէն փայլուն շրջանը Օզիասի իշխանութեան ժամանակն է։ Ան մեծցուց Յուդայի պետութիւնը, չարդեց Փղշտացիները, հասաւ կարմիր ծով, գրաւեց Ելաթ նաւահանգիստը, և եղոմը։ Արդ, անոր պետութեան սահմանը կը մօտենար Եգիպտոսին։ Ան Երուսաղէմը ամրացուց, և կազմակերպեց նոր բանակ՝ բազմաթիւ հարուստ յեղերու վարձկաններէն։ Օզիասի յաջորդներէն

մէկը Ախազ՝ ըրաւ բախտորոշ քայլ մը. Իսրայէլի թագաւոր Հովսէէն վտանգուած ըլլալով, իր բոլոր գանձերը նուէր ղրկեց Ասորեստանի Տիգլատ-Բալասար III-ին և խնդրեց միջամտել հրէական գործերուն յօգուտ իրեն: Անոր որդւոյն՝ Եզեկիայի՝ օրով Ասորեստանցիները կը միջամտեն Յուդայի գործերուն մէջ: Անոնք գրաւեր էին Դամասկոսը, Սամարիան և Սենեքերիմի օրով, 701 թուին մտան Յուդայի երկիրը և պաշարեցին Երուսաղէմը: Յուդայի թագաւորի քաղաքական գործերու խորհրդատուն եսայիան էր: Ան թէ թագաւորին, թէ կառավարներուն քաջութիւն կը ներշնչէր ըսելով, որ Երուսաղէմը պիտի ազատագրուի, որ ասոր համար միայն կը պահանջուի չչեղուիլ Եհովայի ուղիէն: Եւ իրօք Երուսաղէմը ազատուեցաւ, Սենեքերիմի բանակի մէջ վարակիչ հիւանդութիւն ինկաւ և Ասուրները վերցուցին քաղաքի պաշարումը:

Եզեկիայի օրով և անոր կարգադրութեամբ տեղի ունեցաւ կրօնական բարենորոգութեան փորձ մը. ան հրամայեց ոչնչացնել բոլոր օտար աստուածներու արձանները Յուդայի պետութեան մէջ: Անոր պետութիւնը բաւականին ընդարձակ էր և բազմաթիւ ցեղեր կը բնակուէին հոն: Այս փորձ մըն էր օտարներն ալ հաղորդակից ընելու Եհովայի պաշտամունքին: Բայց կրօնական այս բարենորոգութիւնը հետեւանք չունեցաւ:

* * *

Եզեկիայի մահէն ետքը Յուդայի պետութեան կացութիւնը նոյնքան ծանր էր, որքան առաջ: Ասորեստանը՝ Ասուրբանիպալի թագաւորութեան չրջանին՝ (681—668) ամբողջ Արեւելքի տէրն էր, բազմաթիւ իշխաններ անոր հարկատու էին: Եզեկիայի յաջորդը՝ Մանասէ պարտաւորուեցաւ տալական տուրք վճարել Ասորեստանին: Իսկ երբ Ասուր-Պանիպալը կ'արշաւէր Եգիպտոս, Մանասէն՝ արամէական, պաղեստինեան բազմաթիւ իշխաններու հետ կ'երթար անոր իր հպատակութիւնը յայտնելու: Այսպիսով Ասորեստանի հո-

վանաւորութիւնը հաստատուեցաւ Ծուդայի պետութեան վրայ։ Եւ եթէ Երուսաղէմը՝ Սամարիայի նման չինկաւ Ասորեստանի ձեռքը, պարզ այն պատճառով էր, որ Ծուդայի թագաւորները կը ջանային իրենց յանձնարարութիւնները կատարել անոր հանդէպ ճշդապահութեամբ։ Մանասէն ոչ միայն Ասորեստանի հետ կը գործակցէր, այլեւ կը ջանար հարեւան իշխաններու հետ համերաշխ ապրիլ եւ ամեն կերպ անոնց յարմարուիլ։ Այս նպատակով ան հովանաւորեց օտար կրօնական պաշտամունքները, ինքն ալ էր հեռացած Եհովայէն եւ հակուած էր փիւնիկեան եւ սեմական ցեղերու կրօններուն, Ան նոյնիսկ իր որդիները զոհաբերեց Մոլոխ աստուծուն։ Ան հալածեց մարգարէները, իսկ ըստ աւանդութեան Եսայի մարգարէն ալ սպանուեցաւ անոր օրով։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐԻՆԱՑ ԳԻՐՔԸ.— *Ծուդայի թագաւոր Հովսիայի իշխանութեան ժամանակ 621 թուին, տեղի ունեցաւ կրօնական բարեկարգութիւն մը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է* երկրորդ օրինաց գիրք *անուամբ։ Տաճարի մէջ իյայտ ելաւ օրէնքներու նոր գիրք մը։ Այս գիրքը Եհովայի մարգարէներէ, անոնց կուսակցութեան գործն էր։ Այս գիրքը սկսի կ'իյնար իր արտակարգ միաստուածութեան ուսմունքով։ Մարգարէներու երկարատեւ գործունէութեան եւ անոնց մտածման մէջ Եհովան ստացեր էր նոր կերպարանաւորում. ան չարունակ պայքարի մէջ էր բոլոր չրջապատող աստուածներուն հետ։*

Այս վերջիններն ալ գրաւեր էին Ծուդայութեան մէկ զգալի մասը՝ թէ բարձր, թէ խոնարհ խաւերու մէջ։ Եհովայի հետեւողներու թիւը կը նուազէր։ Պէտք էր փրկել թէ Եհովան եւ թէ հրէութիւնը։ Այսպիսի միջավայրի մէջ կը մշակուի Եհովայի նոր դիմագիծը՝ ան միակ տէրը կը ներկայացուէր այս աշխարհի, ան միակ աստուածն էր տիեզերքի։ Անկէ զուրս աստուածներ չկային։ Եւ Երկրորդ Օրինաց գիրքի յայտնաբերումը Հովսիան կը մղէ կատարելու իր կրօնական բարեկարգութիւնը։ Ամբողջ Ծուդայի

պետութեան մէջ կը կործանուին օտար աստուածներու արձանները, կ՚աւերուին անոնց տաճարները, կը կոտորուին անոնց քրմական դասերը։ Կրօնական այս վերածնութեան նպատակն էր վերակառուցել Ցուդայի թագաւորութիւնը, տալ անոր ազգային-կրօնական բնոյթ և հանել ղեւրա հալածանքի մեծ ու փոքր ժողովուրդներու ազդեցութենէն։

ՑՈՒԴԱՅԻ ԿՈՐՍՏԱՆՈՒՄԸ.— 612 թուին Նինուէն կործանուեցաւ։ Հրէաները կարծեցին թէ իրենք ազատագրուեցան Ասիւելքի միւս ազգութիւններու հետ միասին։ Բայց այդպէս չեղաւ։ Ասորեստանի տեղը բռնեց Բաբելոնի նոր կայսրութիւնը, որ իր իշխանութեան տակ առաւ ամբողջ սեմական աշխարհը՝ Արգասաբեր կիսալուսնի երկու թեւերը։ Ցուդան չհաշտուեցաւ նոր ստեղծուած կացութեան հետ. չուզեց հպատակուիլ Բաբելոնին։ Միւս կողմէն Պաղեստինի վրայ իշխել կ՚ուզէր նոր վերածնուող Եգիպտոսը, որ կը փորձէր հասնիլ մինչեւ Եփրատ։ Եգիպտոսի դէմ մղուած ճակատամարտի մը մէջ ալ սպաննուեցաւ Հովսիան։ Անոր յաջորդներէն մէկը՝ Ցովակիմը ենթարկուեցաւ Բաբելոնի վտանգին։ Նաբուզոդոնոսոր յաղթեց Նէխաոյ II փարաւոնին Կարկէմիշի մօտ, գրաւեց Պաղեստինը և պահանջեց, որ Ցուդան ընդունի իր հովանին ու տուրք տայ։ Ցովակիմը մերժեց. Բաբելոնի թագաւորը գրաւեց Երուսաղէմը 597 թիւին։ Սեդեկիա թագաւորի օրով Ցուդան ապստամբուեցաւ Բաբելոնի դէմ։ Այս անգամ Նաբուզոդոնոսոր գրաւեց Երուսաղէմը, կործանեց տաճարը, ամբողջ բնակչութիւնը գերի տարուեցաւ Բաբելոն։ Այս Բաբելոնի գերութիւնն է, որ տեւեց 50 տարի (587—538)։ Վերջացաւ Հրէութեան անկախ պետականութեան շրջանը. սկսաւ Հրէութեան ցրումի, հրէական հայրենիքի կորուստի շրջանը։

Ե· ԳԼՈՒԽ

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԿՐՕՆԸ

Իսրայէլի ցեղերը Մովսէսէն և Յեսուէի մէջ հաստատուելէն առաջ քազմաստուածեան էին բոլոր սեմական ժողովուրդներու նման։ Անոնք կը պաշտէին, գոհեր կը մատուցանէին երկնային մարմիններուն, բնութեան երեւոյթներուն. անոնց մէջ տարածուած էր քարի, ծառի, ջուրի, լեռան պաշտամունքը։ Մեծ յարգ ունէր անոնց չրջանակին մէջ նաև նախահայրերու յարգանքը։

Իսրայէլի նահապետներու կրօնը չատ բնդհանուր բան ունէր Միջագետքի՝ սումէր-ակադական կրօնին հետ։ Ըստ աւանդութեան Աբրահամի ծննդավայրը Ուր քաղաքն էր, Իսրայէլի ցեղերը երկար ժամանակ Յեսուացիներու հետ ապրեր էին միասին, ունէին միևնոյն աստուածները, ծէսերը։ Մէկ աստծոյ գալափարը Իսրայէլի աւանդութիւնը կը կապէ Մովսէսի անուան հետ։ Մինչև Մովսէսի երեւան գալը Իսրայէլի աստուած Եհովան նոյնպիսի աստուած էր ինչպէս Մարդուկը՝ Բաբելոնի, Ասուրը՝ Ասորեստանի հաւմար։ Ան ալ ունէր իր մէջ արեւի, երկնքի պաշտամունքի տարրերը և Եհովան հաւանաբար սկզբնապէս բնութեան ուժերու մարմնացում կը համարուէր։ Աւելի ուշ Եհովայի պաշտամունքին միացան նոր, աւելի բարձր կրօնական եւ բարոյական գաղափարներ։ Իսրայէլի կրօնական այս բարեփոխութիւնը կը կապուի Մովսէսի անուան հետ։ Այսպէս՝ անգամ մը մշակուած, բարեփոխուած կրօնը աւելի զարգացաւ և կատարելագործուեցաւ Իսրայէլի մարգարէներու չրջանակին մէջ։ Ասոնք մէկ կողմէն կը մշակէին ու կը լրացնէին Մովսէսի կրօնը, միւս կողմէն կը պաշտպանէին՝ օտար նորմուծութիւններու, զանազան յաւելում-

ներաւ դէմ, որոնք անյարիր էին անոր ոգուն և բարոյականին։ Իսրայէլի ամբողջ պատմութիւնը Եհովայի կրօնի չուրջը մղուած պայքարն է՝ քիչ թիւով հաւատարիմներու, մարգարէներու և Իսրայէլի զանգուածներու միջև, որոնք յաճախ և դիւրութեամբ կը լքէին Մովսէսի կրօնը և կ'երթային «ոսկի հորթերու» նուիրուելու։

ՄՈՎՍԷՍԻ ԿՐՕՆԸ.— Մովսէսը ամենէն առաջ Իսրայէլի քանի մը ցեղերու Եգիպտոսէն դուրս բերողն է, ազատարարը։ Անոր առաջնորդութեան տակ եղող ցեղերը Պաղեստինի և Եգիպտոսի սահմանակից վայրերուն մէջ հանդիպեցան իրենց հետու և մօտիկ ազգակիցներուն և բոլորովին օտար, սեմական ու վաչկատուն ժողովուրդներուն։ Մովսէս ասոնց բոլորին միացուց մէկ կրօնի, մէկ աստուածով չուրջ։ Անոր կառուցած Իսրայէլը չունէր ծագման նոյնութիւն, այլ միայն կրօնական մխութիւն։ Եւ սկզբնական չրջանին Իսրայէլի ցեղերը միացած էին Եհովայի միջոցով։ Իսրայէլը ոչ թէ պետական, կամ ազգային, այլ կրօնական հաւատքականութիւն էր։ Իսրայէլի ցեղերը բոլորովին անկախ էին, հազուագիւտ ձեւով կը միանային իրարու հետ, նոյն իսկ պետութիւն կազմած չրջանին։ Ան աւելի չուտ ցեղերու համադաշնակցութիւն էր, քան կեդրոնացած, ներքնապէս միացած պետութիւն։

Մովսէսի կրօնը ամբողջովին և մաքուր միաստուածութիւն չէր։ Շատ մարգարէներու մօտ ալ Եհովայի կրօնը միայն Իսրայէլի համար էր և բնաւ չէր ժխտեր ուրիշ ազգերու աստուածներու գոյութիւնը։ Արեւելքի բոլոր մեծ կրօնները ազգային էին, անոնց աստուածները կը հովանաւորէին միայն մէկ ազգ։ Եհովան ալ բացառապէս Իսրայէլի ցեղերու աստուածն էր և անոնց հովանաւորը։ Բայց ան ամենէն մեծ և ուժեղ աստուածն էր։ Ան ճգնաժամային պահուն ոչ միայն կ'ազատէր իր ժողովուրդը, այլ և հարեւան մեծ պետութիւններու դեկավարները իր կամքին գործիք կը դարձնէր իր նպատակներուն համար։

ԵՀՈՎԱՆ.— Ան արեւելեան միւս երկիրներու աստ-

ուածներէն կը տարբերուէր այն քանով, որ անհանդուրժող էր։ Միայն ինքը՝ Եհովան պէտք է ըլլար Իսրայէլի աստուածը. ան չէր հանդուրժեր, որ Իսրայէլը իրմէ զատ ուրիշ աստուածներ ալ ունենար. եթէ Իսրայէլի ցեղերը չեղուէին այս պատուիրանէն, ան կը պատժէր, վրէժ կը լուծէր. Եհովան վրէժխնդիր էր։ Աստուածն կարելի չէր չօչափելի և տեսանելի պատկերել, արձանել, նիւթականացընել։ Եհովան ձեւաւորել քարի, հողի, մետաղի միջոցով՝ հաւասար կ'ըլլար կռապաշտութեան։ Աստուած ոգի էր, ան ամեն տեղ էր, պէտք էր ղգալ անոր ներկայութիւնը, անոր պատուիրանները պէտք էր յարգել, պահել։ Կրօնական այսպիսի ըմբռնումներ չէին կրնար նպաստել արուեստի՝ քանդակագործութեան, նկարչութեան զարգացման։ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու մէջ կրօնն ու արուեստը սերտօրէն կապուած են իրարու հետ, կրօնը ներշնչարան մըն է արուեստի համար։ Իսրայէլի մօտ Եհովայի պատուէրները կտրեցին այս կապը կրօնի և արուեստի մէջ։ Այս բանը ազդեց նաեւ տաճարներու չինութեանց, անոնց զարդարանքին վրայ. ամեն արուեստ, արձանագրութիւն, քանդակ, արձան դուրս էր արգիլած Իսրայէլի տաճարէն։

ԵՀՈՎԱՅԻ ԵՒ ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— Եհովան Իսրայէլի հետ դաշինք էր կնքած, որ Իսրայէլ պէտք է ընդունի և գործադրէ Եհովայի տանեաբանեալ պատուէրները։ Անկ'ըսէ... «Եթէ դուք լսէք իմ ձայնս, եթէ հաւատարիմ մնաք դաշինքիս՝ դուք կ'իսկանաք բոլոր ազգերու մէջ իմ ամենից թանկագին գոհարը»։ Դաշինք կնքելով Եհովայի հետ՝ Իսրայէլը կը դառնար ընտրեալ ժողովուրդ։ Եհովան ընտրած էր Իսրայէլը իր միտումները, իր ծրագիրները այս աշխարհի մէջ իրագործելու համար։ Հոսկէ ալ կ'ըսկսէր Իսրայէլի առաքելութիւնը, պատմութեան մէջ դառնալ հաղորդիչը եւ fարոզիչը աստուածային կամքին եւ խօսքին։ Եհովան իր ժողովուրդի հետ էր թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ժամանակ։ Ան է, որ առաջնորդեց Իսրայէլը դէպի Պաղեստին, ան է, որ յաղթանակներ տուաւ անոր, հակից անոր մնծա-

ցումին, թիւին և որակին։ Բայց երբեմն ալ Իսրայէլը այդ ծանր յանձնառութիւններու տակ՝ կը կքէր, կ՚ընկճուէր, կը թուլնար, կը պայթակղէր, կը չեղուէր և կ՚ընթանար ուրիշ աստուածներու ետեւէն՝ Քանանի և փիւնիկեան բահազներու ետեւէն։ Ան ալ՝ արեւելքի բոլոր միւս ազգերու նման՝ կ՚ուզէր չօշափելի, նիւթականացած տեսնել իր աստուածը, կ՚ուզէր երթալ այն աստուածներու ետեւէն, որոնք չատ բան չէին պահանջեր, նուազ խստապահանջ էին։ Եհովան ճիգ և կատարելութիւն կը պահանջէր, Իսրայէլը չատ յաճախ այս ճիգը չէր ըներ, հոգեկ ալ դաչինքի խզումն Եհովայի և Իսրայէլի միջև։ Պատիժը խիստ կ՚ըլլար, Եհովան ընտրեալ ժողովուրդը կը մատնէր թշնամիներու ձեռքը, գերի կը ղրկէր Ասորեստան, Բաբելոն. ուրիշներու ձեռքով կը քանդէր երուսաղէմը, մինչեւ որ ընտրեալ ժողովուրդը զղջար և նորէն վերադառնար դէպի Եհովան։

ԻԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԱՂԱՆՋՆԵՐ.— Եհովայի և Իսրայէլի դաչինքը բարոյական պահանջներ ունէր։ Մովսէսը այդ ձեւակերպեր էր տասնաբանեայ պատուիրաններու մէջ։ Այս պատուիրաններու մէջ որոշուած էր Իսրայէլի ամեն մէկ անհատի պարտականութիւնը միւսին հանդէպ, ինչպէս նաև Իսրայէլի պարտաւորութիւնները Եհովայի հանդէպ։ Իսրայէլը միշտ պէտք է յիշէր, որ Եհովան յաւիտենական էր, ան իր ազատարարն էր, անկէ բացի ուրիշ որեւէ աստուած չպիտի ունենար. աստուծոյ պատկերը չպիտի վերածէր արձանի. ոեւէ բան չպիտի պաշտէր երկնքի և կամ ալ երկրի վրայ. վեց օրը՝ աշխատանքի համար էր, եօթերորդը Եհովայինն էր. այդ օրը արգիլուած էր աշխատիլը։ Ատոնք են Եհովայի հանդէպ ունեցած պարտաւորութիւնները։ Իսրայէլցիները իրարու հանդէպ ալ ունէին որոշ պարտաւորութիւններ։ Ատոնց վրայ էր կառուցուած Իսրայէլի հասարակութիւնը։ Եհովան կը թելադրէր յարգել ծնողները, չի սպանել, չի շնալ, ուրիշներու ընտանիքի վրայ աչք չունենալ, գողութիւն չընել, սուտ չի վկայել, թոյլերուն չի զրկել, որբերուն չի չահագործել։ Եհովան կը

պահանջէր անձնական կաթաւթիւն եւ ըմկերային արդարութիւն:

Կրօնը և բարոյական ներշնչումները Եհովայի պատուիրանները մէջ միացած էին իրարու հետ: Բարոյական պատուէրները կը բղխէին կրօնէն: Այսպէս էր արեւելքի բոլոր կրօններու մէջ: Եհովայի բարոյական հրահանգները վաչկատուն, պարզունակ կեանքի համար էին մշակուած, ուր չկային ինտեսական բարդ յարաբերութիւն, դատակարգեր, ներքին կռիւներ: Մովսէսի այս պատուիրանները մշակուեցան երբ Իսրայէլի ցեղերը դեռ կը թափառէին անապատներուն մէջ, երբ առնմական, դերդաստանային կապերը ուժեղ էին և հասարակութիւնը կառուցուած էր արիւնակցական կապերու վրայ:

Երբ Իսրայէլի ցեղերը առանձին կամ միացեալ ուժերով գրաւեցին «Ադեռաց Երկիրը», երբ վաչկատունը դարձաւ նստակեաց, երբ առանձ եկաւ գոյքի, ունեցուածքի անհաւասարութիւն, առեղծուեցաւ դասային բաժանում, և աւելաւոր, ու հողը սկսաւ մեծ դեր խաղալ մարդոց յարաբերութիւններուն մէջ, այն ժամանակ զգացին, որ անապատի մէջ մշակուած առանդրանեալ պատուիրանները անբաւարար էին մարդոց յարաբերութիւնները կարգաւորելու: Այդ պատճառով ալ տեւական ընդհարումներ հին բարոյական պատուէրներու և նոր կենցաղի, նոր հասարակութեան մէջ: Դասինքը կը խախտուէր և Եհովան կ'ընդհարուէր իր ժողովուրդին հետ: Եհովան՝ նոր պայմաններուն մէջ կը դառնար որբերու, այրիներու, ընդհանրապէս թոյլերու և հարստահարուածներու, խոնարհ խաւերու պաշտպան: Ան արդարութիւն սերմանող է:

ՏԱՊԱՆԱԿ ՈՒԽՏԻՆ ԻՒ ՏԱՃԱՐԸ.— վաչկատուն և խաշնարածութեան չրջանին Իսրայէլի կրօնական պաշտամունքը, ծէսերը շատ պարզ էին. աղօթք, բարձրադիր վայրերու վրայ ոչխարի և ցուլի զոհաբերութիւն՝ ամենէն անհրաժեշտն էին: Եհովայի և Իսրայէլի դասինքի խորհրդանիշը Տապանակ Ուխտին էր՝ մայրի փայտէ, ոսկեզօծ արն-

առուկ մը, որու մէջ պահուած էին տասնաբանեայ պատուիրանները։ Վաչկատուն Իսրայէլի ցեղերը այն կը փոխադրէին մէկ տեղէն միւսը իրենց թափառումներու ընթացքին, իսկ երբ անոնք նստակեաց դարձան և Քանանի մէջ հաստատուեցան՝ պէտք զգացին տաճարի մը, հնայուն սրբավայրի մը։ Տաճարի չինութիւնը կապուած էր իչխանութեան կեդրոնացման, թագաւորութեան հետ։ Երուսաղէմը Դաւիթի օրով վերածուեցաւ մայրաքաղաքի, բնական է որ ան ալ դառնար Տապանակ Ուխտին պահպանման միակ վայրը։ Սողոմոն կառուցեց տաճարը։ Ան կառուցուեցաւ շատ ճարտարապետներու, արհեստաւորներու ձեռքով, որ նչան է թէ Իսրայէլը X-րդ դարուն չունէր որակուած մասնագէտներ և արհեստաւորներ։ Շինութեան համար կ'աշխատէին տասնեակ հազարաւոր Քանանացիներ, նոյնքան ալ Փիւնիկեցիներ՝ որոնք իրենց անտառներէն մայրի ծառեր կը կտրէին, քարեր կը հանէին քարահանքերէն, կը տաշէին, կը յղկէին և կը փոխադրէին Երուսաղէմ։ 30.000 աշխատաւորներ երեք նուագով՝ իւրաքանչիւրը տաս հազար մարդ՝ եօթ տարի չարունակ կ'աշխատէին տաճարի շինութեան վրայ Տիրոսի ճարտարապետներու ղեկավարութեամբ։ Տաճարը կը բարձրանար բլուր և ընդարձակ հարթաթլուրի մը վրայ, որուն երկարութիւնը 450 մեթր էր, լայնութիւնը 300 մեթր։ Ան չրջապատուած էր կրկնակի պարիսպներով։ Տաճարը երեք մաս ունէր. նախ Գաւիթը, ուր կը հաւաքուէր ժողովուրդը։ Այդ չրջապատուած էր արտաքին պարիսպով, որ ընդարձակ դարպասներ ունէր, իսկ վերեւը կառուցուած էին աչտարակներ. երկրորդ, աւելի փոքր պարիսպը կը բաժնէր մէկ ուրիչ գաւիթ արտաքին պարիսպէն, անոր կեդրոնը կառուցուած էր աւազան՝ մաքրիչ չրով լի. աւազանը յենուած էր տասներկու ցուլերու կռնակին։ Ջոհաբերութենէն առաջ քահանաները կը մաքրուէին աւազանի չուրով։ Անոր քով կար զոհաբերութեան սեղանը։ Այս փոքր գաւիթը մուտք ունէին միայն քահանաները։

Անոր խորքին մէջ կառուցուած էր արբարաքը՝ երեսուն մեթր երկարութեամբ և տասը մեթր լայնքով։ Շինուած ամուր, դիմացկուն քարերէ և ծածկուած մայրի ոսկեզօծ փայտերով։ Սրբարանը երկու բաժանմունք ունէր, մէկը արբատեղիճ էր, ուր կը պահուէին ճօթ թեւերով տասաչտանակներ, սեղան մը որուն վրայ ամեն չաբաթ կը դնէին տասներկու հաց, յատկացուած Ղեւտիներուն։ Երկրորդ բաժինը արբութիւճ արբոցն էր, ուր գետեղուած էր Տապանակ Ուխտին։ Վերջինիս մէջ պահուած էին երկու քարէ տախտակները, որ Մովսէս՝ ըստ Իսրայէլի աւանդութեան տասգեր էր Սինայի մէջ ետվայէն։ Առաջին բահանան տարին անգամ մը կը մտնէր այդ սրբարանը։

Ղեւիները.— Ոչ Դաւիթը, ոչ Սողոմոնը քահանայապետներ էին։ Իսրայէլի մէջ հոգեւոր և աշխարհիկ իշխանութիւնները միացած չէին ինչպէս էր Եգիպտոսի և Միջագետքի մէջ։ Թագաւորը ոչ աստուած էր, ոչ ալ աստուծոյ որդի։ Հոգեւոր պետերը, քուրմերը դուրս կուգային՝ Ղեւտի տոհմէն։ Այդ իսկ պատճառով անոնք տասգեր էին իրենց «Ղեւտիներ» անունը։ Քահանայութիւնը ասոնց մէջ ժառանգական էր։ Ասոնք, Սիմոնի ցեղի հետ՝ կապուած չէին որոչ հողամասի՝ ինչպէս միւս ցեղերը. անոնք ցրուած էին Իսրայէլի բոլոր ցեղերուն մէջ և քահանայապետական պաշտօն կը կատարէին։ Բաբելոնի գերութենէն առաջ քահանայապետի պաշտօն չկար այլ կար միայն առաջին քահանայ, որ Թագաւորի մօտ կը գտնուէր և անկէ կախում ունէր։ Քահանաները կը հսկէին պաշտամունքին, կը հետեւէին, որ չաբաթը սրբութեամբ պահպանուի, կը նախագահէին կրօնական արարողութիւններուն։ Ետվան ալ խստապահանջ չէր, ան կ'ուզէր միայն ամենօրեայ աղօթք, հաց, խունկ, գոհուած միւս Տօներու մէջ մեծագոյնը գատկի տօնն էր, որ Եգիպտոսէն ելնելու յիշատակին էր նուիրուած։ Այդ օրը ամեն ընտանիք ոչխար մը կը գոհէր և փոքր, կարճ համբորդութիւն մը պէտք է կատարեր՝ Եգիպտոսէն դուրս գալը՝ յիշեցնող։ Ետվան բարդ ծէսերու,

արարողութիւններու սիրահար չէր. ան կը պահանջէր մաքուր, գթոտ սիրտ, արդարութիւն և տասնաբանեայ պատուիրաններու տառացի կատարում։ Եւ Ղեւտիները կը հրաշկէին որ այս բոլորը կատարուի ամենայն մանրամասնութեամբ։ Անոնք եհովայի կրօնին տաճին կառչեցան, և իսրայէլի կրօնը դարձաւ ծէս և արարողութիւն։ Ասոր դէմ Ղեւտիները անկարող էին պայքարելու, իրենք էին, որ կրօնի այդ ըմբռնումով և դրութեամբ կը բաւականանային, բայց այդ մեռած, քարացած կրօնը բաւարար չէր մարգարէներու համար։

ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ.— Իսրայէլի ցեղերը մինչեւ Պաղեստինի մէջ հաստատուելնին կ'ապրէին պարզունակ, հովուական կեանքով։ Նստակեաց դառնալով անոնք ամենօրեայ չրփման մէջ մտան փղշտացիներու, Քանանացիներու, Փիւնիկէցիներու հետ։ Ասոր հետեւանքն այն եղաւ, որ անոնք չատ բան իւրացուցին հարեւան ժողովուրդներու կենցաղէն, կրօնէն, զբաղմունքէն։ Անոնք յարմարեցան նոր միջավայրին. չատերը հարստացան առեւտուրով, չատերը սարուեցան արհեստներ։ Իսրայէլի նախկին միատարր, պարզունակ հասարակութիւնը չերտաւորուեցաւ. ստեղծուեցաւ հարուստներ եւ աղքատներ։ Աղքատներու ձեռքէն հողը դուրս կուգար և հարուստները կը բռնագրաւէին չքաւորներու, որբեւայրիներու, որբերու և խնամարհ խաւերու ինչքն ու ստացուածքը։ Եւ այս բոլորի հետեւանքով Իսրայէլի կրօնն ալ լուրջ ձեւափոխման ենթարկուեցաւ։ Հարուստները, իշխանները լքեցին եհովան և անոր տասնաբանեայ պատուիրանները։ Հարեւան՝ առեւտրական և երկրագործական երկիրներու աստուածները Բահաղներն ու Աստարտէները անոնց համար դարձան գրաւիչ, հարազատ, ըլլալով աւելի հասկնալի անոր մտքին ու սրտին, և աւելի չօշափելի։ Անոնց մեծութիւնը աւելի զգալի էր հսկայ տաճարներով, ճոխ, հարուստ ծէսերով, արարողութիւններով և հաւատքական խնճոյքներով։ Անոնցմէ չատերը կը կապուէին վայելքի, հեշտասիրութեան հետ։ Այս բոլորը Իսրայէլի

ժողովուրդի բարձր, ղեկավար, վարիչ դասերու մէջ ճեղքուածք առաջացուցին. չատերը լքեցին Եհովան և հետևեցան օտար կրօններուն։ Ատոր նպաստեցին նաև տեղացիներու հետ կնքուած ամուսնութիւնները։ Բանանացի, փիւնիկէցի աղջիկներ տեղ բռնեցին Իսրայէլի հարստացած ընտանիքներու, արքայական պալատներու մէջ։ Անոնց հետ միասին Իսրայէլի մէջ մուտք կը գործէին փիւնիկեան և քանանական աստուածները։ Աստուածներուն կը հետեւէին քուրմեր և քրմուհիներ, մէկ ամբողջ չքախումբ, որոնք օտար կրօնական գաղափարներու տարածողները կը հանդիսանային։ Լաւագոյն դէպքին՝ Իսրայէլի ղեկավարները կը չարունակէին Եհովային նուէր տալ, զոհ մատուցանել, ծէսերը կատարել, բայց մէկ կողմ կը թողուին Եհովայի բարոյական պատուէրները և կրօնական պահանջները։ Կ'ըստեղծուէր փարիսեցիութիւն, կեղծիք և արտաքին ձեւերու պաշտամունք։

Նստակեցութենէն ետքը Իսրայէլի մէջ տեղի ունեցաւ երկու չատ բնորոշ յեղաշրջում՝ քնկերային աճուապաարութեան առաջացումը, նիւթային լիութիւնը։ Ատոր դէմ դուրս կու գան մարգարէները։ Իսրայէլի անկման բոլոր չրջաններուն կային, փոքրաթիւ խումբ մարդիկ, որոնք միչտ հաւատարիմ մնացին Եհովային։ Ատոնք մարգարէներն էին, յայտնատեսները, ապագայով մտահոգուողները, Իսրայէլի անկումը նչողները, և անոր ախտերէն ազատուելու, մաքրուելու ուղիները ցոյց տուողները։ Անոնք ներչնչուած էին Եհովայէն, անոր մարգարէներն էին, նոր խօսքի և գործի քարոզիչները։ Անոնք ընդհանրապէս մասնակից չէին այս աչխարհի չարիքներուն, վայելքներուն, թչնամի էին օտար ազդեցութեանց։ Փիւնիկէի և Բանանի կրօնները անոնց համար հեթանոսութիւն էին։ Անոնք խստօրէն կը քննադատէին ընկերային տիրող կարգը, հարուստներու դասի յառաջացումն ու չռայլ կեանքը։

Անոնք կ'ապրէին մեծ քաղաքներէն հեռու, մենութեան մէջ, չարունակ կը մտորէին այս աչխարհի կարգի, եղած

անարդարութեան չարաչահութիւններու մասին։ Շատերն անոնցմէ ներքին պահանջ մը կ'ըզգային հրապարակով խօսելու, Եհովայի պատուէրները յիշեցնելու և «Ընտրեալ ժողովուրդին» կարգի հրաւիրելու։ Այդ պահուն անոնք իրենց մէջ կ'ըզգային Եհովայի չունչը։

Անապատի մենութենէն յետոյ անոնք ի յայտ կուգան քաղաքներու մէջ, կը կանգնին պալատներու առաջ և յանդուգն ձեւով կը դատապարտեն այս աշխարհի տէրերը։ Անոնք ուժեղ կ'ըզգան իրենց, որովհետեւ Եհովայի անուշնէն կը խօսին և արդարութեան դատը կը պաշտպանեն։ Անոնք հաւարակ ծագում ունին, երբեմն հովիւներ են՝ պարզ կենցաղով, զգեստաւորումով, բայց ոգեկան մեծ ուժով և պայքարելու կամքով։

ԵՂԻԱՆ.— Աքաաբի թագաւորութեան ժամանակ հանդէս եկաւ Եղիա մարգարէն։ Եղիան հովիւ էր. խստապահանջ էր ինքն իրեն հանդէպ. կը խուսափէր ճոխ զգեստաւորումէ. կը անանէր կամինգէնով։ Ան կը պատմէր իր հետեւողներուն թէ՝ ի՛նչ չարիքներ կը կատարուի արքայական պալատին մէջ. կը քարոզէր թէ մեղք է հարստութիւնը, որ ձեռք է բերուած հարստահարութեամբ. մեղք է վայելքը։ կեանքը չեղուեր է Եհովայի օրէնքներէն։ Ան կը պահանջէր վերադարձ դէպի պարզունակ կեանքը։ Եհովան կը պահանջէ հաւատարմութիւն, արդարութիւն։ «Զվիրաւորեալ ալրիները. որբերը եւ չքաւորները»։ Եղիան կորձանեց Բահաղին նուիրուած չէնքերը, կոտորեց չորսհարիւր յիսուն քուրմեր, իսկ անոր աչակերտը՝ Եղիսէ կոտորել տուաւ թագաւորող տունը. սպաննել տուաւ հարուստները և փիւնիկեան ու քանանական աստուածներու քուրմերը։ Եղիսէի պայքարն ու հալածանքը ուղղուած էր որքան-օտար ազդեցութիւններու հետեւողներուն, նոյնքան և ընկերային չարիք սերմանողներու դէմ։ Անոր գործը ազգային կրօնական և ընկերային հիմեր ունի։

Մարգարէները անտարբեր չէին Իսրայէլի քաղաքական թախտի հանդէպ։ Ամովսը՝ կը յայտարարէր իր ժողո-

վուրդին Ասորեստանի գալիք մեծացումն ու յաղթանակը։ Ան այս մեծացումը կը համարէր Եհովայի տնօրինութեամբ կատարուող գործ՝ օտարի միջոցով պէտք էր պատժել Իսրայէլը։ Ան միաժամանակ կը պայքարէր իշխանութեան, հարուստներու դէմ, որոնք իսպառ լքեր էին Եհովան։

ԵՍԱՅԻ. — *Ութերորդ դարի քառասնական թուերէն մինչեւ դարու վերջը Յուդայի Եզեկիա թագաւորի օրով կ'ապրէր Եսայիի՝ Իսրայէլի մեծագոյն մտածողներէն մէկը։ Եզեկիան ինքը մարգարէներու կուսակցութեան մարդ էր։ Ան իր պալատի մէջ տեղ կուտար մարգարէներուն և կը դարձնէր իր քաղաքական խորհրդատուները։ Եսային ապրեցաւ պալատին մէջ տեսակ մը ներքին և արտաքին գործերու վարիչն էր։ Ան միակ մարգարէն էր, որ բարձր դիրքի հասաւ և կը ղեկավարէր Իսրայէլի քաղաքական կեանքը։ Անոր մտքին մէջ Իսրայէլի՝ ազգային աստուածը Եհովան՝ կը դառնայ ամբողջ աշխարհի աստուածը, տիեզերքի բախտի տնօրինողը։ Ոչինչ չի կատարուիր առանց անոր կամքին. ան ոչ միայն արդարութեան աստուածն է, այլ և ամենէն կատարեալն է։ Իսրայէլի կրօնական միտքը հասաւ այն ճշմարտութեան, որ Եհովան միակ եւ ճշմարիտ աստուածն է։ Ան ոչ միայն չի հանդուրժէր, որ Իսրայէլը ուրիշ, օտար աստուածներու հետեւի. այլ և ուրիշ աստուածները «ինքնաշոս եւ սուտ» աստուածներ են։ Եսայի մարգարէի օրով Ասորեստանի վտանգը կը մօտենար Իսրայէլին. ի՞նչ պէտք էր ընել, ինչպէ՞ս փրկել Եհովայի փոքրիկ հօտը։ Ինչ գիմաչրջում պիտի ունենայ Իսրայէլը։ Եսային կը մերժէ թէ Ասորեստանեան և թէ եգիպտական դիմաչրջումը։ Երկուքն ալ թշնամի են Իսրայէլին։ Պէտք է ըլլալ երկու ուժերէն դուրս։ Արտաքին դէպքերու լոյսի տակ ան կը ջանայ լուծել ներքին հարցերը. «Եհովայի ուժը զօրքի եւ փառքի մէջ չէ, ոչ թագաւորներու եւ ոչ ալ հարստութեան մէջ, ոչ ոտ ուճիճալու եւ կամ նմանի երեւոյթներու մէջ։ Այդ բոլորը կրնան մէկ գեղեցիկ օր ոչնչանալ։ Իսկ եթէ մեր մէջ ամեն ինչ արդարացի ըլլայ, եթէ ի-*

տապետ հաւատարմութիւնը, եթէ ազգս որը եւ այրին պատասխանութիւն գտնեն, այն ժամանակ միայն նովաց մեզի կ'օգնէ։ *Բայց եգեկիայէն ետքը Իսրայէլի մէջ իշխանութիւնն անցաւ եսայիի հակառակորդներուն ձեռքը, ինքը մարգարէն փախաւ և Իսրայէլի քաղաքական ճակատագիրը յարատև փոփոխութեան ենթարկուեց։*

ԵՐԵՄԻԱ.— *Ան եսայի մարգարէի աշակերտն էր. ան պալատականութ մէջ տեղ չունէր. ազգիր մարգարէ էր. քարէ կը տաշէր, իշխանութիւնները կը հալածէին դինք իր քաղաքական և ընկերային գաղափարներու համար։ Ան դէմ էր ամեն պատերազմի։ Կ'ըսէր, որ երուսաղէմը չպիտի պաշտպանել Բաբելոնի դէմ։ Եթէ Եհովան կամենայ, որ մեր քաղաքը չնչուի, ապա ի զուր է մեր պաշտպանութեան ճիգերը։ Աստուծոյ կամքը պիտի կատարուի. իսկ եթէ ան կը ցանկայ, որ մենք ապստամբինք, ինքը կը պաշտպանէ իր համեստ հօտը, անոր պատուիրելու։ Ուրեմն միայն Եհովան կը փրկէ Յուդան։ Եւ ընդհանրապէս քսան երեսմեայ Եհովան կը մեծնայ, նոր կերպարանք կ'ըստանայ, կը դառնայ ամբողջ մարդկութեան քահանի տնօրինողը. միակ աստուածը. մեւանները կեղծ են, արժանի են կործանումի։ Իսրայէլի առաքելութիւնը պիտի ըլլայ Եհովայի պաշտամունքը վառ պահել, և անոր անունը աշխարհի մէջ տարածել։ Բայց ընդունա՞կ է ան այդ գործին։ Իսրայէլի ղեկավարներուն ան կ'ուղղէր հետեւեալը. «Զեզ մօտ ներկայիս ճշմարտութիւն չկայ, դուք կոխտեր էք աստուծոյ պատուիրանը, առհամարհել անոր օրհնութիւնը։ Դուք՝ հաւատացեալ, զօրապետներդ, ազնուականներդ մեծազոյն յանցաւորներն էք...։ Այդ ձեզի պիտի չի ներուի, քանի որ երկաթի ձողը չի ջարդել ձեր գանգը եւ կողերը... եւ աստուած այդ կ'ըսէ ուրիշ ժողովուրդներու ձեռով... ասոնք աստուծոյ մշտական են, որ կը հարուածէ անոնց, որոնք կը մոռնան աստուծոյ ճշմարտութիւնը»։ *Երեմիայի խօսքերը չկրցին հրէութիւնը. Բաբելոնը գրաւեց Երուսաղէմը, Իսրայէլի բնակիչները գերի տարուեցան Բաբելոն, Իսրայէլի կրօնականն և ազգային գոյութեան հիմքերը չխլչխլուած էին։ Հայրենիքը կորսուած, հուսահատած, ժողովուրդը գերի, ամեն ինչ խաւար և անյոյս։*

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԱՅԽԱՐՀ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՄԻՋԱԳԵՏՔ

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ.— *Միջագետքը Արդասաբեր կիսալուսնի արեւելեան թեւն է. ան տարածուած է Եփրատի և Տիգրիսի մէջ։ Այս գետերը կ'իջնեն Հայաստանի լեռնաբէն, կը բերեն առատ ջուր, տիղմ, բուսահող և կը պարարտացնեն երկիրը։ Սակայն այս գետերու Միջագետքը կը դառնայ արաբսիբերիական անապատներու չարունակութիւնը։ Իր աշխարհագրական դիրքով Միջագետքը կը բաժնեենք երկու չրջանի՝ հարաւը Սումերի երկիրն է, անկէ հիւսիս՝ Ակադ է։ Այս երկու երկիրները միեւնոյն մակերեսն ունին, միեւնոյն կլիման և համեմատաբար նոր կազմութիւն։ Եբեմն պարսից ծովը չատ աւելի խոր կը թափանցէր երկրի խորքը. այսօրուայ Միջագետքի կէսէն աւելին նեղ և խոր ծովածոց մըն էր, չրջապատուած արեւելեան և հիւսիսային կողմերէն լեռներով և բլուրներով։ Բայց տասնեակ հազարաւոր տարիներու ընթացքին Հայաստանի գետերու բերած տիղմը նստեր է այնտեղ, քայլ առ քայլ նուաճեր է ծովեղերքը և կազմեր հարաւային Միջագետքը։ Սումէրը և Ակադը հայկական գետերու ստեղծածն են, ճիշդ այնպէս ինչպէս Եգիպտոսը Նեղոսի ստեղծածն է։ Սումէրը և Ակադը սկզբնական չրջանին կը կոչուէին Սինաար, իսկ աւելի ուշ Բաբելոն։*

Հիւսիսը Միջագետքի բարձրագիր մասն է, բլրաչատ մէկ երկիր, մէկ ընդարձակ տարածաշրջան երկու գետերու մէջ։ Անոր արեւելեան մասը Տիգրիսի հովիտն է. լեռներով և բլուրներով ծածկուած մէկ չրջան, ուր պատմական ժամանակներուն մեծցաւ ու հզօրացաւ Ասորեստանը։ Անոր հարաւ-արեւմուտքը մինչեւ Եփրատ կը տարածուի ընդարձակ տափաստան մը, որ գարնան կը ծածկուի խոտով և վաչկատուն ժողովուրդներուն համար կը ծառայէ որպէս արօտատեղի։ Այդ Հիւսիսային Միջագետքն է՝ Եփրատի և Տիգրիսի մէջ ձգուող լայնածաւալ հողաշերտը։

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— Եփրատի և Տիգրիսի երկու կողմերը, բուն Միջագետքէն դուրս կը տարածուին ընդարձակ տափաստաններ։ Տիգրիսի և Զագրոսեան լեռներու մէջ այդ տափաստանները հին ժամանակ անասնապահներու համար կը ծառայէին իբրեւ ձմեռանոց. անոնք կ'իջնային լեռներէն և կը պատսպարուէին դաշտերու մէջ։ Եփրատի եւ արաբսիւրիական անապատի մէջ այդ տափաստանը աստիճանաբար կը վերածուէր անապատի քանի հեռանար Եփրատէն։ Հիւսիսէն՝ անոր սահմանը Տաւրոսեան լեռնաշղթան է, որ Հայկական բարձրաւանդակը կը բաժնէ Միջագետքէն։ Արեւելքէն Զագրոսեան լեռները Միջագետքը կը բաժնեն Իրանի բարձրաւանդակէն, այս երկու լեռնաշղթաները իրար կը կտրեն կազմելով ընդարձակ բաւիղ մը, լեռնահանդոյց մը աստիճանաբար հարաւ և հարաւ-արեւմուտք իջնող լեռնալանջերով։ Միջագետքը այս ձիւով հիւսիսէն և արեւելքէն չրջապատուած է զուգահեռ լեռնաշղթաներու ցանցով։ Ասոնք կրկնակի արժէք ունին Միջագետքի համար։

Հնագոյն չրջանէն այս լեռներու լանջերուն կեդրոնացած էին անասնապահ և վաչկատուն հասարակութեան մեծ խումբեր. անոնք տարբեր լեզուներ և տարբեր ծագում ունէին, բայց ընկերային միեւնոյն կազմն ունէին և միեւնոյն միտումը հանդէս կը բերէին, այն է իջնալ իրենց լեռներէն, հաստատուիլ արգասաբեր դաշտերու մէջ, աէր դառնալ նստակեացներու հարստութեան, լքել լեռնարնակ

և վաչկատուն կեանքը, դառնալ ետեւակեաց, երկրագործ։ Մի՛ջ ցագետքը չրջապատող լեռնեզրը հարուստ էին չինանիւթե-րով՝ որոնցմէ զուրկ էր Արգասաբեր Կիսալուսնի արեւելեան թեւը։ Անոնք ունէին բազմատեսակ քար, չինաւրայտ, մե-տաղներ։ Այս բոլորը դաչտարնակներուն անհրաժեշտ էին կեանքի բարձր ձեւեր ստեղծելու, աւելի կատարեալ գոր-ծիքներ եւ զէնքեր ոչնչնալու համար։ Հոսկէ ալ այն յա-մառ միտումը, որ երեւան կը բերէին թէ լեռնարնակները եւ թէ դաչտաբնակները։ Դաչտ իջնել եւ տէր դառնալ դաչ-տեցիներու հարստութեան եւ լեռ բարձրանալ տէր դառնալ չրջապատող լեռներուն, անոնց բնական հարստութիւննե-րուն կամ համախումբ ուժերով կատեցնել լեռնային ցեղե-րու արշաւանքները։ Կ՚ըսկսուի դաշտաբնակի եւ լեռնաբնա-կի պայքարը, որ Միջագետքի պատմութեան ամենէն մեծայուշ եւ բնորոշ փաստերէն մէկն է։

Արեւմուտքէն Միջագետքը չրջապատուած է Սիւրիոյ եւ Արաբիոյ անապատներով։ Ասոնց թիկունքին ինկած է Արգասաբեր Կիսալուսնի Արեւմտեան թեւը։ Օազիսներու չարք մը Սիւրիոյ անապատին մէջ, Եփրատէն հարաւ կը կազմեն կամուրջ մը եւ կը միացնեն Միջագետքը Միջերկ-րականին։ Այդ օազիսները առաջացած են Եփրատի ջուր-բերէն, որոնք դարերու ընթացքին ծծուեր են աւազոտ հողե մէջ եւ ստորերկրեայ ուղիներով թափանցեր են հարաւ։ մէկ տեղ անոնք բլուրներ են որպէս աղբիւր, որպէս գետակ, չատ տեղ ալ վաչկատուները փորեր են ջրհորներ։ Այս աղ-բիւրներու, ջրհորներու չուրջը ստեղծուեր է բուսական եւ կենդանական կեանք։ Այս չրջանի բնակչութիւնը չարժուն էր, վաչկատուն։ Կ՚ապրէին հոս այնքան ատեն, որ ջուր կայ։ Երբ ցամքէր ջուրը և աղբիւրը կամ ջրհորը՝ վաչկա-տուներու համայնքը կը ցրուէր, կը գաղթէր նոր օազիս ո-րոնելու։ Օազիսները բնական ուղիներ են միջազգային կա-րաւանային առեւտուրի. անոնք անապատի մէջ, կամ անոր ծայրամասերուն կ՚ընդարձակուէին, կը դառնան քաղաքներ, ապա քաղաք-պետութիւններ, կը չանան առեւտրական-

LA MÉSOPOTAMIE
aux 4e et 3e millénaires
av. J.-C.
Monts Zagros
Mésopotamie
Désert Syrien
Elam
MARI
Euphrate
Tigre
BABYLONE
AGADE
NIPPOUR
SOUROUPPAK
OUMMA
LAGASH
OUROUK
LARSA
BADTIBIRA-ki
ERIDOU
SUSE
Ouknou (Kerkha)
Ulai (Karoun)
NAGITOU
Mer Erythrée
Ancien rivage
Le Golfe Persique (Mer Erythrée) s'est ensablé au cours des siècles. La carte donne la situation ancienne. Le trait indique le rivage actuel et le cours actuel des fleuves dans la partie du golfe aujourd'hui ensablée.
Canal antique
0 50 100 200 km.

ՄԻՋԱԳԵՏՔ

փոխանակութեան ուղիները պահել իրենց ձեռքը և իշխել Արգասաբեր կիսալուսնի երկու թեւերու վրայ։ Հիւսիսային Սիրիոյ այդ օազիսները, Եփրատեան գիծը՝ հազարաւոր տարիներու ընթացքին եղեր են ուղիներ՝ չարունակ չարժման մէջ գտնուող ժողովուրդներու համար, յատկապէս սեմական ասյներու, որոնք արեւմուտքէն դիմեր են դէպի արեւելք՝ Միջագետք։

ՋՐԱԲԱՇՈՒԹԻՒՆ.— ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ.— Կլիմայական տեսակէտէն Միջագետքը երկուքի կրնանք բաժնել։ Հիւսիսը ցամաքային է. ձմեռը ցուրտ, լեռները կը ծածկուին ձիւնով, աչնան կ'անձրեւէ, ամառը չատ տաք է. հարաւի մասին մէջ անձրեւներ չեն տեղար. քանի մը ամիս անտանելի տաք կ'ըլլայ, ամենէն հարաւը ճահճոտ է, վտաւոդջ. արեւը ամին քան կ'այրէ. երկիրը գարնան կը ծածկուի Եփրատի և Տիգրիսի ջուրերով։ Ինչպէս Եգիպտոսի մէջ այնպէս ալ Միջագետքի մէջ անհրաժեշտ է մարդոց համախումբ աշխատանքը բնութեան ուժերը կարգաւորելու, իրեն ծառայեցնելու, ճահիճները չորցնելու, ողողումներու դէմն առնելու, ջրանցքներ կառուցելու, նորոգելու, ջուրերը ամբարելու համար։ Սումէր-Ակադի մէջ հողէն մեծ արդիւնք ստանալու համար անհրաժեշտ էր, որ ջուրը երկար ժամանակ լճանար հողին վրայ, այդ հողը կը պահանջէ պարբերական և արհեստական ոռոգում։ Միայն այս պարագային հարաւի ջերմ արեւը իր կենսարար դերը կը կատարէ, այլապէս ողողումները քաքը հողը կը կարծրանայ, անոր մէջ նետուած հացահատիկները ու սերմերը սնունդ չեն ստանար, չեն աճիր։

Հնագոյն չրջանէն Տիգրիսի և Եփրատի չուրջ համախմբուած մարդկային խումբերու կեանքը դիւրին չէր. անոնք յամառ և տեւական աշխատանք պիտի ընէին ջուրի ընթացքը կանոնաւորելու, պիտի պայքարէին հիւանդութիւններու, տենդի, մահուան դէմ։ Անոնց անասունները միշտ կրնային կոտորուիլ եթէ ջուր չհաւաքէին, արհեստական լճեր չկառուցէին։ Անոնց հարստութիւնը կրնար

հարեւան լեռնաքնակներու աւարին ենթարկուիլ, եթէ չըկազմէին զինուորական միութիւններ՝ ինքնապաշտպանութեան համար։ Թէ արտաքին վտանգը, թէ երկրի ոռոգման խնդիրը Միջագետքի բնակիչներուն կը հարկադրէր միասնական աշխատանք և քաղաքական միութիւն։

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.— Դարին, ցորենը, կորէկը այստեղ առատօրէն կը մշակուէին։ Առաջին բնակիչները այս բոլորը բերին իրենց լեռնաշխարհէն։ Ըստ Հերոդոտի, որ այս երկիրն այցելեր էր V-րդ դարուն (Ք. Ա.). Միջագետքի հողը մէկին կուտայ 200, մինչեւ իսկ 300 բերք։ Միջագետքը անտառներ և պտղատու ծառեր չունի։ Հարաւի ճահճային վայրերու մէջ կար եղէգն, որ կը ծառայէր որպէս չինանիւթ, ինչպէս և գրիչ՝ աղիւսներու վրայ գրելու համար։ Եղէգի մոխիրը լաւ միջոց էր զգեստներ մաքրելու։ Միակ ծառը, որ շատ մեծ արժէք ունէր Միջագետքի համար արմաւենին էր, որու պտուղէն, արմաւէն կը պատրաստէին ալիւր, գինի, չաքար, քացախ. անոր թելաւոր մասերէն կը չինէին հիւսուածեղէն, կորիզն ալ կը գործածէին իբրև վառելանիւթ դարբնոցներու մէջ. և երբեմն ալ կը ծեծէին, կը մանրացնէին և կենդանիներուն կուտային որպէս կեր։ Կեդրոնական մասերու մէջ կը հասունանար խաղող, նուռ։

Ուրեմն Միջագետքի բնակչութեան համար հացը, չէր պակսեր. անոնց անունդի միաւորը արմաւն էր, բայց փայտի, չինանիւթի կարիք ան միշտ զգացեր է։ Բարեկեցիկը մեռաղներ չունէր։ Հիւսիսը հարուստ էր հանքերով, անտառներով և քարով։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.— կենդանական աշխարհն ալ աղքատ չէր. գետերը լիքն էին ձուկերով և ճահիճները թռչուններով։ Արմաւի հետ՝ ձուկը ամենէն տարածուած ուտելիքն էր։ Մարդիկ ընտանեցուցեր էին ոչխարը, եզը, այծը, խոզը, շունը։ Էշը բեռնակիր էր։ Մեղուաբուծութիւնը կը զարգանար Եփրատի միջին և ստորին հոսանքի շուրջը։ Ան մեծ յարդ ունէր վաչկատուններու մօտ. ձին ե-

կար ժամանակ անձանօթ էր Միջագետքին. ուղտը դեռ չէր խաղար անոր տնտեսութեան մէջ, ան անապատային կենդանի էր։ Էշը ընդհակառակը՝ կարաւանային կենդանի էր, կը լծէին նոյն իսկ ռազմակառքերու։ Վայրի կենդանիներու մասին մեզ դաղափար կու տան Ասորեստանցիներու հարթաքանդակները, որոնք տեսարանները։ Միջագետքի մէջ կ'ապրէին վարազ, առիւծ, վայրի ցուլ, եղջերու, ընձառիւծ։ Ասոնք որոնի նիւթ էին արքաներու, իշխաններու համար։ Պատմական չրջանին մարդը յամառօրէն կը պայքարէր դազաններու դէմ, դուրս կ'ընէր բնակելի վայրերէն, անոնք ապաստան կը գտնէին հարաւի ճահճուտներու և մօտիկ անապատներու մէջ, կամ Ասորեստանի լեռներուն կամ անտառներուն մէջ։

Այսպէս, Միջագետքն ունէր չատ բան ինքնաբաւ ըլլալու համար, բայց չատ բան ալ կը պակսէր իրեն, ինչ որ կը մղէր անոր բնակիչները դուրսի հետ կապուելու, կռիւով կամ համաձայնութեամբ ձեռք բերելու իր չունեցածը։

Բ. ԳԼՈՒԽ

Ⅰ. ՍՈՒՄԷՐՆԵՐ

ՍՈՒՄԷՐՆԵՐ.— *Միջագետքի հնագոյն բնակիչները Սումէրներն էին. անոնք հոս հաստատուեր էին սեմականներէն առաջ։ Սումէրները ոչ-հնդեւրոպական ժողովուրդ էին, ոչ ալ սեմական։ Լեզուով և ազգագրական ծագումով կը տարբերուէին երկուքէն ալ։ Անոնք ցեղակից և լեզուակից էին Փոքր Ասիոյ բնիկ ժողովուրդներուն հետ, որոնց ընդհանուր անունով մենք կը կոչենք ազիանիկներ կամ լեռնայիններ։ Ուրեմն սեմականներու, հնդեւրոպացիներու հետ մենք ունինք լեզուական և ցեղական մէկ երրորդ խումբ, որ անոնց հետ միասին եղեր է Մերձաւոր Արեւելքի ազգերու, ժողովուրդներու կազմիչ տարրը։*

Սումէրները Միջագետք իջան կամ Հայաստանէն կամ Էլամէն։ Անոնք չատ կանուխ, չուրջ 5000 թուին բաժնուեցան մայր ցեղախումբէն իջան Եփրատի ու Տիգրիսի հովիտը և դիմացին ղեպի հարաւ՝ թերեւս քշուելով ուրիշ ժողովուրդներէն։ Հոս անոնք աննպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուէին։ Պէտք է պայքարէին ճահիճներու, անառողջ կլիմայի և լեռներէն իջնող էլամցիներու դէմ։ Անոնք յաջող աշխատողներ էին, դիմացկուն, տոկուն զինուորներ և միայն իրենց աշխատանքով, պայքարով կերպարանափոխեցին Սումէրը և դարձուցին արդասաբեր երկիր մը։ Ջրանցքներ կառուցին, ճահիճներ չորցուցին, արհեստական լճեր չինեցին և ապահովեցին իրենց արտերու ոռոգումը։ Եւ այս աշխատանքներու և պայքարներու մէջ մշակուեցաւ Սումէրներու նկարագիրը՝ յամառ, տոկուն, սակաւապէտ։

ՔԱՂԱՔ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— *Սկիզբէն և եթ մենք Սումէրներուն կը տեսնանք իբրև քաղաքներու բնակիչներ։*

Անոնք ալ անցեր էին տոհմական-նահապետական կեանքի չրջանէն, բայց պատմական չրջանէն առաջ է կատարուած այդ փոստը։ Դաղթերու, կռիւներու մէջ նախնական ընկերային կեանքը կը քայքայուի, կը մշակուին նոր ձեւեր, առաջ կուգայ անհաւասարութիւն, կ'ըստեղծեն իշխաններ, հզօտակներ։ Հօտի, արօտատեղիներու, հողի, ջուրի տէրը կը դառնայ իշխան, որուն համար կ'աշխատին բազմահազար մարդիկ։ Սումէրները կ'ըստեղծեն քաղաքական ձեւ մը, որ մենք կը կոչենք fալաf-պետութիւն, այսինքն կեդրոնական քաղաք մը, որ չրջակայ աւաններով, գիւղերով կը կազմէ պետութիւն մը։

Սումէրներու այս քաղաք պետութիւններէն նշանաւոր դարձան Ուրը, Ուրուքը, Քիշը, Լագաշը, Նիբուրը։ Ասոնք չորրորդ հազարամեակի կէսերէն սկսած կ'ապրէին քաղաքակրթական ներուժ կեանքով. ստեղծեր էին բարձր մշակոյթ։ Սկիզբը արտաքին մեծ վտանգներու ենթակայ չէին. կը կռուէին արեւելեան լեռներէն իջնող էլամիներու, պարսից ծոցի արեւմտեան կողմէն եկող՝ անապատի վայկատուններու դէմ, բայց չուրջ 2800 թիւին անոնց դէմ կանգնեցաւ սեմական վտանգը, որուն դէմ պայքարելով Սումէրները թուլցան և իվերջոյ դիմեցին անոնց թէ քաղաքան առաջնութիւնը և թէ իրենք ալ ձուլուեցան սեմական տարրին մէջ։

ՊԱՏԷՍԻ.— Սմեն քաղաք-պետութիւն ունէր իր հովանաւոր աստուածը, Ֆիդ եգիպտական նոմերու նման։ Հոս թագաւորը քաղաք-պետութեան և կառավարիչն էր և քրմապետը։ Ֆուրմ-թագաւորը կը կոչուէր Պատէսի։ Ան պետութեան տէրը չէր, միապետ չէր, երկրի և իշխանութեան իսկական տէրը Աստուածն էր, Պատէսին միայն անոր տեղապահն էր, գործակալը։ Ան աստուծոյ անունով կը կառավարէր։ Պատէսի առաջին և նուիրական գործը հովանաւոր աստուծոյ համար տաճար կառուցանելն էր, անոր հարստութիւնը մեծցնելը, ազօթքներ մատուցանելը, տաճարական դաշտերը հերկելը, ցանելը և արդիւնքը աստու-

ծոյ յանձնելը։ Պատէխին միաժամանակ քաղաք-պետութեան զինուորական ուժերու հրամանատարն էր, ինչպէս և քաղաքական գործերու տնօրինողը։ Ան իր մէջ կը կեդրոնացնէր հոգեւոր և աշխարհիկ իշխանութիւնը։

ՊԱԼԱՏԸ, ՏԱՃԱՐԸ. Պատէխին կ'ապրէր պալատի մէջ, որուն մօտ կառուցուած էր հովանաւոր աստուածոյ տաճարը։ Պալատը և տաճարը կառուցուած էին բարձրադիր տեղերու կամ արհեստական բլուրներու վրայ, ուրկէ կարելի էր տեսնել ամբողջ քաղաք-պետութեան սահմանները։ Պալատն ու տաճարը պարսպապատ էին. պարիսպն էր որ քաղաքի բնոյթ կուտար անոնց։ Հոս ուխտի կուգային հարեւան գիւղերու, աւաններու բնակիչները։ Իսկ Նիբուրի տաճարը համաաւմէրական համբաւ ունէր։ Թէպէտ պառակուած, բաժնուած մանր քաղաքական միաւորներու, Սումէրները կը միանային Նիբուրի մեծ աստուածոյ շուրջ, կազմելով կրօնական միութիւն մը։ Ոչ մէկ գործ կը ձեռնարկէին, ոչ մէկ դաշինք կը կնքէին, կամ պատերազմ կ'ընէին առանց անոր կարծիքը հարցնելու։ Քաղաքը կը կառուցէր ջրանցքներուն մօտ։ Ջրանցքներով ու անոնց ափերով, քաղաքը կը կապուէր պետութեան բոլոր մասերուն հետ, ինչպէս և ուրիշ քաղաք-պետութիւններու հետ։ Կամաց-կամաց պարիսպներէն դուրս կը հաւաքուէր դրսեկ հասարակութիւն, կը կառուցուէին չէնքեր ուխտաւորներու, արհեստաւորներու, պաշտօնեաներու, ճամբորդներու համար. չեմարաններ, պահեստներ՝ պալատի և տաճարական հարստութիւնը մթերելու համար։ Ամանք գիւղերէ կը փոխադրուէին հոն ապահովութեան համար, ամանք իրենց ապրանքները վաճառելու համար։ Աստր հետեւանքով պարիսպներէն դուրս կ'յառաջանար նոր քաղաք, որուն համար պարիսպէն ներս գտնուած տաճարն ու պալատը կը դառնար միջնաբերդ ու արքայայր։

Պատէխին շրջապատուած էր պալատական կանանցով, բարձր պաշտօնեաներով, թիկնապահ բանակով, ծառաներով, պալատի մէջ կային բազմաթիւ դպիրներ, որոնք ա-

դիւաններու վրայ սեպագրերով կը գրէին երկրի մէջ պատահած դէպքերը, աստուածներու պատգամները, կը պահէին տարեգրութիւններ... Պալատի մէջ կային երաժիշտներ, խոհարարներ, հիւսողներ, մանողներ, սափրիչներ, վարսահարթարներ։ Անոնց գլուխը կանգնած էր պալատական աւագը։ Պալատը մէկ ամբողջ տնտեսութիւն էր, որմէ ետք կուգար տաճարը։ Ան աստուծոյ բնակարանն էր. այնտեղ էր զետեղուած աստուծոյ արձանը. տաճարը ոչ միայն սրբատեղի էր, հաւատացեալներու համար ուխտատեղի, այլ և հարուստ տնտեսութիւն մըն էր. թէ պատէսին և թէ հաւատացեալները անոր կը նուիրէին հողեր, անասուններ, թանկագին քարեր, տուներ։ Տաճարը կալուածատիրութիւն մըն է։ Ամեն տաճար ունէր իր քրմական դասը՝ թէ աստուծոյ ծառայելու և թէ տաճարական հարստութիւնը կառավարելու համար։

ՄԻՋԱՂԱՁԱՅԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Սումէրական քաղաք-պետութիւնները տեւական կռիւներու մէջ էին իրար հետ. երբեմն միջքաղաքային կռիւները կը վերջանային զինադադարով, դաշինքներ կը կնքէին, երբեմն քանի մը քաղաք-պետութիւններու ահմանային վէճերը, ջրանցքներու հարցը կը լուծուէր իրաւարարութեամբ և երբորդ, չեզոք ուժի միջամտութեամբ, երբեմն ալ մէկ քանի քաղաք-պետութիւններ կը միանային միւսներու դէմ, «աչխարհակալութիւններ» կ'ընէին։ Եւ կռիւները, ներքին պատերազմները տեւական բնոյթ ունէին, որովհետեւ ամեն քաղաք-պետութիւն իր չահերը կը հետապնդէր։ Յաղթող Պատէսին իրեն կուտար նոր տիտղոս, «արքայ բազում հաղաքներու, արքայ աշխարհի չորս կողմերու»։ Այս վերջին անունը կ'ընդունէր ան, եթէ դուրս գար Սումէրի սահմաններէն և հասնէր ծովերուն։ Այս կռիւներու հետեւանքով է, որ քանի մը անգամ սումէրական չատ քաղաք-պետութիւնները միացան մէկ իշխանութեան տակ, բայց այդ բանը կարճատեւ եղաւ։ Հոս քաղաք-պետութեան չըվախանալուն երկրային պետութիւնը, որ բոլոր սումէրական

քաղաքները առնէր իր իշխանութեան տակ, ստեղծէր մէկ սումէրական, ազգային պետութիւն։ Մրցութեան, բաժանման ոգին, տեղական չահերու գիտակցութիւնը, չատ աւելի խորն էր քան համասումէրական միութեան գաղափարը։

ԼԱԳԱՇԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Մինչեւ 3000 թիւերը սումէրական պետութիւնները մատնուած էին անիշխանութեան. այնուհետեւ մէկ քանի քաղաքներ հերթով առաջնութիւն ստացան։ Առաջինը Լագաշն էր, որ փորձեց ամբողջ Սումէրը միացնել իր պատէսի իշխանութեան տակ։ Ուր-Նինճաճ, էանատում, գրաւեցին Ուրը, Ուրուկը, Ումմամը, արշաւեցին հիւսիս՝ Ակադի վրայ, որ սեմական քաղաքպետութիւն մըն էր։ Անոնք մտան էլամ, որ Սումէրի սահմաններուն լեռնային երկիր մըն էր և միշտ վտանգաւոր սումէրական քաղաքներու համար. ան հարուստ էր փայտով, քարով և պղինձով։ Էանատումը իր այս նուաճումները կը յաւերժացնէր քարակոթողով մը։ Ան նշանաւոր էր ռազմական արուեստի տեսակէտէն։ Թագաւորը կ'սրշաւէր բանակի գլուխն անցած. ան հագնուած էր զինուորներու նման, գլուխը սաղաւարտով ծածկուած, որպէս պաշտպանութեան զէնք ունէր վահան, իբրեւ յարձակման զէնք պղինձէ կացին՝ փայտի վրայ ամրացած, նիզակ՝ սրածայր մետաղեայ սլաքով։ Բարակոթոզի վերեւ կանգնած էր իրենց աստուածը, որ կ'առաջնորդէր բանակը, յաղթանակ կու տար։ Կռիւները անոր անունով կը մղուէին։

Բոլոր մեծ քաղաքները ճիգ կ'ընէին ոչ միայն սումէրական քաղաքներուն տէր դառնալու, այլ և գրաւել մէկ կողմէն լեռնային էլամը, միւս կողմէն հասնիլ Տաւրոսեան աչխարհին՝ պղինձ, փայտ, չինաքար ձեռք բերելու համար։ Բայց այս նուաճումները սուղ կը նստէին սումէրական քաղաքներուն. ժողովուրդը կը նուազէր, երբեմն քաղաքները կ'աւերուէին։ Լագաշի քրմական դասը հակառակ էր նուաճումներուն։ Ժողովրդական զանգուածներու գլուխն անցած ան կը կռուէր ռազմասէր պատէսի-

ներու դէմ։ Երկու քուրմ յաջորդաբար տէր դարձան Լագաշի իշխանութեան, եղան պատէսի։ Անոնք նուաճումներ չըրին, ուզիցին խաղաղ ապրիլ իրենց հարեւաններու հետ, բայց հետամուտ եղան տաճարական հարստութիւնները աւելցնելուն։ Այդ պատճառով ալ անոնցմէ դժգոհ մնացին հասարակութեան խոնարհ խաւերը, որոնք տաճարներուն մեծ տուրքեր կուտային։ Ներքին չարժումներ տեղի ունեցան, տեսակ մը քաղաքացիական կռիւ և իշխանութիւնը անցաւ հասարակ պաշտօնեայի մը ձեռքը։ Ան իրեն յայտարարեց «Թագաւոր Լագաշի եւ Սումէրի», քանի մը բարեկարգութիւններ ըրաւ, սահմանափակեց քրմական դասի իրաւունքները և արտօնութիւնները։ Դրաւեց տաճարական հողերու մէկ մասը, աւելի արդար օրէնքներ սահմանեց։

ՈՒՄՄԱՅԻ ՄԵԾԱՆԱԼԸ.— Այս կռիւներու մէջ Լագաշը թուլցաւ և զօրացաւ Ումմա քաղաքը։ Անոր պատէսին գրաւեց Լագաշը, Ջիշը, հասաւ Պարսից Ծոց, բարձրացաւ Եփրատի ափերով, մինչեւ Միջերկրական ծով։ Նուաճուած երկիրներու, քաղաքներու աստուածները գերի վերցուց և դասեց սումէրական աստուածներու չարքը։ Այս ձեւով օտար աստուածներու զօրութիւնը եւ ուժը սժանդակ պիտի ըլլային միայն իրեն։ Բոլորին դոհեր սահմանեց համաձայն անոնց դիրքին, ուժին, բայց միշտ առաջին տեղը վերապահեց Ումմայի աստուծոյ Նիդաուայիճ, որ երբեմն հացահատիկի, երբեմն բուսական աստուած էր և որու պաշտամունքը ընդհանրացած էր ամբողջ Սումէրի մէջ։ Ումմայի թագաւորը այս նոր և մեծ պետութեան մայրաքաղաք դարձուց Ուրուկը 2897-ին և ընդունեց «թագաւոր Ուրուկի եւ երկրի» տիտղոսը, այսինքն Սումէրի և «երկրի», ամբողջ Միջագետքի թագաւոր։

II. ՍԵՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ

Սեմական ժողովուրդները աւելի քան երկու հազար տարի առաջնակարգ քաղաքական և մշակութային դեր

խաղացին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Անոնք իշխեցին ա-նապատային գօտիին, անապատներու, տափաստաններու, Արգասաբեր Կիսալուսնի երկու թեւերուն։ Կարմիր ծովէն մինչեւ Եփրատ և Տաւրոսեան լեռնաշղթան, հոնկէ ալ մինչեւ Պարսից ծոց՝ անոնց տարածման, հաստատման, քաղա-քական գործի և քաղաքակրթական մեծ աշխատանքի չրջանն է։

Սեմախօսները Միջերկրականեան ցեղախումբին կը պատկանէին։ Անոնք չատ հին ժամանակներէն տարածուեր էին Միջերկրականի ափերուն, կղզիներու վրայ, այս պատ-ճառով ալ կը կոչուին «Միջերկրականեան» անունով։ Ա-նոնց արեւելեան թեւը կը հասնէր մինչեւ Հնդկաստան։ Այս ցեղախումբը երկարագլուխ էր, թուխ աչք և մորթ ունէր, բարձրահասակ էր և նուրբ։ Անոնք կը կապմէին Եգիպտա-ցի, Կրէտէի, Յունաստանի ամենահին բնակչութիւնը։ Ա-նոնց մէկ հատուածը կ'ապրէր տրտ սուրիական երկիրնե-րու, անապատի և տափաստաններու մէջ։ Հոս անոնք մշա-կեցին իւրայատուկ մարդաբանական կազմ և հոգեւոր մշակոյթ ու լեզու։ Միջերկրական ցեղի այդ արեւելեան կամ սեմական հատուածը բաժնուեցաւ բազմաթիւ մասե-րու, որոնցմէ իւրաքանչիւրը մշակեց իր լեզուն՝ կառուց-ուած ընդհանուր հիմքերու վրայ։

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՃԵԼԱՎԱՅՐԸ.— Հաւանաբար Սիւրիան է եղած սեմախօս ժողովուրդներու նախնական աճելավայրը, ուրկէ չատ ուշ անոնք գաղթեր էին զանազան ուղղու-թեամբ։ Անապատային գօտիի երկիրներէն միայն Սիւրիան տուեալներ ունէր այդպիսի հայրենիք ըլլալու։ Ան բաւա-կան ընդարձակ էր մարդկային մեծ զանգուածներ պար-փակելու համար։ Անոր գետեզերքները, Միջերկրական ծո-վու ափերը, խոտաւէտ տափաստանները յարմար միջավայր էին ի մի համախմբելու ցեղերը՝ մրացնելու, ձուլելու և ստեղծելու միալեզու հասարակութիւն։ Բայց միաժամա-նակ այդ նախնական ցեղախումբը դիւրութեամբ կը ցըր-ուէր թէ բնական աճումի հետեւանքով և թէ անասուննե-

թաւ համար նոր արօտատեղիներ որոնելու համար։ Անոնց մէկ հատուածը կը չարժուէր դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Ամանոս և Տաւրոս լեռները, որ բնական ապահովն էր անոնց յառաջխաղացութեան։ Մէկ ուրիշ հատուածը կը դիմէր հարաւ՝ և կը հասնէր կարմիր ծովու ափերը և կը հաստատուէր ծովեզերեայ չրջաններուն։ Աստիճանաբար մը մխրճուեցաւ Արաբիոյ խորքերը և հոս մեկուսացած պայմաններու մէջ պահեց սեմական ժողովուրդներու յատուկ մարդաբանական յատկանիշները՝ աւելի անաղարտ գրութեան մէջ քան միւս վայրերուն մէջ, ուր սեմականները այս կամ այն չափով խառնուեցան ուրիշ ցեղերու, ժողովուրդներու հետ։ Մէկ ուրիշ հատուածն ալ Եփրատի ափերով իջաւ Միջագետք՝ պարբերաբար իրարու յաջորդող գաղթումներով։ Սեմական ժողովուրդներու այս ցրուումը, քաժանումը տեղի չունեցաւ մէկ անգամէն, այլ աստիճանաբար։ Շուրջ 3000 թուին արդէն կատարուած էր քաժանումը, բայց հետագային եւս տեղի ունեցաւ քանի մը գաղթումներ մեծ մասամբ դէպի Միջագետք։ Այս բոլորի հետեւանքով սեմականներու նախնական լեզուն տարբեր խումբերու և տարբեր վայրերու մէջ զգալի փոփոխութեան ենթարկուեցաւ։ Հատուածներու մէջ առաջ եկան բարբառներ, որոնք հասան գրական լեզուի աստիճանին և հիմք դարձան ազգային մշակոյթի։

ՑԵՂԵՐՈՒ ԽԱՌՆԱԻՈՐՈՒՄԸ.— Եփրատի ափերուն, Որոնդէսի չուրջը, Տաւրոսի լանջերուն սեմական ժողովուրդները կը հանդիպէին լեռնային գօտիի բնակիչներուն և կը ձուլուէին, կը խառնաձեւուէին անոնց հետ, և որու հետեւանքով պաղեստինէն մինչեւ Միւրիա—Տաւրոս սեմական նախնական տիպը զգալի փոփոխութիւն կրեց։

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Սեմականները չատ երկար ժամանակ վաչկատուն կեանքով կ'ապրէին, որսորդէին և անասնապահ, կը թափառէին տափաստաններու մէջ, անապատներու եզերքը, կը հաստատուէին ջրհորներու և աղբիւրներու չուրջը, և հոս կը խփէին իրենց վրանները,

արօտատեղիներ կ'որոնէին իրենց ոչխարներու, կովերու և եզներու համար, կը գաղթէին դիւրութեամբ մէկ վայրէն միւսը, չարժական իրենց հարստութիւնը կը բեռցնէին էշերու և եզներու վրայ և ճամբայ կ'ելլէին։ Եփրատի ընդարձակ հովիտը՝ գարնան կը ծածկուէր ծաղիկներով և խոտերով. սեմականն ցեղերը կը հաստատուէին այս տափաստաններու վրայ, ուր ուտելիք կը գտնէին իրենց անասուններու համար, յետոյ կը բարձրանային մինչեւ Տաւրոսի լանջերը, իսկ աշնան երբ սկսուէր ցուրտը, անոնք նորէն կ'իջնային հարաւ՝ օազիսներն ու անապատները, Միջերկրականի ափերը։ Իրենց թափառումներու ընթացքին անոնցմէ մաս մը անասնապահութենէն կ'անցնէր երկրագործութեան, թափառական կեանքէն նստակեաց կեանքի։ Այս բանը կը կատարուէր գետերու հովիտներու, ջրառատ և ընդարձակ դաշտերու և ծովամերձ չրջաններու մէջ, ուր մարդիկ կրնային իրենց և իրենց անասուններուն անունդ ձեռք բերել մշտական միեւնոյն տեղը մնալով։ Ընկերային կեանքի այս անցումը կատարուեցաւ Փիւնիկէի, Պաղեստինի մէջ, Որոնդէսի և Յորդանանի ափերուն, Եփրատի եզերքներուն։ Այս վայրերու մէջ հիմնուեցան գիւղեր, աւաններ, առաջացան մեծ ու փոքր քաղաքներ։ Իսկ սառնց չուրջը տափաստաններու և անապատներու մէջ դեռ եւս վրանաբնակները կը շարունակէին ապրիլ վաչկատուն կեանքով՝ կը փոխադրուէին տեղէ տեղ, երբեմն անոնք կը միանային, կը կազմէին արշաւողներու հսկայ բազմութիւն ու զօրապետի մը առաջնորդութեամբ կ'արշաւէին նոր երկիրներ գրաւելու։ Այս ձեւով կատարուեցաւ սեմականներու կողմէն Միջագետքի նուաճումը, այսպէս տեղի ունեցաւ Եգիպտոսի գրաւումը Հիւքսոսներու կողմէն։

ՏՈՀՄԸ.— Սեմականներու ընկերային կեանքը տոհմական էր, անոնց մէջ կապը արիւնակցականն էր, տոհմի մարդիկ իրենց ծագած կը համարէին նախահօրմէ մը, որ երբեմն գերբնական ուժ մըն էր, երբեմն հերոս մը, կէս աստուած մը։ Տոհմի գլուխը կը գտնուէր տոհմապետը, անոր

առաջնորդութեամբ է, որ կը կատարուէին մչտական թափառումները։ Սեմականներու հայրիշխանութեան այս կառոյցը մնաց երկար ժամանակ նաեւ, երբ անոնք անցան երկրագործութեան, նստակեաց կենցաղի։ Տոհմապետը իր եղբայրներուն, որդիներուն, հարաններուն անանց զաւակներուն եւ թոռներուն հետ կ'ապրէր համախումբ։ Տոհմը տնտեսական միութիւն մըն էր, ան կ'արտադրէր այն բոլորը ինչ անհրաժեշտ էր ապրուստի համար։ Կանայք կը հիւսէին, կը մանէին, կը կարէին, կը կթէին, իսկ տղամարդիկ կ'որսային, անասուններ կը պահէին, արօտատեղիները կը պաշտպանէին, կը կռուէին ուրիշ տոհմերու դէմ։ Չկար ունեցուածքի անհաւասարութիւն, ամեն բան տոհմինն էր, տոհմական համայնքինը։ Չկար աւելի բարձր իշխանութիւն՝ քան տոհմապետինը։ Տոհմի անդամները բոլորն ալ հինուր էին եւ աշխատող, անոնք զինուած էին նետ ու աղեղով, նիզակներով, մահակներով։ Ծանօթ էին պղինձին իրենց տեւական թափառումներու մէջ Տաւրոսեան լեռներէն մինչեւ Սինայի անապատը։ Երբ անասնապահը անցնէր երկրագործութեան՝ ան պիտի չարունակէր հողին վրայ նստիլ ամբողջական տոհմերով, հողը սկիզբը պիտի դառնար տոհմի սեփականութիւնը, միայն բաժնուած գերդաստաններու մէջ, այն ալ ոչ իբրեւ սեփականութիւն, այլ իբրեւ օգտագործելու միջոց։ Այսպէս են ապրած երկար դարեր Սիւրիոյ, Պաղեստինի, Միջագետքի սեմականները, անոնց կեանքի պայտուն պատկերը մենք կը գտնենք Հին Կտակարանի մէջ։

ԿՐՕՆԸ.— Սեմական ժողովուրդներու կրօնական գաղափարները սկզբնական չրջանին չատ պարզունակ էին։ Անոնք մչակուեր էին անծայրածիր անապատներու հետ տեւական չփման մէջ։ Ամբողջ աշխարհը՝ սեմականներու համազումով լեցուած էր, անտեսանելի ոգիներով, «Ջիններով», որոնք օժտուած էին գերբնական զօրութեամբ։ Ոգիները կը բնակէին անապատներու, լեռներու մէջ, աղբիւրներու ակունքներու, ձորերու խոռոչներու մէջ։ Ոչ

մէկ տեղ բնութեան հակադրութիւնը այնպէս ցայտուն ձեւով չէր երեւար, որքան Արգասաբեր կիսակղզիի և անապատի հատման կէտում։ Անապատն ու արգաւանդ հողը մարմնաւորումն էին բարի և չար ոգիներու։ Այս ոգիները ան կ՚ուզէր տեսանելի և չօչափելի դարձնել, ունենալ իրեն հետ, կը պատկերացնէր զանոնք իրական և երեւակայական կենդանիներու ձեւով և կը վերագրէր անոնց անսահման զօրութիւն։ Չար ոգիներէն ազատուելու համար ան կը դիմէր զանազան կախարդութեանց, որոնք կրնային չեզոքացնել անոնց ազդեցութիւնը։

Անհամար, անկազմակերպ և անդէմ ոգիներէն բարձր՝ սեմական կրօնական միտքը ստեղծեր էր աստուածութիւններ, որոնք դանդաղօրէն իմաստ և դէմք կ՚ընտանային, կը բարձրանային միւս ոգիներու չարքերէն։ Անոնք տիեզերքի տէրերն էին, անոր օրէնքներ սահմանողները և անոր մէջ կարգ ու կանոն մուծողները։ Անոնք կը ներկայացնէին բնութեան այս կամ այն ուժը, որ մարդու կեանքի մէջ որոշ դեր կը խաղար — արեւը, երկիրը, ջուրը, հացահատիկը։ Աստուածութիւնները արդութիւններ էին, արդարութեան պաշտպաններ։ Անոնք կ՚ապրէին աստղերու, փոթորիկներու, քարերու, կենդանիներու մէջ։ Այդպէս առաջ եկաւ այս առարկաներու, կենդանիներու պաշտամունքը։

Անոնք ընդհանուր անունով կը կոչուէին Էլ = Աստուած, Բաաղ = տէր, Մելլեկ = թագաւոր։ Աստուածուհիները կը կոչուէին Աթիար = Աստարտէ, որու սկզբնական իմաստը կապուած էր երկրի, հօտի արգասաւորութեան հետ։ Բահաղը և Աստարտէն աստուածներու արուած և ամենէն տարածուած անուններն էին։ Ամեն աստուած մէկ տոհմի, մէկ համայնքի պահապան ոգին էր, իսկ երբ անդամականները անցան նստակեցութեան՝ ամեն քաղաք իր չրջակայ գիւղերով դրաւեցաւ հովանաւոր աստուծոյ պաշտպանութեան տակ։

Գ· ԳԼՈՒԽ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՋ· ԱԿԱԴԱՑԻՔ

Երրորդ հազարամեակի սկիզբը սեմական ցեղերէն՝ Ա֊մոլրացիք Եփրատի ափերով մտան Միջագետք։ Անոնք կուգային նոր և հարուստ հողեր գտնելու։ Միջագետքի հարստութեան մասին անոնք վաղուց լսեր էին իրենց ցեղակիցներէն, սումէրական վաճառականներէն, որոնք իրարու կը հանդիպէին հիւսիսային Միջագետքի մէջ։ Ամովրացիք Եփրատն իջնելով կանգ առին սումէրական քաղաք֊պետութիւններու սահմաններու վրայ։ Սումէրներու հետ տեւական չփման մէջ էին. չատ բաներ ընդօրինակեցին, իւրացուցին անոնցմէ. դարձան նստակեաց. բարձրացուցին արհեստական բլուրներ, և կառուցին գիւղեր ու քաղաքներ. անոնց առաջ ալ՝ դրուեցաւ ջրանցքներ փորելու, թումբեր կառուցելու, ճահիճներ չորցնելու հարցերը։ Անոնց քաղաքներէն նշանաւոր դարձան Կիշը, Կուտաճ, Սիպուր, և մանաւանդ Ակադը։ Ան առաջին սեմական պետութեան մայրաքաղաքն էր. իր անունով ալ պետութիւնը կոչուեցաւ Ակադի պետութիւն։ Աւելի ուշ այս քաղաքներէն հիւսիս՝ հիմնուեցաւ Բաբելոնը, որ արտակարգ մեծ դեր խաղաց արեւելքի մշակոյթի և քաղաքական պատմութեան մէջ։

ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԲՆՈՒԹԸ.— *Ինչպէս սումէրական, այնպէս ալ սեմական քաղաքները մեծ գիւղեր էին՝ ցրուած ընդարձակ տարածութեան վրայ, չրջապատուած այգիներով, արտերով, բանջարանոցներով անոնց բնակչութեան գլխաւոր զբաղմունքը հոլ հերկելն էր, ցանելը, ջրելը,*

անհանդուրժողութիւնը։ Սեմական քաղաքներու կեանքին մէջ առեւտուրը չատ մեծ դեր չէր խաղար, թայց զարգացած էին արհեստները, որոնք գլխաւորապէս կապուած էին պալատի և տաճարի հետ։

Տոհմական կեանքը մէկ անգամէն չանհետացաւ, այլ շարունակուեցաւ նաև նահապետաց պայմաններու մէջ։ Մեծ տոհմերը համախմբուեցան զանազան վայրերու մէջ, կառուցին ամրոցներ և պարիսպով պատեցին։ Տոհմապետը իր ընտանիքով աստիճանաբար զատուեցաւ տոհմի միւս անդամներէն։ Ան արդէն հարուստ էր, ունէր զինուած և հաւատարիմ մարդիկ, որոնց հետ տեւական արշաւանքներ կ՚ընէր սումէրական քաղաքներու վրայ ինչպէս և սեմական ուրիշ, հարեւան տոհմերու դէմ։ Տոհմապետը դարձաւ իշխան, ամրացաւ պարսպապատ ամրոցի մէջ, որուն շուրջը կառուցուեցաւ աստուածոյ տաճարը։ Իշխանը կռիւներու միջոցով ընդարձակեց իր իշխանութիւնը, հիմնեց քաղաք-պետութիւն. ինքն ալ դարձաւ պատէսի։ Միաժամանակ քանի մը քաղաք-պետութիւններ առեղծուեցան, որոնք սկսան տեւական կռիւներ մղել իրարու դէմ։ Հոս ալ քաղաքական հոլովոյթը ընթացաւ այն ուղղութեամբ, ինչ որ սումէրական աշխարհի մէջ, միայն թէ միութեան կեդրոնացման փորձը հոս աւելի յաջող եղաւ, քան սումէրներու մօտ։ Ամորացիներու հնագոյն քաղաք-պետութիւնը կիշըն էր։ Ան երրորդ հազարամեակի սկիզբներուն գերիշխանութիւն ձեռք բերաւ Ակադի մէջ։ Սեմական քաղաք-պետութիւնները ոչ միայն իրարու դէմ կը կռուէին, այլ սումէրական քաղաքներու դէմ, որոնք կ՚ուզէին այս վտանգաւոր հարեւանները իրենց ենթարկել և բանալ հիւսիսի և արեւմուտքի դուռները։ Սեմական քաղաքները Եփրատի ափերով նորանոր գաղթականութիւններ կ՚ըստանային՝ հիւսիսային Միջագետքի ցեղակից և լեզուակից սեմականներէն։ Ակադական քաղաքներուն մէջ աշխատանք չգտնալով չատերը կը հաստատուէին սումէրական քաղաքները, որպէս բանուորներ, վաճառականներ, որպէս

վարձկան զինուորներ։ Ասոնք սումէրական քաղաքներու մէջ սումէրացան, բայց իրենք ալ սումէրական լեզուի մէջ նոր բառեր, անուններ մուծեցին։ Թափանցումի, փոխադարձ չիուման այս գործողութիւնը տեղի ունեցաւ հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին։

ՍՈՒՄԷՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԸ ՍԵՄԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — Միւս կողմէն սումէրական լեզուն, մշակոյթը կը մտնէր ակադական քաղաքները։ Լագաշի և Ումմումի հզօրացման չրջանէն ակադական քաղաքները և Եփրատի չուրջը հաստատուած վրանաբնակ ցեղերն մտան Սումէրներու իշխանութեան տակ։ Ասոր հետեւանքով սումէրական լեզուն, կրօնական գաղափարները, չինարարութեան ձեւերը, արհեստները ծաւալեցան սեմախօս հասարակութեան մէջ։ Ասոնք իւրացուցին Սումէրներու սեպագրերը, անոնց հոգեւոր մշակոյթը, բանահիւսութիւնը, աստուածներու և հերոսներու մասին եղած պատմութիւնները, կրօնական ծէսերը, արարողութիւնները։ Ակադացիներու մօտ ալ սումէրական լեզուն դարձաւ կրօնական չարականներու, ծիսական արարողութիւններու լեզու և իր այս դիրքը ան պահեց սեմախօսներու մօտ չատ երկար դարեր։ Ան դարձաւ արբազան լեզու, հասկնալի, մատչելի միայն քուրմերուն, տեսակ մը գրաբար լեզու։

Սեմականները խորապէս ներչնչուած էին սումէրական մշակոյթէն, բայց պահեցին իրենց քաղաքներու անկախութիւնը։ Այդ չրջանին դուրս եկաւ Սեմականներու մեծ նուաճողներէն մէկը։

ՍԱՐԳՈՆ I. (2726—2670). — Սարգոնը Մ.Ջ.Ագետքի սեմականները միացուց. Ակադը դարձուց մայրաքաղաք, կազմեց մեծ բանակ, գրաւեց Ուրուկը, Սումէրներու սըրբազան քաղաքներէն մէկը, Ուրը, Լագաշը, Ումանը և վերջ տուաւ սումէրական քաղաք-պետութիւններուն։ Յայտարարեց իրեն թագաւոր Ակադի եւ ասխարհի, տիտղոս մը, որ կը կրէին սումէրական պատէսիները։ Վերջինները թուլացեր էին տեւական կռիւներու մէջ, անոնց մէջ չատ խոր

էր տեղական չահերու հակադրութիւնը, որով ընդհանուր ճակատ մը չկրցան կազմել Ակադացիներու դէմ։ Սարգոնէն սկսած Միջագետքի մէջ խալխական ուռաջնութիւնը Սումերներէն ազգաւ սեմականներուն։ Սումերական քաղաքներու գրաւումէն ետքը՝ Սարգոն արշաւեց Էլամ՝ Պարսից ծոցի հիւսիս-արեւելեան կողմը։ Էլամցիք՝ լեռնաբնակ ժողովուրդ մը՝ պատուհաս էին սումերական քաղաքներու համար. Սարգոնը գրաւեց Էլամը, գերի վերցուց տեղական իշխանները և ակադական դինուորական ոյժ մը թողուց հոն կարգի և խաղաղութեան վրայ հսկելու։ Էլամը կենսական նշանակութիւն էր ինչպէս սումերական քաղաքներուն, այնպէս ալ Ակադացիներուն իր անտառներով, չինանիւթերով, քարերով և մետաղներով։

ԴԻՑԻ ՄԻՋԵՐԿՐԱԳԱՆ.— Էլամի և Սումերի հարցերը լուծելէն յետոյ Սարգոն Եփրատի ափերով բարձրացաւ Սիւրիա, գրաւեց «Ամուրի» քաղաքները, հասաւ Միջերկրական ծով։ Արձանագրութեան մը մէջ ան իրեն կը կոչէ «մայրիներու եւ արծաթէ լեռներու տէր», այսինքն Սիւրիոյ, Լիբանանի և Ամանոսի տէր։ Այսպէսով Արգաւանդ կիսալուսնի երկու թեւերը միացան մէկ իշխանութեան ներքև։ Սարգոն գրեթէ բոլոր սեմական ցեղերու միութիւն տուաղն էր՝ Միջագետքի մէջ և անկէ դուրս։ Այս միութիւնը ունեցաւ նշանակալից հետեւանքներ՝ դիւրացուց եւ արագացուց Միջագետքի ամբողջական սեմականացումը։ Սիւրիայէն, օազիսներէն նոր ցեղախումբեր եկան հաստատուելու Միջագետք։ Այս ժամանակներուն Տիգրիսի երկու ափերուն եկան հաստատուելու այն ցեղերը որոնք հետագային պիտի կազմեցնէին Ասորեստանի հզօր կայսրութիւնը։ Միջագետքի կեդրոնին մէջ կը հիմնաւորուէր Բաբելոնը՝ հետագային սեմականներու ամենամեծ և բարգաւաճ քաղաքը։ Այս բոլորը կը խախտէր Սումերա-ակադական բնակչութեանց հաւասարակշռութիւնը։ Սումերները քաղաք-պետական անկախութիւնները կորսնցուցած, քանակով քիչ, դեռեւս քանի մը անգամ պիտի վերագըտ-

նէին իրենց անկախութիւնը, թայց այլեւս նախկին ուժին եւ հզօրութեան չպիտի հասնէին։ Անոնք աստիճանաբար պիտի ձուլուէին սեմական մեծազանգուած եւ հզօրացող ցեղերու հետ. բայց այս բանը պիտի տեղի ունենար Բաբելոնի տիրակալութեան ժամանակ։

Ասելի հիւսիս արեւելեան Տաւրոսի լանջերուն եւ Ջագրոսի շուրջը՝ այժմեան Քիւրտիստանի մէջ տեղաւորուեր էին Գուտիները եւ Լուլուբիները։ Սարգոն անոնք ալ իրեն ենթարկեց։ Այսպէս՝ դաշտային Միջագետքին տուաւ ապահով սահմաններ՝ ամբոր հաստատուելով պայն չրջապատող լեռնային մասերուն մէջ՝ Էլամէն սկսած մինչեւ Ամանոս և Փիւնիկէ։

ՀԵՏԻԱՆՆԵՐԸ.— Այս նուաճումներու բերումով դէպի Ակադ կ'ուղղուէին Լիբանանի մայրի փայտերը, Տաւրոսեան լեռներու մետաղները, Էլամի չինարարական նիւթերը՝ փայտ ու քար, անասպատներու անհաչիւ կենդանիները։ Պատերազմն ու նուաճումները Սարգոնին եւ իր զօրավարներուն տուին մեծաքանակ գերիներ, որոնք իրրեւ ստրուկներ կը վաճառուէին Ակադի եւ սումէրական քաղաքներու չուկաներուն մէջ, անոնք կ'աշխատէին արքայական, տաճարական կալուածներու վրայ։ Սարգոնի նուաճումները չահաւէտ էին նաեւ սումէրական քաղաքներուն։ Անոր իշխանութիւնը վերջ տուաւ քաղաքներու մէջ տեղի ունեցող անընդհատ կռիւներուն, հաստատեց հոն խաղաղութիւն եւ բացաւ նոր ընդարձակ չուկաներու դռներ։ Անոնց վաճառականները սեմականներու հետ հիմա աւելի ապահով ուղիներով կը հասնէին Միջերկրականի ափերը, կը թափանցէին Փոքր Ասիոյ խորքերը։ Կապադովկիոյ մէջ կը հաստատուէին ակադական եւ սեմական առեւտրական գաղութներ։ Անոնք Փոքր Ասիայէն կը տանէին մետաղներ, կաշի, մետաղէ գործիքներ եւ զէնքեր. այս բոլորը կարաւաններով կը փոխադրէին Միջագետք։ Անոնց առեւտրական կեդրոնը Կանեհ քաղաքն էր, ուր ունէին գրասենեակներ, պահեստներ, կ'ապրէին տեղացիներէն մէ-

կուսացած խումբերով, առանձին թագաւորներու մէջ, ուր նէին իրենց մատուռները՝ կրօնական պէտքերու համար. կը դատուէին իրենց դատարաններով և իրենց օրէնքներով։ Անոնք առեւտրական-կրօնական համայնք էին ասիական հողի վրայ։ Սումերներու հնարած և Սեմական ասոնց կատարելագործած սեպագրերը տարածեցին փոքր Ասիոյ մէջ իրենց առեւտրական գործառնութեանց համար, ինչպէս նաև մտցուցին գլանակնիքներու դործածութիւնը։ Տաւրոսի երկու կողմերը սեմականները լայնօրէն տարածուեցան, անոնք հասան Ալիս գետը։ Այս պատճառով ալ կապադովկիայի բնակիչները քիչ ուշ կոչուեցան «ճերմակ սուրիացիներ»։ Միայն Հնդեւրոպացիներու երեւան գալով սեմականներու այս թափանցումը կանգ առաւ և Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտիին վրայ հաստատուած սեմական գաղութները ձուլուեցան տեղացիներու հետ։

ՆՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.— Սարգոնը իր լայնածաւալ պետութեան նոր կազմակերպութիւն տուաւ։ Նախ նաւաճուած երկիրներու վարիչ դասերը՝ պատէսիները, իշխանները և անոնց գերդաստանները գերի տարաւ Ակադէ. անոնք միշտ ալ աւելի կամ նուազ կասկածելի էին։ Պետութիւնը բաժնեց նահանգներու, որոնց վրայ նշանակեց կեդրոնէն ղրկուած կառավարիչներ, որոնք կը կոչուէին «պալաթի որդիներ»։ Ասոնք խաղաղութիւն և ապահովութիւն կը հաստատէին իրենց վստահուած նահանգներուն մէջ, հարկեր կը հաւաքէին, ճանապարհներու վրայ կը հսկէին, կարաւանային առեւտուրը կ'ապահովէին, ջրանցքներ կը կառուցէին և յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնէին ոռոգման ցանցի վրայ։ Սարգոն, լեռնային վայրերու մէջ ճանապարհներ անցուց ռազմական նպատակներու համար։ Ան ակաւ այն բոլորը, ինչ որ իրմէ ետքը պիտի կատարելագործէին Բաբելացիները, Ասորեստանցիները և մանաւանդ Պարսիկները։ Սարգոն կառուցեց բազմաթիւ, բազմացեղ պետութիւն մը, սեմական տարրի գլխաւորութեամբ և փորձեց անոր տալ կատարեալ կարգութիւն։

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ ԱԿԱԴԻ ԴԷՄ.– Բայց նուաճուած երկիրները չէին հաչտուեր Սարգոնի և անոր յաջորդներու տիրակալութեան հետ։ Ապստամբութիւնները կը դառնային յաճախակի. ամենէն անհնազանդները սումէրական քաղաքներն էին, ասոնք երբեք չհաչտուեցան իրենց անկախութեան կորուստի հետ և արհամարհանքով կը նայէին մշակութապէս աւելի ցած Ակադացիներու և Սեմականներու վրայ։ Ամեն տեղ կը գտնուէին պատէսիներու գերդաստանէն մարդիկ. ցեղապետներ, ռազմունակ իշխաններ նախկին իշխող տոհմերէն, որոնք կը կանգնէին չարժման գլուխը, Սարգոնի պետութեան կ'ըսպառնային լեռնաբնակները, որոնք երեք կողմէն կը չրջապատէին անոր սահմանները. երբեմն կ'ապստամբէր Բաբելոնը, որ մեծցեր էր, հարստացեր և որուն համար ծանր ու ճնշիչ կը թուէր Ակադի իշխանութիւնը։ Բանի պետութեան գլխը Սարգոնի ձեռքն էր՝ ապստամբները քան մը չչահեցան, իր մահէն յետոյ սակայն պետութիւնը լուրջ վտանգի ենթարկուեցաւ։

ՆԱՐԱՄ-ՍԻՆ.— Սարգոնի թոռը՝ Նարամ-Սինը 2645—2607 գրաղեցաւ ոչ-սեմական ժողովուրդներու ապստամբութիւնները ճնշելով։ Հիւսիսէն կ'ըսպառնային Փուֆիճերը, հարաւէն՝ Էլամացիք։ Նարամ-Սինը վերագրաւեց Էլամը, քանակութիւնը տեղահան ըրաւ և անոնց փոխարէն քերաւ սեմական ցեղեր։ Սումէրական քաղաքներու մէջ ան սեմական զօրք դրաւ. ատոր յաջորդեց վաճառականներու, պաշտօնեաներու թափանցումը։ Ան՝ Սումերները վիխադրեց հիւսիսային Միջագետք։ Ոչ սեմական ուժերու ցրուումը, թուլացումն ու քայքայումը որոշ հետեւանք ունեցաւ. ժամանակ մը հակա-ակադական չարժումները կանգառին։ Նարամ-Սինը իր յաղթանակները կ'անմահացնէ «ցաղթանակի stառակոթողի» մը մէջ, որ նուիրուած էր յաղթանակներ պարգեւող՝ Աշու աստուծուն։ Թագաւորը կանգնած է բարձր ժայռի մը վրայ, և իր բանակով կը պաշտպանէ Զագրոշեան լեռնակիրճերը Լուլուբիներու դէմ։ Ժայռի գագաթին կը փայլի ութ ճառագայթ արձակող

աստղ մը, որ Ակադէի հովանաւոր Իշտար աստուածուհու խորհրդանիշն է։

ԳՈՒՏԻՆԵՐԸ.— *Նարամ-Սինէն ետքը Ագադէի պետութիւնը տկարացաւ, անոր սպառնացող մեծ վտանգը կուգար լեռնաբնակներէն, որոնք իրենց ծագումով մեծ մասամբ ասիանիկներ էին, Սուբարիներու զանազան հատուածները։ Բայց ճիշդ այդ ժամանակներուն կ'երեւային արեւական ժողովուրդներու առաջապահները։ Անոնք կտրելով Իրանի և հայկական բարձրաւանդակները եկեր հաստատուեր էին Տաւրոսեան և Զագրոսեան լեռներու լանջերուն, հովիտներուն մէջ և հոնկէ նախանձոտ աչքերով կը նայէին Միջագետքի հարուստ քաղաքներուն և դիւղերուն։ Այս բարբարոսներէն՝ Գուտիները վերջին հարուածը տուին Ագադի թագաւորութեան, բայց ատկէ օգտուեցան ոչ թէ իրենք՝ Գուտիները, այլ Սումէրները, որոնք դեռ եւս ուժ ունէին ոչ միայն թօթափելու սեմականներու լուծը, այլ և վերականգնելու իրենց անկախութիւնը։ Գուտիներու արշաւանքը սկսաւ 2662 թիւին։ Սումէրական դպիրները Գուտիներու մասին կը գրեն «անողմ թագաւոր չունեին», այսինքն զուրկ էին կեդրոնական իշխանութենէն. բայց ռազմասէր էին, օժտուած ցեղական բնազդներով. անոնք Միջագետքին տիրեցին 160 տարի 2662—2500։ Բայց խաղաղ աշխատասէր, երկրագործ և նստակեաց չի դարձան։ Անոնց իշխանութիւնը լաւ գինուած և լաւ կազմակերպուած վաչկատունի, լեռնաբնակի տիրապետութիւնն էր դաշտաբնակի և երկրագործի վրայ։ Գուտիներու իշխանութիւնը հարաւային Միջագետքի վրայ չէր տարածուիր. իրենց քաղաքական կեդրոնը հիւսիսն էր, Արապա քաղաքը, այսօրուան Քէրքուկը։ Հոսկէ ալ կ'արշաւէին հարաւ, կ'աւերէին քաղաքները, կը կործանէին տաճարները, գերի կը տանէին աստուածներու արձանները և ծանր հարկեր կը դնէին ժողովուրդի վրայ։ Անոնք հեռու մնացին հարաւի բարձր մշակոյթի ազդեցութենէն։ Այս բանը նպաստաւոր էր հարաւի՝ սումէրական ուժերու կազմակերպութեան համար,*

Ազատագրական փորձը կ'ընէ Ուրուկ քաղաքը 2500 թիւին։ Անոր պատէսին կը յայտարարէ իրեն «Թագաւոր Սումէրի, թագաւոր չորս կողմերուն»։ Նոյնիսկ սեմական քաղաքներ կը միանան իրեն։ Նոր Թագաւորը օգնութեան կը կանչէ Էնլիլ և Ինիճի աստուածները և կը ոգեկոչէ Գիլգամիշի յիշատակը, որ ըստ աւանդութեան Ուրուկ քաղաքի առաջին Թագաւորն էր եղած։ Գուտիներու Թագաւորը Տիրիգանը կը պարտուի և իր կանանցով ու որդիներով գերի կ'իյնայ։ Յաղթուածները կը փախչին և կ'ապաստանին Տաւրոս եւ Զագրոչ լեռներու անթափանցելի վայրերը և աւելի հեռու հայկական բարձրաւանդակը։

Անոնց դերը Միջագետքի պատմութեան մէջ բացասական է. անոնք հարուածեցին Ակադի պետութիւնը և կործանեցին, կասեցուցին սեմա-սումէրական ժողովուրդներու սկսած ձուլումը, կտրեցին Արգաստաբեր կիսալուսնի երկու թեւերու առևտրական և հոգեւոր հաղորդակցութեան կապերը, կտրեցին կապը Փոքր Ասիական սեմական գաղութներու և Միջագետքի սեմականներու մէջ, որով նպաստեցին անոնց տկարացման և տեղացիներու հետ ձուլման։ Գուտիներու տիրապետութիւնը Միջագետքի հիւսիսին, գարկ տուաւ սումէրական տարրի նոր հզօրացման՝ Ուտու-Նիգալեն ետքը առաջնութիւնը Ուրուքէն անցաւ Ուրին, իսկ սումէրական մշակոյթի կեդրոնը դարձաւ Լագաշը Գուդեա Թագաւորի օրով։

ՈՒՐ ՔԱՂԱՔԻ ԱՌԱՋՆՈՒԹԻՒՆԸ.— XXV-րդ դարուն Ուր քաղաքի մէջ կ'իշխէին չարք մը տաղանդաւոր Պատէսիներ։ Անոնցմէ Ուր-Էնգուրին, որ կը նշանակէ «ծառայ Էնգուր աստուծոյ» կ'ըստեղծէ ուժեղ կեդրոնացած իշխանութիւն։ Ամեն տեղ կ'ուղարկէ իրեն վստահելի մարդիկ կառավարելու, հարկեր հաւաքելու և ապստամբները զսպելու։ Ան սահմաններու վրայ բանակներ կը պահէ, ամրութիւններ կը կառուցանէ, դաշինքներ կը կնքէ վաչկատուններու ցեղապետներու հետ։ Ուրի քաղաք-պետութիւնը իր հզօրութեան կը հասնի Դուկի Պատեսի օրով (2490-2411),

որ կը վերաչինէ, կը գեղեցկացնէ Ուրը· իր բանակը կը կազմէ պետութեան մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներէն։ Զագրոսեան չրջանին մէջ ան կը հաստատէ բդէշխութիւն մը, այսինքն զինուորական չրջանմը։ Կը վերագրաւէ Էլամ և հոն սեմական և սումէրախօս գաղթականութիւն կը հաստատէ։ Սումէրական լեզուն մուտք կը գործէ այդ լեռնային երկիրը։

Հիւսիսային Միջագետքի բնիկները՝ Սուբարիները միչտ կը դաչնակցէին լեռնական իրենց ազգակիցներու և ցեղակիցներու հետ և չէին հաչտուիր ոչ սեմականներու, ոչ ալ սումէրներու իշխանութեան հետ։ XXIII—XXII-րդ դարերուն անոնց ճնչումը աւելի զգալի կը դառնայ. ասոր պատճառը Հնդեւրոպացիներու կամ անոնց արեւելեան ճիւղի՝ արիական հատուածի երեան գալն էր լեռնային գօտիէն ներս։ Անոնք թիկունքէն կը ճնչէին լեռնաբնակ ասիանիկները, որոնք տեղի տալով կը մղուէին առաջ, կը մտնէին Միջագետք։ Մեծ դժուարութեամբ Դուգին կասեցուց լեռնական բարբարոսներու արչաւանքները և նորէն միացուց Ակադը, Էլամը, Սուբարին, Ամուրուն, վերին Միւրիան։ Այս մեծ պետութեան գլուխը կանգնած էր Էնլիլ աստուածը, որու փոխանորդը Դուգին էր։ Ցաղթութիւններու համար ան աստուծուն զոհեր կը մատուցանէր։ Էնլիլի տաճարին աւարէն բաժին կը հանէր եզներ, կովեր, գառներ, ինչպէս և էշ ու չուն։ Ուրի թագաւորութիւնը վերջին ցոլացումն էր սումէրական հզօրութեան։ Ատկէ ետքը Սումէրները անհետացան պատմութեան բեմէն։

ՍՈՒՄԷՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Ամեն քաղաք ունէր իր անցեալը, տեղական աստուածը, կ'ապրէր իր տեղական չահերով, ունէր իր Պատէհին, որ չէր ուզեր ենթարկուիլ ուրիչներուն, առաջնութիւնը զիջիլ ուրիչ քաղաքի։ Կար և այն, որ սումէրական ուժերը բաւարար չէին այդքան մեծ պետութիւն պահելու համար։ Ստեղծուած սումէր-սեմական պետութեան մէջ սումէրական տարրը քիչ էր, թոյլ էր։ Ներքին կեանքին մէջ ալ ազգային յարաբերութիւնները

փոխուեր էին։ Սումէրի հարուստ հողը, քաղաքները, արհեստները, վաճառականութիւնը դէպի իրենց կը քաշէին և լեռնաբնակները և անապատի վաչկատուն և նստակեաց Սուբարիները և վաճառական Սեմականները։ Պատերազմական գերիները, ստրուկները լեցուեր էին սումէրական քաղաքները։ Առանք չատ քաղաքներու մէջ աւելի գերակշիռ էին քնիկ Սումէրներէն։ Սումէրը կը սեմականանար։ XXIV-րդ դարուն Եփրատեան ճամբայէն եկող սեմականներու դէմ կառուցին «Ամուրու երկրի պարիսպը»։ Էլամը ապստամբեցաւ և անջատուեցաւ, միայն Շուշը մնաց Սումէրներու ձեռքը։ Այդ դարու կէսերուն կ'ըսկսուի հիւսիսային Միջագետքի ապստամբութիւնը։ Դարու վերջին սումէրական քաղաք պետութիւնները իսպառ կ'անհետանան։ Անոնք անկարող էին Միջագետքի միութիւնը պահելու և ամուր ապահովութիւն տալու։ Այս գործին պիտի նուիրուէր սեմական նոր հատուած մը, որ ամենէն ընդունակն էր, համախմբուածը և թիւով ալ մեծը։ Բայց քաղաքականապէս անհետացող Սումէրները ժառանգութիւն թողուցին Միջագետքի ժողովուրդներուն իրենց քաղաքակրթութիւնը։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՄՈՒՐԱԲԻ

Ուրի պետութեան անկումով ասպարէզ բացուեցաւ զանազան ցեղերու և ազգերու մրցութեան և տիրակալական տենչերուն։ Երկիրը մատնուեցաւ անիշխանութեան։ Ամենուրեք երեւացին տեղական իշխանութիւններ, քաղաքներն սկսան կռուիլ իրարու դէմ կամ ամբողջ Միջագետքի կամ անոր մէկ մասի գերիշխանութեան համար։ Մրցող կողմերէն ամենէն ուժեղը և թիւով գերազանցը սեմականն էր։ Ան ալ դուրս եկաւ յաղթական։

ԲԱԲԵԼՈՆ·— Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, եփրատի չուրջը կը թափառէին Ամովրացիները, որոնց մէկ հատուածը երրորդ հազարամեակի սկիզբին մտեր էր Միջագետք։ Անոր մեծագոյն հատուածը XXIV-րդ դարուն հիմնեց Բաբելոնը։ Բաբելոնը սկիզբը աննշան քաղաք-պետութիւն մըն էր՝ երբեմն Ակադի, երբեմն Սումէրներու գերիշխանութեան տակ։ Ան կը գտնուէր Միջագետքի կեդրոնը, երկու գետերը անոր քով կը մօտենային իրարու, կարծես միանալու համար, բայց նորէն կը հեռանային և զուգահեռ կը հոսէին հարաւ։ Գետերը բնական ուղիներն էին հաղորդակցութեան. թէ նաւերով և թէ ցամաքով Միջագետքի բոլոր մասերը կապուած էին Բաբելոնին։ Ամովրական ցեղերու մեծ մասը մնացեր էր Սիւրիոյ մէջ և չարունակ չարժման մէջ էր, միւս մասն ալ մանր խումբերով ցրուած էր եփրատի ափերուն։ Այս բանը նպաստեց Բաբելոնի առեւտրական կապերու ընդարձակման։ Միւս կողմէն անոնք կապուեցան իրանի բարձրաւանդակի,

Էլամի և Պարսից ծոցի հետ։ Ասոր հետեւանքով Բաբելոնը չատ հարստացաւ, իբրեւ հանգոյց Մերձաւոր Արեւելքի առեւտրական յարաբերութեանց։ Իր հարստութեան համար ալ ան մշտական նեղութեան կը ենթարկուէր բարբարոսներու յարձակման։ Անոր պատէսինները վարձկան մեծ բանակ կը պահէին թէ Բաբելոնը և թէ կարաւանային առեւտրական ուղիները պաշտպանելու համար։ Անոնք վերջ տուին Միջագետքի անիշխանութեան և վերագրաւեցին Էլամը, Սումէրը, Ակադը։ Այս քաղաքական յաջողութենէն յետոյ է, որ Բաբելոնի անունը տարածուեցաւ կեդրոնական և հարաւային Միջագետքի վրայ և չէզոքացուց Սումէրը և Ակադը։ Երկրի քաղաքական միութեան ստեղծումէն ետքն է, որ Բաբելոնի մէջ գահ բարձրացաւ Ամորհաց հարստութեան մեծագոյն դէմքը և արեւելքի հին պատմութեան ամենէն հետաքրքիր անձերէն մէկը՝ Համուրաբին։

ՀԱՄՈՒՐԱԲԻ (2123–2081)։– Ան տաղանդաւոր վարչագէտ էր և մեծ օրէնսդիր։ Անոր օրով տեղի ունեցաւ կրօնական յեղաշրջում մը, որ քաղաքական նոր յարաբերութեանց հետեւանք էր։ Ենլիլը՝ սումէրական ազգային աստուածը իր տեղը զիջեց Մարդուկին, որ Բաբելոնի առաջին աստուածն էր։ Այնուհետեւ Մարդուկի պաշտամունքը մի քանի դար պիտի խորհրդանշէր Բաբելոնի պետական հզօրութիւնը և զօդող ուժերէն մէկը պիտի ըլլար բազմազգի և բազմակրօն պետութեան համար։ Այս պետութեան սահմանները գծեր էր Սարգոն 1. ակադացին, Համուրաբին իր ձեռքը պիտի պահէր Միջագետքը չրջապատող լեռները, այլապէս անոր ապահովութիւնը խախտուած կ'ըլլար։ Ան պիտի գրաւէր Եփրատեան ուղին, որ ամենամեծ և բանուկ ճամբան էր դրսեկ ցեղերու թափանցման։ Ամորհական Բաբելոնի իշխանութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Քանան, Դամասկոս, Համուրաբիի նախորդները վերագրաւեր էին Ակադը, Սումէրը, Էլամը։ Համուրաբիի զօրքերը կը կռուէին Տիգրիսի ափերուն, անոնք տէր դարձան Սուբարի երկրին։ Բայց բաւական չէր նուաճել, պէտք

էր կառավարել իմանալ, իմաստուն վարչութիւն հաստատել։ Այս գործը գլուխ բերաւ Համուրաբիճ (2123–2081)։ Ան առաջին թագաւորն է՝ որու գործի, ծրագիրներու և գաղափարներու մասին մենք ծանօթութիւն ունինք իր իսկ հրատարակած օրէնքներու ժողովածուէն, հրահանգներէն և նամակներէն։ Մեզի հասեր են անոր թղթակցութիւնները, որ ուղղուած էին նահանգական կառավարիչներէն մէկուն։

Ան աչալուրջ կը հետեւէր ամեն բանի, կը հսկէր, կը հետաքրքրուէր ջրաբաշխութիւնով, քանդուած ջրանցքներու նորոգութիւնով, վարչական անկարգութիւններով, առեւտրական ուղիներու ապահովութիւնով, աւազակներու հետապնդումով, հարկերու հաւաքումով, տոճաբական տուրքերու գանձումով, դատաւորով։ Այս բոլորի մասին ան զեկուցումներ կը պահանջէր, կարգադրութիւններ կ'ընէր և կը հրամայէր որ իր հրահանգները ճշտութեամբ կատարուին։ Յատկապէս ուշք կը դարձնէր, որ աստուածները յարգուին և երկրի բերքերէն իրենց բաժինը ստանան։ Իր հրամանները կուտար գրաւոր զեկուցումներն ալ կ'ընտանար գրաւոր։ Կը տեսնենք, որ պետութեան գլուխը կանգնած է լուսամիտ միապետ մը, որ խաղաղ աշխատանքը կը գերադասէ նուաճումներէն ու կռիւներէն։

ՕՐԷՆՔՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ· — Բայց Համուրաբիի ամենէն մեծ գործը իր օրէնսգրութիւնն է· ան պատմութեան առաջին օրենսդիրն է· անոր կազմած օրէնքներու ժողովածուն լաւագոյն աղբիւրն է քսանմէկերորդ դարու Բաբելոնի հասարակութիւնը ճանչնալու համար։ Սումէրացիներն ալ օրէնքներ ունէին, բայց մեզ մինչեւ հիմա յայտնի չէ սումէրական օրէնքներու որեւէ ժողովածու։ Շատ բան Համուրաբիին վերցուցեր է Սումէրներէն չատ բան իրրեւ սովորութեական իրաւունք կը գործադրուէր նաեւ սեմականներու մէջ, բայց այս բոլորը միայն նիւթ էին ծառայելու Համուրաբիի համար։ Անոր օրէնսգէտները ինկատի են ունեցեր պետութեան մէջ ապրող

տարբերազգերու գոյքային, քնտանեկան, հողային, սեփականութեան իրաւունքները, հաւաքեր են այդ բոլորը, համաձայնեցուցեր են, խմբագրեր և կազմեր օրէնքներու ժողովածու մը՝ պարտադիր և գործադրելի բոլորին համար։ Անոնք եղած օրէնքները յարմարցուցեր են Բաբելոնի այդ ժամանակուայ տնտեսական, ընկերային մակարդակին։

Ըստ այս օրէնսդրքի Բաբելոնի հասարակութիւնը արդէն բարդ կազմ ունեցող հասարակութիւն է. ան չատ է փոխուած Սարգոն I-ակադացու ժամանակի հասարակութենէն։ Բաբելոնին մէջ ստեղծուեր են դասեր, դասակարգեր, ազգեր, առաջ է եկեր աշխատանքի խիստ բաժանում բազմազան արհեստներ, որոնք կը պահանջէին մասնագիտացում. բարդ յարաբերութիւն է ստեղծուեր հողի, սեփականութեան չուրջ, գոյութիւն է ստացեր խոշոր և մանր կալուածատիրութիւն. անոր զուգահեռ զարգացեր է վարձու և ստրկական աշխատանքը, ձեւաւորուեր է ընտանեկան յարաբերութիւնը. հասարակութեան մէջ խոշոր նշանակութիւն է ստացեր առեւտուրը, կապալառուն, սեղանաւորը, դրամը և դրամափոխը։ Հասարակութիւնը իր բազմազան յարաբերութեամբ պէտք էր օրէնքներու տակ դնել, ննթարկել մէկ համապետական կամքի, որուն արտայայտութիւնը Համուրաբիի օրէնքներու ժողովածուն էր։ Օրէնսդիրը իր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. որ «Անու եւ Բէլ ասուածները իրեն կոչ րրին երկրի մէջ արդարութիւն եւ իրաւունք հաստատելու, չարութիւնը եւ վատութիւնը ոչնչացնելու, արգիլելու ճզօրներու կողմէն խեղճերուն շահագործումը»։ Ան ոչ միայն իր միապետի ցանկութիւնն է եղեր, այլ և աստուածներու հրահանգը, որոնց անունով կը գործէր թագաւորը։

ԴԱՍԵՐ.— Համուրաբիի օրէնքներն արձանագրուած են մէկ մեծ քարակոթողի վրայ, որ քառասուն տարի առաջ գտնուեցաւ Շուշի ավերակներուն մէջ։ Ունի 282 յօդուածներ։ Ըստ այս օրէնսդրութեան Բաբելոնի հասարակութիւնը անհաւասարներու հաւարակութիւն է, բաժնուած դա-

սերու, որոնք օրէնքի առաջ նոյնիրաւ և նոյնարժէք չեն։ Կայ երեք դաս, ազատներու, մուճկիներու և ստրուկներու։ Մուշկինները հաւանաբար մէջին տեղը կը բռնեն ստրուկներու և ազատներու մէջ։ Անոնք ստրուկներէն բարձր են, բայց վար են ազատներէն։ Մի գուցէ ազատագրուած ըստ բուկները և Բաբելոնի մէջ երկար ապրած օտարականներն են, որ կազմեցին այդ դասը։ Անոնց առաջ գործի, աշխատանքի ասպարէզը փակուած չէ, բայց անոնք խստիւ կը տարբերուին ազատներէն իրենց արժէքով և իրաւունքներով։

Օրէնսդրութիւնը կ'ընդունի հասարակութեան կայուն դրութիւնը, ան պաշտպան կը կանգնի այդ հասարակութեան և կ'որոշէ անոր դէմ գործողներու յանցանքն ու պատիժը։ Ան չատ մեծ ուշադրութիւն կը դարձնէ յանցանքներու պատժական կողմի վրայ։ Յանցանքը կամ կը պատժուի, կամ անոր փոխարէն հատուցում կը տրուի։ Վրիժառութեան սկզբունքը, որ յատուկ է առնմական հասարակութեան չկայ, մերժուած է, թէև բաբելական հասարակութիւնը դեռ ունէր իր մէջ տոհմա-ցեղային կեանքով ապրող ժողովուրդներ։ Յանցաւորները պատժելը մանաւանդ գործը չէ, այլ պետութեան։ Յանցանքն ալ կը նկատուի իբրեւ հասարակական չարիք։ Օրէնքի առաջ երեք դասերը միեւնոյն յանցանքի համար միեւնոյն պատիժը չեն կրեր, միեւնոյն աշխատանքի համար տարբեր հատուցում կ'ըստանան։ Օրինակ վիրաբուժական մէկ գործողութեան համար ազատ մարդը կը վճարէ տասը սիկլ, մուշկին հինգ, իսկ ստրուկը երկու։ Եթէ ազատ մարդը՝ անոր ընտանիքը որպէս փրկագին կ'ըստանայ մէկ մին, իսկ մուշկիի արեան գինը հաւասար է $^1/_2$ մինի, ստրուկինը ալ ութերի պակաս։ Բաբելոնի հասարակութեան մէջ մարդու արժէքը կ'որոշուեր pus դասակարգի։

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ.— Բաբելոնի հասարակութիւնը ստրկատիրական էր։ Տնտեսութեան մէջ անոնք ամենամեծ դերը կը խաղային, ուստի օրէնսդրութիւնը յատուկ ուշադրու-

թիւն կը դարձնէր ստրուկի և ստրկատիրոջ յարաբերութեան վրայ։ Ստրուկներ ունէին արքունիքը, տաճարները, բոլոր ազատ մարդիկ, որոնց տունն ու տնտեսութիւնը աշխատող ձեռքերու կարիք ունէին։ Համուրաբիի օրէնսդրութիւնը կը պաշտպանէր ստրկատէրերու շահերը՝ ծանր պատիժներ սահմանելով իրենց տէրերէն, աշխատանքէն փախչող ստրուկներու և անոնց փախուստին օժանդակող մարդոց համար՝ ըլլար այդ ազատ թէ մուչկի։ Ստրուկները կ'աշխատէին դաշտերու մէջ, ջրանցքներու կառուցման վրայ, արհեստանոցներու մէջ, տաճարական կալուածներու վրայ, լեռնային շրջաններուն պետական հանքահորերու մէջ մետաղներ հանելու համար։ Ծանր էր անոնց կացութիւնը, ուստի անոնք յաճախ կը փախչէին մինակ, խումբերով, երբեմն կ'ապաստանէին լեռները և կ'ապստամբէին։ Ստրուկներու փախուստն ու ապստամբութիւնը կ'ըսպառնար արդէն կազմակերպուած հասարակութեան, ուստի Համուրաբիի օրէնքները խստութեամբ կը պատժէին փախչած ստրուկները, որոնք մահուան կը դատապարտուէին, իսկ անոնց ապաստան տուողները կը տուգանուէին և մարմնական պատիժներու կ'ենթարկուէին և որպէսզի հասարակութեան մէջ ստրուկը դիւրութեամբ աչքի իյնայ՝ անոր դէմքը, ձեռքերը կը դրոշմէին յատուկ կնիքով։ Բայց օրէնքը անոնց կու տար նաեւ որոշ դիւրութիւն, եթէ ստրուկը ազատ կնոջ հետ ամուսնանար, ինչ որ օրէնքով կը թոյլատրուէր, անոնց ժառանգը ազատ կ'ըլլար, ստրուկը կրնար գնել իր ազատութիւնը, եթէ համապատասխան հատուցում ընէր տիրոջը։

ԱԶԱՏՆԵՐ.— Ազատները կամ ամէլուցները հասարակութեան բարձր դասն էին, անոնց կը պատկանէր հողը, անոնք էին առևտրականները, անոնց ձեռքն էր իշխանութիւնը, անոնց համար կ'աշխատէին ստրուկները։ Բայց ազատներու մէջ գոյութիւն ունէր ընկերային անհաւասարութիւն. կային խոշոր կալուածատէրեր, կային և ընչազուրկ բանուորներ, կային՝ թէեւ քիչ՝ մանր գիւղացիու-

թիւն, կային արհեստաւորներ, և տարանցիկ առևտուրի մեծ վաճառականներ։ Սեփականութիւնը անհատական էր՝ ոչ տոհմային կամ գերդաստանային։ Անհատն ազատագրուեր էր տոհմէն և գերդաստանէն։ Ան իր հողի եւ առեւտուրի կատարեալ տէրն էր, կրնար վաճառել, գրաւ դնել, նուիրել։ Սակայն ամուսնոյ, այր մարդու իրաւունքը օրէնքը կը սահմանափակէր յօգուտ կնոջ և երեխաներու։ Օրէնքը կ'ընդունէր միակնութիւնը, այսինքն մէկ օրինական կին ունենալը, այդպէս էր և սումէրական օրէնքը։ Գոյութիւն ունէր նաև «դնումով» ամուսնութիւն։ Ամուսնանալէն ետքը կինը իր հօր տունէն բերած օժիտի տէրն էր, այդ իր անունով կը պահուէր։ Դատարանի մէջ կնոջ վկայութիւնը կ'ընդունուէր։ Անոր գոյքն ու չահերը, իրաւունքները օրէնքի պաշտպանութեան տակ կը գտնուէին։ Ամուսինը կրնար կնոջը տունէն արտաքսել, բայց միայն ծանր մեղքերու համար, այլապէս ան պարտաւոր էր հատուցում տալու։

Որդիները ծնողներու իրաւասութեան տակ էին, հայրը ամէն իրաւունք ունէր անոնց վրայ, նոյնիսկ կրնար վաճառել, ուրիշներուն ծառայութեան տալ, կամ ըրած պարտքի փոխարէն որպէս աշխատաւոր վաճառել որոշ ժամանակով։ Ընդհանրապէս օրէնքը գոյութիւն ունեցող հայրիշխանութեան պաշտպան էր։

ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈՂԻ ՇՈՒՐՋԸ.— Բաբելոնի տնտեսութեան գլխաւոր աղբիւրը երկրագործութիւնն էր, ուստի օրէնքներու ժողովածուի մէջ հողային յարաբերութիւնը մեծ տեղ կը բռնէ։ Գոյութիւն ունէր մանր հողատիրութիւն. այդ հողատէրերը ստրուկներ չունէին, իրենց աշխատանքով կը մշակէին հողը։ Գերակշռողը խոշոր կալուածատիրութիւնն էր. կալուածներ ունէին տաճարները, արքայական տունը, վաճառականները, բարձր պաշտօնէութիւնը, զօրավարները։ Գրաւուած երկիրներու և ազարի մէկ մասը կ'ընտանային տաճարները, արքունիքը։ Կալուածները կը մշակէին ստրկական աշխատանքով, կային և

հողին կապուած ազատ գիւղացիներ, որոնք զուրկ ըլլալով սեփական հողէն կ'աշխատէին կալուածատիրոջ կամ տաճարական հողերու վրայ։ Մտրուկները ոչինչ չէին ստանար, անոնք մաս կը կազմէին կալուածներու և կը կերակրուէին միայն։ Օրէնքը միշտ կ'ըլլար կալուածատիրոջ և ազատ գիւղացիներու յարաբերութեան. ան կը պաշտպանէր հողատէրերու շահերը. գիւղացին բերքի երկու երրորդ մասը կու տար հողատիրոջը։ Ան պարտաւոր էր լաւ կացութեան մէջ պահել հողը, ջրանցքը և ընդհանրապէս հողատիրոջ սեփականութիւնը։ Կալուածատէրը երբեմն ալ հողի հետ լծկաններ ալ կու տար գիւղացիին։ Այս պարագային գիւղացիի հասանելիքի չափը կը պակսէր և ան պարտաւոր էր առողջ դրութեամբ լծկանները վերադարձնել տիրոջը, հակառակ պարագային փոխարժէքը պիտի վճարէր։ Որպէսզի կալուածատէրերը չշահագործեն, օրէնքը կ'որոշէր նաեւ աշխատավարձը, այդ կը վերաբերէր յատկապէս արհեստաւորներուն։

ԱՒՆԻՏՈՒԻ.— Միջագետքի բոլոր քաղաքներու և մանաւանդ Բաբելոնի մէջ զարգացաւ առեւտուրը։ Ամեն տեղ ստեղծուեցաւ առեւտրականներու մէկ դաս, որ թէ երկրի հարստութիւնը արտասահման կը տանէր և թէ դրսի հարստութիւնները կը բերէր Միջագետք։ Բաբելոնի առեւտրականներու չնորհիւ իրարու կապուեցան Արգասատ բեր կիսալուսնի երկու թեւերը, Փոքր Ասիան, Իրանի բարձրաւանդակը։ Բաբելոնը չատ ուշի լայն, ընդարձակ չափերու հասցուց առեւտրական այն գործը, որ սկսուեր էր սումերական քաղաքներու և Ակադի մէջ։ Բնական է, որ Համուրաբիի օրէնսդրութիւնը զլուխ հանէ առեւտուրի կանոնաւորման հարցով։ Բաբելոնի մէջ կար խոշոր և մանր առեւտուր. առաջինը՝ միջազգային առեւտուրն էր և կը կատարուէր կարաւաններով։ Երբեմն մանր դրամագլուխները կը միանային կազմելու համար առեւտրական ընկերութիւններ՝ արտաքին առեւտուրի համար։ Անոնց առեւտուրն իր մէջ առեր էր Միջերկրականի ամբողջ արե-

ելեան աւազագանը, Արաբիան, մինչեւ Հնդկաստանը։ Պետութիւնը կը հսկէր առեւտրական մեծ ուղիներու ապահովութեան վրայ։ Թափառական ցեղապետներու հետ դաշինք կը կնքէր, որով անոնք յանձն կ'առնէին վերահսկել կարաւաններու ապահովութեան։ Արտաքին առեւտուրին կը մասնակցէին պալատը, տաճարները։ Անոնք իրենց չտեսած բաներուն մէջ հաւաքուած բարիքները չուկայ կը հանէին՝ կաշի, մետաղ, ձոյլ ոսկի, զէնքեր և գործիքներ, թանկագին քարեր, օծանելիքներ, համեմներ, կաւանօթներ, անասուններ... Առեւտրականները նաեւ հողեր կը գնէին ու կը վաճառէին։ Առեւտուրը մեծ մասամբ փոխանակութեամբ կը կատարուէր։ Երբեմն բարիքները կը գնահատուէին ձոյլ արծաթով։ Մեզոնաւորները ձոյլ արծաթի և ոսկիի առեւտուր կ'ընէին։ Պարտքերու համար տոկոսը 33%, ձոյլ արծաթը մինչեն 20% չափ կը բերէր։ Ոսկին դեռ շատ հազուագիւտ էր, ան շատ հարուստներու ձեռքն էր և կը ծառայէր իբրեւ զարդարանք։ Բայց առեւտուրը կանոնաւոր. արագութեամբ կատարելու համար անհրաժեշտ էր մէկ չափ՝ ապրանքներու գիները որոշելու համար։

ԴՐԱՄԸ.— Այդպիսի չափ ու կշիռ կրնար ծառայել այն ապրանքը, բարիքը, որու վրայ աւելի դիւրին էր գնահատել միւս բոլոր ապրանքները։ Այդ ալ կրնար կատարել դրամի դերը։ Հիմա այդ բարիքը մետաղէ և թղթէ դրամներն են։ Արեւելքի հնագոյն պատմութեան մէջ մետաղը հազուագիւտ էր, կամ եթէ գոյութիւն ունէր շատ անգամ չմշակուած և չգտուած վիճակի մէջ էր, ուստի որպէս դրամ կը ծառայէին ոչ թէ մետաղները, այլ մորթին, եզը, ոչխարը, պարկ ցորենը... Օրինակ որոշելու համար ատրուկի արժէքը՝ կը գնահատէին ան՝ տասը եզ, հինգ ոչխար. գերի ինկած արքայական տան անդամներու փրկագին կ'որոշուէր օրինակ 100 եզ։ Իւրաքանչիւր ժողովուրդի մէջ դրամական միաւորը տարբեր էր։ Այս բանը շատ մեծ յառաջդիմութիւն էր ատկէ առաջ եղած ապրանքային փոխանակութենէն, սակայն այդ ալ անյարմարութիւն ու-

նէր։ Երբ մարդիկ ծանօթացան մետաղի մշակութեան, կամ ստացան ուրիշ տեղերէ, անոնք մտածեցին որպէս փոխանակութեան, առևտուրի միասուր ընդունիլ մետաղը, որ աւելի յարմար էր. չէր մաշուիր, չէր փճանար. մետաղի կտորը կարելի էր բաժնել աւելի մանր մասերու. անոր ամեն մասը իր գինը կը պահէր։ Այդպէսով կարելի էր արժէքաւորել և առուղ և ածան ապրանքները։ Բաբելացիները դարաւոր առևտրական փորձէն ետք մետաղը դարձուցին հիմք իրենց առևտուրին։ Անոնք մեծ քանակութեամբ մետաղներ հրապարակ հանեցին. ստեղծուեցաւ դրամը։ Այդ մետաղի կտորներուն անոնք զանազան ձեւեր կուտային՝ օրինակ եզերու, կամ եզան գլխու։ Երբեմն անոնք կ'ըլլային մետաղեայ կարճ ձողեր, մատանիներ, գնդիկներ։ Բայց միշտ կ'որոշուէր անոնց կշիռը և արժէքը։ Այս բանը արտակարգ մեծ զարկ տուաւ առևտուրին։ Բոլոր գնումներու ժամանակ կը վճարէին կանխիկ մետաղեայ դրամներով։ Հարուստներու, տաճարներու և պալատի մէջ կը կուտակուէր մեծ քանակութեամբ մետաղեայ դրամ։ Հողային հարստութեան կից առաջացաւ դրամական հարստութիւնը։ Տաճարներու դրամական հարստութիւնը միայն իրենց չէր։ Հաւատացեալները տաճարական պահեստներուն կը վստահէին իրենց դրամները։ Հոն աւելի ապահով էր։ Տաճարը այդ դրամները չրջանառութեան մէջ կը դնէր և կը հարստանար։ Ան ապրանքներ կը գնէր, կը վաճառէր։ Ջուրմերը ճարպիկ վաճառականներ դարձան։ Մեծ հետեւանքով մետաղի գինը կը բարձրանար։ Վաճառականներու մէկ ամբողջ դաս կար, որ կ'ըզբաղուէր միայն հարեւան երկիրներէն մետաղ ներմուծելով։ Աւազական խոշոր առևտրականներ, որոնց ձեռքը կեդրոնացաւ մետաղէ դրամները. անոնք ալ իրենց ձեռքը կուտակուած դրամները սկսան տոկոսներով տալ։ Նման առևտուրը կը պահանջէր ստուգութիւն, հաշիւներու ճշտութիւն, չսխալուիլ մանրամասնութեանց մէջ։ Ամեն գործառնութիւն կը կատարուէր գրաւոր. կը ճդէին դրամ վերցնելու, փոխանակելու պայմանները։ Մուրհակները կը գրէին աղիւսէ

տախտակներու վրայ և ատորագրութեան փախարէն կը դրոշմէին գլանիկներով։ Միջագետքի մեծ քաղաքներու պեղումներէն հանուած են այդպիսի հազարաւոր գրաւոր պայմանագրեր, ստացականներ, պարտամուրհակներ...։ Առևտրական և փոխանակութեան գործը իր մէջ առաւ հասարակութեան լայն խաւերը և այդ պատճառով գրեթէ ամեն քաղաքացի ունէր իր կնիքը, բացի իհարկէ ամենէն աղքատները և ստրուկները, որոնք ոչ առնելիք ունէին, ոչ վաճառելիք։

Այսպիսով մենք կը տեսնենք, որ Բաբելոնի հասարակութիւնը չատ բարդ կազմ ունէր։ Ան դասակարգային հասարակութիւն էր խիստ զարգացած՝ աշխատանքի բաժանումով։ Հասարակութենէն բարձր կար ուժեղ կեդրոնացած իշխանութիւն մը, որ միջամտել կ'ըլլար ամեն գործի մէջ, կը կարգաւորէր տնտեսական յարաբերութիւններու։ Այս պետութեան գլուխը կանգնած էր Աստուած, որ կը տնօրինէ ամեն ինչ խոգաւորի միջոցով։

Իզուր չէ, որ Համուրաբիի օրէնքներու քարակոթողի վերը կանգնած է արդարութեան և լոյսի աստուած Շամաշը, իսկ անոր առջև խոնարհութեամբ կանգնած է ինքը՝ Համուրաբին։ Ան աստծու ձեռքէն կ'ընդունի օրէնքները, որով պիտի կառավարուի պետութիւնը։ Ուրեմն օրէնքը կը դառնար աստծու հրամայականը, բարոյական պատուէրներու ժողովածուն։

ԱՆԿՈՒՄԸ, ԿԱՍՍԱՆՆԵՐ.— Համո բաբիի դինաստին և Բաբելոնի առաջին կայսրութիւնը երկար կեանք չունեցան։ Հնդեւրոպական նոր և մեծ գաղթականութիւններ երեւացին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Երկու հազարական թուականներուն արեւելքը տեւական վերիվայրումներու մէջ էր։ Աստիճանաբար անոր աշխարհական և քաղաքական դիմագիծը կը փոխուէր։ Ազգերն ու ժողովուրդները դուրս կու գային իրենց մեկուսացումէն և կը մտնէին իրարու հետ աւելի յարաբերութեան և գործակցութեան մէջ։ Կասիանները ճնշումը աւելի կ'ուժեղնար Բաբելոնի վրայ։ Որքան և Համուրաբիի անմիջական յաջորդները ընդունակ և

գործունեայ թագաւորներ էին, բայց և այնպէս եկուորներու առաջքն առնել չկրցան։ 1714-ին կասեաններու Գացիօ թագաւորը գրաւեց Բաբելոնը և հիմնեց հոն կասեան հարստութիւն մը։ Բայց ան թիւով քիչ, զինուած և լաւ կազմակերպուած փոքրաթիւ խումբի մը տիրապետութիւնն էր նստակեաց մեծամասնութեան վրայ։ Կասեանները այնքան ուժեղ էին, որ իրենց երկրորդ թագաւորը կոչուեցաւ «Արքայից արքայ» և «Սումէրի և Սուբարի աշխարհի թագաւոր»։ Այս ցոյց կու տայ թէ կասեանները տիրեր էին ամբողջ Միջագետքին։ Անոնք չյաջողեցան դուրս գալ Միջագետքի սահմաններէն և նոր նուաճումներ ընել, անոնց դէմ դուրս եկան հիւսիս-արեւմուտքի մէջ հաստատուած հզօր ցեղերը, որոնք նոր կը կազմակերպուէին և անգամ մը արդէն հասեր էին Բաբելոն։ Կասեանները նոյնիսկ դժուարութեամբ կը պահէին իրենց ձեռքը ամբողջ Միջագետքը։ Հարաւ արեւելքի մէջ անոնց մրցակից էին Էլամները, որոնք կը փորձէին տէր դառնալ Եփրատի և Տիգրիսի գետաբերանին, հիւսիսի մէջ՝ Ասորները, որոնց դէմ կը պայքարէին կասեանները՝ գոնէ Բաբելոնը իրենց ձեռքը պահելու համար։ Կասեանները Բաբելոնի մէջ անգամ մը որ հաստատուեցան հարկադրուած էին իրենց հերթին կռիւ մղելու հնդեւրոպացի-ներու նոր հոսանքներու դէմ, որոնք կ'իջնէին Միջագետք, հիւսիսի և հիւսիս-արեւելքի չրջապատող լեռներէն։ Ասոնց՝ թիկունքէն կ'իջնէին ուրիշ ժողովուրդներ, որոնց մէկ թեւը Միջագետքի հիւսիսային մասերուն մէջ կազմեց Միտանի պետութիւնը։ Կասեաններու թուական փոքրութիւնը և ասելի բարձր մշակութային միջավայրի մէջ իյնալը այն հետեւանքը ունեցաւ որ անոնք դանդաղօրէն համաձուլուեցան տեղական բաբելական-սեմական տարրի հետ, մէկը այս ձուլման մէջ բերաւ իր ռազմունակութիւնը, միւսը իր դարաւոր մշակոյթը։ Ասոր հետեւանքով է որ թէեւ թուլցած՝ Բաբելոնի պետութիւնը դեռ երկար ապրեցաւ, իսկ ժողովուրդն ալ չարունակեց ստեղծագործել և Միջագետքի մէջ ընկալ մշակոյթի ամենէն մեծ գործօնը, թոյնելով Ասորեստանին քաղաքական գերակայութիւնը։

Ե· ԳԼՈՒԽ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ

ԲՆԱՎԱՅՐԸ.— *Միջագետքի ամենէն հիւսիսը Ասորեստանն է։ Ան սեմական աշխարհի հաղորդակցութեան և մեծ չարժումներու գիծէն քիչ մը դուրս է ինկած։ Կը տարածուի Տիգրիսի երկու ափերուն և ուելի մօտ ու սերտ յարաբերութեան մէջ էր իրանական փոքր-ասիական քաղաքակրթական աշխարհներու հետ։ Լեռներէ և բլրաշարքերէ կազմուած երկիր մըն է ան։ Ամառը հոն տաք է և չոր, ձմեռը ցուրտ և ձիւնոտ։ Ջուրն առատ է, բացի Տիգրիսէն՝ մեծ և փոքր Զաբ գետերու ափերը մարդկային մեծ ու փոքր խումբերու հաւաքավայրեր են, հաղորդակցութեան բնական ուղիներ։ Գետերը կը հոսին երբեմն խոր ձորերու և կիրճերու մէջէն, չատ տեղեր պիտանի չեն անոնց չուրջը համախմբուած մարդկանց. անոնք չեն ջրեր իրենց հունէն չատ բարձր գտնուող դաչտերը։ Ասորեստանի առատ ջուրը աւելի կը չահագործուի միչին և հարաւի Միջագետքի քան իր պէտքերուն համար։ Մակերեւոյթի կազմութեամբ, բուսական հարստութեամբ, կլիմայով ան միանգամայն հակապատկերն է միջին և հարաւային Միջագետքի՝ Բաբելոնի։ Ասորեստանը չրջապատուած է երկու կողմէն Տաւրոսեան և Զագրոսեան լեռնաչղթաներով. այս լեռները հնագոյն ժամանակներէն բնակուած են եղեր խաչնարած և վաչկատուն, միչտ չարժման մէջ եղող և միչտ վտանգաւոր ցեղերով։ Անոնք փոքր-ասիական, իրանական, սեմական ծագում ունէին։ Հնուց անտի Ասորեստանը անցման ուղի մըն է եղեր՝ լեռնաբնակ բարբարոսներու համար՝ քաղաքակիրթ Բաբելոն արչաւե-*

լու։ Երբեմն ալ այս լեռնաքնակ ցեղերը կամ ցեղական հատուածները հաստատուեր են, տեղաւորուեր Տիգրիսի, անոր վտակներու չուրջը, դարձեր են երկրագործ, նստակեաց։ Հոս ապրող ժողովուրդները ինքնաբաւ ըլլալ չէին կրնար։ Երկիրը ծովերէն չատ հեռու էր, ինչպէս և առևտրական մեծ ուղիներէն։ Ան մեկուսացած աշխարհ մըն էր՝ երկու կողմէն չրջապատուած լեռներով, իսկ արեւմուտքէն և հարաւէն բաց սեմական ժողովուրդներու և ասոնց քաղաքական ու քաղաքակրթական չարժման դիմաց։ Այդ պատճառով ալ ցեղերու, լեզուներու և մշակոյթի պայքարի մէջ սեմականը առաջնութիւնը ստացաւ։ Հիւսիսային ու հիւսիս-արեւելեան Միջագետքը իվերջոյ դարձաւ սեմական աշխարհ։

Ասորեստան աղքատ, չարքաշ գիւղացիներու և հովիւներու աշխարհ մըն էր։ Այս կացութիւնը իր դրօշմը կը դնէր անոր նկարագրի և կենցաղի, քաղաքականութեան վրայ։ Իր գոյութիւնը և իր աշխատանքի արդիւնքը պահելու համար պէտք է որ, ան միչտ պատրաստ ըլլար կռուելու պաչտպանուելու լեռնաքնակ հարեւաններու դէմ. ան կըռւով միայն կրնար դուրս գալ իր աղքատ երկրէն, հաւնիլ ծովերուն, չամառ պայքարներով միայն կրնար տիրանալ Մերձաւոր Արեւելքի առևտրական գիծերուն և դառնալ հարստութեան և իչխանութեան տէր։

ՀՆԱԳՕՑՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ.— Ասորեստանը իբրև ժողովուրդ և պետութիւն կը կազմաւորուի չատ աւելի ուչ քան Եգիպտոսը, Բաբելոնը, իսկ պատմութեան բեմ դուրս կուգայ և համաչխարհային մեծ դեր կը խաղայ, երբ վերոյիչեալ ժողովուրդներն ու պետութիւնները կատարեր էին իրենց դերը և արդէն բոներ էին անկումի ուղին։ Ասուր ժողովուրդը կազմաւորուեր է չատ բազմազան տարրերէ։ Հնագոյն ժամանակներէն Հիւսիսային Միջագետքը մինչեւ Զագրոչեան լեռները բոներ էր փոքր ասիական ծագումով ժողովուրդ մը Սուբարիները։ Մեր ունեցած տեղեկութիւնները ասոնց կը համարեն աւաջին բնակիչները Հիւսիսային

Միջագետքի. ասոնք ներքին հոլովոյթով քարէ դարէն անցան մետաղներու դարը և ստեղծեցին բարձր մշակոյթ։ Սումերները Ասորեստանի մէջ՝ նախ քան Ասուր ժողովուրդին երեւան գալը՝ կատուցին առաջին արքատեղիները Ասուր աստուծոյ տաճարը. անոնք են առաջին քաղաքական միութիւններ ստեղծողը, որմէրէն բարձր միջնեղային միութիւններ կազմողը։

Երրորդ հազարամեակի սկիզբները հոս հաստատուեցաւ սեմական մեծ գաղթականութիւն մը, որ քանի մը հարիւր տարուայ մէջ սեմացուց այս երկիրը. անոնք ձուլեցին իրենց մէջ Փոքր-Ասիական ժողովուրդները։ Ծետոյ Ասուրները ներթարկուեցան հնդեւրոպական ժողովուրդներու տեւական յարձակումներուն հիւսիսէն և Սումէրական գերիշխանութեան հարաւէն։ Հիւսիսէն եկողները ռազմունակ և լաւ կազմակերպուած ցեղեր էին, որ չուտով պիտի հաւաքուէին, միացնէին իրենց ուժերը կազմելու համար Միտանի պետութիւնը։ Սումէրները հոս թափանցեցին իբրև վաճառականներ, հետագային իբրև վարչութեան և պետութեան ղեկավարներ։ Վաճառականները կուգային այս չրջանի մետաղներուն համար. իշխանութիւնը կուգար ապահովութեան գիծը ռազմական-լեռնային դիրքերը գրաւելու համար։ Սումէրները հոս բերին իրենց բարձր մշակոյթի տարրերը. սեպագրերու գործածութիւնը, կրօնական գաղափարները և արուեստի ձեւերը, բարքերը։ Բայց անոնք հոս քնակչութիւն չէին, այլ վաճառականական գաղութ, բերդապահ զօրք, վարչութեան ղեկավարներ։ Անոնց տիրապետութեան ժամանակ թէ հարաւէն և թէ արեւմուտքէն սեմական նոր ռազմական գաղթականներ եկան հաստատուելու այստեղ։ Սումէրները կը հովանաւորէին այս թափանցումը՝ նոր եկողները կրնային պատնէշ ըլլալ՝ լեռնաբնակներու ներխուժման դէմ։ Իսկ սեմականներուն ալ այս լեռնոտ, կանուչ աւեան և բերրաչուտ երկիրը կը գրաւէր իր չատ լաւ և ընդարձակ արօտատեղիներով, ջուրով, պաշտպանութեան քնական վայրերով։

Բաբելոնի հարստութեան ժամանակ սեմական տարրը ալելի կ'ուժեղնայ. տափաստաններէն և անապատներէն նախ դէպի Եփրատի, ապա Տիգրիսի ափերը կը դիմեն խաչնարած ցեղերը, անոնք կը կազմեն մեծամասնութիւն, կ'ըլլան տիրող, բայց իշխանութիւնը դեռ կը պտնուէր Բաբելոնի ձեռքը: XXIII-րդ դարուն առաջին անգամ Ասուրները կը փորձէին ազատուիլ Բաբելոնի գերիշխանութենէն, անկախանալ և նոյնիսկ արշաւել Բաբելոն: Բայց անոնց արշաւանքը յաջողութիւն չունեցաւ, ընդհակառակը դէպի արեւմուտք և հիւսիս արշաւելով անոնք նոր երկիրներ կը գրաւեն, կը հասնին Հալիերու երկիրը, կ'իջնեն Իրանի բարձրաւանդակը:

Ասորեստանի կազմաւորման չրջանի ամենամեծ դէմքը Սարգոն I էր: Ան Տիգրիսի ափերուն վրայ վերջնականապէս հաստատեց սեմախօս Ասուրներու գերիշխանութիւնը, իրանական, Փոքր-Ասիական ժողովուրդներն առաւ իր իշխանութեան տակ, ան կասեցուց հիւսիսէն սպառնացող ամեն արշաւանք, պաշտպան կանգնեցաւ Փոքր Ասիոյ քաղաքներու, յատկապէս կանէշ քաղաքի սեմական վաճառականներուն:

Ժամանակաւոր ուժեղացումէն ետքը անկախ Ասորեստանը նորէն թուլցաւ և ինկաւ Էլամի իշխանութեան տակ, իսկ Համուրաբիի ժամանակ ան մաս կազմեց Բաբելոնի: Վերջինիս իմաստուն թագաւորը կը հովանաւորէր Ասուրները կը պահէր անոր ցեղերու ինքնավարութիւնը՝ հիւսիսային ճակատի պաշտպանութեան համար:

Համուրաբիի պետութեան անկումով Միջագետքի մէջ երկու նոր քաղաքական յօրինուածք առաջ կուգայ՝ երկուքի մէջ ալ իշխողն ու ղեկավարը՝ հնդեւրոպական ցեղախումբերու արիական հատուածն էր: Հիւսիսային Միջագետքի մէջ Միտացիները, հարաւայինի մէջ Կասեացիները: Միտացիներու իշխանութեան տակ էին նաեւ Ասուրները: Ասոնք կիսանկախ կեանք ունէին, հարկ կու տային կեդրոնական իշխանութեան և օժանդակ զօրք՝ պատերազմի ժամանակ:

Տեսանք որ Միտանի պետութեան ռազմական ուժերը կը գործէին Որոնդէսի, Եփրատի ափերուն՝ Եգիպտոսի դէմ. այս բանը նպաստաւոր էր Ասուրներու համար, որոնց երկիրը Միտանիի պետութեան արեւելեան չրջանի մէջ էր։ Անոնք մեծ դէպքերու կեդրոնէ հեռու՝ կազմակերպեցին իրենց ուժերը, համախմբեցին իրենց ճիգերը և յարմար պահուն փորձեցին ազատագրուիլ Միտանիի իշխանութենէն։ Հաթերն ալ իրենց միջամտութեամբ՝ Միտանիի գործերու մէջ, անոր թուլացման նպաստելով՝ ճամբայ բացին Ասորեստանի հզօրացման։ XIII-րդ դարուն աճ բռնեց Միտաննիի տերը։ Բայց վերջինիս անկումով սկսուեցաւ մէկ մրցակցութիւն Հաթերու և Ասորեստանի մէջ՝ Միտանիի երկիրներու տիրապետութեան համար։ Այս կռուի մէջ յաղթող դուրս եկաւ Ասորեստանը և գրաւեց Հիւսիսային Միջագետքը մինչեւ կարկէմէշ — Եփրատեան գիծը և չուտով պիտի դառնար առաջին մեծ պետութիւնը արեւելքի մէջ։

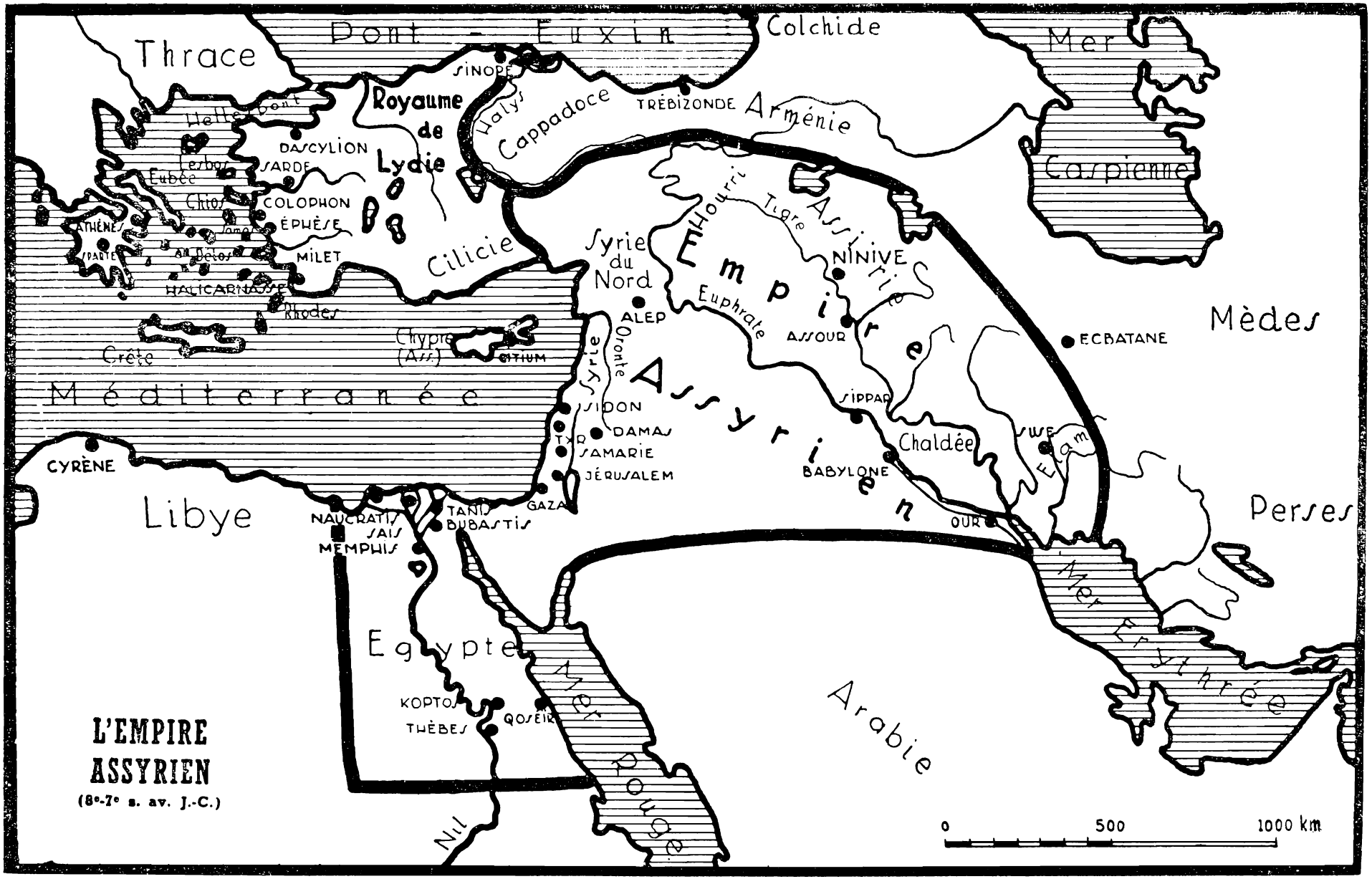
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.— Սեմական այն հատուածը, որ անցաւ Եփրատը և մտաւ Տիգրիսի հովիտը ենթակայ էր աւելի դաժան պայմաններու՝ քան անոր միւս հատուածները, որոնք հաստատուեր էին Արգաստաբեր կիսալուսնի արեւմտեան թեւին վրայ։ Անոնք կը բնակէին Տիգրիսի չուրջը աւելի խիստ կլիմայի տակ. աւելի անհրապոյր պայմաններու մէջ, հարեւան լեռնաբնակներու մշտական վտանգին տակ։ Այս պայմաններու մէջ կը կազմաւորուի Ասուրներու նկարագիրը՝ չարքաշ, տակաւառպետ, ռազմունակ և դաժան։ Ասուրը, որ հողագործ էր և հովիւ՝ աստիճանաբար վարձաւ միայն զինուոր. ան չարունակ ինքնապաշտպանութեան մէջ էր, միշտ զինուած. յաղող ինքնապաշտպանութիւնը մղեց զանոնք հակայարձակման, յարձակումն ալ նուաճողականութեան։ XIII-րդ դարէն անոր համար պատերազմը դարձաւ արհեստ և հարստանալու միջոց։ Սկիզբը ան միայն տապատակութիւններ կ'ընէր հեռու և մօտիկ երկիրներու մէջ, ապա դարձաւ նուաճող, գրաւած երկրի կազմակերպող և անոր հարստութիւնը իւրացնող։ Այս աս-

պատակութեանց, նուաճումներու մէջ ստեղծուեց գիցուորա-
կան միապետութիւն մը, ամեն բան կեդրոնացաւ թագաւո-
րի անձի մէջ, որ ամենէն առաջ զօրավար էր և որուն
գործը նուաճումներ ընելն էր ու աւար ձեռք բերելը։

ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ.— Թագաւորները սկիզբը կը նստէին
Ասուր քաղաքի մէջ. այս անունը կը տրուէր և քաղաքին
և ժողովրդին և անոնց հովանաւոր աստծուն։ Ինունէն մի-
այն կրօնական սրբատեղի էր. հոն էր իշտար աստծու
մեհեանը։ VIII-րդ դարուն Սարմանասար I. 1290—1260
մայրաքաղաք կը դարձրէր Կալախը, Տիգրիսի ձախ ափին։
Ան կը բռնէ նուաճումներու ուղին։ Այդ ալ չրջանն էր,
երբ արեւելքի մեծագոյն ուժը՝ Հաթական պետութիւնը
զբաղուած էր իր արեւմտեան սահմանները պաշտպանելով՝
հնդեւրոպական նոր ժողովուրդներու արշաւանքը կասեց-
նելու և Եգիպտոսի հետ համաձայնութեան գալու։ Սալ-
մանասար I. կը կռուի Բաբելոնի կասեաններու դէմ, ո-
րոնք արդէն թուլացեր էին. կը գրաւէ քանի մը գաւառ-
ներ։ Ան կը բարձրանայ Եփրատով և կը գրաւէ հաթական
երկրորդ պետութեան մայրաքաղաքը՝ Կարկեմիշ։ Այս
գրաւումը մեծ արժէք ունէր Ասորեստանի համար։ Անոր
առջեւ կը բացուէին Միջերկրական տանող գիծերը։ Հա-
թական իշխանութիւնը Եփրատի չուրջը կը թուլնայ, ա-
ռայնութիւնը կ'անցնի սեմականներուն և այն ալ անոր
ամենէն ռազմունակ հատուածին։

XIV—XIII-րդ դարերը արեւելքի մեծ կայսրութեանց
անկման չրջանն է և փոքր պզտութիւններու քաղաքական
ազատագրութեան և մշակութային վերելքի սկիզբը։ Ասո-
րեստանի առաջ չկար մէկ մեծ ուժ, որ պատնէշ կանգնէր
անոր մեծացման և տարածման։ Եւ եթէ ան անմիջապէս
չանցաւ մեծ նուաճումներու՝ պատճառը արտաքին և ներ-
քին այն տագնապներն էին, որոնց ան կ'ենթարկուէր XII
X-րդ դարերուն։ Սալմանասար I-ի որդին Թուկլաս-Ինցա
(1260—1240) չատ անգամ կ'արշաւէ հիւսիսային լեռ-
նականներու և Նայիրեան ցեղերու դէմ, որոնք ուժեղացեր

էին Միտանիի ցեղերու դէպի հիւսիս գաղթելով և հարաւային Հայաստանի մէջ հաստատուելով։ Այս գաղթը կատարուեր էր սեմականներու, յատկապէս Ասորեստանի ճընշման տակ։ Նայիրեան դաշնակցութիւնը հիւսիսէն վտանգաւոր էր Ասորեստանի համար թէ ռազմապէս և թէ տընտեսապէս։ Տաւրոսեան մետաղաչատ լեռները և հարաւային Հայաստանի արգաւանդ դաշտերը անոնց ձեռքն էր։ Պէտք էր գրաւել տնտեսապէս հարուստ այդ չրջանները և վերցընել Նայիրեան ցեղերու վտանգը հիւսիսէն։ Այս մէկ խընդիրն էր դրուած ասորեստանեան զեկավարութեան առաջ, որու լուծման վրայ անոնք այխատեցան երեք դարէն աւելի և երբեք չլուծեցին օգուտ իրենց։ Տուկլաս-Ինուրտայի առաջ դրուած էր նաեւ Բաբելոնի հարցը, ուր լեռնաբնակ կասեանները կ'իշխէին։ Բազաքականապէս անոնք ոչ մէկ դեր չկատարեցին արեւելքի պատմութեան մէջ, բայց անոնց օրով Բաբելոնը մնաց իբրեւ արեւելքի առեւտուրի գլխաւոր կեդրոն։ Կասեաններու օրով ալ Բաբելոնի մէջ կը հանդիպէին իրարու հնդկական, Իրանի, Էլամի վաճառականները՝ եգիպտական, արամէական, հաթական առեւտրականներու հետ։ Միջազգային այս առեւտուրը իր չրջանակի մէջ էր առեր Հնդկաստանը, Իրանի բարձրաւանդակը մինչեւ Միջերկրական ծով, Եգիպտոս և Կիպրոս։ Ասոր հետեւանքով Բաբելոնը արտակարգօրէն հարստացեր էր, փարթամացեր։ Եւ թէեւ Միջագետքի մէջ քաղաքական գերակչռութիւնը անցեր էր Ասորեստանին, Բաբելոնն էր սեմական մշակոյթի կեդրոնը։ Կասեանները իշխող փոքրամասնութիւն մըն էին՝ որոնք ենթարկուեցան սեմական մշակոյթի խոր ազդեցութեան և սեմականացան։ Անոնք մոռցան իրենց լեզուն և իւրացուցին բաբելականը։ Այդ է պատճառը, որ մեզի կասեան լեզուէն քան մը չէ հասեր, բացի քանի մը բառերէ։ Բաբելոնի տնտեսական և մշակութային այս առաջնութիւնն էր պատճառը, որ Ասորեստանը իր կազմաւորման սկզբին փորձեց գրաւել Բաբելոնը կամ ձգել իր ազդեցութեան չրջանակին մէջ։ Սարմանասար I.

L'EMPIRE ASSYRIEN
(8e-7e s. av. J.-C.)

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

գրաւեց Եփրատեան առեւտրական գիծը, այդ մեծ հարուստ էր Բաբելոնի առեւտուրին համար։ Տուկլատ-Ինուրտա I. գրաւեց Բաբելոնը և իջաւ հարաւ։ Ան յայտարարեց իրեն «Թագաւոր Բաբելոնի», բայց այս յաջողութիւնները վաղանցիկ էին։ Ան կ'ըսպանուի և Ասորեստանը երկար ժամանակ կը մատնուի անիշխանութեան, Բաբելոնի մէջ նորէն կը վերահաստատուի կասեան հարստութիւնը։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԹՈՒԼՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ.— Շուրջ 1200 -ական թուականներուն ինկաւ հաթական մեծ պետութիւնը։ Արեւմուտքէն ներխուժող ծովերու ժողովուրդները հարուածեցին անոր հիւսիս-արեւմտեան սահմանները, բայց անոր անկման պատճառներէն մէկն ալ Եփրատեան հարուստ և արգասաբեր չրջաններու կորուստն էր, անցած Ասորեստանի ձեռքը։ Հիմա միայն զգալի դարձաւ քաղաքական այն սխալը, որ կատարեր էին հաթական զեկավարները դար մը առաջ՝ երբ անոնք նպաստեր էին Միտանի թուլացման և անկման։ Եթէ անոնք պահէին և գինուորական օժանդակութիւն ընէին Միտանիներուն և չկոտորէին անոնց ուժը, «Մարիանիները», այդ կերպով պատուար կանգնած կ'ըլլային Ասուրներու քաղաքական հզօրացման և անոնց դէպի արեւմուտք նուաճումներուն դէմ։ Հաթական աչխարհը վերիվայրումներու ենթարկելէ յետոյ փոխադարձ ցեղախումբերը հասան Ասորեստանի սահմանները։ Տաւրոսեան լեռներու չուրջը սկսաւ երկարատեւ կռիւ մը Ասուրներու և արեւմուտքէն արչաւող ցեղերու մէջ։ Փոխադարձ և անոնց հետ եկող հաթական զանգուածները կուգային նոր հայրենիք որոնելու, կը չանային գրաւել եփրատի երկու ափերը, հիւսիսային Միջագետքը։ Ասորեստանի ապահովութիւնը վտանգուած էր և նախկական բարեկեցութեան աղբիւրները ցամքած։ Այս դէպքերու ազդեցութեան տակ գրուած երկիրները փորձեցին ազատագրուիլ Ասորեստանի ծանր լուծէն։ Միաժամանակ Ասուրներու այս տագնապալից օրերուն անոր դէմ կը կանգնին անապատի վաչկատուները, արամական ցեղերը, որոնք հարաւէն կը

չարժուին հիւսիս, կը գրաւեն Եփրատի երկու եզերքները, կը լքեն վրանաբնակ կեանքը և կը դառնան նստակեաց։ Անոնք չեն ներկուիր Ասորեստանին. ընդհակառակը՝ ա-րամէական այս ցեղախումբերը անիշխանութեան կը մատնեն ամբողջ Հիւսիսային Միջագետքը· կը յարձակին Դա-մասկոսէն մինչեւ Խառան, Ամանոսէն մինչեւ Խարուր գետն ինկած հողամասերու վրայ։ Ասուրները կը կորսնցնեն ի-րենց հարուստ, արգաւանդ հողերը, առեւտրական գլխաւոր ուղիները, բարեկեցիկ քաղաքները։ Այս դէպքերու հետե-ւանքով Ասորեստանը կ'ընկրկի, կը քաշուի իր ազգագրա-կան սահմանագիծերը, կը պարփակուի իր աղքատ ու ան-հրապոյր սահմաններու մէջ։ Անապատի վաչկատուններու և փութիգական ցեղերու դէմ մղած պայքարը կը կլանէ անոր բոլոր ուժերը։ Այս կացութիւնը կը չարունակուի մինչեւ IX-րդ դարու սկիզբները, երբ նոր, աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը վերակսի իր նուաճումները։

ՏԻԳԼԱԹ-ԲԱԼԱՍԱՐ I (1110-1100)։— Ասորեստանի անկ-ման այս դարերուն մէջ փայլուն, բայց կարճատեւ չրջան կը հանդիսանայ Տիգլաթ-Բալասարի թագաւորութիւնը։ Ան ոչ միայն վերջ կուտայ դուրսի յարձակումներուն, այլ և կը բռնէ նուաճումներու ուղին։ Անոր թողած տարեգրու-թիւններէն է, որ մենք գիտենք իրմէ առաջ կատարուած քաղաքական դէպքերու մասին։ Շարք մը ժողովուրդներ արդէն տեղատուրուած են Ասորեստանի սահմաններուն վը-րայ. ասոնք կազմեր են միջցեղային դաշնակցութիւններ։ Տիգլաթ-Բալասար I կը կռուի անոնց դէմ՝ հիւսիսը՝ Նա-յիրեան դաշնակցութեան դէմ, կը հասնի մինչեւ Վանայ լճի ափերը։ Արեւմուտքէն՝ կը գրաւէ Եփրատեան չրջանը, կը հպատակեցնէ արամէական ցեղերը և կը մօտենայ Մի-ջերկրականին։ Հինգ տարուայ մէջ ան կը նուաճէ «քա-ռասուն ժողովուրդներ», որոնք աւելի ճիշդ ցեղեր են կամ միջցեղային միութիւններ։ Ան կ'աւարէ և հակայ հարըս-տութիւն կը հաւաքէ իր պալատներուն մէջ։ Նայիրի եր-կիրը, Գոմոգէնը, հաթական մանր իշխանութիւնները, Ա-

մովրացիք, Արամէացիք, փիւնիկեան քաղաքները կ'իյնան անոր իշխանութեան տակ կամ կ'ընդունին անոր հովանին։ Առաջին անգամ Ասորեստանի թագաւորը կը կատարէ խորհրդանշող ծէս մը՝ կը բարձրանայ նաւ մը և իր գէնքն ու զրահը կը լուայ Միջերկրականի ջուրերուն մէջ։ Ա՛ս նչան մըն էր, որ ան կ'իշխէր ծովու և ցամաքի վրայ։ Ասորեստանը նորէն դուրս կու գայ իր մեկուսացումէն և ձեռք կը ձգէ եփրատեան առեւտրական գիծը։ Ասկէ ետքը ան կը դիմէ Բաբելոն։

ԱՍՈՐԱ-ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՄՐՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Ասորա-բաբելական պայքարը հին էր։ Ասուրները կը ջանային տէր դառնալ ամբողջ Միջագետքին, անոր արտաւանդ դաշտերուն, սրբազան քաղաք Բաբելոնին, անոր մեծ հարստութեան. կ'ուզէին հասնիլ «վարի ծովուն»՝ Պարսից ծոցին։ Առանց տէր ըլլալու Միջագետքին անկարելի էր ամուր հաստատուիլ եփրատի ափերուն, Նայիրի երկրի մէջ։ Անհրաժեշտ էր ամուր յենարան ունենալ Միջագետքի մէջ։ Ասորեստանը մեծ հեզինակութիւն ձեռք կը բերէր, եթէ Բաբելոնը պահէր իր գերիշխանութեան տակ, իսկ վերջինս որպէս հնագոյն քաղաքակրթութեան օճախ, Ասուրներուն կը համարէր բարբարոս, կ'արհամարհէր զայն և չէր հաշտուեր անոր տիրապետութեան հետ։ Պայքարը նաեւ դինաստիական էր. կասեցնները թէեւ թուլացան, սակայն կառչած էին իշխանութեան և սեմականացեր էին։ Այս իշխող տան անկումովը է որ 1186 թուին, Բաբելոնի պետութիւնը կը քայքայուի։ Կ'երեւնան մրցորդ ուժեր, որոնցմէ ամենէն զօրաւորը Ասորեստանն է։ Բայց անոր տիրապետութիւնը երբեք ինայուն չեղաւ Բաբելոնի վրայ։ Վերջինս երբեք չհաշտուեցաւ տիրոջի հետ։ Տիգլաթ-Բալասար I-ի մահէն յետոյ Բաբելոնը նորէն ապստամբեցաւ և մաքրեց հրկիզը թշնամիներէն։ Այս յաղթութիւնը ունեցաւ մեծ նշանակութիւն Ասորեստանի ճակատագրին համար։ Բոլոր հպատակ, տիրակալուած ժողովուրդները ապստամբեցան յստակապէս տրեւմուտքի մէջ՝ եփրատեան գիծի չուրջը, Աբա-

մէացիք, փիւնիկէցիք, հաթական փոքր իշխանութիւնները։ Ասորեստանի ներքին կեանքն ալ խաղաղ չէր. կռիւ իշխանութեան, գահի, դիրքի համար։ Ասորեստանը կորսընցուց գրաւած երկիրները, փլուզումի ենթարկուեցաւ անոր մեծ կայսրութիւնը՝ Միլներկրականէն Զագրոչ։ Ամեն բան պէտք էր նորէն սկսիլ։

Երկու դար ինքն իր մէջ ամփոփուելէ ետք՝ Ասորեստան վերակսաւ իր նուաճումները։ Բայց այս երկու դարը ինչպէս ըսինք, արեւելքի փոքր ժողովուրդներու յառաջացման, մեծացման և ոգեկան ուժերու ճոխացման շրջանն է, ինչպէս և քաղաքական անկախացման։ Փիւնիկէն, Իսրայէլը, արամէական քաղաքները կը հզօրանան, կ'անկախանան. Իսրայէլի ցեղերը կը բռնեն քնդհանուր չահերով, ընդհանուր ծագումով և կրօնով միացումի և ազգ դառնալու ուղին։ Հաթական փոքր իշխանութիւնները՝ Եփրատի չուրջը՝ կը չարունակեն ապրիլ հաթական հին պետութեան աւանդութիւններով, հիւսիս Նայիրեան ցեղերը աստիճանաբար կը ձեւաւորուին իբրեւ Ուրարտուի պետութիւն։ Եւ այս բոլորը տեղի կ'ունենար, որովհետեւ փոքր ազգերու յառաջդիմութեան առջեւ որեւէ արգելք չկար։

ԱԱՐՄԱՆԱՍԱՐ *II*։— Բայց *IX*-րդ դարէն ամեն ինչ կը փոխուի։ Ասորեստանի ռազմական գործողութիւնները, նուաճումները նոր թափ կ'ըստանան Սալմանասար *II* -րդի օրով (859—824)։ Ան երեսուն և հինգ տարուան մէջ երեսուն երկու արշաւանքներ կ'ընէ. կը կռուի բոլոր ճակատներու վրայ, դէմ կը դնէ արամէական իշխաններու զինակցութեան, որուն մաս կը կազմէին Համայի, Դամասկոսի և Իսրայէլի թագաւորները և Փիւնիկեան քանի մը քաղաքներ։ Դաշնակիցներու բանակը կը հանդիպի ասորականին Որոնդէսի ափին՝ Կարկարի առաջ։ Բայց պատերազմի ելքը կը մնայ անորոշ։ Ուր զէնքը ձախողեց, դիւանագիտութիւնը յաղթանակեց։ Սալմանասարը բանակցութեամբ բաժնեց զինակիցները և առանձին առանձին

Յարդեց զանոնք։ Իսրայէլի թագաւորը Յեհուն ընդունեց Ասորեստանի հովանաւորութիւնը։ Արամէական իշխանները դարձան հարկատու, փիւնիկեան քաղաքները պարտաւորեցան տուրք վճարել։ Կարաւանային առևտուրի ճամբաները Ասորեստանի հսկողութեան տակ ինկան. ան պահակ նշանակեց այդ ճամբաներու հանգոյցներուն վրայ և ջանաց ապահովել առևտուրը, որմէ մեծ հասոյթ կ'ըստանար։

IX-րդ դարու վերջին Ասորեստանի վերստեղծած մեծ կայսրութիւնը կարճ ժամանակով կը մատնուի անիշխանութեան։ Բայց ութերորդ դարու կէսերէն ան կը փորձէ լայն չափով և աւելի մեծ յաջողութեամբ աշխարհակալութիւն ընել։ Շարք մը տաղանդաւոր թագաւորներ՝ դաժան կռիւներու մէջ կը վերանուաճեն Բաբելոնը, Սիւրիան, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Եգիպտոսը։ Անոնք կը մխրճուին Իրանի բարձրաւանդակը, կը յաղթահարեն իրենց մրցակից ուժը՝ Ուրարտուն։

Տիգլաթ-Բալասար III 746—727 կը վերագրաւէ Բաբելոնը, կը հասնի Պարսից ծոց, իրեն կը կոչէ «Թագաւոր Ակադի եւ Սումերի, եւ աբխարհի չորս կոմմերու թագաւոր»։ Ան կը վերահաստատէ Ասորեստանի գերիշխանութիւնը սիւրիական քաղաքներու և իշխաններու վրայ, 732 թուին, կը գրաւէ Դամասկոսը, վերջ կու տայ արամէական ամենամեծ քաղաքի անկախութեան։ Ասկէ կ'ըսկսի հպատակ ժողովուրդները տեղահանելու իր քաղաքականութիւնը — արամէական ցեղերը կը տեղաւորէ Ջագրոսեան լեռներու լանջերը, Նայիրի երկրին մէջ և այդ շրջանի բնակիչներն ալ կը տեղափոխէ Սիւրիա. գրաւած երկիրներու մէջ որոշ կարգ ու կանոն կը հաստատէ։ Նուաճուած վայրերը կը կառավարէ ոչ թէ տեղական իշխաններու ձեռքով, այլ կեդրոնէն ուղարկուած յատուկ կառավարիչներով։ Իր մահուան տեն՝ 727 թուին արդէն կազմաւորուած էր ընդարձակ ասորեստանեան կայսրութիւն մը, որու սահմանները կը հասնէին՝ Պարսից ծոցէն մինչեւ Նայիրի երկիրը, Միջերկրականէն, Կիլիկիայէն մինչեւ Իրանի բարձրաւանդակը։

Հին քաղաքակիրթ երկիրներէն միայն Եգիպտոսն էր և Փոքր Ասիան, որ դուրս կը մնային այս սահմաններէն։ Տիգլաթ-Բալասար միացուց սեմական աշխարհը մէկ իշխանութեան տակ։

ՍԱՐԳՈՆԵԱՆՆԵՐ.– Արեւելքի նուաճումը լրացաւ Սարգոնեան հարստութեան ժամանակ։ Անոր հիմնադիրն էր Սարգոն II (727—705)։ Անոր դէմ սիւրիական իշխանները մեծ զինակցութիւն մը կազմեցին, որուն կ'օգնէր Եգիպտոսի փարաւոնը՝ Շարուկին։ 722 թուին Սարգոնը Որոնդէսի ափին՝ կարկարի երկրորդ ճակատամարտին մէջ ջարդեց զինակիցները, արշաւեց հարաւ և նոյն թիւին գրաւեց Իսրայէլի մայրաքաղաքը՝ Սամարան։ Վերջ տուաւ Իսրայէլի պետութեան, և բնակիչները գերի տարաւ։ Հիւսիսի մէջ՝ ան յաղթեց Ուրարտուին, որու թագաւորը Ռուսան իր թագաւորութեան անկումը տեսնելով անձնասպան եղաւ 714 թուին. Բաբելոնը նորէն վերագրաւեց։ Շատ տեղերու մէջ ան ասուր գաղթականներ հաստատեց, իբր իր իշխանութեան յենարաններ։ Այս գրաւումներէն յետոյ հերթը հասաւ Եգիպտոսին։ Սարգոն II անոր բանակը ջարդեց Ռաֆքայի մօտերը, բայց Եգիպտոսը չգրաւեց։ Իր սկսած գործը չարունակեց որդին՝ Սեննեքերիմ (705–681)։ Ան Նինուէն դարձուց մայրաքաղաք և հոն կառուցեց մեծ պալատ մը։ Մեծ շինարարութեան համար ան ունէր նիւթական բոլոր միջոցները. ամբողջ կայսրութիւնը կը մատակարարէր շինանիւթեր՝ փայտ, մետաղներ, բանուորներ, ճարտարապետներ։ 690 թիւին փորձեց մտնալ Եգիպտոս, բայց չյաջողեցաւ։ Անոր բանակին մէջ տարածուեցաւ ժանտախտը, բանակի մեծ մասը ոչնչացաւ. Եսայի մարգարէն կ'ըսէր, որ Եհովան է պատժեր Ասսուրները իրենց անարդար գործերուն համար, իսկ Եգիպտացիք կը պնդէին, թէ պատճառն այն է, որ ազատեց Եգիպտոսը՝ չնոտիին բանակները ջնջելով։ Սենեքերիմ վերագրաւեց Բաբելոնը, որ տեւական տպստամբութեան մէջ էր Ան քանդեց սրբազան քաղաքը, պարիսպներն աւերեց։ Իր որդին Ասուրհադոնը (681 669),

որ Բաբելոնի մը դաւանին էր, վերականուացեց զայն, բայց աւերեց Սիոնը 678 թիւին, իսկ 676-ին արշաւեց Եգիպտոս։ Արաբները օգնեցին իրեն, ուղտերով փոխադրեցին անապատի վրայով բանակը և կենսամթերքը։ Առանց մեծ կռիւներու Ասուրհատոնը մտաւ Մեմֆիս և տէր դարձաւ Տելտային։ Ասորեստանեան բանակ մը մնաց Եգիպտոսի մէջ կարգը պահելու. ան դարձաւ փոխարքայութիւն։ Ասուրբանիպալը (669–629) գրաւեց Թէբէն, փարաւոնը փախաւ Հապէշիստան։ Թէբէի բնակչութիւնը փոխադրուեցաւ Միջագետք։ Երկու օբէլիսկներ բերին Նինուէ։

ԱՄՈՐՑԱՏԱՆԻ ԹՈՒԼՆԱԼԸ.— Տեւական այս կռիւներու մէջ սպառուեցաւ Ասորեստանի ռազմական ոյժը։ Ասուրներ թիւով քիչ էին հակայ կայսրութեան բնակչութեան մէջ։ Տեւական կռիւներու մէջ զոհուեցաւ անոնց կենսաւնակ տարրը։ Իրրև փոքրամիւ ղեկավար տարր՝ Ասուրները հարկադրուած էին միշտ զէնքը ձեռին պահել զինուած ըլլալ հպատակ ժողովուրդները, ցեղերը իրենց իշխանութեան տակ պահել կարենալու համար։ Սարգոնի ժամանակ դեռ զօրքի և վարչութեան մէջ իշխողը ասուրական տարրը էր բայց հետագային, եօթերորդ դարուն Ասորեստանի քաղաքական ղեկավարները ստիպուած էին վարձկան մեծ բանակ պահել, վարչութեան մէջ օտարներուն տեղ տալ, թէեւ միշտ իրենց հակողութեան տակ։ Միայն հպատակներէն կազմուած բանակը, անոնցմէ դուրս եկած պաշտօնէութիւնը միշտ ալ մնաց ուելի կամ նուազ չափով կասկածելի և քաղաքականօրէն անվստահելի։

Կռիւներու մէջ մաշուեցաւ ոչ միայն ասուրական բանակը, այլև ջոկ գնաց ասուրական երկրագործութիւնը։ Երկրի մէջ աշխատող ձեռք չմնաց. ազատ Ասուրներու թիւը իյնաւ նուազագոյնի. երէկուայ հովիւն ու գիւղացին կորուեցան իրենց խաղաղ աշխատանքէն, կորսնցուցին աշխատելու հակումը, մանաւանդ զօրքի չարքը հեռացան հայրենի հողէն, վարժուեցան աւարի, աւերի և արկածախնդիր, անաշխատ կեանքի։ Անոնց տեղը բռնեցին նուաճուած

բոլոր երկիրներէն բերուած գերիները, որոնք իրրև ստրուկ կ'աշխատէին քաղաքներու և գիւղերու մէջ։ Ստրուկներ ձեռք բերելու համար էր մասամբ, որ պատերազմներ կ'ընէին։ Այսպէսով գերիները փոխարինեցին ազատ Ասուրները։

Միւս կողմէն Ասորեստանի ռազմական ոյժի թուլնալը յոյս ներշնչեց հպատակ ժողովուրդներուն ազատագրական փորձեր ընելու. այս չարժումները Ասորեստանը կը ճնշէր դաժանութեամբ՝ չխնայելով ոչ մէկին։ Միաժամանակ միջազգային կացութիւնն ալ աննպաստ դառնալու վրայ էր Ասորեստանի համար։ Անոր սահմաններու վրայ կ'երեւային հնդեւրոպական նոր ժողովուրդներ՝ Իմմերները, Սկիւթացիք. կը կազմակերպուէին Մարերը։ Բաբելոնը բանակցութիւններ կը վարէր բոլոր դժգոհ տարրերու հետ, ընդհանուր ճակատ ստեղծելու Ասորեստանի դէմ։ Ուրարտու և Մարաստան ապստամբելէն ետքը Սկիւթացիք մտան Ասորեստան, գրաւեցին կալախը, Ասուրը և ասերեցին բուն ասուրական նահանգները։ Այս հարուածներէն ոչ միայն Ասորեստանը թուլցաւ, այլ և հպատակ ժողովուրդները նորէն յոյս ունեցան, թէ կարելի է թօթափել Ասորեստանի բռնակալութիւնը և ազատագրուիլ։ Երկու ուժեր անցան այդ գործի գլուխը VII-րդ դարու վերջերուն։ Մէկը Մարերու թագաւոր Կիաքսարը, միւսը Բաբելոնի իշխան Նաբուպոլոնոսորը։ Առանց ուժերը երեք տարի պաշարեցին Նինուէն և միայն 612 թիւին գրաւեցին Ասորեստանի մայրաքաղաքը։ Դաշնակիցները աւերեցին և կործանեցին թէ Նինուէն և թէ միւս քաղաքները։ Մէկ հարուածով Ասորեստանի կայսրութիւնը դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ, մեծ ուրախութիւն և հրճուանք պատճառելով արեւելեան բոլոր ազգերուն։

ԿԱՑՍՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՂՆԵՐԸ.— Այս հսկայ կայսրութիւնը, որ իր մէջ կը պարփակէր Մերձաւոր Արեւելքի անապատային գօտին ամբողջութեամբ և լեռնային գօտիի ալ մէկ մասը՝ կառուցուած էր զէնքով, ռազմի յաղողու-

թեամբ։ Ջէնքի յաջողութիւնն էր, որ միացուցեր էր իրարու անծանօթ, իրարու հակամերժ տարրեր, ժողովուրդներ. նոյն ջէնքի սարսափն էր և համատարած ահաբեկումը, որ այդ բոլորը պահեց Ասորեստանի գերիշխանութեան տակ երկար ժամանակ։ Ջէնքի և բանակի յաղթանակներուն պակաս չնպաստեցին չարք մը տաղանդաւոր թագաւորներ, որոնք միաժամանակ առաջնակարգ զօրավարներ էին։ Տիգլաթ-Բալասարը, Ասուր-Բանիբալը, Սալմանասարը, Սարգոնը և Ասուր-Հադոնք անձամբ կ'առաջնորդէին իրենց բանակները։ Արեւելեան ոչ մէկ ժողովուրդ պատերազմը չդարձուց արհեստ և գլխաւոր աշխատանք բացի Ասորեստանէն։ Ան մեծցաւ պատերազմներու մէջ, մեծ ճիգ ըրաւ պահելու մինչեւ վերջը իր ռազմունակութիւնը, որմէ կախուած էր իր գոյութիւնը։ Ան առանց պատերազմի, խաղաղութեան մէջ ապրիլ չէր կրնար՝ որովհետեւ մեծ և բազմապետան իր կայսրութեան մէջ Ասուր ցեղը քիչ էր քանակով և անոր որակն ալ կ'երեւար միայն ռազմի գործերու մէջ։

ՌԱԶՄԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ.— Ջուտ ռազմական գործերու մէջ Ասորեստանը քանի մը նորութիւններ մտցուց, ինչ որ անոր առաջնութիւն կուտար արեւելքի մէջ։ Ասուր պինուրը լեռնաքնակ էր, ուժեղ, ջլուտ։ Պատերազմը դարձաւ անոր համար արհեստ. անկէ կը կսպմուէր թեթեւ և ծանր պինուած հետեւազօրք։ Ութերորդ դարէն Ասորեստանի բանակը ունէր հեծելազօրային բաժին. ապա առանց վրայ աւելցաւ ռազմակառքերու բաժինը։ Հաթերը, Բաբելոնը չունէին կանոնաւոր և մեծ հեծելազօրք, թէպէտ լաւ ձիավարներ էին։ Ռազմակառքեր ունէին Եգիպտացիք, Հաթերը, բայց միայն Ասորեստանի մէջ էր, որ այդ ջէնքը մաս կազմեց հետեւակ և հեծեալ գործող բանակին. անոր ռազմի դերն ալ սերտօրէն կը կապուէր այդ զօրաբաժիններու հետ։ Եւ վերջապէս Ասորեստանը ունէր բանակի ճարտարապետական բաժինը, որ պիտի դիւրացնէր կռուող զօրաբանակներու գործը ճանապարհներ, կամուրջներ իշ-

նելով, բերդեր, ամրոցներ կառուցանելով կամ թշնամիին ձեռքին եղածը քանդելով։ Ճարտարապետական բաժինը բանակի մէջ առաջին անգամ Ասորեստանն է, որ մտցուց։ Անոր ռազմական ուժը այնպէս լաւ էր կազմակերպուած, մասերը այնքան ներդաշնակօրէն կը լրացնէին իրար, որ կը յիշեցնէր չատ աւելի ուշ ռազմապէս կազմակերպուած իշխանութիւն մը՝ Հռոմը։ Իզուր չէ, որ Ասորեստանը կոչուեցաւ «Արեւելքի Հռոմ»։ Այս երկուքը իրարու նման են թէ զօրքերու կազմով, թէ նուաճումի ոգիով, թէ կայսրութեան ընդարձակութեամբ և թէ վարած քաղաքականութեամբ՝ նուաճուած ժողովուրդներու հանդէպ։

Բանակը կազմուած էր կանոնաւոր զօրաբաժիններէ, որոնց մէջ կը մտնէին հետեւակ, հեծեալ և ռազմակառքերու բաժիններ։ Ատոնք զինուած էին նիզակներով, նետ ու աղեղով, կացիններով, սուրերով և վահաններով։ Զինուորները գլուխնին ու դէմքերնին կը ծածկէին սաղաւարտով իսկ ամբողջ մարմինը զրահով. այնպէս որ թշնամիին զէնքերը հազուագիւտ դէպքերուն միայն կրնար անոնց վնաս պատճառել։ Պեղումները երեւան են բերեր Ասուր թագաւորներու պալատներու մէջ զէնքի և ռազմամթերքի մեծ պահեստներ, ինչպէս և պղինձ, անագապղինձ և երկաթ։ Պալատին կից և զինուորական կայաններու մօտ կը կառուցէին արհեստանոցներ, զինագործարաններ, հնոցներ՝ մետաղներ հալելու, ձուլելու համար։ Զինուորական այս նպատակներու համար Ասորեստանի թագաւորները նուաճուած ազգերու մէջէն կ'ընտրէին լաւագոյն արհեստաւոր-մետաղագործները, դարբիններն ու զինագործները և գործի կը լծէին։ Անոնք պետական սարուկներ էին։

ՊԱՇԱՐՈՂԱԿԱՆ ՋԷՆՔԵՐ.— Պատերազմական գործերու մէջ Ասորեստանցիք մտցուցին պաշարողական նոր միջոցներ։ Երկրորդ հազարամեակին պարիսպներ քանդելը և գրաւումը գրեթէ անկարելի կը դառնար։ Եթէ մէկ գրոհով չկրնային գրաւել, ապա երկարատեւ պաշարումը և սովը կը մնար միակ զէնքը վերջնական յաղթա-

նակի։ Ասորեստանեան բանակի ճարտարապետական գունդը անոր համար էր, որ կարելի դարձնէր պաշարուած քաղաքներու գրաւելը։ Ասորեստանի ճարտարապետները կառուցեր էին տեսակ մը անխուսոր զրահապատ կառքեր, որոնք հրելով կը մօտեցնէին պարիսպներուն։ Անոնց մէջ թաղնուած էին զինուորներ։ Զրահապատ կառքերն ունէին դիտարաններ, ուրկէ կը հետազօտէին թշնամիին չարժումները։ Պարիսպներուն մօտենալով անոնք յատուկ մեքենաներով կ՚ըսկսէին քանդել պարիսպները, անցքեր բանալ քարեր նետել պարիսպներէն ներս։ Ասորեստանի ռազմավարութեան մէջ նկատելի է չարժման արագութիւն և ռազմական գործողութեանց կանոնաւոր ծրագիր։

ՎԱՐՔԵՐՈՒՄ ՆՈՒՃՈՒԱԾ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ.— Բայց հակառակ այս բոլորին, այս ռազմական կատարելութեան, բանակի ազգային ըլլալուն, տաղանդաւոր զօրավար-թագաւորներուն՝ Ասորեստանի նուաճումները միայն հետեւանք չունեցան. չստեղծուեցաւ կայսրութիւն մը, որու գոյութիւնը երկար տեւէր և որն ապահովէր իր մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներու զարգացումը և խաղաղութիւնը։ Ամէն կայսրութիւնը նոր կը վերջացնէր իր կառուցումը, երբ ինկաւ և փլուզումի ենթարկուեցաւ։ Ան չունէր պաղանցուկ կեանք ունեցաւ։ Ասորեստան ջնջի ուժով ստեղծեց իր կայսրութիւնը. բայց ընդունակ չեղաւ լաւագոյն միջոցներ մշակելու զայն տեւական դարձնելու համար։ Ասոր պատճառը հպատակ ժողովուրդներու հանդէպ իր որդեգրած քաղաքականութիւնն էր՝ հալածիչ, ոչնչիչ քաղաքականութիւնը։ Ասորեստանի թագաւորները մրցակիցներ չունէին ահաբեկումի, բնաջնջումի և գերեվարութեան մէջ։ Չինուորական ահաբեկումները, զանգուածային ջարդը դարձաւ պետական քաղաքականութիւն։ Այն ինչ որ արեւելքի միւս նուաճող պետութիւնները կ՚ընէին հազուագիւտ պարագաներուն մէջ, Ասորեստանի դինուորական և վարչ դասի համար խժդուժութիւնները դարձան սովորական երեւոյթ։ Թագաւորները՝

տաղտկալի միօրինակութեամբ արձանագրութեանց մէջ կը նկարագրեն իրենց կատարած անաբեկումներու, զանգուածային կոտորածներու և տեղահանութեանց մանրամասնութիւնները։ Մեծը, թալանը, քաղաքներ և գիւղեր հրդեհելը, պարտուածներու, գերիներու կաշին քերթելը, ողջ ողջ ցից ներու վրայ բարձրացնելը, քիթը, ձեռքը, գլուխը կտրելը, աչքեր փորելը սովորական միջոցներ էին ասորեստանեան զօրքի, զօրավարներու, թագաւորներու համար։ Այդ բոլորը անոնք առանձին հպարտութեամբ կը պատմեն իրենց տարեգրութիւններու մէջ, քան մը, որ կը ցուցահանէ այդ ժամանակներու բարոյական ըմբռնումներն ու բարքերը։ Այս միջոցառումներով անոնք կ'ահաբեկէին հպատակ ժողովուրդները, որոնք այլևս երկար ժամանակ ապստամբութիւններու մասին մտածելու անգամ անընդունակ կը դառնային։ Այսուհանդերձ երբեմն այլևայլ կողմերէ բողոքի ձայներ կը լսուէին, քաղաքներ, ցեղեր ու ժողովուրդներ կ'ապստամբէին։ Նման պարագաներուն՝ Ասորեստանի զեկավարութիւնը կը դիմէր ամենէն դաժան միջոցներու. ամբողջ քաղաքներ, ժողովուրդներ տեղահան կ'ընէր և ուրիշ վայրերու մէջ կը հաստատէր։ Այս միջոցառումը քաղաքական ապահովութեան համար էր։ Այս բանը անոր միաժամանակ կը մատակարէր բանուորական որակուած աշխատանք. տորուկներ իր երկրի վերակառուցման, շինարարութեան համար։ Ամենէն որակուած, մասնագէտ ուժերը կը փոխադրէր Ասորեստան, իսկ մնացածները կը ցրուէր կայսրութեան բազմազան մասերու մէջ։ Սիւրիական քաղաքներու բնակիչները փոխադրեց Ասորեստան, անոնց տեղը բերելով Ուրարտացիներ. Մարեր տասնեակ հազարներով։ 722 թիւին Սարգոնը՝ Սամարան գրաւելէն ետքը 25,000 Հրէաներ փոխադրեց Խաբուր գետի ափերը և Մարաստան։ Բաբելոնի բազմաթիւ ապստամբութիւնները միշտ կը վերջանային բնակչութեան մէկ մասի տեղահանութեամբ՝ 200,000 Բաբելացիներ տարուեցան բնակեցնելու Միջերկրականի եզերքները՝ Սիդոն և Փիւնիկեան ու-

բիչ քաղաքներ, և այդ տեղերէն ալ անոնց մէկ մասը գաղթեց Ափրիկէ։ Դամասկոսի Արամէացիք հարկադրուեցան լքելու իրենց ճոխ և հարուստ հայրենիքը՝ Տաւրոսի չուրջ բնակելու համար։ Տարագրութեան մէջ ժողովուրդի մեծ մասը կը հիւծուէր, կը մեռնէր. անօթութիւնը, հիւանդութիւնները կը կատարէին իրենց աւերը։ Վերապրողները նոր վայրերու մէջ կը դառնային անվնաս, պայքարը չարունակելու մասին չէին մտածեր, ոչ ալ հնարաւորութիւն ունէին պայքարելու։ Այս քանդիչ, քայքայիչ միջոցներով Ասորեստանի ղեկավարութիւնը նպատակ ժողովուրդներու ձուլման, իրարախառնուքին։ Բայց այս ձեւով նուաճուած երկիրներուն ոչ մէկը կապուեցաւ տիրողին հետ։ կը հնազանդէին միայն անոր համար, որ ահաբեկուած էին։ Եւ երբ երկու ժողովուրդներ՝ մէկը նուաճուածներէն ամենէն քաղաքակիրթը՝ Բաբելացիք, միւսը՝ ամենէն թարմն ու ուզմունակը՝ Մարերը, գրաւեցին և կործանեցին Նինուէն, ամբողջ արեւելքը ազատ չունէր քաչեց և ծանր բեռէ մը ազատուեցաւ։ Հրէից մարգարէ՝ Նաւումը այս ընդհանուր տրամադրութեան արտայայտիչն էր, երբ կը գրէր. «Վայ, արիւնարբու քաղաքին, վայ խաբէութեան թագուհուն, որ լիճն է բռնութեամբ։ Ահա կը լսուի մտրակի շառաչը, անիւներու դղրդոցը, ձիերու սմբակներու ձայները եւ ռազմակառքերու շաչիւնը։ Մահացածներու բիւն անսահման է, անոնք կ'իյնան իրենց մեռելներու վրայ։ Նինուէն անիծուած է եւ ո՞վ է, որ կ'արտասուէ. ո՛վ որ կը լսէ այդ մասին միայն կը ծափահարէ, կ'ուրախանայ, որովհետեւ ով է ան որուն չէ հասեր անոր կեղծիքը եւ ճարուածը»։

Զ· ԳԼՈՒԽ

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.— 612 *թիւ Նինուէի անկումէն ետքը կիաքսարը և Նաբու-Պալասարը Ասորեստանի կայսրութիւնը բաժնեցին իրենց մէջ։ Մարերուն ինկաւ հայկական բարձրաւանդակը, ամբողջ Իրանը, Էլամը։ Հայկական աշխարհէն, ուր ուրարտական պետութիւնը կ'ապրէր իր վերջին օրերը, Մարերն անցան Փոքր Ասիա, ուր ստեղծուեր էր Լիտիական պետութիւնը։ Երկար կռիւներէն ետքը Լիդիացիք և Մարերը 585 թ. հաշտութեան դաշինք կնքեցին՝ Հեռնային գետին բաժնելով իրենց մէջ։ Նաբու-Պալասարը գրաւեց Ասորեստանը, արամէական կամ սիւրիական աշխարհը, Պաղեստինը. ան տէր դարձաւ Արգաւանդ կիսալուսնի երկու թեւերուն և իմի հաւաքեց սեմական ժողովուրդները։ Անոր իշխանութենէն դուրս էին միայն Փիւնիկեան քանի մը քաղաքներ։ Եգիպտոսն ալ ազատագրուեցաւ Ասորեստանի դաժան վարչութենէն և սկսաւ նոր, անկախ չրջան մը։ Վեցերորդ դարու սկզբին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ստեղծուեցաւ տեսակ մը ուժերու հաւասարակշռութիւն՝ Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Մարաստանի և Լիդիոյ մէջ։ Այս ժամանակ տեղի ունեցաւ Բաբելոնի քաղաքակրթական նոր վերածնութիւնը, զուգահեռ եգիպտական վերածնութեան, որ կը կատարուէր Սաիտեան հարստութեան օրով։ Բայց արեւելքի մէջ ստեղծուած ուժերու այս հաւասարակշռութիւնը երկար չտեւեց. եղած կացութենէն և գծուած սահմաններէն ոչ մէկը գոհ էր։ Եգիպտոսը կ'ուզէր տէր դառնալ կիսալուսնի արեւմտեան*

թեւին, Միջերկրականի պաղեստին-փիւնիկեան ափերուն. ան կ'ուզէր վերակառուցել XVIII րդ հարստութեան եգիպտական կայսրութիւնը։ 608 թիւին Նեխաոյ փարաւոնը փորձ ըրաւ այդ ուղղութեամբ։ Բայց Նաբու-Պալասարը Ասորեստանը չէր կործաններ եգիպտոսի համար։ Ան իր հերթին կ'երազէր եգիպտոսին տէր դառնալ։ Վճռական դէպքեր տեղի ունեցան 605 թիւին։ եգիպտական բանակները գրաւեցին Պաղեստինը, Սիւրիան և հասան Եփրատ և կը ջանային գրաւել կարկէմիշը, որ միջագգային առևտուրի կարեւոր կեդրոններէն էր և հարթական քաղաքակրթութեան օճախը։

ՄՐՑՈՒԹԻՒՆ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՀԱՄԱՐ.— Բայց կարկէմիշի ճակատամարտին մէջ եգիպտացիք պարտուեցան և պարպեցին Սիւրիան ու Պաղեստինը։ Նաբու-Պալասարը, սակայն չկրցաւ արշաւել եգիպտոս, ինչպէս նախորդ ծրագրեր էր։ Ապրիէ փարաւոնը հրաժարեցաւ ռազմական հողերէն, բայց չէր ուզեր, որ Բաբելոնը մնայ Պաղեստինի մէջ։ Երկու մեծ պետութիւններու մէջ ինկած էր Ցուդայի թագաւորութիւնը, որ դարձեր էր միջագգային դաւադրութեանց կեդրոն։ Անոր թագաւորները երերուն քաղաքականութիւն կը վարէին. անոնց պալատին մէջ կար երկու հոսանք՝ կողմնակից եգիպտական և Բաբելոնեան դիմաչերջման։ Եգիպտոսը Ցուդային կ'օգնէր զէնքով, նիւթապէս, որպէսզի դուրս գայ Բաբելոնի դէմ։ Այս դաւադրութիւններուն վերջ դնելու համար էր որ Նաբուգոդոնոսոր IIրդը արշաւեց Պաղեստին՝ Ցուդայի թագաւորութեան և Փիւնիկեան Տիրոս քաղաքի վրայ։ Վերջինս չեչտուած եգիպտական դիմաչերջում ունէր։ 597 թիւին ան գրաւեց Երուսաղէմը պատժեց հրեայ ղեկավարութիւնը, բայց պահեց Ցուդայի պետութիւնը, որ պէտք է ենթարկուէր Բաբելոնի հովանաւորութեան։ Պէտք է խզէր իր կապերը եգիպտոսի հետ։ Բայց այս պայմանները չգործադրուեցան. Ցուդայի պետութիւնը իր առաջին և մեծ թշնամին կը համարէր Բաբելոնը։ Հրեայ տարագիրները, որ հաստատ-

ուեր էին Եգիպտոսի մէջ՝ անգործ չէին. անոնք Ապրիէ փարաւոնի նիւթական և զինական օժանդակութեամբ չարունակ դաւադրութիւններ կը կազմէին Յուդայի պետութեան մէջ ընդդէմ Բաբելոնի և ոտքի կը հանէին դժգոհները։ Յուդայի թագաւորը Զեդեկեան երեք տարի յետոյ Եգիպտական դիմաչրջում ունեցող հասանքի դրդումով փորձեց դուրս գալ Բաբելոնի հովանիէն, բայց 586 թ.ին Նաբուգոդոնոսորը նորէն գրաւեց Երուսաղէմը և գործադրելով Ասարհատանի պատժիչ քաղաքականութիւնը, քանդեց քաղաքը, աւերեց տաճարը և Հրէաները ալ գերի տարաւ Միջագետք։ Այս՝ Բաբելոնի նշանաւոր գերութիւնն է։ Հրէաները մնացին գերութեան մէջ չիսուն տարի. անոնց ազատագրեց և հայրենիք վերադարձուց Կիւրոսը 536 թ.։

Երուսաղէմէն առքը հերթը հասաւ Տիրոսին։ Այդ քաղաքը տասներեք տարի պաչարուած մնաց, բայց ծովէն հաղորդակցութեան մէջ էր Եգիպտոսի հետ, ուրկէ կ'ըստանար կենսամթերք և զէնք։ Երկար պաչարումի մէջ ան՝ նոր կ'օգնէին նաև իր գաղութները և կիպրոսը։ Ի վերջոյ Տիրոսը համաձայնութեան եկաւ Բաբելոնի հետ, ընդունեց վերջինիս հովանին և տարեկան տուրք տալ։

ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Հրէական հարցի լուծումէն առք, որ Բաբելոնի գեկավարութեան առաջ դրուած ամենէն հրատապ հարցն էր, երկիրը կը խաղաղուի, իսկ Եգիպտոսն ալ չի փորձեր միջամուխ ըլլալու Պաղեստին-Սիւրիական գործերուն։ Բաբելոնը կ'ապրի խաղաղ չրջան մը. այս խաղաղութեան մէջ Նաբուգոդոնոսոր կ'ըղբաղուի երկրի վերաչինութեան և չինարարական գործերով։ Իր մեծ պետութիւնը կը բաժնէ նահանգներու, որոնց վրայ կը նչանակէ Բաբելացի կառավարիչներ։ Ամեն նահանգ հարկային միաւորի մը կը վերածուի, որ պէտք է հարկ վճարէր և զօրք տար։ Նաբուգոդոնոսորը միջամուխ չըլլար հպատակ ազգերու ներքին-կրօնական գործերուն։ Տեղական իչխաններուն կ'ենթարկէ իր հսկողութեան. ամենէն վտանգուած վայրերու մէջ զօրք կը պահէ։ Ապա իր ամ-

քողչ ջանքը կը նաւիրէ Բաբելոնը գեղեցկացնելու նոր չէնքերով։ Բազաքը Ասորեստանի իշխանութեան տակ քանիցս աւերուեր էր։ Նաբուգոդոնոսոր Բաբելոնը կ'օգակէ կրկնապարիսպներով։ Բազմաթիւ դուռեր կը միացնեն քաղաքը արտաքին աշխարհին։

Այդ դուռներէն մէկը կոչուեցաւ Իշտար ասուծուհոյ անունով։ Թագաւորը սալայատակեց դէպի մեծ տաճարը տանող պողոտան, որ կը կոչուէր Սրբութեանց պողոտայ։ Բաբելոնը ամբողջովթեամբ վերակառուցուեցաւ. նոր հանրային չէնքեր չինուեցան, պալատներ կառուցուեցան, կամուրջներ անցուցին։ Այս բոլորի հետեւանքով ան դարձաւ արեւելքի առեւտուրի գլխաւոր հանգոյցը։ Հոնկէ կ'անցնէին վաճառականական մեծ ուղիները։ Իրանի բարձրաւանդակէն, Պարսից ծոցէն քանի մը ճամբաներով արեւելքի արտադրութիւնները կ'ուղղուէին Բաբելոն, հոնկէ ալ կը բաժնուէին արեւմուտքի երկիրները՝ Փոքր Ասիա, դէպի Միջերկրական ծով, Եգիպտոս։ Հին կարաւանային մեծ քաղաքները՝ կարկէմիշ, Դամասկոս և Երուսաղէմ նորէն վերստացան իրենց դիրքը Միջազգային վաճառականութեան մէջ։

Բաբելոնի չինարարութեան մէջ Մարդուկ աստուծոյ նուիրուած տաճարը առաջնակարգ նշանակութիւն ունէր։ Անոր կառուցման վրայ աշխատեցան ժամանակի լաւագոյն ճարտարապետները, իսկ իշխանութիւնն ալ լայնօրէն աջակցեցաւ նիւթապէս։ Տաճարի վրայ բարձրացաւ եօթնայարկ աշտարակը, որու եօթներորդ յարկին մէջ գերուեցաւ Մարդուկ աստուծոյ ոսկէ արձանը։ Հիմա ան կը համարուէր ոչ միայն աստուածներէն մէկը, այլ գերագոյն աստուածը. ան էր միայն ճշմարիտ և ամենակարող ստեղծիչը ամեն կենդանի արարածներու, միւս աստուածները անոր ստորադասներն էին, սուրբերը, որոնք իրենց կարողութիւնն ու գործօն դերը կ'ըստանային Մարդուկէն։ Սրբութեանց պողոտան կը միացնէր մայր տաճարը արքայական պալատի հետ։ Կրօնական մեծ տօներուն թագա-

ւորը մեծ չքախմբով և յատուկ արարողութեամբ կ'երթար մայր տաճար՝ չրջապատուած Մարդուկ աստուծոյ քուրմերով։ Պալատը բազմայարկ էր։ Վեր բարձրացող յարկերէն իւրաքանչիւրը քիչ մը աւելի փոքր էր նախորդէն։ Առաջինի տանիքի մէկ մասը երկրորդի համար կը ծառայէր որպէս պատչգամ. ան ամբողջութեամբ ծածկուած էր կանաչներով և ծաղիկներով, որոնք ամեն կողմէն կ'իջնէին պատերուն վրայ և կը ծածկէին։ Ատոնք են Բաբելոնի համբաւաւոր առկախ պարտէզները։

ԱՆԿՈՒՄՆ.— Բայց վերակառուցման և խաղաղութեան չրջանը երկար չտեւեց։ Զագրոչեան լեռներու արեւելեան լանջերուն տեղի ունեցաւ քաղաքական յեղաշրջում մը, որ հիմնովին փոխեց արեւելքի մէջ ստեղծուած ուժերու հաւասարակշռութիւնը։ Հոս իշխանութիւնը Մարերէն անցաւ Պարսիկներուն։ Կիւրոս գլուխ բերաւ այս խաղաղ յեղաշրջումը և հիմք դրաւ Աքէմենեան հարստութեան։ Տէր դառնալով Փոքր Ասիոյ, իրեն ենթարկելով Իրանի բարձրաւանդակի անիշխանական վայրկեանները, ան 538 թ. եկաւ գրաւելու Բաբելոնը։ Նաբուգոդոնոսորի մահէն ետքը՝ Բաբելոնը ինկաւ անիշխանութեան մէջ, որ տեւեց վեց տարի։ Երկրի տէրերը՝ պալատական աւազանին՝ գահ բարձրացուցին Նաբոնիդին (550—538), որ քրմուհիի մը զաւակը էր։ Ան քաղաքական գործերով չէր զբաղուեր, չհասկըցաւ խմաստը արեւելքի լեռնային գօտիի մէջ կատարուող դէպքերու։ Անոր սիրած գործը կրօնական հարցերն էին և աստուածներու հետ կապուած ծէսերը։ Իշխանութիւնը ան յանձնեց իր որդուն՝ Բաղդասարին։ Նաբոնիդը պատուբեան բոլոր կողմերէն և մեծ քաղաքներէն Բաբելոն փոխադրեց տեղական և ազգային աստուածներու արձանները. կը մտածէր նոր կարգ հաստատել անոնց մէջ, աստուածներու յարաբերութեան, ազգակցութեան նոր տեսակէտ մշակել։ Այս պատճառով ան իր դէմ հանեց թէ քրմական դասը, թէ քաղաքներն ու տաճարները, որոնք զրկուեր էին իրենց հովանաւոր աստուածներէն։ Դժգոհութիւնը

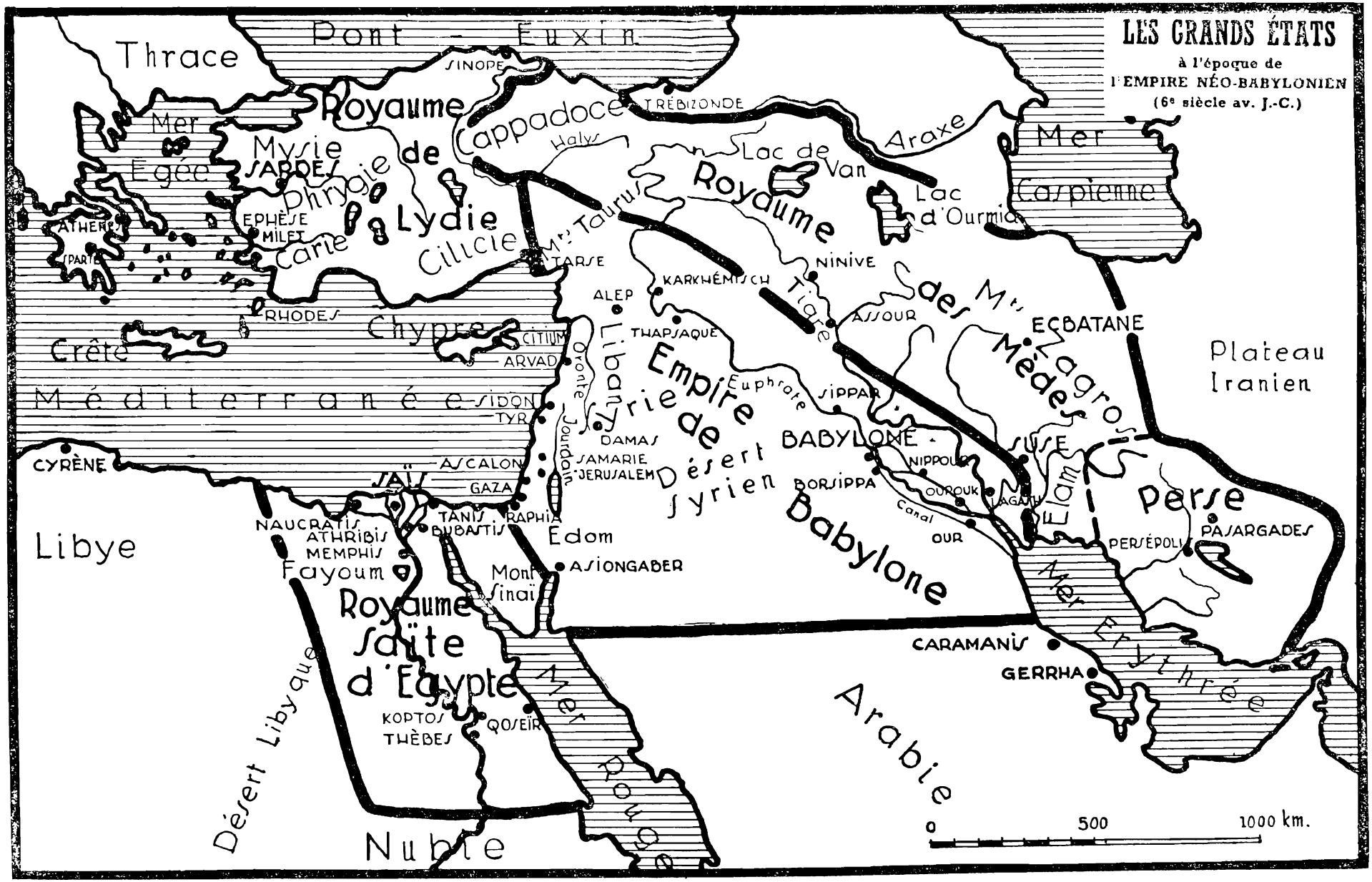
այնքան խորն էր, որ երբ կիւրոս մօտեցաւ Բաբելոնին, գրեթէ ոչ ոք մտածեց անոր դիմադրել, փրկել պետութիւնն ու թագաւորը։ Բաղդասարը սպաննուեցաւ կռուի դաշտին, Նաբոնիդը գերի բռնուեցաւ և Բաբելոնը յայտարարուեցաւ Պարսից մեծ կայսրութեան հայկազնեայ մէկը։

Բաբելոնը սեմականներու կառուցած վերջին պետութիւնն էր։ Անոր անկումով սեմական տարրը այլեւս կը դադրէր քաղաքական ազդակ ըլլալէ, առաջնութիւնը կ'անցնէր հնդեւրոպական արիացիներու ձեռքը։

Է· ԳԼՈՒԽ

ԱՍՈՐԱ-ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

ԿՐՕՆԸ.— Հին հասարակութեանց մէջ կրօնի դերը չատ մեծ էր։ Ան իր դրոշմը կը դնէր կեանքի բոլոր երեւոյթներու վրայ. արուեստը, մարդկային մտածողութիւնը, պետութեան ակզբնական ձեւերը, հասարակական և պետական կազմակերպութիւնները խորապէս ներշնչուած էին կրօնական գաղափարներէն և յաճախ ալ կը ծառայէին անոր։ Ասորա բաբելական կրօնական գաղափարները մշակուեր էին Սումէրներու և Ակադացիներու չրջանակին մէջ և փոխանցուեր անոնց։ Սումէրները կատուցեր էին առաջին տաճարները։ Սումէրական լեզուն մնացեր էր ասորա-բաբելական միջավայրին մէջ իբրեւ կրօնական արարողութեան, ծիսական լեզու, որ միայն տաճարներու մէջ և քրմական դասի կողմէն գործ կ'ածուէր։ Ան սրբազան լեզու էր։ Լեզուի հետ անոնք Սումէրներէն ժառանգեցին ծէսերը, պաշտամունքի, գուշակութեան զանազան խօսքեր, բանաձեւեր։ Սեմական Ակադացիները մշակեր էին կրօնական զգեստաւորման ձեւ մը՝ երկար հագուստներ՝ թէ քուրմերու և թէ աստուածներու համար, զգեստներու հետ երկար ու փաթաթաւոր մօրուք։ Անոնք ալ տեղ գրաւեցին ասորա-բաբելական ծէսերու և արարողութեանց մէջ։ Սումէր-Ակադացիները առաջինն էին, որ որոշ կարգ մտցուցին աստուածներու բազմազանութեան մէջ, ստեղծեցին երրորդութիւններ, կապեցին աստուածները ազգակցական, ընտանեկան կապերով։ Ան ալ անցաւ Բաբելոնին և ապա Ասորեստանին։ Այսպէս՝ Միջագետքի մէջ կը նկատենք ոչ

ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆԱՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

միայն ժողովուրդներու և իշխանութեանց յաջորդականութիւն մը, այլ և մշակոյթի։ Հինը քան մը կը փոխանցէ նորին, նորը կ'ըստեղծագործէ, կը մշակէ հինի ժառանգութիւնը։

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ.— Ինչպէս Եգիպտոսի, այդպէս ալ Միջագետքի մէջ սկիզբները աստուածները կը պատկերացնէին կենդանակերպ, այսինքն կը հաւատային, որ գերբնական զօրութիւնը մարմնաւորուեր է այս կամ այն կենդանիի մէջ. այդ պատճառով ալ կենդանին կը դառնար ոգու կրօղը, կը պաշտուէր, կը համարուէր սուրբ, մաքուր, իսկ այն սպանելը և անոր միսն ուտելը մեղք։ Բայց Միջագետքի մէջ կրօնական այս գաղափարը աստիճանաբար փոխուեցաւ, աստուածները գարձան մարդակերպ։ Միայն թէ գաղափարներու այս հոլովոյթը մէկ անգամէն տեղի չունեցաւ։ Յաջորդեց փոխանցման շրջան մը, երբ աստուածը և ոգիները կը պատկերացնէին կէս կենդանիի և կէս մարդու ձեւով, կամ կը միացնէին երկու կենդանի տալով անոնց մարդու մարմնի որոշ մասերը։ Օրն. կը միացընէին առիւծը արծուի թեւերով և մարդու գլխով։ Այսպիսի երեւակայական կենդանիներու պատկերացումը մեծ տեղ ունէր Միջագետքի կրօնի և արուեստի մէջ։

Ասորա-բաբելացիները բազմաստուածեան էին, բնութեան բոլոր երեւոյթները աստուածներու կամքին արտայայտութիւնը կը համարուէին, ամբողջ բնութիւնը լեցուած էր անտեսանելի ոգիներով, որոնք չար էին և կամ բարի։ Այդ նոյն ոգիներու հզօր ազդեցութիւնը կը նկատուէր անապատի, երկնային մարմիններու, պտղատու ծառերու, արգաստաբեր հողի մէջ։ Աբեւը՝ լոյսի և կերմութեան աղբիւրն էր, ան կեանք տուող ոգի էր. լուսինը իր լրումով, կիսալուսնով և քառալուսինով կը ներչնչէր մարդուն ժամանակի բաժնման գաղափարը, լուսինը գիշերային ճամբորդութեան պահուն կարաւաններու ամենէն վստահելի ուղեցոյցն էր, ասղերը ցոյց կու տային հանգիստի, զբօսնումի ժամանակը, կամ գործի և դադարի և կը պայմա-

նաւորեն անոր աշխատանքը երկիրը, որ առաստութիւն պարգեւողն էր, կը խնամէր, կը անուշցանէր. ջուրը, որ կեանքի աղբիւրն էր կենդանիներու և բոյսերու ծարաւը յագեցնողը։ Այս բոլորը տեղ ունէին Ասորա-Բաբելոնի կրօնական ըմբռնումներուն մէջ։ Այս ոգիները բարի էին, հովանաւոր։ Ասոնց կը հակադրուէին անապատի խորշակը, տաք հովերը, գիշատիչ թռչուններու ոգիները, գազանները, սողունները, մէկ խօսքով չարութեան ոգիները, որոնց կարելի էր յաղթել բարի ոգիներու օգնութեամբ։

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ.— Աստուածներու և ոգիներու բազմազանութիւնը կը մթցնէր անոնց մէջ խառնաչփոթութիւն։ Բուրմերը, ժամանակի գիտունները և աստուածային գործերուն լաւածանօթները՝ աստիճանաբար աստուածներու մէջ կարգ մտցուցին, դասաւորեցին, ազգակցութիւն ստեղծեցին, ոմանց բարձրացուցին՝ առաջին աստուծոյ աստիճանին, միւսները ստորադասեցին անոր։ Աստուածութիւններու դասաւորման մէջ իբրեւ օրինակ կը ծառայէր մարդկային հասարակութիւնը, ընտանիքը։ Մարդիկ աստուածները կը կերտէին «ըստ իրենց պատկերին»։ Մշակութեան երրորդութիւններ։ Ասոնց մէջ ալ բարձրացաւ աստուածներէն մէկը, որուն յատկանիշներն աւելի ընդհանուր էին և որու հետ որոշ կապերով չաղկապուած էին երրորդութեան միւս անդամները։ Այդ առաջին աստուածն կը վերագրէին բոլոր մեծ գործերը, արարչագործութիւնը, տիեզերածնութիւնը։ Այսպէս՝ աստուածներու չուրջ կ'ըստեղծուէին պատմութիւններ, առասպելներ, կը պատմէին անոնց ծագման, չար ոգիներու դէմ մղած կռիւներու, անոնց գործերու մասին։ Առաջ կու գար դիցաբանութիւնը։

ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Տիեզերքը — ըստ իրենց հաւատքին — ստեղծուեր էր և կը կառավարուէր առաջին երրորդութեան ուժերով և իմաստութեամբ։ Տիեզերքի հայրը Անու աստուածն է, Էնլիլը՝ երկրի, օդի աստուածը, Էա՝ ջուրինը։ Էա միաժամանակ գիտութեան, արուեստներու և արհեստներու ստեղծողն է ու հովանաւորը։ Ան է,

որ մարդուն սորվեցուց գիտութիւն և արուեստ։ Այս երկրորդութիւնը պայքարեր է նախնական Քաոսի դէմ, որ անկարգութեան, խաւարի ոգին էր։ Կառուցեր է տիեզերքը, ստեղծեր է մարդը, այծինքն կարգ և կանոն է մըտցուցեր Քաոսին մէջ։ Այս երրորդութեան օգներ է Մարդուկը, որ Համուրաբիի ժամանակ յայտարարուեցաւ Բաբելոնի առաջին աստուածը։ Եւ այն բոլոր տիեզերաչէն գործերը, որ սկզբնապէս կը կապէին առաջին երրորդութեան անուան հետ, համարուեցան միայն Մարդուկի ըրածը։ Մարդուկը իր արիւնը կու տայ, որպէսզի էան ստեղծուէրէ, ձեւաւորէ մարդը և կենդանին։ Էան Մարդուկի արիւնով կը չաղախէ հողը, երկիրը և ի՛ըսկզբնաւորէ կենդանական և մարդկային հասարակութիւնը։ Այսպէս՝ աստրա-բաբելական քրմական դեկավար չրջանակին մէջ կը մշակուի այն տեսակէտը, թէ մարդն ունի իր մէջ աստուածայինը և նիւթականը։ Էան կը ներկայացուէր ձուկի մարմինով և գլուխով, որուն ներքեւ թագնուած ունէր մէկ ուրիշ՝ մարդու մարմին ալ։ Ցերեկը ան կ'ապրէր մարդկանց մէջ, կը սորվեցնէր հող մշակել, զարգացնել ոգեկան ուժերը, գիչերը կը սուզուէր ծովին մէջ։ Ան երկակենցաղ էր։ Անոր պաչտամունքը առաջացաւ ծովամերձ չրջանի բնակչութեանց մէջ, Սումէրներու մօտ, որոնք իրենց ապրուստը կը հայթայթէին ձկնորսութեամբ, վաճառականութեամբ։

Բ. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ.— Երկնային լուսատուներէն կազմուած էր երկրորդ երրորդութիւնը։ Անոր մէջ լուսնի աստուածութիւնը առաջին տեղը կը գրաւէր, ան կը կոչուէր Սին, անոր խորհրդանիչը կիսալուսինն էր։ Սինը երկու զաւակ ունէր՝ Շամաշը որ արեւի աստուածն էր, ան կը պատկերացնէին սկաւառակի ձեւով, որուն մէջ գծագրուած էր մէկ մեծ աստղ։ Անոր պաչտամունքը տարածուած էր արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն մէջ, մանաւանդ վաչկատուն սեմականներու։ Եգիպտացիները, Հրէները նոյնպէս կ'աստուածացնէին արեւը և սկաւառակի ձեւով կը պատկե-

բացնէին։ Արեւ աստուածութեան չուրջը կ'ըստեղծուէր զանազան պատմութիւններ, որոնց մէջ կ'երեւար և անոր բարութիւնը և գերբնական ուժը։ Ան թեւաւոր արեւ է, արդարութեան սերմանողը։ Համուրաբին անկէ հրահանգ կ'ըստանար օրէնքներու ժողովածուն կազմելու։ Մինի երկրորդ զաւակը՝ Վհնուսճ էր, Իշատար աստուածուհին. ան բարեգութ է, բարեչնորհ աստուածուհի է, որուն երբեմն կը ներկայացնեն իբրեւ աստղ, բայց աւելի յաճախ կնոջ մարմնով՝ կանգնած երկու առիւծներու վրայ։

ՀԵՐՈՍՆԵՐ ԵՒ ԿԻՍԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐ.— Բացի այս գլխաւոր երրորդութիւններէն Սումէր-Ակադացիները և Բաբելոնը ունէին բազմաթիւ երկրորդական աստուածներ, որոնք ոեւէ երկնային մարմին մը կամ բնութեան ոեւէ երեւոյթ մը կը մարմնացնէին։ Բացի աստուածներէն Միջագետքի բնակիչները յատուկ պաշտամունք ունէին հերոսներու, առասպելական թագաւորներու, հովանաւոր ոգիներու հանդէպ, որոնց մասին հիւսեր էին պատմութիւններ։ Կիսաստուածներու, հերոսներու մասին եղած այս պատմութիւնները ցոյց կուտան թէ ինչ գիծեր, նկարագրի ինչ յատկութիւններ սիրելի էին Սումէրներուն, Բաբելացիներուն. ինչի հանդիլ կը ջանային։ Այդ հերոսներու, թագաւորներու մէջ յաճախ մարդկայինը չքացած էր, ամեն ինչ անոնց մէջ վիպական բնոյթ էր ստացեր։ Այդպիսի կիսաստուած էր Թամուզին։ Անոր տարբերակները մենք կը տեսնենք Փիւնիկեցիներու մօտ, ուր կը կոչուէր Ադոնիս, Եգիպտացիներու մօտ, ուր կը կոչուէր Օզիրիս։ Թամուզին մեռնող և յարութիւն առնող բնութեան պաշտամունքն էր։ Թամուզի հետ աներտօրէն կը կապուի կին աստուածութեան գաղափարը. ան Իշատար է։ Իշտարը կը կորսընցնէ Թամուզը և կ'երթայ կ'որոնէ, ստորերկրեայ աշխարհին մէջ, որ մահուան թագաւորութիւնն է։ Ատոր հետեւանքով երկրի վրայ կեանքը կը դադրի, բուսականութիւնը կը թառամի։ Իշտարը՝ ձօթ դռներով, ձօթ պարիսպներով կանցնի, կ'ազատէ Թամուզը և կը բերէ եր-

կիր։ Անոնց վերադարձով բովանդակ բնութիւնը նորէն կենդանութիւն կ'ըստանայ, կը ծաղկի։ Կեանքը յարութիւն կ'առնէ։ Այս դիւցավէպը կրնար առեղծուիլ երկրագործ հասարակութեան մէջ, որու գործը բնութեան հետ է և որ կը սնանի բնութեան բարիքներով։

ԳԻԼԳԱՄԻՇԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ.— *Սումէրական ծագում ունի պատմութիւն մը, որ յետոյ բազմաթիւ դրուագներով, փոփոխակներով տարածուած էր սեմական ժողովուրդներու մէջ։ Գիլգամիշը ըստ աւանդութեան եղեր է Ուրուկի թագաւորը, Նին-Սուն աստուծոյ որդին։ Ան «երեք հատուդով աստուածային էր, մէկ հատուդով մարդ»։ Աստուածները անոր վրայ բազմաթիւ պարտականութիւններ կը դնեն, որ լրիւ կը կատարէ։ Ան կը յաղթէ Մայրիներու թագաւոր Հումաբային։ Գիլգամիշը կը մերժէ Իշտարի սէրը. վիրաւորուած աստուածուհին անոր դէմ կը ղրկէ կատաղի ցուլ մը. Գիլգամիշը պարտութեան կը մատնէ ցուլը. յետոյ իր ընկերոջ Էուկիդուլի հետ կը չրջի ամբողջ աշխարհը, կը վարէ արկածախնդիր կեանք մը։ Ընկերոջ մահէն յետոյ ան կ'իջնայ ստորերկրեայ աշխարհը փնտռելու մտերիմը։ Բայց կը հանդիպի միայն անոր ստուերին. վերջինս կը պատմէ անոր մեռելներու տխուր բախտի մասին, կը տեղեկացնէ թէ ինչ կ'ըսպասէ ամեն մահկանացուի՝ մահէն ետքը։* Էնոլարը ցոյն տխուր, անմխիթար բախտին պիտի արժանանայ, խաւարի մէջ պիտի ապրին։ Այս բանի մէջ չկայ տարբերութիւն ազնուականի եւ հասարակի մէջ։ Ամեն ինչ եւ ամեն մարդ փոշիանալու է։

Գիլգամիշը դուրս գալով ուրուականներու աշխարհէն կը չանայ ձեռք բերել անմահութեան հրաշագործ միջոցները, որոնք մարդը միշտ երիտասարդ պահելու պիտի ծառայեն։ Երկար որոնումներէ ետք ան կը գտնէ անմահութեան գաղտնիքը, բայց օձը կը յափշտակէ անկէ այդ և Գիլգամիշն ալ կ'երթայ ապրելու ուրուականներու, խաւար աշխարհի մէջ։

Գիլգամիշի առասպելը չատ բնորոշիչ է ասորա-բաբե-

լական կրօնի տեսակէտէն. ան կրօնի մէջ մեծ գաղափարներ, բարոյական թելադրանքներ չի դներ, հատուցման և հանդերձեալ կեանքի գաղափարը չունի, ինչպէս ունէին Եգիպտոսի և հրէաներու կրօնը կամ Զրադաշտի ուսմունքը: Կեանքը կը վերջանայ մահով, իսկ մահը մեզ կը տանի խաւար և ստուերներու աշխարհ մը, ուր բոլոր մահկանացուները, հարուստ թէ աղքատ, տէր և ծառայ, թագաւոր և հպատակ, յաւիտենական կորուստի, մահուան պիտի մատնուին:

ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ՏԵՆՉԸ.— Նոյն Գիլգամիշի հետ կապուած երկրորդ վէպը չի հաշտուիր մարդու այս տխուր բախտի հետ և անմահութիւն կ'որոնէ. կը գտնէ զայն կախարդութեանց մէջ, բայց օձը կը յափշտակէ մարդոց անմահութեան միջոցները: Եգիպտոսի քրմական դասը անմահութիւնը կապեց մարդու հանդէս բերած առաքինութիւններու հետ, ան հատուցումն է, որ կ'ըստանայ այս կեանքի մէջ առաքինաբար ապրող մարդը: Ասորա-բաբելական կրօնը այս բարձրութեան չհասաւ: Ասորա-բաբելական կրօնը չի ճանչնար վերջին դատաստանի գաղափարը, որ աստուածներու վարձատրութիւնն է մարդկանց այս երկրաւոր կեանքի համար: Ան չունի արդարութեան և մեղքի գաղափարը: Ամեն չարիք կը պատժուի այս աշխարհի մէջ. այդ պատիժն ալ կը հասկնային չատ թանձրացած, չօչափելի ձեւով՝ հիւանդութիւն, աղքատութիւն, մարմնական պակասութիւն: Ասորա-բաբելական թագաւորները և ազատ մարդիկ իրենց ազօթքներու մէջ կը խնդրէին Աստուածներէն «երկար կեանք, ուրախ օրեր, գործի յաջողութիւն», միայն աշխարհային ցանկութիւններ, իսկ հանդերձեալ կեանքի մասին չէին հոգար:

ՋՐՀԵՂԵՂԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ.— Եթէ Գիլգամիշի վէպը անմահութիւն որոնող մարդու պատմութիւնն է, ուրեմն Ջրհեղեղի վէպը մարդոց՝ աստուածներու դէմ կատարած ընդվզումի պատմութիւնն է: Աստուածները կը որոչեն մեզքերուն համար՝ ոչնչացնել մարդկային ցեղը: Բայց անոնց-

մէ մէկը կը յայտնէ Ֆիսուէրոսին, որ նաւ կը բարձրանայ իր ամբողջ ընտանիքով, բոլոր կենդանիներէն մէկական զոյգ վերցնելով հետը։ Ջրհեղեղը կը չարունակուի վեց օր, եօթերորդ օրը նաւը կ'իջնայ լերան մը վրայ։ Ֆիսուէրոսը դուրս կու գայ նաւէն, զոհ կը մատուցանէ աստուածներուն, ինք և իր ընտանիքը կը չարունակեն սերնդագործել և լեցնել աշխարհը։ Աստուածները դժկամութեամբ թէև, բայց կը հաչտուին անոնց ազատման և նոյնիսկ Ֆիսուէրոսին անմահութիւն կը պարգեւեն։

Այս առասպելավէպը մասամբ բնական հիմքեր ունի. ան անդրադարձումն է Միջագետքի մէջ յաճախ կրկնուող յորդուններուն, որու ընթացքին Եփրատի և Տիգրիսի ջուրերը կը հեղեղէին ամբողջ Միջագետքը և կը ոչնչացնէին բուսական և կենդանական աշխարհը, ինչպէս և մարդիկը, գիւղերն ու քաղաքները։ Աւելի ուշ՝ այս առասպելավէպը իւրացուցին Հրէաները և անոր վրայ կառուցին տիեզերաչինութեան մասին ամբողջ վէպ մը բազմաթիւ գործողութիւններով, որուն մէջ առաջինը՝ տիեզերածնութեանն է նուիրուած, վերջինը՝ տիեզերական աւերումին, ջրհեղեղին։

ԳԼԱՒԻՒՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Սումէրներու քաղաքական հզօրութեան չրջանին Էնլիլը առաջին տեղը կը գրաւէր։ Գիտենք, որ սումէրական ամեն քաղաք իր աստուածն ունէր. Էնլիլը համասումէրական աստուած էր։ Անոր ուխտի կուգային սումէրական բոլոր պատէհները, նուէրներ կը բերէին, զոհեր կը մատուցանէին։ Անոր համա-սումէրական արժէքը ի նկատի ունենալով է, որ երբ քաղաք մը ուժեղնար, իշխէր միւսներու վրայ, անպատճառ կը ջանար գրաւել Էնլիլ աստուծոյ տաճարը։ Այս բանը անոր տիրապետութեան կուտար օրինականութիւն և հեղինակութիւն։ Բաբելոնի հզօրացումով և առաջնութիւն ստանալովը՝ Մարդուկ աստուածը գրաւեց անոր տեղը։ Ան համապետական աստուած դարձաւ։ Մարդուկը կը հանդուրժէր ուրիշ աստուածներուն, բայց անոնցմէ բարձր ինք պէտք է ըլլար։ Արդէն տիեզերածնութիւնը, մարդու

ծագման հարցը կը կապուէր անոր հետ։ Իսկ Ասորեստանի գերիշխանութեան չրջանին Ասուր աստուածը յայտարարուեցաւ առաջին և գերագոյն աստուած։ Ան էր, որ կառուցեց Ասորեստանի պետութիւնը, յաղթութիւններ պարգեւեց թագաւորներուն։ Անոր կողքին իշտարն ալ դարձաւ մեծ աստուածուհի, արգասաբերութեան, առողջութեան ինչպէս և յաղթանակներու պարգեւողը։

ԱՍՈՒՐ ԱՍՏՈՒԱԾԸ.— Ասորեստանի աստուածները խիստ են, ուզմասէր, անզիջող։ Ասուր աստուածը կը ներչնչէր թագաւորներուն և իր բանակին ըլլալ անողորմ պարտուածներու նկատմամբ, կոտորել զանոնք, չխնայել ոչ ոք և ոչինչ։ Ասորեստանի նուաճող թագաւորները Ասուր աստուծոյ պաշտամունքը կը փորձէին դարձնել համապետական, պարտադիր բոլոր հպատակ ժողովուրդներու համար. այդ նպատակով ալ անոնք կ'ուսերէին տեղական, գրաւած երկիրներու աստուածներու տաճարները, կ'ուսերէին անոնց հարստութիւնները և աստուածներու արձաններն ալ գերի կը տանէին։ Բայց ասուրներու փորձն անյաջող անցաւ. Ասուրի պաշտամունքը համապետական չըլլարձաւ. ան չբռնեց տեղական աստուածներու տեղը, չդագաղնացաւ, չդարձաւ ժողովուրդներուն միացնող, հաւաքող գործօն, կայսրութեան անկումէն ետքը, Ասուր աստծու պաշտամունքն ալ վերջ գտաւ։

Բաբելոնի երկրորդ կայսրութեան ժամանակ նորէն Մարդուկն է, որ առաջնութիւն կ'ըստանայ. անոր համար կը կառուցուի արեւելքի ամենէն գեղեցիկ տաճարներէն մէկը։ Նաբոնիդը, որ աւելի չուտ քուրմ էր քան թագաւոր, կ'ուզէր իր պետութեան բոլոր ժողովուրդներուն աստուածները ենթարկել Մարդուկին. ուստի Բաբելոն կը հաւաքէ բոլոր աստուածներու արձանները և կը յայտարարէ Մարդուկը իբրեւ գերագոյն աստուած, միւս աստուածները միայն անոր ուժերու արտացոլումն էին։

Բայց բոլոր քաղաքներու, ժողովուրդներու քրմական դասը, որ զրկուեր էին իրենց դիրքէն, նիւթական հարստ-

տութենէն, այս իսկ պատճառով, Բաբելոնի անկման ժամանակ ողջունեցին կիւրոսը իբրև երկրի իրաւական տէրը, որ Մարդուկէն ու միւս աստուածներէն ստացած էր իր յաղթանակը։

ՄՈՒՆԵՂՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— Մեռելներու պաշտամունքը, որ եգիպտոսի մէջ այնքան զարգացած էր, մեծ տեղ չէր գրաւեր ասորա բաբելական կրօնի մէջ։ Անմահութեան և վերջին դատաստանի գաղափարը անծանօթ էր անոնց։ Ատոր հետեւանքով ալ այս երկու ժողովուրդներու բարոյական գաղափարներն ալ տարբեր ուղղութեամբ ընթացան։ Ջուներալով ոչ արդարութեան, ոչ հատուցման ու վերջին դատաստանի գաղափարը, ասուրա-բաբելացիք կապուած մնացին այս աշխարհի բարիքներուն, անոր ուրախութեան. աստուածներէն կը խնդրէին միայն երկար կեանք և ուրախ օրեր։ Եգիպտացիին համար այս աշխարհի բոլոր բարիքները անցողիկ էին, միայն ոգեկան արժէքներն էին յաւիտենական։ Անոնց մէջ մշակուեցաւ մարդկային առաքինութիւններու և անհատական պատասխանատուութեան գաղափարը։ Անոնք կը հաւատային թէ՛ կայ աստուածային արդարութիւնը, մարդը պարտաւոր է ապրիլ անոր հրահանգներով. իր կեանքի չար ու բարի գործերուն համար պատասխանատու էր Օսիրագոյնի առջեւ. առաքինութիւնը պիտի ապահովէր յաւիտենական կեանք։ Այս գաղափարները չունէին Ասորա-Բաբելացիները. որով և մեռելներու ապագայի մասին չէին մտահոգուեր։ Վաչկատունները իրենց մեռելները չէին փոխադրեր մէկ տեղէն միւսը, և չէին հոգար գերեզմաններ ունենալու համար։ Յետագայ նստակեացներու թաղման ձեւերն ալ պարզ էին։ Մեռածի մարմինը կը թաղէին ալիւեայ պատերով փոսերու մէջ, անոր հետ կը դնէին քանի մը անօթներ կը հաւատային, որ մեռնելէն ետքը մարդոցմէ կը մնայ ատուեր մը միայն, ուրուական մը, որ կ՚երթայ բնակիլ Ներգալ աստուծոյ մօտ։ Ան հոն կը դառնայ չարութեան ոգի, որմէ պէտք է զգուշանալ։ Անկէ կարելի է ազատուիլ թա-

լիմանների, կախարդութեամբ կը հաւատային, որ մարմինն ալ, հոգին ալ պիտի ոչնչանան, ոչ մէկ մահկանացու կրնայ ազատուիլ այս անյոյս և տխուր ճակատագրէն։

ՔՐՄԱԻԹԻՆԸ. — Ասորա-բաբելական կրօնը ունէր կազմակերպուած քրմական դասը, ան մեծ դեր կը խաղար Միջագետքի հասարակութեան մէջ. ոչ միայն կ'ըսպասարկէր աստուածներուն, այլ և կը ղեկավարէր հասարակութեան միտքը, կը մշակէր գիտական տեսութիւններ, կը մեկնաբաներ բնութեան երեւոյթները, աստղագուշակութեամբ կ'ըզբաղէր, որմէ ասոր ճանաչութեամբ սկիզբ պիտի առնէր գիտական աստղագիտութիւնը։ Քրմական դասէն դուրս կուգային բժիշկներ, որոնք կախարդութեամբ կը բժշկէին հիւանդները։ Անոնք կը մշակէին գիրն ու գրականութիւնը։ Տաճարական դպրոցներու մէջ կը պատրաստուէին դպիրները։ Այս պատճառներով քուրմերու ազդեցութիւնը, հեղինակութիւնը չատ մեծ էր հասարակութեան մէջ։ Անոնք կը համարուէին գերբնական զօրութեանց տէր, կախարդներ, որոնց հետ լաւ պէտք էր վարուիլ՝ իրենց թշնամութիւնը չգրգռելու համար։ Անոնք աստուածներու կամքը իմացողներն էին։

Քրմական դասը կը բաժնուէր քանի մը մասի։ Առաջին մասը անմիջականօրէն կապուած էր աստծուն, զոհեր կը մատուցանէր, աղօթքներ կ'ընէր, աստուծոյ պատգամները կը յայտնէր թագաւորին, իշխաններու։ Ան է, որ քրմապետի նախագահութեամբ կրօնական արարողութիւններ կը կատարէր. յատուկ տօներուն տաճարէն դուրս կը հանէր աստուծոյ արձանը և հանդիսաւոր թափօրներ կը կազմակերպէր։ Երկրորդ մասը գուշակներն էին. ասոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին ժողովուրդին վրայ, արքունիքի մէջ։ Միջագետքի մէջ կը հաւատային, որ մարդկային բոլոր արարքները, երազները, գործերը կարիք ունին մեկնաբանութեան, գուշակութեան։ Պատերազմ մտնելէն առաջ, ճանապարհորդելէն առաջ, կարաւանները ուղարկելէն առաջ պէտք էր հարցնել, իմանալ աստուածներու կամքը։

Ասոնց համար էին գուշակները, որոնք աստուածոյ և ոգիներու հետ հաղորդակից էին, կը հասկնային ասոնց կամքը և կը յայտնէին իրենց դիմողներուն։ Ասոնք ոչ միայն գիտէին աստուածներու պատասխանները, այլ և շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունէին քաղաքական կացութեան, միջազգային դէպքերու մասին, ինչպէս մեծ առեւտրական չուկաներու և ուղիներու մասին։ Անոնք լաւապէս ծանօթ էին պալատական կեանքին, զօրքին և զօրականութեան։ Այս բոլոր ծանօթութիւնները անհրաժեշտ էին այս կամ այն չափով ճշգրիտ պատասխաններ տալու համար։ Անոնք՝ այս կերպ կ'ազդէին թագաւորներու, զօրքի և ժողովուրդեան վրայ և կը խաղային քաղաքական դեր։

Երրորդ մասն ալ կ'ըզբաղուէր տաճարական հարստութիւնը կառավարելով։ Տաճարը մէկ մեծ կալուածատիրութիւն էր։ Անոր հարստութիւնը կազմուած էր հաւատացեալներու նուիրաբերութեամբ, ուխտաւորներու տաճարին փոխ տուած դրամներով։ Թագաւորները կը նուիրէին տաճարներուն հողեր, չէնքեր, անասուններու հօտեր, յաղթ պատերազմներէն վերադարձին՝ կը նուիրէին աւարի մէկ մասը։ Յաճախ՝ հաւատացեալները իրենց հարստութեան մէկ մասը իրրեւ աւանդ՝ պահ կու տային տաճարին, անոր չտեմարանները շատ աւելի ապահով էին, քան իրենց տուները։ Տաճարական հարստութեան մէկ մասը կը ծառայէր քրմական դասի ապրուստին, մաս մըն ալ բաժին կը հանէին աղքատներուն, որբերուն և այրիներուն։ Մեծ տաճարներուն կից գոյութիւն ունէր քրմական դպրոց, ուր կը պատրաստուէին դպիրներ, քրոջէտ պաշտօնեաներ, պաշտպայ քուրմեր և տաճարական սպասաւորներ։ Անոնք կը սորվէին սեպագրի գործածութիւնը, տաճարական ծէսերն ու արարողութիւնները. բժշկութիւն որ կապուած էր կախարդութեան հետ. աստղագիտութիւն, որ կապուած էր գուշակութեան հետ։ Տաճարի հարստութեան մէկ մասն ալ այս դպրոցներու վրայ կը ծախսուէր։ Բայց անոր մեծ մասը կը վաճառուէր. տաճարը մասնակից կ'ըլլար երկրի

առևտրական ձեռնարկներուն. իր չափարաններու հարըստութիւնը չուկայ կը հանէր, կը գնէր նորէն վաճառելու համար։ Բրմական և տաճարական կարգի կարաւանները աւելի ապահով էին, որովհետեւ կը գտնուէին աստուածներու հակողութեան տակ։

ԳԻՐ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Ասուրա-Բաբելացիք կը գրէին աղիւսներու վրայ. անոնք ունէին սեպագրեր. թողեր են հարուստ գրականութիւն։ Անոնք կը գրէին եղեգեայ սուր գրիչներով։ Որպէս գրութեան նիւթ անոնք ունէին նաև կաւին, փայտը և պապիրուսները, բայց մուրհակները, արքայական հրամանները, դիւանական վաւերաթղթերը, օրէնքները և աստուածներուն նուիրուած երգերն ու աղօթքները անոնք կը գրէին աղիւսներու վրայ։ Աղիւսներու վրայ կը գրէին երբ թաց էին և կարելի էր գրիչներով գիծեր քաշել. ետքը կը չորցնէին կամ կը թրծէին և կը պահէին յատուկ պահարաններու մէջ։ Աղիւսը կը գրէին բոլոր կողմերով, որու հետեւանքով մէկ աղիւսը երբեմն քանի մը տասնեակ և մինչեւ հարիւր տող կ'ունենար։ Գրուած այս աղիւսները կը պահէին սովորաբար տաճարներու մէջ, ուր կը դրուէին աստուածներու հովանիին տակ։ Ուսումնասէր թագաւորներն ալ իրենց պալատներու մէջ կը կազմէին գրադարաններ։ Թէ տաճարները և թէ պալատները կը պահէին աստուարաթիւ գրչագիրներ։

Սեպագիրի հնարիչները Սումէրներն էին. անոնցմէ վերցուցին Բաբելացիները։ Վերջիններէն ալ ընդօրինակեցին Ասուրները, եւ հետագային տարածուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի չատ մը ժողովուրդներու մէջ։ Սեպագրերու հետ միաժամանակ բաբելական լեզուն ալ տարածուեցաւ ամբողջ արեւելքի մէջ և դարձաւ միջազգային լեզու։ Թէ սեպագրերը և թէ եգիպտական տաճարական գրութիւնները պատկերագրութիւններ էին, միայն Սումէրներու մօտ գրութեան նիւթի և գրչութեան ձեւի հետեւանքով պատկերագրերը աստիճանաբար կորսնցուցին իրենց կապը ա-

ստարկայի, կենդանիներու, պատկերներու հետ։ Գրութիւնը ստացաւ պայմանական իմաստ. երբեմն ան ցոյց կուտար առարկայ մը երբեմն հնչիւն մը, երբեմն ալ գաղափար մը։ Այս ուելի դիւրին ձեւն էր մարդկային մտքերու արտայայտութեան, քան եգիպտական պատկերագրերը։ Ասոր հետեւանքով ալ դիւրութեամբ տարածուեցաւ թէ սեմական և թէ փոքր Ասիական ծագում ունեցող ժողովուրդներու մէջ։

Գրութեան այս ձեւը Սումէրներէն անցաւ Միջագետքի սեմական ժողովուրդներուն։ Բայց անոնք ժառանգուելիւն ստացան նաև Սումէրներու գրականութիւնը՝ վէպեր, առասպելներ, հոգեւոր երգեր, դիւցաբանութիւն։ Սեմականները ասոնց վրայ աշխատեցան, վերապատմեցին իրենց լայատուկ ձեւով՝ համապատասխան իրենց նկարագրին, ապա գրի անցուցին, կամ արտագրեցին և իրենց լեզուով ստեղծեցին մեծ գրականութիւն։ Այդ գրականութեան նիւթը չատ բազմազան է, բայց գլխաւորապէս կրօնական։ Հոն կարելի է գտնել անհատական խոր ապրումներով աղօթքներ, կախարդական բանաձեւեր, գուշակութիւններ, դիւցաբանական գրուածքներ, բանաստեղծութիւններ, փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ և պատմութիւններ։ Այս պատմութիւններէն և առասպելներէն ներչնչուեր են ասուրա-բաբելական արուեստագէտները իրենց արձանագործութեան, քանդակներու և նկարչութեան համար. նըկարեր են, քանդակներ, զարդարեր են պալատներն ու տաճարները։

Ասորա-Բաբելացիները կը հաւատային, որ երկնային մարմինները կը ներգործեն մարդու վրայ, կ'որոշեն անոր բախտը, ապագան։ Եւ այդպէս կը մտածէին, որովհետեւ աստղերը կը համարէին ոգիներու բնակավայր։ Եւ թէ անոնք ալ բնութեան բոլոր երեւոյթներու նման իրենց կեանքն ունին։ Ամեն արարած ծնուած է աստղի մը տակ և ներքին, անքննելի կապ մը կայ մարդու և աստղերու մէջ։ Այս հիման վրայ կը մշակուէր ամբողջ գիտութիւն

մը՝ աստղագուշակութիւն, որոշելու համար անոնց չարժուհները, լոյսի փոփոխութիւնը, անոր ազդեցութիւնը մարդու բախտի վրայ։ Աստղերու վրայ իրենց ըրած դիտողութիւնները կը ցուցակագրէին տաճարներու մէջ, պիւսատախտակներու վրայ, կը նկարագրէին աստղագիտական նշանաւոր դէպքերը, որով աստիճանաբար աստղագուշակութենէն Բաբելոնի գիտունները կ'անցնէին աստղագիտութեան։

Կախարդութիւնը չատ մեծ դեր կը կատարէր ասորաբաբելական հասարակութեան մէջ։ Կախարդն ալ ամենէն ազդեցիկ դէմքն էր այդ հասարակութեան։ Ան ընկերային մեծ գործ կը կատարէր՝ վերցնելով չարիքը, կուռելով չար ոգիներու դէմ։ Ասոր համար կախարդն ունէր չարութեան դէմ կռուելու պաշտնի, իրեն միայն յայտնի միջոցները։ Ան կը գործէր աղօթքներով, հմայութեամբ, զանազան բանաձեւներով, որոնցմով կը կապէին չար ոգին կամ կը հակազդէին անոր չարութեան։ Կախարդութեան հետ կը կապուէր բժշկութիւնը։ Հասարակութեան մէջ այն մտայնութիւնը կ'իշխէր, որ մարդու մարմինն ալ ոգիներու տուն է, անոնց բնակարանը։ Հոն բոյն կը դնեն երբեմն չար ոգիներ. կը քայքայեն մարդը, մահ կը պատճառեն անոր։ Կախարդի և բժիշկի գործն է՝ այդ չար ոգիները դուրս ընել մարդու մարմինէն՝ աղօթքներով, սպառնալիքներով, զանազան դեղերով և հմայութեամբ։

ԱՐՈՒԵՍՏՔ ԵՒ ՏԱՃԱՐՆԵՐ.— Սումէր-ակադական և ասորա-բաբելական ամեն քաղաք ունէր իր տաճարը. ան կառուցուած էր արհեստական կամ բնական բլուրներու, բարձրանիստ վայրերու վրայ, գետերու հեղեղումներէն հեռու մնալու համար։ Տաճարը նուիրուած էր հովանաւոր աստուծոյ կամ տեղական սուրբին, ան ուխտատեղի էր հաւատացեալներու համար։ Քառանկիւնի չէնք մըն էր՝ պարիսպներով շրջապատուած։ Ընդարձակ գաւիթի կեդրոնը կը գտնուէր զոհաբերութեան սեղանը։ Սրբավայրը, ուր դրուած էր աստուծոյ արձանը, փոքրիկ չէնք մըն էր. եր-

քեմն միայն տաճարկու մեծր երկարութեամբ և հինգ մեթրը լայնութեամբ։ Աստուածներու հանգստութեան այս անկիւնը քիչերուն միայն մատչելի էր՝ քուրմերուն և թագաւորին։ Վերջինս աստուծոյ այցի կուգար միայն մեծ տօներուն կամ պատերազմի մեկնելէն առաջ՝ խնդրելու աջնոր օգնութիւնը. պատերազմէն ետքը՝ չնորհակալութիւն յայտնելու տարած յաղթանակի համար և նուիրելու տաճարին բերած աւարէն մաս մը։ Տաճարի անքաժանելի մասը կը կազմէր եօթ յարկանի աշտարակ մը կամ զիգուրադը։ Ան չատ բարձր չէնք մըն էր։ Բորսիպայի աւերուած աշտարակը՝ հիմա ալ կիսաքանդ դրութեան մէջ քաւասուն մեթր բարձրութիւն ունի։ Բաբելոնի աշտարակի միայն առաջին յարկն է մնացեր և ինչուն մեթր չրլագիծ ունի։ Անչուշտ այս զիգուրադներն են, որոնց չուրջը հիւսուած է Աստուածաշնչի «Բաբելոնի աշտարակաբնութեան» պատմութիւնը և անոր հետ է. որ կը կապուի մարդկութեան լեզուներու ծագումը և ժողովուրդներու բաժանումն ցրուիլը ուրիչ վայրեր։ Աշտարակի իւրաքանչիւր յարկը նուիրուած էր առանձին աստուածութեան և ներկուած էր տարբեր գոյներով։ Ամեն յարկ նախորդէն քիչ մը փոքր էր, նեղ։ Աշտարակը կը բարձրանայինմէկ ընդհանուր վերելքով, քովընտի կառուցուած աստիճաններով։ Ամենէն բարձր յարկը ոսկեզօծ էր, հոն կառուցուած էր մատուռ մը, սրբատեղի, ուր գետեղուած էր ոսկիէ սեղան մը և մահճակալ մը՝ աստուածներու համար։ Հոն պաշտամունք կ'ընէին. հոն մուտք ունէին միայն քուրմերն ու թագաւորները։ Բաբելոնի աշտարակի եօթնեորդ յարկը կը բնակէր Իշտար աստուածուհին։

Բայց աստրա-բաբելական տաճարները ոչ իրենց գեղեցկութեամբ, ոչ ալ ներքին զարդարանքներով, պատկերներու ու քանդակներու ճոխութեամբ չէին կրնար հաւասարիլ եգիպտական տաճարներու հետ։

ՊԱԼԱՏ.— Տեւական պատերազմները կը հարստացնէին աստրա բաբելական քաղաքները. մեծ աւար կը հաւաքուէր

Նինուէի և Բաբելոնի մէջ։ Նուաճուած երկիրները, անոնց քաղաքներն ու տաճարները կ'աղքատանային, կը կողոպտուէին Բաբելոնն ու Ասորեստանը հարստացնելու համար։ Այս հարստութիւնը կը նպաստէր մեծ շինարարութիւններու. կը կառուցէին պալատներ, տաճարներ, ամրոցներ, կամուրջներ, ջրանցքներ, պարիսպներ։ Քաղաքները կը մեծնային, մինչեւ որ երդը օղակող պարիսպներէն դուրս կ'ըստեղծուէր նոր քաղաք՝ իր բազմամբոխ և բազմազբաղ բնակչութեամբ։ Իւրաքանչիւր քաղաքներու մէջ կառուցուած էին աղիւսներով, կամ թրծուած կամ արեւի տակ չորցուցած։ Քաղաքը օղակող պարիսպը իր մէջ կ'առնէր ոչ միայն բնակելի մասը, այլ այգիներ, արտեր, պարտէզներ, որով քաղաքը չատ ընդարձակ տարածութիւն մըն էր և պարիսպներն ալ չատ երկար։ Հին մարդիկ Բաբելոնի մասին կ'ըսէին, որ ան ոչ թէ քաղաք մըն է, այլ ամբողջ պետութիւն մը։ Պարիսպները չատ հաստ կը կառուցէին, երբեմն տաս մեթրէն աւելի, երբեմն քսան մեթր. անոնց վրայ կը բարձրանային աշտարակներ։

Այս քաղաքներուն մէջ կամ անոնցմէ դուրս կը կառուցէին արքայական պալատները։ Հին պալատներու ճարտարապետութեան լաւագոյն նմուշը Սարգոն II-ի պարբսպապատ դղեակն է Ասորեստանի հիւսիսը՝ ներկայ Խորսաբադի մէջ, որ հին ժամանակ կը կոչուէր Սարգոնաբեր։ Ճարտարապետութեան ոճը ռազմական և կրօնական է միաժամանակ։ Այդ բանը բնորոշիչ է Ասորեստանի համար։ Պալատը կառուցուած է բարձունքի մը վրայ, որ չրջակայ հարթավայրէն տասնհինգ մեթր վեր է։ Պալատի անքաժանելի մաս կը կազմեն զիգուրատը։ Պալատ և տաճար՝ առանք միասին իրենց անհրաժեշտ մասերով կը կազմեն մինչեւ երդը։ Արքայական պալատին չուրջ կառուցուած են չէնքեր՝ երկու հարիւր սենեակներէ բաղկացած։ Մինչեւ երդը չրջապատուած է քսան մեթր թանձրութիւն ունեցող պարիսպով մը։ Պարիսպներու վրայ կը բարձրանան աշտարակներ և մարտկոցներ՝ պալատի պաշտպանութեան

համար։ Պարիսպին մէջ կը բացուին բազմաթիւ կամարակապ տուներ՝ մետաղածածկ. անոնց մուտքին կը կանգնին պահապան ոգիները՝ ցուլերու և առիւծներու արձանները՝ մարդկային գլուխներով։ Տաճարին կից զիգուրատը նուիրուած է Ասուր աստուծոյ։ Պալատի ատորերկրեայ յարկերու մէջ կը պահուէին կետական գանձերը, աւարը, ղէնքերը, մետաղները։ Այս բոլոր չէնքերը կառուցուած են աղիւսներով, բայց քարաչէն պատերու վրայ։ Պալատներու և տաճարներու մէջ պատերու ներսի կողմը աղիւսները բազմագոյն են, ներկուած են և դաստաւորուած իրարու քով այնքան ներդաշնակ, որ կը թողուն գեղարուեստական կերտուածքի մը տպաւորութիւնը։ Անոնք կ'ըստեղծեն կենդանիներու նկարներ, դիմագծեր և զանազան փորագրութիւններ։ Շինարարական այս արուեստի մէջ Ասուրները աշակերտած են Հաթերուն։ Ասոնց վարպետներու ձեռքով է, որ կառուցուած են սկզբնական տաճարները ու պալատները։ Ասուր թագաւորներու պալատները այնքան մեծ են, որ ինքն իր մէջ կրնայ քաղաք մը համարուիլ քանի մը հազար բնակիչներով, որոնք բոլորն ալ պալատի սպասարկութեան են որոշուած։ Հոս կան պալատական սպասաւորներ, պետական բարձրաստիճան ծառայողներ, վիճուորական հրամանատարներ, թագաւորի սպայակոյտը, դպիրներ, քուրմեր և քրմահիններ։

ԱՐՈՒԵՍՏ.— Միջագետքի սեմական ժողովուրդները Սումէրներէն սորվեցան նաեւ աղիւսի գործածութիւնը։ Միջագետքի հարաւը քար չկար։ Ասորեստանը միայն քար ունէր։ Քարը Սումէրներն ու Բաբելացիք կ'ըստանային Իլամէն, Իրանէն, ամենէն հին չրջանէն Հայաստանի քարը Միջագետք կու գար իբրեւ գործիք և ղէնք։ Քարը պատմական չրջանին վերապահուած էր չէնքերու հիմքերու համար, արձաններ քանդակելու, արքունական տարեգրութիւններ, օրէնքներ արձանագրելու համար։ Քարին կը փոխարինէր աղիւսը։ Սկիզբը աղիւսը կը գործածէին հում դրութեամբ, միայն կը չորցնէին արեւի տակ։ Ցետոյ սոր-

վեցան Թրծել կրակի մէջ. այս ձեւով ան աւելի կարծր կ'ըլլար և դիմացկուն։ Աղիւսի գործածութիւնը իրրեւ շինանիւթ առանձնայատուկ բնոյթ կու տար ասորա-բաբելական չէնքերուն։

Պատերը արտակարգօրէն հաստ կ'ըլլային։ Պարիսպները չատ Թանձր կը կառուցուէին՝ Թշնամու հարուածները դիմագրաւելու համար։ Իսկ ընդհանրապէս չինութեանց մէջ այս Թանձրութիւնը անհրաժեշտ էր, որովհետեւ քարէ սիւներու գործածութիւնը դեռ չկար, ուստի առաստաղի ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնար պատերուն վրայ։ Իսկ եղած սիւներն ալ փոքր էին, բարակ՝ գնդուածեւ խոյակներով։ Երբեմն ալ կը գործածէին մետաղով ծածկուած փայտէ սիւներ։ Բայց Թէ փայտը և Թէ մետաղը հազուագիւտ էին և սուղ. ասոնք դուրսէն կ'ըստացուէին։ Սիւներուն կը փոխարինէին կամարները, որոնք զանազան ձեւեր կ'ըստանային՝ կիսաբոլորակ, պայտաձեւ։ Ասորեստանի մէջ չինութիւններու տեղիքները գմբէթաձեւ ցցուածքներ ունէին, որոնք հաւանաբար անձրեւները տանիքի վրայ չհաւաքելու համար էին։ Այնոնք մեր այսօրուան գմբէթներու նախաձեւերն էին միայն։ Ասորա-բաբելական չէնքերը պատուհաններ չունէին, լոյսը կը թափանցէր դուռերէն և առաստաղի բացուածքէն։ Տան դուռերը կը բացուէին ընդարձակ բակի վրայ, ուր և կ'ընթանար Ասորա-բաբելացիներու կեանքի մեծ մասը իրենց առօրեայ հոգերով և աչխատանքով։ Տունը բազմաթիւ սենեակներ կ'ունենար, որովհետեւ հոն կ'ապրէր ամբողջ գերդաստան մը՝ քանի մը սերունդներէ կազմուած։ Տունը ոչ մէկ բացուածք ունէր փողոցի վրայ. միայն գաւիթէն դէպի փողոց կը տանէր դուռ մը։ Տան մէջ ամեն ինչ կը կատարուէր դուրսի աչքէն հեռու, փակ և մեկուսացած։ Փողոցներն ալ չատ նեղ էին, աղտոտ։ Միայն մեծ քաղաքներու քանի մը պողոտաները լայն էին, մայթած և տալայատակած. այդ փողոցներու մէջ ալ երթեւեկը չատ էր, առաւօտ և երեկոյ եռուզեռը անպակաս էր։

Չի թրծուած աղիւսը ճերմակաւուն էր, թրծումով կ'ըստանար կարմիր գոյն։ Շինութիւններու պատերու արտաքին երեսները կը ծածկէին թրծուած աղիւսներով, իսկ մէջը ամբողջութեամբ չթրծուած աղիւսներով։ Ճերմակ և կարմիր աղիւսներու զանազան դասաւորումով կ'ըստեղծուէր բազմազան ձեւեր, պատկերներ։ Ներսի աղիւսները կը ծածկէին կիսաւաճքով, չաղախով, որմէ կը նկարէին զարդեր, պատկերներ, տեսարաններ։ Բաբելոնի նոր կայսրութեան չրջանէն այդ չաղախի էմալլի գործածութիւնը ընդհանրացաւ։ Ատրա-բաբելական ճարտարապետութեան հնագոյն չէնքերը, պալատներն ու տաճարները փլեր ու ոչնչացեր են։ Թէ նիւթի և թէ կլիմայի պատճառով անոնք չէին կրնար այնպէս անվթար մնալ, ինչպէս եգիպտոսինը։ Ուստի արտաքին յիշատակներու և չէնքերու տեսակէտէն Միջագետքը աղքատ է, եղածներն ալ ուերակներու կոյտեր են. գաղափար մը կազմելու համար անոնց մասին, պէտք է պեղել, հանել փլատակներու տակէն։

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Տեսանք, որ Միջագետքի մէջ ամեն ուան, ամեն քաղաք ունէր իր հովանաւոր աստուածը։ Ան միայն կրօնի և պաշտամունքի առարկայ չէր, այլ կեանքի բազմազան արտայայտութեանց սկզբունք, գերագոյն ղեկավար, խորհրդատու։ Պատերազմը, խաղաղութիւնը անոր անունով կ'ըլլար։ Ան կ'ընտրէր թագաւորը, կը հովանաւորէր իրեն և իր ժողովուրդը։ Աստուածներու մէջէն կը բարձրանար մէկը, որ կը դառնար պետութեան ստեղծիչը, կեանք տուողը, իշխող հասրըստութեան պահապանը։ Սումէր-ակադական չրջանին այդպէս էր էնլիլը. Բաբելոնի ժամանակ՝ Մարդուկը, Ասորեստանի հզօրացման օրերուն՝ Ասուրը։ Միջագետքի մէջ թագաւորը ոչ աստուած էր, ոչ ալ աստուծոյ որդի, ինչպէս եգիպտոսի մէջ, այլ միայն աստուծոյ ներկայացուցիչը, անոր տեղապահը։ Սումէրները կը կոչէին Իշակու, ահմախսուները՝ Պաեհսի։ Ան իշխանութիւնը կ'ըստանար աստուծմէ։ Ատոր համար մեծ արարողութեամբ, յատուկ

ձէսերով տաճար կը մտնէր, կ'առանձնանար աստուծոյ հետ անոր սրբարանին մէջ, կը խոնարհէր աստուծոյ առջև, անոր ձեռքէն կ'ըստանար իշխանութիւնը և արքայական հաղինակութիւնը։ Երբ Ասորեստանի թագաւորները կը տիրէին Բաբելոնին, կ'երթային Մարդուկի տաճարը և հոն միայն քուրմերու բերանով կը յայտարարուէին Բաբելոնի թագաւոր՝ Մարդուկի համաձայնութեամբ,

ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ան աստուծոյ անունով կը հսկէր, կը կառավարէր երկիրը։ Ան զօրքի գերագոյն հրամանատարն էր և կ'առաջնորդէր իր բանակը, կը կռուէր առաջին չարքերուն մէջ։ Թագաւորի գինուորական գործունէութիւնը յատկապէս աչքի կը զարնէր Ասորեստանի մէջ։ Ընդհակառակը Բաբելոնի մէջ չեչտուած էր իշխանութեան չինարարական, օրէնսդրական կողմը։ Ասուրներու մօտ կռուի ժամանակ թագաւորին կ'օգնէր յատուկ զօրահրամանատար՝ տարտանը, սպարապետը, որ միաժամանակ պետութեան մէջ բարձրագոյն պաշտօնեաներէն մէկն էր։ Թագաւորը հոգեւոր իշխանութեան, քրմական դասի գլուխն էր, քրմապետը։ Անոր անունէն քուրմերը կը գործէին ամբողջ պետութեան մէջ։ Որպէս քրմապետ ան իրաւունք ունէր տաճարական հարստութեան տնօրինման մէջ։ Ան օրէնսդիր միապետ էր, անոր հրահանգները կը գործադրուէին անմիջապէս, որովհետեւ կ'օրէնսդրէր և կը դատէր աստուածներու թելադրութեամբ, օրէնքը աստուծոյ պատուէրն էր։ Համուրաբի հին դարերու մեծագոյն օրէնսդիրն էր, բայց ան ալ ներշնչուած էր Շամաշ աստուծոյ պատուիրաններով։ Այստեղ ալ, ինչպէս Իսրայէլի մօտ քաղաքացիական և պատժական օրէնքները սերտօրէն միացած են աստուածներու ներշնչած կրօնական պատուիրաններու հետ։ Ասուրա-Բաբելացիները կը ճանչնային երկու տեսակ դատարաններ՝ արքայական, իսկ ամեն տաճար ունէր իր քրմական դատարանը։ Թէ Սումէրներու և թէ Բաբելոնի մէջ թագաւորի ամենէն էական գործերէն մէկը ջրաբաշխութեան կանոնաւորումն էր, հողերու օգտագործումը։

Այս՝ կը համարուէր աստուածահաճոյ գործ։ Սումէրներու և Բաբելոնի մէջ թագաւորի մեծութիւնը, արժէքը կ'որոշէին անոր չինարարական գործերով, հացաբոյսերու մշակութեամբ, ջրանցքներու վերակառուցումով և արդարադատութեամբ։ Ասորեստանի մէջ մեծ թագաւորը անպատճառ պէտք է ըլլար ռազմապաշտ, նուաճող։ Սումէր-Ակադացիներու և Բաբելոնի մէջ չինարարական աշխատանքը կանոնաւորելու, անոր վրայ հսկելու համար գոյութիւն ունէր լաւապէս կազմակերպուած վարչութիւն, պաշտօնէութիւն։ Անոնց գործունէութենէն կախուած էր ոչ միայն անհատներու, ընտանիքներու, այլ և պետութեան, ամբողջ հասարակութեան գոյութիւնն ու ապահովութիւնը։ Բաբելոնի տարեգրութեանց մէջ չատ անգամ կը յիշուի քարէր պաշտօնեաներու հրահանգները ստորադաս պաշտօնեաներուն նոր ջրանցքներ չինելու, ելածները վերակառուցելու մաքրելու, երկրի մէջ կարգ և խաղաղութիւն հաստատելու մասին։ Ասուր-բաբելական թագաւորները կը հետապնդէին հասարակական նպատակներ, կը մտահոգուէին ընդհանուր բարօրութեան համար։

Բաւական չէր հերկել, ցանել, հաւաքել, այլ և պէտք էր մտածել յաւելեալի վաճառման մասին, օտար երկիրներէն անհրաժեշտ ապրանքներու ներմուծման մասին։ Պէտք էր մտածել նաև կանոնաւոր ճամբաներ ունենալու մասին։ Ամեն ջրանցք մէկ մէկ ուղի էր։ Ջրանցքներէն չատերը, յատկապէս «արքայական» մեծ ջրանցքները նաւարկելի էին. անոնք կը կապէին Միջագետքի մասերը իրարու հետ, միւս՝ ոչ նաւարկելի ջրանցքներու եզերքները՝ քնական ցամաքային ուղիներն էին գիւղերու, քաղաքներու միացման։ Թագաւորները կը հոգային կարաւանային ուղիներու ապահովութեան մասին։ Դաչինքներ կը կնքէին հեռու և մօտիկ վաչկատուն ցեղերու հետ, որոնց սահմաններով պէտք է անցնէին առևտրական կարաւանները, կ'ապահովէին անոնց բարեկամութիւնն ու գինեալ հովանաւորութիւնը։ Ասուր-բաբելական վաճառականները կը յաճա-

խէին Փոքր Ասիոյ, Իրանի բարձրաւանդակը, Միջերկրականի ափերը։

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ.— Ասորեստանի վարչական մեքենան փոխ էր առնուած Բաբելոնէն։ Անոնք իրենց ընդարձակ կայսրութիւնը բաժներ էին նահանգներու՝ որոշ չափով նկատի ունենալով անոնց ազգային, ցեղային միատարրութիւնը։ Նահանգները կը կառավարուէին կեդրոնէն ուղարկուած կառավարիչներով, որոնք յաճախ արքայական ընտանիքէն կ'ըլլային իբրեւ գահին աւելի հաւատարիմներ։ Ամենէն նշանաւոր դէմքերը կը ղրկուէին Բաբելոն, որ ցոյց կու տայ կայսերական քաղաքներու մէջ՝ իրեն վերապահուած արժէքն ու դերը։ Պետութեան բազմակի և հեռաւոր մասերն իրարու հետ կապելու համար թագաւորները կառուցեր էին ուղիներ, գետերու վրայ կամուրջներ, կիրճերու մօտ ամրոցներ, անապատներու մէջ ապաստաններ և հանգստեան վայրեր։ Մշակուեր են հաղորդակցութեան կանոնաւոր ու բարդ ձեւեր։ Մեծ ճանապարհներու վրայ չինուած էին զինուորական և հաղորդակցութեան կայաններ, ուր միշտ պատրաստ կ'ըսպասէին աւերհանդակներ՝ թագաւորի, կառավարիչներու հրամանները փոխանցելու յաջորդ կայաններուն և հասցնելու ուր որ հարկն էր։ Հաղորդակցութեան այս կազմակերպութեան մէջ Ասորա Բաբելացիք կ'օգտուէին Եգիպտոսի փորձէն, իրենք ալ ժառանգութիւն թողնելով Պարսիկներուն, որոնք աւելի կանոնաւորեցին և ընդարձակեցին արքայական ուղիներու ցանցը։

ԱՐԱՄԷԱՅԻՔ.— Ասորեստանի այս բոլոր միջոցառումները կը ծառայէին զինուորական նպատակներու, այսինքն որքան կարելի է աւելի մօտէն և խստօրէն վերահսկելու պետութեան ոչ-ասուրական ժողովուրդները և ցեղերը։ Բայց ռազմական այս ուղիները ծառայեցին նաեւ տնտեսական զարգացման։ Ամբողջ կայսրութեան մէջ առեւտուրն ինկաւ Արամէացիներու ձեռքը։ Ինքը՝ Ասուրը պակաս տաղանդաւոր վաճառական չէր, բայց դէպքերու բերումով ան ընտրեց միայն քաղաքական-զինուորական աս-

պարէզը։ Անոր կայսրութեան մէջ Արամէացիք բռնեցին այն դիրքը, որ Ասուրը լքեր էր։ Վաճառական-Արամէացին ամեն տեղ էր իր կարաւաններով և Եփրատի ափերուն, իր ցեղակիցներու հետ, և Միջագետքի մէջ՝ իբրեւ մրցորդ Բաբելոնի վաճառականներուն։ Այս վերջինները Ասորեստանի համար միշտ կասկածելի էին, միշտ թշնամի, ուստի Ասորները անոնց դիմաց՝ առաջնութիւն կու տային Արամէացիներուն։ Անոնք գրասենեակներ և գործակիցներ ունէին Իրանի Բարձրաւանդակի մէջ, ինչպէս նաեւ Պաղեստինի մէջ։ Արամէական լեզուն այս վաճառականներու հետ տարածուեցաւ ամեն տեղ, դարձաւ արեւելքի մէջ միջազգային լեզու և դուրս վանեց բաբելական լեզուն միջազգային հաղորդակցութեան ասպարէզէն։ Արամէական լեզուի տարածման, և միջազգային լեզու դառնալուն նպաստեց նաեւ անոր հնչիւնական գիր ունենալը։ Անոնք վաճառական էին և կ՚որոնէին դիւրին միջոցներ իրենց մտքերը արտայայտելու և ապրանքներու հաշիւները տեսնելու։ Հետեւաբար փիւնիկէցիներէն վերցուցին հնչիւնական գիրը և տարածեցին արեւելքի մէջ։ Արամէացիք մեծ յարգ ունէին Ասորեստանի արքունիքներու մէջ։ Անոնք պալատին, արքայական ընտանիքին, բարձր պետութեանութեան և քրմական դասին, որոնք ժամանակի լաւագոյն գնորդներն էին, կը մատակարարէին միջազգային չուկաներու լաւագոյն ապրանքները։ Անոնցմէ չատերը կը վայելէին թագաւորներու վստահութիւնը և կը կատարէին նաեւ քաղաքական յանձնարարութիւններ։ Ուր պաշտօնական բանագնացները, արքայական պատուիրակները չէին յաջողեր, այնտեղ ճարպիկ վաճառականները գլուխ կը բերէին իրենց առաքելութիւնը։ Արամէական վաճառականները միակ խաւն էին, որ կապուած էին Ասորեստանի պետութեան և կը ցանկային անոր ամբողջութեան պաշտպանութիւնը և յարատեւութիւնը։ Ասորեստանը անոնց առջեւ բացեր էր բովանդակ արեւելքի չուկաները։ Կայսրութեան անկումէն ետքը անոնց առեւտուրը անկում չունեցաւ և

Արամէացիք առաջնակարգ տեղ գրաւեցին Պարսից կայսրութեան մէջ։

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՒ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ.— Միջագետքի մէջ սեմական ցեղերը նստակեաց դառնալով երբեք չկորնցուցին վաչկատուն կենցաղի ազատութիւնները։ Արհեստը, վաճառականութիւնը ազատ էին. ոեւէ գործով զբաղուիլը կախուած էր միայն ընտրողի կամքէն, ցանկութենէն։ Բազաքները, տաճարները, սեփականատէր էին, ինչպէս և մասնաւոր մարդիկ։ Հողը միայն թագաւորինը չէր, այլ ամեն մարդ կրնար հող ունենալ, եթէ նիւթական կարողութիւն ունէր։ Ամեն մարդ կրնար ունենալ տուն, պարտէզ, այգի. այս բոլորը ան կրնար ազատօրէն վաճառել, ժառանգութիւն տալ։ Այս ընկերային ազատութեան մէջ, գնումի և վաճառքի մէջ հողի մեծագոյն մասը կեդրոնացաւ չատ քիչերու ձեռքը՝ ստեղծուեցաւ խոշոր կալուածատիրութիւն՝ որուն կը պատկանէր նաև քրմական դասը։ Խոշոր կալուածատիրութեան հետ աստիճանաբար վերցուեցաւ մանր ազատ հողատիրութիւնը. ան կորսընցուց իր ունեցած հողը, և իբրև հետեւանք, երբեմն ալ անձնական ազատութիւնները։ Կալուածատիրական հողերը կը մշակուէին ստրուկներու միջոցով։ Ասորեստանը, ինչպէս և Բաբելոնը ստրկատիրական պետութիւններ էին։ Ասորեստանի մէջ անունք եւս առաւել անհրաժեշտութիւն դարձան, որովհետեւ փոխարինեցին Ասուրի բնակչութեան։ Ստրուկներ կը մատակարարէին կայսրութեան բոլոր ազգերը։ Որեւէ երկրի նուաճումէն ետքը՝ Ասուրի թագաւորները արքայական սեփականութիւն կը յայտարարէին նախկին իշխաններու, թագաւորներու կալուածները պետական սեփականութիւն կը դարձնէին մեռածի հանքերը, աղահանքերը, քաղաքները։

Խոշոր կալուածներ ունէին պինուորական հրամանատարները, որոնք հարստացեր էին կռիւներու մէջ։ Ասոնք ունէին մեծաքանակ ստրուկներ։ Վերջիններս ամենէն ծանր աշխատանքները կը կատարէին և հնազանդութեան

ամենէն խոնարհ, արհամարհած խաւն էին։ Ազատներու առաջ փոք չէին յառաջդիմելու, հարստանալու միջոցները։ Դասային խտրականութիւն չկար, արտօնութիւններ գոյութիւն չունէին։ Կային ի հարկէ հարուստներ, աղքատներ, բայց անոնք միշտ ընկերային միեւնոյն դիրքի վրայ չէին մնար, ասպարէզ կար առաջանալու, հասարակութեան մէջ նորանոր դիրքեր գրաւելու իրենց ընդունակութիւններու, կարողութիւններու համապատասխան,

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Ա· ԳԼՈՒԽ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀՆԱԳՈՑՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— *Հայաստանի մէջ կատարուած պեղումները ցոյց կու տան, որ հոն հնագոյն չըքնաղ բնակչութիւն է եղեր։ Հին քարէ դարու հետքերը քիչ կը նկատուին, բայց նոր fարէ դարը Հայաստանի մէջ յայտնաբերուած է լրիւ ձեւով։ Պեղումները երեւան են հաներ քարէ գործիքներ, զէնքեր, դանակ, կացին, մուրճ, նիզակ, նետ ու աղեղ, զարդարանքներ, վարսակալ, ապարանջան, ուլունքներ, ականջի օղեր, գաւաթ, սափոր, կճուճ, կարասներ, աղօրիք... Ատոնք հանուած են դամբարաններէն, հնագոյն բնակավայրերէն, թաղուած են եղեր մեռելներու հետ և գտնուեր են երկրի խոր շերտերու մէջ։ Ատոնք ուշեցեր են երկար, հազարամեայ զարգացման չըրջան մը՝ նախքան հասնիլը այն աստիճանին, որ մենք կը տեսնենք Հայաստանի պեղումներէն գտնուած առարկաներու, մնացորդներու մէջ։ Այս զէնքերը, գործիքները ու զարդարանքները կը պատկանին այն հասարակութեան, որ մենք կը կոչենք* նոր fարէ դարու հասարակութիւն։

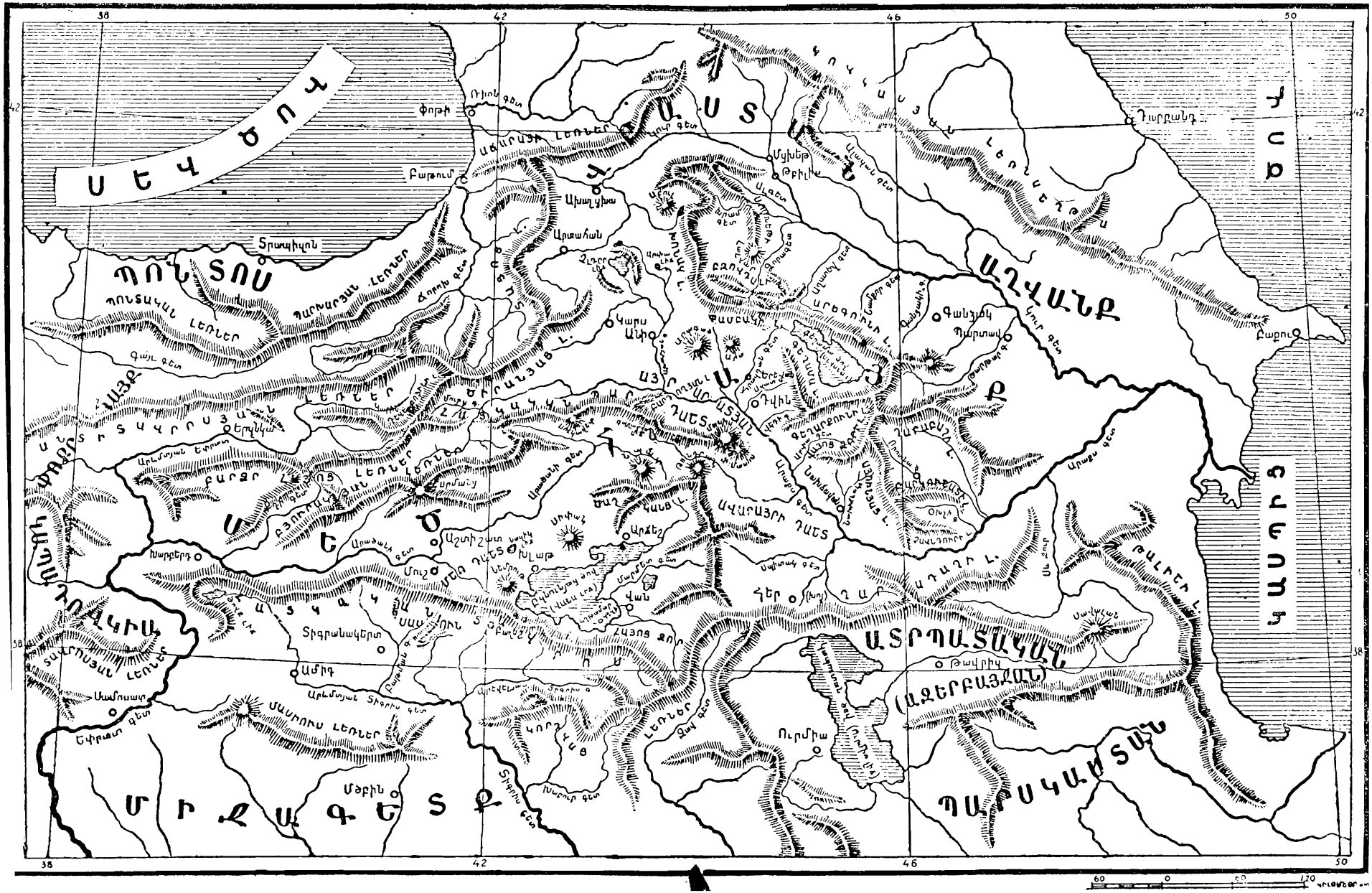
Բայց հնագոյն այս հասարակական դրութեան նախորդեր է չրջան մը, երբ այս զէնքերը չկային, աւելի ճիշդ ներ կը մշակուէին, չատ էին պարզունակ, հասարակ։ Նախնական այս հասարակութեան մէջ ալ աշխատանքի բաժանում կար։ Տղամարդիկ որսորդ էին, չարունակ կը թափառէին որսի կենդանիներու ետեւէն. կանայք տուներ, պտուղներ, բոյսեր կը հաւաքէին։ Տղամարդիկ երբեմն ուտելիք, ոչ մէկ որս չէին գտներ։ Սպահով և անվտանգ չէր անոնց կեանքը։ Կանայք կը կապուէին հողին, կը չրջապատէին, կը ծանօթանային բոյսերու հետ, կը գտնազանէին վնասակարն ու օգտակարը, կ'ընտրէին տղամարդկանց վերադարձին, որոնք երբեմն առատ որսով կու գային։ Մարդը կը սնանէր բնութեան բարիքներով, ան բան մը չէր ստեղծեր, չէր մշակեր, չէր ցաներ ու հերկեր։ Կ'ընտրէր այն բոլորը, ինչ որ առատօրէն բնութիւնը կու տար։ Ան գիտակից տըն-տեսուքիւն ուներ, այսինքն միայն կ'ուտէր, կ'ոչնչացնէր, ինչ որ բնութեան մէջ կը գտնէր առանց բան մը աւելցընելու, ստեղծելու։ Իրրեւ զէնք մարդն ունէր քարերը, որոնց քիչ մը ձեւ կու տար, կը յարմարցնէր բռնելու, ունէր նետ և աղեղ։

Որսորդ խումբը մեծ չէր. պատահական որսը չէր կըրնար մարդկային մեծ խումբեր կերակրել։ Որսորդներու խումբը դիւրութեամբ կ'աճէր և կը քայքայուէր։ Մարդկային կապերը ամուր և մնայուն չէին։ Որսը մարդուն ոչ միայն անունդ կու տար, միս, այլ և կու տար իր մորթը՝ մարմինը ծածկելու, կու տար իր ոսկորը՝ զարդարանք և զէնքեր պատրաստելու, կու տար իր գանգը՝ ջուրի աման չինելու, կու տար իր արիւնը, որ երբ որսորդ մարդը խմէր, այն համոզումը կ'ունենար, որ կենդանիի բովանդակ ուժերը իր մէջ կ'ընդունէր։ Որսորդութեան հետ կը միանար ձկնորսութիւնը։ Երկուքի համար ալ Հայաստանը մեծ յարմարութիւններ ունէր։ Հայաստանի լճերը, գետերը միշտ ձկնառատ են եղեր։ Նախնական այս խումբերը

կ՚ապրէին գետերու, լճերու եզերքներուն, լեռնալանջե-
րուն, աղբիւրներու մօտ։ Բնական քարայրները անոնց հա-
մար պատսպարուելու, հանգիստի վայրեր էին, ամենէն
հին բնակարանները։ Քարայրներ Հայաստանի մէջ շատ
կային, անոնք բնութեան ստեղծածն էին։ Մարդը միայն
քիչ մը կ՚ընդարձակէր, ձեւ կու տար, կը յարմարեցնէր իր
կարիքներուն։ Քարայրը պէտք էր գիշերելու, ցուրտէն
պատսպարուելու, գազաններէն պաշտպանուելու համար։
Աւելի ուշ, նոր քարէ դարուն, քարայրներու պատերու,
ժայռերու վրայ մարդը կը գծագրէր զանազան նշաններ՝
գուցէ առաջին գիրը՝ իր միտքերն արտայայտող, կը նկա-
րէր իրեն ծանօթ աշխարհը, գազաններ, մարդիկ, որսի
տեսարաններ։ Քարայրի մարդը արդէն կը փորձէր արտա-
յայտել իր հոգեկան աշխարհը։ Այս քարայրներէն չատերը
նաեւ գերեզմանոցներ էին։ Հնագոյն մարդը իր մեռելները
կը թաղէր իր իսկ բնակարան-քարայրի մէջ։ Մեռածը կը
համարուէր տան անդամը, և նոյնքան խնամքի ենթակայ
էր, որքան ապրողը։ Ողջերու հաւասար էր մեռեալը, կը
կերակրէին և կը յիշէին։ Այդպէսով սկիզբ կ՚առնէր մե-
ռելներու պաշտամունքը։

Մարդու կեանքի և աշխատանքի այս պայմաններուն
կը համապատասխանէր և անոր հոգեկան աշխարհը։ Այդ
հնագոյն քարէ դարի շրջանին կը մշակուէր կենդանական
վէպը, ուր բոլոր գործող դէմքերը կենդանիներն են, եր-
բեմն բնական, բայց շատ յաճախ անբնական, երեւակա-
յական կենդանիները իրենց արտակարգ ուժով։ Կը կազ-
մաւորուին հեքիաթները, ուր մարդկանց հետ միասին կ՚ե-
րեւան, կը խօսին կենդանիները, կը կերպարանափոխուին,
կենդանիները մարդ կը դառնան, մարդիկ կենդանի։ Այդ
ժամանակներէն սկիզբ կ՚առնեն առասպելները, որոնց հե-
րոսները լեցուեր էին Հայոց լեռներն ու ձորերը. հոս ի
յայտ կուգան բնութեան ուժերը՝ ամպերը, մշուշը, փոթո-
րիկը, արեւը և իր պայքարը խաւարի և մշուշի դէմ։
Նախնական մարդու հոգեկան կեանքը տեւական չարժման

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՏԱՆՅՈՒԹԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

մէջ՞է. ան կ՚ըստեղծէ իր կրօնական և հոգեւոր աշխարհը։ Բովանդակ բնութիւնը ան կը լեցնէ ոգիներով, ապրող և գերուժ արարածներով, որոնք ստեղծուելէն ետքը կ՚իյնէին իր ստեղծողին մարդու վրայ, կը ղեկավարէին անոր կեանքը։

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱՑՈՒՆԱՑՈՒՄ.— Շուրջ երեք հազար թուականին նախնական այս հասարակութիւնը՝ թափառիկ և անկայուն, կը դառնայ անանձնապահ և երկրագործ. անոր կեանքը կը կայունանայ։ Անոր գործիքները կը կատարելագործուին, կը բազմանան, նոր ձեւ կ՚ընդունին։ Այդ բանին համար Հայաստանը կը հայթայթէր միջոցներ՝ ընտիր քար՝ կայծքար, թերթաքար, աւազաքար։ Մարդը կը տաշէ, կը յղկէ այս քարերը, կը ծակէ, կոթ կը չինէ, զանազան ձեւեր կուտայ, կը յարմարեցնէ բռնելուն, կը սրէ, կացին, ազոց կը չինէ, ձևռնամուրճ և ձեռնատաց։ Այս չրջանին զարդարանքներն ալ իրենց ճոխ կը դառնան, աւելի բազմազան — ոսկորներ, խխունջներ, զանազան բուսական ներկեր։

Ամենէն ուշագրաւը անօթներու պատրաստութիւնն է. սկիզբը կաւանօթները կը չինէին, կը յղկէին ձեռքով, ան դուրս կուգար կոպիտ, անհարթ. ապա գործի կը դնէին բրուտի անիւը։ Կաւանօթները կը զարդարէին, գծեր կը քաշէին, կը նախշէին։ Աւելի ուշ կը գծէին ամբողջական մարմիններ, տեսարաններ՝ կենդանական, մարդկային ու բուսական աշխարհէն։

Անանձնապահ այս հասարակութիւնը ընտելացուց եզը, կովը, էշը, ոչխարն ու այծը։ Աշխատանքի նոր բաժանում տեղի ունեցաւ. տղամարդիկ անասունները կը պահէին, արօտատեղիներ կ՚որոնէին, կը հսկէին որ իրենց հարբուտութեան աղբիւրը՝ հօտը՝ վտանգի չենթարկուի, չզողցուի։ Անանձնապահը միշտ զինուած էր, միշտ պատրաստ կռուելու։ Կանայք, տունը կը մնային, երեխաներուն կը մեծցնէին, կենդանիները կը կթէին, կաթնեղէնի զանազան ուտելիքներ կը պատրաստէին։ Մարդը կը դառնար կաթ-

նակեր, մսակեր։ Այդպէսով անոր անունդը աւելի ապովով կը դառնար, աւելի բաղմազան։

Մարդոց թիւը աւելի մեծցաւ, աշխատասէրներու աւելի մեծ կարիք զգացուեցաւ, միաժամանակ կերակրելը աւելի դիւրին դարձաւ։ Անասնապահութեան միացաւ երկրագործութիւնը։ Ատոր համար անհրաժեշտ էր, որ մարդկային հաստատակութիւնը կապուած մնար միեւնոյն վայրին, ատկէ ստանար իր անունդը։ Երկրագործութեան ժամանակ հողն էր հարստութեան աղբիւրը, անոր հետ կապուած կ'ըլլար անասնապահութիւնը։ Հայաստանի մէջ կատարուած պեղումները մեզ կուտան հատիկներ, ամբողջական հասկերու մնացորդներ։ Երկրագործութեան հետ կը զարգանային արհեստները։ Հայաստանի աղահանքերու մօտ հողի շերտերու մէջ գտնուած են քարէ գործիքներ՝ մուրճեր, քարէ գունդեր, որոնցմով հին մարդը աղ կը կտրէր, վայոց Ձորի մէջ գտնուած են քարէ սղոցներ, դանակներ։ Կոտայքի դամբարաններու մէջ գտած են կաւէ սմաններ, դանակներ, քարէ սուր չեղրեր, քերիչներ, մուրճեր, կացիններ, ոսկրէ բիզեր և ասեղներ։ Նոյն նոր քարէ դարու մշակոյթի կեդրոններ են եղած Արագածի լանջերը, ուր գտնուած են քարէ հսկայ վիշապներ, օձեր։

ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ. — Ամրոցի Արարատեան դաշտի մէջ գտնուած են հինաւուրց բերդերու, ամրոցներու մնացորդներ. անոնք կառուցուած են մեծ, անտաշ քարերէ։ Անոնք հաւանաբար նոր քարէ դարու չինութիւններ են։ Բարայրներէն դուրս գալով մարդիկ կ'ապրէին գետնափոր բնակարաններու մէջ, որ Հայաստանի պէս պաղ երկրի մէջ լաւագոյն ապաստարանն էր։

Պատմական չրջանին ալ Հայաստանի բնակիչները կ'ապրէին այդ ձեւի բնակարաններու մէջ։ Նոր քարէ դարու մարդը կը կառուցէր ամրոցներ, չրջապարիսպներ, որոնք կը ծառայէին իրեն և իր անասուններու համար որպէս ապաստարան։ Այսպիսի ամրոցներ կը չինէին լեռներու լանջերուն. վերը, բարձունքի վրայ կը կառուցէին ամրոցը, ապա լանջերը՝ վարչն վեր կը չրջապատէին պա-

րիսպներով երբեմն հինգ-վեց չարքով։ Պարսպի պատերը կառուցուած էին անտաչ հսկայ քարերով, որոնք կը բերէին չրջակայքէն, կը դասաւորէին իրար վրայ. այդ մեծ քարերու ճեղքերը միայն կը գոցէին աւելի փոքր քարէ կտորներով։ Պարիսպները երբեմն հինգ-վեց մեթր լայնութիւն կ'ունենային։ Ասոնք բնակարաններ չէին։ Վարը լեռան տակը ընդարձակ դաշտերու մէջ կ'ապրէր երկրագործ և անասնապահ հասարակութիւնը. ան վտանգի պահուն իր անասուններով, ընտանիքով և ունեցուածքով կը հաւաքուէր պարիսպներէն ներս, կը պաշտպանուէր և թշնամիին կը դիմադրէր պարիսպներու տակ։ Վերը մեծ և անտաչ քարերով կառուցուած ամրոցի մէջ կ'ապրէր միայն տոհմապետը։ Այսպիսի ամրոցներու, պարիսպներու հետքեր գտնուած են Էջմիածնի, Շիրակի չրջաններուն մէջ, Արագածի չուրջ, Սեւանի լիճը չրջապատող լեռներու լանջերուն։ Այս չինուածքներու մեծ քարերը երբեմն կը զարդարէին նկարներով, գծերով և պատկերագրերով։ Այս ցոյց կուտայ, որ Հայաստանը նոր քարէ դարուն կ'ապրէր չինարարական կեանքով, ունէր իր համուտ արհեստաւորները և որոշ կազմակերպութիւն, հանրային ուժ՝ այս աշխատանքները գլուխ բերելու համար։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄ.— *Ըսինք որ հին քարէ դարու մարդիկ մեռելները կը թաղէին քարայրներու մէջ. նոր քարէ դարուն կը հանդիպինք թաղումներու բազմազան ձեւերու։ Սկիզբը դիակները կը թաղէին ուղղակի հողի մէջ, հետագային դիակը կը տեղաւորէին մեծ կարասներու մէջ. կարասը կը ծառայէր իբրեւ դագաղ։ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր նաև դիակը այրելու սովորութիւնը։ Այս կը նշանակէ, որ մեր հայրենիքի մէջ հնագոյն ժամանակներէն կ'ապրէին երկու տարբեր ժողովուրդներ, որոնց թաղման ձեւերն ալ տարբեր էին, մէկը դիակները կը թաղէր, միւսը կ'այրէր։ Շատ վայրերու մէջ գերեզմաններու յատակներուն և կողքերուն չարուած են անտաչ քարեր. գերեզմանն ալ ծածկուած է*

քարերով. այսպէսով կ'ըսեղծուէր արկղաձեւ դամբարան մը, որուն մէջ կը հանգչէր մեռելը։ Երբեմն կը հանդիպինք խմբական գերեզմաններու՝ քանի մը տասնեակ դիակներ իրարմէ քիչ մը հեռու թաղուած։ Հաւանաբար ասոնք տոհմական գերեզմաններ են։ Դիակներու հետ գերեզմաններու մէջ կը դնէին մուրճեր, սեպեր, քերիչներ, կաւէ ամաններ, որոնք կը պատկանէին մեռածին և մահէն ետքըն ալ անոր կարիքներուն պէտք է ծառայէին։ Գերեզմաններէն հանուած են նոյնպէս զանազան կենդանիներու ոսկորներ. ատներ, դանակներ։ Մեռած մարդու գերեզմանի մէջ այս զէնքերու և գործիքներու գոյութիւնը կ'ապացուցէ, որ նոր քարէ դարեան հասարակութիւնը այս կամ այն չափով ուներ ուրիշ կեանքի մը պատկերացումը, որ չարունակութիւնն էր ըլլալու այս կեանքին։ Մարդը այն կեանքի մէջ ալ պէտք է ունենար այն բոլոր յարմարութիւնները, որոնցով օժտուած էր այս կեանքի մէջ։ Ուրիշ կեանքի մը գաղափարը մարդու մէջ կը մշակուէր դեռ եւս հին քարէ դարի չրջանէն, բայց աւելի կը պայծառանար նոր քարէ դարին։

Թաղման և մեռելներու պաշտամունքին հետ կը կապուին այն բազմաթիւ և բազմատեսակ յուշարձանները, որոնք ցրուած են Հայաստանի բոլոր կողմերը և որոնք յայտնի են Դոլմէնիներ, Մենհիրներ և Կրոմլեխներ անուններով և որոնք ընդհանուր անունով կը կոչուին Միգալիթներ, «յաւիտեան տեւող քարային կոթողներ»։ Այս յուշարձանները պարզացան Հայաստանի առատ և բազմազոյն բազմերանգ քարերու շնորհիւ։ Հնագոյն մարդը միայն իր ստեղծագործ աշխատանքը կը գործադրէր անոր մշակման, անոր ձեւաւորման և իր կրօնական ապրումները արտայայտելու համար։ Մեգալիթեան այս քարակոթողները յաւուրս ի նոր քարէ դարերուն։ Դոլմէնները կառուցուած են խոշոր անատաչ քարերէ. անոնք երկուքէն չորս մեթր երկարութիւն ունին և մէկ-երկու մեթր լայնութիւն։ Այս հսկայ քարերու մէկ մասը մխրճուած է գետնի մէջ։ Անոնք

ծածկուած են լայն և երկար սալաքարերով։ Այս կազմութեամբ անոնք կը թողուն գերեզմանի տպաւորութիւնն։ Դոլմէնները միշտ համախումբ են, իրարու մօտ կուտակուած կը կազմեն հողաթլուրներ. հաւանական է, որ անոնք տոհմական գերեզմաններու յուշարձանները ըլլան։ Այսպիսի դոլմէններ ցրուած են ամբողջ Եւրոպայի մէջ, անոնք տարածուած են նաև Հայաստանի չատ մասերուն մէջ։ Դոլմէններու հետ են և մեծհիւրեր՝ որոնք ամբողջական, միակտուր. դէպի վեր բարձրացող, ուղղահայեաց քարեր են՝ վարի ծայրով տնկուած հողի մէջ. կրոմլեհիներ չրջանաձև, իրարու քով չարուած խոչոր քարակոյտեր են, երբեմն անոնց մէջ կը բարձրանայ մենհիրը։

ՀԻՆ ՄԱՐԴԻՒ ՀԱԻԱՏՔը.— Թէ թաղման ձեւերը, թէ գերեզմաններու մէջ գտնուած զէնքերն ու գործիքները, ինչպէս և ուտելիքները, և թէ հակայ յուշարձանները՝ նախնական մարդու կրօնական աշխարհայեցողութեան հետ են կապուած։ Այդ բոլորը ոգեպաշտութիւն է. նոր քարէ դարու մարդը, կը հաւատար, որ բովանդակ բնութիւնը լեցուած է ոգիներով. այդ ոգին ան կը տեսնէ նաև իր մէջ։ Մարդու մարմինն ալ ոգիներու բնակարան է. այդ ոգին երբեմն դուրս կուգայ մարմինէն, կը թափառի, ապա նորէն հանգիստ կ'ըստանայ իր մարմնին մէջ։ Ոգին մարդու էական մասն է, ան չունչն է, կենդանութեան սկզբունքը։ Բայց ոգին առանց մարմնի միշտ կը մնար թափառական, կը դառնայ չար ոգի, հանգստի տեղ չի գտներ և միշտ կը հալածէ առհմակիցները։ Նախնական մարդը կը ջանայ դիակը պահել անարատ, և կը հետեւի ուշադիր որ ան չփըտի, չնեխի։ կը թաղէ չոր հողերու մէջ, կը ծածկէ սալ քարերով, երբեմն կը դնէ քարէ դագաղի մէջ, կը փաթթէ խարիսներու մէջ։ Տոհմակիցները մեռած ազգականին կ'օժտեն ամեն յարմարութիւններով՝ իր գործածած զէնքերն ու գործիքները անոր հետ գերեզման կը դնեն, կաւամաններու մէջ ուտելիքներ և խմելիքներ կուտան. երբեմն ալ կենդանիներով կը չրջապատեն, որ մեռած ազգակցի ոգին

գոհանայ, ապրի և իրենց դէմ հալածանք չառաջացնէ։ Նոր քարէ դարի մարդիկ կը հաւատան, որ այս կեանքը կը շարունակուի, որ մահ չկայ, և միւս կեանքը յար և նման է այս կեանքին։ Այս հաւատն է, որ անոնց կը թելադրէ հոգալ մեռածի կարիքներու մասին։ Բայց տոհմակիցները ենթակայ են մեռած ազգականներու հալածանքին, եթէ չկատարեն իրենց պարտականութիւնը։ Ասոր դէմ միջոցներ կ'որոնեն մեռածի ազգակիցները։ Նաեւ չատ ցեղերու մէջ կ'այրեն դիակը, այդ կերպով կը կարծեն կը կարուի կապը մեռածի և իր տոհմակիցներու մէջ։ Անոնք իրարու հետ չեն հաղորդակցիր, այլեւս ազգակիցները ազատ կ'ըլլան հալածանքներէ, որ մեռածի հոգին կը հանէ անոնց դէմ։ Իսկ այն ցեղերը, որոնք թաղման սովորութիւնը կը պահեն, անոնք ալ կը ջանան, որ ոգին իրենցմէ որքան կարելի է հեռու ըլլայ։ Մեռածի գերեզմանին վրայ կը դնեն մեծ քարեր, անոր չուրջը քարեր կը հաւաքեն, կը կազմեն քարակոյտեր, որով առաջ կուգար բլրակ մը։ Հաւանաբար նոյն մտածումի արդիւնք են և Մենհիրները, Դոլմէննները, Կրոմլէխները։

ՀԱՒԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Նախնական հասարակութիւնը չատ պարզունակ էր, տղամարդիկ չարունակ դուրսն էին՝ երկրագործ և անասնապահ։ Կինը կը մնար տան մէջ։ Ան կը հսկէր երեխաներուն վրայ, վառ կը պահէր օջախը, կը սպասարկէր տնային, տոհմական ոգիներուն։ Կինն էր կեդրոնը և ազգակցութեան և տնտեսութեան։ Ան հարեւան դաշտերը կը փորէր բահ ու բրիչով, կ'ըզբաղուէր հասարակ երկրագործութեամբ։ Ազգակցութիւնը կ'որոշուէր մօր գծով, երեխաները միայն մօրն էին, անոնք կ'ապրէին մօր հետ և իր մօրեղբայրներու հսկողութեան և պաշտպանութեան տակ։ Մօր այս գերակշռութիւնը տնտեսական կեանքի մէջ և անոր գծով ազգակցութեան որոշումը, մենք կ'անուանենք մայրիշխանութիւն։ Ան հասարակական կազմակերպութեան նախնական աստիճանն է, բայց որքան տնտեսութեան մէջ տղամարդու աշխատանքը առաջնութիւն

կ'ըստանայ, նոյնքան և հօրենական իշխանութիւնը կը հաստատուի։ Մայրը դուրս կուգայ իր հօր և եղբայրներու չրջանակէն, կ'երթայ իր ամուսինին մօտ և կ'ապրի անոր հովանիին տակ։

Աշխատանքի մէջ երկրագործութիւնը առաջնակարգ դեր կը խաղայ. արօրը, լծկան եզները, հերկելն ու ցանելը կը յեղաշրջեն մարդու կեանքը։ Այս բոլորով կ'ըզբաղուին տղամարդիկ, որոնք աւելի ուժեղ են տակուն, ընդունակ ծանր աշխատանքի։ Հասարակութեան մէջ ան է, որ առաջնակարգ դեր կը խաղայ։ Կինը կը կապուի տղամարդուն և կ'ենթարկուի անոր։ Կ'ըսկսուի հայրիշխանութիւնը։ Թէ մայրիշխանութեան և թէ հայրիշխանութեան չրջանին հասարակութիւնը կազմակերպուած կ'ըլլայ տոհմերով։

ՏՈՀՄ.— Տոհմը արենակիցներու միութիւն մըն է։ Տոհմի անդամները կը հաւատան, որ իրենք ունին ընդհանուր ծագում, սերուած են մէկ նախահօրէ կամ նախամօրէ։ Երբեմն ալ անոնք իրենց ծագումը կը կապեն որեւէ կենդանիի, բոյսի կամ առարկայի հետ։ Կը հաւատան, որ այդ կենդանիի և բոյսի ու իրենց մէջ կայ ազգակցական կապ։ Այդ պարագային կենդանին, բոյսը կը դառնան անոնց հովանաւոր ոգիները։ Տոհմը կը պաշտէ իր հովանաւոր ոգին, զոհեր կը մատուցանէ անոր, չուտեր անոր միսը՝ եթէ կենդանի մըն է, չի կտրեր ծառը, բոյսը։ Տոհմի գլուխը կանգնած է տոհմապետը, որ իր իշխանութիւնը կ'ըստանայ տոհմի հովանաւոր ոգիէն, ան բազմատան գործեր ունի կատարելիք, տոհմի ներքին խաղաղութեան վրայ կը հսկէ, տոհմի անդամները հաշտ պիտի ըլլան իրարու հետ, հոն խաղաղութիւնը պէտք է իշխէ, այդ ներքին խաղաղութենէն կախուած է անոր ուժը։ Տոհմապետը դատաւոր է, ան կը հարթէ բոլոր վէճերը։ Ան հովանաւոր տոհմական ոգիին հետ կապ կը պահէ, ան միայն կը հասկնայ անոր լեզուն, կ'աղօթէ, խնդիրներ կ'ընէ անոր և հրահանգներ կ'ըստանայ, զոհ կը մատուցանէ։ Անտեսանելի ոգիին գերբ-

նական կարողութիւնները աստիճանաբար կը խտանան տոհմապետի մէջ, ան կ'օժտուի արտակարգ կարողութեամբ, զօրութեամբ, ինչ որ չունին տոհմի միւս անդամները։ Ան կրնայ իրեն ենթարկել քնութեան ուժերը, պայքարիլ մահուան դէմ։ Տոհմապետը զօրավար է, մարտիկ, իր տոհմակիցներու գլուխն անցած կը պաշտպանէ իր արօտատեղիները, դաշտերը, անասունները, ջուրը։ Երբեմն ալ ան նուաճումներ կ'ընէ, կ'ընդարձակէ իր իշխանութիւնը։

Տոհմի բոլոր անդամները նոյն իրաւունքները կը վայելեն։ Տոհմը հաւասարներու հասարակութիւն է։ Բոլորն աշխատողներ են և գինուորներ, չկայ հողի անասուններու մասնաւոր սեփականութիւն։ Նախադարեան այս համայնական կեանքը ժողովուրդներու զարգացման մէկ աստիճանն է միայն։ Տգամարդիկ որպէս իրենց սեփականութիւն ունին իրենց կէնքերը իսկ կանայք իրենց զարդեղէնները։ Այս բոլորն ալ մեռելներու հետ կը թաղուին։ Տոհմապետը տոհմէն վեր չէ, ան իշխան չէ, այլ վարիչ կարգ ու կանոն սերմանող, հաւասարութեան սկզբունքի պաշտպան։ Բայց հնադարեան այս հասարակութիւնը աստիճանաբար փոփոխութեան կ'ենթարկուի, կ'ստեղծուին նոր կարգեր, նոր յարաբերութիւններ թէ մարդկանց և թէ տնտեսութեան մէջ։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ.— Անյիշելի ժամանակներէն Հայաստանը եղեր է պանազան ցեղերու, ցեղախումբերու ապաստան։ Իր լեռնային դիրքը, անանցման կտրտուած քնները, անդնդախոր ձորերը, քարանձաւները լաւագոյն թաքստոցներն են եղած ամեն կողմէն գաղթողներու։ Անոնք չիներ են, կառուցեր նոր քարէ գարու ամրոցները, պարիսպները, սրբատեղիները, յուշարձանները, գարդարանքներ, քարէ զէնքերն ու գործիքները, գեանափոր տուներն և ամանեղէնները։ Գեղումներու յայտնաբերած կմախքներու ուսումնասիրութիւնը ցոյց կուտայ, որ Ուրարտացիներէն և Հայերէն առաջ Հայաստանը ունէր քնակչութիւն մը, որ արիւնակցօրէն կապուած էր Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային

գօտիի բնակչութեանց հետ։ Ան միակը չէր, բայց հնագոյնն էր։

Տեսանք, որ գիտութիւնը կ'անուանէ զանոնք Ագիւճիկներ, որ ազգախօսական գաղափար չէ, այլ տեղագրական։ Անոնց հաւաքման հնագոյն կեդրոնը եղեր է Փոքր Ասիան։ Ոմանք կ'ըսեն, որ անոնք եկած են Միջին Ասիայէն, տարածուեր են ընդարձակ տարածութեան վրայ՝ Իրան, Հայաստան, Փոքր Ասիա, Պալքաններէն մինչեւ Փիրենեան լեռնաշղթան։ Եւ որովհետեւ թէ Ասիոյ և թէ Եւրոպայի մէջ անոնք խմբուեր են լեռնային շրջաններու մէջ, հետեւաբար անոնք կը կոչուին նաեւ Ալպեացիներ։ Տեսանք, որ ոմանք ալ ասոնց կուտան հայացիպ անունը, ի նկատի ունենալով, որ անոնց յատկանշող բոլոր գծերը լաւագոյն պահուեր են Հայերու մէջ։ Ինչ անունով ալ անոնց որակելու ըլլանք՝ մէկ բան կը մնայ ճիշդ և կարեւոր, այն որ մարդկային ուրոյն յատկանիշներու տէր ցեղեր կ'ապրէին հնագոյն շրջաններէն՝ Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտիին մէջ։ Անոնք ազգակից էին հարաւային Եւրոպայի բնակիչներուն, որոնք Միջերկրականի ափերուն չափման մէջ էին Միջերկրականեան կոչուած ժողովուրդներու հետ։ Այս ազիանիկները կամ հայատիպերը եկուոր էին, բայց ուրկէ եկած ըլլալնին չենք գիտեր։ Միայն կրնանք ըսել, որ անոնք իրենց մարդաբանական յատկանիշները՝ կարճ, լայն գլուխ՝ արծուաքիթ, միջին հասակ, թուխ մորթի գոյն, աճ ու աչքեր՝ մշակեր են լեռնային գօտիի, իրենց ստանձնութեան, մեկուսացման մէջ։ Այդ ուրոյն յատկանիշները մշակելու, ամեն կոլմէն ինքնորոշելու համար՝ անոնք հազարաւոր տարիներ ապրած պէտք է ըլլան միեւնոյն հողի, հայրենիքի մէջ։ Հաւանաբար այս ազիանիկները Հայաստանի մէջ ապաստանած ըլլան չատ հին ժամանակներէն, առնուազն նոր քարէ դարու սկիզբներուն և իրենց կը պատկանի այդ գարաչրջանի նիւթական և հոգեւոր մշակոյթը գերեզմանները, մեծ քարեան յուշարձանները, անատնապահութեան անցնիլը և երկրագործութիւնը։

Բայց այս ազիանիկներէն բացի գուցէ աւելի ուշ Հայաստան են թափանցեր եւկարագլուխ ժողովուրդներ։ Ասոնց հաւաքման և ինքնորոշման վայրը եղեր է Հայաստանէն և Կովկասեան լեռներէն հիւսիս՝ Սեւ և Կասպից ծովի մէջ ինկած ընդարձակ տափաստանները։ Ասոնք չարունակ ուղղուեր են հարաւային դաչտավայրերը, հովիտները։ Կովկասեան կիրճերով անոնք իջեր են դէպի Քուռի և Արաքսի հովիտները։ Ասոնք երկարագլուխ էին, մորթի բաց գոյն ունէին, կապուտաչեայ և չիկահեր էին։ Դարերու խաղաղ թափանցումի հետեւանքով Հայաստանի հիւսիսային մասի բնակչութեան ազգագրական կազմը փոխուեցաւ։ Հոս, գոնէ 2000 թիւերու չուրջը բնակչութեան մեծագոյն մասը երկարագլուխ է։ Դամբանային պեղումները այդ կ՝ապացուցեն հիւսիսային կամ արեւելեան Հայաստանի նկատմամբ։ Այդ երկարագլուխ մարդոց գերեզմաններու մէջ երեւան են բերուած պղինձէ, անագապղինձէ զէնքեր և գործիքներ։ Կը նշանակէ նոր եկող ցեղերը կամ դուրսը կամ Հայաստանի մէջ արդէն ծանօթ էին մետաղի գործածութեան։ Սկսեր է մետաղագործութիւնը։ Հիւսիսէն եկող այս երկարագլուխ ցեղերը, որ իշխող էին, ներթարկուեցան հալածանքի, ոչնչացման, անոնց թիւը Հայաստանի մէջ պակսեցաւ և նոյն վայրի մէջ ապրող ժողովուրդներու մէջ նորէն գերակշռութիւն ստացան ազիանիկները, Հայասիպք։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՍՈՒԲԱՐԻ, ՀԱՅԱՍԱ, ՆԱՅԻՐԻ

I. ՍՈՒԲԱՐԻ

ՍՈՒԲԱՐԻ.— Նոր քարէ դարուն Հայաստանի մէջ կ'ապրէին բազմաթիւ ցեղախումբեր, տոհմային միութիւններ։ Այդ դարը տոհմային կարգի ձեւաւորման, կառուցման ժամանակաշրջանն է։ Հայաստանի բազմաթիւ մասերու մէջ ալ տեղի կ'ունենայ տոհմական կարգերու մշակումը և յառաջացումը։ Եւ տոհմային այս դրութիւնը իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ պետութիւններու ծագումը։ Իր սկզբնաւորութիւնն ալ պետութիւնը նման բազմաթիւ տոհմերու միութիւն մըն էր մէկ աւժեղ տոհմի գերիշխանութեան տակ։ Տոհմերու այդ միութիւնն ալ իր անունը կը ստանայ տիրապետող ցեղի կամ ցեղախմբի անունէն։ Երբորդ հազարամեակին Հայաստանի մէջ կ'ապրէին Սուբարիներ, աւելի ճիշդ այդ անունով մեզի յայտնի տոհմային միութիւնները, որոնցմէ քիչ թէ շատ ծանօթ է մեզ այն հատուածը, որ հաստատուեր էր Հայաստանի հարաւը, և անկէ իջեր էր հիւսիսային Միջագետք և նախ քան Սումէրներու ու սեմական ցեղերու այս վայրերու մէջ երեւալը, մշակեր էր ընկերային ձեւեր և քաղաքակրթութիւն։ Սակայն անոնց հետ երբեմն կը յիշուի նաև Գութիներու, Գութիումի անունը։ Սուբարիները՝ լաւ ռազմիկներ՝ վարգացուցին իրենց տոհմական միութիւնները, զբաղեցին գետափնեայ արգասաբեր հովիտները, ուր անոնց մէկ մասը անցաւ երկրագործութեան, մաս մըն ալ գինուած իշխանաւորներու առաջնորդութեամբ չարունակեց աւարով և գերեվարութեամբ զբաղուիլ։ Լեռնալանջերուն,

բլուրներու չուրջը, աղբիւրներու մօտիկ անոնք կառուցին իրենց ամրոցները, չրջապատեցին պարիսպներով և այդ բարձրադիր դիրքերէն ալ տիրեցին դաշտերուն, հովիտներուն և իչխեցին մեծ ճանապարհներու երթեւեկութեան։ Անոնց ծանօթ էին քանի մը արհեստներ։ Մեռելները կը թաղէին սալայատակած արկղաձև գերեզմաններու մէջ և կը ծածկէին քարերով։ Մեռածի հետ կը թաղէին անոր զէնքերն ու պարիքները։ Անոնց թագման ձեւերը չատ կը նմանէին հիւսիսային Հայաստանի մէջ տարածուած թագուհիներուն. հոն ալ ընդհանրացած էր արկղաձեւ գերեզմանները։

Սուբարիներու քաղաքական պատմութիւնը մեզ անյայտ է։ Անոնց այն հատուածը, որ տեղաւորուեր էր հիւսիսային Միջագետքի մէջ նախ ենթարկուեր էր սումէրական, ապա սեմական ժողովուրդներու քաղաքական և քաղաքակրթական ազդեցութեան։ Այս վերջիններէն վերցուցին սեպագրերու գործածութիւնը։ Օտար իչխանութիւններու հետ չէին հաչտուեր. յաճախ կ'ապստամբէին. բայց դուրսի ուժերու դէմ չկրցան ստեղծել սուբարիական ցեղերու միութիւն մը։

Հարաւային Հայաստանը կամ Սուբարիներու պետութեան այդ մասը, հետագային ինկաւ Ասորեստանի իչխանութեան տակ և ենթարկուեցաւ ասորի և կուտարացներու. ասուրական արձանագրութիւնները կը յիչեն տասնեակներով ցեղանուններ և տեղանուններ, որոնք Սուբարիներու ժամանակներէն վերապրող ցեղեր են, և որոնց անունը սուբարիական իչխանութեան տակ որևէ տեղ չի յիչուիր։ Սուբարի ցեղախումբի գերիչխանութիւնը մոռացութեան էր տուած անոնց տոհմային անունները և տեղավայրերը։ Ալ աւելի ուշ հայկական տեղանունները ցոյց կուտան այդ հին ցեղերու գոյութիւնը, որոնք հարաւային Հայաստանի մէջ ապրեր են հազարաւոր տարիներ և Սուբարիներու քաղաքական իչխանութեան անկումէն ետքը մտեր են Միտանիի և ապա Ուրարտուի պետութեան մէջ և ալ ուժլի

եւ քը վերապրեր են Հայերու մէջ, դառնալով անոնց բազադրող տարրերէն մէկը։ Հարաւի մէջ նման անուններ են Խորձեան-ի, Հաւսեան-ի, Հանձիր-ի, Սասուն-ի, Աղձի-ի եւ չատ ուրիշները։ Այս անունները ցոյց կուտան նախնական տոհմեր, որոնք իրենց անունները փոխանցեր են իրենց ապրած բնավայրին։ Սուբարիներու ցեղական տիրապետութիւնը թուլցաւ և քայքայուեցաւ սեմական ժողովուրդներու հիւսիսային Միջագետքի մէջ հաստատուելովը։ Սուբարիները ի յայտ չբերին հաւաքական կամք և դիմադրական կորով սեմականներուն ներխուժումը կասեցնելու։ Ասոնցմէ մէկ մասը սեմականացաւ, միւսները գաղթեցին հիւսիս, Հայաստան, ուր ստուարացաւ Փոքր-Ասիական տարրը։ Սուբարիներու մէկ մեծ հատուածն ալ դիմեց դէպի հիւսիս-արեւմուտք, կեդրոնացաւ արեւմտեան Տիգրիսի ակունքներուն և Եփրատի մէջ տարածուող հողամասերու վրայ, իր անունն ալ տուաւ այդ վայրերուն։ Ուրարտացիք այդ հողաշերտը կ'անուանէին Ծուպանի, անչուշտ կազմուած սուբարի բառէն. Հայերը Ծոփք կոչեցին այդ չրջանը։

II. ՀԱՅԱՍԱ

ՀԱՅԱՍԱ.— *Թէ Սուբարիներու և թէ Միտաննիներու գանգուածը տեղաւորուած էր Հայաստանէն դուրս՝ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ։ Սուբարիներու քաղաքական կեդրոնն ալ այնտեղ կը գտնուէր, ինչպէս և Միտաննիներունը։ Անոնք ամբողջութեամբ Հայաստանի պատմութիւններ չէին։ Անոնք Հայաստանի սահմաններու վրայ կատարուած տոհմացեղային միաւորներ էին՝ մէկ ցեղի հզօր իշխանութեամբ ղեկավարուող, որ երբեմն մեր հայրենիքի որոշ գաւառներն ալ կ'ստանէր իր իշխանութեան տակ։ Այսպէս անոնք Հայաստանի հարաւի գաւառները մասնակից կ'ընէին Միջագետքի սումէր-սեմական բարձր քաղաքակրթութեան։ Բայց բուն հայկական հողերու վրայ կազմակերպուած առա-*

ջին պետութիւնը ու ժողովուրդը, որոնց մասին մենք տե-
ղեկութիւն ունինք Հայասան է։ Անոր մասին կը խօսին
հաթական աղբիւրները XV-րդ դարու վերջերէն։ Առաջինը
Թութխալիա III. թագաւորն է, որ կը յիշէ Հայաստայի և
անոր Իռանիս թագաւորի մասին։ Նոյն հաթական արձա-
նագրութիւնները կ'որոշեն Հայաստայի տեղն ու սահմանները։

Հայասան տարածուած էր Եփրատի վերին հոսանքի
չուրջը, գետն երկուափերուն։ Արեւելքէն ան կը հասնէր
մինչեւ վանայ ծովի արեւմտեան ափերը։ Եփրատէն արեւ-
մուտք ան բռներ էր այն հողաշերտը, որ չատ աւելի ուշ
պիտի կոչուէր Փոքր Հայք։ Այս մասն է, որ տեւական
չփման մէջ էր հաթական պետութեան հետ և կը կրէր անոր
քաղաքական ու քաղաքակրթական ազդեցութիւնը։ Այս
մասին մէջ ալ կատարուեցաւ Հայասա ցեղախումբերու
միացումը՝ հաթերու տեւական ճնշման տակ։ XV-րդ դա-
րուն այս Հայասաները կազմեցին ուրոյն պետութիւն, որ
կը յիշուի Ազի անունով։ Ազի ցեղախումբը նախապէս
գաղթեր էր զանազան ուղղութեամբ տոհմացեղային միու-
թեան քայքայման հետեւանքով և հաստատուեր Հայաստա-
նի զանազան մասերու մէջ։ Հայասայի այդ հրեսխա-արեւ-
մըտեան հատուածին է, որու կը վերաբերին հաթական ար-
ձանագրութիւններու տեղեկութիւնները։ Իսկ Հայասայի
արեւելեան հատուածի մասին մենք չատ տեղեկութիւններ
չունինք։ Անոր պատմութիւնը սերտօրէն կը կապուի չըր-
ջապատող ցեղերու պատմութեան հետ։

Հայասաները երբեք Սեւ ծով չհասան։ Անոնց և Սեւ
ծովի մէջ ինկած լեռնաչխարհը գրաւեր էին Կասկասցիները,
բոլորարոս ցեղախումբ մը, որ տեւական կռիւներու մէջ էր
հաթերու հետ, այս պատճառով ան չատ քիչ ենթարկուե-
ցաւ հաթական մշակոյթի ազդեցութեան։ Հայասաները ա-
րեւելքէն, հիւսիսային Հայաստանէն սահմանակից էին
իրանական ծագում ունեցող Մանդացեռուց, որոնք մեծ
խումբերով բռներ էին Հայաստանի հիւսիսային նահանգ-
ները, Արածանիի երկու ափերը և Եփրատի մօտերը անոնք

հանդիպեցան Հայաստաներուն։ կարելի է ըսել, որ արիական ցեղերը, չուրջ երկու հազար Թուին, ոչ միայն տարածուեր էին Իրանի բարձրաւանդակին վրայ, այլ և հիւսիս արեւելեան Հայաստանի մէջ և անոր բնակչութեան մէկ ստուարաթիւ հատուածը կը կազմէին։ Աւելի ուշ Միտանիներու հիւսիս գաղթելու հետեւանքով այս չերտը աւելի զօրացաւ։ Միայն այս հիման վրայ կարելի է մեկնաբանել Հայաստանի Իրանացումը, որ այնքան նկատելի է մեր հայրենիքի պատմութեան սկզբնական շրջաններուն։

Աւելի հարաւ՝ Եփրատի արեւմտեան ափերուն՝ կը տարածուէր Թեգարամա երկիրը իր Փոքր-Ասիական բնակչութեամբ։ XV—XIII դարերուն ան կը պարունակէր երեք կարեւոր շրջաններ՝ Կումմուխը, Մելիթինեն, Տել-Գարիմեն։ Ասոնց բնակիչները ցեղակից էին նախահաթերուն և Հայասաներուն, բայց պահեր էին իրենց տեղական լեզուական ուրոյն յատկութիւնները, ինկեր էին հաթական իշխանութեան տակ, թէեւ յաճախ կը փորձէին ազատագրուիլ և անկախանալ։

ՀԱՑԱՍԱՑԻ ԾՈՂՈՎՈՒՐԴԸ.— Հայասա՝ երկրի, տեղի անուն է. ան կազմուած է երկու բառերէ, հայ արմատէն և սա վերջածանցէն։ — Սա կը նշանակէ տէղ, երկիր, հայրենիք։ Ուրեմն Հայասա կը նշանակէ հայերու երկիր, հայերու հայրենիք։ -Սա Փոքր Ասիական վերջածանց է, կը համապատասխանէ ուրարտական -ինա ածանցին. Հատ-ինա = Հաթերի երկիր, Նահար-ինա՝ Նահարի երկիր՝ այսինքն գետերու երկիր։ Նոյն իմաստն ունի նաև մեր Աղձ-իքա անունը, որ կը նշանակէ արմ երի երկիր — Արմէններ։ Այսպէս կը պարզուի որ Հայասաները առաջ են եկած Փոքր Ասիական միջավայրէն և նախահաթերու հետ ընդհանուր ցեղական և լեզուական ծագում ունին։ Եւ ինչպէս Փոքր Ասիոյ հնագոյն բնակչութիւնը՝ քսանհինգերորդ դարէն ենթարկուեցաւ հնդեւրոպացիներու արշաւանքներուն, այնպէս ալ Հայասան ենթարկուեր է նոյն Հնդեւրոպացիներու լեզուական-մշակութային ազդեցութեան։ Հաւանաբար XV

րդ դարուն արիական կամ արեւմտեան ծագումով ժողովուրդ մը կանգներ է տեղացիներու գլուխը և պայքարներ Հաթերու դէմ։ Բայց Հայասաներու արեւմտեան հատուածը Ազիները՝ փոքր Հայքի մէջ ուժեղ և բախտորոշ հնդեւրոպականացման ենթարկուեցան քիչ մը ուշ XII րդ դարուն։

Հաթական արձանագրութիւնները Հայասաներու աճեալավայրը ցոյց կուտան փոքր Հայքի և Բարձր Հայքի մէջ, ուրկէ, ինչպէս ըսինք անոնք իջած են մինչև Վանայ լիճի ափերը։ Անոնք համախմբուեր են Եփրատի երկու ափերուն, Արաքս եւ Ճորոխ գետերու ակունքներուն չուրջը։ Իրենց այս նախնական հայրենիքէն Հայասաները գաղթեր են դէպի հարաւ-արեւելք. անոնց առաջ միայն այս ճամբան էր բաց, ուր անոնք չէին հանդիպելու տեղական ցեղերու և մանդաներու դիմադրութեան։ Հայասաներու այս չարժումը Եփրատի ափէն դէպի արեւելք բնական ճամի կամ արտաքին մէկ արշաւանքի պէտք է հետեւանք եղած ըլլայ։ Ընկերային կառոյցով՝ անոնք անասնապահներ էին. միայն մէկ մասը դարձեր էր նստակեաց։ Գուցէ այդ անկայուն, անասնապահ խաւն էր, որ ուժեղ տոհմապետներու գլխաւորութեամբ՝ արեւելք կը չարժուէր իրեն համար նոր հայրենիք, իսկ իր հօտերուն համար ալ նոր արօտատեղիներ որոնելու։ Ասոնք է, որ հասան Վանայ լիճի ափերը, գրաւեցին Բասէնը, Խնուսը, Տարօնի մէկ մասը, Բիւրակնեան լեռնաշղթան։ Բայց այս գաղթուններէն ետքն ալ Եփրատի ափերուն, փոքր Հայքի մէջ Հայասաներու մեծ զանգուած կը մնար։ Ասոնք՝ իրենց հայրենիքի մէջ առաջացուցին ցեղերու, տոհմերու միութիւն, կազմեցին առաջին պետութիւնը, որ միայն ցեղերու միութիւն էր Հայասա մեծ ցեղային միաւորի գերիշխանութեան տակ։ Ասոնք երկար ժամանակ պայքարեցան Հաթերու դէմ, երբեմն մնացին անոնց իշխանութեան տակ, երբեմն ազատագրուեցան։ Այս Հայասաներն են, որ մեր պատմութեան մէջ թախտորոշ դեր պիտի կատարեն, իրենց անունը տալով

մեր հայրենիքին։ Բայց նախքան մեր երկրի Հայաստան դառնալը՝ ան դարձաւ սկիզբը Նայիրի երկիր, ապա Ուրարտու։

ՀԱՅԱՍԱՅԻ ՔԱՂՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայաստայի քաղաքական պատմութեան մասին մենք վաւերական տեղեկութիւններ ունինք Հաթերու մեծ թագաւոր Շուպիլուլիումայի տարեգրութիւններէն, որոնք խմբագրուած են անոր որդի Մուրսիլ II-ի կողմէ։ Նաեւ հաթ-հայասական յարաբերութեանց մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ կու տան այն դաշինքները, որ Շուպիլուլիուման կնքեր էր հարեւան ցեղախումբերու, թագաւորներու հետ։ Այս բոլորը համախմբելով, կապակցելով հետեւեալը կրնանք ըսել Հայասայի քաղաքական հոլովոյթի մասին։ Հայասայի թագաւոր Մարիասը դաշինք կը կնքէ Հաթերու թագաւորին հետ. դաշինքէն մեզ հասեր է միայն բեկոր մը։ Անկէ կ'երեւայ, որ Մարիասի հետ Հայասայի իշխաններն ալ դաշնակցող կողմ են եղած։ Այսինքն թագաւորի դաշինքը այն չափով արժէք ունէր, որքան Հայասայի իշխանները ալ կը համաձայնէին և կը վաւերացնէին այդ դաշինքը։ Պէտք է նկատել, որ այս բանը արտայայտութիւնն էր ընկերային այն կացութեան, որու մէջ կը գտնուէր Հայասաներու հասարակութիւնը։ Առաջ էր եկեր տոհմերէն բարձրացող հողատէր իշխաններու խաւ մը, որ ունէր նաեւ զինական մեծ ոյժ։ Այս ոյժը պէտք է ի նկատի ունենար թագաւորը թէ պատերազմի և թէ դաշինք կնքելու ժամանակ։ Թագաւորի իշխանութիւնը փաստօրէն սահմանափակուած էր նոր մեծցող աւատատէրերու, նախկին ցեղապետներու ուժերով։ Ատոնք չատ քիչ էին ենթակայ կեդրոնական արքայական իշխանութեան։ Հայասայի քաղաքական հոլովոյթի այս աստիճանը ամենէն նախնականն է։ Բայց XV-րդ դարու վերջերուն Հայասայի մէջ իշխանութիւնը կը կեդրոնանայ և միապետութեան սկզբունքը գէթ ժամանակաւոր յաղթանակ կը տանի։ Այս կեդրոնացումը տեղի կ'ունենայ Հայասա-Ազնիի արեւմտեան մասին մէջ, որ չա-

բունակ ընդհարումներու և չլման մէջ էր Հաթերու հետ։ Այս չրջանին մէջ Հայաստանեայց զինական ուժերը կ'ենթարկուէին թագաւորին՝ յոյզուքեամբ պայքարելու համար Հաթերու դէմ։

ՀՈՒԿԿԱՆԱՑԻ ԵՒ ՇՈՒԲԻԼՈՒԼՈՒՄԱՑԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— XIVրդ դարու առաջին կէսին Հայաստայի վրայ կ'իշխէր Հուկկանայ թագաւորը, որ Հաթերու ամենէն ուժեղ և գործունեայ թշնամին էր։ Շուբիլուլուման անոր հետ դաշինք կր կնքէ։ Ան կնքուած է հաթական յաղթաթղթէն ետքը։ Դաշինքը՝ հաթական լեզուով խմբագրուած՝ պահուած է հաթական մայրաքաղաքի դիւանատան մէջ։ Ըստ դաշինքի Հայաստայի թագաւորը պէտք է ամուսնանար Շուբիլուլումայի քրոջ հետ, որ պիտի բլլար Հայաստայի միակ թագուհին և իրմէ ծնած զաւակն է որ պիտի գահը ժառանգէր։ Հուկկանաչը կրնար ունենալ ուրիշ կանայք, բայց անոնք երկրորդական կարգի վրայ պիտի դասուէին և ոչ իբրեւ թագուհի, ոչ ալ անոնց զաւակները կրնային գահը ժառանգել։ Քաղաքական տեսակէտէն հետաքրքիր է այն, որ Հայաստայի թագաւորը հաթական թագաւորին ուղղած գրութեանց մէջ չէր կրնար «եղբայր» անուանել և չէր կըրնար ինքնիրեն կոչել «արքայից արքայ»։ Այս կը նշանակէ, որ դաշնակցող կողմերը հաւասար և նոյնիրաւ չեն նկատուիր։ Հաթական թագաւորը չատ բարձր է. Հայաստայի թագաւորը ստորադաս է։ Հայաստան չէր կրնար դաշնակցիլ երրորդ պետութեան մը հետ եթէ այդ ցանկալի չէր հաթական մեծ թագաւորին։ Հայաստայի թագաւորի իրաւունքները արտաքին քաղաքականութեան մէջ սահմանափակ էին։ Այս դաշինքը պարտադիր էր ոչ միայն դաշնակցող երկու թագաւորներուն, այլ և անոնց ժառանգներուն համար։ Դաշինքը երկու կողմերուն ալ կը պարտադրէր փոխադարձ զինական օգնութիւն, եթէ մէկն ու մէկու գահակալութեան վտանգ սպառնար։ Համաձայնութիւնը կը տրուէր երկու երկիրներու ալ «հազար աստուածներու» հովանիին տակ, որ կը նշանակէր թէ դաշինք դրժողը կը պատուհասուէր աստուածներու կողմէ։

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ.— *Այս դարուն Հայաստան կը դնէր աւտարադաս վիճակի մէջ. ան կը գտնուէր հաթականի մեծ պետութեան չրջանակին մէջ և անոր հարկատուն էր ու վասալը։ Դարին քը ի գօրու մնաց մինչեւ Շուբիլուլումայի մահը։ Հայաստայի մէջ այս համաձայնութեան դէմ բնդհանուր դժգոհութիւն կար. մանաւանդ մեծ ցեղապետներու և հողատէր իշխաններու կողմէ։ Դժգոհներու գլուխը կանգնեց Հայաստայի իշխաններէն մէկը Անիաբ։ Ան մրացաւ Հաթերու մնայուն թշնամիներու կատ-կատնեւրու և իշուվա իշխանութեան հետ՝ ընդդէմ Հաթերու։ Յարձակեցաւ Հաթերու վրայ, վերցուց մեծաքանակ գերիներ և աւերեց հաթական պետութեան արեւելեան սահմանները։ Այս յաղթանակները բարձրացուցին անոր դիրքը Հայաստական ցեղախումբերու մէջ, անոր չուրջը հաւաքուեցան Հաթերէն դժգոհ բոլոր ցեղապետերը, իրենց ուժերը տրամադրեցին Անիյասին։ Այս ուժերով վերջինս ոչ միայն ամրօրէն հաստատուեցաւ Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի մէջ. այլ և տարածուեցաւ աւելի արեւելք և հարաւ՝ առնելով իր իշխանութեան տակ և Հայասաներէ նոր տոհմա-ցեղային միաւորներ և արիական ու ափիանիկ ժողովուրդներ։ Ան հիմա կը ներկայացնէր պատկառելի զինուորական ուժ, ունէր աւելի քան 12,000 հետեւակ և հեծեալ կռուողներ և 700 ռազմակառքեր։*

Անիյասի այս յաղթանակները կը զուգադիպէին հաթական կայսրութեան թուլացման չրջանին։ Շուբիլուլումայի մահէն ետք հաթական պետութիւնը կ'իյնայ անիշխանութեան մէջ։ Միայն Մուրսիլի II ի գահ բարձրանալով դէպքերու ընթացքը փոխուեցաւ։ Անոր արձանագրութիւնները որոշ կերպով կը պատկերացնեն ժամանակի քաղաքական դէպքերը, որոնց մէջ նշանակալից դեր կը խաղան Հայասայի տէրերը։ Մուրսիլը (1339—1318) *գահ բարձրանալով քաւական յաւոյ միայն կ'ըզբաղուի Հայասայի գործերով։ Սկիզբը ան կը բանակցի Անիյասի հետ՝ խաղաղութեամբ լուծելու վիճելի հարցերը։ Մուրսիլ զբաղ-*

ուած էր ուրիշ ճակատներու վրայ, ուրիշ ապստամբութիւններ ճնշելու գործով։ Բանագնացներու միջոցով Հայաստայի թագաւորէն կը պահանջէ վերադարձնել վերցուած գերիները, յարգել հին դաշինքը և ենթարկուիլ իր իշխանութեան, ընդունիլ Հաթերու գերիշխանութիւնը։ Անիյասը ոչ միայն ազատագրուեր էր հաթական լուծէն, անջատուեր էր և կառուցեր առանձին պետութիւն, այլեւ չարունակ կը յարձակէր և կ'աւարէր հաթական երկիրները, կը տանէր մեծաքանակ գերիներ։ Մուրսիլը չատ անգամ բողոքեր էր այդ արարքներուն դէմ, և պահանջեր էր դադրեցնել ասպատակութիւնները և վերադարձնել աւարն ու գերիները։ Անիյասը ոչ մէկ ջիջում չէր ըներ, կը չարունակէր յարձակումներով թուլացնել Հաթերու պետութիւնը։

ՀԱՑԱՍԱՑԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— Մուրսիլը իվերջոյ կ'ընդհատէ բանակցութիւնը և կը պատրաստուի արշաւելու Հայաստայ։ Իր զօրքերը կը կեդրոնացնէ Տիգրիսի ակունքներու մօտ՝ Անգեղ բերդի չուրջը։ Անոր հետ կը միանան աւելի հարաւ՝ Յարանի մէջ հաւաքուած իր բանակները։ Այս մեծ զօրաբանակը Մուրսիլի գլխաւորութեամբ կ'ուղղուի արեւելք և կը հասնի վանայ լճի արեւմտեան ափերը։ Կը գրաւէ Արածանի հովիտը, Հայաստայի հարաւ-արեւելեան նահանգները, որոնք չատ քիչ էին կապուած Հայաստայի կեդրոնի՝ Փոքր Հայքի հետ։ Ծաղթական արշաւանքի հետեւանքով բազմաթիւ ցեղախումբեր, բերդեր և քաղաքներ՝ պատուիրակներ կ'ուղարկեն Մուրսիլի մօտ՝ խնդրելու որ իրենց չկողոպտէ, չըսպաննէ, այլ ընդունի իրենց իր հպատակները։ Անոնք կ'առաջարկեն ուղարկել իրենց Հատուշա և մուծել հաթական բանակի մէջ։ Հաթ թագաւորը կ'ընդունի անոնց առաջարկը և միայն մէկ քաղաքէն 2000 գերի կը տանի «հետեւակ և կառամարտիկ» զօրք ընելու համար։ Վանայ լճի ափերէն ան կը թեքուի դէպի հիւսիս-արեւմուտք և կը մտնէ Բարձր Հայքի և Սիւնիք ու Եփրատ գետերի չուրջ տարածուող հողամասը, որ կը կազ-

մէր բուն Հայաստանը, Ազիի քաղաքական և ռազմական կեդրոնը։ Հոս անոր առաջ կ'ելլան Հայասայի ցեղապետները և իշխանները և կը խնդրեն՝ չկոտորել իրենց։ Հետաքրքիրն այն է, որ անոր ընդառաջողը, անոր հետ բանակցողը Անիւասը չէ, անոր անունը չի յիշուիր, ան դուրս է եկած քաղաքական ասպարէզէն սպանուելեամբ կամ յեղափոխութեամբ և իշխանութիւնն անցած է Հայասայի ցեղապետներու ձեռքը, որոնք հիմա կը բանակցին Հաթերու հետ։ Աւտնք է, որ կը խոստանան ծառայութիւն, կ'ուզեն մըտնել հաթական բանակի մէջ, կը համաձայնին վերադարձնել գերիները և հարկ վճարել։ Մուրսիլը այս բոլորը ի նկատի ունենալով չի կործաներ Հայասայի քաղաքները, բայց առատօրէն գերիներ կը տանի՝ իր զօրքի թիւը ըստուարացնելու համար։ Ան կ'ազատէ նաեւ հաթ գերիները։

Այսպէս հաթ-հայասական յարաբերութիւնները կը մըտնեն նոր փուլի մէջ։ Հաթ թագաւորը Հայասայի իշխաններէն հաւատարմութեան երդում կը պահանջէ։ Ան իր «ծառայութեան» մէջ կ'առնէ այդ իշխանները։ Հայասան այլեւս չունի կեդրոնական իշխանութիւն մը։ Հաթ արքունիքը առանձին-առանձին իշխաններու, ցեղապետներու հետ կը կապուի։ Անոնց վրայ կը նշանակէ ընդհանուր կառավարիչ մը՝ փոխարքայ մը։

XIV-րդ դարու վերջերէն մենք այլեւս տեղեկութիւն չունինք Հայասայի քաղաքական կացութեան մասին։ Հաթական արձանագրութիւններուն մէջ անոնց անունը այլեւս չի յիշուիր։ Անոնք ոչ կազմակերպուած պետութիւն են, ոչ ալ վտանգաւոր զինական ուժ։ Քաղաքականապէս անոնք կը բաժնուին բազմաթիւ իշխանութիւններու, որոնց մրցութիւնը թոյլ չի տար ուժերու նոր կեդրոնացում ստեղծելու։ Այս բանին հակառակ են նաեւ հաթ թագաւորները։

Անկախ Հայասայի անկումէն յետոյ Հաթերը սկսան հալածել անոր կենսունակ և ռազմունակ ղեկավարութիւնը։ Շատերը մտան հաթական բանակները, դարձան փորձուած զինուորներ և գացին կռուելու ուրիշ ճակատներու վրայ։

Ոմանք կեդրոնացան Հատուշայի արքունիքի մէջ՝ աւելի մօտ ըլլալու հաճ թագաւորներուն, ապրելու անոնց հսկողութեան տակ, իսկ չատերն ալ լքեցին Հայաստան, անցան արեւելք՝ Արածանի և Արաքսի չուրջը համախմբուեցան, բնակեցան իրանական և տեղական ազիանիկ ցեղերու հետ։ Հայասայի քաղաքական քայքայման հետեւանքը դպցին նաեւ Հաթերն իրենք։ Մեծցող, արշաւող Ասորեստանը իր հարուածներն ուղղեց Տիգրիսի և Արածանի չուրջն ապրող ցեղերուն դէմ, որոնք չկրցան պաշտպանուիլ, քանի որ իրենց ուժերը սպառեր էին Հաթերու տուած հարուածներէն և տեղափոխուեցան Ասորեստան դիւրութեամբ տէր դարձաւ այդ գետային չրջաններուն և տասդացաւ մինչեւ հաթական հողերը։ Հայասայի ռազմիկները կը կռուէին Փոքր-Ասիական ուրիչ ճակատներու վրայ հաթ պետութեան պաշտպանութեան համար, մինչ իրենց հայրենիքը ոտնակոխ կ'ըլլար նոր և ահաւոր թշնամիին՝ Ասորեստանի կողմէն։

ՀԱՅԱՍԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայասայի ներքին կեանքի, դասերու ընկերային կազմի մասին մենք չատ քիչ բան գիտենք։ Հաթական աղբիւրները այդ մասին ոչինչ կը յայտնեն։ XV—XIV րդ դարերուն Հայասան արդէն կազմաւորուած հասարակութիւն էր։ Ան պետութիւն էր, ունէր թագաւոր, բանակ, ցեղապետները դարձեր էին կալուածատէր իշխանութիւններ։ Հասարակութիւնը չերտաւորուած էր։ Հոն ուր կայ թագաւոր, իշխաններ, խոշոր հողատէրեր, ռազմի դաս, ուր կան գերիներ, «անազատներ», այլեւս հոն նախնական, հաւասարներու հասարակութիւնը գոյութիւնը պահել չի կրնար։

Հայասան պետութիւն մըն էր, որ կազմուած էր բազմաթիւ տոհմա-ցեղային միաւորներէ, ասոնք լիզուակից և ցեղակից տարրերէ էին բաղկացած։ Այդ պետութիւնը տոհմերու, ցեղերու իւրայատուկ դաշնակցութիւն մըն էր ամենէն զօրեղ, մեծ ցեղի իշխանութեան տակ։ Ամեն տոհմա-ցեղային միաւոր ունէր իր իշխանը, որու հովանիին տակ կ'ապրէր, որու ղեկավարութեան տակ դուրս կուգար կռուի

Այս իշխանները կը կազմէին զինուորական դասը և չարուհնակ կռիւներու մէջ էին և իրարու և դուրսի ցեղերու հետ։ Երբեմն անոնք կը հաւաքուէին գերիշխան տոհմի, ցեղի չուրջը, որու իշխանը կ'ըլլար թագաւոր, մեծ իշխան և անոր առաջնորդութեամբ կ'երթային կռուի։ Ռազմի այս դասը կ'ապրէր Հայաստանի անմատչելի լեռնաշխարհի՝ ամրոցներուն, բերդերուն մէջ։ Անոնք չէին ապահաւած զինակիցներով, ռազմի ընկերներով, և երկրի իրական տէրերն էին։ Անոնց բերդերու, դղեակներու չուրջ, որ պատրաստական էր, աստիճանաբար կը հաւաքուէր ոչ-զինուորական հասարակութիւն մը — հովիւներ, գիւղացիներ, արհեստաւորներ, որոնք ապաստան, ապահովութիւն կ'որոնէին։ Պարիսպի չուրջը կը կառուցէին տուներ, արհեստանոցներ, բնակչութիւնը կ'աշխատէր մօտակայ դաշտերուն մէջ, իր հարստութիւնը կը հաւաքուէր ամրոցներու մէջ, պարիսպներէ ներս։ Զինուած իշխանը, իր հովանիին կը տարածէր անոնց, աշխատաւոր գիւղացիներու, արհեստաւորներու վրայ, կուտար անոնց կեանքի և գոյքի ապահովութիւն։ Երբ ամրոցի չուրջը այս աշխատաւորներու թիւը մեծնար՝ նոր պարիսպ կը կառուցուէր ապահովութեան համար։ Կ'ըսահեծուէր կեդրոն մը միջնաբերդը՝ ուր կը բնակէին իշխանն ու իր զինակիցները, յետոյ կը կազմուէր քաղաքը՝ միջնաբերդի չորս կողմը նոր պարիսպի մէջ։ Քաղաք և ամրոց արհեստաւորներու ու գիւղացիներու բնակավայրերն էին։

Ըսինք որ Հայաստանի պետութիւնը տոհմերու, ցեղերու դաշնակցութիւն մըն էր, դաշնակից տոհմերու պետերը, իշխաններն էին, որ զինուոր կուտային թագաւորին և կը կազմէին անոր բանակը։ Այդ իշխանները թագաւորին հետ մասնակից էին դաշինքներու, համաձայնութիւններու կընքումին։ Անոնք է, որ կեդրոնական իշխանութեան անկումէն ետքը՝ ինացին իբրև երկրի իրական տէրերը և իրենց անմատչելի ամրոցներէն կը կառավարէին իրենց կալուածները և ապահովութիւն կուտային հովիւներուն,

պիւղացիներուն։ Հաթական արձանագրութիւնները կը յիշեն բազմաթիւ քաղաքներու անուններ, որոնք իրօք մեծ ու փոքր գիւղեր են, աւաններ կառուցուած ամրոցներու, դղեակներու, բերդերու չուրջը։ Բերդերու ամրոցներու չուրջը կը տարածուէին ընդարձակ դաշտեր, արտեր, արօտավայրեր։ Հաւանաբար անոնք սեփականութիւնն էին բերդատէրերու. այդ հողերու վրայ կ'աշխատէին գիւղացիները, որոնց իրաւական կացութեան մասին մեզ տեղեկութիւն չունինք։

ԿՐՕՆԸ.— Տեսանք, որ Հաթ-Հայասա դաշինքի պահպանումը կը դրուէր երկու կողմերու աստուածներու հովանիի տակ։ Դաշնագրի բեկոր մը պահեր է Հայասայի աստուածներու անունները։ Կ'երեւի, որ ամեն քաղաք, աւան և ամրոց ունէր իր հովանաւոր աստուածը։ Հայասայի աստուածները մեծ մասամբ բնութեան հետ են կապուած և Հայասայի բնակչութիւնը բնապաշտ է։ Ան կը գտնուի հաթական-փոքր-ասիական կրօնական գաղափարներու չրջանակի մէջ։ Անոնք կը պաշտէին Տեօւբը, հաթական ոչխարհի մեծագոյն աստուածը։ Ան պախուդէա քաղաքի աստուածն էր, որու պաշտամունքը սակայն ընդհանրացած էր ամբողջ Հայասայի մէջ։ Հայասայի մէջ Տէշուբի պաշտամունքը փաստ է, որ իրենք Հայասաները ցեղագրօրէն Փոքր Ասիական միջավայրին կը պատկանէին։ Իշտարը կը յիշուի իբրև պագտէա քաղաքի աստուած։ Փիտեանք, որ ան ասուրա-բաբելական աստուածուհին է, անոր պաշտամունքն ալ ընդհանրացած էր արեւելքի մէջ։ Փոքր Ասիոյ և ընդհանրապէս լեռնային գօտիի մէջ Իշտարի պաշտամունքը մուտք կը գործէր սեմական գաղթականներու միջոցով։ Ինչպէս Հայասայի ժողովուրդը բազմաչերտ էր, պէտք է ենթադրել, որ անոր կրօնական աշխարհն ալ, աստուածներն ալ բարդ ծագում ունէին։ Ազգագրական իւրաքանչիւր միաւոր իր հետ բերեր էր աստուածներու չարք մը։ Այդպէս էր նաև Հաթերու և Միտաննիներու մօտ։ Իշխանութեան կեդրոնացումը, բոլոր ցեղերու աստի-

ճանական ձուլումը պէտք է ընդհանրացնէր այս բազմաթիւ աստուածներէն մէկուն պաշտամունքը, բայց կրօնական հոլովոյթի այդ աստիճանի մասին մենք տեղեկութիւն չունինք։ Քաղաքական զարգացման փուլերն ալ մեզ պարզ չեն։ Հայաստաներու կրօնական գաղափարներու հոլովոյթը մնաց անկատար, թերի։ Անշուշտ այս բազմաթիւ աստուածներ պէտք է ունենային իրենց տաճարները. ինչպէս արեւելքի ուրիշ վայրերու մէջ և հոս ալ անոնք կցուած պէտք է ըլլային իշխանական պալատին, ամրոցին։ Հաւանաբար իշխանը այդ աստուծոյ քրմապետն էր և անոր պայծառացման, անոր հեղինակութեան համար հոգացողը։ Տաճարը, աստուածը երեւի ունէր նաև իր նիւթական հարստութիւնը։

III. ՆԱՒՐԻՒ ԺՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԻՏԱՆիի ԱՆԿՈՒՄԸՆ ԵՏՔ. — XIV—XIII-րդ դարերը Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտիի մէջ քաղաքական մեծ յեղաշրջումներու դարեր են։ XIV-րդ դարի վերջին կ'իյնայ Միտանի պետութիւնը. գրեթէ միաժամանակ Հայաստանի պետութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ։ Այս երկու պետութիւններու անկումը կը կատարուի Հաթերու ձեռքով։ Բայց չհուղները կ'ըլլան միայն Ասուրցիները, որ հիւսիսային Միջագետքի աւերելեան մասին մէջ կը կազմակերպուին որպէս մեծ պետութիւն։ XIV-րդ դարէն Ասորեստանի պատմական առաքելութիւնը կ'ըլլայ թոյլ չտալ, որ հնդեւրոպական ցեղախումբերը՝ հիւսիսէն և արեւելքէն իջնան հարաւ, ու տիրեն սեմական աշխարհին։ Ան կը գտնայ քանի մը դար չարունակ սեմական աշխարհի պաշտպանը և անոր բոլոր ժողովուրդները մէկ իշխանութեան տակ հաւաքողը։

Որքան աւելն գոյութիւն ունէր Միտանին, այնքան աւելն Սուբարիներուն և Միտանիներուն վտանգ չէր ըսպառնար։ Բայց Միտանիի անկումէն ետք կացութիւնը կը

փոխուի ժամանակաւոր անիշխանութենէն կ'օգտուին սեմական վաչկատուները, արամէական ցեղերը. կը բարձրանան Եփրատի ափերը և կը հաստատուին հիւսիսային Միջագետքի մէջ։ Միտանի-Սուբարի քաղաքները և գիւղերը կը կործանուին, վաչկատուները կը չարժուին հիւսիս և կը ճնշեն Միտանի բնակչութեան վրայ։ Արամէական ցեղերը կը մտնեն Խաբուր գետի հովիտը, կը հասնին անոր ակունքները և նախ քան նստակեաց դառնալը կ'աւերէն և կ'աւարեն ամեն ինչ։ Վաչուգանին կը կործանուի։ Արամէական վաչկատուն պետ մը XI-րդ դարու սկիզբները Միտանիի աւերակներուն վրայ կը կառուցէ սեմական իշխանութիւն մը։ Այս անիշխանութեան հետեւանքով հիւսիսային Միջագետքի բնակչութեան՝ Միտանիներու եւ Սուբարիներու մեծ մասը հարաւէն հիւսիս կը քաշուի, աւելի ապահով վայրեր կ'որոնէ Տաւրոսեան լեռներու մէջ և անոր հիւսիսը։ Ասոր հետեւանքով Փոքր-Ասիական և արիական ասորը կը թուլնայ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ. ընդհակառակն սեմական ասորը կը զօրանայ։ Սուբարի Միտանիները հիւսիսային Միջագետքէն դուրս ընելը մեծ գաղթաշարժի միայն առաջին փուլն է։ Ասորեստանցիք կը չարունակեն այդ գործը։ Անոնք կը գրաւեն Խաբուրի և զերքները, Հիւսիսային Միջագետքը, վերջ կուտան Արամէացիներու ստեղծած անիշխանութեան և կը հասնին Միտանիներու եռեւէն։ Անոնք չարունակ պայքարելով Տիգրիսի ակունքներու չուրջը հաստատուած բնակչութեանց հետ՝ անոնց կը քշեն հիւսիս։

ՆԱՒՅԻՐԻ — Ասորեստանի արձանագրութեանց մէջ մենք կը հանդիպինք Նայիրի անունին։ Այսպէս կը կոչուէր Ուրեմտեան Տիգրիսի աւազանը։ Տիգլաթ-Պալասար I-ի ժամանակ XI-րդ դարուն Նայիրին քաղաքական գալափար է. քաաներեք թագաւորներ միացեր էին դիմադրելու համար Ասորեստանին։ Ան իր մէջ էր առած Տիգրիսէն դէպի հիւսիս գտնուող հողերը մինչեւ Արածանի գետի միջին հոսանքը, մինչեւ Մանազկերտ և Վանայ լիճի ափերը։ Վերջինս

կը կոչուէր «Նայիրի ծով»։ Այս հողաշերտը երկու դար առաջ կը պատկանէր Հայաստաններուն. ինչպէս կ'երեւի անոնք լքեր էին և հոտեղ կազմակերպուած էր նոր իշխանութիւն Նայիրեան իշխանիներու դաշնակցութիւնը։ Նայիրեան այս իշխանութիւնները հարաւէն գաղթող Միտանացիներու ուժերու չնորհիւ ուեղի հզօրացան, ռազմապէս մեծցան։ Ասոնք էին որ բերին որոշ տեղանուններ և տուին նոր վայրերուն։ XIV-րդ և XIII-րդ դարերուն «Նայիրի երկիր»ը կը կոչուէր Խաթտւ և Բալիխ գետերու ուազանը. արեւմուտքէն ան կը հասնէր մինչև Եփրատ, կեդրոնը Տիարպէքիրի դաշտն էր։ XI-րդ դարուն այդ անունը կը տրուէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքներու և Սրածանիի մէջ ինկած հողամասին։

Ա՛ս կը նշանակէ, որ Նայիրիի ցեղերը սեմական ժողովուրդներու՝ Արամէացիներու և Ասորեստանցիներու ճընշման տակ հետզհետէ քաշուելան հիւսիս՝ հայկական լեռնաշխարհի արեւմտեան և հարաւի չրջանները. անոնք նոր երկիրներն ալ վերակոչեցին Նայիրի։ Այս գաղթը կատարուեցաւ աստիճանաբար. առաջին կայանը Տիգրիսի միջին հովիտն էր. երկրորդ կայանը՝ Արածանի հովիտը. գաղթողները ցրուեցան Վանայ լիճի չուրջ։ Այսպիսով Հայաստանը նայիրացաւ։ Դրսեկներուն այս երկիրը բոլորովին անծանօթ չէր։ Հարաւային Հայաստանը մաս կը կազմէր Միտանի պետութեան։ Տեղական ցեղերու որոշ մասը լեզուական և ցեղական կապեր ունէր թէ Փոքր-Ասիական Սուբարիներու և թէ արիական Միտանիներու հետ։ Ասոնց երեւալը, զանգուածային գաղթը կը մեծցնէ բնիկներու ռազմունակութիւնը. եկողները կը բերեն վարչական և ռազմական մեծ փորձառութիւն։ Ասոնց՝ Վանայ լիճի և Արածանիի ափերուն հաստատուելով կ'ուժեղնայ Նայիրեան ցեղերու դաշնակցութիւնը։ Այս միութիւնը կանոնաւոր և պետական պայքար կը մղէ Ասորեստանի դէմ, որ գաղթողներու ետեւէն ինքն ալ կը թափանցէ սկիզբը Տիգրիսի, ապա Արածանիի հովիտը։ Սկիզբը Նայիրեան այս դաշնակցութեան

մէջ կը մտնեն 23, ապա 60 «թագաւորներ» որոնց մասին կը յիշէ Տիգլաթ-Պալասարը իր արձանագրութեան մէջ։ Անոնց պատմութեան կը մատնէ ամենքն ալ և կը հասնի մինչեւ Մանազկերտ. հոն կը կանդնեցնէ արձանագրութիւն մը, որուն մէջ Վանայ ծովը կ' նուանէ «Նայիրի ծով»։ Այս արշաւանքի հետեւանքով Ասորեստանցիք հաւանաբար հասան Եփրատի ափերը, բռնեցին հարաւեան աշխարհի ձախ թեւը։ Բայց Եփրատը չանցան, այլ դէպի հիւսիս արեւելք դառնալով բարձրացան Արածանիի ափերով մինչեւ Բագրեւանդ, գրաւելով հարաւային Հայաստանի մեծագոյն մասը։ Սակայն Ասորեստանցիք թէ այս անգամ և թէ աւելի ուշ չհաստատուեցան Հայաստանի մէջ. անոնք միայն կ'աւարէին, կ'աւերէին և գերիներ կը տանէին։ Աւելի ուշ անոնք ջանացին, որ հայկական բարձրաւանդակի վրայ ոաղմուենակ մեծ ուժ մը չստեղծուի իրենց թիկունքը, բայց այս ալ չյաջողեցաւ անոնց։

Ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ Նայիրեան դաշնակցութեան անդամները կը կոչուէին «քագաւորներ»։ XIII-րդ դարուն Սալմանասար I կը դրաւէ անոնց յիսուն քաղաքները։ Եթէ ինկատի ունենանք, որ Նայիրեան ցեղերու միութիւնը բոլոր էր Վանայ լիճի, Արածանիի ափերը մինչեւ Բագրեւանդ, պարզ կ'ըլլայ, որ այդ 23 թագաւորութիւնները չատ փոքր քաղաքական միաւորներ էին։ Անոնց իշխանութիւնները չատ աւելի փոքր էին քան նախարարական Հայաստանի միջին կալուածատիրոջ հողերը։ Եւ անոնց քաղաքներն ալ միայն ամրոցներ էին, բերդեր բնականօրէն պաշտպանուած, անառիկ ժայռերու վրայ թառած, կամ արհեստական պարիսպներով չրջապատուած։ Բաղաքը այդ ժամանակ միայն պաշտպանութեան վայր էր. չրջակայ հովիտներու, դաշտերու հովիւ և երկրագործ բնակչութեան ապաստան ծառայող։ Ահա այսպիսի քաղաքներու բերդերու տէրերն էին որ կը կոչուէին «թագաւորներ». անոնք միայն բերդատէրեր էին, ցեղապետներ, որոնք ամենայն հաւանականութեամբ որոշ իրաւունքներ ունէին

դաշտային բնակչութեանց և անոնց հողերուն եւ եկամուտներուն վրայ։

Տիգլատ-Պալասարի օրով Նայիրեան դաշնակցութեան գլուխը կանգնած էր Դայաէնի ցեղի Թագաւորը՝ Սիցը։ Այս իշխանութիւնը կը գտնուէր սկիզբը Արածանիի ստորին հոսանքին չուրջը։ Դայաէնի ցեղի վարիչները Ուրարտուէն առաջ փորձեցին քանի մը անգամ Նայիրեան ժողովուրդներէն կազմել ուժեղ դաշնակցութիւն մը։ Անոնց գլխաւորութեամբ է, որ տեղի ունեցաւ Նայիրեան ցեղերու ինքնապաշտպանութիւնը Ասորեստանի դէմ։ Տիգլատ-Պալասարէն ետքը Նայիրեան ցեղերը դիմեցին հակայարձակման և ոչ միայն թօթափեցին ասուրական լուծը, այլ և վերագրաւեցին Հայաստանի հարաւը գտնուող չատ մը հողամասեր, ուր հաստատուեր էին Ասուրները։ Ազատագրուեցան Իշուան, Դարիան, Ալզին, Շուպրիան, կասկան, Մուշկին, Ուրումին և ուրիշ չրջաններ, բոլորն ալ հարաւ րեմտեան Հայաստանի մէջ։ Հոսկէ ալ Նայիրեան ցեղախումբերը մտան հիւսիսային Միջագետք և արշաւեցին Ասորեստանեան հողերու վրայ։ Շուրջ երկու դար, մինչեւ Ասուրնազիրպալը (884--860) Նայիրցիները ապատ կը մնան հարաւէն կատարուող յարձակումներէն։ Միայն Ասուր-Նաղիրալը նորէն կը վերսկսի Նայիրեան արշաւանքները և կը գրաւէ 250 քաղաքներ, բերդեր։ Ան տեղացիներէն կը բռնագրաւէ ցորեն, գարի, յորդ, անասուններ, ինչ որ ցոյց կուտայ մէկ կողմէն Նայիրեան ցեղերու ընկերային կացութիւնը, միւս կողմէն կը նչէ թէ ինչ նպատակի համար Ասուրները կ'արշաւէին Հայոց լեռնաչխարհը։ Վերջինս ունէր անոնց համար ոչ միայն ռազմա քաղաքական նչանակութիւն, այլ և տնտեսական արժէք։

Բայց Նայիրեան դաշնակցութիւնը մնայուն չգարձաւ, ան չստեղծեց աւելի սերտօրէն միացած պետական միաւոր մը։ Ջորս հարիւր տարի Նայիրեան դաշնակիցները կռիւ մղեցին Ասորեստանի դէմ, բայց չկրցան տնտեսա-ցեղային միութենէն բարձր միութիւն մը ստեղծել,

ցեղերէն անցնիլ պետութեան։ Այս տոհմա-ցեղային միութիւնը կամ Նայիրեան դաշնակցութիւնը կեանքի կը կոչուէր միայն պատերազմներու ժամանակ, երբ ընդհանուր ուժերով պէտք էր պաշտպանել ցեղերու ընդհանուր շահերը։ Խաղաղութեան շրջանին ցեղերը կ՚ապրէին իրենց ինքնուրոյն կեանքով, մեկուսացած, կը գործէին առանձին ու իրենց համար։ Դուքէ Նայիրեան պետութիւնն ստեղծելու համար, այդ դաշնակցութեան մէջ կը մրցէին ուժեղ տոհմա-ցեղային միաւորներ՝ Դայաինները, Ուրարտացիները։ Մինչ այդ իններորդ դարու սկիզբէն Ասորեստանը դուրս կուգար անիշխանութենէն և իր զէնքերը կ՚ուղղէր Նայիրեան ցեղերու դէմ։ Դուքէ արտաքին այս վտանգին ազդեցութեան տակ Հայաստանի հարաւը Նայիրեան դաշնակցութեան մէջ կատարուեցաւ յեղաշրջում մը՝ բազմաթիւ ցեղերու չրջանակէն բարձրացաւ Ուրարտուն և փորձեց կազմակերպել անոնց ուժերը իր զեկավարութեամբ, Նայիրին ներքին հոլովոյթի ենթարկուելով դարձաւ Ուրարտու։ Այդ կերպով քաղաքական նոր հեռանկար բացուեցաւ անոնց միացեալ ուժերու առջև։

Գ· ԳԼՈՒԽ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ԾԱԳՈՒՄԸ.— *IX-րդ դարու կէսերուն քայքայուեցաւ Նայիրեան դաշնակցութիւնը։ Անոր չարքերէն կը բարձրանայ Ուրարտուն, որ սկիզբը միայն այդ դաշնակցութեան անդամներէն մէկն էր։ Նոյն դարու վերջերուն մոռացութեան կը տրուի Նայիրի անունը և անոր կը փոխարինէ Ուրարտուն։ Ան ոչ միայն առաջնութիւն կ'ըստանայ Նայիրեան ցեղերու մէջ, այլ կը դառնայ միակ ղեկավարուժը, և կը կառուցէ աւելի կեդրոնացած և ուժեղ պետութիւն։ Հայկական բարձրաւանդակի վրայ կը կատարուի քաղաքական այն հոլովոյթը, ինչ որ տեղի էր ունեցեր Միջագետքի, Եգիպտոսի և ուրիշ վայրերու մէջ, այսինքն ցեղական միութենէն հասարակութիւնը կ'անցնի պետական միութեան։ Նայիրիի այս հոլովոյթը տեղի ունեցաւ Ասորեստանի ճնշման տակ։*

Ուրարտուն Հայաստանի հարաւն ապրող բնիկ ցեղերէն մէկու կամ ցեղախումբի մը անունն է։ Տիգրիսի ափերով անոնց մէկ հատուածը անցեր էր հիւսիս և մտեր Տարօն, հոնկէ ալ չարժուեր էր վանայ լիճի հիւսիսը, Հայոց Աղբերան գաւառը և հասկէ ալ ցրուեր էր նոյն լիճի արեւելեան ափերուն վրայ։ Այսպէսով Մուշի դաշտէն, Տարօնէն, Ուրարտացիք դիմեցին հիւսիսէն արեւելք և աղեղնաձեւ չրջապատեցին վանայ լիճը։ Անոնց մէկ ուրիշ հատուածն ալ արեւելքէն մտեցեր էր վանայ լիճին։ Անոր արեւելեան եզերքներուն վրայ Ուրարտացիք հանդիպեցան Բիայ ցեղին, որոնց հետ միախառնուելով կազմեցին այն ուժեղ կեդրոնական ցեղախումբը, որ այնուհետեւ պիտի ղեկավարէր Ուրարտուի պետութիւնը։

Ուրարտական արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին Ուռուդ մարդիկ, որոնք Թագաւորէն կ'ըստանան պարէն, մթերք, կենդանիներ և հողեր։ Հաւանաբար այս Ուրուդները Ուրարտացիներն են, անոնց իշխող, ղեկավար խաւը, ռազմի ազնուականութիւնը, որ կազմուած էր բազմազան խմբաւորումներէ և որ միայն ցեղային ընդհանուր անուն կը կրէր։ Այս «Ուրուդները» կազմակերպուելով և ընդունելով իրենց մէջ ուրիշ, յատկապէս Բիա ցեղի մարդիկը աստիճանաբար դարձան ընկերային իշխող խաւ, դաս։

Ուրարտուի պետութիւնը կը սաղմնաւորուէր Վանայ լիճի հիւսիս-արեւմուտքը. հոս էին անոր գլխաւոր քաղաքները, քաղաքները։ Հոս, Տարօնի մէջ, Արածանիի ափին անոնք իրենց կ'ենթարկեն տեղական ցեղերը, կը պայքարին իրենց մրցակից ուժերու դէմ։ Սկիզբը անոնց մայրաքաղաքը Արզասկուն էր. դուցէ այսօրուան Մանազկերտը, որ կարաւանային ուղիներով միացած էր արեւելքի, հիւսիսի և արեւմուտքի հետ։ Ուրարտուի քաղաքական զարգացման այս սկզբնական շրջանին անոնց իշխանութիւնը կը տարածուէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքներէն, Տարօնի վրայով մինչեւ Արածանի ակունքները։ Դեռեւս անոնք չէին հասած Վանայ լիճի արեւելքը։ Այս սահմաններու մէջ Ուրարտուն իմի հաւաքելով Նայիրեան բոլոր ցեղերը՝ ստեղծեց բաւական ընդարձակ պետութիւն մը։ Բայց ան ենթակայ էր դուրսի՝ Ասորեստանի՝ յարձակումներուն, որով և անոր հարաւ-արեւմտեան գաւառները տեւական վտանգի տակ էին։

ԱՐԱՄԷ ԵՒ ՍԱԼՄԱՆԱՍԱՐ *III*.— *IV*-ՐԴ ԴԱՐՈՒ 80-ԱԿԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ Ուրարտուի քաղաքական կեանքի վարիչը Արամէն է։ Անոր դէմ է, որ երկարատեւ կռիւներ կը մղէ Սալմանասար *III*-րդը։ Արամէի օրով ալ Ուրարտուի քաղաքական ծանրութեան կեդրոնը Վանայ լիճի արեւմտեան և հիւսիսային գաւառներն են. մայրաքաղաքը Արզասկուն է։ Արամէն գահ բարձրացաւ 883 Թուին (Ք. Ա.) և իշխեց մինչեւ 843 Թիւը, քառասուն տարի։ Արամէն մէկ կողմէն պաշտպա-

ռողական կռիւներ կը մղէր Սալմանասարի դէմ, միւս կողմէն կ'ընդարձակէր իր երկրի սահմանները։ Ասորեստանի թագաւորը սկիզբը հրեսխայի Սիւրիան նուաճելով էր զբաղուած որ Միջերկրականին հասնելու միակ ուղին էր. 858 թիւին Ասուրները գրաւեցին Ալչէն, և հոնկէ մտան Ուրարտու։ Ըստ Ասորեստանեան արձանագրութեանց անոնք անցան Ալչէով, մտան Սուխնի, Դայեանի. գրաւեցին Արզասկու քաղաքը. Դիլզան և Խուրուչկիան։ Ամեն տեղ Սալմանասար կ'ուերէր և ուարի կուտար։ «Ուրարտացի Արամէի բերդաթաղամ՝ Սուդուճայիճ մօտեցայ, թաղամիճ վրայ յարձակեցայ, ամոր տիրեցի։ Ամոր զօրքերեն տասերը սպանճեցի... դեպի Նայիրի ծովն իջայ, զճիներս ծովուն մէջ մխրճեցի, ասուուածճերուս զոհեր մատուցի. ճոյն ժամանակ իմ անձիս պատկերը ջնճեցի»... Սալմանասարը յաջող արշաւանքով կրցաւ Ուրարտուին տիրել, հարուստէն թարձրանալ, մտնել Էնզիտին, մեր Չանձիթը, անցնիլ Արածանին, մըտնել Ալչէն, անցնիլ ուեւի հիւսիս, Սուխնի երկիրը։ կտրել Դայեանի երկրի հարուստին սահմանները. մօտենալ Արաքսի ակունքներուն։ իչնալ հարուստ արեւելք Թումմէ երկիրը, յետոյ գրաւել Արզասկուն, Խուրուչկիան։ Բայց այս յաղթանակը միայն պատժիչ արշաւախումբի տպաւորութիւն կը թողու։ Ասուրական գերազանց ուժերու ճչման տակ Արամէն և տեղական իշխանները կ'ապաստանին անառիկ լեռներ և հոնկէ յարձակումներ կ'ընեն գրաւող բանակի վրայ։ Ոչ Արամէն, ոչ ալ անոր չուրջը հաւաքուած իշխանները զինաթափ չեն ըլլար և Սալմանասարը երկարատեւ կռիւներէ խուսափելու համար կը լքէ Ուրարտուն՝ տանելով մեծ ուար և գերիներ։

Արամէն իրօք, հիմնադիրն է Ուրարտուի պետութեան։ Ան է, որ կը միացնէ Նայիրեան ցեղերը և իր իշխանութիւնը կը պարտադրէ անոնց, կը կազմակերպէ անոնց ուժերը։ Անոր գործի համալքը և հզինակութիւնը այնքան մեծ էր, որ իր մահէն ետքը նոր ստեղծուած պետութիւնը չքայքայուեցաւ, այլ յարատեւեց հաւանաբար Արամէէն

սերած հարստութեան տակ։ Անոր օրով Ուրարտուն բաւական ընդարձակ պետութիւն էր դարձած — ան կը պարունակէր հայկական բարձրաւանդակի հարաւային նահանգները։ Անոր սահմանները հասեր էին Արածանիի հովիտով, մինչեւ Հայկական Պարի հարաւային լանջերը, Բագրեւանդը։ Արեւելեան սահմանագիծը այն լեռնաշղթան էր, որ Մասիսէն կ'ընթանար դէպի հարաւ և կը բաժնէր Իրանական աշխարհը Վասպուրականէն։ Հարաւէն ան հասեր էր Մահ Ջարի և արեւելեան Տիգրիսի ակունքները, իսկ էր մինչեւ Բաղէշի կիրճը, ուրկէ Ասուրները յաճախ իրենց յարձակումները կ'ընէին։ Ան հասեր էր եփրատ՝ Արածանիի և արեւմտեան Տիգրիսի մօտերը։ Նման պետութիւն ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն ռազմական ուժ, նիւթական հարստութիւն, այլ և պայծառ գաղափար, մը չակուած ծրագիր։ Արամէն կ'առաջնորդուէր այն գաղափարով, թէ նոր պետութիւնը պէտք էր ապահով դարձնել՝ տալով անոր բնական սահմաններ՝ Հայկական Պարը՝ Ջաղբօչեան լեռնաշղթան, Տաւրոսի անցքերը, Եփրատ և Բիւրակնեան լեռներու արեւելեան լանջերը։ Այս սահմաններուն մէջ կ'ապրէին բազմաթիւ ցեղեր, կը խօսէին չատ մը լեզուներ, ժողովուրդը կ'ըզբաղուէր երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ և ծանօթ էր մետաղներու և բազմաթիւ արհեստներու։

Սարդուրին, Լուտիպրիսի որդին պետութեան կեդրոնը հիւսիսէն կը փոխադրէ արեւելք, Արզասկուն կը փոխարինուի Տուսպայով, որ Բիա ցեղի կեդրոնն էր։ IX րդ դարու երեսնական թուականին Ուրարտացիներու միայն այն հատուածը, որ Բաղէշի կիրճերով բարձրացեր էր հիւսիս, կ'ըսկսի քաղաքական դեր խաղալ։ Թէպէտ Տուշպան աւելի մօտ էր Ասորեստանի սահմաններուն, բայց մինչ այդ հեռաւոր Արզասկուն էր, որ կրնր էր ասուրական հարուածը։

Քաղաքական կեդրոնի փոփոխութեամբ Ուրարտուն կը նուիրուի երկու հարցերու լուծման։ Առաջինը կասեցնել Ասորեստանի վտանգը, երկրորդ չարունակել Արա-

մէջ գործը՝ հայկական բարձրաւանդակի ճուտաճումը եւ ամբողջացումը։ Հարաւային ճակատի վրայ Ուրարտուի թագաւորներու ճիգը ուղղուած էր թոյլ չտալու, որ Ասորեստան մտնէ լեռնային գօտին, և սահմանափակել պայն սեմականաշխարհի, անապատային գօտիի չրջանակին մէջ։ Երկու ուժերու այս պայքարը տեղի կ'ունենար Ուրմիոյ լճի ծուրջը, Մեծ Զաբի ափերուն։ Հոս՝ Ուրարտուն և Ասորեստանը կը մրցէին Մուսասիր լեռնային աշխարհի համար, որ բնական ուղի մըն էր Մեծ Զաբի ափերով իջնելու Ասորեստանի վրայ։ Ուրմիոյ լիճի հարաւ-արեւելեան ափերուն Մանայի երկիրը և Պատուաց կռուախնձոր էին երկու կողմերու համար. իւրաքանչիւրը կ'ուզէր իր քաղաքական ազդեցութեանց չրջանակի մէջ առնել այդ երկուքը և ապահովել իր գերիչխանութիւնը այս լեռնոտ, ռազմավարական կարեւոր աչխարհներու վրայ։ Տուչպայի ապահովութեան գօտին Զագրոչեան լեռներու արեւելեան լանջերն էին, Ուրմիոյ լիճը, Մեծ Զաբը։ Նոյն պայքարը՝ ռազմական ապահով գօտիներ ստեղծելու համար տեղի կ'ունենար նաև Եփրատի ափերուն, Տիգրիսի ակունքներու մօտ Ուրարտուի թագաւորները կը չանային այս չրջաններու բոլոր մեծ ու փոքր անկախ իչխանութիւնները միացնել և պարիսպ կանգնել Ասորեստանի առջև։ Այս պայքարը երբեմն Ուրարտացիք մինակ կը տանէին, երբեմն դաչնակիցներու հետ, որոնք արեւելքի մէջ կ'ըլլային արիական ցեղերը, իսկ արեւմուտքի մէջ հաթական ժողովուրդները։ Այս վերջիններըը փոքրացեր էին, ընկճուեր, բայց քանի մը փոքր պետութիւններ էին կազմեր Եփրատի ափերուն։ Ուրարտուի այս պայքարներուն մէջ դաչնակցային պետութեան կազմաւորումը տեղի տուաւ ուժեղ, կեդրոնաձիգ միապետութեան, որ այնքան անհրաժեչտ էր տեւական պատերազմներու մէջ գտնուող Ուրարտացիներուն։ Քաղաքական և ռազմական իչխանութիւնը կեդրոնացաւ միակ թագաւորի ձեռքը, որ ուրարտական զինուական ռազմի ուժերու աչակցութեամբ կը կատարէր իր նուաճումները։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ.— *Այս գործի սկիզբը դրեր էր Ս.Ռամհեն, բայց անոր մահով գրաւուած երկիրներն ու ցեղերը ապստամբեցան և Ուրարտուն նորէն ամփոփուեցաւ իր նեղ սահմաններուն մէջ։ Բայց հարաւի մեծ պետութեան դէմ յաջողութեամբ պայքարելու համար՝ անհրաժեշտ էր Հայոց բարձրաւանդակի ուժերու կեդրոնացումը մէկ իշխանութեան ներքև։ Տուչպա հաստատուելէն ետք Ուրարտուի զեկավարները զբաղուեցան այդ էական հարցով։* Մեհուաց (800—780) *իր նուաճումները կատարեց Եփրատէն մինչև Ուրմիոյ լիճը և հայկական Տաւրոսէն մինչեւ Հայկական Պար, վերագրաւեց Ս.րամէի նուաճած երկիրները։ Ան ուզեի առաջ գնաց, մտաւ Ս.րարատեան դաշտը, Արաքսի հովիտը։ Ապածանին իր ամբողջ ընթացքով պարձաւ Ուրարտական գետ։ Կարելի է ըսել որ Մենուան հիմնադիրն է Ուրարտական մեծ նուաճողականութեան։ Ան անցաւ Եփրատը, մտաւ հաթական աշխարհը, իսկ Ուրմիոյ լիճի ափին գրաւեց* Մուսասիրը եւ Մանայի երկիրը։ *Այս վերջին երկու երկիրներու գրաւումը անոր առաջնութիւն տուին Ասորեստանի վրայ, որուն քաղաքական կեդրոնները, այս կերպով կը վտանգուէին։* Արգիշթի (780—755) *չարունակեց հօր նուաճումները Հայաստանի մէջ։ Ան մէկ կողմէն գործեց Ուրարտուի հիւսիսը վերագրաւեց Բագրեւանդը, Բասէնը, Մանազկերտը, Արածանիի ամբողջ հովիտը. Ս.րարատեան դաշտը, անցաւ Արաքսը և վերանուաճեց «բարբարոսներուն», «Լուլուներուն» երկիրը։ Ան Արաքսի հովիտին մէջ հիմնեց բերդաքաղաք մը՝* Ս.րգիշթիխինիլի, *որ յետագային մեր Արմաւիրը եղաւ։ Այս բերդը յենարան մըն էր և պիտի հսկէր Ս.րարատեան դաշտի պաշտպանութեան վրայ։ Միւս կողմէն՝ Հրազդանի ափերով Արգիշտին բարձրացաւ հիւսիս և հասաւ Սեւանայ լիճը։ Ս.արիդամիշի գիծով ան մտաւ վանանդ, կարսի չըրջանը և հասաւ մինչեւ Զրկոր լիճը և մտաւ Շիրակ, Ախուրեանի ափերը։ Արածանիի ափերով ան իջաւ մինչեւ Եփրատ մտաւ հաթերու երկիրը, գրաւեց Մելիթինեն, որ հա-*

թական իշխանութեան մը կեդրոնն էր։ Բազմահազար հա-
թեր գերեց և փոխադրեց Տուշպա։ Ծովուց աչխարհի թագա-
ւորը հարկատու դարձաւ։ Արգիշտին գրկեց ամբողջացուց
Հայոց աչխարհի նուաճումը և հայկական լեռնաչխարհի մէջ
առաջին մեծ պետութիւնը հիմնեց։ Անոր որդին Սարդուրի
II (755–730) նորէն կը վերագրաւէ իր հօր նուաճած եր-
կիրները, կը հասնի մինչեւ Կոլխիդի երկիրը, Սեւ ծովի ա-
փին, կը նուաճէ Ձորոխի հովիտը, ապա եփրատն անցնելով
տէր կը դառնայ Կոմոգենիի։ Նորէն յաջող արշաւանքով մը
կը նուաճէ Մանայի պետութիւնը և Ուրմիոյ լիճի ափերը,
ուր Ասորեստանի գործակալները կը փութան արգիլել, որ
Ուրարտուն այս երկիրներու մէջ ամուր հաստատուի։

ՍԱՐԴՈՒՐԻ II ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ.— VIII-րդ դարուն Ա-
սորեստանի դէմ ճակատող միացեր էր միայն Ուրարտուն։
Այս վերջինի թագաւորը Սարդուրի II-րդ կը կռուէր ոչ
միայն իր պետական անկախութեան համար, այլեւ եփրա-
տի չուրջ ստեղծուած հաթ-սեմական փոքր իշխանութիւն-
ներու ազատութեան համար։ Առնք Սարդուրի II-րդի օ-
րով հասաքուեցան Ուրարտիի չուրջը։ Ուրարտուի թագա-
ւորը իր առջեւն ունէր մեծ, տաղանդաւոր մրցակից մը՝
Տիգլաս.Պալասար III։ Սարդուրիին հետ դաշնակցեցան Հիւ-
սիսային Միւրիոյ արամէական իշխանները, Կաւմուխը,
Մելիտինէն, Դումգումը։ Ան լաւ կ'ըզգար թէ ինչ արժէք
ունէր Հիւսիսային Միւրիան իր պետութեան պաշտպանու-
թեան համար. Եփրատի և Միջերկրական ծովի մէջ ինկած
երկիրները պէտք է ըլլային Ասորեստանի գերիշխանու-
նէն ազատ և դաշնակից Ուրարտուի։ Միւս կողմէն ան
Տիգրիսի ակունքներէն իջնելով կ'ապաստակէր Հիւսիսային
Միջագետքը՝ մինչեւ այժմեան Տիարպէքիրը։ Հաթ, արա-
մէական, հրէական երկիրները, փիւնիկեան քաղաքները
Սարդուրին կը նկատէին իրրեւ իրենց ազատարարը և կ'ո-
րոնէին անոր բարեկամութիւնը։ Սարդուրին եփրատէն
մինչեւ Տիարպէքիր կը կարէր Ասորեստանի հաղորդակցու-
թեան ուղիները, կը յափշտակէր մթերքները, հացը, մա-

տաղները, որոնք կը ղրկուէին գրաւեալ և հարկատու երկիրներէն Ասորեստան։

747 թիւին Ասորեստանի գահը կը բարձրանար Տիգլաթ-Պալասար III։ Ան լաւ ծանօթ էր Սարդուրի ծրագիրներուն, անոր դաշնակիցներու պատրաստութեան։ 743 թիւին ան անցաւ Եփրատը և պաշարեց Կումուխի-կոմոգէնի Արբատ քերդը։ Իր հերթին Սարդուրին իր բանակները կ'ուղղէր Եփրատի ափերը, դաշնակիցներու օգնութեան հասնելու։ Անոր միացան կոմոգէնի, Մելիտինէի, Գամգումի, Ագունիի թագաւորները։

ԿՈՒՄՈՒԽԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 743.— *Երկու հակառակորդ բանակներու հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Կումուխի մէջ, Եփրատի ափին։ Ճակատամարտը կը տեւէ ամբողջ օր մը։ Երեկոյեան դէմ ուրարտական այրուձին և մարտակառքերը յորիւ կուգան։ Ատկէ առաջ դաշնակիցները լքեր էին կռուի դաշտը. ուրարտական բանակը կը մատնուի ահաբեկման։ Սարդուրին, ըստ Ասորեստանեան արձանագրութեան կը կորսնցնէ եօթանասուն հազար կռուողներ. զինակցութիւնը կը քայքայուի և դաշնակիցները կ'ենթարկուին յաղթողին։ Սարդուրին կը լքէ կռուի դաշտը և մէկ քանի թիկնապահներով կ'անցնի Եփրատը։ Ան կը կորսնցնէ ոչ միայն ճակատամարտը, այլ և իր ռազմակառքերը, արքայական վրանները, թագաւորական զարդերը, չարժական գահը։ Տիգլաթ-Պալասար այս բոլորը կ'այրէ, խրախճանքներ կը կազմակերպէ ի պատիւ Աստւծոյ, որ անոր պարգեւեր էր այս յաղթանակը։* «Սարդուրի Ուրարտացիս ինձմէ ապստամբեցաւ, կ'արձանագրէ Տիգլաթ-Պալասար *III*, Մասի-Իշուի հետ դաշնագրութիւն րրաւ։ Կիսուն ու խալբի երկրի մէջ, ուր Կումուխի հաղարի մէկ վիճակն էր, զարկի միջեւ եղծումը, անոր ամբողջ կարասին առի։ Ձեմբերու սարսափեն զարհուրեցաւ, իր կեանքը փրկելու համար միակ, միայնակ փախստական գնաց»։

736 Թ. ԱՐՇԱԻԱՆԲԸ ՈՒՐԱՐՏՈՒ.— *Ասորեստանը Սարդուրիի դէմ սկսած կռիւը վերջացած չէր համարեր։ Բայց*

Վումաւխի ճակատամարտէն ետքը ան անմիջապէս չյարձակեցաւ Ուրարտուի վրայ։ Ան աւելի լաւ համարեց նախ լուծել սեմական աշխարհի առկախ մնացած հարցերը, հաստատել Միջերկրականի ափերուն։ Միայն 736 ին Տիգլաթ-Պալասար մեծ բանակով մտաւ Ուրարտու։ Առանց մեծ դիմադրութեան ան հասաւ Ուրարտուի մայրաքաղաքը՝ Տուշպան։ Գրաւուած չրջանները ուարի մատնեց և գերիներ վերցուց։ Պաշարեց և գրաւեց նաև Տուշպան, միայն մի քնաբերդը ազատ մնաց գրաւումէ։ Հոն ալ ապաստաներ էր Սարդուրին։ «Իւր խաղաղ Տուրուսպայի մէջ զանի փախեցի. անոր բազմաթիւ պաւերազմողները ցոյնի դուռներուն առջեւ սպաննեցի... Լայնատարած Ուրարտուի մէջ եօթանասուն կրկին ժամ ծեւող ճանապարհի՝ վերեն մինչեւ վար արօտավեցի. հաւասարազօր ոսոխ մը չկար»։ Ապա վերադառնալով Ասորեստան՝ իր պետութեան կցեց սահմանային քազմաթիւ չրջաններ, քազաքներ ու գաւառներ, նշանակելով անոնց վրայ քերդակալներ, կառավարիչներ «իբրեւ հոգաբարձու»։

ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.— Սարգուրիի պարտութեան հետեւանքով Ուրարտուի ծայրամասերուն մէջ կ'ըսկսուի անջատողական չարժումներ, որով անոր չալորդը՝ Ռուսա I (730—714) նախ կ'ընդարձակի այդ չարժումները ճնշելով։ Կը վերադարձնէ Սեւանայ լիճի ափերը և կը մտնայ Սիւնեաց աշխարհը։ Ան նոր գրաւումներէ կը խուսափի, քայց կ'աշխատի պահել այն, ինչ որ հայրը ժառանգութիւն էր քողեր իրեն։ Հիւսիսը՝ ան կը վերագրաւէ քսանմէկ երկիրներ, քնակչութեան մէկ մասը կը փոխադրէ Բիանա։ Ուրարտուն ծանր հարուած էր ստացեր Եփրատի ափին. այժմ Ասորեստանը գերիչխան տէրն էր արեւմտեան չրջանի և իր ձեռքն էր Ուրարտուի պաշտպանողական գծերը, ուղիները։ Ուրարտուի պարտութեան հետեւանքները անմիջապէս զգացուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ. 732 թիւին ինկաւ արամէական Դամասկոսը, իսկ տասը տարի յետոյ 722 թիւին ինկաւ Իսրայէլի թագաւորութիւնը։ Փիւնիկ-

եան քաղաքներն ալ հարկատու եղան Ասորեստանին։ Որքան ատեն որ մեծ էր ու հզօր էր Ուրարտուն, անոնք այս կամ այն չափով կը պահէին իրենց անկախութիւնն ու ազատութիւնը։ Ինկաւ Ուրարտուն, յաղթողը իր բոլոր ուժերը ուղղեց ասոնց դէմ և վերջ տուաւ անոնց անկախութեան ու գլխատեց կամ տեղահան ըրաւ անոնց կենսունակ և գործօն տարրերը։

ՌՈՒՍԱ I. (730—714).— Ռուսան մօտ տաս տարի ոչ մէկ բան ձեռնարկեց Ասորեստանի դէմ. բայց անոր դէմ պայքարելու մաքէն չէր հրաժարած։ Անոր օրով Ասորեստանի մէջ կ'իշխէր հզօր թագաւորներէն մէկը՝ Սարգոն. ան ալ զբաղուած էր ապստամբ երկիրներու չարժուձևները ճնշելով։ Ռուսան կ'օգնէր Սարգոնի թշնամիներուն ամեն տեղ. կը ջանար անոնց ուժերը միացնել, համադրել և դինել։ Ան յատկապէս ամրացուց իր պետութեան հարաւարեւելեան սահմանները, գալիք ճակատամարտը պիտի ըլլար Ուրմիոյ լիճի չուրջը, Մանայի, Մուսասիրի համար, Զաք գետի ափին։ Հոս է, որ Ասորեստանի և Ուրարտուի չահերը կը հակադրուէին։ Շահերու այդ հակադրութիւնը լուծուեցաւ Եփրատի ափերուն վրայ յօգուտ Ասորեստանի։ Ռուսան յարձակեցաւ Մաննայի վրայ, որու թագաւորը դուրս էր եկեր Ուրարտուի ազդեցութեան չրջանակէն և դաշնակցեր Ասորեստանի հետ, իր երկիրը տրամադրելով անոր։ Այս բանը ռազմական մեծ առաւելութիւն կուտար Ասորեստանին, կը վտանգէր Տուշպան։ Սարգոնը, որ կը գործէր Արեւմուտքի մէջ, չտատպեց արեւելք։ Ան 722 թ. վերջ տուաւ Իսրայէլի պետութեան, և իր ուժերը կեդրոնացուց Զաք գետի հովիտ, Ուրմիոյ լիճի ափերը պաչտպանելու համար։ Աւանց դժուարութեան ան գրաւեց Մաննան և ապստամբ քաղաքներու բնակչութիւնը փոխադրեց Եփրատի ափերը և Հիւսիսային Սիւրիա։ Ռուսան քաչեց իր բանակները Մանայէն, չհամարձակեցաւ ճակատամարտ տալ Սարգոնին։ Ճիշդ այդ ժամանակ, երբ երկու թշնամի թագաւորներու յարաբերութիւնները լարուած էին, 717

Հայաստանն Ուրարտական Պետության Ժամանակ

թիւին, հաթական կարկեմիշի թագաւորութիւնը ապստամբեցաւ Սարգոնի դէմ։ Անուղղակի կերպով այս ապստամբութեան մասնակից էր Ուրասան, որ կ'աշխատէր իր հակառակորդը զբաղեցնել, ուր որ կրնար։ Բայց Սարգոն չարդեց ապստամբները, վերջ տուաւ կարկեմիշի պետութեան։

Այս նշանաւոր երեւոյթ մըն է արեւելքի պատմութեան մէջ։ Հաթական վերջին իշխանութիւնն էր, որ կը կործանուէր։ Հաթերը չուտով բռնեցին ասպգայնացման ճամբան և ձուլուեցան սեմական ժողովուրդներու հետ։ Կարկեմիշի անկումը ծանր հարուած մը եղաւ Ուրասայի համար։ Ան այլեւս հարաւ արեւմուտքի մէջ ոչ մէկ դաշնակից ունէր. բոլորը խորտակուեցան Ասորեստանի հարուածներուն տակ։ Ան մինակ մնաց։ Փորձեց Ասորեստանի դէմ հանել Եփրատէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճը ապրող կէս հաթական, կէս արիական ու սեմական ցեղերը և ցեղապետները, որոնց համար չատ ծանր էր Սարգոնի լուծը, բայց անյաջող։ Սարգոն մէկիկ մէկիկ չարդեց ամենքն ալ։ Սկսաւ Զիկարթուի թագաւորով, քանդեց Մանայի քաղաքները չարդեց Մարերը, արամէական ցեղապետները։ Ուրասան ի վերջոյ որոշեց անձամբ կռուի դուրս գալ Սարգոնի դէմ։ 716 թիւին ան մտաւ Մանայի երկիրը. գրաւեց քանիերկու քաղաքներ, ամրոցներ։ Բայց այս բոլորը մեծ արժէք չունեցան. Զաբի հովիտը մնաց Սարգոնի ձեռքը։ 724 թիւին իր հերթին Սարգոնը մտաւ Մանա, վերագրաւեց Զիկարտուն և կը պատրաստուէր արշաւել Ուրարտու, բայց Ուրասան ինքը ընդառաջ գնաց Սարգոնին, թոյլ չտալու համար, որ ասուրական բանակը մտնէ իր երկիրը։ Երկու բանակները իրարու հանդիպեցան Հասուչ լերան մօտ։

ՌԱՄԻԾ ԼԵՐԱՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 714.— Արեւելքի գերիշխանութեան համար էր, որ կը մղուէր այս կռիւը։ Ան վերջացաւ Ուրասայի պարտութեամբ. անոր բանակները չարդուեցան և գերի ինկան։ Սարգոնը կրնար համարել

իրեն արեւելքի անմրցելի տէրն ու տիրականը։ Ռուսան կորնչուց և բանակ և դաշնակիցներ և հազիւ փախաւ կռուի դաշտէն։ Իր հայրը պարտուեր էր արեւմուտքի մէջ, ինքն ալ կը պարտուէր արեւելքի մէջ։ Սարգոնը հետապընդեց զայն և Մուսասիրի լեռներու մէջ նորէն ջարդեց։ Տեղի ունեցաւ ահաւորը՝ Սարգոնի ձիուքն ինկաւ Մուսասիր արքայական fաղաքը, ուր կը գտնուէր խալդ աստուծոյ տաճարը. Ասորեստանի թագաւորը քանդեց Ուրարտուի հովանաւոր աստուծոյ տաճարը, քրմութիւնը գերի տարաւ, աւարեց տաճարական հարստութիւնը։ Այս չտեսնուած հարուած մըն էր, որուն մինչ այդ՝ չէր ենթարկուեր Ուրարտուն։ Սարգոն Մուսասիրէն կը պատրաստուէր մտնելու Ուրարտական հողերը։ Այս պարտութեան ընթացքին հանգիստ չէին պետութեան հիւսիսային նահանգները, ոչ միայն տեղական ցեղերը կ'ապստամբէին, այլեւ նոր ուժեր էին երեւցեր հիւսիսային սահմաններու վրայ՝ Փիմրներ և Սկիւթացիք։ Ռուսան՝ զօրք ալ չունէր. նոր բանակ կազմելու փորձերը անցան անյաջող։ Անոր վրայ ծանրօրէն կ'ազդէր Մուսասիրի տաճարի կործանումը։ Հայրենասէր թագաւորը չկրցաւ տակալ այս բոլորին և անձնասպան եղաւ։ «Ուրցա Ուրարտուի թագաւորը Մուձաձիր fաղաքին կործանիքը, իր Քաղդէա աստուծոյն աւարի առնուիլը լսեց՝ իր ձեռովն իր գօտիին երկաթէ դաշուընով ինքզինքն ի կենաց զրաւեց»։

ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ.— Ռուսչ լերան ճակատամարտը արեւելքի պատմութեան մեծագոյն դէպքերէն մէկն էր։ Վերջ կը գտնէր Ուրարտ-Ասուրական մրցութիւնը։ Ծաղիկնակը կը մնար վերջինին։ Ուրարտուն սպառեր էր իր ուժերը և հազիւ կրնար իր վէրքերը բուժել, աւերակները վերականգնել։ Ան այլեւս արեւելքի միջազգային քաղաքականութեան վարիչ գործօն չէր։ Ան պահեց իր գոյութիւնը իբրեւ պետութիւն, բայց զրկուեցաւ առաջնուայ դիրքէն, ան դարձաւ բարեկամ ու հարկատու Ասորեստանին։ Անոր վարիչները Ասորեստան կը ղրկէին պղինձ, երկաթ, զէնք,

ռազմական ուժեր։ Ասորեստանը գրաված էր հարավային Տուշպայի վերեւ իշխող լեռները եւ անոր կուսակալները հոնկէ աչալուրջ կը հսկէին Ուրարտուի մայրաքաղաքին վրայ եւ միշտ զեկուցումներ կը ղրկէին հոն տեղի ունեցող դէպքերու մասին։ Ասուրները արդէն տէր էին Ուրմիոյ լիճի ափերուն, Մուսասիրին, արեւմուտքի մէջ անոնք հասեր էին Արածանի գետաբերանը։ Երեք կողմէն անոնք օղակեր էին Ուրարտուն՝ պահելով իրենց ձեռքին մէջ անոր ռազմական բոլոր կարեւոր դիրքերը։ Ուրարտուի հիւսիսն ալ հանգիստ չէր, հոն հաստատուեր էին քիմրական եւ սկիւթական ցեղերը։ Ուրարտուի թագաւորները մեծ ճիգ ըրին ազատելու եւ իրենց ձեռքը պահելու այդ նահանգները։ Բայց եւ այնպէս անոնք հոս ալ նահանջին դիրքերը վերականգնել եւ գրաւել չկրցան։

ՆՈՐ ՈՒԺԵՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ, ԿԻՄՐՆԵՐ ԵՒ ՍԿԻՒԹՆԵՐ. — Երկու դարաւոր մրցակիցներու թուլնալը նպաստաւոր պայմաններ ստեղծեց Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նոր ուժերու երեւալուն։ Ոչ Քիմրները, ոչ ալ Սկիւթները առաջին անգամ չէ, որ հիւսիսային Հայաստանի եւ Իրանի մէջ կ'երեւային։ Անոնք տեւական չմնան, առեւտրական յարաբերութեան մէջ էին արեւելքի հետ։ Կովկասեան կիրճերէն սկիւթական ցեղերը կը թափանցէին Այսրկովկաս։ Միայն Ուրարտուի թուլացման հետեւանքով այդ թափանցումը փոխուեցաւ արշաւանքի։ Անոնք կ'ապրէին Սեւ ծովու հիւսիսային ափերուն, մեծ գետերու եզերքներուն, Տանուբէն սկսած մինչեւ Ազովի ծովը։ Կիմր եւ Սկիւթ անուններով ընդհանուր որակումն էին այն ժողովուրդներուն, որոնք վաչկատուն կեանք կը վարէին, դիւրութեամբ կը գաղթէին՝ կամ նոր արօտատեղիներ եւ կամ նոր հայրենիք որոնելու։ Անոնք ազգագրական տեսակէտէն խառն էին. մեծ մասամբ իրանական՝ խառնուած հարէթական-վոգր ասիական ժողովուրդներու հետ։

Քիմրները ուղերձով դարուն երեւացին Այսրկովկասի արեւմտեան մասերու մէջ, ուրկէ թափանցեցին կապա-

դովկիա։ Հայ պատմագիրները այս երկիրը կ'անուանէին Գաւիբ, որ աղաւաղումն է Կիմըր անուան։ Սկիւթները ընդհակառակը կը դործէին Կուռի, Արաքսի չուրջը, Ատրպատականի մէջ, մարական ցեղերու դէմ։ Եօթերորդ դարու վերջերը անոնք ալ անցան արևմուտք, հասան մինչեւ Պաղեստին։ 649 թիւին Կիմրներու և Սկիւթներու միացեալ բանակները պարտութեան մատնեցին Ասորեստանը։ Ուրարտուն ամենէն շատ տուժեց Կիմրներու արշաւանքէն։ Անցնելով Կովկասեան կիրճերով՝ անոնք սկիզբը հաստատուեցան Ուրարտուի հիւսիսը՝ այժմեան Ախալքալաքի, Ախալցխայի, պատմական Ջաւախքի մէջ։ Հաստատուելով այդ վայրերու մէջ՝ Ուրարտուին հարկատու դարձան, յետոյ նաև դաշնակից։ Օգտուելով Ուրարտուի պարտութենէն և ներքին քայքայումէն թէ Կիմրները և թէ սկիւթական ցեղերը տարածուեցան հարաւ, գրաւեցին Շիրակը և Վանանդը։

Կիմրներու մեծ մասը մնաւ Փոքր Ասիա և հաստատուեցաւ Կապադովկիոյ մէջ, բայց անոնք բոլորովին չլքեցին Հայաստանը. անոնց մէկ հատուածը հաստատուեցաւ Շիրակի և Վանանդի մէջ. անոնց կեդրոնը դարձաւ Հեատագայի հայկական Փիւռինի — Կիւմարիի, որ կը նշանակէ Կիմրներու երկիր։ Այսրկովկասի տեղանուններէն չատերը Կիմր-սկիւթական ծագում ունին և այդ հետեւանք է Կիմր-սկիւթական ցեղերու այնտեղ հաստատուելու, Ուրարտուի թուլացումէն յետոյ։ Անոնք Շիրակէն, Վանանդէն իջան նաև Արարատեան դաշտ և վերջինս նախ քան Հայ-Արմէններուն ձեռք անցնելը՝ երկար ժամանակ մնաց սկիւթական ցեղերու իշխանութեան տակ։ Հինգերորդ դարուն դեռ Հիւսիսային Հայաստանը հայացած չէր։ Ուրարտուի ժառանգները հոն՝ այն բազմաթիւ Կիմր սկիւթական ցեղերն էին, որոնք տարածուեր էին Սև ծովէն մինչեւ Ատրպատական-մարական աշխարհը։ Սկիւթական ցեղերու հետքերն ալ մնացին Հայաստանի տեղանուններու մէջ։ Հայոց Ուտի գաւառի մէջ Շակաշեն անունով չրջան մը

կայ. իսկ Արցախի մէջ կար Շիկաբար, որ ըստ գիտուններու կը նշանակէ «Սկիւթներու ժայռ»։ Հին Աղուանից աշխարհի մէջ ալ կար Շաֆի չրջանը։ Սկութներու մէկ հատուածն ալ տեղաւորուեցան Արաքսի ձախ ափին Գողթան գաւառի մէջ. ներկայիս անոնք կը կոչուին զոկ, որ լեզուաբանօրէն կը ծագի սակ բառէն. անոնք հետագային հայացան, բայց պահեցին իրենց լեզուն, որ կը համարուի Հայոց լիզուի մէկ բարբառը։

ՀԵՏԵԻԱՆՔԸ.— Ոչ Կիմրները և ոչ ալ Սկիւթները մեծ թիւ չէին կազմեր. անոնք արշաւողներ էին և կը գործէին չատ ընդարձակ տարածութեան վրայ՝ Պարսկաստան, Փոքր Ասիա, Սիբիրիա, Պաղեստին։ Իրենց ահմանափակ ուժերը գրուեցին մեծ ահմաններու վրայ և ամեն տեղ մնացին տեղացի մեծամասնութեանց մէջ որպէս անարժէք փոքրամասնութիւն, որով և ձուլուեցան տեղացիներու հետ։ Այս պատճառով ալ անոնք ոչ ազգագրօրէն, ոչ ալ քաղաքական տեսակէտէն չյաջորդեցին ոչ Ուրարտուին, ոչ Ասորեստանին, ոչ ալ Փոքր Ասիական փոքրիկ իշխանութեանց։ Բայց Կիմրներու և Սկիւթներու արշաւանքը մեծ հետեւանքներ ունեցաւ արեւելքի համար։ Անոնք խախտեցին արեւելքի հաւասարակշռութիւնը, հարուածեցին Ուրարտուն և Ասորեստանը. թուլցուցին զանոնք. նպաստեցին նոր ուժերու՝ Մարերու և Բաբելոնի հանդէս գալուն։ Անուղղակի կերպով անոնք արեւելքի ժողովուրդներուն այն համոզումը ներշնչեցին, թէ կարելի է ազատագրուիլ Ասորեստանի գերիշխանութենէն։ Այդ ազատագրման գործի գլուխն անցան Մարաստանն ու Բաբելոնը։ Այն նոյն ժամանակներուն հայկական բարձրաւանդակի մէջ տեղի ունեցան քաղաքական, ազգագրական մեծ յեղաշրջումներ։ Ուրարտուն ինկաւ եւ անոր յաջորդեց Հայաստանը եւ Ուրարտուին փոխարինեց՝ Հայը։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

ԾԱԳՈՒՄԸ.— *Ուրարտուն բազմաթիւ ցեղերու, ցեղախումբերու դաշնակցութիւն մըն էր. իր նախկին դաշնակիցները, Նայիրեան ցեղերը մաս էին այդ միութեան մէջ, բայց կարնցուցեր էին իրենց ղեկավար դիրքը։ Այդ ցեղերը ներքին հոլովոյթով վերածուեցան մեծ և փոքր աւատական իշխանութիւններու, ուր իրաւունքը և նիւթական հարստութեան աղբիւրները տոհմէն, ցեղէն անցան տոհմապետին, որ և դարձաւ իշխան, տէր, տանուտէր։ Անոնք հարուստ էին, զինուած, ասոնց զէնքով է, որ Ուրարտուն ընդարձակուեցաւ գրաւեց հայկական բարձրաւանդակը։ Ուրարտուի թագաւորն ալ այս իշխաններու չրջանակէն բարձրացող իշխան մըն էր, ան կը գործէր, կը կռուէր անոնց օգնութեամբ։ Ամբողջ պետութիւնը կազմուած էր մեծ ու փոքր երկիրներէ, «թագաւորութիւններէ», որոնք տոհմա ցեղային հիմքեր, արմատներ ունէին։ Անոնք հաւաքուած էին Ուրարտուի, Տուշպայի չուրջը։ Ուրարտուի կազմի մէջ կը մտնէին այնպիսի երկիրներ, որոնք ունէին իրենց անցեալը, կռուեր էին Ասորեստանի դէմ, ստեղծեր էին տեղական, տոհմա ցեղային միութիւններ։ Այսպէս էր Մուսասիրը, մեր Մոփքը, այսպէս էր Սւլիի երկիրը, մեր Աղձնիքը, Հայասատանի հիւսիս-արեւմտեան հողմերը Ուրարտուէն առաջ կը հզօրանար Դայաէնի երկիրը, կամ Ուրարտական Դիաեուխին, որ երբեմն կը կանգնէր հիւսիսային ցեղերու ապստամբութեան գլուխը։ Ասոնց յաջորդեց Ուրարտուն, հզօրացաւ, ստեղծեց կեդրոնացած*

ուժով պետութիւն։ Իր ներքին ապահովութեան համար ան պայքար մղեց այս ցեղերու, անոնց տեղական միութիւններու դէմ, ցրուեց զանոնք զանազան վայրերու մէջ, ջլատեց անոնց ուժերը։

Ուրարտու գինու զօրութեամբ ստեղծուած պետութիւն մըն էր։ Որքան ալ որ Հայաստանի բարձրաւանդակի վրայ անոնք միեւնոյն լեզուն խօսող, միեւնոյն ծագումն ունեցող ցեղերու հանդիպեցան, բայց և այնպէս անոնց լուծը ծանր կուգար հեռու և մօտիկ այդ ցեղերուն։ Անոնք չէին ենթարկուեր Ուրարտուին։ Ծայրամասերու մէջ միշտ տեղի կ'ունենային ապստամբութիւններ, երբեմն ալ բազմաթիւ աւատատէր իշխանութիւններ կը միանային Ուրարտուի դէմ։ Աւար հետեւանքով նուաճուծոյ կառուցուած իշխանութիւնը կը դառնար անկայուն, սահմանները անորոշ։ Այս է պատճառը, որ Ուրարտուի տաղանդաւոր թագաւորները տեւական արշաւանքներ կ'ընէին դէպի ապստամբ գաւառները, նորէն վերագրաւելու և իրենց ենթարկելու։ Արգիշտին արշաւեց այն երկիրները, որոնք նուաճեր էր Մենուան, իսկ Սարդուրին կը վերանուաճէ այն ցեղերը, որոնց նուաճեր էր Արգիշտին։ Այս ապստամբութիւնները, ներքին տարաձայնութիւնները կը կասեցնէին պետութեան կառուցումը, անոր մասերու միասնականութիւնը։ Աւար հետեւանքով Ուրարտուի պետութեան կառուցումը երբեք չամբողջացաւ, չկրցաւ, ան ինկաւ իր քաղաքական միաւորման ճամբու վրայ։ Ամեն բան կախուած էր կեդրոնական իշխանութենէն, եթէ ան թոյլ էր, կամ ժամանակաւորապէս թուլցեր էր, ապա ամբողջ պետութիւնը քայքայման վտանգի տակ էր։ Ծայրամասերու մէջ անջատողականութիւնը խիստ չափերու կը հասնէր։ Այդ պարագային՝ ամեն ինչ նորէն պէտք էր սկսիլ՝ հաւաքել, կարգի բերել, նուաճել երկիրները, իշխանութիւնները։ Ուրարտուն քանի մը անգամ այդպիսի քայքայող տագնապի ենթարկուեցաւ. երբ Սարդուրին պարտուեցաւ Տիգլաթ Պալասարէն՝ ամբողջ հիւսիսը ապստամբեցաւ և անջատուե-

ցաւ։ Ռուսան երբ պարտուեցաւ և անձնասպան եղաւ՝ Ուրարտուի բոլոր մասերու մէջ դժգոհ տարրերը ապստամբեցան։

ԳՐԱՒՈՒԱԾ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԼԸ — Գրաւուած երկիրներու մէջ Ուրարտացիք կը պահէին բանակներ՝ կարգ ու կանոնի վրայ հսկելու և կը հիմնէին թերդեր, շատ անգամ ալ տեղական իշխաններու թերդերը կը գրաւէին, կը վերաշինէին և կը զարձնէին զինուորական կեդրոնատեղի, կայազօր։ Զօրքը կ'ապրէր տեղացիներու միջոցներով։ Տուչպայէն կ'ուղարկուէին կառավարիչներ իշխանապետութիւն մը կառավարելու համար։ կը մշակուէր չրջաններու վարչութեան գաղափարը. ասոնք կ'ըլլային փոքր՝ իրենց մէջ կ'ամփոփէին այս կամ այն լեռնաչխարհը, գետահովիտը։ Ղրկուած կառավարիչները մեծ լիազօրութիւններ կ'ունենային։ Անոնք հարկեր կը հաւաքէին, երկրի խաղաղութեան վրայ կը հսկէին։ Տեղական իշխանները որպէս կասկածելիներ կը զրկուէին Տուչպա, երբեմն ալ ուրարտական կառավարիչներու հսկողութեան տակ կը չարունակէին վարել իրենց իշխանապետութեան գործերը։ Հարկը կուտային մթերքներով, անասուններով, մետաղներով։ Յաճախ Ուրարտացիք ալ Ասորեստանի գործելակերպին կը դիմէին՝ գրաւուած երկիրներու բնակիչները տեղահան կ'ընէին մեծ զանգուածներով, կը փոխադրէին գլխաւորապէս Բիանայի չրջանը, Տուչպա, ուր կը զարգանար խառն և բազմատարր քնակչութիւն։

ԽԱԼԴԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՀԱՄԱՊԵՏԱԿԱՆ.— Նուաճուած երկիրը կեդրոնի հետ կապելու մէկ միջոցն ալ Խալդ աստուծոյ պաշտամունքի համապետական դարձնելն էր։ Խալդը պետական միութեան խորհրդանիշն էր. ան՝ հինաստիական աստուած էր։ Ան Ուրարտուի պահապանն էր։ Ամեն տեղ անոր համար տաճարներ կը կառուցուէին, քրմական դաս մը կը հաստատուէր անոր սպասարկելու համար։ Գրաւուած երկիրներու մէջ բերդերու, ամրոցներու հետ միաժամանակ կը բարձրանար Խալդիին նուիրուած

տաճարը. կառավարիչներու հետ միասին՝ կ'ուղարկուէին քրմական խումբեր։ Նուաճուած հողերու մէկ մասը կը նուիրէին Յալդ աստծոյն։ Տեղական, ցեղական աստուածները չէին հալածուեր, բայց ստորադաս կը համարուէին և որեւէ ձեւով կը կապուէին Յալդի հետ, իբրև անոր գործակիցը, օժանդակը։ Նոր կառուցուած տաճարներու մէջ աղօթքներ, մաղթանքներ կ'ընէին ուրարտական լեզուով։ Այս լեզուն պաշտօնականներու, զօրքի և քուրմերու միջոցով կը տարածուէր բուն ուրարտական չրջաններէն դուրս, նուաճուած երկիրներու մէջ։ Տեղերու մէջ ալ կ'ըստեղծուէր խառ մը, դաս մը, որ ամենօրեայ չփման մէջ էր ասոնց հետ, կ'իւրացնէր անոնց լեզուն, կրօնական գաղափարները։ Շատերը իբրև ստորադաս պաշտօնեաներ կը ծառայէին Ուրարտացիներու մօտ և չանհր ունէին անոնց հետ գործակցելու։ Ուրարտուի լեզուն անոնց չատերու լեզուին մօտ էր, սղզգակից էր, միայն աւելի զարգացած, աւելի բարձր աստիճանի էր հասած քան իրենցը։

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐ.— Նուաճուած երկիրներու մէջ Ուրարտուի կառավարիչները կը բռնագրաւէին տեղացիներու հողերէն մաս մը և կը դարձնէին պետական հողեր։ Նախկին իշխանական տուներու հողերը, տաճարներու, աստուածնների հողերը, Ուրարտուի թագաւորական ընտանիքի սեփականութիւնը կը դառնային։ Այս հողերու, այգիներու որոգման համար է, որ թագաւորները ջրանցքներ կը կառուցէին, եղածը կը նորոգէին։ Հիւսիսային նահանգներու վարչական կեդրոնը Արգիշթիխինիլի էր. այնտեղ սահմաններու պաշտպանութեան համար մեծ բանակ կը պահուէր. հոն կը նստէր թագաւորի ներկայացուցիչը, որ տեսակ մը փոխարքայ էր Հիւսիսային չրջանները կառավարելու։ Երկրորդ դարուն քաղաքական կեդրոն կը դառնար Կարմիր բլուրի վայրը, այսօրուայ Երեւանի մօտ. ան աւելի մօտ էր սահմաններուն, ուր արդէն ելեւէջներ էին Քմբրները և Սկիւթները։

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ.— Ուրարտուն առա-

ջինն էր, որ գլուխ բերաւ Հայոց լեռնաշխարհի մէջ ապրող ցեղերու միութիւնը։ Ան առաջինն էր, որ ծրագրուած ձեւով փորձեց կրօնի, բանակի, վարչութեան միջոցով բռնադատել մէկ պետութիւն, որ աստիճանաբար պիտի առաջնորդէր ուրարտական ժողովուրդի միակազմութեան։ Միայն իրարու քով ապրող ցեղերը, ան փորձեց միացնել։ Ուժեղ ցեղերուն դիմադրական կորովը թուլցուց՝ բաժնելով, ցրուելով զանոնք, պայքարեցաւ ցեղերու ներքին անհաշտութեան դէմ, ջանաց համաուրարտական միութիւն մը ստեղծել։ Կրօնը, լեզուն, վարչութիւնը, բանակը, քուրմն ու պաշտօնեան այս նպատակին պիտի ծառայէին։ Բայց այս փորձը կիսատ մնաց, Ուրարտուի ուժերը այս նպատակը իրագործելու համար անբաւարար էին, և անոր քաղաքական ոլորտները ալ կարճատես եղաւ։ Ան՝ իր ուժերը աւելի չուտ սպառեց տեւական կռիւներու մէջ, քան նուիրեց չինարար ստեղծագործ աշխատանքի, բայց իր հնարաւորութեան սահմանին մէջ ան մեծ գործ կատարեց։ Ուրարտուն մինչեւ վերջն ալ մնաց բազմացնդ և բազմալեզու պետութիւն, որուն բաղկացուցիչ մասերը չատ քիչ էին միացած իրարու հետ։ Նուաճուած երկիրներու մէջ անոնք փոքրամասնութիւն էին — զօրք, պաշտօնեայ և քուրմ։ Անոնք ոեւէ տեղ գաղութ չհաստատեցին, ինչպէս կ՚ընէին չատ աւելի ուշ՝ Յոյները, Հռոմէացիք։ Իրենք՝ Ուրարտացիք հոծ զանգուածներով հաստատուեր էին միայն հարաւային Հայաստանի մէջ վանայ լիճի չուրջը։ Պետութեան մէջ անոնք միայն վարիչ փոfrամասնութիւն էին։

ԹԱԳԱԻՈՐԸ.— Մշտական կռիւները, նուաճուած ցեղերու ապստամբութիւնները՝ խորապէս ազդեցին Ուրարտուի պետական կազմաւորման վրայ։ Ցաղթանակներու, յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր իշխանութեան կեդրոնացումը մէկու, թագաւորի ձեռքը։ Անկէ կը բղխէր ամեն իշխանութիւն և օրէնք։ Ան զինուորական հրամանատար էր, քաղաքական վարիչ էր, մեծ քրմապետ էր։ Ան է, որ կը նշանակէր բարձր պաշտօնեաներ, քուրմեր։ Ան գերագոյն

դատաւոր էր։ Անոր անձը-սուրբ էր։ Իրօք երկրի գերագոյն տէրը Խալդ աստուածն էր, թագաւորը միայն անոր ներկայացուցիչն էր։ Ան կը գործէր Խալդի հովանիի տակ. Խալդն էր, որ կը ներշնչէր անոր այս կամ այն գործը, չինարարութիւն կամ պատերազմ։ Արձանագրութեանց մէջ Խալդը կը կոչուի «տէր», հրամայող, իշխող, «իմ տէրը», իսկ թագաւորը իրեն կ'անուանէ «մարդկանց հիանալի հովիւ»։ Ասորեստանեան արձանագրութեան մը մէջ կը յիշուի թէ Ուրարտուի թագաւորները պղնձեայ ամաններ, բաժակներ, թասեր նուիրական գինիով կը լեցնէին և կը նուիրէին Խալդ աստուծուն։ Սրբազան գինին տօնական արարողութեանց պահուն կը գործածէին։

Թագաւորի գործերու մէջ պատերազմականը առաջին տեղը կը գրաւէր։ Ան անձամբ կ'առաջնորդէր իր բանակը, Ուրարտուի թագաւորները լաւ զօրավարներ էին։ Անոնք կը պահէին մնայուն բանակ, որուն մէջ դեր կը խաղային «Ուրուտ» մարդիկ։ Ուրարտուն ընդօրինակեր էր Ասորեստանի ռազմի կազմակերպութիւնը։ Կուլեներու մէջ պետութիւնը ռազմականացաւ, ամեն բան տրամադրուեցաւ պետութեան պաշտպանութեան համար. այդ նոյնը ալ՝ մեծ չափով կատարուեցաւ Ասորեստանի մէջ։ Ստեղծուեցաւ արհեստով զինուորներու դաս մը։ Ուրարտացիք ունէին հեծելազօրք, մարտակառքեր, հետեւակ բանակ. վերջինները լաւագոյն կռուողները էին Ուրարտուի լեռներու մէջ։

Թագաւորները միայն մարտիկներ չէին, այլ կը ղեկավարէին նաեւ երկրի չինարարութիւնը։ Հայաստանի բոլոր կողմերը մնացեր են անոնց չինարարութեան հետքերը։ Ասոնք մասամբ կապուած են երկրի պաշտպանութեան հետ՝ բերդեր, ամրոցներ են, բայց մեծ մասը կապուած է երկրի տնտեսութեան, ջրանցքաչինութեան, ոռոգման հետ։ Բոլոր թագաւորները մեզի թողեր են չինարարութեան վերաբերող արձանագրութիւններ, որոնք կը յիշատակեն այգեգործութեան, պարտէզներու, ուղիներու կառուցման, չէնքերու, պալատներու և տաճարներու չինութեանց մասին։

Շինարարական այս մեծ ձեռնարկութեանց գլուխ գործոցն է Մեծուայի մեծ ջրացիքը, որ մօտ եօթանասուն քիլոմեթր երկարութիւն ունէր և ջուր կը մատակարարէր մայրաքաղաքին։ Հայոց առաքելաբանութիւնը ասոր չինութիւնը վերագրեց Շամիրամ թագուհիին։ Մեծուայ իր մէկ արձանագրութեան մէջ կը մեծարէ իր տիկինը՝ Թորիրիաճ. անոր յիշատակը յաւերժացնելու համար այգիներ կը տնկէ և հեռուներէն ջրանցքով ջուր կը բերէ։

Արհեստական առոգման եղբարկուեր են վաղարչապատի՝ Զուարթնոցի այգիները. Արմաւիրի՝ հողերը, Ուրմիոյ մէջ Ուլիա քաղաքի հողերը, Վանի չրջակայքը։ Անոնց ջրանցքներու հետքերը դեռ կը մնան Արագածի չուրջը։ Արարատեան դաշտի մէջ խաղողի մշակութիւնը զարգացած էր, և կը կազմէր գլխաւոր հարստութեան աղբիւրը. հարաւի մէջ կը գերակշռէր հացահոյսերու մշակութիւնը. խաղողի որթը կը կոչուէր «ծառ գինու»։

ՊՏՂԱԿԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Այս բոլորը՝ հող, բոյս, ջրանցքներ, պետութեան, արքայական սեփականութիւն էին։ Ջրանցքներու չինութիւնը, ամեն տեսակ երկրագործութիւն կը պահանջէր ոչ միայն ընկերային որոշ, ուժեղ կազմակերպութիւն, պետական-վարչական կարգ, այլ և մեծ քանակութեամբ աշխատող ձեռքեր, և որակուած ու մասնագիտացած ճարտարապետներ։ Հողը հիմնական աղբիւրն էր հարստութեան, որու արտադրութիւններով կ'ապրէր հասարակութիւնը։ Հողը արքայական, պետական, տաճարական սեփականութիւն էր։ Երկրի տէրերը տաճարներու կը նուիրէին անասուններ, պարտէզներ տնկարաններ և խաղողի այգիներ։ Անասնապահութիւնը նոյնպէս մեծ տեղ կը բռնէր երկրի հարստութեան մէջ։ Հայոց լեռնաշխարհը ընտիր արօտատեղիներով, առատ ջրերով չատ կը նպաստէր անոր զարգացման։ Անասուններու մեծ հօտեր ունէին պալատը, չրջաններու կառավարիչները, տաճարները։ Բոլոր աշխատանքները կը կատարուէին հողերու վրայ հաստատուած գիւղացիական զանգուածներու միջո-

ցով։ Աւանց իրաւական դրութեան մասին, մանր հողատէրներու գոյութեան մասին, ազատ թէ ճորտ ըլլալու մասին դժուար է բան մը ըսել։ Անոնց մեծագոյն մասը կ'աչխատէր պետական, տաճարական հողերու վրայ։ Ուրարտուի մէջ չատ մեծ թիւ կը կազմէին նաեւ ստրուկները։ Անոնք մեծ մասամբ պատերազմական գերիներ էին, որոնց յետոյ կը վաճառէին. Ուրարտացիք չատ յաճախ կը տեղահանէին նուաճուած երկիրներու քնակիչները՝ Հաթերը, Արմէնները, հիւսիսային ցեղերը, Ասուրները, Մանայի ցեղերը. ասոնց մէջէն արհեստաւորները, մետաղագործները կը յատկացուէին պետական սեփականութիւն, ստրուկ և կը գործէին հակողութեան տակ պետական նպատակներու համար։

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.— Գիւղատնտեսական և ջրաբաչխական այս գործերը կը կատարուէին արհեստաւորներու և որակուած ճարտարապետներու ղեկավարութեամբ։ Մենուայի ջրանցքը, Տուչպայի միջնաբերդը, Մուսասիրի տաճարը և չատ ուրիչ ձեռնարկներ անկարելի պիտի ըլլար կատարել առանց հմուտ արհեստաւորներու, լաւատեղեակ մասնագէտներու։ Աւանք պէտք է ունեցած ըլլային չատ բարձր ճարտարապետական ծանօթութիւններ, գիտական իմացութիւններ։ Պէտք է ըլլային ոչ միայն հմուտ բանուորներ, այլեւ ունենային կատարելագործուած գործիքներ հակայ ժայռերը փորելու, հարթելու, գծագրելու, քանդակելու համար։ Աչխատանքի բաժանումը և մասնագիտացումը մեծ չափերու էր հասեր Ուրարտուի մէջ։ Շատ արհեստներ ժառանգական էին երկրագործութեան։ Ուրարտուի մէջ արտակարգ զարգացման էր հասեր նաեւ մետաղագործութիւնը, քարակոփութիւնը, ոսկերչութիւնը։ Այս վերջինը Ուրարտացիներէն անցաւ Հայերուն, վանեցիներուն, որոնք հայացած Ուրարտացի են և մինչեւ հիմա ալ տաղանդաւոր ոսկերիչներ։

ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ.— Թէ ուրարտական և թէ ասուրական արձանագրութիւնները մեզ չատ յայտուն կը պատկերացընեն ուրարտական տնտեսութեան աստիճանը։ Ուրարտուն

երկրագործներու և հովիւներու երկիր էր։ Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը կ'ապրէր գիւղերու մէջ։ Քաղաքները վարչական կեդրոններ էին և պաշտպանութեան ամրոցներ, հան կեդրոնացած էին արհեստները, անոնք կապուած էին պաշտպանութեան և ռազմի գործերու հետ։ IX-րդ դարուն Ասուր-Բանիպալը յարձակելով Ուրարտուի վրայ կը խլէ մեծ հարստութիւն. «ձիեր, ջորիներ, արջառ, ոչխարներ եւ հունձի առի»։ Բայց Ուրարտուն հարուստ էր նաեւ մետաղներով։ Սարգոնը Մուսասիրի կողոպուտը նկարագրելով կը յիշէ հոնկէ վերցուցած հարստութիւնը. «690 ջորի, 920 եզ, 100.225 ոչխար առի տարի, 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ, 2 5 մնաս արծաթ, անագապղինձ, պաուսական խարեր, անհամար գոյնզգոյն կերպասներ, զգեստներ, երկաթ»։ Այս թալարկումին կը հետեւին զէնքերու, վահաններու, ռազմակառքերու թալարկումը։ Այս բոլորը ցոյց կուտայ, որ մետաղներու գործածութիւնը լայն չափերու էր հասեր Ուրարտի մէջ։ Բայց նկատելի է, որ երկաթն աւելի քիչ է, քան պղինձը և անագապղինձը։

ԳԻՐ ԵՒ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Հայկական լեռնաշխարհի վրայ Ուրարտական սեպագրերէն առաջ գործ ածուեր է գրութեան ձեւ մը, որ չատ մօտ է եղած պատկերագրութեան։ Վանի պեղումներու ընթացքին գտնուեր են աղիւսատախտակներ, որոնք ծածկուած են եղեր պատկերագրերով, անոնք կը պատկերեն կեդրոններու գլուխներ, բոյսեր։ Նոյն պատկերագրերը գտնուած են զանազան անօթներու, կնիքներու և մետաղէ առարկաներու վրայ։ Բայց ամենէն հետաքրքրականը ներկայիս Հայաստանի նորագիւտ արձանագրութիւններն են։ Արագածի չուրջը գտնուած հն պատկերագրեր. նոյնը գտնուած է նաև Սեւանայ լիճի չուրջը կատարուած հնագիտական հետախուզութեանց ժամանակ։ Հոս, մեծ ժայռերու վրայ փորուած կան պատկերագրեր։ Հետազօտութիւնները ցոյց տուին, որ այս գիւտը համատարած է Հայաստանի մէջ։ Անոր հետքերը նկատելի են Արարատեան դաշտի, Շիրակի մէջ։ Այս փաստերը կ'ապացուցեն, որ Հայասեացի մէջ Ուրարտացիներէն առաջ ապրեր է

ժողովուրդ մը, որ իր մեծերը առասյայտեր է պատկերազարեով։ Որով Ուրարտուի սեպագրերը առաջին գիրը չեն Հայաստանի հողի վրայ, այլ երկրորդը։ Ո՞վ է առաջին գիրը յօրինողը և գործածողը՝ չենք գիտեր, բայց Ուրարտուի սեպագրերը, անոնց զարգացումը չեն, որովհետեւ անոնք փոխ են առնուած Ասորեստանէն։ Նախաուրարտական այդ ժողովուրդը հասեր է մշակոյթի բարձր աստիճանի մը, որ ստեղծեր է մտքի, հոգիի արտայայտութեան այդ ձեւը։ Երկար մաքառումներէն ետքն է, անշուշտ, որ ան իր տեղը գիջեր է Ուրարտացիներուն։ Անկայտ այդ ժողովուրդէն մեզ ոչինչ չէ հասեր, բացի պատկերագրերէն, որի ընթերցումը մինչեւ հիմա չէ կատարուած։

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԳԻՐԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ուրարտուի սեպագրերու հնարիչները և տէրերը թագաւորներն են։ Անոնք է, որ գրի կարիք ունէին, անոնք և քուրմերը։ Մէկը իր գործերը, յաղթանակներն է, որ պէտք է գրի առնէր, և թողուր գալիք սերունդներուն. միւսը իր աստուածներու պատգամները կը յաւերժացնէր և զայն կը փառաբանէր։ Ամբողջ Արեւելքի մէջ գիր ու գրականութեան հնարողները այս երկու ղեկավար խաւերն են եղեր։ Տեւական չվման մէջ ըլլալով Ասորեստանի հետ՝ Ուրարտացիք անոնցմէ վերցուցին սեպագրերու գործածութիւնը։ Այս բանը կատարուեցաւ IX-րդ դարու կէսերուն, երբ ըստկիզբ կ'առնէր Ուրարտուի պետութիւնը։ Սարդուրիս՝ իր առաջին արձանագրութիւնը կը փորագրէ Ասուրերէն ու սեպագիր նշաններով։ Բայց կ'անցնի հազիւ սերունդ մը և անոր որդին Իսպուինին ասուր լեզուն կը փոխարինէ ուրարտերէնով և կը կազմէ ուրարտական առաջին արձանագրութիւնը։ Ասոր համար ասուրական սեպագրերը կը յարմարեցնէ ուրարտական հնչիւնին, վանկային սիստեմին, կը կրճատէ, կը պարզացնէ, ուրիչ խօսքով կ'ազգայնացնէ։ Իսպուինիի այս բարեկործութիւնը նշանակալից երեւոյթ է Հայաստանի պատմութեան մէջ։ Ուրարտուի պատմութեան լուսաբանութիւնը հիմա հնարաւոր է հիմնել նաեւ տեղական, ազգային աղբիւրներու վրայ։ Սեպագրերու գիւտը

ցուցանիչ մըն է զարգացող ինքնաճանաչութեան։ Ուրարտուն IX րդ դարէն սկսեալ կը մտնէ Մերձաւոր Արեւելքի գիր և գրականութիւն ունեցող ժողովուրդներու շարքը։

Ուրարտուի գրականութիւնը արձանագրական է։ Ան մեծ կոթողներով ցրուած է Հայաստանի բոլոր կողմերը։ Ուր որ հասեր են Ուրարտուի թագաւորները, հոն ալ բարձրացուցեր են իրենց արձանագրութեան քարակոթողները։ Մինչեւ հիմա գտնուած են երկու հարիւրէն աւելի այդպիսի արձանագրութիւններ։ Անոնց բովանդակութիւնը աղքատ է, մխակողմանի։ Բոլոր արձանագրութիւնները կ'ըսկսուին հայդի փառաբանութեամբ, ապա կուգայ կազմողի մասը։ Վերջն ալ անէծքի բաժինը։ Ուրարտական արձանագրութիւնները մշակեր են արուէստական գրելաձեւ։ Լեզուի տեսակէտէն ալ անոնք աղքատ են, պէտք է ենթադրել, որ ուրարտական ամբողջ բառամթերքը և քերականական կառոյցը չէ արտայայտուած արձանագրութեանց մէջ։ Ուրարտացին անչուշտ ունեցեր է իր ժողովրդական վէպը, դիւցազներգութիւնները, հերոսներու փառաբանութիւնը։ Այդ մեծ նուաճումներ և տեւական կռիւներ ընող ժողովուրդը չէր կրնար իր երգերը, վէպը չունենալ, որոնց մէջ կը փառաբանուէին ազգային հերոսները, յաղթողները։ Բայց այս բոլորը չէ արտայայտուեր արձանագրութեանց մէջ։ Անոնք բերանացի պատմուեր են, երգուեր և անցեր են սերունդէ սերունդ։ Անոնք չեն կորեր. պէտք է ենթադրել, որ անոնք պէտք է անցած ըլլան Ուրարտացիներու յաջորդ և ժառանգ Հայերուն, որոնք իւրացնելով այդ բոլորը՝ պատմեր են հայերէն։

ԿՐՕՆԸ. — Ուրարտուի թագաւորները իրենց ռազմական-քաղաքական գործը սերտօրէն կը կապէին ամուսնացներու հետ, յատկապէս խալդ աստուծոյ հետ։ Սկիզբը անոնք ունէին կրօնական նախնական պատկերացումներ. բնութիւնը լեցուցեր էին բարի և չար ոգիներով։ Իւրաքանչիւր տոհմ, ցեղ ունէր իր պահապան ոգին։ Բայց պատմական չրջանին այս բազմաթիւ աստուածներու մէջ որոշ կարգ կը մտնայ։ Կը մշակուի աստուածներու աստի-

ձանաւորումը, յաջորդականութիւնը։ Կրօնական կեանքին վերաբերող արձանագրութեանց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ «Մհերի դրաց» արձանագրութիւնը։ Անոր հեղինակը Խոսրովն է և իր որդին Մեհրուան IX-րդ դարու վերջին։ Այստեղ յաջորդական ձեւով՝ ըստ դիրքի, արժէքի, յիշուած են Ուրարտուի գլխաւոր և երկրորդական աստուածները, որոշուած է նաև անոնց մատուցուելիք զոհերու քանակը։ Այս բազմաթիւ աստուածներու գլուխը կանգնած է Խալդ աստուածը, որու գլխաւոր տաճարը կը գտնուէր Ուրարտուի սահմաններէն դուրս՝ Մուսասիրի մէջ։ Ան հաւանօրէն ուրարտական այն հաստուածի աստուածն էր, որ հարաւէն բարձրանալով հասեր էր Վանայ լիճի արեւելեան ափերը, միաձուլուեր Բիա ցեղի հետ, գրաւեր Մուսասիրը և անոր աստուածը Խալդը կապեր էր իր հզօրութեան հետ։ Հետագային, երբ պետութեան կեդրոնը փոխադրուեցաւ Տուշպա, Խալդը դարձաւ իշխող տան հովանաւոր աստուածը։ Խալդն է երկրի իրական տէրը և բոլոր գործերու վարիչը։ Բոլոր արձանագրութիւնները կ'ըսկսին Խալդի փառաբանութեամբ։ Ան է, որ կ'առաջնորդէ ուրարտական բանակը և յաղթութիւն կը պարգեւէ։ Անոր կը տրուին «ճոգացուիճ», «ամեճակալիճ», «հսկողիճ», «ջինուղիճ» որակումները։ Ամեհէն չատ կը գործածուի «վեհիճ», «մեծիճ» մակդիրը։ «Մհերի գրան» արձանագրութիւնը ցոյց կուտայ ոչ միայն աստուածներու կարգը, անոնց յարգն ու դիրքը, այլ և Ուրարտուի հասարակական ու քաղաքական կառոյցի պատկերը։ Ամեն «քաղաք», «երկիր» ունէր իր աստուածը, որը տեղ էր գտեր ուրարտական աստուածներու շարքին։ Ուրարտուն հաւաքեց իր չուրջը նայիրեան ցեղերը և անոնց աստուածներն ալ տեղ գտան ուրարտական կրօնական ամբողջութեան մէջ։ Խալդը Ուրարտուի քաղաքական հզօրութեան խորհրդանիշն է։ Ան ակիզբը եղեր է ցեղի մը չրջանի մը աստուածը, և հաւանաբար այդ ցեղը սպրեր է Զաբ գետի ակունքներու մօտ՝ Մուսասիրի մօտերը։ Ուրարտուի հզօրացման հետ կը ծաւալուի նաև Խալդի պաշտամունքը՝ տեղական և ցեղական աստուածը

կը դառնայ համապետական աստուած։ Արձանագրութեանց մէջ երբեմն Խալդիի հետ կը յիշուին Տէյեբա և Արդինիի աստուածները։ Անոնք միշտ կը յիշուին Խալդէն ետքը՝ անկէ ստորադաս են. բայց Խալդի հետ կը կազմեն երրորդութիւն մը անոր առաջնութեամբ։ Ասոնցմէ ետքը կուգան տեղական և ցեղական աստուածները։ Եւ այդ կարգով ալ աստուածներուն մատուցուող զոհերու քանակը կը պակսի։ Աստուածները կ'ըստանան կենդանիներ, թռչուններ, հաց, գինի, ոչխար և արջառ՝ զոհաբերութեան ամենէն յարգի կենդանիները էին։ Զոհաբերութենէն Խալդը կ'ըստանար մեծագոյն բաժինը՝ 17 արջառ, 34 ոչխար, մինչ Տէյէբան՝ 6 արջառ և 12 ոչխար. Արդինին՝ 4 արջառ և 8 ոչխար։ Մնացած աստուածները աւելի պակաս։

Այսպիսի բարդ կազմակերպուած կրօնական աշխարհը պէտք է ունենար իր fրմական դասը։ Թագաւորն ինքը քրմապետ էր։ Բայց քրմական դասի մասին արձանագրութիւնները ստոյգ տեղեկութիւն չեն տար։ Տաճարները չատ հարուստ են. անոնց չտնմարաններու մէջ կը հաւաքուին մեհաղներ, մթերք, զէնք։ Տաճարական հարստութիւնը կը գտնուէր աստուածներու հովանիին տակ և կը համարուէր անձեռնմխելի։ Մշակուեր էր բանաձեւ մը տաճարական ինչքը բռնագրաւողներու դէմ։ «Իվ զոհակենդանիները խալտի դուռնեռեն դուրս տանի եւ ոչնչացնել ձգի... թող խալտը անոր անունը երկրի վրայեն ջնջէ։ Ով որ այս արձանագրութիւնը արբաեռիեն դուրս հանէ, ով որ այդ ջարդէ, ով որ մեկ ուրիշին րսէ՝ գնա ջարդէ, թող յանցաւորի անունը՝ Խալտ, Տէյբա եւ Արդինի աստուածները Մուսասիրի երկրեն բնաջնջեն»։

Ուրարտուի կրօնը՝ զարգացած, միաւորման ուղին բռնած պետութեան մը կրօնն էր, որ կ'ընթանար զուգընթաց ցեղերու, տոհմերու համաձուլումին։ Անոր հետ զոյգ կ'երթար նաեւ ուրարտական ցեղերու և ժողովուրդներու աստուածներու համաձուլումը. բայց այս երկուքն ալ կիսատ մնացին և լրման չը հասան։

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԻՐԱՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Իրանը Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն արեւելեան երկիրն է։ Ան կը տարածուի Պարսից ծոցի, Օմանի ծովի և Կասպից ծովի մէջ՝ հարաւէն հիւսիս։ Արեւելքէն՝ Միջին Ասիայէն ան կը բաժնուի Հինտուգուշ և Սոլէյման լեռնեշղթով։ Իսկ արեւմուտքէն անոր սահմանը Զագրոչեան լեռնաշղթան է, որով կը բաժնուի Միջագետքէն և Հայաստանէն։ Հնդկաստանէն կը բաժնուի ինտոս գետով։

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — *Իրանի բարձրաւանդակը գրեթէ ամեն կողմէն շրջապատուած է լեռնաշղթաներով. ասոնք արգելք կ'ըլլան ծովերու խոնաւութեան երկրի ներսը թափանցելուն, այդ պատճառով ալ կեդրոնական մասերուն մէջ գոյացած է ընդարձակ անապատ մը՝ Լոդ անապատը, որ երբեմն եղեր է ծովի յատակ։ Ներկայիս չատ տեղեր ծածկուած է աղի շերտով, ծովէն մնացեր են քանի մը լճակներ, որոնց ջուրն ալ աղի է։*

Բարձրաւանդակը ցամաքային կլիմայ ունի. ձմեռը ջերմաստիճանը կ'իջնէ մինչեւ — 30°. ամառը կը բարձրանայ 40°-45°։ Այսպիսի պայմաններուն մէջ բնակելի յարմար վայրեր են լեռնալանջերը, հովիտները, գուգահեռ

լեռնաշղթաներու մէջ ընկած ընդարձակ պաշտպետիններըը։ Դաշտերն ու հովիտները լեցուած են լաւայով, գետերի բերած տիղմով, հետեւապէս արգաւանդ են։ Ձմրան՝ լեռները կը ծածկուին ձիւնի հաստ շերտով, գարնան ձիւնը կը հալի և ջուրը բազմաթիւ գետակներով և գետերով կը մտնէ խոր ձորերու հովիտներն ու դաշտերը։ Այնտեղ՝ անձրեւներ կուգան։ Միայն բարձրաւանդակի հիւսիսային և արեւմտեան մասերն են, որ ունին այս նպաստաւոր պայմանները, լեռնոտ են, ջրառատ և հողն արգասաբեր է։ Ուստի և քնակչութիւնը կեդրոնացած է այս վայրերու մէջ։ Բնակելի տեղեր են կասպից ծովի հարաւ արեւմտեան ափերէն, Ատրպատական, մինչև Զագրոչեան լեռները, ապա զուգահեռ ընթացող լեռներով մինչեւ Պարսից ծոցի մօտերը։ Այստեղ՝ Իրանի հարաւ-արեւմտեան եռանկիւնին կը կազմուի Էլամը, լեռնոտ երկիր մը, որ կ'իջնայ և կ'իչխէ հարաւային Միջագետքի վրայ։ Միջագետքի հիւսիսը, այժմեան Քուրտիստանի մէջ երկու լեռնաշղթաներ իրար կը կարեն, Տաւրոսեան եւ Զագրոչեան լեռնաշղթաները և կը ստեղծեն լայնածաւալ լեռնաշխարհ մը՝ Կորդուաց աշխարհը, որ ռազմական մեծ արժէք կ'ունենայ իր չրջապատող երկիրներուն և անոնց մէջ կազմաւորուած պետութիւններուն համար։ Կորդուաց աշխարհը անյիշելի ժամանակներէն ապաստան է եղած ամեն լեզուներով խօսող և զանազան ծագում ունեցող ժողովուրդներու։ Իրանի բարձրաւանդակի վերեւ յիշուած եռանկիւնին՝ Կասպից ծով – Զագրոսեան լեռներ—Պարսից ծոց՝ Իրանի արգասաբեր շրջանն է։ Հոն կ'աճի ցորեն, գարի, եգիպտացորեն. կը մշակուի պըտղատու ծառեր՝ ծիրան, կեռաս, խնձոր, սալոր և խաղող։ Այս եռանկիւնին մէջ՝ հիւսիսը կլիման մեղմ է, չորս եղանակները կանոնաւոր կը յաջորդեն իրարու, հարաւը տաք է, խոնաւ և չատ տեղեր՝ ծովամերձ վայրերու մէջ՝ վատառողջ։ Մթնոլորտային տեղումները բաւարար են, լեռներն ալ ծածկուած են անտառներով։

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ. — Երեմուտքի զուգահեռ լեռներու

լանջերուն դաշտերու մէջ է, որ կը հաստատուին Իրանի նախապատմական և պատմական ժողովուրդները։ Հիւսիս՝ Մարերը՝ գլխաւոր քաղաքն ունենալով Էկբատանը, հարաւ՝ Պարսիկները, որոնց քաղաքական կեդրոնը՝ Պերսոպոլիսն էր։ Պարսից ծոցի մերձակայ լեռնաշխարհի մէջ, Գարունի գետի ափերուն կը տարածուի Էլամը՝ Շուշ քաղաքով, որ արեւելքի հնագոյն քաղաքակրթութեան կեդրոններէն մէկն է։ Էլամիթք, Մարերը և Պարսիկները՝ իրենց հայրենիքի մէջ հաստատուելէն ետքը՝ մինչեւ չփման մէջ կը մտնան Միջագետքի ժողովուրդներու հետ։ Այդ չփումով անոնք իւրացուցին Սումէր-Սեմական քաղաքակրթութեան տարրերը։

ԷԼԱՄ.— *Իրանի պատմութիւնը Մարերու և Պարսիկներու հանդէս գալով չէ որ կ'ըսկսի։ Անոր հարաւ-արեւմտեան գաւառներուն մէջ արդէն կ'ապրէին ցեղեր, որոնք առաջին պատմական ժողովուրդն էին Իրանի մէջ։ Անոնք կը պատկանէին Փոքր-Ասիական ժողովուրդներու թիւին, որոնք Իրանի մէջ հաստատուեր էին անյիշելի ժամանակներէն, գաղթեր էին Հայաստանի վրայով, որուն նախնական բնակիչներն ալ Փոքր-Ասիական էին։ Էլամի գլխաւոր քաղաքը, Շուշը՝ իր հոգերուն տակ պահեր է մշակութային քանի մը չերտեր տարբեր ժամանակներէն և տարբեր ժողովուրդներու ձեռքով ստեղծուած։ Սումէր-Ակադացիներէն չատ առաջ Էլամը բնակչութիւն ունէր, որոնք Անզիտաններ կը կոչուէին ոչ սեմական էին, ոչ արիական։ Հետագային Փոքր Ասիական ցեղերը փոխարինեցին Անզիտանները։*

Շուշի հնագոյն չերտերուն մէջ կը հանդիպինք ոչ միայն քարէ գործիքներու և զէնքերու, այլ և պղինձէ և երբեմն ալ երկաթէ՝ սուր, նիզակ, դանակ, հայելի, ինչպէս և չատ նուրբ հիւսուածքի կտորներու։ Շուշի դամբանները մեզ ատոտ նիւթ կը մատակարարեն Էլամիներու հոգեւոր-կրօնական աշխարհը հասկնալու համար։ Անոնք կը հաւատային ուրիշ կեանքի մը գոյութեան. գերեզմաններու մէջ գրտնուեցան կաւանօթներ, կերակուրի մնացորդներ, ամաններ

խմիչքներու համար, կենդանիներու ոսկորներ։ Այս բոլորը կը դնէին մեռածի հետ՝ այն հաւատքն ունենալով, որ ան չարունակելու է իր կեանքը և որ կարիք պիտի ունենայ այս աշխարհի ինչքերուն։ Էլամցիները տեւական կռիւներու մէջ էին դաշտաբնակ Սումէրներու և Ակադացիներու հետ՝ աւարի, հօտերու, արօտավայրերու, մետաղներու, չինանիւթերու համար։ Անոնք մինչեւ եօթներորդ դար պահեցին իրենց անկախութիւնը և եղան քնական միջնորդներ երկու աշխարհներու՝ Իրանի և Միջագետքի միջեւ։ Անոնց մէջէն առաջ եկաւ վաճառականներու դաս մը, որ սումէրական արտադրութիւնները կը փոխադրէր Իրանի բնակիչներուն և անոնցիններն ալ կը բերէր Միջագետք։ Այս տնտեսական փոխանակութեան կապերով Միջագետքի քաղաքակրթութիւնը պատուաստուեց Էլամին մէջ։ Էլամի վաճառականները կ'իջնային Պարսից ծոց և առեւտրական յարաբերութեան մէջ կը մտնային արաբական թերակղզիի արեւելեան մասի քնակիչներուն հետ։ Առեւտրական կապերուն կը յաջորդէին քաղաքական և գինուորական յարաբերութիւններ։ Էլամցիները չարք մը յաղթական կռիւներ մղեցին Սումէրներու, Ակադներու դէմ. գրաւեցին անոնց քաղաքները։ Էլամի Շուշ քաղաքի մէջ է գտնուած Նարամ-Սինի և Համուրաբի օրէնքներու քարակոթողները. յաղթական կռիւներէն յետոյ Էլամի թագաւորները այս բոլորը փոխադրած են իրենց երկիրը։ Անոնք փորձեցին մրցիլ Ասորեստանի հետ, թոյլ չտալ, որ ան իշնայ հարաւային Միջագետք, միշտ կ'օգնէին Բաբելոնին՝ ապստամբելու Ասուրներու դէմ։ Սարգոն II. և Սենեքերիմ քանի մը անգամ արշաւեցին Էլամ, բայց մեծ արդիւնք ձեռք չբերին։ Միայն Ասուր Բանիբալը (661—640) քսան տարուայ կռիւներէն ետք հաշուեյարդարի ենթարկեց Էլամական խնդիրը, վերջ տուաւ անոր անկախութեան։ Այնուհետեւ Էլամի պատմութիւնը կը կապուի Իրանի բարձրաւանդակի արիական ժողովուրդներու՝ Մարերու և Պարսիկներու պատմութեան հետ։

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա· ՄԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԾԱՂՈՒՄԸ·— *Մարերը և Պարսիկները հնդեւրոպական ժողովուրդներու արեւելեան կամ արիական ճիւղին կը պատկանին։ Անոնք երրորդ հազարամեակի վերջերուն մտան Փոքր Ասիա Հաթերու, Միտանիներու հետ գրեթէ միաժամանակ։ Մինչ Հաթերը մնացին Փոքր Ասիոյ մէջ, Միտանիները իջան Հիւսիսային Միջագետք, Մարերը անցան Իրանի բարձրաւանդակը և հաստատուեցան անոր Արեւմտեան և հիւսիսային մասերու մէջ — գրաւեցին անոր անտառապատ, կանաչաւուն, ջրառատ և արգաստաբեր հովիտները, որոնք կ'իյնէին Միջագետքի վրայ։ Անոնց մէկ մասը տեղաւորուեցաւ Ուրմիոյ լճէն հարաւ-արեւելք և կը կոչուէին Մանայի։ Եկբատանէն մինչև Զաբ գետը և Զագրոսեան լեռները կը տարածուէին Մադայները, և երկիրն ալ կը կոչուէր Մադայի երկիր։ Մարերը հիւսիսէն հասեր էին մինչև Ուրմիա, իսկ արեւելքէն անոնք հասեր էին կասպից ծով։ Աւելի հարաւ, մինչեւ Պարսից ծոցը հաստատուեր էին Պարսիկները. իրենց երկիրը կը կոչուէր Պարսուա։ Էլամի թուլացումով անոնք գրաւեցին նաև այդ լեռնոտ շրջանը և էլամիները ձուլեցին իրենց մէջ։*

Մարերը և Պարսիկները լեզուակից էին ու ազգակից։ Հնդեւրոպական ժողովուրդներու՝ արիական մէկ ուրիշ հատուած հաստատուեր էր Արալեան լճի և Ինտոս գետի մէջ ինկած ընդարձակ տափաստաններու մէջ։ Անոնք մեծ մասամբ վաչկատուն ցեղեր էին։ Անոնցմէ մեծ հատուած մըն ալ կ'ապրէր Սև և կասպից ծովի մէջ ինկած տափաստաններու մէջ։ Թէ հիւսիսի, թէ արեւելքի այս արիացի-

ները չարունակ չարժման մէջ էին՝ իսպնիր լաւ արօտատեղիներու իրենց հօտերու համար։ Միջին Ասիոյ աստիճանական չորացման հետեւանքով՝ տափաստանները դարձան անապատներ և արեւելեան արիացիները զանգուածներով գալթեցին Հնդկաստան, կասպից ծովի հարաւային ափերով անցան արեւմուտք, ուր հանդիպեցան իրենց ցեղակից և լեզուակից ժողովուրդի մը՝ Մարերուն։ Անոնք Իրանի արեւմուտքին մէջ դարձան նստակեաց և աստիճանաբար ձուլուեցան Մարերու ու Պարսիկներու հետ։ Բայց մէկ զգալի մասը չարունակեց ապրիլ արեւելքի մէջ Արալեան լճի և Ինտոսի մէջտեղ ինկած վայրին մէջ և թափառաշրջիկ, վաչկատուն կեանք ունէր, և տեւական արշաւանքներ կ'ընէր նստակեացներու վրայ։

Մարական տուժերը.— Անատնապահութենէն երկրագործութեան անցնելով՝ Մարերն ու Պարսիկները դեռ երկար ժամանակ պահեցին իրենց տոհմական կառոյցը։ Եւ Մարերու ապա Պարսից պետութիւնները միայն տոհմերու միութիւններ էին մէկ զօրեղ, իշխող տոհմի տիրապետութեան տակ։ Տոհմերը կը բաժնուէին գերդաստաններու, մեծ նահապետական ընտանիքներու, ուր քանի մը սերունդներ կ'ապրէին միասին՝ նահապետի մը իշխանութեան տակ։ Ամեն գերդաստան աշխատաւորական-տնտեսական միութիւն մըն էր։ Ամեն ինչ իրենք կը պատրաստէին, դուրսէն շատ քիչ բան կը գնէին։ Տոհմերը յաճախ կը կռուէին իրարու հետ, որպէսզի ձեռք ձգեն ինչ որ իրենց կը պակսէր։

Ամեն գերդաստան կրօնական միութիւն մըն էր. ուր նէր իր հովանաւոր ոգին, իսկ ամեն տոհմ իր տոհմային աստուածը։ Ցատուկ պաշտամունքի առարկայ էին նախնիքները, որոնցմէ ամանք տոհմի յիշողութեան մէջ դարձեր էին առասպելական հերոսներ, ոգիներ և կը հովանաւորէին իրենց տոհմակիցները։ Մարերը բաժնուած էին վեց տոհմերու, որոնք միեւնոյն ծագումն ու կրօնն ունէին և նոյն լեզուն կը խօսէին։ Մինչեւ VIII-րդ դարը անոնք,

կ'ապրէին բաժան-բաժան, տոհմէն բարձր, միացնող կապ մը չկար և պետութիւնը գոյութիւն չունէր։ Ցեղերու կեդրոնացումը կը կատարուէր աստիճանաբար Ասորեստանի ճնշման տակ։ Միաժամանակ տոհմի ներսը կը կատարուէր յեղաշրջում մը։ Տոհմի նախկին հաւասարութիւնը կը վերնար, կ'ըսեղծուէր անհաւասարութիւն։

ԴԱՍԱՁՆԱՅՈՒՄ.— Տոհմապետները վեր բարձրացան տոհմի միջավայրէն և դարձան իշխանաւորներ, լաւ զինուած, մշտական կռիւներու մէջ. անոնց չուրջ հաւաքուեցան մեծազանգուած կռուողներ, որոնք կապուած էին իրենց առաջնորդին։ Կռիւներէն, արշաւանքներէն անոնք կ'ըստանային իրենց աւարի բաժինը։ Իշխանը տէր դարձաւ մեծ հարստութեան — հօտերու, երամակներու, արօտատեղիներու և հողերու։ Անոնք իւրացուցին այն բոլորը ինչ կը պատկանէր երբեմն տոհմին։ Անոնք այլեւս հաւասարներու մէջ առաջինը չէին, այլ գերադաս, զինուած փոքրամասնութիւն մը կ'իշխէր տոհմի մեծ մասնութիւն մը կ'իշխէր տոհմի մեծ մասնութիւն մը կ'իշխէր տոհմի մեծ մ

զինները, դաշտերը և վերածներ իրենց անձնական սեփականութեան։ Գիւղացիները հող չունէին։ Հովիւները կը պահէին ոչ թէ տոհմական համայնքի, այլ զինուորական-ազնուականներու հօտերը։ Լեռնային գօտիի բոլոր կողմերէն այս իշխող դասը կ'ըստանար մետաղներ՝ պղինձ, անագ-պղինձ, ոսկի, արծաթ։ Անոնց ղէնքերը մետաղեայ էին։

Մարերը բռներ էին Զագրոչեան լեռներու կիրճերը, որոնք կը տանէին Միջագետք. անոնք տէր էին առեւտրական ուղիներուն, որոնք կը միացնէին Իրանի բարձրաւանդակը Բաբելոնին, Ասորեստանին։ Ասորեստանցիք մեծ ճիգ ըրին այդ ուղիներուն տիրանալու, անցան Իրան և սկսան դանդաղօրէն գրաւել անոր արգաստաբեր եռանկիւնը։ Այս կռիւներու մէջ իրենց ուժերը փորձեցին Սալմանասար III, Շամսի-Ադադ IV-րդ, Տիգլաթ Պալասար III, վերջինս մէկ արշաւանքով միայն գերեց աւելի քան 60.000 Մարեր։ Սարգոն II ամրացուցած քաղաքներ կանգնեց մարական սահմաններու վրայ, և անոնց մէջ հաստատեց Սամարիայէն բերած Հրեաները։ Անոր օրով մենք կը տեսնանք մարական ցեղերը միացած մէկ «տան», իշխանութեան տակ, որ և տուաւ անոնց առաջին թագաւորը. կռիւներու մէջ Սարգոնը գերի բռնեց Դեյոկին, որ հաւանաբար Մարերու առաջին թագաւորն էր։

ԴԵՅՈԿ.— Ահա Ասորեստանի այս վտանգի և չգիտանակներու հետեւանքով մարական վեց տոհմերը կը միանան և իրենցմէ մէկը կը յայտարարեն թագաւոր. կը միացնեն իրենց բանակները թագաւորի հրամանատարութեան տակ և կ'ըսկսին պայքարի Ասորեստանի տիրապետութեան դէմ։ Դեյոկը եկբատանը կը դարձնէ իր մայրաքաղաք, կը չըրջապատէ եօթը զուգահեռ պարիսպներով. վաճառականները, քաւրմերը և զինուորական դասակարգիչները կը կեդրոնացնէ հոն։ Կ'ըստեղծէ կեդրոնական վարչութիւն, կը կառուցանէ չէնքեր, կը կազմակերպէ արքայական պահակախումբ, կը մշակէ պալատական արարողութիւն. օրինակ թագաւորին մօտենալ կ'արգիլուի, ան կ'անջատուի իր

ժողովուրդէն։ Ազնուականներու հետ կը բաժնէ իշխանութիւնը, բայց կը ջանայ դառնալ միապետ և բարձր պաշտօններ կուտայ իր ազգականներուն։ Ան կ'ընդօրինակէ Ասորեստանի պալատական և վարչական կազմակերպութիւնը։

Մարական թագաւորները թէև ստեղծեցին մարական տոհմերու դաշնակցութիւնը մէկ տոհմի իշխանութեան տակ, բայց իրենք մնացին հարկատու Ասորեստանին։ Այնուհետեւ անոնց բռլանդակ ճիգը պիտի ըլլար՝ ազատագրըւիլ օտարի գերիշխանութենէն։

ՀՐԱՀԱՏ.— Դէյոկի որդին Հրահատը (655—633) կը չարունակէ իր հօր միացնող գործը. կ'ընդարձակէ պետութիւնը, կը տիրէ հարաւին, պարսկական ցեղերուն։ Զագրոսի ամբողջ լեռնաշղթան Մասիսէն մինչև Էլամ և Պարսից ծոց անոր իշխանութեան տակն է. իր ուժերը ան չափեց նաև Ուրարտուի հետ, բայց անյաջող։ Ուրարտական թագաւորները յամառօրէն կը դիմադրէին արիացիներուն։ Ասոր հետեւանքով Հայաստանը չիրանացաւ, թէպէտ չատ վազ ժամանակներէն անոր բնակչութեան մէջ, իրանական տոհմեր դոյութիւն ունէին։ Անոնք փոքրամասնութիւն մըն էին Փոքր Ասիական ծագում ունեցող մեծամասնութեան մէջ։ Հրահատը փորձեց ազատագրուիլ Ասորեստանէն. ապստամբեցաւ, բայց պարտուեցաւ և սպանուեցաւ։

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ.— Մարերու նման ասոնք բաժնուած էին տասը տոհմերու՝ որոնցմէ վեցը նստակեաց էին, չորսը վաչկատուն, անասնապահ։ Պարսիկներն ալ նոյն տոհմական կազմը ունէին, ինչ որ Մարերը։ Ասոնք ալ սկզբնական չրջանին բոլորովին անկախ կ'ապրէին և իրարու դէմ կը պայքարէին։ Ասոնց մասնակի միութիւնը կատարուեցաւ Պասարգադի մէջ ապրող մեծ տոհմի չուրջը։ Բայց ընդհանրապէս Պարսից տոհմերու քաղաքական միացումը չատ աւելի ուշ տեղի ունեցաւ քան Մարերունը։ Պարսիկ տոհմերը չատ աւելի հեռու էին Ասորեստանի անմիջական հարուածներէն քան Մարերը։ Բայց Պարսիկ տոհմերու մէջ

ալ կատարուեցաւ ընկերային նոյն յեղաշրջումը՝ ինչ որ տեսանք Մարերու մօտ։ Առաջ եկաւ հարստացած և զինուած դաս մը՝ զինուորական ազնուականութիւնը։ 635 թիւին Մարերու Հրահատ թագաւորը՝ օգտուելով իր գերիշխանի՝ Ասորեստանի թուլութենէն, յարձակեցաւ Պարսիկ տոհմերու վրայ և գրաւեց անոնց լեռնային չրջանները։ Այս գրաւման հետեւանքով Պարսից նշանաւոր գերդաստաններէն մէկը՝ Աքեմենեանները լքեցին Պասարգատը և գաղթեցին Էլամ։ Իր գաղթող զինուորներով այդ գերդաստանի պետը գրաւեց Էլամի լեռնային չրջանները և իշխեց հին քաղաքակրթութեան տէր, բայց մեղկացած և ռազմունակութիւնը կորնցուցած Էլամիներուն վրայ։ Անոնք այստեղ Մարերէն և Ասուրներէն անկախ իշխանութիւն մը ստեղծեցին։ Դար մը յետոյ, այս Աքեմենեանները պիտի կանգնէին Պարսիկներու գլուխը և ստեղծէին արեւելքի քաղաքական միութիւնը։

Այժմ Հրահատը՝ Պարսից ցեղերուն տիրելէն ետքը, ուներ աւելի հզօր բանակ, որ ուղղեց Ասորեստանի դէմ. բայց ոչ յաղթանակ տարաւ, ոչ ալ ազատագրուեցաւ ասոնցմէ, կռւի մէջ սպաննուեցաւ։ Մար-Ասորեստանեան կռիւները չարունակուեցան անոր որդւոյ կիաքսարի օրով (633—584)։

ԿԻԱՔՍԱՐ ԵՒ ՄԱՐԱ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՅԵՂԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ.— Կիաքսարը կազմակերպեց մարա-պարսկական բանակը, որուն համար օրինակ ծառայեց Ասորեստանի բանակներու կազմութիւնը։ Մեծ տեղ տուաւ հեծելազօրին, աղեղնաւորներուն։ Մարերը և Պարսիկները լաւագոյն ձիաքոյծներն էին։ Անոնց այրուձին եօթներորդ դարու կէսերուն թէ թիւով և թէ որակով չատ աւելի բարձր էր քան Ասորեստանեանը, որուն ուժերը մաշուեր էին Փռիգացիներու, ապա Կիմմերներու և Սկիւթներու դէմ մղած կռիւներու մէջ։ Պարսիկները պատանի հասակէն կը վարժուէին ձիավարութեան և նետաձգութեան։ Ձիավարութիւնը, նետաձգութիւնը և ճշմարտախօսութիւնը անոնց

կրօնի մէջ կը համարուէին մարդու ամենամեծ առաքինութիւնները։ Կիաքսարի առաջ դրաւած էր իր ժամանակի ամենէն կենսական հարցը՝ Ասորեստանէն ազատագրուիլը։ Անոր հայրը այս նպատակով միացուց մարա պարսկական ցեղերը, իսկ ինքը միացեալ բանակով պիտի խորտակէր Ասուրներու գերիշխանութիւնը Արեւելքի մէջ։ Գործի յաջողութեան համար ան դաշինք կնքեց Բաբելոնի իշխանի Նապուպալասարի հետ։ Մարաց թագաւորը 628 թիւին արշաւեց Ասորեստանի վրայ և պաշարեց Նինուէն։

Ասուր-Բանիպալը մինակը դիմադրել չէր կրնար ըմբոստացած վասալին. ան օգնութեան կանչեց Սկիւթացիները, անոնց մղեց Մարերու վրայ։ Սկիւթացիք Արաքսն անցնելով մտան Մարաստան։ Կիաքսարը թողուց Նինուէի պաշարումը, կռուի մէջ պարտութիւն կրելով Սկիւթացիններէն, դաշինք կնքեց անոնց հետ, յետոյ խորամանկութեամբ անոնց պետերը կոտորեց իրենց պահուն։ Բայց Ասորեստանը չատ կարճ ժամանակով միայն ազատուեցաւ Մարերու վտանգէն։ Սկիւթացիներն ալ մնացին անղնկ և նահանջեցին հիւսիս և արեւմուտք՝ ուրիշ ճակատներու վրայ բախտ և աւար որոնելու։ Ասուր-Բանիպալի մահէն յետոյ Կիաքսարը նորէն արշաւեց Ասորեստան և իր դաշնակից Բաբելացիներու հետ պաշարեց Նինուէն, 612 թուին միացեալ ուժերով գրաւեցին Նինուէն, որուն վերջին թագաւորը Շին Շար Իշկունը փախաւ հիւսիսային Միջագետքի Խառան քաղաքը։ Բայց Բաբելոնի ուժերը գրաւեցին Խառանը և վերջին մահացու հարուածը տուին Ասորեստանին։

ՄԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ.– 612 թուին Նինուէի անկումը դարձակէտ մըն է Արեւելքի պատմութեան համար։ Հակայ կայսրութիւն մը մէկ հարուածով կ'ոչնչանայ, ազգեր ու ցեղեր կ'ազատագրուին բռնութենէն, ոչնչացումէն, կառաւածէն։ Կիաքսարը պայքարելով մարա-պարսկական ցեղերու ազատագրութեան համար՝ միաժամանակ միւս ճնշուած ժողովուրդներու ազատարարը կը հանդիսանայ։ Հիմա Ասորեստանի տեղը կը բռնեն նոր պետութիւններ,

նոր ալդեր կ'երեւան պատմութեան բեմին վրայ և նոր հա-
ւասարակշռութիւն կ'ըստեղծուի պետութեանց մէջ։ Մարե-
րը և Բաբելացիք՝ Ասորեստանի մեծաձաւալ պետութիւնը
կը բաժնեն իրենց մէջ։ Ամբողջ Իրանը կը մտնայ քաղա-
քական մեծ վերիվայրումներու շրջանակին մէջ։ Մարերը
կը դրաւեն Հայկական լեռնաշխարհը և կը մխրճուին արեւ-
մուտք՝ Փոքր Ասիա, ուր կը հանդիպին Լիդիայի թագաւո-
րութեան, որ կը կասեցնէ անոնց յառաջանալը Փոքր Ա-
սիոյ խորքերը։ Երկարատեւ կռիւներէն վերջ 585 թուին կը
վերջանայ մարա-լիդիական պայքարը Փոքր Ասիոյ տիրա-
պետութեան համար։ Ըստ կնքուած դաշինքի Ալիս գետը կը
դառնայ քաղաքական սահման երկու պետութեանց մէջ։
Մարերը ետր կը դառնան լեռնային գօտիի մէջին երկիրնե-
րուն՝ Հայաստանին, Այսրկովկասին։

Ասորեստանի անկումէն յետոյ, Բաբելոնը քաղաքակա-
նապէս վերածնուեցաւ և կազմեց սեմական ժողովուրդներու
միութիւնը։ Անոր իշխանութեան տակ ինկան Հիւսիսային
Միջագետք, Սիւրիա, Պաղեստին։ Միւս կողմէն ազատագ-
րուեցաւ Եգիպտոսը և վերահաստատեց իր անկախու-
թիւնը և մշակութային մեծ վերելք ունեցաւ։ Ազատագրա-
կան ընդհանուր հոսանք մը անցաւ արեւելքի վրայով։
Փիւնիկեան քաղաքները, արամէական քաղաք-պետու-
թիւնները, Յուդան, կարծեցին թէ Ասորեստանի անկումով
իրենք այլեւս ազատ ու անկախ կեանքով պիտի ապրին։
Երբ ասուրական բանակները և գործակալները փոխարինե-
ցին բաբելոնական բանակն ու պաշտօնէութիւնը՝ ամեն տեղ
ծայր տուաւ նոր դժգոհութիւն և ապստամբութիւն։ Բա-
բելացիք խստօրէն ճնշեցին այդ ազատագրական չարժումնե-
րը և իրենց ծանր լուծը դրին Արամէացիներու, Փիւնիկէ-
ցիներու և Հրէաներու վրայ։

Լիդիա.— Հարթական կայսրութեան անկումէն յետոյ, XII րդ դարուն, Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուեցան մեծ ու փոքր պետութիւններ, որոնցմէ ամենէն աչքառուն Լիդիան էր։ Եօթներորդ դարու վերջին և վեցերորդի սկիզբներուն

ան արեւելքի պատմութեան մէջ տնտեսական և քաղաքական առաջնակարգ ոյժ էր։ Անոր սահմանները Ալիս գետէն կը հասնէին մինչեւ Եգէական և Սեւ ծովերը։ Այս ձեւով ան իր ձեռքին պահեր էր Իրանէն, Միջագետքէն և Սիւրիայէն եկող առեւտրական բոլոր մեծ գծերը։ Ան կը գտնուէր հելլենական կամ յունական և սեմական ու իրանական աշխարհի մէջ և ժառանգորդն էր հին՝ հաթական քաղաքակրթութեան։ Իր քնակչութիւնն ալ խառն էր, հիմնական խառը՝ Փոքր Ասիական էր, հաթական, բայց վերնախաւը՝ իշխողը հնդեւրոպացի ղինուած աղնուականութիւնն էր, որ երկրի հարբսութեան տէրն էր և պետութեան ղեկավարը։ Մայրաքաղաքը Սարդան էր։

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐ.— Լիդիան տարածուեցաւ Եգէեան ծովու ափերուն, հասաւ մինչեւ Մարմարա իր մէջ առաւ բազմաթիւ յոյն քաղաքներ։ Ասոնք ունէին իրենց ինքնավարութիւնը, վաճառականներ էին, արհեստաւորներ։ Ծունական այս քաղաքները կենդանի կապ կը պահէին իրենց մայր հայրենիքի՝ Ծունաստանի հետ և բարձր քաղաքակրթութեան տէր էին։ Յոյն քաղաքագնացները կը կարդային Հոմերոսի Իլիականը և Ողիսականը, կը խօսէին միեւնոյն լեզուն, պաշտամունք կը մատուցանէին միեւնոյն աստուածներուն։ Եգէեան ծովի եւրոպական և ասիական ափերուն Յոյները կ'ապրէին նոյն հանրային կեանքը, ունէին նոյն տաճարները, թատրոնները և մարզադաշտերը։ Բայց հակառակ որ անոնք միեւնոյն լեզուական և մշակութային միութեան կը պատկանէին, անտեսական տագնապին մէջ անոնք մրցորդ էին։ Արտաքին չուկաներու մէջ անոնք կը հանդիպէին իրարու մրցակիցներ, հակառակորդներ։ Նիւթական այս հակադրութիւնը թոյլ չտուաւ որ Յոյները միանան, կազմեն համայնական պետութիւն մը։ Այս մրցութենէն անոնք թուլցան և Փոքր Ասիոյ ծովափնեայ շրջաններու մէջ Լիդիայի թագաւորները օգտուեցան այդ հանգամանքէն՝ ու գրաւեցին Փոքր Ասիոյ յունական քաղաքները, պահելով անոնց ինքնավարութիւնները, թէեւ

հարկի ենթարկելով։ Լիդիան հաթական մշակույթի հետ միաժամանակ ժառանգից նաեւ յունականը։ Ծոյն իմաստունները, դիտուններըը երեւացին Սարդայի պալատին մէջ։ Լիդիական թագաւորները «հելլենասէր» կը յայտարարէին իրենց։ կը հովանաւորէին յունական կրօնը, մեծ նուէրներ կը ղրկէին Զեւսի, Ապոլոնի տաճարներուն եւ մեծ ձեռնարկներէ ու գործերէ առաջ միշտ կը հարցնէին Դելֆեան պատգամախօսի կարծիքը։ Ծոյն Փոքր-Ասիական քաղաքները թէպէտ ինքնավար էին, բայց Լիդիայի թագաւորը իւրաքանչիւրի մէջ ունէր իր ներկայացուցիչը։

ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ.— Թէ իր աշխարհագրական դիրքով և թէ իր հարստութեան չնորհիւ Լիդիան դարձաւ Փոքր Ասիոյ առաջնակարգ պետութիւններէն մէկը։ Երկրի հանքային հարստութիւնները, որ պետական սեփականութիւն էին, կը մշակէին սարուկներու աշխատանքով։ Շատ հաւանական է, որ առաջին դրամը Լիդիայի մէջ չրջանառութեան մտած ըլլայ։ Եղեան ծովեզերքի յոյն քաղաքները միացած էին Ցունաստանի, պալքաններու հետ մէկ կողմէն, Պարսկաստանի, Ուրարտուի, Սիւրիոյ հետ միւս կողմէն։ Կարկէմիշը գլխաւոր հանգոյցն էր Փոքր Ասիան և սեմական աշխարհը միացնող։ Լիդիայի ստեղծած Փոքր-Ասիական խաղաղութեան մէջ VII-րդ դարուն և VI-րդ դարու առաջին կիսուն յոյն-լիդիական քաղաքները մեծ վերելք ունեցան։ Միջազգային առեւտուրէն կ'օգտուէին թագաւորները ոչ միայն տուրք, մաքս վերցնելով, այլեւ անձամբ առեւտուրին մասնակցելով։ Ան բաժնեհաէր էր առեւտրական ընկերութեանց, կարաւանները ամեն ուղղութեամբ կը փոխադրէին պալատական ապրանքները։ Թագաւորի չտեմարաններուն մէջ կուտակուած էր ոսկի և արծաթի մեծ քանակութիւն։ Ան արեւելքի ամենէն հարուստ թագաւորն էր։

ԲԱՆԱԿԸ.— Լիդիայի թագաւորները սովոր էին ամեն ինչ դրամով գնելու։ կը կարծէին թէ երկրի պաշտպանութիւնն ալ դրամով կարելի է գնել։ Անոնք չունէին մնայուն

ազգային բանակ. անոնց զօրքը վարձկան էր, հաւաքուած հարեւան ժողովուրդներէն, գլխաւորապէս Յոյներէն, որոնք եօթերորդ և հետագայ դարերուն առաւօրէն զինուորներ կը տրամադրէին Եգիպտոսին և Մերձաւոր Արեւելքի մեծ ու փոքր պետութիւններուն։ VII-րդ դարուն Լիդիոյ մեծ վըտանգ չէր սպառնար. Ասորեստանը կը քայքայուէր, Մարերը նոր կը կազմակերպուէին, Յոյները վտանգաւոր չէին ռազմական տեսակէտէն, Բիմմերը արեւմտեան Փոքր Ասիան չվտանգեցին։ Այս բոլորը նպաստաւոր էին՝ Լիդիայի ընդարձակման, մեծնալուն, հարստանալուն։ Ուժեղացած և հարստացած Լիդիայի թագաւորները վեցերորդ դարուն փորձեցին քաղաքական դեր խաղալ արեւելքի մէջ։ Իրրեւ քաղաքական խորհրդականներ անոնց պալատի մէջ կը ծառայէին Յոյները։ Ասոնք լաւատեղեակ էին արեւելեան պետութիւններու ներքին կեանքին և միջազգային յարաբերութիւններուն։ Սարդայ պալատը լի էր նման գիւանագէտներով։ Այսպիսի պայմաններու մէջ էր Լիդիան, երբ Մարերը, ապա Պարսիկները երեւացին իր սահմաններուն վրայ։

ԱԺՏԱՀԱԿԸ.— Կիւքսարին յաջորդեց իր որդին Աժտահակը (584—550)։ Ան չունէր իր հօր ընդունակութիւնները՝ ոչ դիւանագէտ էր, ոչ չինարար, ոչ ալ զինուոր։ Կ'ուզէր խաղաղութիւն, կը պահէր իր սահմանները և անձնատուր էր զեխութեան ու խրախճանքներու։ Անոր անունով պալատի բարձր պաշտօնեաներն էին կառավարողները։ Ան ուշադրութիւն չի դարձուց իր պետութեան ամենամեծ գանգուածի Պարսիկներու մէջ կատարուող ներքին չարժումներու վրայ։ Պարսիկները առաջնութիւն ունէին բանակի մէջ։ Բացի պալատական պաշտօնեաներէն, անոնք ամենուրէք տեղական բարձր պաշտօնէութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին։ Մեծցեր ու հարստացեր էր նաև Պարսից զինուորական ազնուականութիւնը, որոնց համար անհասոյ էր Մարերու իշխանութիւնը։ Մարերու անմիջական հակոզութենէն հեռու՝ Էլամի մէջ Աքեմենեան

տեսմէն Կիւրոսը կը կազմակերպէր Պարսից ուժերը։ Ան սկիզբը Էլամի թագաւոր էր. գահ կը բարձրանար 558
Թիւին։ Ութը տարի յետոյ ան Պերոսպոլիսը գրաւեց և յայտարարուեցաւ Պարսից թագաւոր, և մեծ բանակով յարձակեցաւ Աժտահակի վրայ, սպաննեց անոր և դարձաւ Իրանի տէրը։ Մարական ազնուականութիւնը կը միանայ անոր։ Մարա-պարսկական պետութիւնը կը դառնայ պարսկա-մարական, որպէսզի քիչ ետքը մոռացութեան տրուի մարականը և նոր ազգ մը՝ պարսիկները կատուի գան՝ Պարսից պետութիւնը։ Կիւրոսի երեւան գալու ժամանակ Լիտիայի թագաւորը Կրէսոսն էր։ Ան Կիւրոսը համարեց թշնամի, որովհետեւ գահընկեց և սպաննուած Աժտահակը իր փեսան էր և դաշնակիցը։ Նոր թարմ ուժի մը յայտնուիլը իր սահմաններու վրայ վտանգաւոր էր և կասկածելի։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ՇՐՋԱՆԸ

ԿԻՒՐՈՍ. – Նախ քան Կիւրոսը երեք Աքէմէնեան թագաւորներ իշխեր էին Շուշի մէջ։ 558 թիւին Կիւրոս էլաւ մի թագաւոր էր, հետեւէն միայն ինթակայ Մարաց թագաւորին։ Անոր մասին մենք չատ քիչ բան գիտենք, եւ պածն ալ առասպելախառն է, վիպական, որ կը հաղորդէ Հերոդոտոս։ Ըստ վերջինիս Կիւրոսը Աժտահակի թոռն էր. կ'ապստամբէր իր մեծ հօր դէմ, կը դաշնակցէր մարական ազնուականներու հետ։ Ներքին այս կռիւները կը տեւեն ութը տարի։ Կիւրոսը կը պաշարէ Եկբատանը, կը գրաւէ եւ անոր հարստութիւնը կը փոխադրէ Շուշ։ Այս բանը տեղի կ'ունենայ 550 թիւին։

Քաղաքական այս յեղաշրջումը կը փոխէ միջազգային կացութիւնը. Լիտիան դուրս կուգայ Պարսիկներու դէմ։ Խնդիրը ոչ թէ իր ազգակցին՝ Աժտահակին պաշտպանելու մասին էր, այլ այն մասին, թէ ով է տէր դառնալու լեռնային գօտիին՝ Լիտիան թէ Պարսկաստանը։ Այդ հարցը Մարերն ու Լիտիացիք լուծեր էին համաձայնութեամբ՝ 585 թիւին դաշինքով։ Դաշնակցող կողմերէն մէկը այլեւս չկար, դաշինքը իզօրու չէր։ Կրէսոսը կազմակերպեր էր լեռնային գօտիի արեւմտեան թեւը, Կիւրոսը տէր դարձաւ արեւելեան մասին։ 550 թիւի յեղաշրջումէն ետքը Կրէսոսը կը տեսնէր, որ Պարսիկներու հետ բաղխումը անխուսափելի էր, ուստի նախաձեռնութիւնն առաւ իր վրայ։ Սկսաւ նախ դաշնակիցներ փնտռել։ Սպարտան անոր տրամադրեց իր բռնակի մէկ մասը։ Հակապարսկական զինակցութեան մէջ մտան Եգիպտոս, Բաբելոն, որոնք Մարերու անկումով խախտուած կը տեսնէին Արեւելքի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը։

ԼԻՏԻԱՑԻ ԱՆԿՈՒՄԸ.— 546 *Թիւին Կրէսոսի զօրքը կ'անցի Ալիս գետը։ Կիւրոս կը դիմաւորէ Թշնամին և Պաբերայի՝ հին հաթական մայրաքաղաքի Հատուշայի մօտ մեծ ճարդ կռւտայ Լիտիական վարձու բանակին։ Լիտիացիները կը նահանջեն, Պարսիկները կը հետապնդեն և կռւի մէջ կը մոցնեն նաև ուղտեր, որոնց տեսքը և անախորժ հոտը փախուստի կը մատնէ Լիտիացիները։ Կրէսոսը Սարդայի մէջ կը վերակազմէ իր բանակը՝ զարնան կռիւներու համար, իսկ Կիւրոս անակնկալի կը բերէ Թշնամին՝ ձմրան մէջ կը կարէ Փոքր Ասիան և կը հասնի ու կը պաշարէ Սարդան։ Քաղաքը կը գրաւէ, Կրէսոսն ալ գերի կը բռնէ. անոր անբաւ հարստութեան տէր կը դառնայ և կը փոխադրէ Եկբատան։ Կրէսոս՝ Պարսից արքունիքի մէջ կ'ապրի 20 տարի և կը մեռնի 525 Թուին։ Այս յաղթանակով Պարսից պետութիւնը կը դառնայ ընդարձակ կայսրութիւն մը, որու սահմանները կը հասնին մինչև Եգէյեան ծովը, Կովկասեան լեռները, Պարսից ծոցը և Տաւրոսեան լեռնաշղթան։ Ան կը գրաւէ լեռնային գօտին ամբողջութեամբ։*

Փոքր Ասիոյ գրաւումով՝ ան ժառանգը դարձաւ հաթական երբեմնի հզօր պետութեան չրջաններուն, նախկին ուրարտական պետութեան, որ անոր օրով աստիճանաբար կը դառնար Հայաստան։ Անոր իշխանութեան տակ մտան Կովկասեան չատ մը ցեղեր ու ժողովուրդներ։ Պարսից պետութեան ազգագրական և լեզուական կազմը կ'ըսկսէր բարդանալ։ Ծունական բազմաթիւ քաղաքներ ինկան Կիւրոսի իշխանութեան տակ։ Պարսից թագաւորը չարգեց նոնց ինքնավարութիւնը, բայց հարկ վճարելու պայմանով։ Ծունական քաղաքներու համար մշակուած Լիտիական կարգը նոյնը մնաց նաև Պարսից իշխանութեան տակ։ Ծոյները բան մըն ալ չահեցան, իրենց առջև թաղուեցաւ Պարսից պետութեան ընդարձակ չուկաները, իսկ Պարսիկները ալ անմիջական, հարեւան դարձան եւրոպական Ծունաստանին։ Տասնեակ դարերու անջատումէն ետքը հնդեւ-

րոպական ժողովուրդներու երկու թեւերը՝ արիականը եւ յունականը՝ վերանդիպեցան իրարու եգէյեան ծովի ափերուն, թէեւ ոչ իրրեւ բարեկամներ։

ԻՐԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՐԱԻՈՒՄԸ.— *Հերթական հարց էր անոպատային գօտիի գրաւումը, Միջերկրական ծով հասնիլը։ Բայց մինչ այդ կիւրոսի առջեւ կար Իրանի բարձրաւանդակի արեւելեան մասի նուաճման հարցը։ Մինչ այդ՝ կիւրոսի իշխանութեան տակ էին Իրանի արեւմտեան լեռնային մասերը՝ եռանկիւնին՝ կասպից ծովի հարաւային ափերէն, Զագրոսի լեռներով մինչեւ Պարսից ծոց։ Իրանի արեւելքը կ'ապրէին Պարսիկներուն ցեղակից եւ լեզուակից բազմաթիւ ցեղեր, որոնց մեծ մասը վայկատուն էին. անոնք իրենց հօտերով կը կտրէին հսկայական տարածութիւններ՝ մինչեւ Ինտուս գետ եւ Արալեան լիճ։ Իրանի, Միջին Ասիոյ եւ Հնդկաստանի սահմաններուն ըսպեղծուեր էր ռազմական մեծ ուժ։ Արիական այդ վայկատունները՝ լաւապէս զինուած եւ լաւ կազմակերպուած՝ կը մտնային Իրանի խորքերը՝ կ'աւերէին, կ'աւարէին եւ նորէն կը դառնային Միջին Ասիական իրենց թագաւորութիւնները։ Անոնց արշաւանքներու հետեւանքով Իրանի արեւելքի մէջ նստակեաց-երկրագործ տարրը պակաս էր եւ լքեր հեռացեր կասպից ծովէն հարաւ-արեւելք եւ Սիր-Տարիայի եւ Ամու-Տարիայի մէջ ինկած արգաւառներ հողերը։ Ահա այդ թափառաշրջիկ ցեղերը պէտք էր գտպել եւ պարսից իշխանութեան տակ առնել Իրանի արեւելեան այդ չրջանը։*

Այդ նպատակը կիւրոսը իրագործեց վեց տարուայ մէջ, 545—539 ին ան հասաւ մինչեւ Սիր-Տարիայի ափերը, հպատակեցուց եւ զինաթափ ըրաւ Սկիւթացիները. կառուցեց Կիրոպոլիս ամրոցը, որ ռազմի կեդրոն պիտի ծառայէր արեւելեան սահմաններու պաշտպանութեան համար։ Յետոյ անցաւ հարաւ՝ ներկայ Աֆղանիստան եւ գրաւեց Գանդուլի չրջանը։ Այսպէսով ան տիրեց Արալեան մեծ լիճէն մինչեւ Ինտուս գետն ինկած տարածութեան՝ Սոգդան-

նային, Բակդրիային, Գեդրոզէին։ Այս յաջող արշաւանքներու հետեւանքով տասնեակներով արիական վաչկատուն ցեղեր ինկան Պարսից իշխանութեան տակ և կենդանի հաղորդակցութեան մէջ մտան արեւմտեան իրանի իրենց լեզուակիցներու և ազգակիցներու հետ։ Անոնց մէկ մասը՝ կիւրոս մտցուց իր բանակներու մէջ։ Ընդլայնով ռազմունակ և թարմ ուժեր, անոնք բարձրացուցին իր բանակին պինուորական որակը։ Պարսիկները ինդոս գետը հասնելով յարաբերութեան մէջ մտան Հնդիկներու հետ, արիական այն հատուածին, որմէ բաժնուեր էին աւելի քան հազար տարի առաջ։ Հնդեւրոպական ժողովուրդներու երեք հատուածները՝ յունա-պարսկա հնդկական, այսպէսով կապուեցան իրարու հետ և արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու արեւելքէն օղակեցին հարաւի սեմական աշխարհը։

ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԳՐԱՒԻՒՄԸ.— Իրանի ամբողջական գրաւումէն յետոյ կիւրոսը՝ նոր ուժերով զօրացած՝ ուղղուեցաւ արեւմուտք, ուր իրեւ անկախ պետութիւն կը մնային Բաբելոնը, որ իր մէջ առեր էր Ասդաստաբեր կիսալուսնի երկու թեւերը և եգիպտոսը։ Լիւդիայի անկումէն վերջը եռակի գինակցութիւնը քայքայուեր էր։ Ոչ Բաբելոն, ոչ ալ եգիպտոս չփորձեցին օգտուիլ կիւրոսի արեւելեան իրանի մէջ զբաղուած ըլլալէն։ Անոնք իրարու հետ, թէեւ դաշնակից, բայց հաչտ չէին և կը պայքարէին Ասդաստաբեր վիսալուսնի արեւմտեան թեւի և Միջերկրականի ափերուն համար։ Բաբելոնի թագաւոր Նաբոնիդը ոչ քաղաքական, ոչ ալ ռազմական գործերով կ'զբաղուէր։ Ան կրօնական վէճեր կը յարուցէր։ Պետութեան բոլոր քաղաքներու աստուածներու արձանները Բաբելոն հաւաքեց, քան մը որ անոր դէմ կը հանէր քրմական դասը և թէ բոլոր ժողովուրդները և նահանգային կառավարիչները, Բաբելոնի տնտեսականութիւնն ալ դժգոհ էր Նաբոնիդէն որ քմահաճօրէն կը կառավարէր և երկրի օրէնքները, իրենց արտօնութիւնները չէր յարգեր։ Այս կացութեան մէջ գտնուող Բաբելոնը կիւրոսին պիտի չի կրնար դիմադրել։ Անոր

զարձր դասը կը մտածէր դաւադրել Թագաւորին դէմ և վապուխ կիւրոսի հետ։ 539 թիւին Պարսիկները մտան Բաբելոնի սահմանները։ Մայրաքաղաքը պաշարուեցաւ, բայց երկարատեւ կռիւներ չեղան։ Բաբելոնի քահանայի հրամանատար Գոբրիաս իշխանը միացաւ Կիւրոսին և քաղաքը յանձնեց անոր գրեթէ առանց դիմադրութեան։ Նաբոնիդ գերի ինկաւ, իր որդին ալ ապանուեցաւ։ Յաղթողը մտաւ Բաբելոն և գնաց Մարդուկ աստուծոյ տաճարը՝ անոր ձեռքէն առնելու Բաբելոնի թագաւորութիւնը։ Քուրմերը յայտարարեցին որ այդ աստուծոյ կամքն էր և Կիւրոսը հրաչակուեցաւ Նաբուպալասարի ու Նաբուգոդոնոսորի յաջորդ։

Բաբելոնը սեմական ժողովուրդներու ստեղծած վերջին մեծ պետութիւնն էր։ Անոր անկումով արեւելքի քաղաքական առաջնութիւնը ինկաւ հնդեւրոպական Պարսիկներուն ձեռքը։ Սեմականները արեւելքի քաղաքական և մշակութային առաջնութիւնը պահեցին իրենց ձեռքը աւելի քան 2000 տարի, սկսած Սարգոն I. մինչեւ Նաբոնիդ։ Անոնք այս ժամանակաշրջանին յաջորդաբար կառուցին Ագադէի, Բաբելոնի, Ասորեստանի և Նոր Բաբելոնի պետութիւնները։ Արդասաւոր կիսաւլուսնի արեւելեան թեւին վրայ հզօրացող այս պետութիւնները փորձեցին և յաջողեցան իրենց իշխանութեան տակ առնել նաեւ սեմական ժողովուրդներու արեւմտեան հատուածը՝ Արամէացիները, Փիւնիկէցիները, Հրէաները և քաղմաթիւ վաչկատուն, անապատի սեմականներ։ Անոնք երկար դարեր պայքարեցան հիւսիսէն արշաւող Փոքր-Ասիական, ապա հնդեւրոպական ցեղերու դէմ և պահպանեցին անապատային գօտին սեմականներու համար։ Այդ նպատակը յաջողեցան իրագործել, և իրրեւ մեծ հետեւանք, ունեցաւ այն՝ որ ներկայիս իսկ այդ գօտին սեմախօս ժողովուրդներու հայրենիքն է։

ԿԻՒՐՈՍ ԱԶԱՏԱՐԱՐ. ՀՐԷԱՆԵՐՈՒ ՆԵՐԳԱՂԹԸ.— Բաբելոնի գրաւումէն յետոյ Կիւրոս հետեւեցաւ հպատակ ազգերու և օտար աստուածներու նկատմամբ հանդուրժող քաղաքականութեան։ Վերահաստատեց քուրմերը իրենց իրա-

ւնունքներու մէջ, և բոլոր աստուածներն ալ իրենց տա-
ճարներուն։ Տաճարական կալուածները վերադարձուց իրենց
տէրերուն։ Ոչ մէկ հալածանք հանեց աստուածներու դէմ։
536 *թիւին ան յատուկ հրովարտակով թոյլատրեց, որ*
Հրէաները վերադառնան իրենց հայրենիքը, վերաշինեն
Երուսաղէմի տաճարը, հաւաքուին Տապանակ Ուխտի չուր-
ջը։ Տասնեակ հազարաւոր Հրէաներ, յիսուն տարի Բաբե-
լոնի գերութեան մէջ մնալէն ետքը՝ վերադարձան իրենց
հայրենիքը։ Բայց հազարաւոր ընտանիքներ ալ մնացին
Բաբելոն, անոնք ամուսնացեր էին բաբելական աղջիկնե-
րու հետ, տուն տեղ էին դարձեր, հարստացեր էին, որով
չներգաղթեցին Երուսաղէմ։ Կիւրոս իր մէկ արձանագրու-
թեան մէջ կ՚ըսէ. «Ես միացուցի բոլոր ժողովուրդները, եւ
թոյլատրեցի վերադառնալ իրենց հայրենիքները իրենց աս-
ուածներուն հետ։ Թող աստուածները, որոնք ես վերահաստա-
ցեցի, տան ինծի երկար կեանք»։

Այս մեղմ հանդուրժող վերաբերմունքը, օտար աստ-
ուածներու և ազգերու իրաւունքները յարգելը, նոր երե-
ւոյթ էր արեւելքի պատմութեան մէջ, այս վերաբերումը
կը բղխէր Զրադաշտական կրօնի սկզբունքներէն։

ԿԻՒՐՈՍ.— *Անոր կայսրութիւնը իր մէջ առաւ Միջերկ-*
րականի ափերէն մինչև Ինտոս և Սիր Տարիայի մէջ
ինկած երկիրները։ Այս իսկական կայսրութիւն էր, բազ-
մաթիւ ազգերու և ցեղերու միութիւն, բազմազան կրօն-
ներու խառնուրդ։ Կիւրոս կը պատրաստուէր Եգիպտոս
արշաւելու, երբ նորէն Իրանի արեւելքը ծագեցաւ սկիւ-
թական ցեղերու ապստամբութիւնը։ Ան չտապեց այդ վայե-
կատուներու դէմ և հոն ալ սպաննուեցաւ 529 թիւին։
Անոր մարմինը փոխադրուեցաւ Պասարգաս ուր թաղուեցաւ։

Կիւրոս արիական առաջին մեծ նուաճողը եղաւ։ Ան
Պարսիկներու գերիշխանութիւնը հաստատեց Մերձաւոր Ա-
րեւելքի մէջ։ Չինաւորական մեծ տաղանդ ունէր, լաւ
ռազմագէտ, ինչպէս նաեւ խելացի քաղաքագէտ, մերժեց
Ասորեստանի և Բաբելոնի կառավարելու դաժան միջոցնե-

ըը, յարգեց նուաճուած ժողովուրդներու սովորութիւնները, լեզուն, կրօնը, պահեց անոնց ինքնավարութիւնը։ Ան չպարտադրեց ոչ մէկուն ոչ Պարսից լեզուն, ոչ ալ կրօնը։ Հազուագիւտ պարագաներուն միայն բռնութեան դիմեց. աւելի չատ հովանաւոր էր, քան խիստ։ Ան կարգի ու խաղաղութեան ներկայացուցիչն եղաւ և ոչ թէ աւերի և աւարի կործանիչ ուժը։

ԿԱՄԲԻՋ.— (529—522) *կիւրոսին յաջորդեց իր որդին՝ Կամբիզը։ Ան զուրկ էր իր հօր մեծ կարողութիւններէն և մեծ հոգիէն։ Դաժան էր և կոպիտ։ Ուր իր հայրը ողորմած էր և ներող, ան թունոտ էր և պատժող.* 529—526 *թ. ան զբաղուեցաւ զանազան ապստամբութիւններ ճնշելով. սպաննեց իր եղբայրը Բարդիան՝ այն պարզ կասկածով թէ կրնար ապստամբիլ իր դէմ, երբ ինքը Իրանէն բացակայէր։ Այդ սպանութիւնը գաղտնի պահուեցաւ։ Պարսիկ մեծամեծները կը կարծէին թէ Բարդիան կ'ապրի և կը գտնուի Մարաստանի ամրոցներէն մէկուն մէջ։* 525 *թ. Եգիպտոսի Ամասիս թագաւորը մեռաւ։ Ան քայքայեր էր երկրի ռազմի ուժը, որ մեծ մասամբ յոյն վարձկաններէ կը բաղկանար։ Նաւատորմիղն ալ Յոյներու և Փիւնիկէցիներու ձեռքն էր։ Ամասիսին յաջորդեց Պսամմետիկ III. ան ոչ զինուորական կարողութիւն և ոչ ալ քաղաքական հռետառութիւն ուներ։ Կամբիզը որոշեր էր գրաւել Եգիպտոսը և ամբողջացնել հօր գործը։ Պարսից բանակը կեդրոնացեր էր Պաղեստինի մէջ Գազայի չուրջը. Կամբիզ դաշնակցեցաւ անապատի վաչկատուններու հետ, որոնք հազարաւոր ուղտեր տրամադրեցին, զօրք և կենսամթերք փոխադրելու համար։ Պելուզի մօտ փարաւոնը պարտուեցաւ, բայց վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Մեմֆիսի մօտ, փարաւոնը գերի ինկաւ և գլխատուեցաւ։ Կամբիզը գրաւեց ամբողջ Եգիպտոսը, որով լրացաւ բովանդակ Մերձաւոր Արեւելքի Պարսից կայսրութեան մէջ մտնելը։ Նախկին բազմաթիւ մրցող և մշտապէս կռուող, պայքարող պետութիւններու փոխարէն, այսպէսով ստեղծուեցաւ*

միայն մէկ մեծ կայսրութիւն։ Արեւելքի բոլոր մեծ պետութիւնները աչխատեր էին ստեղծել այդ միութիւնը, բայց ամենն ալ միայն ատմանափակ չրջաններուն մէջ կրցեր էին այդ գլուխ բերել, Պարսիկներուն վիճակուեցաւ այս գաղափարի լիակատար իրականացումը։

ԿԱՄԲԻՋԻ ԱՆՑԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Կամբիզը չբաւականացաւ Եգիպտոսի գրաւումով։ Հոս կառավարիչ նչանակեց Արիանդէսին, իսկ ինք՝ գնաց գրաւելու Կարթագէնը՝ արեւմուտքի մէջ և Հապէչիստանը՝ հարաւի մէջ։ Արեւմուտք արչաւող բանակը պէտք է անցնէր Լիպիայով։ 524 թիւին 50,000-նոց այդ բանակը կորսուեցաւ, ոչնչացաւ անապատի մէջ։ Հապէչիստանի նուաճման բանակի գլուխն անցաւ ինքը՝ Թագաւորը, բայց նուբիական անապատներու մէջ կանգ առաւ. անկարելի էր յառաջանալ, ամեն ինչ թշնամի էր իրեն այս անծանօթ երկրին մէջ։ Կամբիզը նահանջեց մեծ կորուստներ տալով։ Այս անյաջողութիւնները և բանակներու կորուստը չատ ծանր ազդեց իր վրայ, կորնցուց իր հոգեկան հաւասարակշռութիւնը։ Իր անյաջողութեան պատճառը համարեց եգիպտացիները և պատժեց անոնց. հետզհետէ ատատ ածներու արձանները կործանեց, տաճարները աւերեց, եգիպտական ղեկավարները կոտորեց։ Խանգարուած հոգեկան վիճակով որոչեց վերադառնալ Պարսկաստան, ուր սկսաւեր էին հակապետական չարժումներ։ Սիւրիոյ մէջ Կամբիզին զեկուցին, որ Պարսկաստան ապստամբեր է իր դէմ մոգի մը՝ Գոմադայի առաջնորդութեամբ յայտարարելով որ ինք Բարդիան է, Կամբիզի սպաննած եղբայրը։ Այս լուրերու ազդեցութեան տակ Կամբիզին ընկերացող մարտ-պարսիկ բարձրաստիճան անձերու մէջ ևս միտք ծագեցաւ լքել Արքան։ Չտակալով այս հարուածներուն արքայից արքան ինքնասպանութիւն գործեց 522 թիւին։

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Անոր մահով ամբողջ նորակերտ կայսրութիւնը մատնուեցաւ անիշխանութեան։ Շարժման մէջ մտան նաև Պարսից ևօթը

նշանաւոր տոհմերը, որոնց հետ միասին և որոնց ուժերով Կիւրոս կատարած էր իր նուաճումները։ Անոնք քաղաքական խոշոր դեր էին ունեցեր իբրև Կիւրոսի խորհրդականներ։ Մեծ նուաճումները անոնց ապահովեր էր մեծ հարստութիւն։ Կամբիզի ժամանակ անոնք մեկուսացած էին իշխանութենէն. անոնց անձը և հարստութիւնը վտանգի տակ էր, անհատապարակչիռ և կասկածոտ թագաւորի կողմէն։ Պարսկական եօթ տոհմերու իշխանները՝ Կամբիզի ինքնապահպանութեան համար չէին ցաւեր, բայց չէին ալ ուզեր, որ ղեկավարութիւնը քուրմերու-մոգերու ձեռքն անցնի և կայսրութիւնը մատնուի անիշխանութեան։ Պարսիկ ազնուականութեան այս ղեկավար շրջանակէն է, որ դուրս կուգան կարգի և իշխանութեան կողմնակիցները։ Անոնց առաջին հարուածը հասաւ մոգերուն, որոնք ենթարկուեցան կոտորածի։ Իրենց հողերը գրաւուեցան, իրենց կողմնակիցները հալածանքի ենթարկուեցան։ Այս առաջին գործին կը յաջորդէ երկրորդը՝ իրենցմէ մէկուն Վշտասպի որդի Դարեհին կը յանձնեն թագաւորութիւնը։ Այս գործին մեծ մասնակցութիւն կը բերէ նոր արքայից արքայի հայրը, որ Հիւրկանիայի կառավարիչն էր։ Դարեհը յայտարարեց, որ ինքը ազգակցական կապերով կապուած է Աքեմենեաններու տան հետ, ժառանգն է Կիւրոսի և Կամբիզի։ Այդպէսով ան կ'ուզէր օրինակութիւն տալ գահի գրաւմանն։

Բուն Աքեմենեաններու հարստութեան վերանալը, իշխող տոհմէն ուղիղ գիծով արքայական թեկնածու չգտնուիլը նպաստեց ապստամբութեան և անիշխանութեան ծաւալման։ Դարեհը եօթը տարի 522–515, զբաղուեցաւ այս ապստամբութիւնները ճնշելով։ Միջագետքի մէջ ումն Նի-Տիցդու բէլ յայտարարեց իրեն Նաբոնիդի որդի և գրաւեց Բաբելոնը ու դարձաւ թագաւոր Նաբուգոդոնոսոր III-րդ անունով։ Անհրաժեշտ եղաւ երկու տարի պայքարիլ այդ ապստամբութիւնը ճնշելու համար։ 519 թ.ին Մարերը հաւաքուեցան ումն Հրահատի չուրջ, որ իբր թէ

կիաքսարի որդին էր. ան յայտարարեց իրեն Մարաստանի թագաւոր. իվերջոյ ան ալ պարտուեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ։ Պարսկաստանի մէջ ալ երեւան եկաւ երկրորդ կեղծ Բարդիա մը, ասկայն յաջողութիւն չունեցաւ։ Ան ալ գերի ինկաւ և կախուեցաւ։ Էլամի իշխաններէն մէկը յայտարարեց իրեն թագաւոր Շուշի մէջ։ Բայց ձերբակալուեցաւ և մահուան դատապարտուեցաւ։ Մեծ թէ փոքր չափով չարժուիլներ տեղի ունեցան Եգիպտոսի, Փիւնիկէի, Սիւրիոյ և Փոքր Ասիոյ մէջ։ Ապստամբեր էր նաև Հայաստանը, որ դեռ Մարերու ժամանակէն կապուած էր իրանական աշխարհի հետ։ Հայ ապստամբներու դէմ Դարէհ ուղարկեց հայ զօրավար մը, Դադարշէսին, որուն ապստամբները քանի մը անգամ ջարդեցին և դուրս րրին Հայաստանէն. իվերջոյ պարսիկ զօրավարի առաջնորդութեամբ Դարէհի բանակը յաղթեց Հայերը և հաստատեց Հայաստանի մէջ իր իշխանութիւնը։

Ապստամբութիւնները ճնշելէն ետք՝ Դարէհ Բիսուդէհի ժայռի վրայ արձանագրեց իր յաղթանակները, որուն մէջ մանրամասն կը պատմէ թէ որոնք և որու առաջնորդութեամբ ապստամբեցան և թէ ինչպէս և ինչ ուժերով ինք ճնշեց այդ չարժումները։

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ.— Ապստամբութիւնը պատճառները Պարսից կայսրութեան ընդարձակութեան, բազմաթիւ ազգեր, բազմազան կրօններ, լեզուներ ունենալն էր։ Պարսիկները ամեն տեղ պահեցին հին կարգը, կառավարական ձեւերը, հաստատութիւնները, ինչ որ գտան իրենց նուաճումներու ժամանակ։ Կիւրոսը աստւրական Սարգոն թագաւորի կառավարական եղանակը ընդօրինակեց, գրաւուած երկիրները դրկեց բարձր պաշտօնեաներ օգնականներով։ Տեղական վարիչ դասին չվստահեցաւ, բայց նոնց դէմ հալածանք չհանեց։ Անոնց մեծ մասը մեկուսացուց, մէկ մասն ալ իր պալատին մէջ պահեց։ Կամբիզը հալածանք հանեց Եգիպտոսի դարաւոր ղեկավարութեան դէմ, որ ստեղծեր էր հին աշխարհի լուսագոյն վարչութիւ-

նը։ Կիւրոս հանդուրժեց արեւելեան ազգերու, կրօնը, յարգեց քրմական դասի իրաւունքները կամբիզը կոտորեց Եգիպտոսի քուրմերը։ Ամոն աստուծոյ տաճարը կործանեց, Ապիս եզը վիրաւորեց, ոչնչացուց աստուածներու արձանները, քանդեց արքայական գերեզմանները, հանեց անոնց մումիաները, այրեց Ամասիս փարաւոնի մումիան։ Կիւրոսը հպատակ ազգերուն կը թողուր իրենց լայն ինքնավարութիւնը, ազատութիւնը։ Անոնք կրնային ոչ միայն խաղաղութեան մէջ ապրիլ, այլեւ կրնային իրենց ուժերը հաւաքել, միաւորել և անկախութեան մասին մտածել։ Կամբիզի հալածանքները, բռնութիւնը միեւնոյն արդիւնքի կը հանգէր, ձգտում ազատութեւլու օտար բռնութեննէն։ Պարսից իշխանութիւնը չէր թափանցեր խորապէս հպատակներու կեանքին մէջ, որով ազատութեան ընդարձակ սահման կը թողուր, որ մատչելի չէր իշխողին։

Միւս կողմէն, Պարսից պետութեան մէջ կ'ապրէին նուրբ, բարձր մշակոյթի տէր Բաբելացին, Եգիպտացին, պարզունակ թափառականի կենցաղ ունեցող անապատի պետեւինները և արեւելեան արհեստները, քաղաքաբնակ և հարուստ, ինքնավար կեանքի վարժուած յոյնը և փիւնիկէցին, տոհմական կեանքով ապրող հայը։ Ամենց բոլորի համար Պարսկաստանը օտար տիրապետութիւն էր, հեռուէն եկած, որու ազդեցութիւնը քիչ էր զգալի։ Տիրապետող և տիրապետուած իրարու ոչ մէկ բանով կապուած էին, իրար չէին ճանչնար. իրական տէրերը դարձեալ կը մնային ժողովուրդէն բարձրացած իշխանները, քուրմերը, հարստացած ընտանիքները. հին արքայական տան ժառանգները, թէեւ կորնցուցեր էին շատ բան՝ դիրք, հարստութիւն եւայլն։ Թէ կիւրոսի ընձեռնած ազատութիւնը, թէ կամբիզի բռնութիւնները նպաստաւոր պայմաններ էին ապրստամբելու, ազատագրուելու։ Ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ, բայց յաջողութիւն չունեցաւ։ Այս չարժման մասնակցեցան Մարերը, անոնք սկսան, միւսները չարունակեցին։ Մարերու ազնուական իշխանները կ'ուզէին տէր

դառնալ երկրի ղեկավարութեան։ Մոգերու դասն ալ կը փորձէր իր իշխանութիւնը տարածել պարսից ազնուական դասի վրայ։ Արեւելեան վաչկատուն արիացիներն ալ կ'ապստամբէին վաչկատունի անիշխանական կեանքի և ազատութեան համար։ Ուրեմն կայսրութեան ներսը գոյութիւն ունէին ուժեր, որոնք չհանգրգռուած էին պարսից պետութեան փլուզումով։ Ապստամբները յաջողութիւն չունեցան, որովհետև թիւով քիչ էին, ամեն ազգի վարիչ դասը միայն։ Այդ ապստամբութիւնը նախկին դիրքերը կորուսած ղեկավարութեան չարժումն էր, ժողովուրդը անոնց հետ չէր։ Կար և այն, որ ապստամբները ընդհանուր ճակատ չէին կազմեր։ Իւրաքանչիւրը կը գործէր իրեն համար և իրեն յարմար ձեւով ու յարմար դատած տեղն։ Դարեհը ջարդեց այս ամենքն ալ առանձին-առանձին։ Ապստամբութիւնները ճնշելէն յետոյ Դարեհ որոշեց հիմնովին փոխել կայսրութեան վարչութիւնը։

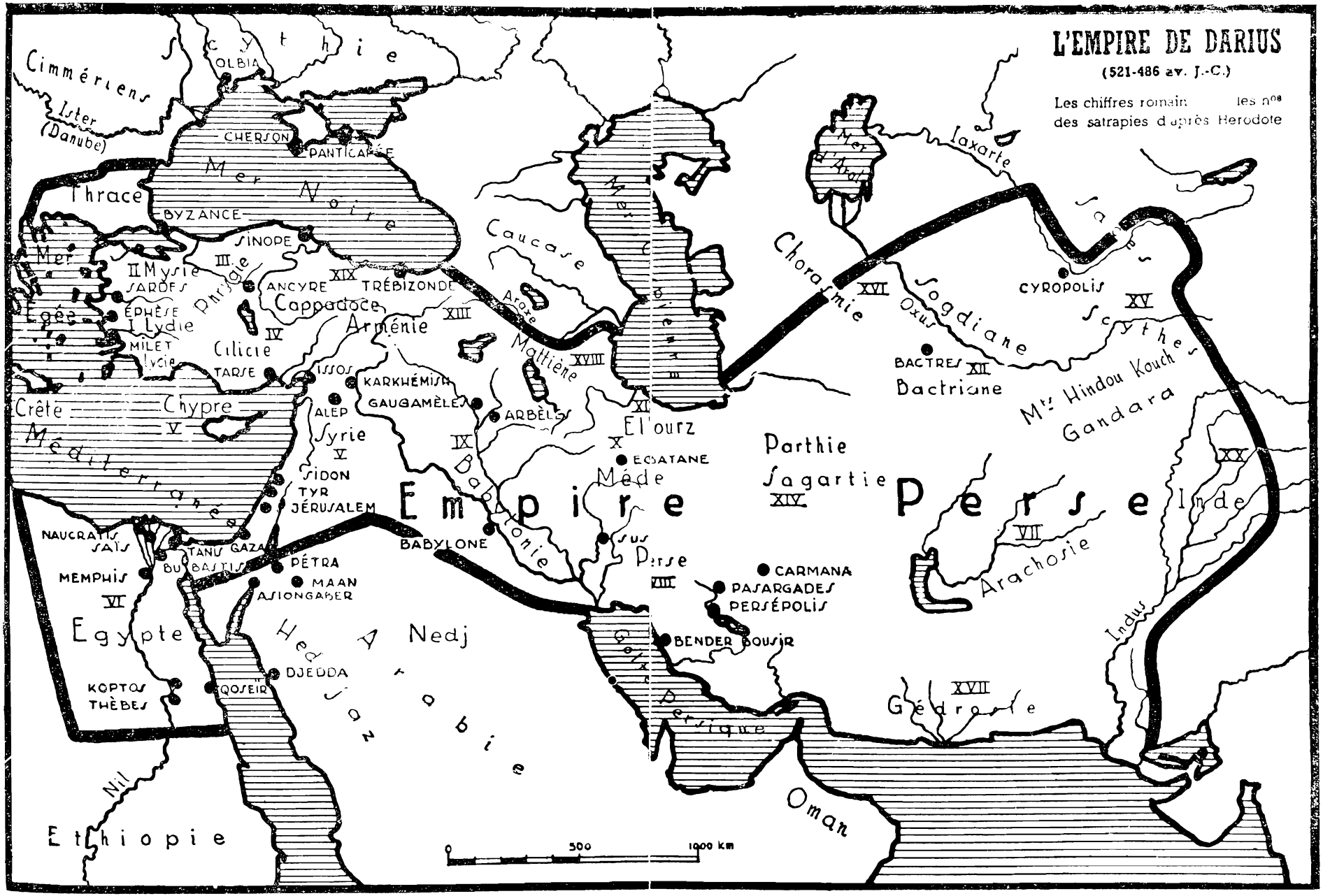
ԱՌԱՒՏՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒՂԻ.— Բայց նախքան վարչական բարենորոգումներուն անցնիլը յիշենք Դարեհի և իր յաջորդներու քաղաքական գործերը։ 512 թ. Դարեհ արեւելքի մէջ՝ Ինդոսի վերին հովիտին մէջ հիմնեց հնդկական սատրապութիւնը՝ որ պիտի հսկէր, որպէս զինուորական մարզ, արեւելեան արիացիներու չարժումներուն։ Ինդոսի գետաբերանին մօտ կազմեց նաւատորմիղ մը, որ յոյն Սկիլասի հրամանատարութեամբ մտաւ Հնդկաց ովկիանոսը և ընթանալով Գիդրոզայի ափերով դէպի արեւմուտք՝ հասաւ Պարսից ծոց։ Այս ձեւով Մերձաւոր Արեւելքը ծովային ուղիներով կը միանար հեռաւոր արեւելքի հետ և կարաւանային առեւտուրին կը միանար ծովային առեւտուրը։ Հնդկական ապրանքները՝ մետաքս, ոսկի, համեմունքներ, թանկագին քարեր, փղոսկր, որ մինչ այդ ցամաքային ճանապարհով և մեծ վտանգներով կը բերուէին Միջերկրականի ափերը, այժմ աւելի ապահով և դիւրին ուղիներով կը հասնէր Պարսից կայսրութեան արեւմտեան նաւահանգիստները։ Նեղոսի մէկ թեւով Միջերկրականը կը միանար

կարմիր ծովին, այս ուղիով ալ արեւելեան արտադրութիւնները կը հասնէին Փիւնիկէի, Եգիպտոսի և յունական փոքր Ասիական քաղաքները։ Ընդհանրապէս Պարսից կայսրութեան ծաւալումը, անոր ստեղծած խաղաղութիւնը մեծապէս նպաստեց արեւելքի տնտեսական վերելքին և ազգերու, ժողովուրդներու իրարու հետ չփուելուն։

ՍԿԻԹԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ.— Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրները վեցերորդ դարու վերջերը միացած էին մէկ իշխանութեան տակ։ Այդ միացեալ իշխանութեան տակ խաղաղութիւնը ապահոված էր, բայց սահմաններու վրայ գոյութիւն ունէին ուժեր, որոնք պարբերաբար կը խախտէին այդ խաղաղութիւնը իրենց արշաւանքներով։ Այս վաչկատուները օղակեր էին Պարսից կայսրութիւնը արեւելքէն, հիւսիսէն և արեւմուտքէն։ Անոնք Սեւ ծովէն, Դանուբէն մինչեւ Արալեան լիճը, ինդոս գետը տեւական վտանգի տակ կը պահէին կայսրութիւնը։ Ասոնք ընդհանուր անունով կը կոչուէին սկիւթական ցեղեր, ազգակից էին արիական Պարսիկներուն, բռներ էին տափաստաններն ու Միջին Ասիոյ անապատային վայրերը, հրաշալի ձիավարներ էին, լաւ զինուած ու կազմակերպուած։ Ասոնց արեւելեան հատուածի դէմ՝ կիւրոսը երկար ժամանակ կռուեցաւ և հպատակեցուց իրեն, անոնց ուժերը ցրուեց, մէկ մասն ալ իր բանակին մէջ առաւ, անոնց մէկ հատուածն ալ կապուեցաւ հողի հետ, գարձաւ երկրագործ։ Արեւմտեան հատուածը կ'ապրէր Սեւ ծովու հիւսիսային ափերուն վրայ, Դանուբէն մինչեւ Կասպից ծով և Վոլկա գետը։ Ասոնք՝ այն ցեղերն էին, որ հնդեւրոպացիներու ցրուումէն, բաժանումէն ետքը մնացեր էին տափաստաններու մէջ։ Անոնց կենցաղի, ընկերային կացութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն չէր կատարուած, վաչկատուն կեանքը չէին լքեր, աւարը և աւերը չէին փոխարիներ խաղաղ երկրագործական կեանքի։ Աւելի ուշ անոնց կեանքի մէջ որոշ փոփոխութիւն կը մտնէր Սեւ ծովու չուրջը կատուցուած յունական քաղաքներու հետ չփման հետեւանքով, Հոս ալ

տեղի կ'ունենար նստակեացի և թափառաշրջիկի տեւական պայքարը, որմէ չատ կը տուժէին յունական առեւտրական քաղաքները։ Միւս կողմէն ամբողջ Փոքր Ասիան, Այսբերկովկասը այդ վտանգի ներքեւ էր։ VIII—VII-րդ դարերուն անոնք հիւսիսէն խուժեցին հարաւ, Թուլգուցին Ուրարտուն, Ասորեստանը, անոնց վինուած խումբերը ողողեցին Կապադովկիան, Սիւրիան, Մարաստանը։ Պեսարապիայէն անոնք կը մտնէին Թրակիա և Մակեդոնիա, ուրկէ դիւրութեամբ՝ նեղուցներով և Եգէական կղզիներով կը մխրճուէին Փոքր Ասիա։ Յոյն քաղաքները ծովերու և ցամաքի վրայ նաւատորմիղ և զօրք կը պահէին անոնց դիմադրելու համար, բայց սկիւթական մեծ բանակներուն դիմադրել՝ իրենց ուժէն վեր էր։ Դարեհ իր կայսրութեան հիւսիսային և արեւմտեան սահմանները ատոնց դէմ պաշտպանելու համար ձեռնարկեց սկիւթական արշաւանքները։

515 թուին Դարեհը կ'անցնի նեղուցները, կը մտնէ Թրակիա, կ'անցնի Դանուբը և կը թափանցէ Պեսարապիա, արեւմտեան Սկիւթացիներու բանակավայրը։ Անոր հզօր նաւատորմիղը կ'ընթանար ափերուն մօտիկ՝ տանելով ցամաքային բանակի համար զէնք և պարենաւորում։ Սկիւթացիք առանց դիմադրական փորձի կը նահանջեն՝ տանելով իրենց ետեւէն թշնամի զօրքերը։ Պարսիկները կը մըխրճուին անծանօթ և վտանգաւոր տափաստաններու մէջ։ Նահանջելով՝ Սկիւթացիները կ'ոչնչացնէին բոլոր բնակավայրերը, պարէնը, իրենց հետ կը տանէին կին, երեխայ և անասուններ։ Պարսից բանակը կտրուելով նաւատորմիղէն, մնաց առանց պարէնի։ Եետնապահ զօրքը բաժնուելով առաջապահ պործօն բանակէն։ Պարսիկները պաշարուեցան։ Այսպէս՝ թշնամին իրենց տափաստաններուն խորը քաշելով, Սկիւթացիները անցան հակայարձակման։ Անոնք սրդեգրեցին բարթիզանական կռիւներու եղանակը։ Բազմաթիւ խումբերու բաժնուած, լաւ ծանօթ տեղական պայմաններուն, Սկիւթացիք կը յարձակէին Պարսիկներու վրայ, կը բաժնէին, կը քայքայէին անոնց ուժերը։ Պար-

ԴԱՐԵՀԻ ԿԱՑՄՐՈՒԹԻՒՆԸ

ից հեծեալ բանակը վարժ էր բոց դաշտի մէջ մեծ ճակատամարտներու, իսկ Սկիւթացիք վարժ էին յանկարծակի յարձակումներու և բարթիզանական կռիւներու։

ՆԱՀԱՆՋ.— Դարեհի զօրավարները հարկադրուեցան նահանջել. անոնք թողուցին բազմահազար գերիներ, լքեցին հիւանդները, վիրաւորները, սովահարները։ Նահանջը աւելի ծանր էր։ Ամեն քայլափոխին կը հանդիպէին Սկիւթացիներուն. ասոնք կը հետապնդէին, կը յարձակէին յետնապահներու վրայ։ Սկիւթական զօրաբանակ մը փորձեց աւելի առաջ հասնիլ Դանուբ և քանդել գետի կամուրջները՝ արգիլելու համար նահանջող, պարտուած բանակի գետն անցնիլը։ Բայց Պարսիկները նախատեսելով այս վտանգը, լարեցին իրենց ուժերը և Սկիւթացիներէն առաջ հասան Դանուբի ափերուն և ապահովեցին մնացած զօրքի նահանջը։

Այսպէս՝ Դարեհի արշաւանքը Եւրոպայի հարաւ-արեւելքի մէջ ոչ միայն դրական հետեւանքներ չունեցաւ, այլեւ թուլցուց անոր զինուորական ուժը և խախտեց անոր քաղաքական վարկը հպատակ ժողովուրդներու մօտ։ Այս անյաջողութիւնը ունեցաւ մեծ հետեւանք կայսրութեան ապագայի համար։ Անոր մէջ ապրող ժողովուրդները աղատագրուեցան այն պատրանքէն՝ թէ Պարսից բանակը անպարտելի է։ Անոնք այն համոզման եկան, որ կարելի է ազատագրուիլ Պարսից իշխանութենէն։ Այս մտայնութեան հետեւանքն է Փոքր Ասիական յոյն քաղաքներու ապստամբութիւնը, որոնց օգնութեան հասան Յունաստանի քաղաքները։ Սկսաւ երկար պատերազմ մը յոյն քաղաքականութիւններու և Պարսից կայսրութեան մէջ։ Առաջին անգամ Եւրոպական հողի վրայ կազմակերպուած մէկ ժողովուրդ՝ յոյնը՝ դուրս եկաւ Ասիոյ մէջ կազմաւորուած յայնածաւալ Պարսից կայսրութեան դէմ։ Այս կռիւները ոչ միայն նոր հողեր գրաւելու համար չէին, այլեւ երկու քաղաքական ձեւերու արեւմտեան՝ ինքնավար, ժողովրդական քաղաք պետութեանց և արեւելեան բացարձակ միապետու-

թեան կռիւն էր։ Թէպէտ պարտուած և քայքայուած ըս-
կիւթական կռիւներու մէջ, Պարսիկները իրենց ձեռքը պա-
հեցին Թրակիան, յունական բազմաթիւ քաղաքներով։
կայսրութիւնը դարձաւ եւրոպական պետութիւն։ Յանմա-
նակից էր Յունաստանին։ Թրակիան դարձաւ ռազմի մարզ՝
այդ ուղղութեամբ կատարուող սկիւթական արշաւանքնե-
րու դիմաց։ Պարսիկներու ձեռքն ինկան նեղուցները։ Ա-
նոնք հիմա իրենց ձեռքն ունէին այն անցքերու հսկողու-
թիւնը, որով Սև ծովի բոլոր ափերու յոյն քաղաքները կը
կապուէին Մայր-Հայրենիքի՝ Յունաստանի հետ։ Այս կեր-
պով յունական աշխարհի բախտը տնօրինողը կը հանդիսա-
նար արքայից արքան՝ Դարեհը։

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱԿԱՆ ՅՈՑՆԵՐՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ.— 499
թիւին փոքր Ասիական յոյն քաղաքները ապստամբեցան
Դարեհի դէմ։ Ատոր պատճառը Պարսից իշխանութեան մըշ-
տական միջամտութիւնն էր, քաղաքներու ներքին գործե-
րու մէջ։ Անոնք կ'օգնէին ազնուական դասին, քաղաք-
ներու գործերը իրենց ձեռքը պահելու և պարսկասէր հո-
սանք մը ստեղծելու դիտումով։ Միւս կողմէն Պարսիկները
կը հովանաւորէին փիւնիկեան քաղաքները ընդդէմ Յոյնե-
րու մրցութեան։ Առաջինները աւելի վատահելի էին, փիւ-
նիկեան նաւատորմիղի վրայ կռթնած Պարսիկները տէր
դարձան Եգիպտոսին և Միջերկրականի ափերուն։ Յոյնը
միշտ քիչ թէ շատ կասկածելի էր։ Յոյն քաղաքները ի-
րենց թիկունքն ունէին Յունաստանի ծաղկած հարուստ
քաղաք-պետութիւնները։

Պարսիկներու յենարանը Միջերկրական ծովուն մէջ
փիւնիկեան առևտրական և ռազմական նաւատորմիղն էր։
Իւզանդիոնի, նեղուցներու գրաւումը, Թրակիայի տէր
ըլլալը, Եգիպտոսը Պարսից ձեռքին ըլլալը սեղմեր էր
յունական աշխարհը։ Միջերկրականի արեւելեան աւազանը
աւելի շուտ պարսկական էր, քան յունական։ Փոքր Ասիա-
կան յոյն քաղաքներու ապստամբութիւնը և Յունաստանի
մի քանի քաղաք-պետութիւններու միջամտութիւնը Ա-

քի գլխաւորութեամբ՝ առաջացուց յոյն-պարսկական երկարատեւ պատերազմը։ Դարեհի օրով Աթէնքը անցաւ յունական ազատութիւնները և քաղաք-պետութեան կառոյցը պահելու, պաշտպանելու չարժման գլուխը։ Պարսից հակայ բանակը չարդուեցաւ Մարաթոնի ճակատամարտին մէջ (490 թ.)։ Դարեհի որդին Քսերքսէսը չարունակեց կռիւները։ 481 թիւին սկսաւ պարսիկ մեծ արչաւանքը դէպի Յունաստան՝ ծովով և ցամաքով։ 480 թիւին Աթէնքի, Սպարտայի, Պելոպոնէսի միացեալ ուժերը ոչնչացուցին Քսէրքսէսի նաւատորմիղը Սալամինի մէջ։ Այս կռիւներով Յունաստանը ազատագրուեցաւ Պարսից տիրապետութեան վտանգէն։ Պատերազմը չարունակուեցաւ, բայց Փոքր Ասիական յոյն քաղաքներու ազատագրութեան նպատակով։ Միկալէրի ճակատամարտը քայքայեց Եգէյեան ծովի մէջ Պարսից նաւատորմիղը։ Կղզիները, քանի մը Փոքր Ասիական ազատագրուած քաղաքներ Աթէնքի գլխաւորութեամբ կազմեցին հատուցնակցութիւն մը։ Կռիւը չարունակուեցաւ Փոքր Ասիոյ տիրապետութեան համար և վերջացաւ միայն 449 թիւին Կալլեասի դաշինքով։ Ըստ այս համաձայնութեան Եգէյեան ծովը կը մնար Յոյներուն, Փոքր Ասիական յոյն քաղաքներն ալ կ'ազատուէին։ Պարսիկներու ձեռքը մնաց Եգիպտոս, Պաղեստին, Սիւրիա և Փիւնիկէ։ Ան դեռ ծովային մեծ ուժ ունէր, Փիւնիկեան նաւատորմիղը դեռ անոր յենարանն էր։ Յոյները յաջողեցան փիւնիկեան-արամէական վաճառականները դուրս ընել Եգէյեան ծովէն, Փոքր Ասիայէն, Սեւ ծովէն. բայց սեմական աչխարհը Եգիպտոսը մնաց Փիւնիկեցիներու ձեռքը։ Միաժամանակ Միջերկրականի արեւմտեան ափերուն մէջ ալ անոնք կը մրցէին իրարու դէմ կարթագենի գլխաւորութեամբ։ Ամեն տեղ՝ ծովերու վրայ, Յոյները և Փիւնիկեցիք կը հանդիպէին որպէս մրցորդներ. անոնք կը մրցէին առեւտրական չուկաներու, նաւահանգիստներ ձեռք բերելու համար։ Այս է պատճառը, որ Յոյները Պարսիկներու դէմ կռուելով իրենց հարուածները կ'ուղղէին Փիւնիկեցիներուն, երբ կ'արշաւէին Եգիպտոս։

ՊԱՐՍԻՑ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆ.— *Քսէրքսէսը Պարսից վերջին մեծ և տաղանդաւոր արքայից արքան էր. ան սպանուեցաւ* 465 *թիւին։ Գահ բարձրացաւ* Արտաքսերքսես *Ի.* (465—424)։ *Իրմով սկսաւ անկման և անտաղանդ իշխողներու չարք մը, որոնց ժամանակ Պարսից կայսրութիւնը դանդաղօրէն թուլցաւ։ Սատրապները կը ջանային անջատուիլ, հիմնել տեղական իշխանութիւններ։ Եգիպտոսի մէջ միշտ վառ էր անկախութեան գիտցումը. քուրմերը և իշխանները կանգնած էին այդ չարժման գլուխը. Արտաքսէրքսէսը զսպեց այդ չարժումը, իսկ անոր յաջորդի Դարեհ* II-*ի օրով եգիպտոսը նորէն ապստամբեցաւ և անկախացաւ ու վաթսուն տարի ազատուած մնաց Պարսիկներու իշխանութենէն։ Եգիպտոսին՝ իր ազատագրութեան համար մղած կռիւներու մէջ օգնեցին Յոյները՝ յոյս ունենալով տիրանալու անոր չուկաներուն։ Ներքին այս քայքայումը նոր թափ կ'ըստանար* Արտաքսերքսես II-*ի օրով* (404—358)։ *Անոր կրտսեր եղբայրը* Կիւրոս Փոքր, *Փոքր Ասիոյ սատրապ էր, բայց կ'ուզէր գահին տիրանալ։ Յոյն վարձկաններէն կազմեց բանակ մը և կռուեցաւ եղբօր Արտաքսերքսէսի դէմ։ Դրաւեց ամբողջ Փոքր Ասիան, բայց տակաւ ալ չբաւականացաւ, անցաւ Անդիտաւրոսը, Կիլիկիոյ վրայով մտաւ Միջագետք։ Բաբելոնի մօտերը ան հանդիպեցաւ իր եղբօր բանակին* 401 *թիւին. յոյն վարձկանները յաղթանակեցին, բայց Կիւրոս Փոքրը սպանուեցաւ և Յոյները այլեւս որոչ նպատակ չհետապնդելով նահանջեցին։ Այս նահանջը կատարուեցաւ Հայաստանի վրայով։ Բանակի հրամանատարը՝ Քսենոփոնը կը նկարագրէ այն վայրերը, որոնց վրայէն տեղի կ'ունենար «բիւրից նահանջը»։ Քսէնոփոնի այս նկարագրութիւնը մեծ արժէք ունի Հայոց պատմութեան նախնական շրջաններու համար. Արտաքսէրքսէս* II-*ի օրով ապստամբեցաւ Փոքր Ասիան, որու հրահրողները այն յոյն համայնքներն ու քաղաքներն էին, որոնք դեռ Պարսից իշխանութեան տակ կը գտնուէին։ Անոնց հետ կը գործակցէին տեղական ժողովուրդներու բարձր, զեկավար դասը,*

սատրապները, պարսիկները ճնշեցին այս չարժումները, բայց յոյն քաղաքներուն չնորհեցին տեղական լայն ինքնավարութիւն։ Ցանի մը վայրերու մէջ առաջ եկան սատրապական հարստութիւններ՝ սատրապութիւնը կ'ըսկսէր դառնալ ժառանգական. սատրապները կ'աշխատէին տեղական ժողովուրդներու ղեկավարներու հետ հաչտ ապրիլ, դառնալ անոնց պետը քան կեդրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչը։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻՑ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՐՍԻՑ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ.— *Կիւրոսը և Կամբիզը կազմուցին կայսրութեան արտաքին չէնքը, իսկ Դարեհը տուաւ անոր վարչական միութիւն։ Պարթիկները Մերձաւոր Արեւելքը միացուցին մէկ պետութեան մէջ. անոնք լրացուցին, ամբողջացուցին այն, ինչ որ փորձեր էին փարաւոնները, Բաբելոնի և Ասորեստանի թագաւորները։ Այս միութեան հետեւանքով Պարսից կայսրութեան մէջ մտան Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները։ Անոնցմէ շատերը ունեցեր էին հարուստ պատմական կեանք, ստեղծեր էին ոչ միայն որոշ պետականութիւն, այլեւ բարձրը հոգեւոր մշակոյթ, ոմանք մնացեր էին ընկերային կառոյցի և մշակոյթի ցած աստիճանի վրայ։ Մէկ քանին կրօնական գաղափարներու մէջ հասեր էին շատ բարձր սկզբունքներու, սերտօրէն միացուցեր էին կրօնն ու բարոյական թելադրանքները, աստուածներու բազմազանութենէն հասեր էին միաստուածութեան գաղափարներու չէմքը, ուրիշներ դուրս էին եկեր տեղական տնային տընտեսութենէն և թեւակոխեր էին համաշխարհային տնտեսութեան սահմաններուն։ Պարսից կայսրութիւնը համադրութիւն մըն էր բազմազան ազգերու, ցեղերու, լեզուներու, ընկերային կարգի, տնտեսութեան զարգացման աստիճաններու։ Այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք կամայ թէ ակամայ մտեր էին կայսրութեան մէջ չատ ալ իրարու հետ կապուած չէին։ Անոնք իրենց պատմական անցեալը ապ-*

քեր էին մեկուսացած, իսկ երբ հանդիպեր էին իրարու, հանդիպեր էին իբրև թշնամիներ։ Բայց եւ այնպէս կռիւներու, տիրապետութեան, առեւտրական կապերու, հոգեւոր-կրօնական հաղորդակցութենէն չնորհիւ արեւելքի բոլոր ժողովուրդները- մանաւանդ Արգասաբեր կիսալուսնի շուրջը հաւաքուածները կը ճանչնային իրար, կը զօրակցէին իրարու հետ տնտեսութեան, կրօնի, գրականութեան և արուեստի միջոցով։ Պատմական երկար դարերու աշխատութեան հետեւանքով ստեղծուեր էր արեւելքի ժողովուրդներու մշակութային ու քաղաքական միութիւն։ Այդ բանին ամենամեծ նպաստը բերաւ Պարսից կայսրութիւնը։

ՊԱՐՍԻՑ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ.— Ընկերային տնտեսական նոր կայսրութեան մէջ Պարսիկները ամենէն պարզ կազմն ունէին։ Անոնք հովիւներ էին և գիւղացիներ, և այդպէս ալ մնացին մինչեւ վերջը։ Քաղաքը իբրեւ տնտեսութեան ուրոյն ձեւ չատ քիչ դեր կը խաղար անոնց կեանքի մէջ։ Քաղաքը միայն վարչական կեդրոն էր, ուր կը նստէր կեդրոնական իշխանութիւնը, կամ անոր ներկայացուցիչը։ Ան միաժամանակ ամրոց էր, ապաստան և պաշտպանութեան վայր։ Արիական միւս ցեղերէն բաժնուելէն ետքը՝ մինչեւ մեծ կայսրութիւն կազմելը Պարսից ընկերային կարգը մեծ փոփոխութիւն չկրեց։ Այս է պատճառը, որ Պարսից մեծ թագաւորները տնտեսութեան զարգացման համար կը դիմէին արամէական վաճառականներու օժանդակութեան։ Պարսիկ վաճառականներու դաս չկար։ Արամէացիք բռնեցին անոր տեղը։ Արքայից արքաները երկրի կառավարութեան համար մեծապէս կ'օգտագործէին այն բոլոր կառավարական ձեւերը, որ գործադրեր էին իրենցմէ առաջ Եգիպտացիք, Բաբելացիք և Ասուրները։ Անոնք չատ յաճախ միջազգային բարդ հարցերը լուծելու և անոնց տեղեակ ըլլալու համար՝ իրենց պալատին մէջ կը պահէին յոյն դիւանագէտներ, տեղեկատուներ։ Ասոնց երբեմն կը յանձնուէր պաշտօն ներկայացնելու Պարսից իշխանութիւ-

նը օտար երկիրներու մէջ, կամ բանակցելու պետութեանց հետ։ Բանակի զեկավարութեան մէջ մեծ դեր ունէին յոյն զօրավարները։ Եգիպտացիք, Բաբելացիք կը մտնէին հասարակայսերական վարչութեան մէջ և իրենց ուժերը կը ծառայեցնէին Պարսից պետութեան համար։ Պարսիկը երբեք ծովագնաց չդարձաւ թէեւ Պարսից հսկայածաւալ կայսրութիւնը հասեր էր բազմաթիւ ծովերու եզերքներն՝ Կասպից, Սև, Եգէյեան, Միջերկրական, Կարմիր ծովերուն և Հնդկաց ովկիանոսին։ Ան ծովային հսկայ պետութիւն էր, բայց ծովային հաղորդակցութիւնը կը գտնուէր Փիւնիկեցիներու և Յոյներու ձեռքը։ Այսպիսով արքայից արքաները իրենց կառուցած մեծ կայսրութեան պահպանման, նիւթական հարստութեան, վարչութեան համար կ'օգտուէին կայսրութեան մէջ գտնուող բոլոր ժողովուրդներու կարողութենէն, պատմական փորձէն։ Պարսից կայսրութիւնը իրօք գործն է այն բոլոր ազգերու եւ ջանքերու, որոնք երկու հարիւր տարիէն աւելի ապրեցան ահոռիմովանիին տակ։ Պարսկական էր միայն իշխող տունը՝ Աքէմենեաններու։

ՊԱՐՍԻՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Պարսիկները Իրանի բարձրաւանդակին վրայ հաստատուելով դարձան երկրագործ, պահեցին իրենց տոհմական կազմը, գերդաստաններու բաժանումը։ Ամեն տոհմ մէկ կրօնական, քաղաքական և տնտեսական միութիւն էր։ Տեսանք որ, տոհմական այս կառոյցը աստիճանաբար քայքայուեցաւ և առաջ եկաւ իշխող, ուժեղ, զինուած փոքրամասնութիւն մը, որ տէր դարձաւ նաև տոհմի հարստութեան։ Հողը սկիզբը տոհմական էր, ան հարուստ և ուժեղ ընտանիքներու ձեռքն էր։ Հողին վրայ աշխատողն ալ դարձաւ նոր հողատէրի «մարդը», այսինքն կորանցուց իր հողն ու իր ազատութիւնը և ամբողջութեամբ կապուած մնաց իշխողներուն։ Ստեղծուեցաւ խոշոր կալուածատիրութիւն։ Մանր հողատիրութիւնը վերցուեցաւ, որ Աքէմենեաններու օրով հազուագիւտ էր։ Մարական վեց մեծ տոհմերը և

Պարսից տասը տոհմերը՝ վերածուեցան այդպիսի խոշոր կալուածատէր ընտանիքներու։ Հողագուրկ գիւղացիներու կացութիւնը չատ ծանր էր. մշտական աշխատանք ուրիշներու համար, կիսաքաղց և չարքաշ կեանք։ Աշխատաւոր գիւղացիութեան այս թշուառ դրութիւնը կ'արտացոլար Աւեստայի սկզբնական «գաթաններու» մէջ։ Ամենուրէք «անարդարութիւնը կը կռուէր արդարութեան» դէմ, «մեծերը» կը տանջէին «փոքրերը»։ Ընկերային անհաւասարութեան և գիւղական այս մրջավայրէն, բողոքի ձայներ կը լսուէին՝ ազնուական հողատէրերու դէմ։ Հողագուրկները յոյսը կը դնեն «արդար և ուժեղ» թագաւորի վրայ։ Անոնք կը պահանջեն «արդար դատաստան»։ Մարերու թագաւոր Դէյոկը կը փորձէ սանձահարել կալուածատէրերը, քիչ մը թեթեւցնել հողագուրկ գիւղացիներու դրութիւնը։ Ան ամենուրէք արքայական դատարաններ կ'ըստեղծէր, ուր պէտք էր քննուէին հողային և վարձքի վէճերը։ Գիւղացիներու վրայ չնուելով է, որ Դէյոկը դարձաւ մարական թագաւոր, բացարձակ իրաւունքներով, որուն հակառակ էին խոշոր ազնուական ընտանիքները։

Ընկերային այս անհաւասարութիւնը և գիւղացիութեան տառապանքը արձագանգ է գտեր Զրադաշտի ուսմունքի մէջ։ Ան ոչ միայն նոր կրօնի հիմնադիր է, այլեւ ընկերային բարեկարգիչ։ Անոր խօսքերն ուղղուած են մեծերուն, ղեկավարներուն՝ «խնդրելու համար, որ հովանաւորեն աշխատաւորները՝ բանականներու դէմ»։ Այդ հովանաւորութիւնը պէտք է տարածուէր նաև ընտանի և պետանի բոլոր անասուններու վրայ. անոնց ալ պէտք էր պաշտպանել վատ և անխիղճ տէրերու դէմ։ Անարդարութեան համար, ըստ Զրադաշտի, մարդիկ պատասխանատու պիտի ըլլան Ահրու-Մազդայի առաջ, որ բարութեան և արդարութեան ներմանողն է։ Եւ օրէնադիր մարգարէն կը խնդրէր իր դերագոյն տիրոջմէն հաստատել արդար, բայց ուժեղ իշխանութիւն, որուն բազուկի զօրութիւնը զգան բոլոր անարդար, կեղեքիչ պետերը։ Գաթաններէն մէկու

մէջ «ողջակէզի եզան գանգատը» կայ, որը զոհաբերուող, կեղեքուող գիւղացիի գանգատն է։ Այստեղ եւս չարամիտ, չարագործ ուժերու, մեծերու դէմ՝ պաշտպան և հովանաւոր տիրոջն է, որ կը դիմեն և օգնութիւն կը խնդրեն։ Այդ տէրը Ահրա-Մազդան է անկէ դուրս չարութիւն մարմնացնող ոգիներ կան, բայց տառապող գիւղացիութիւնը իր յոյսը կը կապէ բարի և արդար աստուծոյ հետ։ Եւ եթէ ան չի օգներ ընկերային անարդարութենէն տառապողներուն այս աշխարհի մէջ, ապա աշխատաւորը հաւատացած պիտի ըլլայ միւս կեանքի մէջ. արդարները պիտի մտնան դրախտ, իսկ անարդարներն ու չարերը պիտի երթան դժոխք։ Այսպիսով ընկերային անհաւասարութիւնը և անկէ բղխող անարդար հարստահարութիւնը կ'ըստանայ կրօնական գունաւորում և ընկերային հարցը կը լուծուի ոչ թէ այս աշխարհի վատ ու անարդար կարգերու փոփոխութեամբ, այլ հանդերձեալ կեանքի մէջ՝ հաւատացման խոստումով։

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՅԻՈՒԹԻՒՆ.— Աքէմէնեաններու ժամանակ պարսից հասարակութիւնը քիչ փոփոխութեան կ'ենթարկուի։ Մարերու ժամանակ ստեղծուած կացութիւնը աւելի եւս կը չեշտուի։ Երկրի հարստութեան տէրերը մար և պարսիկ «տոհմապետներն» են, կալուածատէր ազնուականները։ Անոնք են յիներարնը գահի, անոնց ուժերով է, որ արքայից արքան նուաճումներ կ'ընէ, և կը վարձատրէ զանոնք նոր կալուածներով, չարժական և անչարժ հարստութեամբ։ Ինքը՝ Աքէմէնեան տոհմը այդ ազնուական միջավայրէն բարձրացած թագաւորական տուն մըն է. ան մէկ կողմէն կը հետապնդէ տոհմական չահեր՝ կայսրութիւնը Աքէմէնեան տոհմի սեփականութիւնն է. միւս կողմէն կը հարստացնէ մար-պարսիկ ազնուականութիւնը, անոնց կռուող ուժը իրեն հետ ունենալու համար։ Այս տեսակէտէն ան կը վարէ դասային-ազնուապետական քաղաքականութիւն։

Բայց արքայից արքաները կը ձգտային քաղաքական

մարզի մէջ իրաւազուրկ դարձնել խոշոր կալուածատիրութիւնը՝ պահելով անոնց տնտեսական, հողային արտօնութիւնները։ Աքէմէնեաններու օրով գիւղացիութեան կացութիւնը չփոխուեցաւ, հնաց նոյնը, թէեւ արդարութեան կոչը չդադրեցաւ հնչելէ։ Հողերուն զգալի մէկ մասը Աքէմէնեան ընտանիքի սեփականութիւնն էր, գրաւուած, նուաճուած երկիրներու մէջ անոնք տէր դարձան նախկին իշխող հարստութեանց սեփականութեան, ինչպէս և բռնագրաւեցին իրենց դէմ կռուողներու հողերը։ Թագաւորական և կալուածատիրական հողերը կը մշակուէին հողին կապուած գիւղացիութեան և ստրուկներու միջոցով։ Ասոնք կը կատարէին նաեւ անձնական աշխատանքներ կալուածներու մէջ, ինչպէս և կը մասնակցէին պետական շինարարութեան։ Ճորտացած, անազատ գիւղացիութիւնն ու ստրուկներն էին, որ ճանապարհներու, կամուրջներու, ամրութիւններու, բերդերու շինութեանց համար կ'աշխատէին։ Անոնք էին, որ պատերազմի ժամանակ զօրքի համար մթերք, զէնք կը փոխադրէին։ Կալուածատէրերը իրենց կալուածներու մէջ ունէին դատական իրաւունքներ արքայից արքայի «մարդար դատաւորանի» գաղափարը կը մնար միայն խօսք, չիրականացող բարի ցանկութիւն։ Բուն Պարսկաստանի մէջ Պարսից պետութիւնը իրօք բազմաթիւ մարզպարսկական ցեղերու դաշնակցութիւն մըն էր Աքէմէնեաններու գլխաւորութեամբ։

ԱՐՔԱՑԻՑ ԱՐՔԱՆ.— Պարսից կայսրութիւնը կառուցուեցաւ նոյն սկզբունքներու վրայ, ինչ որ իրմէ առաջ ստեղծուած արեւելքի մեծ կայսրութիւնները։ Պետութիւնը կը նոյնացուէր թագաւորի անձի հետ։ Ամբողջ բնակչութիւնը կ'աշխատէր անոր համար։ Ան էր օրէնքի, դատի և վարչութեան աղբիւրը։ Ան ոեւէ մէկուն պատասխանատու չէր, չկար հասարակական ուժ մը, դաս մը, որ անկէ հաշիւ պահանջէր իր գործերու համար։ Ան պատասխանատու էր միայն իր տիրոջ «Ահրու-Մազդայի» առջեւ. ան կը համարուէր Ահրու-Մազդայի արդարութեան պաշտպանը։ Աստ-

ուած, յաւիտենական քարին, արքայից-արքայի միջոցով է, որ քարին կը սերմանէր և անարդարութիւնը կը պատժէր։ Պարսկաստանի մէջ թագաւորը աստուած չէր, ոչ ալ աստուծոյ որդի, սակայն ան զրադաշտական կրօնի պաշտպանն էր և իր անձը սերտօրէն կը միանար կրօնի հետ, որ չափով որ Զրադաշտը արդարութեան պահպանման համար թագաւորին և իր աչխարհիկ իշխանութեան տեղ կուտար։ Մեծն արքան իր հպատակներու կեանքի և գոյքի տէրն էր, թէպէտ պետութեան մէջ գոյութիւն ունէին դատային աստիճանաւորութիւններ, ընկերային տնտեսական մեծ տարբերութիւններ, հարուստներ և աղքատներ, ազդեր ու ցեղեր։ Սակայն ասոնք բոլորը հաւասար էին՝ իբրեւ կախում ունեցողներ էին արքայից արքայէն, բոլորն ալ կրնային կորսնցնել այն ինչ որ ունէին, և գտնէին այն, ինչ որ չէին ունեցեր։ Ոեւէ տեղ, պաչտօն, դիրք մէկը կրնար գրաւել այնքան, որքան այդ հաճելի կրնար ըլլալ թագաւորին։ Ան չէր ճանչնար իր հանդէպ և իրմէ չբղխող իրաւունք, հաստատութիւն, վարչութիւն ամեն ինչ անկէ կը բղխէր և անոր մէջ կը վերջանար։ Որով՝ ոչ թէ օրէնքն է որ կ'իշխէր Պարսից պետութեան մէջ, այլ արքայից արքայի կամքը։ Տեսականի մէջ այդ կամքը պէտք է արտայայտիչը ըլլար Ահրու-Մազդայի արդարութեան, գործնականի մէջ ան երբեմն կը դառնար քմահաճոյք, բռնակալութիւն։

Իր իրաւունքներէն մէկ մասը ան կրնար փոխանցել ուրիշներուն։ Ս'րստեղծուէր պաcsoճհութիւն, որոնք միայն գործադրողներն էին թագաւորի կամքին, հրահանգներուն։ Թագաւորի երկրորդ յենարանը qorβi էր։ Պաչտօնեաներու միջոցով ան կը կառավարէր գրաւուած երկիրները, իսկ զօրքի միջոցով նուաճումներ կ'ընէր ու կարգ կը պահէր։ Արքայից արքան ունէր քանի մը մայրաքաղաքներ, ուր թագաւորի հետ կը գտնուէր կեդրոնական վարչութիւնը։ Ան ձմեռը կ'անցնէր Բաբելոնի մէջ, գարնանը՝ Շուչի մէջ, ամառը՝ Եկբատան կամ Պերսեպոլսի մէջ, Այսպիսով ան

մօտ կ'ըլլար իր կայսրութեան երկու մեծ հատուածին՝ սեմականն և արիականն աշխարհներուն։ Ան չատ քան իւրացուցեր էր Բաբելոնի պալատական արարողութենէն. կ'ապրէր չքեղ պալատներու մէջ, կը շրջապատուէր մեծ չքախումբով, պալատական պաշտօնեաներով։ Անոր քով կար պետական խորհուրդ մը, որուն անդամները Պարսից տոհմերու գլխաւորներն էին։ Անոնք թագաւորին հետ կը խորհրդակցէին պետական բոլոր կարեւոր հարցերու մասին։ Բայց պետական խորհուրդը օրէնադրական մարմին չդարձաւ, ընդհակառակը՝ որքան արքայից արքայի նիւթական հարստութիւնը մեծցաւ նուաճուած երկիրներով, ստացած հասոյթներով, այնքան ան չանաց ազատագրուիլ Պարսից մեծ տոհմերու քաղաքական ազգեցութենէն։ Գլխաւոր պաշտօնները կը տրուէին Պարսից տոհմերու պետերուն, արքայից արքան խստիւ կը հետեւէր անոնց անձին և գործին։ Պալատի մէջ դոյութիւն ունէին գործավարութիւններ՝ մինիստրներ՝ իրենց օգնականներով, բազմաթիւ դպիրներով։ Ասոնք կը խմբագրէին օրէնքները, արքայից արքայի հրամանները և կ'ուղղէին տեղական վարչութիւններուն, սատրապներուն։ Պետական-կառավարական գործերէն դուրս՝ պալատի ամենէն սիրած զբաղումը որսորդութիւնն էր, որուն կը մասնակցէին ինքը՝ արքայից արքան և իր պալատական իշխանները, բարձր պաշտօնեաները։ Պատերազմը յաճախադէպ երեւոյթ էր արեւելքի մէջ, ոչ միայն նուաճումներ ընելու համար, այլեւ ապարի, գերիներ վերցնելու, հարստանալու և իշխողի փառքին համար։ Ինչպէս Ասորեստանի մէջ, Պարսկաստանի մէջ ալ «արքայից արքան» ինքը անձամբ կ'առաջնորդէր իր բանակը։ Կիւրոսը բոլոր կռիւներուն անձամբ կը մասնակցէր. այգպէս էր և Կամբիզը, Դարեհը և Քսէրքսէսը։

ԲԱԶՄԱԶԳԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ — ԱՆՅԵՒԼԻ ՓՈՐՁԸ — Արեւելքի մէջ քանի մը անգամ ստեղծուեցան բազմազգեան կայսրութիւններ։ Անոնց ղեկավարներու առաջ ալ դրուած էր համապատասխան վարչութեան մը

մչակումը։ Եգիպտոսի XVIII-րդ հարստութեան և Բաբելոնի հին կայսրութեան և Ասորեստանի ակզբնական շրջաններուն՝ նուաճուած երկիրները կը պահէին իրենց ազանդական հաստատութիւնները, տեղական իշխանական տուները։ Բայց միայն հարկ կուտային իշխանութեան, կ'օգնէին անոր իրենց օժանդակ բանակներով։ Մնացած գործերու մէջ՝ նուաճողը չէր մտներ։ Ժողովուրդները կ'ապրէին իրենց հնամեայ կարգ ու սարքով։ Բայց այս միջոցներով կարելի չէր ստեղծել բազմազգեան պետութիւն մը, որ պահէր իր գոյութիւնը երկար ժամանակ և ըլլար ամուր ու հիմնաւոր։ Նուաճուած երկիրներու իշխանները կը ջանային ազատուիլ օտարի լուծէն, անկախանալ, իրենց զօրքը և հարկատուութիւնը ուրիշին չտալ։ Այդ պատճառով ալ տեւական կռիւներ նուաճուածի և նուաճողի մէջ։ Փարաւոնները որոշ փոփոխութիւն մտցուցին այս վերաբերութեան մէջ։ Նուաճուած երկրի ռազմական կարեւոր կէտերու վրայ զօրք պահեցին, ամրոցներ կառուցին։ Այս զօրաբանակներու պետերը կ'ըստանային արտակարգ լիազօրութիւններ ոչ միայն զինուորական գործերը, այլեւ վարչական, հարկային և քաղաքական գործերը վարելու համար։ Անոնք միայն զօրավարներ չէին, այլեւ փոխարքաներ։

Կայսերական վարչութեան մէջ նոր ուղղութիւն մըտցուց Ասորեստացիք՝ յատկապէս Ասուրբանիպալը։ Գրաւուած երկիրները ան համարեց Ասորեստանի կայսրութեան անբաժանելի մասը։ տեղական հաստատութիւնները, վարչական կարգը փոխարինեց ասուրականով նչանակեց նահանգապետներ և որ ամենէն կարեւորն է հաստատեց համակայսերական պաշտամունք մը։ Ասուր յայտարարեց համակայսերական աստուած, միաժամանակ հպատակ ժողովուրդներէն կը պահանջէր աստուածային պաշտամունք մատուցանել նաև Ասուր աստուծոյ տեսանելի ներկայացուցիչ թագաւորին։ Կրօնը, աստուածներու պաշտամունքը պէտք է ծառայէին և զօրացնէին բազմազգեան կայսրութեան հիմերը։ Հակառակ այս միջոցներուն հպատակ,

Նուաճուած ազգերը կ՚ապստամբէին իրենց կրօնի, իրենց աստուածներու առաջնութեան, իրենց անկախութեան համար։ Ասոնց Ասուրները կը պատասխանէին գաժանօրէն։

Նոր բաբելոնական պետութիւնը հետեւեցաւ Ասորեստանի օրինակին։ Մեզ ամենէն յայտնի տեղահանութիւնը հրէական ժողովուրդի գերութիւնն է։ Այս քաղաքականութիւնը կրնար միայն ժամանակաւորապէս ահաբեկել նուաճուած ժողովուրդները, քայց ազատագրուելու ձիգը և ոգին անոնց մէջ մեռցնել չէր կրնար։ Հետագայ նոր քայլը քաղաքական կայսրութեան կառավարելու հարցին մէջ ըրին Պարսիկները։

ԵՐԿՈՒ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Պարսից վարիչները Դարեհ Վշտասպեանի գլխաւորութեամբ կը ջանային վերցնել բոլոր տարբերութիւնները, պետութիւնը կազմուցող ժողովուրդի և նուաճուած ազգերու մէջ։ Գրաւուած երկիրները աստիճանաբար դարձան մեծ կայսրութեան վարչական մասերը, որոնք կը կառավարուէին կեդրոնէն ղրկուած կառավարիչներով, փոխարքաներով։ Պարսիկները առաջին անգամ մշակեցին այնպիսի պետութեան մը գաղափարը, որ կապուած չէր որոշ ազգի, տեղի, անցեալի հետ։ Բազմազգեան այս կայսրութեան վարչական բաժանումը չէր կատարուեր ազգային հիմերու վրայ, այլ վարչական չրջաններով, որոնց մէջ մէկ ազգային միաւորը կրնար մէկ քանի վարչական միաւորներ կազմել կամ քանի մը տարբեր ժողովուրդներու հատուածներ կրնային միանալ մէկ վարչական չրջանի մէջ։

Տեսանք որ, մինչեւ Դարեհի պետական վարչական նոր բարենորոգումները պարսից կայսրութեան մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները պահեր էին իրենց տեղական-ազգային ինքնավարութիւնները, իրենց հայրենիքներու միութիւնը և ամբողջականութիւնը իրենց ընկերային կառոյցը։ Կիւրոսի ստեղծած պետական մեքենան այնքան զօրգացած և նուրբ չէր, որ մաներ հպատակ ազգերու ներքին գործերու մէջ։ Քաղաքական տեսակէտէն ալ Կիւրոսը չի վերա-

ցուց տեղական իշխանութիւնները. այլ պահանջեց մինչեւ ղօրք և տուրք։ Այս քաղաքականութեան հետեւանքով Եգիպտացիք պահեցին իրենց նոմերու վարչութիւնը, հրէաները իրենց ազգային-կրօնական համայնքը՝ քահանայապետներու գլխաւորութեամբ. անոնք տաճարի չուրջը հաւաքուած ազգային-կրօնական միութիւն էին. Յոյները կ'ապրէին և կը գործէին իրենց քաղաք-պետութեանց ինքնավարութեան մէջ Հայերն ունէին իրենց տոհմական կառոյցը... Դարեհը այս բոլորը չվերցուց, բայց ասոնց մէջ բարձր մչակեց վարչութիւն մը, որ համակայսերական բնոյթ ունէր։ Եթէ տեղական առանձնայատուկ գիծերը կայսրութեան բազմազանութիւնը ի յայտ կը բերէին, ապա մէկ և ընդհանուր satrapական վարչական սիստեմը անոր միութիւնը, մէկ ըլլալը պէտք է հաստատէր՝ միութիւն բազմազանութեան մէջ: Ստեղծուեցաւ երկու կառավարական եղանակ՝ տեղական-ազգային և համապետական։ Առաջինը կը բղխէր իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատմական անցեալէն, ընկերային կառոյցէն, երկրորդը՝ այն մտածումէն թէ կայսրութիւնը մէկ է և անոր բազմակի մասերը մէկ վարչութիւն պիտի ունենան։ Առաջինը միտում ունէր անջատելու, պառակտելու, երկրորդը՝ միացնելու։ Դարեհը satrapական վարչութիւնը գործադրելով ջանաց միացնել եգիպտացին, փիւնիկեցին, յոյնը, հրէան, արամէացին, բաբելացին, հայը և չատ ուրիշները մէկ պետութեան մէջ։ Բայց անոր փորձը հետեւողականօրէն մինչեւ վերջը չկատարուեցաւ և համապետական վարչական բաժանման տակ մնացին այն ուժերը, որոնք կայսրութեան քայքայման, պառակտման պատճառ դարձան։ Այս երկու վարչութեան յարաբերութիւնէն կախուած էր կայսրութեան ապագան։

ԴԻՒՐՆՀԻ ԱԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Դարեհը մչակեց և գործադրեց satrapութիւններու վարչութիւնը։ Ան satրճանապար տիրոյի և տիրուածի տարբերութիւնը հասցուց նուազագոյնի։ Մարաստանը և Պարսկաստանն ալ ենթարկուեցան satrapական բաժանման։ Վասալական ինքնա-

վար երկիրները դարձան սատրապութիւններ, որոնք կը կառավարուէին կեդրոնէն ղրկուած բարձր կարավարիչով մը՝ սատրապով: Սատրապը վարչութեան գլուխն էր, իրեն վստահուած երկրի պետը: Կառավարելու մէջ՝ իրեն կ'օգնէր քարտուղարը, որ իրաւունք ունէր արքայական գիւանի հետ կապ պահելու առանց սատրապի իմացութեան: Սատրապի գործառնութեան սահմանը չատ ընդարձակ էր. ան կը հսկէր սատրապութեան կարգ ու կանոնին, խաղաղութեան, ապահովութեան վրայ, կը ղեկավարէր չինարարութիւնը, կը հովանաւորէր երկրագործութիւնը, արդիւնաբերութիւնը, կ'ըզբաղուէր տուրքերու, հարկերու գանձումով. կը պատժէր յանցանքները, դատ կ'ընէր և արդարութիւ ը կը վերահսկատուէր: Բայց ան հպատակ ժողովուրդներու ներքին կեանքի մէջ չէր մտներ, անոնց ընտանեկան յարաբերութիւնները, կրօնական աչխարհը, ժառանգական իրաւունքները սատրապը և ընդհանրապէս կեդրոնական իչխանութիւնը չէին հետաքրքրեր: Այդ բոլորը թողուած էին հպատակ ազգերու ղեկավարներուն:

Սատրապութեան մէջ զօրքերու հրամանատարութիւնը յանձնուած էր առանձին մարդու և ոչ մէկ կապ ունէր սատրապի հետ: Ռազմքներու և միջնաբերդերու պաչտպանութիւնն ալ առանձին գործ էր, որ անջատ էր հրամանատարէն: Արքայից արքան կառավարելու մէջ մեծուցեր էր լեհաւնութեան բաժանման սկզբունքը՝ քաղաքացիական և զինուորական իչխանութիւնը պէտք չէր մէկ ձեռքի մէջ կեդրոնանար՝ ոչ սատրապի, ոչ զօրահրամանատարի: Այս կեդրոնացումը կրնար վտանգաւոր բլլալ կեդրոնական իչխանութեան համար: Սատրապը, fարտուղարը և զօրահրամանատարը միանգամայն ինքնուրոյն ուժեր էին և անմիջականօրէն ենթակայ արքայից արքային:

Բացի վերոյիչեալ մնայուն պաչտօնեաներէն, արքայից արքան ամեն տարի կեդրոնէն յատուկ քննիչներ կը ղրկէր սատրապութիւնները լայն լիազօրութիւններով օժտուած, տեղն ու տեղը քննելու սեղական իչխանութեանց գործերը,

լսելու բողոքները, պատժելու անիրաւութիւնները։ Ինչի՛ մարմինը կազմուած կ՚ըլլար արքայից արքայի ամենէն հաւատարիմ մարդոցմէ. անոնք կը կոչուէին «արքայի աչքերն ու ականջները»։ Անոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին յատուկ զօրաբաժին իրենց որոշումները գործադրել տալու համար։ Անոնց զեկուցումներու հիման վրայ արքայից արքան կուտար իր որոշումը սատրապներու, զօրահրամանատարներու մասին՝ պահել իրենց պաշտօնի մէջ, հեռացնել, վարձատրել, թէ պատժել։

ՀԱՐԿԸ.— Սատրապներու գլխաւոր գործը հարկերու գանձումն էր. ամեն սատրապութիւն հարկատուական միութիւն մըն էր։ Հարկը կը հաւաքէին բերքերով և դրամով։ Տուրքերը յարմարեցուած էին սատրապութեան գլխաւոր արտադրութեան, հարստութեան։ Սատրապները կ՚որոշէին տուրքի քանակը, իսկ պաշտօնեաները կը հաւաքէին։ Փոքր Ասիան բաժնուած էր չորս հարկային միաւորներու կամ սատրապութիւններու։ Առաջինի մէջ կը մտնէր Յոնիան, Կարիան, Լիկիան որ կը վճարէր չորս հարիւր տաղանդ արծաթ դրամ երկրորդը՝ Միսիան, Լիտիան և ուրիշ քանի մը փոքրիկներ՝ կը վճարէին հինգ հարիւր տաղանդ, յետոյ Փռիւգիան, Պաֆլագոնեան, Հելլիսպոնտոը՝ 360 տաղանդ, Փիւնիկէն, Պաղեստինը կը վճարէին 350 տաղանդ, իսկ Եգիպտոսն առանձին՝ 600 տաղանդ։ Ասոնք Պարսկաստանէն առաջ ալ հարուստ երկիրներ էին, հարըստացած էին երկրագործութեամբ և միջազգային առեւտուրով։ Բացի դրամական տուրքերէն սատրապութիւնները կը վճարէին նաև բնաւտուրք։ Եգիպտոսը կը հայթայթէր 120,000 դինուորի համար ցորեն։ Հիւսիսային Իրանը կը վճարէր 100,000 ոչխար, 4000 ջորի և 3000 ձի. Բաբելոնը 500 երիտասարդ ներքինի, Կիլիկիան 360 ճերմակ ձի. հնդկական սատրապութիւնը կը ղրկէր որսի ձիեր և ոսկէ սուրեր — չորս հազար տաղանդի արժէքով, Հայաստանը չորս հազար նժոյգներ։ Ամեն երեք տարի Հապէշստանէն կ՚ըստացուէր որսի և պատերազմական փիղեր։

վրաստանը հինգ տարին անգամ մը կը վճարէր հարիւր տղայ և հարիւր աղջիկ արքայական պալատի ծառայութեան համար։ Այս ձեւով արքայից արքայի գանձարանը հակայական հարստութիւն կը հաւաքուէր՝ ձոյլ ոսկիով և արծաթով։ Այս բոլորը կը պահուէր անոր մայրաքաղաքներու մէջ՝ Բաբելոնի, Շուշի, Պրեսեպոլիսի՝ ինչպէս և քանի մը ամրոցներու մէջ։ Բնական քերքերը կը ծախսուէին տեղին վրայ բանակի և սատրապական պաշտօնէութեան համար, իսկ մէկ մասն ալ կը ղրկուէր կեդրոն,

ԴՐԱՄԸ.— Մետաղներու գործածութիւնը իբրև փոխանակութեան միջոց գոյութիւն ունէր Եգիպտոսի և յատկապէս Բաբելոնի մէջ։ Այդ դիւրացուց վաճառականութիւնը։ Բայց այդ բանը աւելի դիւրացուց Լիդիան։ Ան ունէր ոսկիի և արծաթի հանքեր։ Ութերորդ դարուն այս մետաղներէն դրամ կը ձուլէին կլոր ձեւ տալով և որոշելով անոր կշիռը. ան կը կրէր թագաւորի կամ որեւէ խորհրդանշող պատկեր։ Պետական վարչութիւնը կ'ապահովէր այդ դրամներու չրջանառութիւնը։ Դարեհը նոյն գործը կատարեց Պարսից կայսրութեան մէջ։ Իր գանձատուներու ձոյլ մետաղներէն ան դրամ կտրեց՝ որոշելով անոնց կշիռը. դրոշմեց իր նկարով և չրջանառութեան դրաւ կայսրութեան մէջ. ասոնք «դարեհականներն» են, մետաղի կլոր կտորը, ոսկիէ, արծաթէ և պղինձէ։ Ոսկի դրամ կտրելը Դարեհը վերապահեց իրեն, իսկ արծաթ և պղինձ դրամներ կրնային կտրել նաև սատրապները։ Դրամի մէկ մասը միշտ կը պահուէր կայսերական գանձատուներուն մէջ։ Դարեհի դրամական այս բարեկարգումը ընդարձակ պետութեան մէջ մտցուց դրամական նոյնութիւն, որ չատ նպաստեց վաճառականութեան։ Դրամական բարեկարգումէն օգտուողներն եղան գլխաւորապէս կայսրութեան մէջ ապրող օտար ժողովուրդները՝ Արամէացիք, Յոյները, Փիւնիկեցիք, որոնք նուիրուած էին միջազգային առևտուրին։ Բնիկ պարսիկ տարրը քիչ օգտուեցաւ, որովհետեւ ան հովիւ էր և գիւղացի, պարսիկ ազնուականութիւնը իր հա-

րըստութիւնը չմտցուց վաճառականութեան մէջ և դրամական հարստութեան տէր չդարձաւ։ Անոր հարստութեան աղբիւրը միշտ մնաց հողը, մեծ կալուածատիրութիւնը։ Մինչ յոյնի, արամէացիին, փիւնիկէցիին, մասամբ հրէային հարստութեան աղբիւրը, առևտուրն էր, արդիւնաբերութիւնը, դրամը։ Պարսից կայսրութեան մէջ ստեղծուեցաւ երկու դասեր՝ հողատէր ազնուականութիւնը և դրամատէր քաղքենին։

Եթէ սատրապետութիւնը ներմուծեց վարչական միութիւնականութիւն, Դարեհի դրամական բարենորոգութիւնն ալ նպաստեց տնտեսական միութեան։ Կայսրութեան բոլոր մասերը այս կամ այն չափով միացան իրարու հետ նիւթական արտադրութիւններու փոխանակութեամբ։ Այս փոխանակութեան նպաստեց Դարեհի մէկ ուրիշ ձեռնարկը, որ քաղաքական նպատակ ունէր թէեւ, բայց չատ նպաստեց տնտեսութեան վերելքին։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ՁԱՄԲԱՆԵՐԸ.— Տեսանք, որ Դարեհը առաջին եղաւ, որ կապեց Հնդկաստանը ծովային ուղիներով Պարսկաստանի հետ։ Ան նորոգեց Նեղոսի ջրանցքը, որ կը կապէր Միջերկրականը կարմիր ծովի և Հնդկաց ովկիանոսի հետ։ Ծովային այս ճամբաներով հեռաւոր Արեւելքի, Հապէշիստանի և արեւելեան Ափրիկէի ապրանքները կը հասնէին Միջերկրականի արեւելեան նաւահանգիստները։ Այս գիծը կ'օգտագործէին Հնդիկները, Արաբները և Փիւնիկէցիք։ Բացի ծովային այս ուղիէն, որ հեռու էր, դուրս էր Պարսկաստանէն, Դարեհը կառուցեց ցամաքային չորք մը ուղիներ դինուորական-քաղաքական նպատակներու համար։ Արքայական այս խճուղիներէն մէկը կ'ըսկսէր Եգէյեան ծովու մօտերէն, կը մտնէր Սարդա, կը կտրէր ամբողջ Փոքր Ասիան, Փռիւգիոյ, Կապադովկիոյ և Կիլիկիոյ վրայով՝ եփրատն անցնելով կը հասնէր Էլամ՝ Շուշ։ Այս գիծը կր միացնէր՝ Պարսից ծոցը Եգէյեան ծովին։ Դիծ մըն ալ Պարսկաստանը Միջագետքի, Սիւրիոյ և Պաղեստինի վրայով կը միացնէր Եգիպտոսին։

Իրանի արեւմտեան երկիրները՝ երրորդ գիծով մը կը միա-
նային արեւելեան երկիրներու հետ՝ Միջին Ասիոյ, Հընդ-
կաստանին։

Այս ուղիները կը ծառայէին կայսրութեան մասերը
իրարու հետ կապելուն, անոնց մէջ հաղորդակցութիւնները
դիւրացնելուն։ Այդ ուղիները վերապահուած էին ար-
քայական՝ սուրհանդակներուն, սատրապներու և պաշ-
տօնական մարդոց, ինչպէս և բանակներու տեղափո-
խութեան։ Բայց անոնք ծառայեցին ապրանքներու և ար-
տադրութիւններու փոխադրութեան և կայսրութեան բազ-
մակի մասերը տնտեսապէս իրարու հետ կապելուն։ Աստի-
ճանաբար Պարսկաստանը դուրս կուգար փակ տնային տըն-
տեսութեան չրջանակէն և մասնակից կ'ըլլար Մերձաւոր
Արեւելքի տնտեսութեան հոլովոյթին։

Արքայական ուղիներու վրայ կառուցուած էին կա-
յաններ, ուր ամեն պահ պատրաստ կը գտնուէին ձիեր և
սուրհանդակներ։ Արքայից արքայի հրամանները, հաղոր-
դումները արքունիքէն, սուրհանդակով կը ղրկուէին հե-
ռաւոր սատրապներուն։ Սուրհանդակները կարճ ժամանա-
կի մէջ այդ հրամանները կը հասցնէին մօտակայ կայանը.
կը փոխանցէին երկրորդ սուրհանդակին, որ կազմ ու
պատրաստ կ'ըսպասէր և իր հերթին արքայական հրաման-
ները հետեւեալ կայանի մէջ կը յանձնէր երրորդին և այս-
պէս մինչեւ որոշուած վայրը հասնիլը։ Հին աշխարհի հա-
մար արտակարգ արագութեամբ կեդրոնի հրամանները կը
հասնէր ծայրագաւառներուն։ Նոյն ձեւով սատրապներուն,
և անոնց քարտուղարներուն ղեկուցումները արագութեամբ
և մեծ կանոնաւորութեամբ կը հասնէին արքայական պա-
լատը։

Սատրապական վարչութիւն, դրամական բարեփոխում, հաղորդակցութեան մեծ ուղիներու կառուցումն՝ ահա ինչ միջոցներով Դարեհը փորձեց ստեղծել և կառավարել բազ-
մազգեան կայսրութիւնը։ Ասոնք բոլորը միացնող, զօդող

գործօններ էին և չատ հեռու էին այն միջոցառումներէն, որ կը գործադրէին Ասորեստանը, Բաբելոնը։ Ասոնց վրայ կ'աւելնար նաև արամեական լեզուն։

ԱՐԱՄԷԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆ.— Պարսիկները ոչ մէկ ժողովուրդի չպարտադրեցին ոչ իրենց լեզուն, ոչ ալ Ահրու Մազդայի կրօնը։ Պարսկերէնը պարթիկ ժողովուրդի լեզուն էր և կը խօսուէր միայն Պարսկաստանի մէջ. նոյնիսկ կայսրութեան հեռաւոր նահանգներու հետ պալատը յարաբերութիւններ կը պահէր ոչ թէ պարսկերէնով և էլամական սեպագրերով, որ իւրացուցեր էին, այլ արամէրէնով և արամէական նշանագրերով։ Այս լեզուն ամենէն տարածուածն էր կայսրութեան մէջ։

Դեռ Ասորեստանի տիրապետութեան օրով ան հաղորդակցութեան ամենէն յարմար միջոցն էր։ Ան նոյնիսկ Ասորեստանի մէջ կը մրցէր ասուրերէնի հետ։ Արամէացի առեւտրականները իրենց ձեռքն էին առեր կայսրութեան ցամաքային, կարաւանային առեւտուրը։ Անոնց նշանագրերը չատ աւելի պարզ էին, դիւրամատչելի։ Անոնք հընչիւնագիր նշաններ էին, որոնք դիւրութեամբ կ'իւրացուէին միւս ազգերու կողմէ։ Բայց արամերէնը նաեւ վերնախաւի՝ պաշտօնէութեան, առեւտրական դասի լեզուն էր։ Արքունիքը այդ լեզուն ոչ ոքի չէր պարտադրեր։ Լիդիան, Փիւնիկէն, Հրէաները, Յոյները, Եգիպտացիք կը չարունակէին խօսիլ, գրել և ստեղծել իրենց ազգային լեզուներով և նշանագրերով։ Ահրու-Մազդայի պաշտամունքն ալ բռնի կերպով ոչ մէկ ազգի չպարտադրուեցաւ։ Ատոր փոխարէն արքայից արքան չանաց տեղական աստուածներու կողմէն ճանչուիլ իբրեւ օրինաւոր թագաւոր։ Բաբելոնի մէջ պարսից արքան նոյն Մարդուկի ներկայացուցիչն էր, անոր ընտրեալը, ան նոր հարստութիւն էր, բայց հինի իրաւունքներով։ Նոյնը և Եգիպտոսի մէջ։ Այս երկու երկիրներու մէջ արքայից արքան մեծագոյն յարգանքը կը մատուցանէր աստուածներուն, այս ժողովուրդներու պատմական անցեալին, և կը պահէր անոցն իրաւունքները։

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ.— Արտակարգ այս հան-

դուրժողութեան հետեւանքով արեւելեան ազգերը իրանացման, պարսկականացման չենթարկուեցան, չձուլուեցան։ Ընդհակառակը՝ մեծ ու փոքր ազգերը մշակութային մեծ վերելք ունեցան, ազգային ինքնապահպանման մէջ մեծ յառաջդիմութիւն ձեռք բերին, Հրէաները զարձան ազգային կրօնական համայնք, խմբագրեցին իրենց օրէնքները, հաւաքուեցան տաճարի չուրջը և ապրեցան համախումբ ազգային կեանքով։ Յոյները թէեւ նիւթական, քաղաքական կապերով կապուած էին Պարսից պետութեան հետ, բայց հոգեւոր-մշակութային կապերով միացած մնացին մայր հայրենիքին՝ Յունաստանի հետ և հոնկէ կ'ըստանային իրենց ազգային ներշնչումները։ Սրամէական և փիւնիկեան քաղաքները գրաւեցին կայսրութեան չուկաները և արտակարգօրէն հարստացան։ Հայերը Պարսից իշխանութեան տակ աստիճանաբար հայացուցին իրենց հարեւան ցեղերը և սաղմնաւորեցին Հայոց ժողովուրդը,

Պարսից պետութիւնը ճնշող, հալածող չէր, ան մեծ ու փոքր ազգերու դաշնակցութիւն մըն էր shiran ազգի՝ Պարսիկներու առաջնորդութեամբ։ Պարսկաստանը արեւելքին տուաւ խաղաղութիւն. չկային սահմանային վէճեր, չկային ներքին ընդհարումներ, կռիւներն ու վէճերը փոխադրուեր էին հեռաւոր սահմաններու վրայ, որոնք պաշտպանուած էին սահմանապահ մնայուն բանակներով։ Չկար ներսի և դուրսի վաչկատուն ցեղերու յարձակումը, կար կեանքի և գոյքի ապահովութիւն։ Հայը, յոյնը, լիդիացին, սեմականները, փիւնիկէցին, եգիպտացին՝ կայսրութիւնը պահեց խաղաղութեան մէջ։ Պարսից այս խաղաղութիւնը տեւեց երկու հարիւր տարիէ աւելի։ Այս երկու դարերու մէջ մշակուեցան այն բոլորը՝ քաղաքակրթական արժէքները որոնց համագումարը մենք կը կոչենք իրանականութիւն, այսինքն արեւելեան ազգերու միահամուռ ձիգերով մշակած՝ մշակութային քաղաքական և տնտեսական ստեղծագործութիւնը։ Աքեմենեանները ազգերու խաղաղ գործակցութեամբ արեւելքը առաջնորդեցին դէպի մշակութային միութիւն, իրանականութեան։

Դ· ԳԼՈՒԽ

Կ Ր Օ Ն

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— *Մարերն ու Պարսիկները մինչև Զրադաշտական կրօնի գաղափարներու մշակումը՝ ունէին կրօնական այնպիսի ըմբռնումներ, հաւատք, որ յատուկ էր արեւելքի ուրիշ վայրկատուն ժողովուրդներուն։ Նոյն ընկերային պայմանները կ'ըստեղծեն միևնոյն կրօնական գաղափարները։ Մարա-պարսկական ցեղերը բնապաշտներ էին, կ'աստուածացնէին բնութեան ուժերը։ Իրանական ցեղերը կը պաշտէին ջերմութիւնը, լոյս պարգեւող արևը, «գիշերային արևը»՝ լուսինը փայլփլուն աստղերը, արգաւանդ հողը և կենսատար ջուրը։ Դեռ չկար այն գիտակցութիւնը, որ այդ բոլորը մէկ գերագոյն ուժի, ոգիի արտայայտութիւններն էին։ Անոնք իրարու հետ միացած չէին, կը գործէին ցիրուցան, անջատ։ Բնութեան բարի աստուածներու հետ զուգահեռ գոյութիւն ունէին չար ոգիներ, դեւեր, որոնք չարունակ կը հալածէին մարդիկը և հակառակ կը գործէին բարի ոգիներու։ Անապատի խորշակը, թունաւոր սողունները, հիւանդութիւնները, ձմեռը իր ցուրտերով, սառնամանիքներով՝ չար ոգիներու գործն էին։ Ամառը և գարունը պայծառ, լուսաւոր օրերը, ծաղիկները և պտուղները՝ բարութեան ոգիի մարմնացումն էին։ Աստուածներուն և բնութեան ոգիներուն կը զոհաբերէին անասուններ, անոնց հաճելի էր կրակի վրայ խորոված միսը։ Զոհաբերութեան պահուն կ'երգէին ոգիներուն նուիրուած հոգեւոր երգեր։ Անասուններու զոհաբերումը ցոյց կուտայ մարա-պարսկական ցեղերու ընկերային դրութիւնը՝ խաչնարածներ էին։ Արտակարգ յարգանք ունէին ձիուն և չուն հանդէպ. ասոնք մեծ դեր կը կատարէին վայրկատուն ժողովուրդներու կեանքին մէջ։*

ՆԱԽՆԻՔՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.— *Բնութեան ուժերու պաշտամունքի հետ մարա-պարսկական ցեղերու մէջ մեծ*

յարդ ունէր նախնիքներու պաշտամունքը։ Այս յատուկ էր արիական բոլոր ժողովուրդներուն։ Ան մշակուեցաւ միջավայրի մը մէջ, ուր հայրիշխանութիւնն էր տիրապետողը։ Մարերն ու Պարսիկները չատ երկար ապրեցան տոհմական կեանքով՝ նախքան պետութիւն ստեղծելը։ Ուստի անոնց ընկերային կացութիւնը խորապէս արտայայտուեցաւ կրօնի մէջ։ Ամեն տոհմ կրօնական միութիւն մըն էր, ունէր իր հովանաւոր ոգին աստուածը, որ մեռած նախահօր, տոհմի հիմնադրի ոգին էր։ Սերունդներու երեւակայութեան մէջ ան երբեմն կը դառնար առասպելական անձնաւորութիւն, գերբնական ուժի տէր, իր տոհմի առաջնորդը, մեծ գործեր կատարողը։ Տան մէկ անկիւնը կը բարձրանար օճախը, որ նուիրուած էր տոհմի պահապան ոգիին. հոն միշտ կը վառէր կրակը, որ անչէջ պիտի պահուէր։ Տոհմապետը օճախի առաջ նախնիքներու ոգիին զոհ կը մատուցէր, տոհմի անդամներու հետ անոր վառարանութեան երգեր կ'երգէր և կը խնդրէր անոր հովանին և օժանդակութիւնը։

ՄՈԳԵՐԸ.— Տիեզերական, քնութեան ուժերուն պաշտամունք մատուցանելու համար մարա-պարսկական հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունէին մոգերը. անոնք եգիպտական քուրմերը յիշեցնող դասն էին։ Անոնք ոգիներու, աստուածներու սպասաւորներն էին։ Անոնք մարական ցեղ մըն էին ակզբնապէս։ Մարական միւս ցեղերը հաստատուեցան որոշ հողերու վրայ, որ դարձաւ անոնց տոհմական անփոփոխութիւնը։ Մոգերու տոհմը չունէր իր տոհմական հողամասը. անոնք ցրուեցան միւս տոհմերու մէջ և կ'ըսպասարկէին անոնց կրօնական կարիքներուն։ Ստեղծուեցաւ դաս մը, որուն միայն վերապահուած էր համա-մարական տօներուն արարողութիւններու, ծէսերու կատարումը և աստուածներուն զոհաբերումը։ Ինչպէս Բաբելոնի մէջ քուրմերը կրօնի, գիտութեան, կախարդութեան մասնագէտներն էին, անոնց միայն մատչելի էր այդ բոլորը, այնպէս ալ մարա պարսկական ցեղերու մէջ մոգերը ոչ

միայն աստուածներու սպասաւորներն էին, այլ և գիտութեան, յատկապէս բժշկութեան, աստղագիտութեան գիտակները, անոնց մասնագէտներն էին։ Բժշկութիւնն ալ կախարդութիւն մըն էր։ կախարդական միջոցներով կարելի էր չար ոգին դուրս քերել հիւանդի մարմինէն. թալիսմաններն ալ միջոցներ էին՝ մարդոց հետու պահելու չար ոգիներէն։ Մոգերու այսքան ընդարձակ գործունէութիւնը և մանաւանդ անոնց կապը ոգիներու և աստուածներու հետ՝ շատ մեծ ազդեցութիւն էր վերապահեր անոնց հասարակութեան բոլոր դասերու մէջ։ Անոնք վատ կը պահէին կրակարանները, զոհեր կ'ընէին։ Պարսիկները կրակարանները կը կառուցէին բարձր տեղերու, բլուրներու վրայ։ Մարա-պարսկական ցեղերը իրենց աստուածներուն համար բացի ատրուշաններէն չէին կառուցեր տաճարներ, չէին բարձրացներ արձաններ։ Մեհեաններու պաշտամունքն ալ շատ պարզունակ էր անոնց մօտ։ Դիակը չէին թաղեր, այլ կը դնէին բնակավայրերէն հեռու, անմարդաբնակ տեղ մը, ուր թռչունները կ'ուտէին անոնց միսը։

ԱՀՐՈՒ-ՄԱԶԴԱ.— Տիեզերքի բազմաթիւ ոգիներու մէջ սկզբնապէս կարգ և կապ չկար։ Մոգերը աստիճանաբար անոնց մէջ մտցուցին որոշ կապ, ազդակցութիւն և աստիճանաւորում։ Իրանական միտանիներու մէջ այս աստիճանաւորումը աւելի պարզ էր։ Բազմահարիւր ոգիներու մէջէն արդէն բարձրացեր և աստուածութեան հասեր էին Միթրան, Ինտրան, Վարունան, Սագնին, Սուրիան։ Ինչպէս միտանական հասարակութենէն բարձրացեր էր ռազմական դասակարգ մը, այնպէս ալ ոգիներու չրջանակէն դուրս եկան և առանձնութիւն ստացան քանի մը ոգիներ՝ անոնք դարձան աստուածներ։ Միտանի ազնուականներու այդ աստուածներն են, որ անոնց կ'առաջնորդէին դէպի կռիւ, յաղթանակ։ Մարա-պարսկական տոհմերու կրօնական գաղափարներու ընթացքը չատ ալ պարզ չէ։ VIII-րդ դարէն սկսած անոնք ծանօթ էին Միթրային, բայց այդ ժամանակներէն անթիւ

ոգիներու չարքէն կը բարձրանար «իմաստութեան ոգին» Անհու-Մազդան, որ չրջապատուած էր բարի ոգիներով։ Անչուշտ այս ժամանակներէն ալ կատարուած է աստուածներու ըստ ընտանիքներու բաժանումը, անոնց մէջ ազգակցական կապի որոշումը։ Ահրու-Մազդայի կրօնը մշակուեցաւ մոգերու չրջանակին մէջ։ Այդ կրօնին մէջ քնութեան ուժերու հակադրութիւնը չեչտուած էր, բայց անոր բարոյական-ընկերային կողմը անմշակ էր, անկատար։ Ահա ակզբնական Ահրու-Մազդայի այս կրօնն էր, երկուութեան ակզբունքը, որ մղեց Զրադաւեսր վերամշակելու, լրացընելու Ահրու-Մազդայի ուսմունքը։ Մոգերը Ահրու Մազդայի վարդապետութեան տուեր էին դասային քնոյթ։ Հոգատէր-ազնուականութեան չահերն է, որ մոգերու կրօնը կը պաշտպանէր։ Իրենք ալ հարստութիւն ունէին ցրուած մարական ցեղերու մէջ. անոնք ալ նոյն ազնուական ծագումն ունէին։ Այս ընկերային անարդարութեան դէմ է, որ իր նոր կրօնա-բարոյական ուսմունքը մշակեց Զրադաշտը։

ԶՐԱԴԱՇՏ.— Զրադաշտի անձի և գործի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ չկան։ Ոմանք անոր ապրած կը համարեն իր. 5-6 հազար տարի առաջ. բայց ամենայն հաւանականութեամբ ան ապրեր է ԽԹերորդ կամ վեցերորդ դարերու մէջ։ Ան մեռած պէտք է ըլլայ Աքէմենեաններու հաստատութեան հաստատուելէն առաջ։ Ան ծնած է Մարաստանի մէջ, իսկ իր պատանեկութիւնը և երիտասարդութիւնը ապրեր է Բակտրիոյ մէջ՝ տեղական թագաւորին պալատը։ Հոս ան կը տեսնէ մէկ նստակեաց աշխատասէր արքական ժողովուրդ, որ կ՝ապրէր կապից ձովի և հինտուզուշ լեռան մէջ ինկած ընդարձակ տարածութեան վրայ և կ՝ըզբաղէր երկրագործութեամբ։ Հոն կլիման խիստ էր՝ ամառը արտակարգօրէն տաք, ձմեռը խիստ ցուրտ։ Քնութեան այս հակադրութիւնը պէտք է տեղ գտներ Զրադաշտի կրօնի մէջ։ Միւս կողմէն խաղաղ և երկրագործ ժողովուրդը տեւական յարձակման ենթակայ էր միջին ասիական տափաստաններէն եկող արշաւողներու կող-

մէն։ Նստակեաց ցեղերը յամառ ջանքերով և դիմումած հաղիւ կը պաշտպանէին իրենց ունեցուածը վայկատուններէն։ Զրադաշտի ընկերային ուսմունքի մէջ, աշխատասէր երկրագործ դասակարգի այս յարատեւ ճիգն ու պայքարն է, որ արձագանգ կը գտնէ։

Երեսուն տարեկանին Զրադաշտ մխրճուեցաւ ոգեկան որոնումներու մէջ։ Զինք չէին բաւարարեր մոգերու մշակած ծէսերը, զոհաբերութիւնները, աւանդութիւնները։ Երկարատեւ ներքին անորոշութենէ ու տառապանքներէ ետքը ան մշակեց իր կրօնական-բարոյական վարդապետութիւնը։

ԶՐԱԴԱՇՏԻ ԿՐՕՆԸ.— Զրադաշտի ուսմունքի մէջ մարտապարսկական ժողովրդական կրօնը մաքրուած է, բիւրեղացած, դարձած բարձր բարոյական կրօն։ Ժողովրդական պաշտմունքէն ան վերցուցած է բնութեան մէջ գործող երկու ուժերու՝ բարի և չար ոգիներու սկզբունքը։ Զրադաշտը այս սկզբունքները կիրառեց մարդկային հասարակութեան մէջ։ Ըստ իր վարդապետութեան նախապէս գոյութիւն ունէր բարձրագոյն աստուած մը. ան ամբողջութեամբ լոյս էր։ Ան կը խորհրդանշէր լոյսը, արեւը և կրակը. կը կոչուէր Ահուրա-Մազդա. անկէ կը բղխին բովանդակ կեանքը, իմաստութիւնը, բոլոր առաքինութիւնները, բոլոր բարութիւնը և գեղեցկութիւնը։ Բարձրագոյն և բարի աստուծոյ հետ և անոր հակադիր գոյութիւն ունէր չարութեան ոգին, ուրկէ սկիզբ կ'առնէին բոլոր ախտերը։ Այս երկու նախագոյականները բնութեան և մարդկային հասարակութեան մէջ կը գործէին ու կը կատարէին իրենց դերը։ կեանքի և մահուան գոյութիւնը, առողջութիւնն ու հիւանդութիւնը, ախտերն ու առաքինութիւնները, գիտութիւնն ու տգիտութիւնը, գիշերն ու ցերեկը, անապատն ու արգաւանդ հողը՝ ապացոյց էին, որ կար երկու ուժ, գոյակ, իրարու հակադիր, իրերամարտ։ Բարի ուժը Ահրա-Մազդան էր, «իմաստուն ոգին» և չար ուժը Ահրիմանը։ Այս երկուութիւնը տիեզերական էր, ան կար բնութեան

մէջ, կենդանական աշխարհի մէջ, մարդկային հասարակական կեանքի մէջ։ Անոնք միացնել, ամեն ինչ մէկ Դոյակէն, մէկ ուժէն բղխեցնել անկարելի էր։ Բարութեան և առաքինութեան, լոյսի մարմնացում Ահրու-Մազդան չարութեան ծնունդ տալ չէր կրնար. և ընդհակառակը՝ Ահրիմանը առաքինութիւններ սերմանել անկարող էր։ Ուստի երկու նախածին ուժերը գոյութիւն ունէին իրարմէ անկախ և կը գործէին իրարու հակառակ։ Երկու այս նախածին ուժերը մինակ չէին, անոնք ունէին գործակիցներ, չրջապատուած էին ոգիներով՝ հրեշտակներով և դեւերով։ Ահրու-Մազդան Ահրիմանի դէմ կը կռուէր «երկնքի բանակներով», որոնց գլուխը կանգնած էին վեց մեծ ոգիներ՝ սրբազան անմահներ. անոնք կը կոչուէին «բարի միտք», «լաւագոյն առաքինութիւն», «ցանկալի իշխանութիւն», «անմահութիւն», «առողջութիւն», «ընդհանուր առատութիւն»։ Անոնք կ'առաջնորդէին Ահրու-Մազդայի հազարաւոր ոգիներէ կազմուած բանակը՝ «սուրբերու բանակը»։ Անոնք երկրորդական կարգի աստուածներն էին։ Անոնք կ'ապրէին արեւմուտքի լեռներու վրայ և լուսաւորուած էին հազար արեւներով։ Ահրիմանն ալ իր հերթին ունէր գործակիցներ՝ չար ոգիներ։ Անոնց գլուխը կանգնած էին վեց դեւեր՝ կործանիչ վեց ուժեր. անոնք կ'առաջնորդէին Ահրիմանի հազարաւոր դեւերը։ Անոնք կը բնակէին լերկ, սառցապատ լեռներու վրայ։

Բովանդակ տիեզերքը իր հակադրութիւններով, հակասութիւններով այս երկու ուժերու մրցման դաշտն էր. ինչպէս և մարդը ինքը, անոր հոգեկան աշխարհը։ Ինչ էր վերապահուած մարդուն այս երկու տիեզերական ուժերու պայքարի մէջ։ Շատ բան. ան պէտք է օժանդակէր բարութեան ոգիին, դաւնար գործակիցը Ահրու-Մազդայի և գործօն պայքար մղէր չարութեան դէմ։

ԶՐԱԴԱՇՏԻ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ.— Մարդու առաջին պարտականութիւնը աշխատիլն է. ա՛ա աստուածահաճոյ գործ է· «ով կ'աշխատի, աւելի մեծ գործ կը կատարէ՝

fան տասը հազար զոհաբերութիւն ընելը»։ *Ահրու-Մազդայի համար ամենէն հաճելին երկրագործական աշխատանքն է այս կը նչանակէ կառուլ անապատի դէմ, պակսեցնել անպըտուղ հողի քանակը, մչակել լեռնալանջերը, ջրանցքներ կառուցել, ուղիներ չոկել։ Տուներ կառուցելը, օճախներ հիմնելը, կրակը վառ պահելը, բազմանդամ ընտանիք ունենալը, ծնունդը և ամուսնութիւնը հաճելի են Ահրու-Մազդային։ Ան կը պահանջէ, որ անասուններու հօտերը բազմացնեն, կենդանիները հովանաւորեն դաշտ ու արտերը պտուղներով, բանջարներով լեցնեն, լեռնալանջերը, արօտատեղիները ոչխարներով և հորթերով։*

Զրադաշտ կ'ըսէ Պարսից սրբազան մատեանի՝ Ջենդ-Աւեստայի մէջ. «ան որ իր տունը կը կառուցէ, կը ճոխացնէ, իր անասուններու բիւր կը բազմապատկէ, սիրով կը վառուի իր կնոջ, երեխաներու հետ. ով հողը կը մշակէ, ջուրը մաքուր կը պահէ, ով իր հոգին կը մարէ ախտերէ եւ կիրքերեն, ան, ով որ ցորենը կ'անեցնէ, ան կ'օգնէ բարի աստուծոյ յաղթանակին»։

Ահրու-Մազդայի պահանջած երկրորդ մեծ առաքինութիւնը ճշմարիտ խօսիլն է։ Անոր հետեւողները պիտի խօսին ճշմարիտը և գործեն ճշմարիտը։ Սուտը, կեղծիքը Ահրիմանի ստեղծածներն են և անոր զէնքերը։ Մաքուր սիտի ըլլալ աչ ճրայն խօսքով, լեզուով այլ և գործով։ Ջենդ-Աւեստան կը պահանջէ մարմնական և հոգեկան մաքրութիւն՝ քարոյական և ֆիզիքական հիւանդութիւններէն ու ախտերէն ազատ մնալու համար։ Այսպիսի մեծ առաքինութիւններ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ դեռ մէկը չէր քարոզեր։ Զրադաշտը իր հետեւողներէն կը պահանջէր քարոյական ճիգ՝ ինքն իր դէմ պայքարելու, իր ախտերէն հրաժարելու և կատարելագործուելու համար։ Ան ճիդի և կատարելագործութեան կրօն էր։ Այս տեսակէտէն ան նախընթաց աստիճանն է քրիստոնէութեան, որուն մէջ նոյնպէս ճիգը և կատարելութեան գաղափարը առանձնակատարգ տեղ ունին։ Զրադաշտ կրօնն ու քարոյականութիւնը սեր-

ծօրէն կապակցուեցաւ իրարու և ատով դարձաւ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն մեծ բարոյական մտածողներէն և քարոզիչներէն մէկը: Անոր բարոյական գաղափարները կ'ընդգրկեն ընտանեկան, աշխատանքի, անհատի և դասերու բոլոր յարաբերութիւնները: Այս կողմէն ան նման է Մովսէսին, որու տասնաբանեայ պատուիրանները կը կարգաւորեն Իսրայէլի հասարակութեան բոլոր գործերը: Կրօնա-բարոյական նման ուսմունք մենք տեսանք Եգիպտոսի մէջ. բայց հոն արդարութեան, ճաշակի կեանքի պահանջը՝ կապուեցաւ եգիպտական ազգային աստուածներու հետ. տեսանք բարոյական սկզբունքներու մշակումը հրէական կրօնի մէջ. բայց անոր գլխաւոր մտահոգութիւնը «ընտրեալ ժողովրդի», հրէութեան պահպանումն էր: Զրադաշտի կրօնը գերազանցօրէն հաճրամարդկային է փրկութեան և ուաքինութեան ուղին ան ցոյց կուտայ բոլորին՝ առանց ազգութեան և դասային խտրութեան: Ան նաեւ մարդկայնական կրօն է արդարութիւն, աշխատանք, ճշմարտութիւն կը պահանջէ իր հետեւողներէն: Ան կը քարոզէ բարձրանալ մտեղնալ յաւերժական լուսաւոր Աստուծոյն՝ ոգեկան ճիգերով և կատարեալ գործումով: Այս է պատճառը որ ան ուելի երկար ապրեցաւ քան Աքէմենեաններու կայսրութիւնը և անոր հետագայ զարգացումը տեղի ունեցաւ Պարսից պետութեան և ազգութեան սահմաններէն դուրս՝ Հռոմէական կայսրութեան մէջ:

ՄԱՍՆ ԵՕԹԵՐՈՐԴ

Ա· ԳԼՈՒԽ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ, ՊԱՐՍԻՑ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԸ·— *Չորրորդ դարու կէսերուն Յունաստանը թուլցեր էր։ Քաղաք-պետութեան սկզբունքը յաղթանակեր էր ամենուեղ։ Համազգային միութիւն մը, յունական պետութիւն մը չստեղծուեցաւ։ Քաղաքներու դաշնակցային սկզբունքն ալ չիրականացաւ։ Պատակոտած և իրարմէ անջատ քաղաք-պետութիւնները տեւական կռիւներու մէջ էին։ Հինգերորդ դարու երկրորդ կիսուն Պէլոպոնէսեան պատերազմը, որ տեւեց չուրջ երեսուն տարի* (432—404) *մաշեց կռուող կողմերուն՝ Աթէնքին և Սպարտային, քամեց անոնց ուժերը։ Աթէնքը, որ ստեղծեր էր յունական չարք մը քաղաք-պետութիւններու դաշնակցութիւնը և յաջողութեամբ կը պաշտպանուէր Պարսիկներու դէմ, այդ կռիւներու մէջ պարտուեցաւ. ան իր քաղաքական և անտեսական առաջնութիւնը զիջեց Սպարտային, որ քանի տարիէն աւելի իր դերիչխանութիւնը հաստատեց Յունաստանի վրայ* (403—382) *և ամենուրեք յենարան եղաւ ազնուապետական իշխանութեանց։ Բայց այդ դերիչխանութեան դէմ դուրս եկան ազատութեան և անկախ կեանքի վարժուած քաղաքները։ Կ'ազատագրուի Թէբէն* (379) *և կեդրոնական Յունաստանի մէջ կը հաստատէ իր առաջ-*

նութիւնը։ Աթէնքը կը վերահաստատէ իր դեմոկրատիկ սահմանադրութիւնը։ Թէբէն այնքան ուժեղ էր, որ նոյն իսկ կը մտնէր Պէլոպոնէս։

Միաժամանակ միջքաղաքային այս կռիւներու հետ ամեն մէկ քաղաք-պետութեան մէջ տեղի կ'ունենային քաղաքացիական կռիւներ՝ հասարակութեան խոնարհ խաւերու և իշխողներու, ազնուականի, հողատէր դասերու մէջ։ Պէլոպոնէսեան պատերազմներէն մինչեւ Յունաստանի՝ Մակեդոնիոյ ննջարկութիւը (432–346) անցեր էր ութսուն և վեց տարի. սակէ յիսուն և հինգ տարին յունական քաղաքները անցուցին պատերազմներով։ Ներքին կռիւներն ու յեղափոխութիւնները սովորական երեւոյթ էին։ Զորրորդ դարուն անոնք կ'ըստանային քննկերային բնոյթ՝ դասերն ու դասակարգերը կը պայքարէին իրարու դէմ հողի վերաբաժանման և հին պարտքերու զեղչման համար։ Ընկերային և քաղաքական այս պայքարներու և անիշխանութեան մէջ Յունաստանը թուլցաւ, աղքատացաւ, բնակչութիւնը պակսեցաւ՝ կռիւներու և գաղթի հետեւանքով։ Անոր միջազգային արժէքն ալ ինկաւ, չունէր նախկին զօրաբանակը և նաւատորմիղը։ Իրենց հայրենիքէն գաղթող Յոյները գանգուածներով կը լեցնէին արքայից արքայի բանակները որպէս վարձկաններ։ Ինչ որ կը կործանէին յոյն քաղաքները՝ կարծէք կը չահէր Պարսկաստանը, որ Արտաքսէս Օքսոսի օրով վերածնունդի նոր փորձեր կ'ընէր, կը կեդրոնացնէր իր ուժերը։ Պարսկաստանը դեռ մեծ ուժ էր Միջերկրականի արեւելեան աւազանին մէջ և Յունաստանի քաղաքական կեանքի մէջ մեծ դեր կը խաղար։ 387 թ. ան կնքեց Սպարտայի հետ Անտալկիդի խաղաղութիւնը, որ անոր թողուց Փոքր Ասիոյ բոլոր յոյն քաղաքները։ Ան նորէն եգէական կղզիներու տէրը դարձաւ։ Պարսկաստանը կը միջամտէր յունական գործերուն։

ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ.— Այս պայմաններու մէջ Աթէնքի մէջ յառաջ կուգայ քաղաքական մէկ հոսանք, որուն գլուխը կանգնած էր Իսոկրատը։ Ան կը մտածէր, թէ

յունական քաղաքները թուլցեր են, «անիմաստ» կռիւներու մէջ անոնք մաշեր էն իրենց ուժերը՝ չկարենալով թէ ինչպէս իրենց սահմաններու վրայ կը բարձրանար Պարսկաստանը։ Վերջինս Յունաստանի դարաւոր և մահացու թշնամին էր։ Յոյները կրնան ազատուիլ այդ վտանգէն միայն համայունական գործակցութեամբ։ Բայց Յունաստանի մէջ չկար այդ ուժը, որ միացնէր բոլորին։ Եղած կենսունակ ուժերը Աթէնքը և Սպարտան քայքայեր էին իրարու։ Անշուշտ այս ինկատի ունէր մէկ ուրիշ քաղաքական գործիչ՝ Իսոքրատը, որ նոյնպէս համայունական միութեան կողմնակից էր. բայց այդ միութեան հնարաւորութիւնը Յոյներու մէջ չէր գտներ։ Ան Պարսկաստանի դէմ կռուելու համար առաջ կը քաշէր Մակեդոնիան, որ նոր, թարմ ուժ էր Յունաստանի հիւսիսը ստեղծուած։ Հոս 360 թիւին դահ կը բարձրանար Փիլիպ Մակեդոնացին։ Ան միացուց Մակեդոնիոյ բաժան-բաժան մասերը, կազմակերպեց իր ժամանակի լաւագոյն բանակը։ Մէկը միւսի հետևէն ան գրաւեց Ծովեզերեայ յունական քաղաքները՝ մէկ կողմէն հասաւ մինչեւ Սև ծով, միւս կողմէն իջաւ Եգէյեան ծով, ձեռք ձգեց Թրակիան, մօտեցաւ Նեղուցներուն և առաւ իր հովանիին տակ միջամտեց յունական քաղաք պետութիւններու ներքին գործերուն։ Բայց ան լաւ կը հասկընար, որ ինքը յունական քաղաքներու չարքին հաստատ տեղ կրնայ գրաւել միայն այն պահուն, երբ գլուխ անցնէր Յոյներու դարաւոր տենչերու իրականացման, կռուէր Պարսկաստանի դէմ, հեռու վանէր անոր Եգէյեանի ափերէն, ազատագրէր Փոքր Ասիական յոյն քաղաքները։ Բայց ասոր համար պէտք էր միացնէր Յունաստանը և իր հետ ունենար անոր զօրքը, նաւատորմիղը։ Միւս կողմէն Փիլիպի քաղաքական ծրագիրները յայտնի էին Պարսկաստանին։ Վերջինս Արտաքսէրքսէս Օք ուսի օրով գաղտնի պատուիրակներ կ'ուղարկէր յոյն քաղաքները՝ խանգարելու այդ ծրագիրը, և մեծ քանակութեամբ դրամ կը ծախսէր կաշառելու յոյն քաղաքական գործիչներուն։

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԴԻՄԱՇՐՋՈՒՄԸ.— Յոյն քաղաքական միտքն ալ պատակտուած էր Յունաստանի առաջ դրուած հարցերու առաջ։ Էսխինը կողմնակից էր յունական միութեան Մակեդոնիոյ առաջնորդութեամբ։ Ան կ'ուսուցանէր, որ Պարսկաստանն է Յոյներու միակ թշնամին։ Ան կը հասկընար, որ Մակեդոնիոյ գերիշխանութիւնը հարուած մը պիտի ըլլար յունական մանր ու մեծ քաղաք պետութիւններուն, բայց այդ աւելի փոքր չարիք մըն էր քան պարսկական վտանգը։ Համազգային միութիւնը և յոյն հայրենիքի ապահովութիւնը պիտի ըլլայ միակ նպատակը և եթէ Յոյները իրենք չեն կրնար այդ միութիւնը ստեղծել, թող ստեղծէ դուրսէն եկող ուժը՝ Մակեդոնիան։ Բոլորովին հակառակ տեսակէտ ունէր Դեմոսթենը, Աթէնքի մեծագոյն ճարտասանը և քաղաքական գործիչը։ Ան կը մտածէր յոյն քաղաքներու ազատութիւնը փրկելու մասին։ Իսկ այդ ազատութիւնները ան կը նոյնացնէր քաղաքպետութիւններու գոյութեան հետ։ Միայն այն էր, որ կ'ապահովէր ամեն ազատութիւն անոր միջավայրի մէջ մարդը կը դառնար քաղաքացի։ Ֆիլիպը խորհրդանիշն էր միապետութեան. ան ամենամեծ թշնամին էր յունական ազատութիւններու. ուստի Մակեդոնիայէն պէտք է վախնալ, և ոչ թէ հեռաւոր Պարսկաստանէն։ Դէմոսթենը նոյնպէս համահելլենական գաղափարի կողմնակից էր. բայց ան չէր ուզեր, որ այդ միութիւնը գլուխ գայ քաղաքական ազատութիւններու ոչնչացումով։

ՖԻԼԻՊՈՍ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. Բայց Ֆիլիպի համար Յունաստանի գրաւումը և անոր ուժերու իր հետ ունենալը կեանքի հարց էր։ 338 թ.ին ան իր բանակով չարժուեցաւ Յունաստանի վրայ և Շեռոնեայի դաշտին մէջ չարդեց աթէնական զօրքը։ Ամէն ետքը ան կորընթոս քաղաքի մէջ համագումարի հրաւիրեց յոյն բոլոր քաղաքներուն ուր մեկնաբանեց իր քաղաքական ծրագիրը։ Համագումարը կազմեց համայնական պինուորական միութեան ծրագիրը, ընդունեց Պարսկաստանի դէմ պատերազմ յայ-

տարբերելու առաջարկը և Փիլիպն ալ ընտրեց միացեալ յոյն-մակեդոնական բանակներու սպարապետ։ Ատկէ անմիջապէս ետքը մակեդոնական զօրաբանակ մը երեւաց նեղուցներու ասիական ափերուն. ան պիտի հետախուզէր փոքր Ասիական ծովամերձ չրջանները։ Բայց Փիլիպի ապականկալ մահը փոխեց ամեն ինչ. ան սպաննուեցաւ իր դստեր ամուսնական խրախճանքի ժամանակ՝ 336 Քիւին։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆ.— Փիլիպի սպաննումէն ետքը, հակառակ պալատական դաւադրութիւններուն, բանակը ճանչցաւ սպաննուած թագաւորի որդուն՝ Աղեքսանդրին որպէս օրինական ժառանգ։ Փիլիպի մահը պատճառ եղաւ, որ պետութեան մէջ տագնապ ծագին։

Յունաստանն ալ ապստամբեցաւ, մանաւանդ, երբ լսեց թէ Աղեքսանդրը անհետ կորեր է Իլիրիական լեռներու մէջ։ Թէբէն և Աթէնքը անցան յոյն ապստամբներուն գլուխը։ Բայց Աղեքսանդրը Դանուբի ափերուն իր թշնամիներուն պարտութեան մատնելէն ետքը յաղթական բանակներով երեւաց Թէբէի դռներուն առջեւ. քաղաքը գրաւեց յարձակումով, աւերեց և բնակչութեան մէկ մասն ալ գերի տարաւ։ Ինչպէս Աթէնքը։ Ապա հրաւիրեց Կորնթոսի երկրորդ համագումարը։ Ժողովը անոր ճանչցաւ համայնապետական միութեան գլուխ, յոյն մակեդոնական միացեալ բանակներու սպարապետ։ Ան քսան տարեկան էր, երբ գահ բարձրացաւ։ Անոր դաստիարակը՝ յոյն մեծ փիլիսոփայ Արիստոտէլն էր։ Երիտասարդ թագաւորը մեծցաւ յոյն մշակոյթի ներչնչումներով. բարեկամ էր և հովանաւոր յոյն գրականագէտներու և արուեստագէտներու։ Բայց ան չէր քաժներ իր ուսուցչի քաղաքական տեսակէտները։ Ամենէն սիրած գիրքը Հոմերոսի Իլիականն էր և յոյն ողբերգակ գրողները։ Ան բազմակողմանի ընդունակութիւններով օժտուած երիտասարդ մըն էր, պայծառ գիտակցութեամբ, փայլուն երեւակայութեամբ, որոնք պիտի ծառայէին իր անսահման փառասիրութեան։ Անոր նկարագրի մէջ հակադիր գծեր կը միանային իրարու. բարի էր, զգա-

յուն, մարդամօտ, բայց և բռնկուող, խրախճանքի սիրահար, հարբեցող, որու ընթացքին ընդունակ էր ամեն վատ բաներու։

ԲԱՆԱԿԸ.— Իր բանակը մեծ չէր քանակով, ան մօտ 40.000 զինուոր ունէր. ասոնցմէ 12.000 Մակեդոնացիներ էին, կորընթական միութիւնը տրամադրեր էր անոր 7.000 զինուոր, հինգ հազար ալ վարձկան զինուորներ ունէր, 8.000 զինուորներ ալ Թրակացի օժանդակներ։ Այրուձին կազմուած էր 5.000 ձիաւորներէ, որոնցմէ միայն 1.800 Մակեդոնացիներ էին։ Երիտասարդ Թագաւորն ունէր պաշարման գործիքներ, ճարտարապետական զօրաբաժին և 160 նաւերէ կազմուած նաւատորմիղ մը, որ տրամադրեր էր անոր կորընթական միութիւնը։ Նաւատորմիղը, համեմատած Պարսկաստանի հետ թոյլ էր։ Վերջինս ունէր փիւնիկեան նաւատորմիղը, ինչպէս և Փոքր Ասիական յունական նաւահանգիստները։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ.— Պարսկաստանը ոչինչ չընձեռնեց մակեդոնական վտանգի դէմ։ Գիտենք, որ անոր ամենամեծ չարիքը իր չափազանց ընդարձակութեան մէջ էր, իր բազմազգեան, բազմակրօն ըլլալու մէջ, տնտեսական և մշակութային միութիւն չունենալու մէջ։ Սատրապական վարչութիւնն ալ փոխանակ կեդրոնացման միտումին ծառայելու, նպաստեց տեղական առանձնայատկութիւններու մշակման։ Աղեքսանդրի դէմ ան չունէր ազգային բանակ, յոյն վարձկանները պիտի պաշտպանէին Պարսկաստանը յոյն-մակեդոնական զօրքերու դիմաց։ Պատերազմի ժամանակ արքայից արքան կրնար հանել մեծ բանակ, բայց խառնիճաղանչ, անզէն, անկարգ և անգիտակից բանակ։ Պարսից արքունիքը ոչ մէկ բան չըրաւ դիմագրաւելու հիւսիս-արեւմուտքէն եկող վտանգը։ Դուցէ ատոր պատճառն այն էր, որ վերջին գործունեայ և տաղանդաւոր Թագաւորը՝ Արտաքսերքսէս Օքսոսը արժանացաւ Փիլիպի բախտին, սպանուեցաւ և ժամանակ մը երկիրը մատնուե-

ցաւ աճիչխանութեան։ Ալեքսանդրի դիմաց կանգնած էր Պարեհն III Կոտմոնոսը, որ երբեմն Հայաստանի սատրապ էր եղեր և ոչինչ չէր ըրեր՝ իր վարչական-քաղաքական կարողութիւնները ցուցնանող։ Պարսկաստանի գէմ կռուելով Ալեքսանդրը գործ պիտի ունենար յոյն վարձկաններու հետ, որոնք փորձուած էին, լաւ զինուած և ընտամօրէն տրամադրուած իրեն հանդէպ։

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ԳՐԱԻՈՒՄԸ.— (334–333) Գրանիկ գետի ափին Ալեքսանդրը կը հանդիպի Պարսից բանակին։ Վերջինս կազմուած էր 20.000 յոյն վարձկաններէ և 120.000 ասիացիներէ։ Բանակի հրամանատարը յոյն զօրավար Մեմնոնն էր։ Փոքր ընդհարումէն ետքը ասիացիներէն կազմուած հեծելազօրքը նահանջեց անկարգ. Մակեդոնացիք տարին առաջին յաղթանակը. 20.000 յոյն վարձկանները, որոնք ազատուեր էին կոտորածէն, ուղարկուեցան Մակեդոնիա՝ տաժանակիր աշխատանքներու համար։

Այժմ Ալեքսանդրի առաջ բաց էր Փոքր Ասիան. Սարդեսն անձնատուր եղաւ առանց կռուի։ Դեմոկրատիկ յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Եփեսոսի մէջ, երբ Ալեքսանդրի զօրքը մօտեցաւ անոր։ Միլէտը երկար ժամանակ դիմադրեց. իր զօրավարներէն մէկը նռւացնեց փախչիլն։ Փոքր Ասիան կորած էր Պարսից կայսրութեան համար։ Յունիական և Էոլիդեան բոլոր քաղաքները ազատագրուեր էին. ամեն տեղ վերահաստատուեր էր դեմոկրատական սահմանադրութիւնը։ Բայց այս գրաւումը ամուր չէր։ Ալեքսանդրը ծովու տէրը չէր. ան վստահութիւն չունէր յոյն նաւատորմիղի վրայ, ուստի արձակեց անոնց։ Պարսից նաւատորմիղը օժանդակ ունենալով վարձկաններուն, վերագրաւեց Քիոսը, Լէսբոսը, ապա Միլէտը Հալիկարնէսը։ Մեծ աստանձնութիւններէն ետքը Դարեհը որոշեց իր բանակները կեդրոնացնել և ճակատամարտ տալ Ալեքսանդրին։ Ատոր համար ան Եգէական ծովէն եան կանչեց իր նաւատորմիղի և բանակներու մէկ մասը։

ԻՍՈՍԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 333 Թ.— Ալեքսանդրը Փռիւգիոյ մէջ էր, երբ տեղեակ եղաւ Մակեդոնիայէն նոր և թարմ բանակներ ալն անցած Կիլիկիա, Իսոսի ափին հանդիպեցած Պարսից բանակին, որուն գլուխը կանգնած էր Դարեհը։ Վերջինիս զօրքը կը հասնէր աւելի քան հարիւր հազարի։ Այստեղ երկրորդ անգամ Ալեքսանդրը յարձակեցաւ Պարսիկներուն, Դարեհը հազիւ փախաւ։ Այս կռուի մէջ ան հանդիպեցաւ մեծ դիմադրութեան թէ Պարսիկներու և թէ յոյն վարձկաններու կողմէն։ Ան յաղթանակ տարաւ, բայց մեծ կորուստներով։ Անոր ձեռքն ինկան Դարեհի մայրը, կինը, երեխաները, որոնց հետ ան վարուեցաւ արժանավայել ձեւով։ Իսոսի ճակատամարտէն ետքը յաղթողի առաջ բացուեցաւ Միւրիոյ և Փիւնիկէի դուռները։ Դարեհը փոքր բանակով անցաւ Եփրատ։ Պարտութիւնը և արքայական ընտանիքի գերի իյնալը ծանր հոգեկան բեկում առաջացուց անոր մէջ. ան լաւ համարեց բանակցիլ յաղթողի հետ և փրկել իր պետութենէն այն, ինչ որ դեռ կարելի էր փրկել։ Բայց անոր այս փորձը յաջողութիւն չունեցաւ։ Իսկ յաղթողը չհետապնդեց Դարեհին, չգնաց Միջագետք, այլ դիմեց դէպի հարաւ՝ գրաւելու ծովեզերեայ չրջանները։

ՓԻՒՆԻԿԷԻ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Ալեքսանդրի զօրավարներէն Պարմենիոնը գրաւեց Դամասկոսը, ուր կը գտնուէր արքայից արքայի դանձերու մէկ մասը։ Փոքր Ասիան գրաւուած էր, բայց ծովը մակեդոնական չէր եւ գէհեակների մէջ Պարսից նաւատորմիղը կ՚իշխէր։ Պարսկական ոսկին Յունաստանի մէջ դաչնակիցներ կը չահէր։ Սպարտան կանգնած էր հակամակեդոնական հոսանքի գլուխը։ Դէմոսթէնէսի իմաստուն խորհրդով Աթէնքը չեղոք մնաց։ Ալեքսանդրը որոշեց գրաւել Փիւնիկէն՝ Պարսից ծովային ուժի խարիսխը։ Բացի Տիրոսէն և Գազայէն ոչ մէկ տեղ դիմադրութեան չհանդիպեցաւ։ Տիրոսը եօթ ամիս պաշարուած մնաց. 332 Թ. Օգոստոսին ան ալ յանձնուեցաւ. դիմադրող բանակը կոտորուեցաւ։ Այս դէպքերու ազդե-

յուբեան տակ եգէականի և Միջերկրականի պարսկա-փիւնիկեան նաւատորմիղը եկաւ փիւնիկեան նաւահանգիստները և յանձնուեցաւ Ալեքսանդրին։

Փիւնիկէի գրաւումէն ետքը Ալեքսանդր մտաւ Եգիպտոս, նաւատորմիղը անոր կ'օգնէր, Նեղոսի վրայով ան հասաւ մինչև Մեմֆիս։ Եգիպտոսի սատրապը չդիմադրեց անոր։ Եգիպտոսը Պարսից կայսրութեան օրով եղեր էր բոլոր հակապարսիկ չարժումներու ոգին և այժմ Ալեքսանդրը ան ընդունեց որպէս ազատարար։ Վերջինս ալ մեծ յարգանքով կը վերաբերէր Եգիպտոսի հանդէպ, իր չքեղ մշակոյթի, վաւաւոր անցեալի համար։ Ան զոհեր մատուցեց Ապիս աստծուն, այցելեց Պտահի տաճարը։ Ան մտաւ Ովազիսը, այցի գնաց Ամոն աստծու տաճարին. այստեղ եգիպտական քուրմերը յայտարարեցին անոր Ամոն Ռա աստծու որդի։ Ան դարձաւ փարաւոններու յաջորդը և իրաւատէրը եգիպտական գահի։ Այժմ ան դարձաւ անմահ, կենդանի աստուած։ Ալեքսանդրը վերին Եգիպտոս չարշաւեց. անոր պէտք էր միայն ծովափնեայ չրջաններըը. հոս ան հիմնեց քաղաք-նաւահանգիստ մը Ալեքսանդրիան, որ քիչ յետոյ եղաւ Արեւելեան Միջերկրականի մեծագոյն առեւտրական և մշակութային կեդրոններէն մէկը։ Փիւնիկէի և Եգիպտոսի գրաւումը ապահովեց անոր թիկունքը որեւէ յարձակումներէն։ Այժմ ան կրնար չարժուիլ Պարսից կայսրութեան խորքերը։

ԱՐԲԵԼԱՑԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ, 331.— Դարեհը կը պատրաստուէր Ալեքսանդրին դիմադրելու Միջագետքի մէջ։ Մինչ այդ ան նորէն հաշտութիւն առաջարկեց յաղթողին։ Ան պատրաստ էր Փոքր Ասիան մինչեւ Ալիս գետը, և մինչեւ իսկ եփրատը զիջիլ Ալեքսանդրին, պայմանով որ մնացած մասը իրեն ըլլայ։ Ալեքսանդրը մերժեց. ան կ'ուզէր Պարսից կայսրութիւնը ամբողջութեամբ. կ'ուզէր կառուցել Եւր—ասիական համաչխարհային կայսրութիւն մը, որու մէջ իր ժամանակի քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհը

ամփոփուած ըլլար։ Դարեհի առաջարկները Ալեքսանդրը տարաւ իր զօրավարներու ժողովին, Պարմենիոնը այդ առաջարկները համարեց ընդունելի։ «Ես ալ կը համաձայնէի, պատասխանեց Ալեքսանդրը, եթէ Պարմենիոնը ըլլայի»։ Եգիպտոսէն 331 թ. ամրան Ալեքսանդրը անցաւ Միջագետք և Նինուէ քաղաքէն ոչ հեռու Արբելայի դաշտին մէջ տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտը։ Ալեքսանդրը ունէր իր ձեռքին տակ այնքան զօրք, որքան արչաւանքներու սկիզբը։ պարսկական բանակը չատ աւելի էր քանակով և լաւ ալ սպառազինուած էր։ ան իր մէջ զինուորներ ունէր կայսրութեան բոլոր ազգերէն։ Զախ թեւի վրայ Պարմենիոնի դէմ կը գործէին հնդկական և պարթեւական հեծելազօրքը։ կռուի մէջ այս թեւը կ'ընկրկի։ Ալեքսանդրը օգնութեան կը հասնի և եա կը վանէ թշնամին։ Պարսիկները այդ պահուն կը մտնեն Մակեդոնական բանակի կեդրոնը և հոն կ'ըզբաղուին աւարով։ Ալեքսանդրը օժանդակ և յետնապահ բանակով կը վերահաստատէ կարգը և բոլոր ճակատներէն կ'անցնի հակայարձակման և փախուստի կը մատնէ թշնամին։ Արքայից արքան կը թողու ռազմաճակատը։ Ալեքսանդրը կը հետապնդէ անոր և կը հասնի Արբելայի դղեակը, ուր Դարեհը թողեր էր իր ուղեգոյքը, կապոցները։ Արբելայի ճակատամարտը փլուզում մըն էր ոչ միայն պարսից բանակի, այլ և կայսրութեան համար։ Դարեհի ռազմաճակատի լքումով բանակը մնաց անգլուխ, երկիրն ալ անտէր։ Արքայից արքան կը մտածէր նոր ուժեր հաւաքել Մարաստանի մէջ, բայց իզուր։ Նոր զօրք կազմել չկրցաւ։ Դարեհը փախաւ Իրանի կեդրոնական գաւառները, իսկ Պարսից կայսրութեան քաղաքները մէկը միւսի ետեւէն ինկան Ալեքսանդրի ձեռքը։ Շուշը և Բաբելոնը առանց կռուի յանձնուեցան յաղթողին։ Բաբելոնը անոր չքեղ ընդունելութիւն ըրաւ. ան այդպէսով վրէժ կը լուծէր Դարեհ Վշտասպեանէն, որ արբապետ էր իր տաճարները։ Շուշի մէջ ան ձեռք ձգեց արքայական գանձէն մաս մը։ Հոնկէ անցաւ Պերսէպոլիս, ուր գտաւ անսահման քանա-

կութեամբ ոսկի և արծաթ։ Աքէմենեան թագաւորները հոս էին հաւաքեր ամբողջ կայսրութեան հարստութիւնը։ Պերսեպոլիսի մէջ Ալեքսանդրը հրդեհեց արքայական պալատը՝ որ պիտի խորհրդանշէր՝ Պարսից կայսրութեան վախճանը։ 330 թ. յաղթական թագաւորը անցաւ հիւսիս՝ Եկբատանի վրայ, Դարեհը՝ լսելով, որ Ալեքսանդրը իրեն կը հետապնդէ՝ կը փախչի կասպից ծովի արեւելեան կողմերը։ Մակեդոնացիք կը գրաւեն Եկբատանը։ Պարմենիոնին այնտեղ կառավարիչ նշանակելով Ալեքսանդրը կը հետապնդէ Դարեհին։ Պարսից պատմութեան այս բախտորոշ չրջանին Բակդրիան յայտարարեց իրեն անկախ՝ տեղական սատրապի գլխաւորութեամբ։ Այստեղ կը ձերբակալուի և կ'ըսպանուի Դարեհը։ Սատրապը յոյս ունէր թէ իր այս դաւաճանութեան համար կը վարձատրուի Ալեքսանդրէն։ Բայց վերջինս սպանուած թագաւորի դիակին կուտայ արքայավայել պատիւներ և կը թաղէ Պերսեպոլիսի մէջ։ 330 թիւին որոշ էր Պարսից կայսրութեան բախտը. կը վերջացնար իրանական ազգութեան եւ Աքեմենեան հարստութեան գերիշխանութիւնը արեւելքի մէջ, ինչպես սկսած ու վերջացած էր եգիպտականը, հաբականը եւ Ասորեստանինը։ Ալեքսանդր Մակեդոնացիի յաղթութիւններով Մերձաւոր Արեւելքի մէջ քաղաքական առանձնութիւնը կ'անցնէր հնդեւրոպական ժողովուրդներու արեւմտեան հատուածին՝ Յոյներուն և Մակեդոնացիներուն։

ԲԱԿՏՐԻՈՅ ԵՒ ՍՈԳԴԱՆԻՈՅ ԳՐԱԻՈՒԻՐԸ.— *Իրանի բարձրաւանդակի նուաճումը ամբողջացած չէր։ Ալեքսանդրը հետապնդեց Դարեհի սպանիչներուն։ Բակդրիոյ ինքնակոչ թագաւորը՝ Բեսոսը փորձեց դիմադրել. բայց անյաջող։ Ալեքսանդրը գրաւեց Բակդրիան և հասաւ մինչև Հինտուգուշ լեռը։ 329ին ան անցաւ Ամու-Տարիա, Օքսուս գետը, նուաճեց Սոգդանիան և հասաւ մինչև Մարկանդա՝ այսօրուայ Սամարղանդը։ Իրանի արեւելքի մէջ ան մնաց մօտ երկու տարի. ան չատ էր հեռացեր Յունաստանէն, Մակեդոնիայէն ու Միջերկրականի ափերքներէն։ Անոր բա-*

ցակայութիւնը և միջին ասիական հարցերով զբաղուիլը ընդհանուր դժգոհութիւն առաջացուց և հակառակորդները օգտուեցան առիթէ։ Նոյնիսկ՝ երիտասարդ թագաւորի չըրջապատէն ալ դժգոհներ չատ կային։ Աղեքսանդրի նուաճողական տենչը սահման չունէր, իսկ իրեն հետեւողները յոգներ և ձանձրացեր էին անվերջ կռիւներէն։ Դժգոհութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ իր գործակիցները որոչեցին անարեկել թագաւորին։ Այդ ձեռնարկի գլուխն անցեր էր Պարմենիոնի որդին Փիլիոտասը։ Աղեքսանդրը անոր գլխատեց՝ ապա սպաննեց անոր հօրը՝ Պարմենիոնին, ետքըն ալ իր թիկնապահ բանակի հրամանատարին։ Աւելի ուշ նոր դաւադրութիւն յայտնաբերուեցաւ, որոնց հեղինակներուն Աղեքսանդրը խստօրէն պատժեց։

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Ներքին անհամաձայնութեան և պատակտման այս մթնոլորտի մէջ Աղեքսանդր որոչեց նուաճել Հնդկաստանը։ Ան արդէն յարաբերութեան մէջ էր Ինտոսի վերին հովտի իշխաններու հետ։ Կաբուլի հովիտով ան 120,000-նոց բանակի գլուխն անցած մտաւ Հնդկաստան, բայց այստեղ ան հանդիպեցաւ տեղական ցեղերու չատ ուժեղ դիմադրութեան։ Ան անցաւ Ինտոս գետը, յաղթեց տեղական իշխաններուն, բայց և այնպէս անոնց պահեց իշխանութեան գլուխը։ Ամբողջ Պէնգալը ենթարկուեցաւ անոր։ Բայց Աղեքսանդրը ատկէ առաջ երթալ չկրցաւ։ Մակեդոնական բանակը չուզեց հետեւիլ անոր այս անձնանօթ և խորհրդաւոր երկրի մէջ։ Ան իջաւ Ինտոսի ափերով մինչեւ գետաբերանը՝ ճանապարհին կըռուելով բազմաթիւ ցեղերու հետ, որոնց երկիրներով ան պիտի անցնէր։ Ինտոսի գետաբերանէն մակեդոնական բանակի մէկ մասը ծովային ճանապարհով ուղղուեցաւ դէպի արեւմուտք՝ մինչեւ Պարսից ծովը և Միջագետք։ Մաս մըն ալ ուղարկուեցաւ Բակտրիա, հոնտեղ ծագած ապստամբութիւնը ճնշելու։ Բանակի մեծ մասը իրեն՝ Աղեքսանդրի գլխաւորութեամբ կտրեց Իրանի բարձրաւանդակը արեւելքէն արեւմուտք։ Ան անցաւ Գիդրոսէյի, կարամանի նա-

հանգիստով, ճանապարհին մեծ կորուստներ ունեցաւ և ենթակրուեցաւ մեծ չարչարանքներու։ Ցոյն-մակեդոնական զօրքը կ'անցնէր անապատ վայրերով, անոր պարենաւորումը չատ անկատար էր, կը պակսէր ջուրը և ուտելիքը։ Ֆանի մը ամիսէն ծովով ընթացող բանակը երեւաց Եփրատի գետաբերանին, իսկ Ալեքսանդրը մնացած բանակով հասաւ Շոշ — 324 թ. գարնան։ Թագաւորը հաստատուեցաւ Բաբելոն, ուր ան զբաղուեցաւ նոր արշաւանքի մը ծրագիրը կազմելով՝ այս անգամ դէպի Արաբիա. բայց հիւանդացաւ տենդով և մեռաւ 323 թ. Ցունիսին՝ ընդամենը 32 տարեկան հասակին։

Բ· ԳԼՈՒԽ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— Տասնեւմէկ տարեւայ մէջ Աղեքսանդրը կատուցեց մէկ ընդարձակ մինչ այդ չտեսնուած կայսրութիւն։ Անոր պետութիւնը կը տարածուէր Մակեդոնիայէն՝ Տանուբէն մինչեւ Ինտոս գետը, Նեղոսէն մինչեւ Սիր Տարիա գետը, Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Արաբիա եւ կասպից ծովէն մինչեւ Պարսից ծոց։ Այս մէկ չատ ընդարձակ կայսրութիւն էր, որու սահմաններուն մէջ այժմ ստեղծուած են բազմաթիւ պետութիւններ՝ Պուլկարիան, Յունաստանը, Եւկոսլաւիայի մեծ մասը, Թուրքիան, Հայաստանը, Վրաստանը Սիւրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Միջագետքը, Իրաքը, Պարսկաստանը, Աֆղանիստանը, Պենջապ կամ արեւմտեան Հնդկաստանը։ Այս ընդարձակ, ծաւալուն կայսրութիւնը ստեղծուեր էր մէկ հանճարեղ երիտասարդ թագաւորի ուղմի կարողութեամբ։ Կայսրութեան բազմակի մասերը իրարու միացնող, զօդող ոչինչ գոյութիւն չունէր բացի յաղթողի անձէն։ Պարթից կայսրութեան անկումով եւ նոր պետութեան ստեղծումով, Աղեքսանդրի առաջ կը դրուէր չատ մը կարեւոր հարցեր, որոնց լուծումէն կախուած էր կատուցուելիք պետութեան ապագան։ Նախ ինչ բնոյթ պիտի ունենար նոր պետութիւնը։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՅԹԸ.— Աղեքսանդրը Մակեդոնացիներու համար օրինաւոր թագաւոր էր, յոյնի համար ան յունական միութեան սպարապետն էր միայն։ Բայց յաղթութեանց հետեւանքով ան հսկայ կայսրութեան գլուխն էր կանգնած, տիրեր էր արեւելքի ժողովուրդներուն, որոնք տարբեր քաղաքական եւ կրօնական ըմբռնումներ

ունէին։ Ինչ էր անոնց վերաբերումը նոր Թագաւորի հանդէպ։ Արեւելքի մէջ իշխանութիւնը սերտօրէն կապուած էր կրօնի հետ. թէ փարաւոնի, թէ արքայից արքայի իշխանութիւնը աստուածային էր, անոնք կ'իշխէին կամօքն աստուծոյ։ Բաժնել իշխանութիւնը կրօնէն Ալեքսանդրի համար կ'ըլլար մեծագոյն սխալը։ Արեւելքին այդ երկուքը բաժնել չգիտեր։ Մէկը միւսի աղբիւրն է եւ յենարանը։ Ալեքսանդրը ամենուրեք ազգային աստուածներու կողմէն ընդունուեցաւ որպէս իրենց երկիրներու իրաւական տէր եւ քուրմերու կողմէն յայտարարուեցաւ աստուած եւ աստուածորդի։ Հին արեւելքի մտածողութիւնը սահման չէր դներ աստուածայինի եւ մարդկայինի մէջ։ Ուստի եւ անոր ըմբռնումով աստուած կրնար մարդանալ, այնպէս ինչպէս անոր հնամեայ նախնիները կը մտածէին թէ աստուած կրնայ մարմնանալ բոյսի, կենդանիի մէջ։ Աստուծոյ այս մարդկայնացման գաղափարը մնաց եւ հետագայ կրօններու, մանաւանդ քրիստոնէութեան մէջ։

Տարակոյս չկայ, որ արեւելքի քնակչութեան մեծ մասը կը հաւատար Ալեքսանդրի աստուածային ծագման։ «Աստուածային Ալեքսանդրի» առասպելը հիմա ալ տարածուած է իրանական աշխարհի մէջ։ Հակայական կայսրութեան կործանումը երիտասարդի մը ձեռքով չէր կրնար հրաշք չհամարուիլ անոտիապաշտ ու նախապաշարուած արեւելքցիներու կողմէն։ Այդ մեծ գործը անոնք կը վերագրէին միայն գերբնական ուժ ունեցողին։ Եգիպտոսի եւ Բաբելոնի մէջ անոր իշխանութիւնը աստուածային համարուեցաւ։ Ամենուրեք անոր աստուածային պատիւներ կ'ընծայէին։ Ատոր հակառակ էին յունական քանապաշտները եւ մտածողները։ Երբ երիտասարդ թագաւորը պահանջեց, որ Յոյներն ալ իրեն աստուածային պատիւներ տան՝ յոյն փիլիսոփաները պատասխանեցին արհամարհանքով եւ հեգնանքով. Ալեքսանդրի աստուածացման հակառակ էին նաեւ Մակեդոնացիք. անոնք սովոր չէին թագաւորի առջեւ խոնարհելու, զոհ մատուցանելու։ Այս պահանջը կը վիրաւորէր

անոնց ինքնասիրութիւնը։ Ճիշդ է յունական միտքն ալ սահման չէր դներ աստուածայինի և մարդկայինի մէջ, բայց Ալեքսանդրի աստուածացման անոնք դէմ էին գըլխաւորապէս քաղաքական նկատումներով։ Այդ բանը կ'ամրացնէր անոր մենաիրութիւնը Յունաստանի մէջ և վերջ կուտար ամեն ազատութեան։ Այս բոլորը անջրպետ մը ստեղծուցին Ալեքսանդրի և իր սպայակոյտի ու յունակի մէջ։

ՆՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ.— Ալեքսանդրը սկիզբէն նոր կայսրութիւնը կը կառավարէր ժամանակաւոր կառավարիչներու միջոցով, որոնք բոներ էին պարսիկ պաշտօնեաներու տեղը։ Անոնց գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլար հաւաքել տուրքերը և հասցնել Ալեքսանդրին իր հսուաճուխներ չարունակելու համար։ Այդ ժամանակաւոր կառավարիչները հնազանդութեան մէջ պիտի պահէին ժողովուրդին, որոնք յաճախ այստեղ ու այնտեղ կ'ապստամբէին նոր տիրողներու դէմ։ Շուշի և Բաբելոնի մէջ Ալեքսանդրը մշակեց կայսրութիւնը վարելու նախագիծը։ Ան պահեց սատրապական սիստեմը, որ չուրջ երկու հարիւր տարեւայ անցեալ ունէր։ Սատրապութեան գլուխը ան դրաւ Մակեդոնացիներուն կամ Պարսիկներուն։ վերջիններս ծանօթ էին իրենց երկրին, լաւ վարչագէտներ էին։ Սատրապը ներքին գործերու, վարչութեան, ապահովութեան վրայ կը հակէր. անոր կից գոյութիւն ունէր զինուորական հրամանատարը, որու ձեռքն էր կեդրոնացած սատրապութեան մէջ եղած զօրքերու գլխավարութիւնը. առանձին վարչութիւն էր հարկահաւաքութիւնը՝ պետական գանձերու հրամայողութիւնը։ Այսպիսով Ալեքսանդրը գնաց Իարեհ վըճտասպանի՝ իշխանութեանց բաժանման ուղիով։ Վարչական այս բաժանումի մէջ չարք մը երկիրներ կը վայելէին լայն ինքնավարութիւն. այսպէս՝ Եգիպտոսի ինքնավարութիւնը գրեթէ կը հասնէր անկախութեան։ Ներքին բոլոր գործերը կը գտնուէին Եգիպտացիներու ձեռքը։ Փիւնիկեաց fաղաքները չարունակեցին իրենց ինքնավար կեանքը,

ամանք նոյնիսկ ունէին թագաւորներ, բայց Աղեքսանդրի գերիշխանութեան տակ։ Ինդոսի եզերքներուն ստեղծուած պետութեան համար Աղեքսանդրը միայն հովանաւոր էր։ Փոքր Ասիական յոյն հաղաքներ կը չարունակէին իրենց ինքնավար կեանքը, բայց Աղեքսանդրի հսկողութեան տակ։ Յոյնը միչտ մնաց քիչ թէ չատ կասկածելի թագաւորի աչքին։ Աղեքսանդրի սատրապական սիստեմը կը չանար պահել տեղական ազգերու իրաւունքներն ու զարգացման պայմանները հաչտեցնելով այս մէկ և համաչխարհային միապետութեան միտող կայսրութեան հետ։

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԻՏՈՒՄԸ.— *Ամենէն չատ Աղեքսանդրին կը մտահոգէր նոր կայսրութեան ապագան և իր զօրքին Յունական պահպանութիւնը։ Թէ իր արչաւանքներու սկիզբին և թէ վերջին քիչ կը վստահէր Յոյներուն։ Եւ հակառակը յոյն վարձկանները յամառօրէն կը պաչտպանէին Պարսից կայսրութիւնը։ Միւս կողմէն Մակեդոնիոյ մարդկային ուժերը մեծ չէին։ Ան տուեր էր բանակներ իր ուժերէն վեր չափով։ Նոր զօրք և հրամանատարութիւն պահանք անկարող էին հասցնել։ Երիտասարդ թագաւորը ղեկավարութիւնը միչտ վերապահեց անոնց թէ վարչութեան և թէ բանակի մէջ, բայց և այնպէս անհրաժեչտ էր գործօն ուժերու մեծ քանակ՝ վարչութեան, զօրքի, սուրհանդակային կապին համար։ Այդ գործօն ուժերը կրնար մատակարարել միայն պարսիկը, որ մօտ երկու և կէս դար վարեր էր արեւելքի քաղաքական բախտը։ Աղեքսանդրը բարձր կը գնահատէր Պարսիկներու վարչական կարողութիւնները, վատ կարծիք չունէր նաեւ անոնց զինուորական ընդունակութեանց մասին։ Ուստի ան որոչեց մօտեցնել իր պետութեան երկու ամենէն կենսունակ տարրերուն՝ Պարսիկներուն եւ Մակեդոնացիներուն, ձուլել ազոնց՝ զոնէ զօրքի եւ վարչութեան մէջ։ Ինքն իսկ օրինակ տուաւ. բակտրիայի մէջ ան ամուսնացաւ այդտեղի սատրապի դստեր՝ Րոխսանէի հետ, ուելի ուչ Շուչի մէջ ամուսնացաւ Դարեհի դստեր՝ Սատիրայի հետ։ Ան իր սպայակոյտի անդամներու*

և զօրավարներու մէջ բաժնեց պարսիկ իշխանուհիներուն և սատրապներու աղջիկներուն։ Աւելի քան տաս հազար Մակեդոնացիներ հետեւեցան Աղեքսանդրի օրինակին և ամուսնացան Պարսկուհիներու հետ։ Թագաւորը անոնց առատօրէն կը վարձատրէր, կ'ապահովէր անոնց նիւթականը։ Միւս կողմէն պարսիկ զինուորներ մտան բանակի մէջ, նախկին զօրավարներէն չատերը մնացին իրենց բանակներուն գլուխը։ Իրեն՝ թագաւորի թիկնապահ բանակը կազմուած էր Պարսիկներէն։ Անոր մէջ տեղ գտան 30.000 երիտասարդ Պարսիկներ։ Այս ձեւով երիտասարդ թագաւորը կը փորձէր հաշտեցնել և պետութեան վերակառուցման գործին լծել երկուստեք թշնամիներուն՝ պարսկին և մակեդոնացիին։ Սակայն ստեղծել պարսկա–մակեդոնական վարիչ դաս և զօրաբանակ չատ դժուար էր։ Շատ տարբեր էին երկու ժողովուրդներու պատմական աւանդութիւնները, դարերով մշակուած կենցաղն ու հոգեբանութիւնն ու չահերը։

ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ.— Աղեքսանդրի ղեկավար միտքը՝ երկու ազգերու ատիճանական մօտեցումը գլուխ բերելու համար հիմնուեցան չարք մը քաղաքներ։ Ամենեցմէ մէկ քանին ամանապահ ամրութիւններ էին, որոնց չուրջը դանդաղօրէն հաւաքուեցաւ առեւտրականն ու արհեստաւորը։ Քանի մը հատը կառուցուեցան մեծ առեւտրական ուղիներու միացման կէտերուն և դարձան տնտեսական փոխանակութեան կեդրոններ։ Այս քաղաքներուն մէջ կեդրոնացան ամեն կողմէն հաւաքուած բնակչութիւն։ Աղեքսանդրի մահէն ետքը սկսաւ Յոյներու գաղթը դէպի այս նոր կառուցուած քաղաքները։ Աղեքսանդրի նուաճումները նպաստեցին Յոյներու զանգուածային գաղթումներուն /– րենց հայրենիքէն, որ արդէն տնտեսապէս աղքատացած էր, քաղաքականապէս ալ անկայուն կացութեան մէջ էր։ Ամէն առաջ ալ յոյնը կը գաղթէր, կը դառնար վճռական, այժմ ան կը գաղթէր մեծ չափով։ Կու գար հաստատուելու նոր քաղաքներու մէջ, որ հիմներ էր Աղեքսանդրը և երկրի վաճառականութիւնը, արդիւնաբերութիւնը, արհեստ–

ները կ՚առնէր իր ձեռքը։ Ան հարիւր հազարներով իր հայրենիքէն մեկնեցաւ արեւելք՝ Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Միւրիա, Միջագետք, Իրան մինչեւ հեռաւոր Բակդրիա եւ Հնդկաստան։ Եթէ իշխանութիւնն ու բանակը կը գտնուէր Մակեդոնացիներու ձեռքը ապա տնտեսութիւնը՝ առեւտուրն ու արդիւնաբերութիւնը ձեռք առին Յոյները։ Անոնք հաստատուեցան քաղաքներու մէջ։ Դէպի Մերձաւոր արեւելք գալով յոյն գաղթականները բերին իրենց բարձր մշակոյթը ամենէն կատարելագործուած լեզուն. իրենց դպրոցները, քաղաքային ինքնավարութեան աւանդութիւնները. յոյնի բնատուր հետաքրքրութիւնը, ճաշակը, քննադատական միտքը, իրենց կենցաղը։ Անոնց արեւելքի մէջ գանգուածօրէն հաստատումով կ՚ըսկսուի արեւելքի պատմութեան մէկ նոր չրջանը՝ հելլենական շրջանը։ Այս ժամանակաշրջանը կը տեւէ մինչեւ Հռոմի՝ արեւելքին տիրապետելը։ Այդ չրջանը մակեդոնական ծագում ունեցող տինաստիներու տիրապետութեան չրջանն է և յոյն մշակոյթի՝ լեզուի գերակայութիւնը արեւելքի մէջ։

Եգիպտոսի մէջ յայտնի դարձաւ Աղեքսանդրիա քաղաք նաւահանգիստը, Սիւրիոյ մէջ Իսոսի ծովածոցին կառուցուեցաւ Աղեքսանդրիան, այսօրուայ Աղեքսանտրէթը, Իրանի բարձրաւանդակը չինուեցաւ ասիական Աղեքսանդրիան՝ Հերատը։ Երկու Աղեքսանդրիաներ կառուցուեցան Հինտուգուշի ստորոտը՝ Կանդահարը, երեք Աղեքսանդրիաներ հիմնուեցան, Բակդրիայի մէջ, մէկն ալ Փէրջսպի մէջ Ինտոսի միւս կողմը՝ այսօրուայ Հայդարաբատ։ Այս և ուրիշ քաղաքներու սկզբնական բնակիչներ մակեդոնական վէթերաններն էին, որոնք ազատուեր էին զինուորական ծառայութենէն, յոյն վարձկանները և տեղական բոլոր ազգերէն մարդիկ, որոնք մասնակից եղան առեւտուրին։

Գ· ԳԼՈՒԽ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ
ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՒՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդրի մահէն ետքը կայսրութեան գոյութեան հարցը դրուեցաւ իր ամբողջ ծաւալով։ Ալեքսանդրն էր անոր ստեղծողը և անոր անձի հետ ալ կապուած էր կայսրութեան բախտը։ Ան դեռ ձեւաւորուած չէր, կառուցուած չէր անոր կազմակերպութիւնը դեռ ընթացքի մէջ էր։ Ան ստեղծուեր էր յաջող ռազմական գործողութիւններու մէջ։ Անոր կեդրոնախոյզ ոյժերը աւելի չատ էին քան կեդրոնաձիգ գործօններըը։ Այս ուժերը գոյութիւն ունէին, կը գործէին Պարսկաստանի օրով, կը գործէին նաև Ալեքսանդրի կենդանութեան օրով։ Ան ժամանակ չունեցաւ աւելի հաստատուն հիմքերու վրայ դնելու նոր կայսրութիւնը։ Կայսրութեան ստեղծող ուժը զօրքն էր, մեծ զօրավարի մահէն ետքը ան ալ կը փորձէ լուծել գահակալական հարցը։ Բայց զօրքի առաջնորդները կը դրժէին օրինակութեան սկզբունքը և կը հետապնդէին անձնական նպատակներ։ Արքայական ընտանիքի անդամները զոհ գացին սկսուած կռիւներու մէջ մէկը միւսի ետեւէն, Ալեքսանդրի եղբայրը՝ Արհիդէոս, մայրը, ապա թագաւորի մահէն քիչ յետոյ ծնած զաւակը՝ Ալեքսանդր II. ասոր մայրը՝ Րոքսանը սպաննուեցան։ Թագաւորի զօրավարներէն մէկը Պերդիկասը յանձն առաւ գահի խնամակալութիւնը, բայց երբ կռիւներու մէջ օրինական ժառանգները մեկուսացուե-

ցան, ապա սպաննուեցան, ոչ ոք այլևս չէր ուզեր որևէ բանով զիջիլ միւսին։ Սկսաւ մէկ ծանր ու երկարատեւ պայքար Ալեքսանդրի զօրավարներու մէջ մեծ նուաճողի ժառանգութեան համար։ Գլխաւոր հարցն այն էր, թէ կարելի՞ է պահել կայսրութեան ամբողջականութիւնը, թէ պէտք է անդամահատել բաժնել ան զօրավարներու մէջ։

ՊԱՅՔԱՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ.— Ալեքսանդրի զօրավարներէն ոչ մէկը չէր ժառանգեր անոր քաղաքական ծրագիրները, չունէր անոր հեռատեսութիւնը և կայսրութեան վերակառուցման անոր սկզբունքները։ Բայց և ոչ մէկը չէր ուզեր միւսին զիջիլ և ոչ ոք չէր բաւականանար մէկ սատրապութեամբ միայն։ Ոչ ոք ալ չունէր զօրքի վրայ այն հեղինակութիւնն ու հմայքը, որ կարենար անոր միջոցով իշխել միւս մրցակիցներու վրայ։ Պերդիկասը Մակեդոնիոյ կառավարիչ նշանակեց Անտիպատեր, Եգիպտոսը յանձնեց Պտոլեմէին իսկ Փոքր Ասիան ինկաւ Անտիգոնին։ Բայց այս միայն առաջին բաժանումն էր։ Ալեքսանդրի մահուան լուրը առնելուն պէս Բունաստանը ապստամբեցաւ։ Դէմոսթէնը վերադարձաւ Աթէնք և գլուխ բերաւ Մակեդոնիոյ դէմ յոյն քաղաքներու գինակցութիւնը։ Բայց չորք մը յաղթանակներէն ետք Անտիպատէրը ճնշեց ապստամբութիւնը, Աթէնքը անձնատուր եղաւ. դամոկրատիկ սահմանադրութիւնը վերացնուեցաւ. միայն հարուստները պահեցին իրենց քաղաքական իրաւունքները, Դէմոսթէնն թոյն ընդունեց չհյնալու համար թշնամիներու ձեռքը (322)։ Այս դէպքերէն քիչ յետոյ Պերտիկասը սպաննուեցաւ և Անտիպատէրը մնաց միակ հզինակութիւնը և մեծ բանակ ունեցողը։ կարծէք թէ կայսրութեան միութիւնը պիտի պահուէր Անտիպատէրի գերագոյն իշխանութեան տակ։ Բայց ան ալ մեռաւ 319 թիւին և իր մահէն առաջ որպէս յաջորդ նշանակեց Ալեքսանդրի հին զօրավարներէն մէկուն՝ Պոլիպերսոնը՝ փոխանակ իր որդւոյ՝ կասանդրի։ Վերջինս ապստամբեցաւ Պոլիպերչոնի դէմ օգնութիւն առանալով Պտոլեմէն,

Անտիգոնէն և Սելեւկիոսէն, որ արդէն Բաբելոնի սատրապ էր։ Այս կռիւներու մէջ ամենէն ականաւոր դէմքը հանդիսացաւ Անտիգոն Միակացին, որու լաւագոյն օգնականը տաղանդաւոր Տիմիթրի Պոլիորկետն էր՝ քաղաքներու նուաճողը։ Ան աւելի ընդունակ էր Ալեքսանդրի կայսրութեան միութիւնը պահելուն, բայց անոր իշխանութիւնը միւս մրցակիցներու կողմէն չընդունուեցաւ։ Անոր դէմ է, որ ուղղեցին իրենց զէնքերը մրցող զօրավարները Իպսոսի ճակատամարտին 301 թիւին։ Անտիգոնը սպաննուեցաւ կռուի դաշտին մէջ. իսկ Տիմիդրին չարունակեց կռիւը հակառակորդներու դէմ։ Իպսոսի ճակատամարտը որոշեց Ալեքսանդրի կայսրութեան բախտը. եթէ մինչ այդ մտածողներ կային թէ կարելի է պահել կայսրութեան միութիւնը, այժմ բոլորը համոզուեցան, որ բաժանումը միակ միջոցն է խաղաղութիւն և հաչտութիւն վերահաստատելու։ Իպսոսի ճակատամարտէն յետոյ կռիւները քանի մը անգամ դադրեցան, կնքուեցան համաձայնութիւններ կռուող կողմերու մէջ, բայց նորէն խախտուեցան նոր կռիւներով։ 283 թ. Տիմիդրինը մեռաւ, 283 թիւին Սելեւկիոսը սպաննուեցաւ, ապա սպաննուեցաւ Լիւսիմախը։ Անոր մահով վերջացաւ Ալեքսանդրի մեծ գործակիցներու չարքը։ Անպարէզ էին իրենց նոր մարդիկ, նոր սերունդ, որոնք այլեւս կապուած չէին իրենց նախորդներու աւանդութիւններուն։ Անոնք ուղղակի կը դիմէին ուրոյ և պայծառ նպատակի՝ երկիրներ գրաւելու և թագաւորութեան հիմնադիր դառնալու։ 280 թիւերուն մեծ կայսրութեան աւերակներուն վրայ կ'ուրուագծուէին երեք պետութիւններ. 1. Մակեդոնիան, ուր վերջնականապէս հաստատուեցան, Անտիգոնեաններ. Անտիգոն Միակացիի ժառանգները 2. Եգիպտոսի մէջ վերահաստատուեցան Պտոլեմեաններ կամ Լաժիդները. 3. Ասիոյ մէջ Սելեւկեաններ՝ Սելեւկիոս զօրավարի ժառանգները։ Մակեդոնիոյ մէջ Անտիգոնի հարստութիւնը յաջորդեց Փիլիպի և Ալեքսանդրի հարստութեան։ Մակեդոնացիք չուտով հաչտուե-

յան տեղական զօրավարներէն քարձրացող այս հարստութեան հետ։ Աստիճանաբար ան դարձաւ ազգային-մակեդոնական իշխանական տուն։ Անտիգոնեաններու տիրապետութեան տակ էր Յունաստանը, ուր անոնք գլխաւոր քաղաքներու մէջ կը պահէին բանակ։ Թէ Եգիպտոսի և թէ Ասիոյ մէջ նոր հարստութիւններու իշխանութիւնը հիմնուած էր միայն նուաճումի վրայ։ Նուաճուած երկիրները անոնց խորթ էին. անհարազատ և չկար անոնց և նուաճողներու մէջ ոչ պատմական ու մշակոյթի, ոչ ալ ազգակցական-լեզուական կապ։ Նուաճողները իրենց իշխանութիւնը կը պահէին միայն զօրքի վրայ յենուած։ Տեղական բնակչութիւնը կը հպատակուէր անոնց, ինչպէս հպատակուեր էր անոնց նախորդներուն։ Երեք այս պետութիւնները կոչուեցան Հելլենիստական՝ մշակութային այն մեծ չարժումներու պատճառով, որ տեղի ունեցաւ Միջերկրական Արեւելքի մէջ Աղեքսանդր մեծի և անոր յաջորդներու օրով մինչեւ Հռոմի արեւելքի մէջ հաստատութիւը։

I. ԵԳԻՊՏՈՍ

ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐ.— Թէ Պտոլէմէեանները և թէ Սելեւկեանները չէին հրաժարուեր քաղաքական միահեծանութեան և համաչխարհային կայսրութիւն կազմելու միտքէն։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կ'ուզէր իր երեկուայ դաշնակցի նկատմամբ պրաւել ռազմական ապահով դիրք։ Ապա իւրաքանչիւրն ունէր իր ներքին հրատապ հարցերը։ Պտոլէմէեաններու պետութեան կեդրոնը Նեղոսի հովիտն էր, ուստի և անոր գարգացումը, ապահովութիւնը կը դառնար գլխաւոր հարցը։ Պէտք էր ապահովել սահմանները կամ ապահով և բնական սահմաններ գծել Եգիպտոսի համար։ Հարաւը ան հասեր էր մինչեւ Նուբիա, Արեւմուտքէն ան գրաւեց Սիրենէիկան, Հիւսիսէն՝ Նուաճեց Կիպրոսը, Արեւելքէն ան վէճի մէջ էր Սելեւկեաններու հետ Սիւրիոյ համար։ Այս բոլոր ուղղութեամբ ան կ'ընթանար փարաւոններու գծած ճամբաներով։ Տելտան վտանգուած էր ծովէն, որովհետեւ Մի-

ֆերկրական ծովի վրայ կը նաւարկէին և Սելեւկեան և Մակեդոնական ռազմանաւերը։ Ով Միջերկրականի վրայ ուներ նաւատորմիղ, անոր համար եգիպտոսը կը դառնար հարուստ աւարի նիւթ։ Ատկէ քացի եգիպտոսը դիւրութեամբ կրնար նուաճուիլ ցամաքէն. ան ով իր ձեռքն ունենար Պաղեստինը և Փիւնիկիէի ծովեզերքը առանց մեծ ճիգերու կրնար տէր դառնալ եգիպտոսին։ Այս ուղիներով էին եկեր փարաւոններու չրջանին նուաճողները և յատկապէս Հիւքսոսները։ Եգիպտոսի ապահովութիւնը կը պահանջէր ունենալ մեծ նաւատորմիղ Միջերկրական ծովի վրայ և ցամաքային բանակ ասիական ճակատի վրայ։ Ութզմական կարեւոր հարց էր՝ գրաւել Պաղեստին-Փիւնիկեան գիծը և իր ձեռքն ունենալ Սուեզի-ճան Միջերկրականի ամենէն բանուկ և հարուստ ծովեզերքը։ Նաւաճողական այս միտումը ունէր և իր տնտեսական պատճառը՝ անոր անհրաժեշտ էր Լիբանանի չինափայտը, պէտք էր Միջերկրականի առեւտուրը պահել իր ձեռքին և Ալեքսանդրիան դարձնել Միջազգային առեւտուրի կեդրոն, թուլցնել Փիւնիկեան քաղաքներու առաջնութիւնը արեւելեան վաճառականութեան մէջ։ Նեղոսը, կարմիր ծովը պարձնել գլխաւոր ուղին արեւելեան Ափրիկէի, հնդկական ապրանքներու փոխադրութեան համար, պայքարիլ Պարսից ծոց Եւփրատեան գծի գլխաւոր առեւտրական ուղիի դէմ։ Ուրիշ խօսքով քաղաքական և տնտեսական հարցերու մէջ Պտոլէմէեանները կ՚ընթանային փարաւոններու չաւիղներով։ Իչխող հարստութիւններն ու դերակատարները կը փոխուէին, բայց երկրի, պետութեան քաղաքականութեան հիմնական գիծը կը մնար միևնոյնը։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՆ.— Պտոլէմէեաններու օրով եգիպտոսի քաղաքական ծանրութեան կեդրոնը թեքուեցաւ դէպի ծով ան դարձաւ Միջերկրականեան պետութիւն։ Անոր նիւթական հարստութեան աղբիւրը իր երկրի արտադրութիւնն էր, գլխաւորապէս հացը և այն բոլոր բարիքները, որ կարմիր ծովով կամ Նեղոսի ընթացքով Հնդկաստանէն,

Արաբիայէն, Հապէշիստանէն, հարաւ-արեւելեան և կեդրոնական Ափրիկէէն կը հաւաքուէին Ալեքսանդրիոյ մէջ։ Այս քաղաքը դարձաւ հսկայ չտեմարան մը արեւելեան և հարաւային երկիրներու բարիքներու, որոնք այնուհետեւ եգիպտական նաւերով կը փոխադրուէին դէպի Փոքր Ասիա, Եւրոպա։ Նոր չուկաներու գրաւումը Եգիպտոսի առեւտուրի համար հանդիսացաւ գլխաւոր խնդիր։

ՊՏՈԼԷՄԷԱՆՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս նպատակներով Պտոլէմէ I գրաւեց Տիրոսը և Սիդոնը, նուաճեց կիպրոսը և Դելոսը։ Ան դաշինք կնքեց Յունաստանի հետ. սկիզբը մակեդոնական թագաւորի, ապա յունական քաղաքներու հետ. ան կը ձգտէր Միջերկրականի արեւելեան ափունքի տիրապետութեան. ատոր համար անհրաժեշտ էր ունենալ Յոյներու գործակցութիւնը։ Ասոր համար ալ տեղի ունեցան երեք մեծ պատերազմներ Եգիպտոսի դեկավարութեամբ։ Առաջինը 279-271 տեղի ունեցաւ Պտոլէմէ II-ի (285—246) և Անտիոքոս I-ի միջեւ (281—261)։ Ան վերջացաւ Եգիպտոսի կատարեալ յաղթութեամբ։ Պտոլէմէ II գրաւեց Կիլիկիան, Պամֆիլիան, Լիկիան, Փոքր Ասիոյ Միջերկրական ափերը, Հալիկարնէս, Միլէտ քաղաքները, Կիկլադիան կղզիները, Սամոսը Իտանոսը։ Եգիպտոսը հասաւ մինչեւ Նեղուցները։ Յոյն քաղաքները միշտ դժգոհ Մակեդոնիայէն իրենց ազատագրութեան յոյսը կապեցին Եգիպտոսի հետ։ Միջերկրականի բարիքներն ու առեւտուրը այժմ ուղղուեցան դէպի Ալեքսանդրիա, որ բուռն էր Աթէնքի տեղը և դարձեր էր ծովային առեւտուրի գլխաւոր կեդրոնը։ Երկրորդ պատերազմին, վարձկաններու ապստամբութիւնը օգտագործելով Անտիոքոս II (261-246) յարձակեցաւ Եգիպտոսի վրայ և յաջողեցաւ նպաստաւոր պայմաններով դաշինք կնքել՝ 253 թիւին, որ ամրացաւ խնամիական կապերով՝ Անտիոքոս II ամուսնացաւ Պտոլէմէ II-ի աղջկայ՝ Բերենիկայի հետ, որ որպէս օժիտ բերաւ Փոքր Ասիական հողերը։ Բայց այս դաշինքը և բարեկամութիւնը երկար չտեւեց, 246 թիւին պալատական դաւա-

րութեանց զոհ գացին Անտիոքոս II և Բերենիկան։ Այս յեղաշրջումը պատճառ դարձաւ երրորդ պատերազմի Պտոլէմէ III ի (246 – 221) և Սելեւկիոս II-ի (246 - 223) մէջ։ Այս պատերազմը աննպաստ ընթացք ունեցաւ Սելեւկեաններու համար։ Եգիպտացիք գրաւեցին ամբողջ Սիւրիան, անցան Եփրատը, հասան մինչեւ Տիգրիսը։ Միջերկրական ծովը իր բոլոր նաւահանգիստներով կորած էր Սելեւկիոս II-ի համար։ Եգիպտացիք գրաւեցին Եգէական կղզիները, հասան մինչեւ Հելեսպոնտ, իրենց հսկողութեան տակ առին Սև ծովի առեւտուրը և նեղուցները։ Պտոլէմէ III կատարելապէս տէր էր արեւելեան Միջերկրականի, անոր բոլոր կղզիներուն և նաւահանգիստներուն և Սեւ ծովու անցքերուն։ Անոր օրով Եգիպտոսը հասաւ իր քաղաքական հզորութեան և նիւթական հարստութեան բարձր աստիճանին։ Աղեքսանդրիան, որ մինչև այդ հելլենիստական աշխարհի տնտեսական առևտրական կեդրոնն էր, այժմ կը դառնայ նաև մտաւոր կեդրոնը. դէպի Աղեքսանդրիա կը դիմեն ժամանակի մեծագոյն մտաւորականները, գիտնականները, փիլիսոփանները, բանաստեղծները։ Բայց Միջերկրականի այս մենատիրութիւնը երկար չի տեւեր։ Պտոլէմէ IV-րդը (222–205) դեռևս կը պահէր Եգիպտոսի առաջնութիւնը ծովերու վրայ, իր ձեռքն էր Սիւրիան, բայց Պտոլէմէ V-րդը պարտութեան կը մատնուի մակեդոնական Փիլիպ V-րդ թագաւորի կողմէն, որու դաշնակիցն էր Սելեւկեան Անտիոքոս III-րդը։ Փիլիպ V-րդի օրով Մակեդոնիան ռազմապէս կը զօրանայ, ան ինքը կ'ուզէր տէր կանգնիլ Եգէական ծովուն, անոր կղզիներուն նեղուցներուն։ Տնտեսական այս հարցերու վրայ կ'աւելնար նաև քաղաքականը, որքան Փոքր Ասիական ափերուն, Եգէական չուրերու վրայ Եգիպտացիները իշխէին՝ Յունաստանը մինչ, տեւական ապստամբ կացութեան մէջ էր ըլլալու։ Անտիոքոս III-ի և Փիլիպ V-րդի ռազմի ճնշման տակ, Եգիպտոսը ընկրկեցաւ և երրորդ դարու վերջերուն ան ծովերու իր հզօր տիրապետութենէն պահեր էր միայն Կիպրոսը և Սիրէնէիկը։ Իսկ երկ-

րորդ դարու սկզբին ան այնքան թուլցեր էր ու վտանգուեր որ Հռոմը 196 թիւի դաշինքով անոր վերցուց իր հովանիին տակ։

II. ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐ

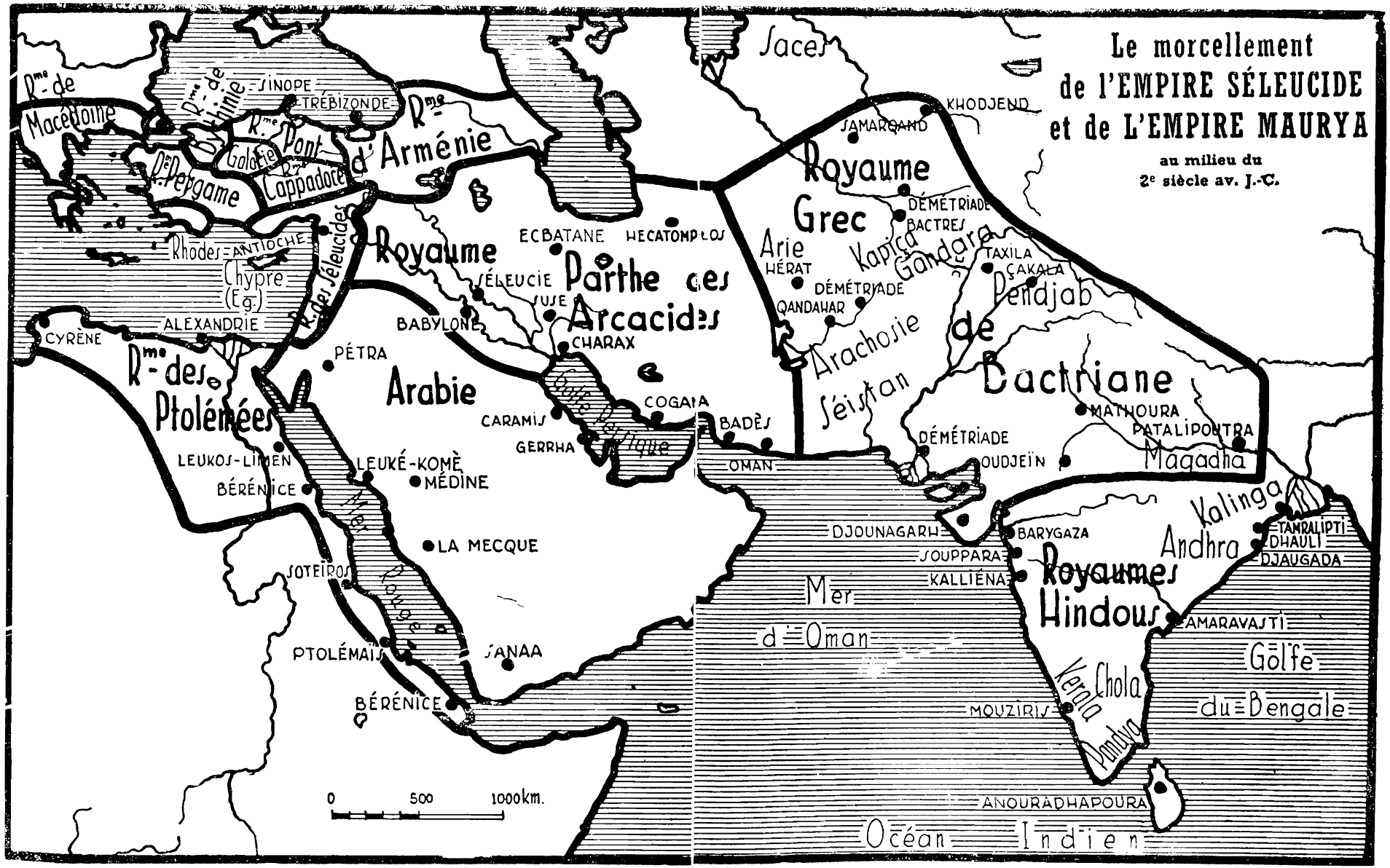
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— *Աղեքսանդրի կայսրութեան մեծագոյն մասը բաժին ինկաւ Սելեւկեաններուն։* 327 *թիւին Սելեւկիոս I Բաբելոնի սատրապն էր։ Քաղաքացիական կռիւներու ժամանակ ան ընդարձակեց իր իշխանութիւնը, հասաւ մինչև Ինտոս գետը, տէր դարձաւ Իրանին, Իպսոսի ճակատամարտէն ետքը անոր բաժին ինկաւ Սիւրիան, Հայաստանը, Փռիւգիան։ Իր պետութեան կեդրոնը, Տիգրիսի ափերուն ան հիմնեց Անտիոքոս քաղաքը։ Փոքր Ասիայէն ան անցաւ Հելեսպոնտը և գրաւեց Թրակիան և Մակեդոնիան։ Բայց այս վայրերը երկար ժամանակ մաս չկազմեցին Սելեւկեան իշխանութեան։ Այս պետութիւնը արհեստական միութիւն մըն էր, որու բազմակի մասերը իրարու հետ ոչ մէկ կապ չունէին. վարիչ ուժն ալ՝ Սելեւկիոսը և իր մակեդոնական գործակիցները մեծ չէին բոլոր այս երկիրներուն պինու զօրութեամբ միացած պահելու, ուստի իր ծագման օրէն իսկ սկսաւ անոր քայքայումը։* 306—304 *թիւի նոր կայսրութեան ամենէն հեռաւոր մասերը՝ Ինտոսի գետահովիտը բաժնուեցաւ անկէ։ Արեւմուտքէն թափանցող Կելտերը գրաւեցին Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասերը՝ Փռիւգեան և հիմնեցին Ղալաթիոյ պետութիւնը։ Նոյն Փոքր Ասիոյ մէջ աստիճանաբար անջատուեցան Սելեւկեաններէն՝ Բիթանիան, Կապադովկիան, աւելի ուշ Հայաստանը։ Իսկ Սեւ ծովու հարաւային ափերու ամբողջ երկարութեամբ անկախացաւ Պոնտոսը* (301)։ *այնտեղ հաստատուեցաւ Եւպատորեներու հարստութիւնը։ Պերգամը երրորդ դարու կէսերուն անկախացաւ։ Ուրեմն աստիճանաբար Փոքր Ասիան դուրս եկաւ Սելեւկեաններու իշխանութենէն՝ մասամբ սեփական ուժերով, մասամբ դուրսի օժանդակութեամբ։*

Հոս Սելեւկեանները կորնցուցին յունական նաւահանգիստները հարուստ քաղաքները և արգասաբեր ծովեզերեայ չրջանները, Պերգամի գանձերը, Փոքր Ասիոյ խիտ բնակչութիւնը և որակուած զինուորները, յունական բարձր մշակոյթի երկրամասերը։ Բայց այս անգամահատման գործողութիւնը միայն Փոքր Ասիոյ մէջ չէ, որ կը կատարուէր։ Աւելի մեծ չափով ան տեղի ունեցաւ Իրանի բարձրաւանդակին վրայ, որ բնակեցուած էր իրանական ժողովուրդներով՝ Պարսիկներով, Մարերով, Բակտրիացիներով, Պարթեւներով ասոնք ամենէն քիչ ենթարկուեցան հելլենիզմին. թէեւ անոնց մէջ ստեղծուեցաւ հասարակական մէկ վերնախաւ, որ իւրացուց յունական քաղաքակրթութեան տարրերը, բայց այդ ժողովուրդները ամբողջութեամբ պահեցին իրենց լեզուները և կրօնը և հեռաւոր Սելեւկեաններուն չենթարկուելու միտումը։ 250 թ. Բակտրիան կ'անկախանայ, այնտեղ կ'ըստեղծուի հելլենասէր և յունական մշակոյթը իւրացուցած մէկ հարստութիւն, որ կը յենուի յոյն գաղթականներու և յոյն վարձկան բանակի վրայ։ Բայց ամենամեծ հարուածը Սելեւկեաններուն կու տան սկիւթական ծագում ունեցող Պարթեւները, որոնց չորջանակէն կ'ելնէ Արշակունիներու իշխող հարստութիւնը (250 թ.)։ Ասոնք չուտով անցան յարձակման և չատ կարճ ժամանակի մէջ հարկադրեցին Սելեւկեաններուն նահանջել և իրենց զիջիլ Իրանի բարձրաւանդակը։

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՊՏՈԼԷՄԷԱՆՆԵՐԸ.— Սելեւկեաններու համար փիւնիկէն, Պաղեստինը Միւրիան նոյնքան անհրաժեշտ էին, որքան Պտոլէմէանները։ Առանց այս երկիրներուն, մանաւանդ առանց ասոնց նաւահանգիստներու Սելեւկեան պետութիւնը կը գառնար ցամաքային պետութիւն, կը կտրուէր յունական աշխարհէն, ուրկէ ան կ'ըստանար վարձկան զօրք, իր նոր կառուցուող քաղաքներու համար յոյն և մակեդոնացի բնակչութիւն. ասոնք էին իր իշխանութեան յենարանը։ կտրել Սելեւկեաններուն Միջերկրականէն՝ կը նշանակէր անոր զոյութեան հիմերը

խախտել։ Միւս կողմէն կայսրութեան մէջ կատարուող դէպքերը, մեծ ու փոքր ազգերու «պատմութիւնները» կը մղէին անոր դէպի Միջերկրականի ափերը, ուր աւելի զգալի էր հելլենիզմի ազդեցութիւնը և ուր կար յոյն ու հելլենացած բնակչութիւն։ Իրանեան ազգերու քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելով՝ միայն Սիւրիան էր, որ կը մնար անոնց յենարանը։ Այս դէպքերու ազդեցութեան տակ Միջագետքէն մայրաքաղաքը կը փոխադրուի Անտիոք։

Որքան Իրանը, Միջագետքը և Միջին Ասիոյ մէկ մասը Սելեւկեաններու ձեռքն էր, Արեւելքի բարիքներու տէրը անոնք էին այս բարիքները դէպի արեւմուտք տանող ցամաքային ուղիները անոնց ձեռքն էր։ այս հարստութեանէն օգտուելու համար տնտնք պիտի չանային Միջերկրականի նաւատեանգիստները պահել իրենց ձեռքին և անմիջապէս առեւտրական կապերով կապուիլ Յունաստանի և Միջերկրականի արեւմտեան աւազանի հետ։ Ցեսանք որ հեռաւոր արեւելքի, Հնդկաստանի և Արաբիոյ առեւտուրի ծովային ուղիները կը գտնուէին Պտողէմէեաններու ձեռքը. անոնք այս առեւտուրի համար ապահովեցին Միջերկրականի, Եգէական կղզիներու, Յունաստանի չուկաները։ Նոյն նպատակին կը ձգտէին Սելեւկեանները. հոսկէ ալ տեւական պատերազմներ երկու մրցորդ ուժերու մէջ։ Երրորդ դերուն Պտողէմէեաններն է, որ յաջողութիւն կ'ունենան և իրենց մենաշնորհութիւնը կը հաստատեն Միջերկրականի արեւելեան աւազանի մէջ։ Անոնք Յոյներու բարեկամութիւնը չահելու համար յայտարարեցին իրենց յունական ազատութիւններու պաշտպան. անոնք կը մտածէին Եգէեան կղզիներէն և յոյն քաղաքներէն առեղծել դաշնակցութիւն մը, որ պէտք է ուղղուած ըլլար Մակեդոնիոյ Անտիգոնեաններու դէմ։ Բայց Մակեդոնիան ասոր հետ հաշտուիլ չէր կրնար. անոր համար անկարելի էր Յունաստանի վրայ իշխել, առանց Եգէեան ծովու։ Երկրորդ և երրորդ դերուն Եգէեան ծովու և կղզիներու տիրապետութեան հարցը

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ

կը մնար հելլենիստական պետութիւններու արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր խնդիրը։

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ԿԱԶՄՈՒԻԼԸ.— 300 թ. Սելեւկիոսը Իրոնդէսի վրայ կատուցեց Անտիոքը։ Հետագային ան դարձաւ հելլենիստական պետութիւններու գլխաւոր քաղաքներէն մէկը։ Մայրաքաղաքներու անջատումով մակեդոնական բանակները, որոնք ցրուած էին ամբողջ Ասիոյ մէջ կեդրոնացան Սիւրիա և Տարեւան երկիրները՝ Թոմոլէն, Օսրոյէն։ Այս տեղերը անոնք հիմնեցին զինուորական գաղութներ, ստացան հողեր և դարձան արտօնեալ բնակչութիւն տեղացիներու հանդէպ։ Երկրի ամբողջ վարչութիւնը անցաւ Մակեդոնացիներու ձեռքը. Սիւրիացիներն ստեղծուեցաւ մէկ նոր Մակեդոնիա. բազմաթիւ տեղանուններ փոխուեցան և ստացան նոր մակեդոնական անուններ։ Նոր պետութեան համար Սիւրիան կը ներկայացնէր ռազմական դիրք՝ հոնկէ կարելի էր իշխել Փոքր Ասիոյ վրայ՝ կիլիկիան դուռներէն անցնելով։ Եփրատի եւ Բաբելոնի վրայով դիւրութեամբ կարելի էր մտնել Իրան։ Սակայն Սիւրիան նոր ստեղծուած կայսրութեան կեդրոնը չէր. ան արտակեդրոն դիրք ունէր և չէր կրնար իր չափը հաւասարել կայսրութեան մնացած մասերը։ Աւելի յարմար էր Միջագետքը որպէս կեդրոն, բայց ան ալ հեռու էր յունական աշխարհէն, Միջերկրականէն, որու ափերուն պիտի լուծուէին ժամանակի ամենէն գլխաւոր քաղաքական հարցերը։ Ուստի Սելեւկեանները Միջագետքէն փոխադրուեցան Միջերկրականի ափերը. ասոր հետեւանքով Սիւրիոյ նկատմամբ կայսրութեան արեւելեան մասերը դարձան միայն յաւելուած, որ չատ թոյլ կապերով միացած էր կեդրոնին։ Շուտով այդ թոյլ կապն ալ կտրուեցաւ։ Բայց այս ընտրութիւնը կը նշանակէր, թէ անոնք կը հրաժարուին Ակէմենեան կայսրութեան մեծագոյն մասէն և կը լքեն Ալեքսանդրի ծրագիրը՝ համերաշխ գործակցութիւն իրանական և յոյն-մակեդոնական ուժերու մէջ համաշխարհային միապետութիւն ստեղծելու համար։

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՆ.— Ոչ պակաս կարեւոր էր Սելեւկեանների համար Փոքր Ասիան։ Այստեղ Լիսիմաքի անկումէն ետքը անոնք հաստատուեցան։ Փոքր Ասիան ազգերու, ցեղերու, քաղաքներու, մշակոյթի խառնարան մըն էր, որ դիւրութեամբ կրնար դառնալ ազգամիջեան կռիւներու թատերաբեմ։ Եգիպտոսը ազգագրական տեսակէտէն միատարր էր, Սիւրիոյ և յատկապէս Փոքր Ասիոյ մէջ խառուռ հետ կը մրցէին բազում ազգեր, ցեղեր և լեզուներ։ Այդ պատճառով ալ Եգիպտոսի և Սիւրիոյ պայքարներու ժամանակ ամենէն բարդ հարցերը այս վայրերէն է որ կը ծագէր։ Փոքր Ասիոյ անկախացած պետութիւններէն ամենէն հետաքրքիրը Պերգամն է։

ՊԵՐԳԱՄ.— Ադեքսանդրի զօրավարներէն մէկը, Լիսիմախը, Փոքր Ասիական իր կալուածները պահելու համար ռազմական յենարան դարձուց Պերգամը՝ յունական մէկ քաղաք Գաիկ գետի ափին։ Սելեւկեաններու դէմ մղած կռիւներու մէջ Լիսիմախը սպաննուեցաւ, անոր նոր տէրը՝ Փիլհետէրը չարունակեց կռիւը, չի հնազանդեցաւ Սելեւկիոսին (238 թ.)։ Այս ժամանակէն ալ Պերգամը սկսաւ իր անկախ պետական կեանքը։ Բիչ ետքը ան ընդունեց Սիւրիոյ հովանին, բայց Եվմեն I ի (263) օրով ան բոլորովին անկախացաւ։ Անոր մեծագոյն դէմքերէն էր Ատալա I. (241—197), ան երկար կռիւներ մղեց Ղալատացիներու դէմ և յաղթեցաւ անոնցմէ ազատագրել Փոքր Ասիոյ արեւմտեան և կեդրոնական մասերը։ Ան հովանաւորեց յոյն քաղաքներուն, ազատեց անոնց Ղալատացիներուն պարբերաբար կրկնուող արշաւանքներէն, խաղաղութիւն և տնտեսական բարգաւաճում տուաւ անոնց։ Իր պետութիւնը ընդարձակեց և մեծ ջանք տարաւ առևտուրի և արդիւնաբերութեան համար նիւթապէս հարստացաւ և պահեց ուժեղ զօրաբանակ։ Արեւելքի պատմութեան մէջ ան հետաքրքիր է նաև այն բանով, որ առաջինը եղաւ Հռոմի քաղաքական կչիռը արժէքաւորող արեւելեան գործերու մէջ և գործակցեցաւ անոր հետ։ Ծանուցով Հռոմի վրայ Պեր-

պամի տէրերը կեդրոնական և հարաւ-արեւմտեան փոքր Ասիոյէն կազմեցին մեծ պետութիւն մը։ Պերգամի պետութեան ուժեղացումով Սելեւկեաններէն նահանջեցին փոքր Ասիոյէն։

ԱՆՏԻՈՔՈՍ III ՄԵԾԸ.— Երրորդ եւ երկրորդ դարերուն Սելեւկեանները ընկրկեցան ամեն կողմէն, կեդրոնացան Սիւրիոյ մէջ, դարձան Սիւրիոյ պետութիւն։ Բայց անգամ մըն ալ անոնք հաւաքեցին իրենց ուժերը և փորձեցին վերագրաւել կորնցուցած երկիրները և վերակազմել Սելեւկեան կայսրութիւնը։ Անտիոքոս III Մեծը ժամանակ մը կասեցուց անոր անկման գործողութիւնը։ Տեսանք, որ ան սկիզբը պարտուեցաւ Պտողէմէ V-էն և անոր զիջեց հարաւային Սիւրիան և Պաղեստինը։ Բայց ատկէ ետքը ան պարտութեան մատնեց թագաւորութիւնները 212-էն մինչև 204 թիւը, յաղթական արշաւանք կատարեց Միջագետք, Իրան և հասաւ մինչեւ Ինտոսի ափերը։ Ամեն տեղ վերահաստատեց իր գերիշխանութիւնը։ Միանալով Փիլիպ V-րդի հետ ան պատերազմեցաւ Եգիպտոսի դէմ և պարտութեան մատնեց անոր, բայց այդ պատուն արեւելեան գործերուն միջամտեց Հռոմը։ Վերջինս իր զէնքերն ուղղեց նախ Փիլիպ Մակեդոնացիի դէմ, Կինոսեֆալի ճակատամարտի մէջ 197 թիւին, ապա անոր պարտութեան մատնեց, ապա իր բանակները ուղղեց Անտիոքոս Մեծի դէմ։ Վերջինս միջամտեր էր Հռոմի և Փիլիպի վէճերուն. փորձեր էր օգնել Փիլիպին, զօրք էր ուղարկեր Պալքանները, բայց անյաջողութիւն էր կրեր։ Ծունաստանի մէջ ան պարտուեցաւ Թերմոպոլի մօտերը և իր բանակները հանեց Եւրոպայէն։ 190 թիւին Մագնեզիոյ դաշտին վրայ տեղի ունեցաւ Հռոմի և Սելեւկեան թագաւորի մէջ վճռական ճակատամարտը Անտիոքոս պարտուեցաւ։ ԵՒ 188 թիւին կնքեց Ապամէի դաշինքը։ Սելեւկեանները հրաժարեցան փոքր Ասիոյէն, դադրեցան ծովային ուժեր ունենալէ։ Ամեն կողմէն անդամահատուած, ուժասպառ և աղքատացած Սելեւկեան հարստութիւնը դեռեւս տէր էր

Սիւրիոյ, մինչեւ առաջին դարը, երբ Տիգրան մեծը գրաւեց Սիւրիան, Անտիոքը դարձուց իր մայրաքաղաքներէն մէկը։ Բայց Տիգրանի անյաջողութիւններէն ետքը Պոմպէոսը արեւելքի բազմաթիւ հարցերու հետ լուծեց նաև Սելեւկեաններու խնդիրը։ 63 թ.ին ան Սիւրիան յայտարարեց հռոմէական հանրապետութեան նահանգներէն մէկը։

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀՐԷՈՒԹԻՆԸ.— Տիրոսի պաշարման ժամանակ Աղեքսանդրը պահանջեց հրէաներէն քանդուելիք իր իշխանութիւնը։ Քահանայապետը իր պատասխանի մէջ կը յայտներ, թէ իրենք Դարեհին հաւատարիմ ըլլալու երդում են ըրած, չեն կրնար դրժել իրենց երդումը։ Բայց Տիրոսի անկումով՝ հրէաները յարմարեցան նոր պայմաններուն և 332 թ.ին հպատակեցան յաղթողին։ Միակ ժողովուրդն էր, որ Պարսից իշխանութենէն գոհ էր, չփոխեց ապստամբիլ անոր դէմ։ Քաղաքական անկախութեան կորուստէն ետքը ան Պարսից կայսրութեան մէջ ապրեցաւ որպէս ազգային-կրօնական համայնք մը հաւաքուած իր սինագոգի, տաճարի չուրջը։ Քահանայապետը դարձաւ անոր ներկայացուցիչը՝ արտաքին աշխարհի առջեւ։

Ժողովուրդն ալ ապրեցաւ իր կրօնով, չանաց պահել Եհովայի պատուիրանները, օրէնքները, մեկուսացաւ ուրիշներէն և ապսպրեց մեսիային որ պիտի գար անոր փրկելու։ Աղեքսանդրը բարեացակամ էր հրէաներու հանդէպ, անոնց արտօնութիւնները պահեց, իսկ երբ հիմնեց Եգիպտոսի Աղեքսանդրիան՝ հրէաներու բաւական մեծ թիւ փոխադրուեցաւ այնտեղ և հիմք դրաւ այդ քաղաքի հրէական գաղութի։ Անոր մահէն ետքը Պտողէմէն գրաւեց Պաղեստինը, միացուց Եգիպտոսին։ Բայց բազմաթիւ անգամ այդ երկիրը անցաւ ձեռք ձեռք՝ Պտողէմէաններու և Սելեւկեաններու կռիւներու մէջ։ Միայն 203 թ. ետքը Պաղեստինը վերջնականապէս մաս կազմեց Սելեւկեան կայսրութեան։ Երկու իշխանութեանց ժամանակ ալ հրէաները ունէին ազգային-կրօնական ինքնավարութիւն։ Անտիոքոս

Մեծի օրով գոյութիւն ունէր «ծերակոյտ» մը, որ իր նիստերը կը գումարէր Երեւսաղէմի մէջ՝ քահանայապետի նախագահութեամբ։ Բայց հելլենիստական միապետներու տիրակալութեան ժամանակ հոս կը թափանցէ յունական մշակոյթը՝ յոյն-մակեդոնական պաշտօնէութեան և զօրքի միջոցով։ Բազմաթիւ քաղաքներ «կը հելլենանան»։ Շատ մը քաղաքներ կը հիմնուէին Մակեդոնացիներուն կողմէն. անոնց բնակչութիւնը մեծ մասամբ Յոյներ էին։ Նոր կառուցուած քաղաքները օժանդակութեան յունական քաղաքներու բոլոր յարմարութիւններով։ Ունէին լայն պողոտաներ, բազմայարկ չէնքեր միջնակարգ դպրոց, թատրոն, մրցադաշտ և կրկէս։ Ամենուրեք տարածուեցաւ յոյն լեզուն, յունական հիւսուածքերը, և բազմատեսակ բարիքներ երեսացին Պաղեստինի բոլոր քաղաքներու մէջ։ Հրէութեան մէջ որոշ մաս կ'ընդունայէր քաղաքակրթական այս նոր հոսանքին, կ'իւրացնէր յունարէնը, հրէական իր անունները կը յարմարեցնէր նոր օտար հնչիւններուն կը նմանեցնէր. կը ձեւափոխէր։ Սելեւկեան իշխանութեան տակ հրէութեան նորանոր զանգուածներ գաղթեցին կայսրութեան ուրիշ մասերը՝ գլխաւորապէս առեւտրական քաղաքները և նուիրուեցան առեւտուրին։ Ասոնք է, որ կազմեցին հրէութեան այն հատուածը, որ կոչուեցաւ դիասպորա—սփիւռք։ Օտար քաղաքներու մէջ ալ հաստատուելով Հրէաները կը պահէին իրենց ազգային կրօնական արժանութիւնները։ Ատոր համար իսկ անոնք կ'ապրէին խմբուած, միեւնոյն թաղամասի մէջ։ Ալեքսանդրիան դարձաւ սփիւռքի հրէութեան ամենամեծ կեդրոնը. նոյնիսկ օտար հողի վրայ՝ Եգիպտոսի մէջ անոնք կառուցեցին նոր տաճար Եհովային համար։

ՀՐԷԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ.— Յոյն-հրէական գործակցութիւնը կրնար երկար չտեւունակուիլ եթէ Սելեւկեան միապետները յարգէին Հրէաներու ազգային կրօնական իրաւունքները։ Բայց Անտիոքոս IV րդ 169 թ. սկսաւ հալածել հրէութիւնը. ան ապարեց Երուսաղէմի տաճարը և

կոտորեց Հրէաներուն, Անտիոք փոխադրեց թագաւոր հացի սեղանը և եօթնաթեւեան աչտանակները։ 168 թ. կրկնուեցաւ նոյն բանը. ան աւերեց և աւարեց տաճարական հարստութիւնը, այրեց Երուսաղէմը։ Ապա արգիլեց Եհովայի պոհաբերութիւնը, շաբաթ օրը տօնելը և թլպատումը, եբրայական գրքերը այրեց և նոյն տարուայ վերջին Երուսաղէմի տաճարի մէջ տեղաւորեց Իպիտկրի արձանը և պահանջեց միայն անոր պոհեր մատուցանել։ Հրէութիւնը իր անցեալին մէջ կորանցուցեր էր չատ բան, իր պետութիւնը, Յոյներու թափանցումով կը վտանգուէր անոր լեզուն, բայց ան պահեր էր իր կրօնը և անոր հետ կապուած սրբութիւնները, ծէսերը, արարողութիւնները։ Ան ազգ էր և չաղկապակալ միութիւն միայն իր կրօնով։ Անտիոքոս VI-րդ կը հարուածէր այդ կրօնին՝ միութեան վերջին կապը կը խորտակուէր։ Սաոր դիմաց հրէութիւնը քմրոստացաւ։ Շարժման գլուխը կանգնեցաւ քահանայական դասը, որովհետեւ ամենէն չատ ան կը տուժէր հարուածէն՝ կը կորանցնէր իր դիրքը, իր հարստութիւնը։ Մատաթիա քահանան անցաւ ապստամբներու գլուխը։ Ապստամբութիւնը ծագեցաւ 167 թ. և տեւեց չատ երկար ու անցաւ քանի մը փուլերով։

Կռիւները սկիզբը պարտիզանական բնոյթ կը կրէին. հրեայ հայրենասէրները չանկարծակի կը յարձակէին մակեդոնական բանակներու վրայ, քաղաքներու և ամրոցներու մէջ, կը պաչարէին անոնց՝ նախքան անոնց միանալը։ Հրէութիւնը կրցաւ առաջին չրջանին համախմբել ապստամբ ուժերը. կազմակերպել անոնց։ Այս պատրաստութեան մէջ մեռաւ Մատաթիան 166 թ֊ին և գործի ղեկավարութիւնը ինկաւ անոր որդուն՝ Յուդայի Աեռին։ Ան դարձաւ վերածնուող հրութեան հերոսը։ Յուդան իսկական հիմնադիրն է հրէական անկախութեան։ 166 թ֊ին Սելեւկեան բանակներու վրայ ան տարաւ փայլուն յաղթանակներ. սաոր հետեւանքով ան կոչուեցաւ «Մակկարէ» որ կը նչանակէ «մուրճ»։ Յաղթական կռիւներէն ետքը Յուդան

վերահաստատեց Եհովայի պաշտամունքը, տաճարը մաքրուեցաւ և հրեաներու կեանքին մէջ բունեց իր նախկին տեղը, Անտիոքոս IV-րդին յաջորդեց իր որդին Անտիոքոս V-րդը (164—162)։ Ան չարունակեց կռիւները հրէութեան դէմ. 163 թիւին տեղի ունեցաւ Բեսդուրայի ճակատամարտը։ Ցուդան հարկադրուեցաւ նահանջել և յոյն-մակեդոնական բանակը պաշարեց Երուսաղէմը։ Բայց հրեաներուն՝ կործանումէն փրկեց Սելեւկեան կայսրութեան ուրիշ վայրերու մէջ տեղի ունեցող ապստամբութիւնները։ Անտիոքոս V-րդի կացութիւնը այնքան վատ էր, որ ան խաղաղութեան դաշինք առաջարկեց Ցուդային։ Կրօնական ազատութեան սկզբունքը վերահաստատուեցաւ, վերականգնուեցաւ հալածանքներէն և ապստամբութենէն առաջ եղած կացութիւնը։ Պաղեստինը նորէն մաս կը կազմէր Սելեւկեան պետութեան, բայց ունէր իր ինքնավարութիւնը։ Միայն թէ Սելեւկեան զեկավարներու համար այս խաղաղութիւնը լոկ ընդհատ մըն էր. դըժգոհ էին անկէ նաև հրէութեան ծայրայեղները, որոնք կը ձգտէին բոլորովին անկախութիւն Սելեւկեաններէն։ Այսպիսի մթնոլորտի մէջ 160 թիւին նորէն վերսկսան կռիւները. Ցուդան մեծ յաղթանակ տարաւ յոյն մակեդոնական բանակներու վրայ։ Ադասայի ճակատամարտը մեծ ազդեցութիւն թողուց հրէութեան վրայ։ Այնուհետեւ, ամեն տարի այդ կը տօնէին որպէս «Նիկանորի օր», պարտուած և սպաննուած Սելեւկեան զօրավարի անունով։ Բայց 160 թիւի Մայիսին մէկ նոր ճակատամարտի մէջ Ցուդայի զօրքը չարդուեցաւ և ինքն ալ սպաննուեցաւ կռուի մէջ։

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԸ ԵԻ ՀԼԵԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ.— Շարժման զեկավարութիւնն անցաւ Ցուդայի կրտսեր եղբօր՝ Յովնաթանին։ Յորդանանի ափին մղած մէկ ճակատամարտը վճռական արդիւնք չտուաւ. Թչնամի կողմերը պահեցին իրենց դիրքերը. երկու տարի 160-էն մինչեւ 158 թիւը խաղաղ անցաւ, բայց այս թիւին Սելեւ-

կեան զօրաբանակ մը պաշարուեցաւ և անձնատուր եղաւ։ բանակի հրամանատարը խաղաղութիւն կնքեց։ Սելեւկեանները չհաշտուեցան ասոր հետ, երկու կողմերն ալ մնացին իրենց դիրքերու վրայ։ Սելեւկեան կայսրութեան մէջ ներքին ապստամբութիւնները անպակաս էին, քաղաքներ, ազգեր ու ցեղեր ամեն ճիգ կ'ընէին ազատագրուելու օտարի իշխանութենէն, նոյնիսկ Միւրիան հանգիստ չէր։ Միւս կողմէն գահակալական պայքարը և պալատական դաւադրութիւնները անպակաս էին։ Սելեւկեանները այս պայմաններու մէջ անկարող էին իրենց բոլոր ուժերը հանել ապստամբ հրէութեան դէմ վերջիններուն կ'օգնէին սփիւռքի հրէութիւնը՝ յատկապէս Եգիպտոսի հարուստ հրէութիւնը. անոնք կ'ուղարկէին և դրամ և կամաւորներ Հռոմի միջոցով անոնք դիւանագիտական ճնշումներ կը գործադրէին Սելեւկեաններու վրայ։ Վերջիններս այնքան թուլցած էին, որ արքայական գահի բոլոր թեկնածուները օգնութիւն կը խնդրէին նաև Յովնաթանէն։ Ան հրէական չահերը ի նկատի ունենալով, մերթ այս, մերթ միւս թեկնածուին կ'օգնէր։ 143 թիւին ան սպանուեցաւ Սելեւկեաններու դաւադրութեամբ և հրեայ ապստամբներու գլուխն անցաւ Յովնաթանի մեծ եղբայրը՝ Սիմոն որ ուներ լաւ բանակ, կազմակերպուած իշխանութիւն։ Ան Դիմետրիոս II Նիկատորէն ձեռք բերաւ Պաղեստինի ապահարկ ըլլալու օրէնքը. 142 թիւին կնքուեցաւ դաշինք երկուքի մէջ, որով հիմնաւորուեցաւ անկախ Պաղեստինը Ասմոնեաներու հարստութեան տակ։ Այս տոհմին էր տարած անկախութեան պայքարը, ան ալ կանգնեցաւ իշխանութեան գլուխը։ 139 թիւին Սիմոնը անկախ Հրէաստանի առաջին դրամը կտրեց։ Զորս և կէս դար ետք Բաբելոնի, Պարսիկներու, Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ մնալէն ետքը Հրեութիւնը դարձաւ ազատ ազգ իր պետութեան մէջ ամփոփուած։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Հելլենիստական միապետութիւններու մէջ իշխանութիւնը կը գտնուէր մակեդոնական ծագում ունեցող միապետներու ձեռքը։ Ասոնց յենարանը Յոյներէն և Մակեդոնացիներէն կազմուած վարձկան բանակն էր. ասոնց կից կար ժժանդակ բանակ «բարբարոսներէն», այսինքն արեւելքի բոլոր ժողովուրդներէն կազմուած, որոնք մասնակից չէին յոյն քաղաքակրթութեան։ Այս բանակը կը կազմուէր յատուկ գործակալներու միջոցով, որոնք Ցունաստան, Մակեդոնիա, Թրակիա, Փոքր Ասիա և այլուր չրջելով կը հաւաքէին զինուորներ, հելլենիստական թագաւորութիւններու համար։ Երկրորդ յենարանը յոյն բնակչութիւնն էր, որ մեծաքանդուած ձեւով կը գաղթէր Փոքր Ասիա, Եգիպտոս։ Այս գաղթը տեղի կ'ունենար տարբեր ձեւով՝ Ցունաստանէն չէր կրնար կերակրել մեծ բնակչութիւն. հարուստ արեւելքի դռները բաց էին անոնց առաջ. նոր իշխողները կը խրախուսէին Յոյներու գաղթը թէ իրենց պետութիւններու պաշտպանութեան և թէ հարստացման համար։ Եկուորները կը կազմէին արտօնեալ դաս, հասարակութեան բարձր խաւը, անոնցմէ դուրս կուգային պետական պաշտօնեաները։ Յոյնը և Մակեդոնացին տեղացիներու հետ համեմատած փոքրաթիւ էին, բայց վարիչ, կազմակերպուած, զինուած խաւն էին։

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ամէնք օտար էին տեղական բնակչութեանց, եկուորներ էին ու նուաճող։ Ու եթէ անոնք հաստատուեցան, ու երկար իշխեցին արեւելքի մէջ, պատճառն այն է, որ տեխական ժողովուրդները անկազմակերպ էին, հալածուած ու մասամբ բնաջնջուած էին անոնց վարիչ դասերը և որ ամենէն կարեւորն է՝ արեւելեան աստուածներու քուրմերը միացան հելլենիստական միապետներու գործին և նպաստեցին անոնց տիրապետութեան։ Նոր թագաւորները չկրցան կազմակերպել լաւագոյն ձեւով տեղացիներու աշխատանքը և անոնց չհսկողութիւնը։ Արեւելքի մէջ այս նոր բան մը չէր. տակէ առաջ ալ ազգային-բնիկ իշխողներու ուժն ու հարստութիւնը հիմնուած էր աշխատաւորներու՝ գիւղացիներու, արհեստաւորութեան, առեւտրականներու աշխատանքի չհսկողութեան վրայ։ Հելլենիստական թագաւորները անոնց գործի չարունակողներն էին։ Ամբողջ երկիրը իր բոլոր հարստութեամբ պետութեանն էր, իսկ պետութիւնը կը նայնանար թագաւորի անձի հետ։ Ասոնք առանց հակակշռի կը տնօրինէին երկրի հարստութիւնը. բնակչութեան չահերը կը զոհաբերէին իրենց տիեզասիական չահերուն։ Այս գործելակերպը բնաւ դէմ չէր արեւելեան մտայնութեան։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՄՔԸ.— Հելլենիստական թագաւորներու իշխանութիւնը հիմնուած էր նուաճման իրաւունքի վրայ։ Ոչ ոք չէր հարցներ նուաճուած ժողովուրդներու կամքը՝ քանչափ մինչ այդ չէին հարցներ արեւելքի բոլոր իշխողները։ Ան մէկ իրաւունք ունէր միայն՝ հպատակուիլ նոր տիրոջին, ինչպէս ժամանակ մը կը հպատակուէր իրենց չարքէն բարձրացող տիրողներուն։ Ալեքսանդր Մակեդոնացին արեւելքի մէջ՝ ամենուրեք յայտարարեցաւ յաջորդ տեղական իշխող հարստութիւններու և որպէս այդպիսին անոր աստուածային ծագում վերագրեցին։ Հելլենիստական թագաւորները համարեցին իրենց Ալեքսանդրի յաջորդներ և պահանջեցին, որ նոյն աստուածային

պաշտամունքը իրենց ալ մատուցուի։ Տիրոջ մատչելիութեանը այս պահանջը հակատակ չէր։ Նոր հարստութիւնները՝ պտոլէմեան և Սելեւկեան յայտարարութեան աստուածներէն սերած և անոնց թագաւորներն ալ աստուածային իշխանութեան տէրեր։

Թագաւոր-աստուածը բացարձակ իշխանութիւն ունէր իր երկրի, անոր բնակչութեան, հարստութեան, կեանքի և գործի վրայ։ Ասոր հետեւանքով ալ անոնց իշխանութեան մէջ երկդիմի բան մը կար։ Յոյներու և Մակեդոնացիներու համար անոնք միայն Աղեքսանդրի յաջորդներ էին. այն Աղեքսանդրի, որ յունական միութեան սպարապետն էր և մակեդոնական թագաւոր. տեղական բնակչութեան համար անոնք արդէն հանգած՝ արեւելեան աստուածային զօրութեան տէր հին թագաւորներու ժառանգներն էին։

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՁԵՒ.— Հելլենիստական միապետութիւնները երկու ազգաբնակչութիւն ունէին չատ ոտոշ իրաւունքներով — եկուոր յոյն-մակեդոնական և բնիկ տեղականը։ Տեղականը, բնիկը անձանօթ էր որևէ ինքնավարութեան։ Ան միայն ենթարկուիլ գիտէր վերէն եկող հրամաններուն թագաւորին և անոր բազմաստիճան պաշտօնէութեան։ Ան սովոր էր ամեն բան վերէն սպասելու։ Ծոյլերը գարեր շարունակ մեծ ու փոքր քաղաք-պետութիւններու մէջ մարզուեր էին ինքնավար ձեւով իրենց հարցերը լուծելու։ Հրեաները օտարներու իշխանութեան տակ կազմակերպուած էին որպէս ազգային-կրօնական համայնք, որ իր բոլոր գործերը ինքը կը վարէր։ Իշխանութիւնը չփորձեց յոյն քաղաքներու ինքնավարութիւնները ոչնչացնելու, բայց չյանաց կրճատել անոնց քաղաքական իրաւունքները, թայլ չտուաւ, որ պետութեան մէջ անոնք պետութիւն գառնան։ Անոնցմէ հարկ կը վերցնէին, բայց չատ ուժգի պակաս քան տեղացիներէն և ինքնավար քաղաքներու համաձայնութեամբ։

Եթէ յոյն քաղաքները գործերուն գոյութիւն ունենալ որպէս պետութիւն ապա անհետացած անոնք հզօրացան,

որովհետեւ անոնց առեւտուրի առաջ բացուելուն ընդարձակ չուկաներ։ Նոր ստեղծուած պետութիւնները մեծ էին եւ աւելի խիտ բնակչութիւն ունէին քան արեւելեան հին միապետութիւնները։ Եգիպտոսը ունէր աւելի քան 100000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն, ևօթ միլիոն բնակչութեամբ։ Սելեւկեան պետութիւնը տարածուած էր չորս միլիոն քառակուսի քիլոմեթրի վրայ եւ ունէր երեսուն միլիոն բնակչութիւն։ Այս հսկայ պետութիւնը մէկ ընդարձակ եւ ազատ չուկայ էր յունական ինքնավար քաղաքներու բարիքներու համար։

ՅՈՑՆԵՐՈՒ ՅՐՈՒՄԸ.— Ալեքսանդրէն առաջ ալ Յոյները կը լքէին իրենց հայրենիքը եւ կը գաղթէին դէպի արեւմուտք։ Այս գաղթի հետեւանքով բովանդակ Միջերկրականի ափերուն Յոյներ հաստատուեցան։ Անոնք ամենուրեք գործօն, չարժուն տարր էին, առեւտուրը, արհեստները առին իրենց ձեռքը, իսկ արուեստներուն, թատրոնին, փիլիսոփայութեան ու քաղաքական մտածողութեան տուին նոր թափ։ Ալեքսանդրէն ետքը յունական գաղթը ուղղուեցաւ դէպի արեւելք։ Ալեքսանդրը անոնց առաջ բացաւ հարստանալու, յառաջդիմելու լայն հնարաւորութիւններ։ Յունաստանէն կը գաղթէին բոլոր դասերը՝ գիւղացին, արհեստաւորը, որակուած մտաւորականը, պինդուորը եւ հարստացած առեւտրականը։

Ալեքսանդրէն առաջ հինգերորդ եւ չորրորդ դարերուն Միջերկրականի ամենամութեան՝ առեւտուրի եւ արդիւնաբերութեան կեդրոնը Աթենք էր, իր ժամանակի ամենէն հարուստ, ճոխ քաղաքը, Յունաստանի մտաւորական կեանքի օճախը, ան էր քաղաքական վարիչը ամբողջ Յունաստանի քաղաք պետութիւններու։ Այժմ հելլենիստական միապետութիւններու ստեղծումով քաղաքական եւ տնտեսական կեանքի առանցքը փոխուեցաւ։ Տնտեսութեան մէջ Ալեքսանդրիան բռներ էր Աթէնքի տեղը. ան կապուած էր հեռաւոր Արեւելքի, Հնդկաստանի, արեւելեան Ափրիկէի, Արաբիոյ չուկաներուն հետ, ինչպէս և Միջերկրականի չուր-

ջը գանձուող բոլոր երկիրներու հետ։ Անոր հետ միասին տնտեսութեան մէջ մեծ գեր կը խաղան Միլեթը, Եփեսոսը, Պերգամը, Հռոդոսը։ Արեւելքի բոլոր նաւահանգիստները արտակարգ չարժման մէջ էին. անոնք արտածումի եւ ներմուծումի մեծ կեդրոններէն մէկն էին՝ Աղեքսանդրիոյ հետ միասին։ Հոս է, որ կը մշակուին քաղաքական, ռազմական ծրագիրներ՝ կռիւներու, երկիրներ գրաւելու, պետութիւններ կառուցելու կամ կառուցուածը քայքայելու նպատակով։ Չնայեած արեւելքի քաղաքական բաժանումին, չնայեած յարատեւ կռիւներուն հելլենիստական արեւելքը տնտեսական տեսակէտէն մէկ մեծ միութիւն էր, մէկ հսկայ չուկայ, ուր կը հանդիպէին հեռաւոր ու մերձաւոր Արեւելքի բարիքները, վաճառականները։ Հելլենիստական արեւելքի մէջ առեղծուեր էր առևտրա-արդիւնաբերողներու մէկ դաս, քաղքենի, դրամատէր դասը, որ մեծ մասամբ յոյն էր իր անձնակազմով, բայց կային եւ տեղացիներ՝ փիւնիկեցի, ասիրիացի, եգիպտացի։ Քաղքենի, պուրժուական այս դասը ինքն իր մէջ հաստուած էր քազում խմբաւորումներու. անոնք վաճառականներ, արդիւնաբերողներ, նաւատէրներ, կապալառուներ էին. նաւերու եւ փոխադրական այլ միջոցներու տէրեր. քաղաքներու մէջ ունէին չէնքեր, մեծ կայաններ, մթերանոցներ։ Առեւտուրին եւ արդիւնաբերութեան մեծապէս կը նպաստէր ընդհանուր դրամանիթը, որոնք մեծ վստահութիւն կը վայելէին արեւելեան չուկաներու մէջ եւ դիւրութեամբ կը փոխանակուէին ուրիշ գրամներով կամ բարիքներով։ Երբորդ դարուն տիրապետողը եգիպտական դրամն էր։ Համալսարհային այս գործունեող հաստատութեան կը նպաստէր նաեւ յունական լեզուն։ Ան նոր քաղաքակրթութիւն կը բերէր, նոր գրականութիւն, ան պետական լեզու էր. մեն տեսակ հաղորդակցութեանց միջոց։ Անոր առաջ տեղական լեզուները նահանջեցին, իջան հասարակութեան խոնարհ խաւերուն, գարձան բարբառներ։ Նախկին՝ արեւելքի միջազգային արամէական լեզուն ասպարէզէն քչուե-

ցաւ։ Տեղական և ազգային լեզուներէն վեր կը բարձրանար մէկ և համաշխարհային լեզու՝ յոյն լեզուն, որով կը խօսէին և եգիպտական և սելեւկեան քաղաքաբնակը, եւ Փոքր Ասիոյ յոյնն ու յունացածը և Իրանի ու Միջին Ասիոյ զօրքը, վարիչ դասը, առևտրականն ու մտաւորականը։ Անոր տարածողներն եղան վաճառականը, փիլիսոփան, դերասանը, բժիշկը, զօրքը պաշտօնեան։

ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ.— Յունական մշակոյթի այն շրջանը, որ կը հետեւի Աղեքսանդրի ասիական տիրապետութեան, կը կոչուի հելլենիստական։ Ըստ ոմանց ան արեւելքի մէջ մեծցած և արեւելեան մշակոյթով յագեցած յունական մշակոյթի նոր աստիճանն է, որ կը զարգանայ հելլենիստական թագաւորներու հովանիին տակ։ Այս տեսակէտը միակողմանի է։ Ճիշդ է Աղեքսանդրը ջանաց արեւելեան ժողովուրդներուն մօտեցնել, ձուլել յունական մշակոյթի միջոցով, բայց յաջողութիւն չունեցաւ և անոր յաջորդներն ալ չհետեւեցան այդ օրինակին։ Արեւելքի, ինչպէս և Յունաստանի մէջ յունական մշակոյթը քաղաքներու մէջ ստեղծուեցաւ և հոն մեծցաւ։ Ան յոյնի, մակեդոնացիի և հելլենացած ու քաղաքներու մէջ հաստատուած տեղացիներու մշակոյթն էր։ Ամէնք բոլորը կը խօսէին յոյն լեզուով։ Այս չրջանակէն դուրս էր գիւղը. գիւղական գանգուածը կ'ապրէր իր ուրոյն կեանքով. կը պահէր իր ազգային ասիական լեզուները, որ չատ տեղերու մէջ բաժնուեցան բարբառներու։ Ան կը պահէր իրեն արեւելեան աւանդութիւնները, կ'ապրէր իր փակ գիւղական տնտեսութեան մէջ, քաղաքի բարիքներու կարիքը չունէր, քաղաք չէր յաճախեր։ Քաղաքներն ալ այս ընդարձակ գիւղարնակ երկիրներու հետ համեմատած չատ փոքր էին։ Անոնց ազդեցութեանց չրջանակն ալ սահմանափակ էր։ Ստեղծուեր էր երկու աչխարհ՝ քաղաքը՝ ուր իչխողը յոյն լեզուն էր և յոյն մշակոյթը, գիւղը, ուր կը տիրապետէին տեղական լեզուները և հինաւուրց անցեալի աւանդութիւններն ու կենցաղը։

Այսպիսի խիստ բաժանման հետեւանքով դժուար է մտածել, թէ արեւելեան հին քաղաքակրթութիւնները կըրնային խոր ազդեցութիւն թողնել յունական մշակոյթի վրայ և ստեղծել անոնցմէ նոր բան մը։ Ապա կար և այն հոգեբանական վերաբերումը որ յոյնը դարեր չարունակ մշակեր էր։ Անոր համար արեւելքցին «բարբարոս» էր, այսինքն մշակութապէս ետ մնացած, որմէ բան չունէր ապասելիք և սորվելիք։ Տեղացին ալ հաչտ չէր անոր հետ, կը ջանար քիչ հանդիպիլ անոր և ասոր հետեւանքով անոնց մէջ չփումները հազուագիւտ էին, սահմանափակ։

Ասոր պատճառով ալ կարելի է ըսել, որ հելլենիստական մշակոյթը չարունակութիւնն է հին յունական մշակոյթի։ Այժմ միայն մենք կը նկատենք նոր նիւթերու մշակումը՝ արեւելեան պատմուածքներու, առասպելներու արկածախնդրութեանց։ Մէկ բանի մէջ միայն նկատելի է արեւելեան ազդեցութիւնը՝ կրօնի մէջ։ Ատ ալ այն պատճառով, որ դրեթէ տիրոջները սերտ յարաբերութեան մէջ էին տեղական աստուածներու հետ՝ կապելով տիրակալելու իրաւունքը հին հարստութեանց հետ և ստանալով գահը անոնցմէ։ Ասոր հետեւանքով կրօնական չատ ըմբռնումներ և ծէսեր մտան Յոյներու մէջ։ Յոյն միտքը՝ դարերու հոլովոյթով հասեր էր փիլիսոփայական և դրական գլուխգործոցներու հասունութեան, ստեղծեր էր որոշ գիտական և փիլիսոփայական սիստեմներ, հելլենիստական դարերուն ան դուրս կուգայ իր հունէն և խորապէս կ'ենթարկուի արեւելքի կրօններուն։

Հելլենիստական քաղաքակրթութեան բնորոշիչ գիծն այն է, որ ան դարձաւ համաշխարհային, իր մէջ առաւ բովանդակ Միջերկրականի աւազանը, արեւելքի լեռնային և անապատային գօտին, մինչեւ Միջին Ասիա, Հնդկաստան։ Ան ստեղծեց քաղաքաբնակներու մշակոյթ։ Ամենաւերջ, բոլոր քաղաքներու մէջ բնակչութիւնը կ'ապրէր միեւնոյն մշակութային-կենցաղային չրջանակի մէջ, կը յաճախէր միեւնոյն թատրոնը, կը լսէր միեւնոյն երգը և նուագը,

կը տեսնէր միեւնոյն դերասաններուն՝ միեւնոյն ողբերգութիւններու մէջ, կը յաճախէր միեւնոյն դպրոցները, կ'ըստանար միեւնոյն հոգեկան և ֆիզիքական դաստիարակութիւնը. Աթէնք, Աղեքսանդրիոյ, Պերգամի, Անտիոքի բարձրագոյն դպրոցներու մէջ ալ յոյն գիտուններն ու փիլիսոփաները կը դասախօսէին միեւնոյն նիւթերը, եւ միայն ան, որ կը կրթուէր այս դպրոցներու մէջ, ով կը կարդար Հոմէրոսը, Պլատոնը և Սոփոկլէսը՝ կը դառնար քաղաքակիրթ մարդ։

Հելլենիստական քաղաքներն ալ հիմնովին կը տարբերուէին արեւելեան հին ձեւի քաղաքներէն։ Անոր անհրաժեշտ մասերն էին լայն պողոտաները, քանի մը յարկանոց չէնքերը, հանրային հաստատութիւններ՝ թանգարան, թատրոն, տարրական և միջնակարգ դպրոցներ, գրադարաններ, զուարճութեան վայրեր. քաղաքներէն դուրս վիլլաներ և այդ բոլորէն բարձր քաղաքի պաշտպան աստուածուհի Նուխրուած տաճարը։ Հելլենիստական այս քաղաքը գրաւչութիւն ունէր նաեւ տեղացիներու համար, որոնք կը հաստատուէին այնտեղ, կը նուիրուէին առեւտուրի, ճարտարարուեստի, արհեստներու. կ'իւրացնէին յոյն քաղաքներու կենցաղը, իրենց որդիներուն կ'ուղարկէին յոյն դպրոցները։ Առանք ալ հետզհետէ կը մասնակցէին յոյն մշակոյթի ստեղծման, կը գբէին յունարէն, որով կ'ըստեղծուէր մշակոյթ մը, որուն վրայ աշխատեցան ոչ միայն յոյնը, այլեւ յունացած տեղացին։

Յոյն լեզուն և հելլենիստական մշակոյթը ոչ ոքի չէին պարտադրեր ոչ Սելեւկեանները ոչ ալ Եգիպտոսի Պտոլէմէանները։ Ան կը տարածուէր, կը դառնար համաշխարհային, որովհետեւ շատ աւելի բարձր էր, կատարեալ և տիրող դեկավար խաւի, նիւթապէս հարստացածի մշակոյթն էր, լեզուն էր։ Յունարէնով կարելի էր հարստանալ, դիրքի հասնիլ, յառաջդիմել։ Այս ընդհանուր վիճակին մէկ չեղում կատարեց Անտիոքոս IV-րդ երբ փորձեց հրէութիւնը մէջ բռնի ուժով տարածել հելլենիզմը։ Արեւելեան ասիա-

կան միջավայրի մէջ, սակայն յոյն մշակոյթը կորնցուց իր ազգային բնոյթը և դարձաւ յունարէն խօսող բոլոր ազգերու և դասերու մշակոյթ դարձաւ հելլենիստական:

ԿՐՕՆԸ.— Հելլենիստական կրօնը ընթացաւ արեւելքի լաւագոյն և խորունկ կրօններու ուղիներով, այսինքն կրօնը և բարոյական գաղափարները կապակցեցան իրարու հետ: Ասոր մեծապէս նպաստեց նաեւ աստղիկեաններու իմաստասիրութիւնը, որ նախապատրաստեր էր յոյնին նոր բարոյական ըմբռնումներու համար: Անոնք կ'աշխատէին անհատական և ընկերային հարցերու վրայ: Արեւելեան կրօններու ազգեցութեան տակ կ'ըզբաղուին մահուան և անմահութեան հարցերով: Այս հարցը կը կապուէր անհատի այս աշխարհի մէջ վարած կեանքի հետ: Հելլենիստական միջավայրի մէջ ծնունդ կ'առնէր բարոյական հաստուցմամբ գաղափարը:

Յունական կրօնական արարողութիւնները, ծէսերը, միստերիաները լայնօրէն կը տարածուէին արեւելքի մէջ և այնտեղ տեղական աստուածներու համար մշակուած արարողութիւններու հետ միանալով՝ կը դառնային Յունաստան և կը բռնէին արեւմուտքի՝ Հռոմի ուղին: Եթէ մէկ կողմէն արեւելքը կը յունականանար, ապա նոյն հելլենիզմի չըրջանին և քիչ մըն ալ ետքը՝ արեւմուտքը կ'ընդունէր արեւելքի կրօնական-բարոյական գաղափարները և անոնց հետ կապուած խորհրդաւորութիւնները: Յոյնին կը չլացնէր արեւելեան կրօններու խորհրդաւորութիւնները, ճոխութիւնը, հարստութիւնը: Յաճախ ան այս բոլորը կ'ենթարկէր իմաստասիրական քննարկման: Բայց յոյնի ճկուն, արուեստասէր հոգին, ներդաշնակութեան հետապնդող միտքը արեւելեան կրօններու կոպիտ, զգայական կողմերը կը չակէր, անոր կուտար աւելի գեղարուեստական և բարոյական կատարելիութիւն: Ծէսերն ալ կը նրբացնէր, արտայայտութեան ձեւերը կը չակէր: Ասոնց հետ միասին ծնունդ կ'առնեն նոր Աստուածներ, եգիպտոսի մէջ Սարապիսը: Անուրանք կ'ընդհանրանար Փոքր Ասիական Մայր Դիցուհին

պաշտամունքը։ Ան կը յեղաչրջուի իր ոգեկան կեանքով, իր պահանջներով։ Աստուածները կը դառնան արդարութեան, մաքրութեան և բարի գործերու ներշնչողներ։ Ցունական մտքին բնու անծանօթ չէր Աստուածութեան մարդացումը. ան աչխարհ կ'իչնէ թագաւորներու, վարիչ դէմքերու մէջ, կը մարդանայ փրկելու համար, բարիք ընելու համար մարդկութեան։ Հոսկէ ալ հելլենիստական թագաւորներու տիտղոսաւորումը — Սոտէր՝ փրկիչ, Թէոս՝ Աստուած, Եվերգէր՝ բարեգործ, Նոր Դիոնիսոս, Նոր Հերակլէս։

ՀԱԿԱԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ.— Կրօնական այս նոր համադրութիւններուն և նոր կրօնական պաղափարներու մչակման հետ հելլենիստական հասարակութեան մէջ կը զարգանար հակակրօնական և նիւթապաչտական տեսութիւններ։ Անոնք կը պնդէին, որ մենք չունինք հաւաստի իմացութիւններ, զգայականը խաբեպսիկ է, աստուածները մեզ համար անյայտ էակներ են, որոնց մասին մենք բան մը չգիտենք և անկարող ենք իմանալու։ Անոնք մեր գնութեան ենթակայ չեն։ Այս տեսութիւնը կը քանդէր ամեն կրօնի հիմը։ Ան հետեւողականօրէն կը հասցնէր աստուածութեան։ Աստղ կը հեգնէին հելլենիստական թագաւորներու և թագուհիներու աստուածացումը։ Իմաստասիրական հոսանք մը՝ ակեպտիզիմը՝ կը մերժէր թէ մարդը ունի կամ կրնայ հասնիլ կատարեալ ճչմարտութեան, հաւաստի իմացութեան։ Այս ուսմունքը կասկածի տակ կ'առնէր և ժխտումի կ'ենթարկէր ամեն բարոյական և գիտական գաղափար, աստուածներու, հոգիներու գոյութիւնը։ Նիւթապաչտները չունէին և չստեղծեցին ուչի բարձր տեսութիւններ և գաղափարներ. անոնք կ'աստուածացնէին յաջողութիւնը, բախտը. այս աչխարհի վայելքները, ամեն բան անոնց ուսմունքի մէջ կը սահմանափակուէր այս կեանքով։ Այս բոլորը՝ շատ ուչի մատչելի էին հելլենիստական մարդուն, նոյնիսկ հաճելի, ուստի և նիւթապաչտութիւնը, ամեն ինչ կասկածի և մերժումի են-

թարկող ուսմունքները լայնօրէն կը տարածուէին քաղաքներու բոլոր խաւերու մէջ։

ԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.— Արուեստի և գիտութեան մէջ հելլենիստական միտքը մեծ յառաջդիմութիւն կ'ընէ։ Ցունական չրջանին արտակարգ կատարելութեան էր հասեր ողբերգութիւնը, այժմ ան տեղի կուտայ գրական նոր սեռերու առաջ. կ'ըստեղծուի էպոսը. վէպը, որ ամենէն յարմար ձեւն էր նոր կեանքի վերարտադրութեան, երբ կատարուեր էին այնքան խոշոր աշխարհակալութիւններ, նուաճումներ, երբ մարդիկ ցուցահաներ էին այնքան մեծ հերոսութիւններ, կամքի ուժ, երեւան էին բերեր գերմարդկային ճիգեր։ Նոր միջավայրի մէջ կը զարգանար կոմեդիան, կատակերգութիւնը։ Անոր համար կեանքը կ'ըստեղծէ նոր տիպեր։ Ասոնք գործի մարդիկ էին, նոր հարբուտացածները, որոնք իրենց ընտանեկան և ընկերային կեանքի մէջ երեւան կը բերէին բացասական գիծեր։ Ասոնց չրջանակի մէջն է, որ կը զարգանայ արտակարգ նիւթապաշտութիւնը և այս աշխարհի հաճոյքներու ու վայելքներու պաշտամունքը։ կատակերգութեան փայլուն դէմքը Ափէնացի Մենանդրն է։ կատակերգութեան հետ կը ծաղկին նաև գրական նոր տեսակներ՝ պատմուածքներ, նկարագրութիւններ ուր ցայտուն ձեւով կը տրուէին հելլենիստական քաղաքներու մանր-քաղքենիներու ամենօրեայ կեանքը։ Գրական այս ճիւղը մեծ վարպետութեան է հասեր Սոֆրոնի մօտ։ Հակառակ քաղաքի ժխորին և խառերուն թէոկրիտը յուզիչ գծերով կը նկարագրէ գիւղական կեանքի մաքրութիւնը և պարզութիւնը։ Անոր գրչին տակ կենդանութիւն կ'ըստանան գիւղը, դաշտերը, անտառները, քրքջացող առուակները, աղբիւրները, հովիտները և երկրագործներու բնական և հասարակ կեանքը։ Այսպիսի գրականութիւն, բնութեան և գիւղի իդիլլիկ պատկերացումը ամենէն տարածուածն էր հելլենիստական չրջանին, որ կը ցուցահանէ քաղաքաբնակ մարդոց յոգնածութիւնը, ձանձրոյթը իրենց միապաղաղ կեանքէն և նորոյթներ ու թոնելը։

Բայց հելլենիստական չրջանին ոչ մէկ բան գուցէ այնքան կատարելութեան չհասաւ, որքան գիտական մտածողութիւնը։ Շատ մեծ նուաճում կատարուեցաւ փորձնական գիտութիւններու մէջ։ Դժբախտաբար այս դարերու աշխատանքներու մէկ զգալի մասը կորած են, մեզ չեն հասներ։ Բայց համարձակօրէն կարելի է ըսել, որ XI X-րդ դարու մեծագոյն գիւտերու սկզբունքները մատնանշուած են հելլենիստական դարաշրջանի գիտութեանց մէջ։ Հերոֆիլը ըրաւ իր գիւտերը մարդակազմութեան մէջ. ան մեկնաբանեց ուղեղի դերը, պարզեց մարդու ջղային սիստեմը, լուսաբանեց արեան չրջանառութեան խնդիրը։ Աղեքսանդրիոյ մ.Ջ կ'ապրէր Էվկլիդը, երրորդ դարուն. ան առաջին անգամ երկրաչափական պարզ տեսութիւններ մշակեց։ Մինչեւ հիմա ալ անոր տեսութիւնները ինկած են մեր երկրաչափական իմացութիւններու հիմքը։ Նոյն երկրաչափութեան մէջ մեծ դեր խաղաց Արխիմեդի ուսումնասիրութիւնները։ Ան հիմնադիրն է Մեքենայագիտութեան։ Աստղագիտութիւնը մեծ զարգացման հասաւ այս չրջանին։ Էրատոսթենես կը փորձէր ապացուցել, որ երկիրը գնդաձեւ է, Արիստարխը առաջինը եղաւ կարծիք յայտնող, թէ արեգը աւելի մեծ է երկրէն և որ երկիրը կը դառնայ արեգի, միաժամանակ և իր առանցքի չուրջը։ Հիպարխը որոշեց երկրի հեռաւորութիւնը՝ արեգէն և լուսինէն։ Բայց ասոնք միայն հանճարեղ կռահումներ էին, որ հին աշխարհի մէջ մեծ տարածում չունեցան։ Ընդհակառակը աւելի հասկնալի էր հին դարու մարդոց մտքին Պտղոմեի տեսութիւնը, ըստ որու երկիրը մէկ հարթ չրջանակ է, որ անչարժ է և անոր չուրջը կը դառնայ արեգը, լուսինը և ուրիչ մարմիններ։ Այս տեսութիւնը մարդոց մտքերու վրայ իշխեց աւելի քան հազար հինգ հարիւր տարի։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Աղեքսանդրի արշաւանքով Յոյներու աշխարհագրական հորիզոնը ընդարձակուեցաւ, անոնք ծանօթացան նոր երկիրներու և նոր ժողովուրդներու հետ։ Մինչեւ հինգերորդ դարը անոնց

Ծանօթ էր Միջերկրականեան աշխարհը. անոր կարելի էր վցել Սեւ ծովի, կարմիր ծովի եզերքները։ Անոնք ծանօթ էին Փոքր Ասիոյ, Եգիպտոսին, Միջագետքին, նոյնիսկ Իրանին, բայց այս ծանօթութիւնը թեթեւակի էր. յաճախ անճիշտ։

Աղեքսանդրէն յետոյ միայն Յոյներու առաջ բացուեցան նոր երկիրներ, կենդանական և բուսական նոր աշխարհներ, տնտեսական և լեզուական ուրոյն չրջաններ։ Յոյները հասան մինչեւ Միջին Ասիա, Հնդկաստան։ Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Հնդկաց ովկիանոս, Արաբիա, Սրեւելեան Ափրիկէ։ Այս բոլորը կը դառնան անոնց քննութեան, տնտեսական օգտագործման առարկան։ Այս երկիրներու մասին կը գրուին գիրքեր, ուսումնասիրութիւններ։ Աշխարհագրական այս գիւտերը ոչ միայն կ'ազդեն հելլենական աշխարհի տնտեսութեան վրայ, այլեւ տեսական մտածողութեան վրայ։ Հեղինակները նկարագրելով նոր ժողովուրդներու կեանքը՝ երբեմն իրականութիւնը կը խառնէին երեւակայականի հետ։ Միաժամանակ՝ քաղաքական մեծ յեղաչրջումներու հին կայսրութեան փլուզումի ազդեցութեան տակ կ'ըսկսուի հետաքրքրութիւն մը արեւելեան ազգերու անցեալի նկատմամբ։ Շարք մը պատմագիրներ կ'ուսումնասիրեն Ա.զ. Մակեդոնացիի պատմութիւնը, անոր նուաճումները։ Հելլենիստական թագաւորներն ալ ունէին իրենց պալատական պատմագիրները, կը գրուին և առանձին երկիրներու պատմութիւնք, Մանեթոնը, որ դպիր էր և քրմապետ երրորդ դարու առաջին կիսուն կը գրէ Եգիպտոսի ամբողջական պատմութիւնը։ Ան Եգիպտոսի պատմութիւնը կը դասաւորէ ըստ իշխող արքայական տուներու։ Անոր աշխատանքը կորած է և մեզ հասած է միայն անոր համառօտութիւնը ուրիշներու ձեռքով կատարուած։ Նոյն երրորդ դարու սկիզբներուն Բաբելոնի մէջ Պերոզ քուրմը աստղա-բաբելական աղբիւրներու վրայ կը գրէ Միջագետքի պատմութիւնը։ Դժբախտաբար ան ալ կորած է և մեզ հասած են հատուածներ ուրիշներու միջոցով։

Այսպիսով մենք կը տեսնենք, որ մշակոյթի ընդհանուր պատմութեան մէջ հելլենիստական դարաշրջանը ամենէն հարուստ շրջաններէն մէկն է, ամենէն բեղմնաւորը։ Ան նոր հիմերու վրայ դրաւ կիտական մտածողութիւնը, նոր բարոյական սկզբունքներ տուաւ կրօնին և տնտեսական հոլովոյթի աւազ նոր ուղիներ բացաւ, իրօք ստեղծեց համաշխարհային տնտեսութիւն, ուղղակի թէ անուղղակի ազդեցութեան ժողովուրդներու ազգային ինքնատիպութեան գալուն նպաստեց, որ քիչ ետքը պիտի արտայայտուէր բազմաթիւ ազգային քաղաքական շարժումներով։ Յոյները եւրոպական առաջին քաղաքակրթութիւնը պատուաստեցին արեւելքի մէջ, անոնցմէ ետքը պիտի գային Հռոմէացիք, որոնց իշխանութեան տակ բարձրացաւ և պայծառացաւ արեւելեան ժողովուրդներու ազգային գիտակցութիւնը, որու հետեւանքով ակսաւ երկարատեւ պայքար մը՝ արեւելքի և արեւմուտքի մէջ։

ՄԱՍՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա· ԳԼՈՒԽ

ՆՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ.— *Եօթերորդ դարու վերջերուն Մերձաւոր Արեւելքի լեռնային գօտին ենթարկուեցաւ քաղաքական մեծ յեղաշրջման։* 612 *թ. Ասորեստանը ինկաւ։ Արեւելքի հաւասարակշռութիւնը խախտուեցաւ։ Երեւացին երկու նոր ուժեր՝ արիական Մարաստանը և սեմական Բաբելոնը։ Ջիչ մը ետք,* 585 *թ. ինկաւ Ուրարտուն, գրեթէ աննկատելի։ Ան ալ սպառեր էր իր ուժերը Ասորեստանի, հիւսիսային ցեղերու, Սկիւթ-կիմրներու դէմ մղած կռիւներու մէջ։ Բայց դեռեւս եօթերորդ դարու կէսերուն ան փոքրացեր էր, կորսնցուցեր էր իր ծայրամասերը, մասամբ ասով պէտք է բացատրել Ասորեստանի հանդէպ ունեցած իր նուաստեցուցիչ դիրք բռնելը։ Ան աղքատացեր էր և թուլցեր։ Ուրարտուի քաղաքական յաջորդները Հայաստանի մէջ Մարերն էին. անոր վկայ է, որ անոնք հասան Փոքր Ասիա։ Հայաստանը անոնց համար կարեւոր չրջան մըն էր՝ Փոքր Ասիոյ վրայ իշխելու։ Կիմրներն ու Սկիւթացիք առաջ բերին լեռնային գօտիի մէջ ցեղերու, ժողովուրդներու մեծ տեղաշարժ, տեղահանութիւններ։ Իրենք, արշաւողները՝ ոչ մէկ տեղ չբռնեցին, բայց նստակեացներուն ալ հանեցին իրենց տեղերէն և ցրուեցին ամբողջ լեռնային գօտիի մէջ։ Հինը, հաստատունը կարգը քանդեցին, բայց նորը չստեղծեցին։ Անոնց գործած փլուզումներէն օգտուեցան ուրիշները։*

ԱՐՄԷՆՆԵՐԸ.— *Տեսանք, որ Ուրարտական պետութիւնը մեծ ու փոքր ցեղերու, տոհմացեղային միութիւններու դաշնակցութիւն մըն էր։ Իրենք, Ուրարտացիք՝ այդ պետութեան մէջ թիւով քիչ էին և կեդրոնացած հարուրը՝*

վանայ լճի չուրջը։ Անոնք փորձեցին ղէնքի զօրութեամբ դրաւած երկիրները ուրարտացնել, բայց այդ բանը մասամբ միայն յաջողեցաւ։ Իրենց անմիջապէս չրջապատող ցեղերուն անոնք ձուլեցին իրենց մէջ, բայց ծայրամասերու մէջ յաջողութիւն չունեցան, որու պատճառով այնտեղերու ցեղերը պահեցին իրենց դոյութիւնը և պայքարեցան Ուրարտուի դէմ։ Անոնք այս կամ այն չափով ենթարկուեցան ուրարտական մշակոյթին. անոր ազդեցութեան տակ քայքայուեցաւ տոհմական կառոյցը և առնչուեցան իշխանութիւններ. հասարակութիւնը դասայնացաւ։ Բայց այս տոհմէն վեր ելնող իշխաններն է, որ կանգնեցին հակաուրարտական չարժման գլուխը։ Ուրարտուի անկման պահուն, անոր մէջ կային ուժեր, որոնք կրնային անոր ժառանգութեան տէր դառնալ։ Այս ժառանգորդներէն մէկը՝ Արմէններն էին, միւսը Հայասաները։ IX րդ դարու ուրարտական արձանագրութիւնները կը խօսին Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքը ապրող Արմէններու մասին, որոնք յայտնի կ'ըլլան նաեւ Ուրմէն անունով։ Արգիշտի II նոյն վայրերու մէջ կը յիշէ Ուրման երկիրը։ Այս անունով յայտնի ցեղախումբերը անչուշտ ապրեր են այդտեղ նախքան Ուրարտուի հզօրանալը և տոհմային կառոյցէն դիմեր են ցեղային միութիւններուն, և այդ քանը կատարուեր է գլխաւոր ցեղի՝ Արմէններու գերիշխանութեան տակ։ Բայց մինչեւ Ուրարտուի հզօրանալը անոնք աւելի բարձր քաղաքական միութիւն չստեղծեցին։

ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼԸ.— Թէ երբ և ինչ պայմաններու մէջ Արմէնները հաստատուեր են Հայաստանի մէջ՝ դժուար է ըսել։ Բայց անոնց կազմաւորման մէկ մեծ չրջանը անցեր է Փոքր Ասիոյ մէջ. հավանական պատմութեան և մշակոյթի չրջանակի մէջ։ Անոնք, գոնէ անոնց վարիչ դասը, ռազմի խաւը հնդեւրոպական ծագում ունէր։ Փոքր Ասիոյ մէջ անոնք երկար կ'ապրին, թերեւս 1800-էն մինչեւ 1200 թիւը։ Այնտեղ տեղի կ'ունենայ հաթական ցեղերու և Արմէններու խաչաւորումը։ Արմէնները կը հաթանան՝

վեզուով, մշակոյթով, կրօնով։ Կ՚իւրացնեն բազմաթիւ քաղաքներ, քերականական ձեւեր, աստուածներու պաշտամունքը և անոնց անուններուն։

Մեզի անյայտ պատճառներով Արմէնները կապադովկիայէն կ՚անցնին Եփրատը և կը մտնեն այն երկիրը, որ ամենէն առաջ կը դառնայ Նայիրի, ապա Ուրարտու և ետքն ալ Հայաստան։ Այս գաղթաշարժը կատարուած պիտի ըլլայ մինչև XI-րդ դարը։ IX-րդ դարուն արդէն կը տեսնենք Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքը արմենական ցեղերու կեդրոնացումը։ Հոս անոնք ինկան մասամբ ազխանիկ, մասամբ սեմական ցեղերու մէջ և տեղի ունեցաւ անոնց և տեղացիներու մէկ նոր խառնուրդ, նոր ձուլում։ Ասոր հետեւանք անոնց Փոքր Ասիական մարդաբանական տիպարը աւելի պիտի չեշտուէր։ Արմէնական ցեղերու այն հատուածը, որ անցաւ Եփրատէն արեւելք, իր հոլովոյթի մէկ շրջանը պիտի անցնէր ուրարտական պետութեան մէջ և ինչպէս անոր ենթակայ բոլոր ցեղախումբերը ան ալ որոշ չափով պիտի ենթարկուէր ուրարտական քաղաքական և քաղաքակրթական կեանքին։ Իրենց նոր տեղավայրի մէջ հաստատուելով՝ անոնք սերտ յարաբերութիւն պահեցին Եփրատէն արեւմուտք՝ կապադովկիոյ հայկական միջավայրի մէջ ապրող իրենց լեզուակից և ազգակից ցեղերու հետ։ Իսկ նոր երկրի մէջ անոնք բռներ էին այն վայրերը, ուր իրենցմէ առաջ ստեղծուեր էր Նայիրեան դաշնակցութիւնը։

ՀԱՅԱՍԱՑԻՆԵՐՔ. Ծանօթացանք Հայասայի քաղաքական հոլովոյթի հետ։ XIII-րդ դարէն այլեւս անոնց մասին տեղեկութիւն չունինք։ Ծոյն դարու վերջին պատմութեան բեմէն կը չքանայ նաև Հայք պետութիւնը։ Այդ երկուքը ստեղծուեր էին միասին և կ՚անհետանային միասին։ Բայց ինչպէս Հայքերը վերապրեցան Եփրատի շուրջը, հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ կառուցուած մանր ու մեծ պետութիւններու մէջ. այդպէս ալ հայասականը ցեղերը զրկուելով քաղաքական կեանքէն չկորան, այլ ապրեցան

հայկական բարձրաւադակի հիւսիս-արեւմտեան գաւառներու մէջ։ Փոքր Հայքէն անոնք մտան Բարձր Հայք, ապա Արաքսի ափերով մտան Վանանդ, Շիրակ, դէպի հարաւ՝ Բիւրականեան լեռներով իջան Վանայ լիճի հիւսիս-արեւմտեան եզերքները։ Այս վայրերու մէջ անոնք կը հանդիպէին իրանական ցեղերուն, ասիական և կովկասեան ժողովուրդներու հատուածներուն։ Կռուով թէ խաղաղութեամբ անոնք տեղ կը գրաւեն հիւսիսային Հայաստանի մէջ։ Անոնց ցեղախումբերը տարբեր անուններով, տարբեր բարբառներով կը խառնուին տեղացիներու հետ։ Թերեւս ասոնք է որ նախքան Ուրարտուն կը փորձեն իրենց և օտար ցեղերու ուժերը համախմբել՝ ստեղծելու տոհմա-ցեղային պետութիւն մը. բայց այդ փորձը չի յաջողիր։ Հայասայի հիւսիսային և արեւմտեան հատուածները IX-րդ դարէն կ'իյնայ Ուրարտուի իշխանութեան տակ և կ'ենթարկուի անոր մշակութային և քաղաքական ազդեցութեան։

ՀԱՑԱՍԱՑԻ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑՈՒՄԸ.— Բայց Հայասաներու գլխաւոր աճելավայրը նորէն մնաց Փոքր Հայքը, Հայասաներու բնօրրանը։ XII-րդ դարուն, գուցէ քիչ մըն ալ առաջ ան ենթարկուեցաւ հնդեւրոպական ցեղերու արշաւանքին։ Հաթական կայսրութեան փլուզումի հետեւանքով, չուրջ 1200 թիւերուն, ընդհանուր անիշխանութիւն ծայր տուաւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ։ Նորեկ փռիւգներու հարուածներու տակ հնդեւրոպական Արմէններու մեծ հատուած մը մտաւ Հայասա, Փոքր Հայք։ Ասոնք էին, որ բերին Հայոց լեզուի հնդեւրոպական բառամթերքը, կրօնական գաղափարները։ Փռիւգ-արամէական այս ցեղախումբերը խաչաւորուեցան, ձուլուեցան Հայասաներու հետ։ Այս ձուլման կը նպաստէր այն, որ երկուքի ղեկավար դասն ալ միեւնոյն ծագումն ունէր, վարք ու բարքով ալ, կենցաղով ալ անոնք մօտ էին իրարու։ Արմէնական ցեղերու աստուածը՝ Տաբաձիոս վերապրեցաւ յետագայ Հայոց մէջ, բան մը, որ կը ցուցանէ հնդեւրոպական տարրի դերը հայութեան կազմաւորման մէջ։ Ուրեմն Փոքր Հայ-

քի մէջ կատարուեցաւ Հայոց ժողովուրդի գոյացման առաջին մեծ գործողութիւնը։ Հայութիւնը սկիզբէն և եթ երեւան կուգայ որպէս մարդաբանական և լեզուական երկուութիւն։

ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԾԱԻԱԼՈՒՄԸ.— Որքան Ուրարտուն կար, գոյութիւն ունէր, Արմէնները կը կազմէին անոր բազադրիչ տարրերէն մէկը։ Բայց եօթերորդ դարու ան կը թուլնայ, անկէ կ'անջատուին իր ծայրամասերը և առաջին հերթին Արմէնները։ Ուրարտուն անկարող էր պաշտպանել անոնց, ուստի Արմէնները հաւաքեցին իրենց չուրջը տեղական ցեղերուն, համադրեցին իրենց ուժերը պաշտպանուելու երբեմն Ասորեստանի, երբեմն կիմըր-սկիւթական ցեղերու դէմ։ Այս նոր միութիւնը կազմուեցաւ արմէնական ցեղերուղեկավարութեամբ, ուստի անոնց բռնած երկիրն ալ, որ երբեմն Նայիրի երկիր էր, կոչուեցաւ Արմինա, այսինքն Արմէններու երկիր, հայրենիք։ Մեծցող Արմէններու առաջին թագաւորը եղեր է Պարոյր։ Ան Ասորեստանի հիւսիս-արեւմուտքի սահմաններուն վրայ կազմեր էր մեծ ուժ և կ'ըսպառնար անոր։ Եւ այն այնքան մեծ էր, որ եօթերորդ դարու վերջին Մարերը և Բաբելացիք անոր օժանդակութեան կը դիմեն Նինուէի վրայ յարձակուելու համար։

Ուրարտուի թուլացման հետեւանքներէն մէկն ալ այն կ'ըլլայ, որ անպաշտպան սահմանները կը բացուին դուրսի վաչկատուն, խաչնարած ժողովուրդներու առաջ։ Եփրատի միւս կողմէն հարթական երկիրներէն Արմէններու և Հայ թերու մեծ զանգուածներ կ'անցնին Եփրատը և կուգան մխանալու իրենց լեզուակիցներուն և ցեղակիցներուն։ Առանց ճնշման տակ է, որ կ'ըսկսուի արմէնական ցեղերու ցրուումը դէպի հարաւ-արեւելք՝ Տաւրոսի ուղղութեամբ։ Վեցերորդ դարու քսանական թիւերուն Դարեհի արձանագրութիւնները ցոյց կուտան, որ Հայաստանի մէջ առաջնութիւնը ինկեր է Արմէններու ձեռքը։ Ըստ ոմանց նոյն դարու սկիզբներուն անոնք տէր էին դարձեր նաև Ուրար-

տուի գահին։ Անոր վերջին թագաւորը Ռուսան III-րդ, որ կը կոչուի՝ Երիմէնա՝ Երիմէնի կամ Արմինի որդի հաւանաբար արմէնական ծագում ունենար։ Եթէ այս ճիշդ է, ապա կը նշանակէ, որ Արմէններու մեծ հատուած մը զինուորական ծառայութեան մէջ է մտեր Ուրարտուի մէջ և յարմար պահուն անոնց պետերէն մէկը գրաւեր է ուրարտական գահը։

ՀԱՑԱՍՏԱՆԷՆ ԴՈՒՐՍ.— Ասորեստանի անկումով արմենական ցեղերու առաջ կը բացուի հիւսիսային Միջագետքի դաշտերը։ Անոնք Տիգրիսի ափերով կ'իջնեն հարաւ, կը դիմեն մինչեւ Կալայէն, Ադիաբէն։ Անոնց հարաւ իջնելու հետ է, որ կը կապուի Աւարխայի պատմութիւնը։ «Աւարխա անուսն աւմենացիսն» Բաբելոնի երկրորդ ապստամբութեան ժամանակ ան իրեն կը յայտարարէ Բաբելոնի թագաւոր։ Հաւանաբար ան ինքնակոչ մէկը չէր, ոչ ալ թախտախընդիր։ Թերեւս Արմէններու ռազմի ազնուականութիւնէն մէկը ազգակցական կապերով կապուած էր Բաբելոնի իշխող տան հետ, ինչպէս Ուրարտուի մէջ։ Անկէ է, որ դաշտերը կ'ուզէ Աւարխին։ Անշուշտ ան մինակ չէր, իր հետ ունէր մեծաքանակ զինուած հետեւողներ։ Ան յենուած պիտի ըլլար իր հետ եկած Արմէններու վրայ։ Վեցերորդ դարու վերջերուն Դարեհն ալ իր ծառայութեան մէջ ունէր հայ զօրավարներ, որոնցմէ մէկն ալ «Դատաւորչէս արմէնն» էր։ ան ալ մինակ չպիտի ըլլար Պարսից բանակի մէջ։ Ան ունէր իր արմէն գործակիցները, զինուորները։ Արմէններու մէկ մասն ալ կը գործէին Փոքր Ասիոյ մէջ։ Այսպիսով՝ մենք կը տեսնենք, որ անոնք չատ կը նմանին իրենցմէ առաջ արեւելքը ողողող քմմրական և սկիւթական ցեղերուն։ Տեղ մը չէին հաստատուիր, հողին չէին կպած, կապուած էին իրենց առաջնորդին, լաւ զինուած էին, սպառազինուած թափառիկներ։ անոնք միշտ կը հաւմախմբուէին տաղանդաւոր զօրավարի մը շուրջը և կը նետուէին արկածախնդրութեան մէջ։ Կը վաճառէին իրենց ռազմի ուժը և պարսկին և բաբելացիին և ուրարտացիին։

Բայց անոնց ուժերու ցրուումը, իրենց ազդմունակութիւնը ուրիշ նպատակներու ծառայեցնելը ունեցաւ իրենց համար ծանր հետեւանքներ։ Անոնց Հայաստանի բարձրաւանդակէն դուրս ծաւալուելու հետ միաժամանակ մեր լեռնաշխարհի մէջ ամուր ձեւով կը հաստատուէին Հայասանները։ Անոնք գրաւեր էին հիւսիսային Հայաստանը և կ՚իջնէին հարաւ։ Անոնց ծաւալումը ժամանակ մը կանգ առաւ նախ Ուրարտուի առեղծման հետեւանքով, ապա աւելի ուշ քիմմերի սկիւթական արշաւանքներով։

ՀԱՅԱՍԱ-ԱՐՄԷՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ.— Ուրարտուի անկման չրջանին հայկական բարձրաւանդակի վրայ գոյութիւն ունէր երկու հասարակութիւն՝ հիւսիս-արեւմուտքի մէջ Հայասայականը, որ իր մէջ առեր էր այդ չրջանի բոլոր ցեղերուն, կազմեր էր ցեղերու դաշնակցութիւն մը. հարաւ-արեւմուտքը՝ Արածանի գետաբերանին, Տիգրիսի ակունքներու չուրջը՝ Տարօնի մէջ ստեղծուեր էր արմենականը, որ միացուցեր էր այդ վայրերու ցեղերուն։ Վանայ լիճի ափերուն ելլելը հաւաքաւեր էին ամեն կողմերէն Ուրարտացիները։ Հայասանները և Արմէնները սկիզբը կը գործէին առանձին. անոնց մեծացումը կը կատարուէր տարբեր ուղղութեամբ։ Բայց պարտուելով Պարսիկներէն, դուրս քչուելով Բաբելոնէն Արմէնները կեդրոնացան հայկական հոչերու մէջ։ Ասոնք է, որ Տարօնի մէջ, Արածանիի չուրջը կը հանդիպին Հայասանեաց։ Այս հանդիպումը բախտորոշ նշանակութիւն կ՚ունենայ Հայաստանի համար։ Տեղի կ՚ունենայ երկու տոհմացեղային միութիւններու խաչաւորումը, ձուլումը։ Թերեւս այս գործողութիւնը կատարուեր է խաղաղ ձեւով առանց մեծ կռիւներու, առանց ցնցումներու։ Այս գործողութիւնը կատարուեր է քանի մը դարերու մէջ։ Մեզ յայտնի չէ այդ գործի զարգացման փուլերը։ Այս միացումի, ձուլումի մէջ առաջին դերը կը կատարեն Հայասանները։ Անոնք է որ բռներ էին Հայաստանի մեծագոյն մասը, անոնք իրենց ուժերը չցրուեցին Հայաստանէն դուրս. թերեւս չատ աւելի քաղաքակիրթ էին, քան պին-

ուած Արմէնները՝ իրենց ուժի, ձուլման կարողութեան հետեւանքով ալ անուններին տուին այս նոր միութեան, նոր ժողովուրդը ինքն իրեն կոչեց Հայ, երկիրն ալ Հայաստան։ Ինչ կը վերաբերի Արմեն անուան, ապա այն իսպառ չկորաւ։ Ան մնաց պարսից արձանագրութեանց մէջ, մնաց յոյն աշխարհագրագէտներու և պատմաբաններու մօտ՝ հայութեան տրուող անուն. Օտարը չարունակեց հայուն այդպէս կոչել՝ անոր կազմիչ տարրերէն մէկու անունով։ Այս մեծ գործի՝ հայութեան ստեղծման առաջին գործողութիւնը կատարուեր է XII-րդ դարուն Փոքր Հայքի մէջ, չարունակուեր է ան հայկական հողերու վրայ VII—VI-րդ դարերուն և վերջացեր է Արտաշէսի և Տիգրան Մեծի ժամանակ II—I-րդ դարուն։ Այդ Հայոց Պատմութեան առաջին հազարամեակն է և անոր իմաստը նոր ժողովուրդի ստեղծումն է։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Հայութիւնը կառուցուած է երկու լեզուական և մարդաբանական տարրերէ։ Փոքր Ասիական միջավայրի մէջ արդէն հայութեան կազմիչ տարրերը միաւորուած կ'երեւան։ Թէ Հայասաններն և թէ Արմէնները սերտօրէն կապուած են Փոքր Ասիոյ լեզուական և մարդաբանական միջավայրին. ընդհանրապէս քսուած՝ Հայասաններն նախահութերու հետ են, ազիանիկ են, Արմէնները Հաթերու հետ են՝ անոնց մէջ գերակշռողը հնդեւրոպական տարրն է։ Հայասա-արմէն փուխգական հանդիպումը Փոքր Հայքի մէջ հիմք է դրեր, սաղմնաւորեր է հայութիւնը։ Հայ-արմենական բոլոր ցեղերու մէկ իշխանութեան տակ հաւաքելը երկրորդ դարու սկզբին Հայաստանի մէջ՝ աւարտումն է հայութեան ստեղծման մեծ գործողութեան։ Ան իր կազմաւորման մէջ էր երբ հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ և տէր դարձաւ Ուրարտուի ժառանգութեան։

ԻՆՉ ԵՂԱՒ ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆ.— Այս հսկայ վերիվայրումներու մէջ երկրի նախկին տէրերը, Ուրարտացիք ոչ մէկ դեր չեն խաղար։ Անոնք դէպքերու կեդրոնը չեն և դադրեր են ղեկավար ըլլալէն։ Ծայրագաւառներէն նահան-

ՀԵԼով կեդրոնացեր են, հաւաքուեր են Վանի Տուչպայի չուրջը: Այս վայրերն է, որ չատ երկար ժամանակ ազատ մնաց Արմէններու գրաւումէն նոյնիսկ մինչեւ չորրորդ դարը: Քաղաքական անկումէն ետքն ալ Ուրարտացիք պահեցին իրենց ազգային գոյութիւնը Վանայ լիճի ափերուն և ոչ քէ ցրուեցան ամբողջ Այսրկովկասի մէջ, ինչպէս չատերը կը կարծեն: Բայց վեցերորդ դարու կէսերուն կ'ըսկսի արմէն-ուրարտական պայքարը արօտատեղիներու, դաշտավայրերու համար: Կիւրոսը անոնց մէջ խաղաղութիւն կ'ըստեղծէ: Ուրարտացիք մնալով իրենց հայրենիքի մէջ՝ չատ աւելի ուշ մտան հայութեան կազմի մէջ, հայացան: Վանեցին հայացած Ուրարտացին է: Պետութեան ծայրամասերու մէջ կային Ուրարտացիներ որպէս զօրք, պաշտօնեայ, քուրմ. անոնց մեծամասնութիւնը մնաց իր գտնուած տեղը, ոչնչացաւ կամ ձուլուեցաւ տեղացիներու մէջ: Եօթերորդ դարէն Հայաստանի հարաւը դէպքերու բերմունքով ստեղծուեր էր երկու հասարակութիւն՝ արմենականը և ուրարտականը: Առանք աստիճանաբար կը մոռնան իրարու, կը գործակցին արօտատեղիի, դաշտավայրերու, ջուրի չուրջը, կը միանան ընդհանուր պաշտպանութեան համար. սակայն հետեւանքով դանդաղօրէն Հայաստանի հարաւի մէջ կը կատուցուի մէկ հասարակութիւն, արմենականը, որ այնքան բազմերանգ տարրեր կ'առնէ իր մէջ: Այս գործի հետ միասին ան ինքը կը միանայ Հայաստաններուն՝ հանդիպելով անոնց Տարօնի մէջ, Արածանի ափերուն, Վանայ լիճի հիւսիսը:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԱՐԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ՄԱՐԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— *Հայութեան հետագայ կազմաւորումը տեղի ունեցաւ օտար իշխանութեանց տակ։ Հայոց լեռնաշխարհի մէջ քաղաքական տեսակէտէն Ուրարտացիներուն յաջորդեցին Մարերը։ Վեցերորդ դարու սկզբէն ասոնք Ուրարտուի վրայէն հասան մինչեւ Ալիս գետը. Ուրարտուն ընդունեց անոնց գերիշխանութիւնը։ Մարերը դաշնակից էին Ասորեստանին, կը խրախուսէին անոնց ուժեզացման Ուրարտուի սահմաններու մէջ։ Եթէ ճիշդ է, որ արմէն իշխաններէն մէկը վերջին Ուռւսան ուրարտական գահն էր բարձրացեր, ապա այդ կրնար ըլլալ միայն Մարերու համաձայնութեամբ։ Մարերու իշխանութեան տակ Հայաստանի մէջ կը չարունակուի հոլովոյթի նոյն գաղծողութիւնը՝ ցեղերու համաձուլումը, համադաշնակցութիւնը և նոր ազգութեան սաղմնաւորումը։ Մարական իշխանութեան ժամանակ Հայերը պահեցին իրենց ինքնավարութիւնը, ընկերային՝ տոհմական կարգը, որու մէջ սակայն տեղի կ'ունենար մեծ յեղաշրջում։ Սատրապական վարչութեան ստեղծողները Մարերն էին։ Հայերն ալ ինկան այդ վարչութեան տակ։ Բայց անոր հովանիին տակ հայութիւնը ունէր իր ներքին կազմակերպութիւնը։ Ան ունէր իր թագաւորը։ Վերջինի իշխանութիւնը կը տարածուէր արմէնական բոլոր ցեղերու վրայ. թագաւորը ունէր, քառասուն հազար հետեւակ և ութ հազար հեծեալ զօրք։ Ան հարուստ էր և հարկ կուտար Մարերուն։ Այդ բոլորի համար անհրաժեշտ էր, որ հայութիւնը կազմող ցեղերը բռնած ըլլային ցեղերու միաւորման ուղին և գրաւէին ընդարձակ տարածութիւն և ունենային կեդրոնական իշխանութիւն մը։*

Ցայն պատմագիր և զօրավար Քսենոփոնը կը յիշէ, որ Հայաստանը Մարերու իշխանութեան տակ առանձին թագաւորութիւն մըն էր, ան չի յիշեր Հայոց թագաւորի անունը։ Անոր որդին Տիգրանը Կիւրոսի գործակիցն էր։ Թէ Կիւրոսը և թէ Տիգրանը մարական թագաւորի հարկատուներն էին։ Անոնք կը գործակցին իրարու հետ, Տիգրանը կը մասնակցէր Կիւրոսի կռիւներուն, իսկ Հայաստանը մարական իշխանութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին կը մնար որպէս կիսանկախ պետութիւն մը։ Անոր պարտականութիւնը մարական թագաւորի հանդէպ հարկային էր և զինուորական։ Մարերը Հայերուն կը համարէին իրենց հաւատարիմ դաշնակիցը, ընդհակառակը Ուրարտացիք միշտ մնացին կասկածելի։ Հայերը Մարերու թոյլատուութեամբ արեւմուտքէն՝ Եփրատի ափերէն տարածուեցան դէպի հարաւ արեւելք, դանդաղօրէն բռնագրաւեցին Ուրարտուի արեւմտեան և հարաւային նահանգները։ Ուրարտացիք իհարկէ լաւ աչքով չէին նայիր հայ-արմէններու այս գրաւումին։ Անոնք երկար ժամանակ մնացին թշնամի թէ հայ արմէններու և թէ Մարերուն։ Ինչպէս կ'երեւի ասոնց թշնամութիւնը յաճախակի ընդհարումներու տեղի կուտար։ Երկու ժողովուրդները Հայաստանի հողամասը բաժներ էին իրենց մէջ։ Նուաճողներու ճնշման տակ Ուրարտացիք կ'ապաստանին լեռնալանջերուն, ուր բարձունքները, կը լքեն դաշտերն ու մարգագետինները. հայ-արմէնները կը հաստատուին հովիտներու, դաշտավայրերու մէջ։ Բայց իրենց աշխատանքի հետեւանքով՝ երկուքն ալ անյատ և մեկուսացած ապրիլ չէին կրնար։ Կիւրոսը կը հաշտեցնէ անոնց՝ Ուրարտացիք լեռներէն դաշտ կ'իջնեն, կ'ըզբաղուին երկրագործութեամբ, հայ-արմէնները լեռ կը բարձրանան՝ լաւագոյն արօտատեղիներ որոնելու՝ իրենց անասուններու համար։ Տնտեսական այս գործակցութիւնը նպաստաւոր գետին կը հարթարէ երկուքի յաճախակի չփման և միաձուլման։

ՀԱՅՏԵՐԸ ՊԱՐՍԻՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ — *Մարերու քաղաքական գերիշխանութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի վրայ երկար չտեւեց։ Վեցերորդ դարու կէսերուն անոնց՝ իրանի մէջ յայտնուեցին Պարսիկները, որոնց մէջէն բարձրացաւ Աքեմենեաններու արքայական տոհմը։ Անոնց իշխանութեան գալով կը քայքայուի արեւելքի մէջ ստեղծուած քաղաքական հաւասարակշռութիւնը։ Բովանդակ Մերձաւոր Արեւելքը կ'իյնայ Աքեմենեաններու իշխանութեան տակ։ Անոնց իշխանութեան տակ՝ սկզբնական շրջանին ցեղերն ու ժողովուրդները պահեցին իրենց տեղական, ազգային, ցեղային կառոյցը և ընկերային ու քաղաքական վարուց մշակած ձեւերը։ Անոնք մէկ-մէկ ինքնավար միաւորներ էին՝ արքայից-արքայի հովանիին տակ։ Հայաստանն ալ պահեց քաղաքական այն կառոյցը, որ ստեղծեր էր վաղ ժամանակներուն և որ պահեր էր մարերու գերիշխանութեան տակ։ Արքայական այն տոհմը, որ հայ-արմէններու վրայ կ'իշխէր մարերու ժամանակ, շարունակեց իշխել նաև Աքեմենեաններու առաջին երկու թագաւորներու օրով։ Իրանի մէջ կատարուած 550 թիւի քաղաքական յեղափոխութիւնը բան մը չփոխեց Հայաստանի մէջ։ Տէրն էր, որ փոխուելու էր, իսկ տիրոջ հանդէպ եղած պարտաւորութիւնները նոյնները մնացեր էին մեծապէս։ Այս կացութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ միայն Դարեհ Վշտասպեանի օրով՝ համակայսերական մեծ ապստամբութենէն յետոյ։*

ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.— *Հայերու և միւս հպատակ ժողովուրդներու ապստամբութիւններու մասին կը պատմէ ինքը՝ Դարեհը Բիսուէթնի արձանագրութեան մէջ։ Արքայից արքան Հայերու ապստամբութիւնը ճնշելու համար անոնց դէմ կ'ուղարկէ «Դաստարեկս ականով առմենացի մը»։ Հայ ծագումով զօրավարին ան կը հրամայէ՝ «Գնա՛, ուսանէ այդ ապստամբ ժողովուրդը, որ չի հպատակիր իմին, զարկ անոր»։ Հետեւեալ հատուածներու մէջ Դարեհը մանրամասն կը պատմէ Հայերու ապստամբութեան ընթացքի մասին։ Դարեհի բանակներուն կ'օգնէ Ահրու-*

Մազդան՝ «Աիրու-Մազդայի ծնորհիւ յաղթեցինք»: Արձանագրութեան մէջ ճշգրտօրէն կ'որոշուին ճակատամարտներու տեղերը, ժամանակը՝ ամիսով և օրերով: Հայոց ապստամբութիւնը կ'երկարի, ապստամբները լաւ կազմակերպուած էին, միացած անչուշտ իրենց թագաւորի գերիշխանութեան տակ, որ մի գուցէ Տիգրանը ըլլար՝ կիւրոսի գործակիցը: 560-ական թուերուն ան երիտասարդ էր, նոր ամուսնացած և ընկերակից էր կիւրոսին. Դարեհի օրով ան հասուն, ծերութեան դիմող իշխան մըն էր և կրնար կանգնիլ հայկական բանակներու գլուխը:

Հայկական ուժերը հինգ ճակատամարտ կուտան Պարսիկներուն, դուրս կ'ընեն անոնց իրենց երկրէն, կռիւները կը չարունակեն Հիւսիսային Ասորեստանի մէջ: Իրօք Հայերը ոչ թէ պարտուեր էին սակիզբէն և եթ, ինչպէս կը պատմէ արձանագրութիւնը, այլ յաղթեր էին, ջարդեր Պարսից ուժերը: Ատոր համար էր, որ վերջին ճակատամարտը տեղի կ'ունենար Հայաստանէն դուրս: Հայերու յաղթանակներու ազդեցութեան տակ արքայից-արքան կը փոխէ իր բանակներու հրամանատարութիւնը, գործի կը կանչէ Պարսիկ մը Վատմիսա անունով, որպէս հրամանատար: Վերջինս լաւ կը համարէ դատարկել Հայաստանը և գործել Պարսկաստանին մօտիկ չրջաններու մէջ: Բայց Հայերու ուժերը անապատ չէին. իրենց երկրէն դուրս մղած կռիւները անյաջող ելք ունեցան: Իր հրամանատարին Դարեհը կ'ուղարկէ նոր թարմ կուռող ուժեր. Հայերը կը պարտուին. Պարսիկները կը մտնեն Հայաստան և կը վերագրաւեն գայն ամբողջութեամբ: Միայն ասկէ ետքն է, որ Աքէմէնեաններու իշխանութիւնը կը հաստատուի Հայաստանի մէջ: Հայ-պարսկական այս կռիւները տեղի կ'ունենային Հարաւ-արեւելեան Հայաստանի՝ Ջարի հովտի մէջ, Ուեւանգուղի չրջանը. պատմական Հայաստանի Ալձնիքի և Կորճայքի մէջ: Վեցերորդ դարու կէսերուն Հայերը հասեր էին այս չրջանները և այսպիսով արեւմուտքէն և հարաւէն չրջապատեր էին Ուրարտուն, այսինքն Տուշպա քա-

ղաքի չրջանը, ուր դեռեւս Ուրարտացիք կ'ապրէին մեծ զանգուածներով։

ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— *Ապստամբութիւնները ճընշելէն վերջը Դարեհ կայսրութիւնը բաժնեց նոր վարչական մասերու։ Ան ծրագրեր էր ինքնավար միութիւնները վերջնել և բազմազգեան կայսրութիւնը վարել այնպիսի վարչութեամբ մը, որ ի նկատի չունենար տեղական և ցեղական առանձնայատկութիւնները։ Հայաստանի մէջ ալ կիրարկուեցաւ սատրապական վարչութիւնը։ Ան բաժնուեցաւ երկու՝ XIII և XVIII-րդ սատրապութիւններու։ Մինչեւ հինգերորդ դարու վերջերը՝ Ք. Ա. այս սատրապութեանց մասին մենք տեղեկութիւն չունինք։ Գիտենք, որ անոնք կ'ընդգրկէին բովանդակ Հայաստանը իրեն բազմաթիւ ցեղերով, գիտենք, որ այս սատրապութիւնները հարկային և զինուորական պարտաւորութիւններ ունէին Պարսից արքունիքի հանդէպ։ Գիտենք, նաեւ, որ ապստամբութեանց ճնշումէն ետքը, այլեւս խօսք չկայ Հայոց թագաւորի մասին։ Դարեհը ջնջեր էր թագաւորութիւնը և անոր փոխարէն նշանակեր էր պարսիկ սատրապ մը։ Հինգերորդ դարուն, Հայաստանը ամփոփուած էր մէկ սատրապութեան մէջ, սատրապն ալ Օտոնդասն էր Հայոց երուանդը, ան պարսիկ առաջնակարգ ազնուական ընտանիքէն կը ծագէր։*

Բայց այդ ժամանակի Հայաստանի սահմանները քնաւ չէր համաձայներ աւելի ուշ ստեղծուած Մեծ Հայաստանի սահմաններուն։ Ք. Ա. հինգերորդ դարուն Հայաստանը կը բաժնուէր երկու չրջաններու. արեւելեան Հայաստանը որ կը տարածուէր Տաւրոսեան լեռներու և Վանայ լիճի ու դէպի արեւելք ինկած հողերու մէջ, իսկ արեւմտեան Հայաստանը կը պարունակէր արեւմտեան Տիգրիսի ակունքները — մինչեւ Արածանի հովիտը, Տարօնը մինչեւ Փոքր Հայք՝ սահման ունենալով Եփրատը։ Դեռեւս Հիւսիսային Հայաստանը՝ Արարատեան դաշտը իրեն չրջապատող պատուհաններով, իրենց մէջ ապրող ցեղերով Հայաստանի մաս չէին կազմեր։ Եւ Պարսից սատրապութեան մէջ ալ չէին

մտած։ Այս սահմաններուն ժէդ սմփոփուած Հայաստանը օգտակուած է եղեր բազմաթիւ ցեղերով, տոհմերով՝ մասամբ ուրարտական, մասամբ Փոքր-Ասիական և իրանական ծագումով և լեզուով։ Ասոնք է, որ հետագայ գարերուն աստիճանաբար պիտի միաւորուէին Հայերու հետ, երբ Հայաստանի սահմաններն ընդարձակուէր և իր մէջ առնէր Ուրածանի և Արաքսի հովիտները, Սեւանայ լիճը չրջապատող լեռները։ Օրոնտաս սատրապը Հայաստանը չրջապատող բոլոր ցեղերէն վարձկաններ կ'առնէր իր բանակի մէջ, հայկական այրուձին կը կազմէր անոր զօրքի միջուկը։

ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ըսինք, որ սատրապական վարչութեան գործադրութեամբ Հայաստանէն վերցուեցաւ նախկին թագաւորական տոհմը։ Բայց մնաց այն ինքնավարութիւնը, որ ունէին Հայերը թէ Մարերու օրով և թէ Կիւրոսի ժամանակ։ Սատրապը գերագոյն իշխանութեան ներկայացուցիչն էր։ Ան չէր մտներ Հայերու ներքին կեանքի մէջ, փաստօրէն, ինչպէս ամենուրեք, Հայաստանի մէջ ալ գոյութիւն ունէր երկու իշխանութիւն՝ գրասկինը՝ սատրապականը և ներքինը՝ տոհմապետականը, որ ներքին հոլովոյթով ձեւափոխուեցաւ իշխանապետութեան։

ՀԱՑԵՐՈՒ ԳԱՊՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ.— Հայաստանը իրեն օգակող ցեղերու հետ կը կազմէր հարկային միաւոր մը։ Ան հարկ կուտար Պարսկաստանին, հարկ և գինուոր և դրանով ալ կը վերջանար անոր պարտականութիւնը իշխողի հանդէպ։ Հարկը կուտային դրամով և քնաւորքով։ Հայերը և հարեւան ցեղերը կը վճարէին 400 տաղանդ, որ կը հաւասարէր 13,056 քիլոկրամ արծաթի։ Բացի ասկէ Հայերը արքունիք կը ղրկէին տարեկան 20,000 ձի։ Այս տուեալները յունական աղբիւրներուն են, և կը պարունակեն մօտաւոր ճշմարտութիւն։ Բայց ճիշդ է նշուած փաստը, որ Հայերու նիթական հարստութեան զգալի մէկ մասը կ'երթար Պարսկաստան։ Հարկի այս քանակը ցոյց կուտայ, որ ան պէտք է եղած ըլլայ հարուստ երկիր

մը և որ անոր բարեկեցութեան աղբիւրը՝ մետաղագործութիւնն էր ու անասնապահութիւնը։ Դարեհը Հայաստանէն կ՚առնէր զօրք, բան մը, որ կ՚ընէին Մարերն ալ։ Հայոց բանակը կը մասնակցէր Պարսից արշաւանքներուն։ Դարեհի օրով անոնք մասնակցեր էին սկիւթական արշաւանքներուն, յոյն-պարսկական պատերազմներուն։ Հայ զօրքը որպէս ուրոյն զօրասիւն կը յիշուի նաև Քսէրքսէսի բանակի մէջ։ Հայերը զինուած էին Փռիւգիացիներու նման և կը գտնուէին Դարեհի փեսայ Արտոքմէսի հրամանատարութեան տակ։

Գ· ԳԼՈՒԽ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱՌՈՅՑԸ

Հայաստանի պատմութեան մարտ-պարսկական չրջանը տեւեց վեցերորդ դարու սկիզբէն մինչեւ 330 *թիւը, երկու և կէս դարէն աւելի։ Այս չրջանը կը կոչենք սատրապական ըրջան, ինկատի ունենալով, որ հետագային Հայաստանը երկու անգամ ալ մաս կազմեց Պարսկաստանի։*

ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ.— *Սատրապական Հայաստանի հին բնակչութիւնը դեռ Ուրարտուի օրով սեղծեր էր բարձր մշակոյթ. անոր անտեսութիւնը չատ բարդ էր, բազմաճիւղ և զարգացած։ Արմէններու և Հայասաններու օրով ան աւելի պարզունակ դարձաւ, բայց մարտ-պարսկական իշխանութեան ժամանակ ան նորէն բռնեց վերելքի ուղին։ Հայերը երկրագործ էին ու անասնապահ։ Անոնց մեծ մասը նստակեաց էին, բայց ունէին քոչւորական տոհմեսութիւն։ Այսինքն ամեն գարնան վերլերուն դաչտերու և հովիտներու բնակչութեան մէկ մասը իրենց անասուններու հետ կը բարձրանային հայկական լեռները և ամառուայ վերլերուն նորէն կ'իջնէին դաչտերը, ուր ցրուած էին անոնց գիւղերը։ Հայութեան ընկերային և նիւթական կեանքի պատկերը լաւագէս գծուած է Խէնոֆոնի «Անաբազիսի» կամ «Նահանջ Բիւրոց» գրքի մէջ։ Ըստ այս նկարագրութեան Հայաստանը դի ղական երկիր էր, երկրագործութեան հետ սերտօրէն միացած էր անասնապահութիւնը։ Անասնապահութիւնը այնքան զարգացած է եղեր, որ յոյն պատմագիր Հերոդոտը Հայերուն կ'անուանէ «անասունցիներով ճարուսս» ժողովուրդ։ Ասոր չատ կը նպաստէր Հայասատանի իտատւէտ և լրատուտ լեռները։ Քոչւորական՝ այս կեանցաղը Հայերուն յատուկ չէր միայն։ Ուրարտացիք ալ*

գարնան կը բարձրանային լեռները։ Եւ սկիզբը հայ ուրարտական հարցը այս քոչւորական խնդրի կարգադրութեան կը վերաբերէր։

Հայաստանի մէջ Ուրարտացիք թողեր էին քաղաքակրթական մեծ ժառանգութիւն. անշուշտ Հայերը կը փորձէին չահագործել այն. անոնք օգտուեցան Ուրարտացիներու ամրութիւններէն, բերդերէն, ջրանցքներէն, բայց դիւրութեամբ չիւրացուցին արհեստները՝ ժայռափորութիւնը, սկերչութիւնը և ուրիշ նուրբ և բարդ արհեստներ։ Քսէնոփոնի ժամանակ հայկական գիւղերու մէջ սառատ ուտելիք է եղած՝ հաց, միս, գարի, գարեջուր, հաւ, ընդեղէն։ Քսէնոփոնը յաճախ կը յիշէ հայկական ձիերու մասին, որոնք սովորաբար կ'ուղարկուէին Պարսկաստան։ Այգեգործութիւնը նոյնպէս բարձր զարգացման էր հասած։ Այս բոլորը դարաւոր անցեալ ունէր։ Ըսինք, որ տնտեսութեան հոլովոյթին չատ էին նպաստեր Ուրարտացիք և երբ սկզբնական մեծ չարժումներու, տեղափոխութեան և գաղթի չրջանն անցաւ, երբ Պարսից իշխանութեան տակ կեանքն աւելի հաստատուն և կայուն ձեւ ստացաւ, ձեւաւորուեցաւ Հայոց հասարակութիւնը, ապա ուրարտական ժառանգութեան իւրացումը Հայերու կողմէն ստացաւ աւելի մեծ ծաւալ։ Հայերը դարձան ուրարտական տնտեսութեան, հոգեկան մշակոյթի ժառանգը։

ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՊԱԿԱՍԸ։— Հայաստանի մէջ քաղաքներ չկային, հետեւապէս չկար նաև քաղաքի հետ կապուած աշխատանքը՝ բազմազան արհեստները։ Հայերու մէջ զարգացաւ անասնապահութեան և երկրագործութեան հետ կապուած արհեստները։ Ուրարտական քաղաքները ուղմի, վարչական և տնտեսութեան կեդրոններ էին Հայերը քաղաքակից չէին։ Սահմանագլուխներուն չրջանին Պարսից սատրապը և իրեն օգնականները կ'ապրէին ամրոցներու, դղեակներու մէջ։ Ասոնք ալ ռազմի և վարչութեան կեդրոններ էին։ Դիւղերը կը կառուցուէին ամրոցներու մօտ։ Դիւղը տնտեսական միութիւն մըն էր, կը բաւարարէր ինքն իրեն։ Շուկայի գաղափարը չկար։

ՏՈՀՄԸ.— Գիւղը նաև տոհմական միութիւն մըն էր, այսինքն երբեմն վաչկատուն, միշտ չուող, չարժուն տոհմը հաստատուելով հողի վրայ, կ'ապրէր տոհմերով. տոհմական կապը երկրագործութեան անցնող հասարակութեան մէջ ալ դեռ երկար ժամանակ կը մնար ամենէն կենսունակը։ Գիւղերու գլուխը կանգնած էին գիւղապետերը կամ կոմարխաները. սոնք տոհմապետներ են. կ'օգնեն պարսից իշխանութեան ներկայացուցիչներուն գիւղերը կառավարելու, հարկերը հաւաքելու մէջ։ Անոնք նաև իրենց գիւղական համայնքի չահերու պաշտպաններն են իշխանութեան առաջ։ Ընկերային տեսակէտէն այդ չրջանը կարելի է կոչել տոհմապետական կամ կոմարխայի։ Բայց Հայերու ընկերային հոլովոյթի այս առաջին աստիճանն է. ան հազարաւոր տարիներու անցեալ ունէր մարա-պարսկական իշխանութեան տակ ան ոչ թէ կազմակերպուեցաւ և հիմնաւորուեցաւ, այլ աստիճանաբար քայքայուեցաւ տեղի տալով մէկ ուրիշ աւելի բարձր աստիճանի հասարակական կեանքի։ Ընդհանուր անապահովութեան, տեւական կռիւներու, նոր աճելավայր գտնելու համար եղած կռիւներու մէջ տոհմական կարգը կը քայքայուի, կը կազմուին աւելի կենսունակ տոհմա-ցեղային միութիւններ՝ ընդհանուր չահերու պաշտպանութեան համար։ Ասոնց գլուխը կը կանգնէր իշխան մը, որ բարձրացեր էր տոհմապետներու մէջէն, համաձայնութեամբ կամ կռիւներով ենթարկեր էր իրեն միւսներուն։ Ան երբեմն կը կոչուէր «թագաւոր»։ Յոյները սոնց կը կոչէին «բազիլեուս»։ Այսպիսի թագաւոր էր Կիւրոսի ժամանակուայ Հայոց իշխանը։ Ան ռազմի մեծ ուժ ունէր՝ քառասուն հազար հետեւակ և ութ հազար հեծեալ։

ԴԱՍԱՁՆԱՅՈՒՄ.— Իշխանի, թագաւորի առաջացումով տոհմի մէջ կը կատարուի մեծ յեղաշրջում։ Հողը, արօտատեղին, անասուններու հօտերը նախկին տոհմերէն կ'անցնին նոր տոհմապետ իշխանին։ Տոհմի մնացած անդամները կ'իյնան ստորադաս վիճակի, կը դառնան հպատակ, կ'աշխատին և կը գործեն իշխանի համար։

Նոր իշխաններու բարձրացման շուտ նպաստեց տեւական կռիւները, չարժուն կեանքը, նոր նուաճումները. ասոնց հետեւանքը կ'ըլլան նոր անհաւասարութիւններու առաջ գալը։ Իշխանները, թագաւորները կը հարստանան աւարով, գերիներով, հողերով, կը կազմեն աւելի մեծ բանակ, կը չրջապատուին զինուած եւ մնայուն կռուողներով, իրենց իշխանութեան տակ կ'առնեն նոր ցեղեր։ Այս գործողութեան արդիւնքն է մարական չրջանի Հայոց թագաւորութիւնը եւ հայ թագաւորի բուսական մեծ բանակ ունենալը։ Մարա-պարսկական եւ քիչ մը ուշ սելեւկեան չրջաններու Հայոց հասարակութեան այս հոլովոյթը կը շարունակուի, ան կը չերտաւորուի. կ'ըստեղծուի կորովի, խիզախ, ռազմունակ վերնախաւ մը։ Ան կը դառնայ վարիչ, իշխող դաս։ Ան է, որ հետագային դանդաղօրէն պիտի ամբողջացնէր Հայոց բարձրաւանդակի գրաւումը, կատարէր այնտեղ ապրող բազմաթիւ ցեղերու միութիւնը։ Ան էր հայացնող ուժը, առանց անոր գոյութեան Հայաստանի հայացումը տեղի չէր ունենար։ Պարսկաստանը այս գործին նպաստեց ստեղծելով ներքին խաղաղութիւն ընդարձակ կայսրութեան մէջ, ան պաշտպանեց նաեւ Հայաստանը արտաքին ուժերու արշաւանքէն։ Ահա այս խաղաղութեան եւ ապահովութեան մէջ, Հայաստանի մէջ ապրող տոհմերը, ցեղերը աստիճանաբար՝ չփումներու, խաղաղ կեանակցութեան, կռիւներու մէջ կը միանան, կը ձուլուին ստեղծելու համար հայութիւնը։ Այս գործի գլուխը կանգնեցան հայ-արմէնական ցեղերը։ Մարա-պարսկական իշխանութեան օրով վարիչ դասէն բարձրացեր էր տոհմ մը, որ կանգներ էր բոլորի գլուխը։ Առաջ կուգար, կը հիմնուէր պետութիւնը եւ իշխող ներուսութիւնը։

Սատրապութեան հաստատումով միայն կեդրոնական իշխանութիւնը վերցուեցաւ, բայց նոր ստեղծուող վարիչ խաւը պահեց իր գոյութիւնը։ Ան Հայաստանի զանազան մասերու մէջ հիմնեց տեղական իշխանութիւններ՝ որոնցմէ շատերը ցեղական հիմքեր ունէին։ Ասոնք է, որ մինչեւ

Աբուսչխեանի հարստութիւնը վարեցին հայութեան ստեղծման գործը։ Աքէմենեանները արգելք չեղան այս գործին։ Անոնք իրանի մէջ նուիրուած էին նոյն գործին՝ իրանական բազմաթիւ ցեղերու, տոհմերու միացման, իմի հաւաքման։ Անոնց այս ճիգը Հայաստան չհասաւ, ուստի վերջինս մնաց իր բախտին իր մէջ ստեղծուած ուժերու մրցութեան։ Իսկ այս հոլովոյթը կ'ընթանար, ինչպէս ըսինք՝ ցրիւ, պառակտուած ուժերու, ցեղերու հաւաքման, լեզուներու միաւորման եւ մէկ ժողովուրդ ստեղծելու ուղիով։ Այս գործի համար պակաս նշանակալից չէր եւ այն, որ վեցերորդ դարէն ետքը դուրսէն որեւէ մեծ զանգուած չմտաւ Հայաստան։ Եղան անշուշտ մանր թափանցումներ, բայց ասոնք չէին կրնար փոխել ստեղծուած յարաբերութիւնը։ Ոչ պակաս նշանակալից էր եւ այն բանը, որ Պարսից եւ Սելեւկեան կայսրութեան մէջ Հայաստանը մեկուսացած էր, մեծ դէպքերու կեդրոնը չէր. ան ոչ առեւտրական մեծ ուղիներու հանգոյց։ Այս մեկուսացման մէջ ալ աւելնաւորուեցաւ եւ կառուցուեցաւ հայութիւնը իր վարիչ դասի ղեկավարութեամբ, որուն մէջ առաջնութիւնը կը պատկանէր Հայերուն եւ հայացած Արմէններուն։ Այս գործողութեան ընթացքը մեզ համար մութ է. բայց անոր մասին կրնանք դատել ստեղծուած հետեւանքով՝ այսինքն հայութեան դասայնացումով եւ հայ ազնուականութեան ղեկավարութեամբ մեկ հայութեան սեղծումով։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Աքէմէնեաններու կայսրութեան անկումով Հայաստանը չատ կարճ ժամանակ կ'ապրի մեկուսացած և բոլորովին անկախ։ Ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացին, ոչ անոր գործակիցները Հայաստան չմտան։ Ան արեւելքի մէջ տեղի ունեցող մեծ դէպքերէն հեռու էր։ Մակեդոնացիներու համար ան չունէր ոչ քաղաքական ոչ ալ տնտեսական մշակութային արժէք։ Միայն Պարսկաստանի և անապատային գօտիի նուաճումէն յետոյ թէ Աղեքսանդրը և թէ անոր զօրավարները կը փորձեն Հայաստանն ալ մուծել իրենց կայսրութեան մէջ։ Աքէմէնեան բանակներու մէջ Հայերն ալ կը կռուէին Աղեքսանդրի դէմ, բայց կայսրութեան կործանումէն ետքը Հայաստանի սատրապը բոլորովին կը մեկուսանայ համապետական գործերէն և կը ջանայ միայն իր սատրապութիւնը պահել։

Մեծ նուաճողի մահէն ետքը անոր զօրավարները բաժնեցին կայսրութիւնը իրենց մէջ, բայց բաժանումի ենթարկուած երկիրներու ցուցակներու մէջ չի յիշուիր Հայաստանի անունը։ Պէտք է ենթադրել, որ չորրորդ դարու վերջին Սելեւկեանները դեռեւս չէին հաստատուեր ոչ Մեծ, ոչ ալ Փոքր Հայքի մէջ։ Անոնք փորձեր էին ըրեր, զօրավարներ էին ուղարկեր Հայաստանը գրաւելու, բայց անյաջող։ Միայն իվերջոյ երկու Հայաստանն ալ կ'իյնան Սելեւկեաններու գերիշխանութեան տակ, միայն թէ այս կ'ըլլայ անուանական։ Սելեւկեաններու իշխանութիւնը աւելի զգալի չէր քան Աքէմէնեաններունը։

ՄԵՆ ՀԱՑՔ.— *Աքէմէնեաններու իշխանութեան օրով Հայաստանի վրայ սատրապ էր նշանակուած* Օրոնդասը,

պարթև Վիղարնայի ազնուական տոհմէն։ Այս տոհմը չա-
րունակեց իշխել Հայաստանի վրայ երկար ժամանակ։ Այս-
տեղ ալ տեղի ունեցաւ այն, ինչ որ ուրիշ սատրապութիւն-
ներու մէջ. սատրապները կ՚աշխատէին իրենց քարձր պաշ-
տօնը ժառանգութիւն թողնել հետնորդներուն, պահել այն
իրենց տոհմի մէջ։ Օրոնգասը, որ մեր նուաճողն է, ստեղ-
ծեր էր Հայաստանի մէջ սատրապական իշխող հարստու-
թիւն մը՝ երուանդեան, որ հինգերորդ դարէն գրեթէ
չընդմիջող ձեւով իշխեց Հայաստանի վրայ մինչև Արտա-
շիսեաններու երեւալը։ Պարսից իշխանութեան թուլացման
հետեւանքով երուանդեաններու և կեդրոնական իշխանու-
թեան մէջ յարաբերութիւնները հազուադէպ էին, Օրոն-
գոս—երուանդեանները ասոր հետեւանքով ոչ թէ կեդրոնա-
կան իշխանութեան ներկայացուցիչներ դարձան այլ տեղա-
կան ժողովուրդներու պետերը, զնկավարները։ Նոր միջա-
վայրի մէջ անոնք հայացան, իրենց չահերը նոյնացուցին
հայերէն բարձրացող ազնուականներու չահերու հետ և
փորձեցին կատարել հայկական գործ։ Սելեւկեաններու ժա-
մանակ հաւանաբար երուանդեանները՝ հայ իշխաններու
օժանդակութեամբ հարաւէն հիւսիս չարժուելով գրաւեցին
իրենց սատրապութեան մէջ չմտնող հողամասերը՝ Արարատ-
եան դաշտը, Արաքսի հովիտը։ Իրենց կեդրոնը գարձուցին
Արմաւիրը, որ ուրարտական քերդ մըն էր, այն վերակոչե-
ցին Արմաւիր. ասիկի ուշ անոնցմէ մէկը հիմներ է Երուանա-
պակերտը և դարձուց այն մայրաքաղաք. Արմաւիրէն
և Երուանդակերտէն երուանդեան հարստութիւնը չանաց
գրաւել հիւսիսային Հայաստանը և հասնիլ Արարատեան
դաշտը օգակող բնական սահմաններուն։

Երուանդեանները իրենց կը կոչեն թագաւորներ, բայց
կը գտնուէին Սելեւկեաններու գերիշխանութեան տակ։ Այս
ալ կ՚արտայայտուէր հարկ տալով և երբեմն ալ զինական
օգնութիւն մատուցանելով։ Բայց ընդհանրապէս երուանդ-
եանները գործեր են միանգամայն ինքնագլուխ, որպէս
անկախ իշխաններ. անոնք պայքարեր են Սելեւկեաններու

դէմ իրենց ազատութեան համար։ Անոնք Հայաստան մուծեր են հելլենիստական մշակոյթը, իրենց արձանագրութիւնները յոյն լեզուով կը կազմէին։ Ներմաւիրի մէջ մեծ յարգ ունէին յունական աստուածները. ասոնց համար տաճարներ կը կառուցուէին։ Այս երուանդիաններըը, ինչպէս ըսինք Հայաստանի վրայ իշխեր են մինչեւ երկրորդ դարու սկիզբը և կրնային յետոյ միայն իրենց տեղը զիջեր են նոր իշխող հարստութեան՝ Արշաքունեաց։

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ.— Հայութեան նախնական հայրենիքն էր Փոքր Հայքը։ Հայերու գաղթումներով՝ ան բոլորովին չամայացաւ, հոն մնաց խիտ հայ բնակչութիւն. բայց իր չուրջը հասունցան ուժեր, որոնք աղդեցին անոր քաղաքական բախտի վրայ։ Ան քաղաքական տեսակէտէն միշտ անջատուած մնաց Մեծ Հայքէն. անոր պատմութիւնը աւելի շատ կապուած է Կապադովկիոյ և Պոնտոսի պատմութեան հետ, քան Մեծ Հայքի։ Ան այս երկիրներուն կը մօտենար տնտեսական պատճառներով Պոնտոսի վրայով կը հասնէր Սեւ ծովուն, Կապադովկիոյ վրայով Փոքր Ասիոյ հարուստ և հելլենիստական Սիւրիոյ քաղաքներուն։ Ազդմէնեաններու օրով Փոքր Հայքը չրջապատող չարք մը ցեղերու հետ կը կազմէր ուրոյն սատրապութիւն։ Ինչպէս ամեն սատրապութիւն ան ալ երկու վարչութիւն ունէր՝ դուրսիցը՝ սատրապականը և ներսը՝ իր լայն տեղական ինքնավարութիւնը, իր իշխանները։ Ազդմէնեաններու անկումէն ետքը՝ Փոքր Հայքն ալ ձեռք բերաւ իր անկախութիւնը, բայց չուտով Սելեւկեաններըը յաճախ փորձեր կ'ընէին զրաւելու այն։ Չորրորդ դարու վերջերուն այնտեղ հաստատուեցաւ Նեոպտոլեմոս զօրավարը, որու ընդարձակ պետութեան միայն մէկ մասն էր Փոքր Հայքը։ Բայց անոր իշխանութիւնը երկարատեւ չեղաւ. Հայերը ապստամբեցան ընդդէմ Միայն Եվմենեսի հաչտարար քաղաքականութիւնն է, որ ի վերջոյ Հայերուն կը պահէ նախ զանազան զօրավարներու, ապա Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ։ Ասոնք Փոքր Հայքի մէջ ունէին իրենց ներ-

կայսրուցիչը՝ փոխարքան. բայց երկրի տէրերը իրօք հայկական միջավայրէն բարձրացած իշխաններն էին, որոնցմէ մէկը հաւանաբար պատասխանատուութիւն ունէր Սելեւկեան փոխարքայի առջեւ։ Հայերը հարկ կուտային հեռաւոր Սելեւկեան թագաւորին և այս ալ չատախ չէին ըներ. ամեն ինչ կախուած էր երկու կողմերու ուժերէն։ Երբ Սելեւկեանները թուլնային՝ ապա Հայերը կը փորձէին այդ հարկն ալ չտալ։ Ընդհանրապէս Փոքր Հայքի մէջ դուրսի ուժի տիրապետութիւնը միայն անուանական էր։

ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀ.— Ծոփքը աչխարհագրօրէն մաս կը կազմէր Մեծ Հայքի և կը գտնուէր անոր հարաւ-արեւմտեան անկիւնը. անոր արեւմտեան սահմանը Եփրատ գետն էր, հիւսիսէն կը հասնէր Արածանիին, հարաւը Տաւրոսեան լեռներուն. ընդարձակ եռանկիւնաձեւ աչխարհ մըն էր, արգասաբեր եռանկիւնաձեւ չրջան մը Հայաստանի մէջ։ Ան նաև երկու՝ ռեմական և փոքր Ասիական երկիրները միացնող գիծ մըն էր, անոր վրայով կ'անցնէին առևտրական մեծ ուղիները՝ Միջագետքէն, Հիւսիսային Սիւրիայէն դէպի Կապադովկիա, Պոնտոս, Փոքր Հայք։ Ան սահմանակից էր հելլենիստական երկիրներուն։ Եւ եթէ Մեծ Հայքի մէջ հելլենիստական մշակոյթը չատ թոյլ ձեւով միայն կ'արտայայտուէր, ապա Ծոփաց աչխարհի մէջ ան չատ աւելի ուժեղ էր, իր չրջանակի մէջ առեր էր հասարակութեան միլին դասերը։ Մեծ Հայքի մէջ այս մշակոյթը կ'իւրացնէին տեղական թագաւորը, իշխանական ընտանիքները. Ծոփաց աչխարհի մէջ ան կը պատուասատուէր առևտրական դասի մէջ, որ միչտ հաղորդակցութեան մէջ էր Սիւրիոյ և Միջագետքի հելլենիստական մեծ կեդրոններու հետ։ Այս կապը տնտեսական-առևտրական էր և մշակութային։ Եւ ասոր հետեւանքով ալ Ծոփաց աչխարհի մէջ է, որ կը հիմնուին առաջին քաղաքները։ Այստեղ երրորդ դարէն կ'առաջանայ հայկական ուժեղ իշխանութիւն մը, որու գլուխը կանգնած էին յոյնրդաբար քանի մը թագաւորներ։ Երրորդ դարուն նչանա-

ւոր դէմք է Արչամը, (240 թ. չուրջ) որ հիմներ էր Արտաշատ քաղաքը։ Ան հաւանաբար Մոփքի անկախութեան հիմնադիրն է. օգուտ քաղելով Սելեւկեանները ներքին կռիւներէն իր երկիրը կը յայտարարէ անկախ։ Անոր կը յաջորդէ իր որդին՝ Քսէրքսէսը, որ կ'ընդհանրաւի Անտիոքոս III-րդի դաւադրութեամբ։ Ինչ մը ուշ այս նոյն Անտիոքոս III-րդը վերահաստատելով իր իշխանութիւնը Մեծ Հայքի և Մոփքի վրայ՝ նոր մարդիկ կը հաստատէ այս երկիրներուն քախտը վարելու համար։ Թերեւս ան վերջ էր տուեր Երուանդեաններուն հարստութեան Մեծ Հայքի մէջ և իշխանութիւնը յանձներ էր Արտաշէսին. բայց որպէս Սելեւկեան փոխարքայի։ Այս Արտաշէսն ալ Երուանդեան հարստութեան մօտ կանգնած մարդ մըն էր։ Իշխանութենէն հեռացուած Երուանդեան տոհմը սակայն դէմ կը պայքարի գահին տիրելու համար։ Անտիոքոսը Մոփքի կառավարիչ կը նշանակէ Զարհադեսին, մի գուցէ նախկին իշխանական տոհմի անդամներէն մէկուն, որ սեպհ հաւատարմութիւն ցուցահանած ըլլար իրեն։ Սակայն տասնք երկար ժամանակ չմնացին Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ և հաւատարիմ Անտիոքոս III-րդին։ Մագնիզիոյ նշանաւոր ճակատամարտէն տարի մը ետքը՝ 189 թ.ին, այս երկու իշխանութիւններն ալ ապստամբեցան և ձեռք բերին իրենց երկիրներու անկախութիւնը։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ Հայաստանի մէջ երբեք քաղաքական իշխանութիւնը չէ վերացեր. Հայաստանի մէջ երբեք օտարի իշխանութիւնը ամուր, հաստատուն չէ եղեր։ Որքան կանգուն և ուժեղ է եղեր հայրենի ազնուական դասը և անոր չդիմանակէն բարձրացող «թագաւորը» նոյնքան ամէնատփակ է եղեր օտարի, դրսեկի իշխանութիւնը։ Ասոնց տիրապետութեան տակ Հայաստանի բոլոր մասերու մէջ կատարուեր է նոյն գործողութիւնը՝ ուժեղացումն ազնուական իշխանութիւններու, կեդրոնացումն անոնց ուժերու, հասարակութեան դասերու բաժանումն, խոշոր կալուածատիրութեան սեղմու-

մը եւ անագաւեներու, ռամիկներու յառաջանալը: *Միւս կողմէն Հայաստանի այս երեք մասերը երբեք չմիացան մէկ իշխանութեան տակ։ Իշխանութեան կեդրոնացումը երեք վայրերու մէջ կատարուեցաւ անջատօրէն։ Չսեղծուեցաւ մէկ եւ միացեալ Հայաստան։ Փոքր Հայքը տընտեսապէս և քաղաքական տեսակէտէն սերտօրէն միացած էր՝ Պոնտոսին. Ծովից աշխարհը՝ հելլենիստական աշխարհի հետ կապուած էր առևտրական բարդ կապերով։ Ան ամենէն հարուստն էր, ամենէն հելլենացածը, ընկերային տեսակէտէն ալ ամենէն բարդը, ունէր դաս մը՝ հարուստ առեւտրականներու, քաղաքաբնակ խաւ մը, որմէ զուրկ էր Մեծ Հայքը։ Ծովից աշխարհի բնակչութիւնն ալ ամբողջովին հայկական չէր։ Ան ցեղերու, ժողովուրդներու հանդիպատեղի էր, Հայերու հետ հաւասարազօր ուժ կը ներկայացնէին սեմական ցեղերը, որոնք մեծ մասնակցութիւն ունէին առևտուրի մէջ։ Աստնք ալ տրամադիր չէին աւելի սերտ ձեւով միանալու Մեծ Հայքի հետ։ Այս աղգագրական և տնտեսական պատճառներու վրայ կ'աւելնար և այն, որ թէ Փոքր Հայքի և թէ Ծովից աշխարհի իշխող տուները չէին ցանկար առաջնութիւնը զիջիլ Մեծ Հայքին։*

ՄԱՍՆ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀՌՈՄԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶՈԼՈՎՈՅԹ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆ.— Հռոմը սկիզբը ցեղախումբերու միութիւն մըն էր, ապա դարձաւ հանրապետութիւն և վերջացաւ որպէս մեծ, համաչխարհային կայսրութիւն։ Իր հզօրութեան չրջանին ան կը ուրացուէր երեք աչխարհամասերու վրայ, որոնք չրջապատեր էին Միջերկրական ծովը։ Հռոմէական պետութիւնը կազմուեցաւ աստիճանաբար. բազմաթիւ սերունդներ քանի մը դար աչխատեցան այդ գործի վրայ։ Բանի մը գիւղերու, անջատ համայնքներու միացնողը էտրուսկներն էին, որոնք կ'ապրէին Հռոմէն հիւսիս։ Անոնք ընդարձակելով իրենց պետութիւնը գրաւեցին Տիբերի գետաբերանը և տէր դարձան Հռոմի գիւղական համայնքներուն։ Անոնց գերիչխանութեան տակ այդ համայնքները վարժուեցան գիւղատնտեսական աչխատանքներու, չրաբաչխութեան։ Էտրուսկները չորցուցին ճահիճները, անցուցին ուղիներ։ Այս բոլորը անուղղակի ձեւով նպաստեց հռոմէական համայնքներու միութեան։ Եւ միացեալ ուժերով անոնք դուրս ըրին էտրուսկներուն։ Բայց ընդօրինակելին տիրողներէն չատ բան՝ վարչութիւնը, հասարակական աչխատանքը, չրաբաչխու-

թիւնը և համայնական ժողովները։ Շուտով Հռոմը ինքզինքը ընդհատաւ նուաճումի ուղիով։ Արդէն մեծցած, դարձած քաղաք-պետութիւն ան սեղմուած և մեկուսացած ապրիլ չէր կրնար։ Գտնուելով թերակղզիի կեդրոնը ան իր նուաճումները կ'ընէր ամեն ուղղութեամբ։ Երթեմն և յաճախ կը պարտուէր, ծանր տագնապներու կ'ենթարկուէր, բայց իր աննկուն կամքը, իր յամառութիւնը կը փրկէր անոր։ Անընդհատ կռիւներով ան չորրորդ դարուն առաջ Իտալիան թերակղզին իր իշխանութեան տակ։ Գրաւեց Լացիումը, Վոլսկը, Սաբինիան, Էտրուսկիան, Սամնիան, Ումբրիան։ Ամէն տեղը իջաւ հարուած, գրաւեց Մեծ Յունաստանի առեւտրական, հարուստ քաղաքները, որոնք կազմակերպուած էին որպէս քաղաք-պետութիւններ։ Ծոյլ քաղաքներէն միայն Տարէնթոնը փորձեց դիմադրել Էպիրոսի թագաւոր Պիրոսի օգնութեամբ, բայց պարտուեցաւ։ Երրորդ դարու ակզբին ամբողջ թերակղզին Հռոմի իշխանութեան տակ էր։ Նուաճուած երկիրներուն ան տուաւ նոր կազմակերպութիւն, քայքայեց բոլոր տեղական, չրջանային և ցեղական խմբաւորումները, միութիւնները, բաժանեց անոնց, արգիլեց քաղաքներուն և տոհմերուն կապուելու իրարու հետ։ Բաժանեց, որ տիրելը դիւրին ըլլայ։ Իբրեքանչիւրը առանձին կապուեցաւ Հռոմի հետ։ Բանի մը հատը անոնցմէ յաւտարարութեան դաշնակից քաղաքներ, ստացան հռոմէական քաղաքացիի իրաւունք։ Ամէնք ինքնավար միութիւններ էին։ Իտալական թերակղզիի յունական քաղաքներու մեծ մասը հնչակուեցան որպէս դաշնակիցներ և առանձին դաշինքներով կապուեցան Հռոմի հետ։

ԳԱՏԵՐԱԶՄ ԿԱՐԹԱԳԻՆԻ ԴԷՄ.— Թերակղզիի բոլոր մասերու գրաւումով հարեւան ու չրջապատող ծովերուն հասնելով՝ ան տէր դարձաւ լաւագոյն նաւահանգիստներու, առեւտրական քաղաքներու ու առեւտրականն մեծ նաւատորմիղի։ Հռոմ իրերու բերմունքով դարձաւ ծովային պետութիւն։ Ան այժմ ուզէր չուզէր պիտի պաշտպաներ իրեն հպատակ էտրուսկ և յոյն քաղաքներու, առեւտրա-

կաններու չահերը, որոնք չատոնց վաճառականութեամբ կ'ըղբաղուէին։ Բայց հոս ան կը հանդիպէր մեծ ուժի մը՝ կարթագէնը, որ քանի մը դար արեւմտեան Միջերկրականի վաճառականութիւնը պահեր էր իր ձեռքին։ Եթէ արեւելքի մէջ սեմական տարրը աստիճանաբար ընկրկեցաւ և վեցերորդ դարու կիսուն իր առաջնութիւնը զիջեցաւ արիական Պարսիկներուն, ապա արեւմուտքի մէջ սեմական մէկ հատուածը՝ կարթագէնը չարունակեց առաջնութիւն ունենալ մինչեւ երրորդ դարու վերջերը։ Հոս մրցութիւնը տեղի կ'ունենար սեմականներու արեւմտեան մէկ փոքր հատուածի և հնդեւրոպական Հռոմէացիներու մէջ։ Ինչպէս արեւելքի, այնպէս ալ արեւմուտքի մէջ վերջնական յաղթանակը տարին հնդեւրոպական ժողովուրդները։

Միջերկրականի արեւմտեան աւազանին մէջ նոր չուկաներ գրաւելու համար կարթագէնի հետ կը մրցէին Էտրուսկները, Յոյները։ Հռոմը ժառանգեց անոնց ռազմական և տնտեսական հարցերու լուծումը։ Երրորդ դարուն Հռոմի առաջ դրուած էր Միջերկրականի արեւմտեան աւազանի տէր դառնալու հարցը։ Հոս ան գործ ունեցաւ միայն կարթագէնի հետ։ Առաջին փիւնիկեան պատերազմը տեղի ունեցաւ 264–241 թուերուն։ Կարթագէնը պարտուեցաւ, Հռոմը գրաւեց Սիկիլիան, ապա հետագայ տարիներուն բռնագրաւեց Քորսիքան, Սարտինիան և ոտք դրաւ սպանական հողի վրայ։ Միւս կողմէն ծանր հարուածներէն կարթագէնը չուտով կը կազդուրուի, նոր գրաւումներ կ'ընէ Աֆրիկէի և յատկապէս Սպանիոյ մէջ։ Հռոմը հակառակորդի այս վերածնունդի հետ չի հաշտուիր կ'ըսկսուի երկրորդ փիւնիկեան պատերազմը 218-էն մինչեւ 201 թիւը։ Հռոմը ծանր տագնապի մէջ կ'իյնայ։ կարթագէնի հանճարեղ զօրավար Հաննիբալը պատերազմի կեդրոն կը դարձնէ Իտալիան։ Տրասիմէնի և Քանի ճակատամարտներու մէջ Հռոմը ահռելի պարտութիւններ կը կրէ։ Անոր բոլոր կըռուողները, ազնուական ընտանիքներու զաւակները՝ կ'իյնան ճակատամարտներու մէջ։ Բայց ան չընկճուիր, անոր կը փրկէ

Հաննիբալի մէկ սխալը՝ ան ուղղակի Հռոմի վրայ չգնաց։ Վերջինս ալ օգտուելով տակէ կը հատաքէ իր բոլոր ուժերը՝ պատերազմի գործողութիւններու կեդրոն կը դարձնէ Ափրիկէն։ Կը ջանայ Հաննիբալին պահել Իտալիոյ մէջ, իսկ Սկիպիոն զօրավարին մէկ բանակով կը դրկէ Ափրիկէ։ Կարճագէնացիք այդ օրհասական կացութեան ժամանակ ետ կը կանչեն Հաննիբալին. որուն ճակատամարտը տեղը կ'ունենայ Զամայի մէջ, կարթագէնի մօտ. Հռոմէացիք կը տանին կատարեալ յաղթանակ. կը կնքուի 201 ի դաշինքը, ըստ որու կարթագէնը կը հրաժարի Սպանիայէն, իր ռազմանաւերուն մեծագոյն մասը կ'ընդունի Հռոմի հովանաւորութիւնը։ Փիւնիկեան երուրդ պատերազմը տեղի ունեցաւ երկրորդ դարու կէսերուն և վերջացաւ 146 թուին, կարթագէնի կատարեալ աւերումով։ Այժմ արեւմուտքի մէջ չկար որեւէ ուժ Հռոմի դէմ։

Կարթագէնի պարտութեամբ Հռոմը տէր դարձաւ անոր չուկաներուն, ծոյլերն ալ Հռոմի հովանիին տակ իրենց ձեռքը կ'առնեն արեւմուտքի վաճառականութիւնը։

ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻՒԵԼԻՒ ՄԷՋ.— Երկրորդ դարը Հռոմի պատմութեան մէջ մեծ արշաւանքներու և նուաճումներու դար է։ Հռոմը կը փորձէ տէր դառնալ արեւելեան Միջերկրականին։ Միւս կողմէն անոր քաղաքականութեան գլխաւոր խնդիրը կ'ըլլայ՝ pոյլ չտալ, nr Իտալիոյ մօտիկ մեծ պետութիւն մը ստեղծուի։ Իսկ այդ ուժը ստեղծուած էր. Մակեդոնիան Իլիրիայի վրայով հասեր էր Ատրիատիկ ծովուն. ան կը ծրագրէր ուզմական նաւատորմիղ մը կառուցել այդ ծովու վրայ. այս բանը մեծ վտանգ էր Հռոմի համար. իսկ Փիլիպ V-րդը Մակեդոնիոյ թագաւորը դաշինք կնքեց Սելեւկեան Անտիոքոս III ի հետ։ Անոնք կ'ուզէին խախտել, չեղեալ համարել այն հաւասարակշռութիւնը, որ ստեղծուած էր արեւելքի մէջ Հռոմի հզօրացումը նոր գործօն էր Արեւելեան Միջերկրականի չուրջն ստեղծուած պետութիւններու համար։ Կարթագէնը Հռոմի դէմ կռուելով օգնութիւն խնդրեց Եգիպտոսէն, բայց ան

մերժեց, բարեկամական դաշինք կնքեց Հռոմի հետ և ցորեն ուղարկեց անոր։ Բայց երկրորդ դարու սկզբին արեւելեան գործերու մէջ Եգիպտոսը այլեւս տեղ չուներ, ան այնքան թուլցեր էր, որ նոյնիսկ ընդուներ էր Հռոմի հովանին։ Արեւելքի մէջ առաջնակարգ գործօն ուժերն էին Սիւրիոյ Սելեւկեանները և Մակեդոնական թագաւորը Փիլիպ V ըղը։ Ասոնք ալ կ'ուզէին եղած կարգը փոխել յօգուտ իրենց, կ'ուզէին վերացնել փոքր իշխանութիւնները՝ Հռոդոսը, Բիւզանդիան, Պերգամը և ուրիշ բազմաթիւ քաղաք-պետութիւններ, որոնք անոնց իշխանութենէն դուրս կը գտնուէին, բայց արտակարգօրէն հարստացեր էին միջազգային առեւտուրի մէջ։ Հարուստ այս քաղաքներն ու իշխանութիւնները վտանգուած կը տեսնէին իրենց դոյութիւնը Սելեւկեաններու և Փիլիպի քաղաքական նպատակներէն։ Եղած կացութենէն, Մակեդոնիոյ տիրապետութենէն դժգոհ էին նաեւ յունական քաղաքները, որոնք մակեդոնական իշխանութեան տակ կորսնցուցեր էին իրենց քաղաքական ազատութիւնները և ենթարկուեր ծանր հարկերու։ Փիլիպի և Անտիոքոսի նուաճողական միտումները այս քաղաքներուն և իշխանութիւններուն ձգեցին Հռոմի գիրկը։ Հռոմն ալ, փիւնիկեան երկրորդ պատերազմէն ետքը, Փիլիպ Մակեդոնացիի նուաճողական ճիգը խեղդելու համար բանակներ ուղարկեց Մակեդոնիա և Յունաստան։

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԱԿԵԴՈՆԻՈՅ ԴԻՄ.— Այս պատերազմին Յոյներու համակրանքը Հռոմի հետ էր. անոր կը նկատէին որպէս ազատարար։ Էտոլիական յոյն դաշնակցութիւնը, Պերգամը, Հռոդոսը իրենց նաւատորմիղը դրին Հռոմի տրամադրութեան տակ։ Կինոսեֆալի ճակատամարտի մէջ 197 թիւին, Փիլիպ V-րդ կը պարտուի, կ'ընդունի Հռոմի հովանաւորութիւնը, կ'ոչնչացնէ իր նաւատորմիղը. մեծ ռազմատուգանք կը վճարէ։ Հռոմէական զօրավար Թիմինեսը հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ Յունաստանի ազատութիւն հռոմէական ժողովուրդի անունէն։ Պարտութենէն ետքը Փիլիպը պահեց Մակեդոնիոյ հողերու ամբող-

ջութիւնը, բայց երբեք չհաչտուեցաւ իր պարտութեան հետ. գաղտնի կը պատրաստուէր նոր պատերազմի համար։ Այս պատերազմն ու ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ ա-նոր որդու Պհրսեի օրով 172 թիւին Մակեդոնացիք նորէն յաղթուեցան։ Պերսէն գերի ինկաւ և հռոմէական զօրավար Պօլ-Էմիլի չքախուժքի մէջ տարուեցաւ Հռոմ։ Մակեդոնիան որպէս պետութիւն դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ։ Ան բաժնուեցաւ չորս նահանգներու, որոնք ոչ մէկ կապ չու-նէին իրարու հետ։ Քանի մը տարի ետքը Մակեդոնացիք նորէն ապստամբեցան և անոնց միացան յունական քաղաք-պետութիւնները, որոնք մակեդոնական ճնշումներէն ազա-տագրուելով ինկեր էին աւելի դաժան հռոմէական լուծի տակ։ Աւանք միջամուխ կ'ըլլային անոնց ներքին կեան-քին, քաղաքական կռիւներուն յեղաբարը կը դառնային ազնուապետական հոսանքներուն և կը պայքարէին դեմոկ-րատիկ չարժման դէմ։ Ցոյն մակեդոնական միացեալ բա-նակները խիստ պարտութիւն կրեցին. Հռոմէացիք դաժա-նօրէն վարուեցան ապստամբներու հետ, աւերեցին, աւա-րեցին բազմաթիւ քաղաքներ, հարուստ և ճոխ կորընթոս քաղաքը ոչնչացուցին, տասնեակ հազարաւոր բարձրորակ Ցոյներ գերի տարուեցան Հռոմ։ Մակեդոնիան և Ցունաս-տանը դարձան հռոմէական նահանգներ 146 թիւին։

ՊԱՏԹՈԱԶԱՄ ԱՆՏԻՈՔՈՍ *III*-ՐԴԻ ԴԷՄ. Արեւելքի մէջ ուժ մը միայն մնացեր էր, որ չէր հրաժարիր նուաճողա-կան միտումէն։ Անտիոքոս *III* րդ կ'ուզէր գրաւել Փոքր Ասիան, որ կը ծառայէր անոր համար որպէս պաշտպանո-ղական խարիսխ. կ'ուզէր թուլցնել Պերգամը, որու համակ-րանքը Հռոմի հանդէպ յայտնի էր անոր։ Սկիզբը Հռոմը տրամադիր չէր միջամտելու ասիական գործերու մէջ։ Ան կ'ուզէր համաձայնութեան գալ Անտիոքոսի հետ, պայմա-նով, որ անոր նուաճումները Ասիոյ սահմաններէն դուրս չգան։ Սելեւկեան թագաւորը սխալ հասկցաւ Հռոմի այս դիրքորոշումը. ան այդ բանը համարեց թուլութեան նշան։ Անոր քաղաքական խորհրդատուն էր Հռոմի ամենէն ոխե-

րիմ թշնամին՝ Հաննիբալը, որ փախեր էր արեւելք Զամայի անյաղող ճակատամարտէն ետքը։ Ան կը ջանար Անտիոքոսին հանել Հռոմի դէմ՝ խոստանալով միաժամանակ Արեւմուտքէն կարթագէնի օգնութիւնը։ Յոյն էտոլիական դաշնակցութիւնը սկսաւ կռիւներ Հռոմի դէմ եւ խնդրեց Անտիոքոս III-էն զինական օգնութիւն։ Ան համաձայնեցաւ եւ զօրք ուղարկեց Յունաստան։ 191 թիւին Հռոմը պատերազմ յայտարարեց Անտիոքոսին. կռիւները երկար չտեւեցին եւ վերջացան Անտիոքոսի ամբողջական պարտութեամբ։ Ան պարտուեցաւ Յունաստանի մէջ, ետ քաշեց իր զօրքը, ապա Փոքր Ասիոյ մէջ Մագնեզիայի մօտերը 190 թիւին մեծ պարտութիւն կրեց. Եգիպտոսը, Հռոդոսը, Պերգամը, նոյնիսկ Մակեդոնիան Սելեւկեաններու դէմ էին եւ Հռոմի դաշնակիցներ։ Խաղաղութեան դաշինքէն կ'երեւայ, որ Հռոմը միտում չունէր Սելեւկեան թագաւորութիւնը վերցնելու. անոր նպատակն էր՝ թոյլ չտալ որ արեւելքի մէջ իրեն հզօրութեան դիմաց տեղ ձեւի վտանգաւոր ուժ մը։ Ուստի Անտիոքոս III-րդին կը թելադրէ համապատասխան դաշինք մը։ Վերջինը պիտի ընդմիշտ հրաժարէր Փոքր Ասիայէն, իր զօրքերը պիտի հանէր հոնկէ, յաղթողին պիտի յանձնէր իր ամբողջ ռազմական նաւատորմիղը։ Այս կէտը չատ կարեւոր էր Հռոմի չահերու տեսակէտէն։ Այս ձեւով ամբողջ Միջերկրականը բաց կ'ըլլար անոր նաւատորմի առաջ. ան այժմ իր նաւերով կը հսկէր նեղուցներէն սկսած մինչեւ Եգիպտոս։ Անտիոքոս III կը պարտաւորուէր նաեւ մեծ ռազմատուգանք վճարել։ Ան պահեց Սիբիրան, բայց այստեղ ու այնտեղ կրճատուած ու քայքայման վտանգի տակ։ Իսկ արեւելեան մեծ ու փոքր պետութիւնները դարձան Հռոմի արբանեակ իշխանութիւններ. անոնց ազատութիւնը կախուած էր Հռոմէն։ Անոնք յարմարեցան Հռոմի արեւելեան քաղաքականութեան. այլեւս դաշնակիցներ չէին ինչպէս պատերազմի ընթացքին, այլ միայն կամակատարներ։ Հռոմի՝ Փոքր Ասիոյ մէջ ամուր հաստատուելու մէջ խոչոր դէպք էր Պերգամի թա-

գաւոր Ատալլա III-րդի մահը 133 թիւին։ Ան կը մեռնէր անզաւակ և իր պետութիւնը կը կտակէր Հռոմին։ Իսկ վերջինս ալ երկու տարի յետոյ զայն յայտարարեց իր ազատին Պրովինցիան՝ նահանգը ասիական հողի վրայ։

ՆՈՐ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵԼԵՔԻ ՄԷՋ.— Մակեդոնական և սելեւկեան պետութիւններու անկումէն ետքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կ'ըստեղծուին քանի մը մեծ ու փոքր անկախ պետութիւններ։ Արդէն կար Եգիպտոսը, բայց երրորդ դարու վերջերուն թուլցած էր. այժմ երկրորդ դարուն անուանի խստօրէն զգաց Հռոմի ծանրութիւնը, թէեւ անկախ էր։ Նոր ստեղծուած պետութիւնները կը տարածուէին Փոքր Ասիական բարձրաւանդակի վրայ, անոնք չարունակ մրցման և կռիւներու մէջ էին, որմէ կ'օգտուէր միայն Հռոմը՝ միշտ երեւան գալով խաղաղացնողի և հաշտարարի դերին մէջ։ Այս պետութեանց մէջ երբեք գործակցութիւն չստեղծուեցաւ. ատոր դէմ էր նաև Հռոմը։ Ցեղագրական, մշակութային և քաղաքական հակադրութիւններն ալ խիստ էին։ Փոխանակ գործակցութեան իւրաքանչիւրը կ'աշխատէր գերիշխել միւսներու վրայ։ Այնպէս էր Պերգամը, որ երրորդ և երկրորդ դարերուն առաջնակարգ դեր կը խաղար Փոքր Ասիոյ մէջ և հանդիսացաւ նշանաւոր կեդրոն հելլենիստական մշակոյթի։ Առաջին դարուն անոր տեղը կը բռնեն Պոնտոսը և Հայաստանը։ Ասոնց դէմ ալ Հռոմի քաղաքականութիւնը նոյնն էր, թոյլ չտալ, որ ասիացիները մինակ կամ գործակցութեամբ ստեղծեն պատկառելի ուժ մը, որ իր առաջնութիւնը հաստատէ Արեւելքի մէջ։ Ուստի ան ակիզբը հակառակեցաւ Պերգամի ընդարձակման երթարամեայ կռիւներ մղեց Պոնտոսի և Հայաստանի դէմ ապա երբ այս ուժերուն փոխարինեցին Պարթեւներու պետութիւնը՝ անոնց դէմ ալ դարաւոր պատերազմներ սկսաւ։

ՀՌՈՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐԵԼՈՒ ՁԵՒԸ.— Երկրորդ դարէն և առաջին դարու սկիզբէն Հռոմը գաղութային պետութիւն մըն էր։ Անոր գաղութները սփռուած էին Միջերկրականի

բոլոր եզերքներուն։ Այս գաղութներէն ամենէն նորը, բայց ամենէն արժէքաւորները կը գտնուէին Արեւելքի մէջ. անոնք ունէին հին և բարձր քաղաքակրթութիւն։ Մեծ նուաճումներէն ետքը Հռոմի առաջ կը դրուէր այդ երկիրները կառավարելու հարցը։ Պէտք էր գտնել վարչական մէկ ձեւ, որ մէկ կողմէն բաւարարէր տեղական բնակչութեան, միւս կողմէն ապահովէր Հռոմի տնտեսական ու քաղաքական շահերը։ Հռոմը իր գաղութային վարչակազմակերպութեան մէջ չառաջնորդուեցաւ տեղական բնակչութեան շահերը յարգելու միտումով. անոր համար նոր գրաւուած շրջանները միայն շահագործման առարկայ էին։ Բազմապիսի ձեւերով քաղաքական և տնտեսական շահագործման ենթարկուեցան Պերգամը՝ Փոքր Ասիական մեծ ու փոքր պետութիւնները, ապա քիչ մը ուշ Սիւրիան, Եգիպտոսը։

Ճնշումի և շահագործման այս քաղաքականութիւնը կ'առաջացնէր իր հակաշարժումը։ Գանի մը անգամ արեւելքը ծառացաւ արեւմուտքի՝ Հռոմի դէմ՝ միշտ ղեկավարուելով Փոքր Ասիական ժողովուրդներու ազատագրութեան երազներով։ Նուաճումներու հետեւանքով Հռոմը ունեցաւ ոչ միայն դաշնակիցներ, որոնք այս կամ այն չափով իրաւունքներ ունէին, ոչ միայն հռոմէական քաղաքացիի իրաւունքներով օժտուած քաղաքներ ու խմբակցութիւններ, այլեւ հպատակներ։ Հպատակի գաղափարը անծանօթ էր յունա-հռոմէական մտածողութեան որ սակայն գտան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Նոր գրաւած երկիրներու մէջ բնիկ ժողովուրդները ոչ քաղաքացիներ էին, ոչ դաշնակիցներ, այլ միայն օտարներ ու հպատակներ։

ՑՈՑՆ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱԿԱՆ ԿԱՂԱՔՆԵՐԸ.— Ծունաատանի և Փոքր Ասիոյ յոյն քաղաքներուն Հռոմը տուաւ ինքնավարութիւն, սակայն ճիշտ պահեց այն, ինչ որ անոնք ունէին հելլենիստական միապետութիւններու օրով։ Իսկ անոնք պահեր էին իրենց մագիստրները, խորհուրդները, համայնական ժողովները։ Այս կազմակերպուած մարմինները

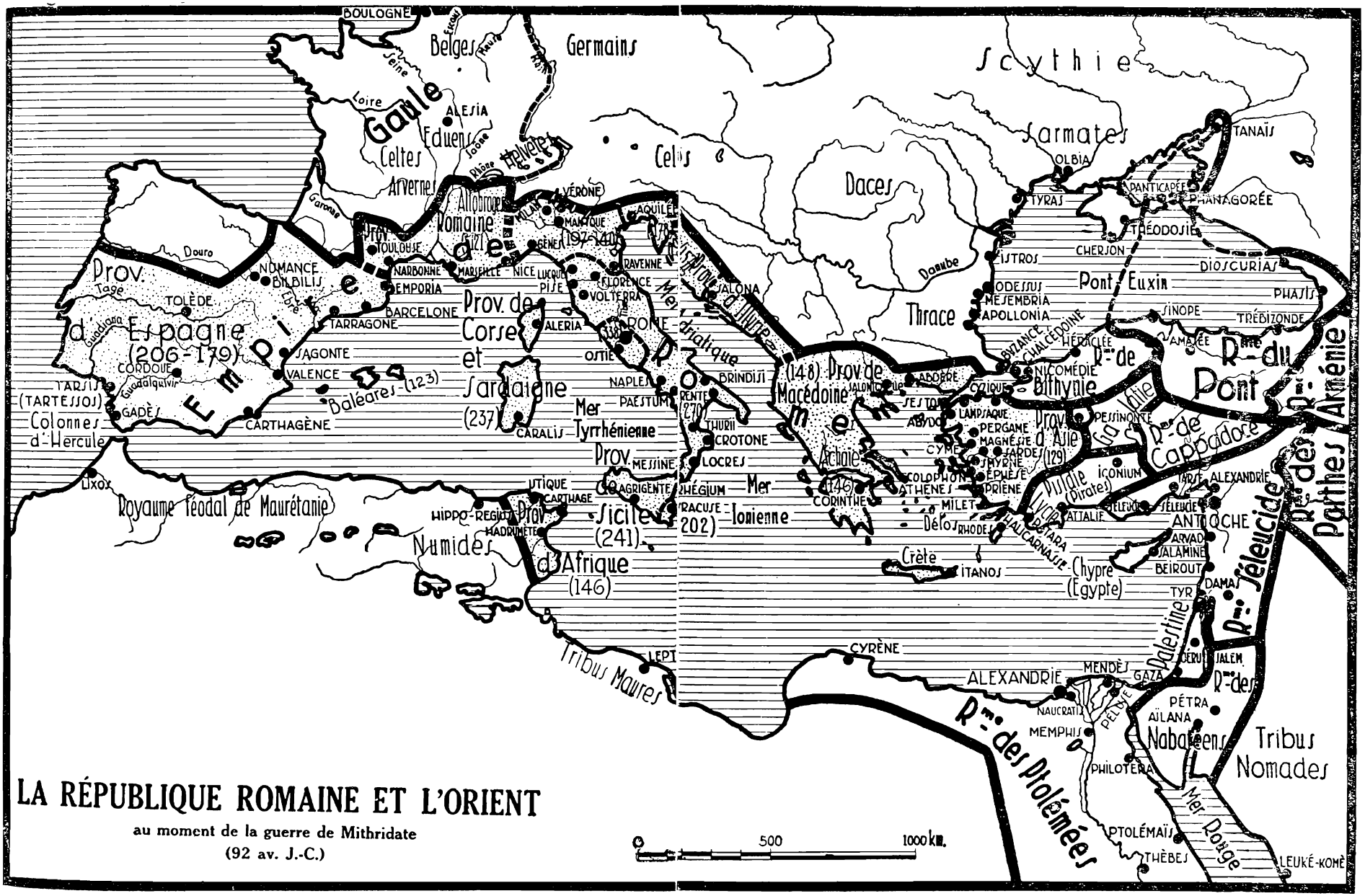
Հռոմը ծառայեցուց իր նպատակին համար. անոնց միջոցով կը գանձէր իրեն հասնելիք տուրքերը՝ առանց միջամտելու անոնց ներքին գործերուն. Հռոմի անմիջական վարչութեան ենթակայ էր միայն քաղաքներէն հեռու և անոր չրջագծի մէջ չմտնող հողերը, որոնց բնակիչները մեծ մասով տեղացիներ էին։ Քանի մը քաղաքներու ալ, որոնք խառն բնակչութիւն ունէին, ան չնորհեց ինքնավարութիւն միայն անոր համար, որ սկիզբէն և եթ նպաստաւոր էին իրեն՝ հաստատուելու արեւելքի մէջ։ Բոլոր յոյն ինքնավար քաղաքները իրօք այլեւս ազատ քաղաքներ չէին, քաղաքապետութիւններ չէին, այլ արտաքին քաղաքականութիւն վարելու իրաւունքէն զրկուած և գերիչխանութիւն կոչուցած միաւորներ։ Հելլենիստական մեծ ու փոքր թագաւորները, իշխաններն գրեթէ ամբողջութեամբ ենթակայ էին Հռոմին։ Անոնց գործերը կը տնօրինէր Պերգամի պրէտորը, Հռոմի լիազօրը՝ բացարձակ իրաւունքներով օժտուած։

ՊՐՈՎԻՆՑԻԱՆԵՐ.— Երկրորդ դարուն Հռոմը կը հետեւէր տեղական անկախութիւնները և իշխող հարստութիւնները պահելու քաղաքականութեան։ Բայց աստիճանաբար ան հրաժարեցաւ ստէպ և մուծեց պրովինցիաներու դրութիւնը, որոնք վարչական միաւորներ էին և որոնց վարիչները կը նշանակուէին Հռոմի սենատէն։ Այս վարիչները կուգային իրենց բազմապիսի օգնականներով, քարտուղարներով։ Պրովինցիաներու կառավարութեան եղանակը քնաւ չէր ապահովեր տեղացիներու ոչ իրաւունքն ու շահերը, ոչ ալ անոնց նկատմամբ կը կիրառէր արդարութիւնը. բաւարարուած չէին հելլենիստական քաղաքները, որոնք ոչ միայն ինքնավարութեան էին սովոր, այլեւ քաղաքապետութիւններու ազատութեան։ Հռոմի սենատը և արեւելք եկող բարձր պաշտօնեաները պրովինցիաներու վրայ կը նայէին որպէս «Հռոմէական ժողովուրդի» սեփականութեան։ Պրոկոնսուլը և պրէտորը կը նշանակուէին ձեռակոյտի անդամներէն, անոնք առանց վերահսկողութեան կը կառավարէին իրենց յանձնուած չրջանները։ Այդ լիա-

զօրութիւնը անոնց կը տրուէր մէկ տարուայ համար, ուստի անոնք կը ջանային որքան կարելի է մեծ չահ ապահովել։ Պրովինցիաները չէին կառավարուեր, այլ կը հարստահարուէին։

Բացի ձերակոյտէն, որ խոչոր պաշտօնները կը վերապահէր իրեն անդամներուն և կը դառնար պրովինցիաներու մէջ ղեկավար ուժ, Հռոմի մէջ կար և երկրորդ, ասպետներու դասը, որ անոր առեւտրա-արդիւնաբերական դասն էր։ Պատերազմի հետեւանքով ան իր ձեռքը կուտակեր էր խոչոր դրամագլուխ։ Պատերազմներէն ետքը այդ դրամագլուխը անհրաժեշտ էր գործի դնել։ Պետութիւնը բռնագրաւեր էր արեւելքի մէջ նախկին իշխողներու կալուածները, տաճարական հարստութիւնները, անտառներ, նաւահանգիստներ, ձկնարաններ, արօտատեղիներ, երկաթի, ոսկիի, պղինձի հանքեր։ Այս բոլորը չահագործելու համար պէտք էր խոչոր դրամագլուխ։ Բայց պետութիւնն ինքը իր պաշտօնեաներու միջոցով չէր չահագործեր այդ հարստութիւնները, այլ կը յանձնէր դրամատէր կապալառուներուն։

ԿԱՊԱԼԱՌՈՒԻՆ.— Ստեղծուեր էր դրամատէր-բուրժուական դաս մը, որ իր դրամը կը գործադրէր մեծ կապալներ վերցնելու համար։ Անոր չահերը համաձայն էին ձերակուտականներու չահերուն։ Երկուքն ալ կը նայէին իրենց յանձնուած, կապալով վերցուցած չրջանին որպէս չահագործման առարկայ։ Մէկը կը չահագործէր տեղացիներուն, միւսը՝ պետութիւնը և ժողովուրդը։ Այս բոլորը ազիտաբեր եղան արեւելքի համար։ Արեւելեան քաղաքները ենթարկուեցան բազմատեսակ հարկերու, որոնք կը հաւաքուէին քաղաքային խորհուրդներու միջոցով։ Աստոնց անդամները կ'ըլլային ամենէն հարուստ և ազդեցիկ քաղաքացիները։ Սկիզբը անոնք ընտրովի էին, ապա պրոկոնսուլը ինքը կը նչանակէր, նչանակուածները հարուստներէն կ'ըլլային, որպէսզի իրենց հարստութեամբ պատասխանատու ըլլային տրուելիք հարկերու համար։ Ամեն ինչ

LA RÉPUBLIQUE ROMAINE ET L'ORIENT
au moment de la guerre de Mithridate
(92 av. J.-C.)
500
1000km.
BOULOGNE
Belges
Germains
Scythie
Sarmates
Celtes
Celtes
Arvernes
Gaule
Celtes
Helvètes
Celtes
Daces
Thrace
Pont Euxin
Mer Adriatique
Mer Tyrrhénienne
Mer Ionienne
Mer Egée
Mer Rouge
Empire d'Espagne (206-179)
Prov. de Corse et Sardaigne (237)
Prov. de Sicile (241)
Prov. d'Afrique (146)
Prov. de Macédoine (148)
Prov. d'Asie (129)
Royaume féodal de Maurétanie
Numides
Tribus Maures
Tribus Nomades
Colonnes d'Hercule
Baléares (123)
Crète (67)
Chypre (58)
(Egypte)
Judée
Palestine
R.me des Parthes
R.me des Arménie
R.me du Pont
R.me de Bithynie
R.me de Cappadoce
R.me de Galatie
R.me des Séleucides
R.me des Ptolémées
Allobroges
Romains
(121)
Piraterie (Pirates)
(146)
(146)
(202)
(Chypre)
(Egypte)
ROME
CARTHAGÈNE
CARTHAGE
ALEXANDRIE
ANTIOCHE
JÉRUSALEM
TYR
BEIROUT
DAMAS
GAZA
PÉTRA
PTOLÉMAÏS
THÈBES
MEMPHIS
CYRÈNE
ALEXANDRIE
LEUKÉ-KOMÈ
TANAÏS
OLBIA
TYRAS
CHERSON
TRÉBIZONDE
SINOPE
AMASÉE
PHAZIS
DIOSCURIAS
TRÉODOSIE
PANTICAPÉE
PHANAGORÉE
ODESSUS
MESEMBRIA
APOLLONIA
BYZANCE
CHALCÉDOINE
NICOMÉDIE
HÉRACLÉE
ABYDOS
SESTOS
LAMPSAQUE
PERGAME
MAGNÉSIE
SARDES
SMYRNE
CYME
ÉPHÈSE
PRIÈNE
COLOPHON
ATHÈNES
MILET
DÉLOS
RHODES
HALICARNASSE
PATARA
XANTHE
ICONIUM
TARSE
ADANA
ATALIE
CORINTHE
ITANOS
CYRÈNE
MENDÈS
NAUCRATIS
PÉLUSE
ALEXANDRIE
GAZA
PÉTRA
AÏLANA
Nabatéens
PHILOTÉRA
PTOLÉMAÏS
THÈBES
MEMPHIS
Tribus Nomades
Mer Rouge
LEUKÉ-KOMÈ
JÉRUSALEM
BÉRUTH
ARVAD
SALAMINE
TYR
DAMAS
ALEXANDRIE
SÉLEUCIE
ANTIOCHE
TARSE
ADANA
ICONIUM
ATALIE
PERGAME
SARDES
SMYRNE
CYME
ÉPHÈSE
PRIÈNE
COLOPHON
ATHÈNES
MILET
DÉLOS
RHODES
HALICARNASSE
PATARA
XANTHE
ITANOS
CRÈTE
CORINTHE
ABYDOS
SESTOS
LAMPSAQUE
PERGAME
MAGNÉSIE
SARDES
SMYRNE
CYME
ÉPHÈSE
PRIÈNE
COLOPHON
ATHÈNES
MILET
DÉLOS
RHODES
HALICARNASSE
PATARA
XANTHE
ICONIUM
TARSE
ADANA
ATALIE
CORINTHE
ITANOS
CRÈTE

ճնշարկուած էր հարկի, ապահարկ չէր ոչ ոք, ոչ մէկ աշխատանք և ոչ մէկ կտոր հող։ Քաղաքները չկրնալով վճարել ծանր հարկերը պարապով դրամ կը գտնէին։ Ահա այդ պահուն անոնց «օգնութեան» կը հասնէին սեղանաւորները, որոնց կեդրոնը Հռոմն էր, քայց որոնք ունէին իրենց քաժանմունքները փոքր Ասիոյ բոլոր քաղաքներու մէջ։ Անոնք մեծ դրամագլուխի տէրեր էին, և մեծ տոկոսներով ալ դրամ կուտային քաղաքներուն և քաղաքացիներուն, արեւելքի իշխաններուն, խոշոր կալուածատէրերուն։ Անոնք մէկ անգամ պարտքի տակ իյնալով՝ այլեւս չէին կրնար ազատուիլ և սեղանաւորները կը գրաւէին կամ իրենց հրսկողութեան տակ կ'առնէին անոնց չարժական և անշարժ ունեցուածքը, հարստութիւնը։ Արեւելքի ամենէն ծաղկած քաղաքներն ինկան պարտքի տակ։ Պրոկոնսուլները սեղանաւորներու հետ կը գրաւէին քաղաքներու հարստութիւնը և ամենէն առաջ քաղաքային խորհուրդներուն անդամներուն ինչքն ու գոյքը։

ՀԵՏԵԻԱՆՔ.— Այս ձեւի հարստահարութեան կ'ենթարկուէին փոքր Ասիոյ նոր կազմուած պրովինցիաները և Հռոմին դաշնակից փոքր պետութիւնները, որոնք դեռեւս չէին յայտարարուած հռոմէական նահանգ, այլ պահեր էին իրենց ստուերային անկախութիւնը՝ կապադովկիան, Բիւթանիան։ Հռոմի պրոկոնսուլներու կապալառուներու և սեղանաւորներու այս չտնտղրծումը ունեցաւ շատ ծանր հետեւանք նաեւ հելլենիստական մշակոյթի համար։ Այդ քաղաքները յոյն և յունացած քնակչութեան կեդրոններ էին։ Անոնք գրականութեան, արուեստի, դպրոցներու ճամբաներ էին։ Առեւտուրի և արդիւնաբերութեան մէջ հարըստացած քաղաքացին յենարանն էր հելլենիստական մշակոյթի։ Անոնք մեկենաս կը հանդիսանային գրողներու, փիլիսոփաներու, կը գեղեցկացնէին հայրենի քաղաքները, կ'օժտէին յարմարութիւններով՝ արձաններով, թատրոնով, մրցադաշտով, գրադարաններով Հռոմի իշխանութեան տակ քաղաք ու քաղաքացին ազգատացան, չվնարուե-

թիւնը կանգ առաւ, դիր ու գրականութիւն մնացին առանց նիւթական յենարանի։ Հռոմի տնտեսական քաղաքականութիւնը ոչ թէ նպաստեց հելլենիստական մշակոյթի վերելքին, այլ միայն վայրէջքին։ Անոր իշխանութեան տակ արեւելքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային յառաջդիմութիւնը կանգ առաւ։ Բայց Մերձաւոր Արեւելքը իր մէջ ուժեր ունէր, որոնք պիտի ծառանային արեւմուտքի դէմ ազատագրելու Փոքր Ասիան և իր ժողովուրդները։ Այդ չարժմանը գլուխը պիտի կանգնէր առաջին դարուն՝ Պոնտոսը։

Բ· ԳԼՈՒԽՆ

ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ

Ⅰ ՊՈՆՏՈՍ

ՍԱՀՄԱՆ ԵՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ·— *Առաջին դարուն (Ք֊ր· Ա·) Մերձաւոր Արեւելքի ամենամեծ, հզօր և կազմակեր֊պուած պետութիւնը Պոնտոսն էր։ Փոքր Ասիական պետու֊թիւններէն միայն ան էր, որ պահեր էր իր անկախու֊թիւնը, գերիշխանութիւնը և չէր ճանչնար Հռոմի այս կամ այն աստիճանի բարեկամութիւնն ու հովանաւորու֊թիւնը։ Ան ինկած էր Սեւ ծովու հարաւային ափերուն։ Ան սահմանակից էր՝ արեւմուտքէն Բիւթանիոյ, հարաւէն կապադովկիոյ, հարաւ֊արեւելքէն Փոքր Հայքին, իսկ հիւ֊սիսէն անոր ափերը կ՚ողողէին Սեւ ծովու ջուրերը։ Բնակ֊չութիւնը խառն էր. հիմնականը Փոքր Ասիոյ հնագոյն ցե֊ղերու մնացորդներն էին՝ Տաբարէնները, Մոսքերը, Կոլ֊խերը, Մակրոնները, Խալիբները, Ճանները, Տաոխները, Սասպէյրները։ Այս ցեղերը կամ ամբողջութեամբ կամ հատուածներով կը գտնուէին Պոնտոսի պետութեան մէջ· ասոնցմէ չատերէն հատուած մըն ալ մաս կը կազմէր Հայաս֊տանի, Իբէրիոյ բնակչութեան։ Միևնոյն ցեղական հատ֊ուածները դարձան կառուցիչ տարրը հայ, վրացի, պոն֊տական ժողովուրդներու։ Հիմնական այս խառնի վրայ կու֊գային աւելնալու հնդեւրոպական չերտ մը արեւմուտքէն, արիական չերտ մը արեւելքէն։ Վերջինս թափանցեց Պոն֊տոս Ա֊ք֊Ա֊ն֊ներէն առաջ և անոնց կայսրութեան ժա֊մանակ։ Այստեղ հաստատուեցան պարսիկ ազնուական ըն֊տանիքներ, ստացան մեծ կալուածներ, դարձան վարիչ դաս և իրանական մշակոյթը տարածեցին պոնտական բը֊նակչութեան մէջ։ Իրանական այդ վարիչ դասէն բարձրա֊*

ցաւ նաև արքայական հարստութիւնը՝ Եւպատորեւրտ քե-
ատիբը։ Աքէմէնեան կայսրութեան փլուզումէն ետքը ա-
նանք մնացին Պոնտոսի մէջ, Ադեքսանդրի մահէն յետոյ
ստեղծուած արեւելքի անիշխանութիւնը նպաստեց, որ ա-
նանք հռչակեն իրենց՝ Պոնտոսի թագաւոր։

Պարսիկներէն առաջ այստեղ հաստատուեր էին յոյն
գաղութներ, որոնք հելլէն մշակոյթի օճախներ էին։ Ասոնք
կեդրոնացած էին ծովամերձ քաղաքներու մէջ՝ Սինոպի, Ա-
մասիոյ, Տրապիզոնի մէջ։ Առևտրական կապեր ունէին
Յունաստանի, Սեւ ծովի հիւսիսը, Իրիմի ափերուն կա-
ռուցուած յոյն քաղաքներու հետ։ Պոնտոսի տեզական բը-
նակչութեան անքարեացակամ տրամադրութեան հանդէպ
յոյն քաղաքներուն անհրաժեշտ էր թագաւորներու հով-
նին։ Արքունիքը աստիճանաբար կը հելլենանար. պաշտօ-
նական լեզուն Յունարէնն էր, դրամներու վրայ մակագըր-
ուած էր յունարէն։ Հինգերորդ և չորրորդ դարերուն,
իրանական լեզուն, կնճռաղը, վարչութիւնը և պարսիկ ազ-
նուականութիւնն էր, որ իր չուրջը կը հաւաքէր Պոնտոսի
թագաւորները և այլատարր ցեղերուն՝ տեղծելու համար
պոնտական ժողովուրդը։ Բայց այս աչխատանքը անկա-
տար մնաց, ցեղերու և լեզուներու այդ համաձուլումը
չկատարուեցաւ։ Երրորդէն մինչև առաջին դարու կէսերը
այդ գործողութիւնը փորձեց հելլենիզմը՝ յոյն մշակոյթը՝
արքունիքի ղեկավարութեամբ. այս փորձն ալ անյաջող
անցաւ, որովհետեւ հելլենիզմը մնաց նեղ չրջանակի մէջ,
ան քաղաքներու փոքրաթիւ հատուածի և արքունիքի
մշակոյթ էր պոնտական ցեղերու զանգուածները անոր
անհաղորդ էին։ Այս բանը Եւպատորներու ամենամեծ պա-
կասն էր։

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ. Պոնտական պետութեան հիմնա-
դիրը Միհրդաս Ի էր (302 226)։ Թէ ականատեր հիմնադիրը
և թէ իր յաջորդները ընդարձակեցին պետութեան սահ-
մանները, սակայն անոր մեծացման և հզօրացման դարձը
կը կապուի Միհրդաս Եւպատորի անուան հետ (111–63)։

Անոր քաղաքական ծրագիրները չատ ընդարձակ էին։ Նախ ուժեղացուց Պոնտոսը. այս բանի մէջ անոր կ'օգնէին Ծոյլները իրենց դրամով։ Բանի մը միլազգային առևտրական ուղիներ կը վերջանային Սև ծովու նաւահանգիստները, որոնք Պոնտոսի մէջ էին։ Նիւթապէս հարստացած՝ ան պահեց մեծ և բարձրորակ բանակ ու ռազմական նաւատորմիղ։

Այս ուժերու վրայ յենուած ան կանաց Սեւ ծովու ափերուն կառուցել մեծ պետութիւն մը, ինչպէս Հռոմը ըստեղծեր էր Միջերկրական ծովու ափերուն։ Այս նպատակով ան գրաւեց Պոնտոսէն արեւելք ինկող ծովեզերեայ չրջանները՝ Կոլխիան, անցաւ Սեւ ծովու հիւսիսային ափերը, ուր անոր կը կանչէին այդ վայրերու յոյն քաղաքները՝ պաշտպանելու իրենց ընդդէմ սկիւթական ցեղերու։ Այնուհետեւ ան կը ծրագրէր անցնիլ Վոսփոր և Պալքանեան թերակղզին, պահել իր ձեռքին նեղուցները. միայն այդ պարագային իրագործելի կ'ըլլար անոր Սեւ ծովեան քաղաքական ծրագիրը։ Ան կ'ուզէր կապուիլ Ծունաստանի և Մակեդոնիոյ հետ. իսկ փոքր Ասիոյ մէջ կը ծրագրէր բըռնագրաւել Բիւթանիան, Պաֆլագոնիան և ասիական ափերով մօտենալ նեղուցներուն։

Քաղաքական այս ընդարձակ ծրագիրը ուղղուած էր Հռոմի արեւելեան տիրապետութեան դէմ, որ եթէ իրականութիւն դառնար պիտի քայքայէր անոր ամբողջ պետականը չէնքը։ Այս ծրագրի գործադրութեան, Սեւ ծովեան ուժեղ նաւատորմիղի կառուցման գործին մէջ անոր կ'օժանդակեն թէ Պոնտոսի և թէ Խրիմի յունական քաղաքները. անոնք կարիք ունէին կեդրոնական և ուժեղ իշխանութեան։ Բայց անոնք կ'ուզէին, որ Միհրդատի զէնքը առաջին հերթին ուղղուած ըլլայ հիւսիսային Սկիւթացիներու և ուրիշ ցեղերու դէմ։ Միհրդատի բանակը մեծ մասամբ վարձկաններէն էր կազմուած, հոն տեղ կը գտնէին Պալքաններու և փոքր Ասիոյ բոլոր ազգերէն և ցեղերէն զինուորներ։ Հռոմէն բոլոր դժգոհ տարրերը կը

կապուէին Միհրդատի հետ։ Անոր այս պատրաստութիւնները և քաղաքական միտումները լայնօրէն կ՚արձագանգէին Ճաճանատանի և Մակեդոնիոյ մէջ։ Միհրդատի քաղաքականութիւնը բռզմաթիւ համակիրներ ունեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ, որ կորսնցուցեր էր իր անկախութիւնը և կը հնձէր Հռոմի իշխանութեան տակ։ Այստեղ միայն Ասիացիներու փոքրաթիւ խումբ մը հաւատարիմ էր Հռոմին. ասոնք փչրանքներ կ՚ընծայային հռոմէացի կապալառուներէն, տեղանաւորներէն։ Ոմանք ալ տիրացեր էին ստորադաս պաշտօններու և իրենց դիրքն ու նիւթական բարեկեցիկ դրութիւնը պարտական էին Հռոմի իշխանութեան։ Բացի ասոնցմէ և անուանապէս միայն իշխող թագաւորական տուներէն, բոլոր մնացած դասերը դժգոհ էին Հռոմէն և պատրաստ էին ընդվզելու անոր դէմ. եթէ ղեկավար մը ունենային։ Հռոմի գրուած նահանգներու մէջ այդ ղեկավարը չստեղծուեցաւ։ Ան պիտի գար դուրսէն, Պոնտոսէն։ Միհրդատի գաղտնի գործակալները թէ Ճուճաստանի, թէ Փոքր Ասիոյ մէջ կը ջանային նպաստաւոր տրամադրութիւն ստեղծել դէպի իրենց տէրը։ Նոյնիսկ Պոնտոսի թագաւորը կը փորձէ Ապանիոյ մէջ կեդրոնացած Հռոմէացի ապստամբներու հետ կապել և մշակել գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր։ Այսպիսով ան կը մտածէր լայն հիմքերու վրայ դնել Հռոմի դէմ ըլլալիք պայքարը։ Իսկ անոր քաղաքական ծրագրի հիմքը ինկած էր գաղափար մը՝ «արեւելքը՝ արեւելցիներուն», որ կը նշանակէր Փոքր Ասիան՝ ասիացիներուն։ Ոչ մէկ ծրագրի չուրջը այնպէս չէր կարելի համախմբել արեւելեան ժողովուրդները ուժերը՝ որքան այդ։ Ազատագրական այս նպատակը իրականացնելու համար պէտք էր դուրս ընել Հռոմէացիներուն Փոքր Ասիայէն, նգէյական ծովէն, Միջերկրականի արեւելեան ափերէն և անոր տեղը հաստատել կէս իրանական, կէս հելլենիստական-Պոնտական միապետութիւնը։

II. ՀՌՈՄ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Միհրդատ Եւպատորը կ'ուժեղանար ռազմական և քաղաքական տեսակէտէն, բայց չէր ուզեր անմիջապէս պատերազմիլ Հռոմի հետ։ Գիտէր իր հակառակորդի ռազմական գերազանցութիւնը, ուստի կ'ուզէր յետաձգել բախումը և հաւաքել իր չուրջը արեւելքի բոլոր ուժերուն և հզօրանալ անտեսապէս և ռազմապէս։ Բայց երկու բան ենկան արագացնելու դէպքերու ընթացքը։

ԻՏԱԼԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ.— Երկրորդ դարու մէջ Հռոմը քանի մը անգամ ենթարկուեցաւ նեռքին տագնապներու, ապստամբեցան գիւղացիութիւնը և տրուկները։ Գիւղացիները հոզեզուրկ էին եղեր, տրուկներու կացութիւնը անտանելի էր. ասոնց աչխատանքի վրայ էր հիմնուած Հռոմի ազնուական-ծերակուտական դասի, կալուածատէրերու, տեզանաւորներու և կապալառուներու հարստութիւնը։ Հողային բարենորոգումները մեծ արդիւնքի չհասցուցին, իսկ տրուկներու ապստամբութիւնները դաժանօրէն ճնշուեցան բարձր, իրաւատէր ու հարուստ դասերու կողմէն։ Նոյն երկրորդ դարու վերջերուն Հռոմի ընկերային և քաղաքական իրաւակարգէն դժգոհները իրենց իչխանութեան տակ առին Միջերկրական ծովը և կը ջանային Հռոմը անդամալուծել, կտրել անոր արեւելքի իր հարուստ գաղթներէն։ Բայց Հռոմի համար ամենէն վտանգաւորը իտալական ցեղերու ապստամբութիւնն էր. անոնք կը կոչուէին նաեւ դաշնակիցներ, որովհետեւ կռիւներու ժամանակ անոնք Հռոմին կը մատակարարէին օժանդակ, դաշնակից բանակ։ Անոնք թէպէտեւ մեծ ծառայութիւն էին մատուցեր Հռոմին նուաճումներ ընելու համար, սակայն թէ աւարէն չատ քիչ բաժին էին ստացեր, թէ Հռոմի քաղաքացիի իրաւունքները չէին ստացեր, չնայեած որ բազում անգամ այդ խոստացուեր էր անոնց։ Անոնց

առաջ փակուած էին պետական և հանրային պաշտօնները։ 90 թ. իտալական ցեղերը ապստամբեցան կռուով ձեռք բերելու այն, ինչ որ խաղաղ միջոցներով անկարելի եղաւ։ Անոնց միացան ամբողջ Միջին և Հարաւային Իտալիան։ Դիւզացիական բոլոր ուժերը գինակոչի ենթարկուեցան Հռոմի դէմ կռուելու։ Ազատութիւն խոստացուեցաւ այն ստրուկներուն, որոնք կը միանան իրենց հետ։ Ապստամբները ընտրեցին իրենց հրամանատարը, երկու կոնսուլներ ներքին և արտաքին գործերը վարելու համար, կազմեցին ծերակոյտը հինգ հարիւր անդամներէ բաղկացած և 90 թ. վերջին յայտարարեցին իրենց բաժանումը և անկախութիւնը Հռոմէն։ Այս անջատումը ամենէն ծանր հարուածն էր, որ կ'ընտանար Հռոմը։ Եթէ Միջին և Հարաւային Իտալիան բաժնուէր, անկախանար, ապա քայքայուելու էր անոր հսկայ գաղութային պետութիւնը, որ իր գոյութեան, ապահովութեան և հարստութեան հիմքն էր։ Ուստի Հռոմը լարեց իր բոլոր ուժերը դաշնակիցներու ապստամբութիւնը ճնշելու համար։ Անոնց դէմ ուղարկուեցան Հռոմի երկու լաւագոյն զօրավարները՝ Սուլլան և Մարիուսը։ Միաժամանակ ծերակոյտը ընդունեց օրէնք մը, ըստ որու հռոմէական քաղաքացիի իրաւունք կը խոստանար անոնց, որոնք զէնք չէին բարձրացուցեր Հռոմի դէմ։ Ծերակոյտը հրատարակեց մէկ օրէնք եւս, ըստ որու նոյն իրաւունքը կը խոստացուէր անոնց, որոնք վաթսուն օրուայ մէջ վար կը դնէին իրենց զէնքերը։ Հռոմի այս խոստումները ունեցան իրենց հետեւանքները՝ դաշնակիցները պառակտուեցան, իսկ Հռոմը տարաւ կատարեալ յաղթանակ։ Թէ ստրուկներու, թէ գիւղացիութեան և թէ դաշնակիցներու ապստամբութիւնը չափազանց թուլցուցին Հռոմը, իր ուժերու առաւելագոյնը ան գործադրեց ներքին ճակատի վրայ։ Արեւելքը ջանաց Հռոմի այս կացութենէն օգտուիլ։

ԲԻԹՈՒԱՆԻՈՑ ԴԻՐՔԸ.— Մհրդատը կառուցեց Սեւ ծովեան պետութիւն մը. ան իրօք յունական քաղաքներու պետութիւն էր։ Իր վրայ վերցնելով Սեւ ծովեան յոյն քա-

պաքներու ապահովութիւնն ու հովանաւորութիւնը, ան պատասխանատու դարձաւ նաեւ անոնց ազատ առեւտուրի համար։ Սեւ ծովեան քաղաքներու առեւտուրը յունական աշխարհի հետ էր, իրենց մայր երկրի, Եգէական ծովու կղզիներու, հելլենիստական աշխարհի հետ։ Թէ Միհրդատի եւ թէ յոյն քաղաքներու համար անհրաժեշտ էր նեղուցներու ազատութիւնը։ Մինչ Փոքր Ասիոյ հռոմէական կապալառուներու եւ սեղանաւորներու ճնշման տակ՝ Բիւթանիոյ թագաւորը, որ Հռոմի հովանիին տակն էր, կը փակէր նեղուցները Սեւ ծովեան յոյն քաղաքներու վաճառականութեան առջեւ։ Ոչ միայն այսքան։ Նիկոմեդիա թագաւորը կը յարձակի Պոնտոսի վրայ եւ կ'ասպատակէ մինչեւ Ամասիան։ Հռոմը չի լսեր Միհրդատի արդարացի բողոքները, ուստի 88 թուին վերջինս կը դիմէ հակայարձակման Բիւթանիոյ թագաւորի դէմ։

Հռոմը Փոքր Ասիական քանակներու հրամանատար Ակիլիուսին կը հրամայէ կոպաղովկիոյ եւ Բիւթանիոյ թագաւորներուն հատուցում իրենց գահերու վրայ։ Միհրդատը նախ կը փորձէ բանակցիլ, համաձայնութեան գալ Հռոմի զօրավարի հետ, բայց անյաջող։ Պատերազմը կը դառնայ երկու մեծ ուժերու մէջ անխուսափելի։ Հռոմը արեւելքի մէջ երկու զօրաբանակ ունէր՝ մէկը Ասիա նահանգի մէջ, միւսը Կիլիկիոյ մէջ։ Իսկ անոր նաւատորմիղը կեդրոնացած էր նեղուցներու մօտ, Բիւզանդիոն քաղաքը։ Արեւելեան Միջերկրականի մնացած ռազմանաւերը հաւաքուեցան Եգէական ծովու Փոքր Ասիական նաւահանգիստներու մէջ։ Միւս կողմէն Միհրդատ եւպատորը կրնար ռազմադաշտ հանել 300.000-նոց բանակ մը եւ 300 պատերազմական նաւեր։ Անոր օգնութեան կուգային յունական քաղաքներու կամաւորները, Փոքր Հայքի զօրաբանակը, ռուսական տափաստաններէն հաւաքուած բարբարոսներու զօրքերը։

88 Թ. ԿԻԻԻՆԵՐՔ.— Ութսուն ութ թուին Հռոմը եւ Պոնտոսը արդէն կռուի մէջ էին։ Միհրդատը իր մեծ բանակը բաժնեց երկու մասի։ Հիւսիսային բանակը Ամասիա-

յէն պիտի մտնէր Բիւթունիա, հասնէր Մարմարայի ափերը և գրաւէր Նեղուցները։ Այս բանակը իրեն յանձնուած ռազմական խնդիրը լուծեց. չարդեց Բիւթունացիներուն, ապա Ակիլիուս զօրավարին։ Հարաւային բանակը մտաւ Ասիա և հոս չարդեց Ասիոյ և Կիլիկիոյ պրոկոնսուլին։ Հռոմէական նաւատորմիղը անձնատուր եղաւ և Միհրդատը Սեւ ծովէն Նեղուցներու վրայով իր ռազմանաւերը մտցուց Միջերկրական ծով։ Փոքր Ասիան այս դէպքերու ազդեցութեան տակ ապստամբեցաւ։ Ընդհանուր ոգեւորութիւն կը տիրէր ամբողջ ասիական ժողովուրդներու մէջ, յատկապէս յոյն հայրենասէրներու, որոնք Հռոմի իշխանութեան տակ կորսընցուցեր էին և իրենց ազատութիւնը և հարստութիւնը. Միհրդատը անոնց համար ազատարար էր։ Հռոմը արեւելքի մէջ կը պաշտպանէր աղնուականներու, տակաւութիւ մեծահարուստներու շահերը, կը յենուէր անոնց վրայ և անոնց հետ միասին կը ճնշէր հասարակ ժողովուրդին և դաժանօրէն կը պատժէր ամեն մէկ դեմոկրատիկ և ժողովրդական չարժումմ։ Թէ որքան տաժանելի էր, տեսնելի սպիացիներու համար Հռոմի իշխանութիւնը, կ'երեւայ անկէ, որ Միհրդատի փոքր Ասիա մտնելու իսկ օրերուն տեղի ունեցաւ բոլոր քաղաքներու, կղզիներու, կեդրոնացման կայաններու մէջ Հռոմէացիներու կոտորածը։ Քանի մը օրուայ ընթացքին սպաննուեցան 80.000 Հռոմէացիներ. ասոնք բարձր պաշտօնեաներ էին. կապալառուներ տեղանաւորներ, հռոմէացի ընտանիքներ, որոնք կալուածներու տէր էին, կ'ապրէին իրենց կալուածներու մէջ հասարակ աշխատաւորներ, մինչեւ անգամ տորուկներ... Ասիական ժողովուրդներու ցասումն էր, վրիժառութիւնը ընդդէմ կեղեքիչներու և բռնացողներու։ Հռոմի հեղինակութեան, ուժին կը հասնէր ամենէն ծանր հարուածը։ Նոյն 88 թ. Միհրդատը դրաւեց նաեւ Դելոս կղզին, որ Հռոմի տարկավաճառման ամենամեծ կեդրոնն էր, հոս ալ ջարդեցին Հռոմէացիներուն։ Իտալիան և Հռոմը Դելոսի անկումով կը զրկուէին տորուկներէն և անոնց աշխատանքէն։

Թ. ամառը ապստամբութիւնը ծաւալուեցաւ Յունաստանի մէջ։ Աթէնքը առաջինն եղաւ Հռոմի դէմ ղէնք բարձրացընող։ Աթէնքին հետեւեցան միւս քաղաքները։ Անոնց պատգամաւորները խնդրեցին Միհրդատին օգնել իրենց։ 88 *Թ. վերջին պոնտական բանակները Միհրդատի որդի Արիարաթի հրամանատարութեամբ մտան Եւրոպա, գրաւեցին Թրակիան և Մակեդոնիայէն մաս մը։ Այս երկիրներու կառուղ ուժերը միացան պոնտական ուժերուն, որուն մաս կը կազմէր նաեւ փոքր Հայքի այրուձին։ Պոնտական բանակներու Թրակիոյ մէջ երեւալը ապստամբութեան մասնակից ըրաւ նաեւ անոնց, որոնք մինչ այդ երերուն դիրք էին բռներ։ Բուն Յունաստանէն բացի՝ ապստամբեցան Եգէեան ծովու կղզիները, բացի Հռոդոսէն։ Ամենուրեք հալածուեցան և ահաբեկուեցան Հռոմէացիները և անոնք, որոնք Հռոմի չահերուն կը ծառայէին։ Իւրաքանչիւր քաղաքին մէջ Հռոմէացիք հաստատեր էին սակաւապետութիւն մը, փոքր, բայց հարուստ դասի իշխանութիւնը։ Ասոնք՝ այս հարուստ-արիստոկրատական դասն էր, որ այժմ կը հալածուէր Հռոմէացիներու հետ միասին։ Թէ Յունաստանի, թէ փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուած չարժումը ազգային ազատագրական էր, բայց ան ունէր նաեւ ընկերային կողմ։*

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ.— *Արեւելեան ժողովուրդներուն իրեն հետ կապելու համար Միհրդատ Եւպատորը կը դիմէ աւելի արմատական միջոցներու։ Ազգային ազատագրական չարժումը քիչերուն է, որ կը կապէր իրեն հետ. ասիական մեծ զանգուածները Հռոմի ճնշումը, չահագործումը կ'ըզգային ոչ որպէս այս կամ այն ազգութեան անդամ, այլ որպէս հարստահարուած, կեղեքուած դասակապալառուներու, տեղանաւորներու և անոնց գործակից տեղացիներու կողմէն։ Միհրդատը յայտարարեց տուրքերու թեթեւացում, տարիներու ընթացքին անվճար մնացած տուրքերը ան ոչնչացուց. յայտարարեց գալիք հինգ տարին ապահարկ։* 87—86 *Թ. ան չարք մը ընկերային բարե-*

նորագումներ մուծեց Փոքր Ասիոյ մէջ. բոլոր քաղաքներու ազատութիւնը և ինքնավարութիւնը վերահաստատեց։ Քաղաքները ստացան դեմոկրատիկ վարչութիւն։ Տեղական բնիկներուն թէ օտարներուն ան չնորհեց քաղաքացիական իրաւունքներ։ Սեղանաւորներուն և կապալառուներուն, ինչպէս և ասիացի անոնց գործակիցներուն, գիւղերէն և քաղաքներէն հասնելիք բոլոր պարտքերը ջնջուեցան, հողազուրկներուն և բնաւ հող չունեցողներուն հող բաժնուեցան։ Հռոմէական, իտալական ծագում ունեցող կալուածատէրերու հողերը, ինչպէս և պետական հողերը բռնագրաւուեցան և բաժնուեցան գիւղացիներուն, խոշոր կալուածատիրութեան վերջարէն ստեղծուեցաւ մանր հողատիրութիւն։

Միհրդատը յայտարարեց usուկցերու ազատութիւն, որով ծանր հարուած հասցուց հռոմէական ծերակուտական դասուն, պրոկոնսուլներուն կապալառուներուն, խոշոր կալուածատէրերուն, որովհետեւ տնտեսական բոլոր ձեռնարկներու մէջ աշխատանքը կը կատարէին ստրուկները։ Այս ազատագրութեան հետեւանքով 15 000 ազատագրեալներ միացան Միհրդատի Եւրոպա արշաւող բանակներուն և կռուեցան Յունաստանի մէջ Հռոմի դէմ։ Հետաքրքիր է և այն, որ Քիոս կղզիի բնակիչները հաւատարիմ մնացին Հռոմին. ապստամբները գրաւեցին կղզին, անոր բնակիչները աքսորուեցան Կողքիս իրենց իսկ ստրուկներու հակողութեամբ։

Ընկերային այս յեղափոխութիւնը չտեսնուած երեւոյթ էր արեւելքի պատմութեան մէջ։ Ան ազատագրեց խռնարհ խաւերը, ոմանց դարձուց քաղաքացի, ոմանց հողի տէր հռչակեց, ոմանց ազատագրեց, հանեց ստրուկներու շարքէն։ Միհրդատը իր այս միջոցառումներով հանդիսացաւ իրօք ազատարար, արեւելքի ամենէն մեծ յեղափոխական դէմքը, բայց սրանով իսկ ան իր դէմ հանեց հասարակութեան բարձր խաւին։ Բոլոր հարուստները, յոյն բարձրաստիճան մտածողները, տեղական ծագում ունեցող հողատէ-

րերը, պաշտօնեաները, քաղաքներու վարիչ դասերը դժգոհ մնացին ազատարար Թագուորի այս միջոցառումներէն։ Ստեղծուեցաւ մէկ մեծ բազմութիւն, որոնք հարկադրուած միայն Միհրդատի հետ էին, բայց պատրաստ էին ապըստամբելու յարմար պարագային։ Եւ իրօք պատերազմի և յեղափոխութեան այդ օրերուն սկսան ներքին չարժումներ, որոնք աւելի ուժեղացան, երբ Հռոմը նորէն երեւաց արեւելքի մէջ։

ՍՈՒԼԼԱՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ.— *Արեւելքի մէջ կ'իյնար, կը թուլնար ոչ միայն Հռոմի հեղինակութիւնը, որ կրնար իր անդրադարձումներն ունենալ նաեւ արեւմուտքի մէջ, այլեւ Հռոմը կը զրկուէր իրեն հարուստ գաղութներէն, տուրքերէն, հացի չտեմարաններէն։ Ուստի կենսական անհրաժեշտութիւն մըն էր արեւելեան գաղութներու վերադրաւումը։ Արեւելքի ապստամբութեան իսկ սկիզբէն Հռոմը փորձեց հաշտուիլ իտալական դաշնակիցներու հետ. առանց ատոր անկարելի էր Միհրդատ եւպատորի դէմ կռուելու։ Ան բաւարարեց մասամբ դաշնակիցներուն։ Քաղաքացիական-դաշնակցային կռիւներէն ետքը Հռոմի մէջ կը ծագէր հարց մը՝ ով պէտք է առաջնորդէր հռոմէական բանակները դէպի արեւելք՝ Դեմոկրատներու պարագլուխը՝ Մարիուսը թէ ազնուականներու պարագլուխը՝ Սուլլան. առաջինի բանակը Հռոմի մէջ էր, իսկ երկրորդի բանակը կը գտնուէր՝ Կամպանիոյ մէջ։ Հարցը կը վերաբերէր երկու կուսակցութեան քաղաքական գերիշխանութեան։ ԵՒառանց Հռոմի մէջ ամուր յենարան ունենալու անկարելի էր յաղթել արտաքին ճակատներու վրայ։ Սուլլան նախ իր բանակները կ'ուղղէ Հռոմի վրայ, կը գրաւէ քաղաքը, կը կոտորէ դեմոկրատներուն, փախուստի կը մատնէ Մարիուսին, կը վերահաստատէ ծերակոյտի հեղինակութիւնը և ատկէ ետքը միայն յաղթական զօրաբանակով կը չարժուի արեւելք։ 87 թ. հինգ լեգէոններով Սուլլան հասաւ Թէսալիա, գրաւեց Բեոթիան, ապա պաշարեց Պիրէյը և Աթէնքը։ Սուլլայի զօրավարներէն մէկը մեկնեցաւ արեւելք ի մի*

հաւաքելու հռոմէական ցրուած նաւատորմիղը։ Պաշարուած Ապէնքը սովի մատնուեցաւ և 86 թ. անձնատուր եղաւ։ Ծոյն ապստամբներուն օգնութեան հասաւ Միհրդատի մէկ նոր բանակը։ Բայց պարտուեցաւ Թէրմոպոլիսի մօտերքը։ Երկրորդ բանակ մը Դորիլաոսի գլխաւորութեամբ հասաւ Եվբէա, բայց երկու օրուայ ճակատամարտի մէջ Սուլլան մեծ յաղթանակ տարաւ անոր վրայ։ Սուլլան մաքրեց Յունաստանը Միհրդատի զօրքերէն, որոնք ծովով և ցամաքով վռնտուեցան. անոնց միացան յոյն դեմակրատները և հայրենասէրները։ Սուլլան յաղթեց ոչ միայն իր բանակի ռազմունակութեամբ, այլ յոյն հարուստներու, ազնուականներու և կալուածատէրերու աջակցութեամբ։ Ասոնք ամենուրեք կը խփէին Միհրդատի բանակներու թիկունքէն։

ԴԱՐԻՈՆՈՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— Պատերազմը Եւրոպայէն կը փոխադրուէր Փոքր Ասիա։ Միհրդատի կացութիւնը կը դառնար վտանգաւոր։ Փոքր Ասիոյ մէջ ալ դժգոհները ոտքի ելան, սկսաւ դաւադրութիւն և բանակի մէջ։ Պոնտական հրամանատար Արխիլէժը դաւաճանեց իր տիրոջը։ Միհրդատի բանակն ալ ահաբեկուած էր. ան թիւով գերազանց էր հռոմէական բանակէն, բայց անկազմակերպ էր, անտիսիպլին և ոգեւորուած չէր Միհրդատի պատերազմական նպատակներով։ Փոքր Ասիական կուիւները կրնային ծանր հետեւանքներ ունենալ անոր համար։ Միհրդատին այս կացութենէն փրկեց Հռոմի մէջ տեղի ունեցած նոր յեղաշրջումը։ 84 թիւին Մարիուսը նորէն գրաւեց Հռոմը։ գեմոկրատները յաղթանակեցին։ Սուլլան հարկադրուեցաւ վերադառնալ Հռոմ և վրկել պետութիւնը և վարչաձեւը, վերահաստատել ծերակոյտը և ազնուապետական կառավարութիւնը։ Ան չդադրեց իր յաղթանակներու պտուղը։ Երկու կողմերը՝ Սուլլան և Միհրդատ 84 թիւին համաձայնութեան եկան վերջ տալու պատերազմին։ Կնքուեցաւ Դարդանոսի դաշինքը։ Բայց դաշինքին կը վերահաստատուէր 88 թիւէն առաջ եղած կացութիւնը։ Բիւթանիոյ և Կապադովկիոյ թագաւորները կը վերահաստատուէին իրենց

գահերուն։ Մ՛իրդատը կը դատարկէր Հռոմի Փոքր Ասիական նահանգները, ուր պիտի վերահաստատուէր Հռոմի իշխանութիւնը։ Ան 2000 տղայոց պատերազմական տուգանք պիտի վճարէր. Սուլլային պիտի տրամադրէր եօթանասուն ռազմանաւեր։ Աւազին Մ՛իրդատեան կռիւները վերջացան Հռոմի յազթանակով։ Մ՛իրդատը մաքրեց Փոքր Ասիան, անոր հետ իրենց տունն ու տեզը լքեցին տասնեակ հազարաւոր հայրենասէրներ ու յեղափոխական գործիչներ. բոլոր ազատագրուած ստրուկները, որոնց նորէն կ՛ըսպառնար ստրկութիւնը։ Հռոմի իշխանութեան վերահաստատումը ակտա հալածանքներով եւ կողոպուտով։ Քանի մը քաղաքներ հիմնովին կործանուեցան, քանի մը հատը աւարի ենթարկուեցան։ Հազարաւոր մարդիկ սպանուեցան, տասնեակ հազարաւորներ գերի տարուեցան Հռոմ։ Փոքր Ասիոյ վրայ դրուեցաւ 2000 տղայոց տուգանք, ապա ան պիտի վճարէր 88–84 յեղափոխական թուականներու չգանձուած տուրքերը։ Աւելի քան վեց ամիս հռոմէական յաղթական բանակները կ՛ապրէին Փոքր Ասիական քաղաքներու հաշուին, բաւարարելով իրենց բոլոր պահանջները. բնակչութիւնը պիտի հայթայթէր անոնց ամեն ինչ եւ տար դրամական մեծ հատուցում ամեն ձիուորի։ Արեւելքի մէջ նորէն երեւցան Հռոմի կապալառուները, պրոկոնսիւլները եւ սեզոնաւորները։ Ասիան նորէն ինկաւ տնտեսական քայքայման եւ քաղաքական բռնակալութեան մէջ։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ

ԻՐԱՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ. — *Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան մէջ խոչոր դեր են խաղացեր Պարթեւները, որոնց ուժը արեւելքի մէջ կ'երեւար Սելեւկեաններու թուլացման հետեւանքով։ Հռոմէացիք անուղղակի ձեւով նպաստեցին Պարթեւներու հզօրացման և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ամուր դիրք գրաւելուն այն բանով, որ հելլենիստական մեծ ու փոքր պետութիւններու, յատկապէս Սելեւկեաններու թուլացման և անկման պատճառ դարձան։ Պարթեւները Աքէմենեաններու փլուզումէն ետքը միակ ասիական ժողովուրդն էին, որ կ'երեւային մեծ ծրագիրներով՝ դուրս հանել եւրոպացիներուն Ասիայէն. և երբ այս ծրագիրը չի յաջողուեցաւ, անոնց քաղաքական նպատակը՝ եփրատեան սահմանագիծը պաշտպանելը դարձաւ։*

Պարթեւաստանը Բիւրէթէնի արձանագրութեան մէջ կը յիշուի որպէս ուրոյն նահանգ։ Պարթեւներն ալ սկիւթական ցեղերուն մօտ կ'ապրէին, իրանական ցեղեր էին, խառնուած միջին ասիական տեղացիներու հետ։ Պարթեւները խաչնարած էին, արօտատեղիներու համար չարունակ կը թափառէին, կը մանէին հարեւան երկիրները՝ կը կըռուէին, կ'աւարէին և անասուններ և հօտեր կը տանէին ու դերիներ կը վերցնէին։ Պարսկաստանի իշխանութիւնը անոնց վրայ քիչ կ'ըզգացուէր, միայն հարկ կուտային Աքէմէնեաններուն։ Բայց երկուքի՝ պարսկի և պարթեւի մէջ ընդհանուր չատ բան կար. երկուքն ալ արիացիներ էին, ցեղակից էին, երկուքն ալ գրեթէ միեւնոյն լեզուն կը

խօսէին. մէկը՝ պարթեւականը միայն անզարգացած, չկատարելագործուած դրութեան մէջ էր։ Ան երկար ժամանակ մնաց որպէս տեղական և ցեղական լեզու, որպէս տեսակ մը գաւառաբարբառ։ Միայն իր հզօրացումէն և իրանի գրաւումէն ետքը այդ լեզուն կը դառնայ պետական և ազգային լեզու Իրանի մէջ։ Ընկերային կացութեամբ ալ անոնք յետամնաց էին. ակիզբը կ'ապրէին տոհմերով. անոնց գլուխը կանգնած էին տոհմապետները։ Տոհմա-ցեղային կեանքը բնական հոլովոյթով առաջացուց դասայնացած հասարակութիւն։ Տոհմապետը իւրացուց հողն ու հօտերը, դարձաւ տէր, իրաւատէր, իշխան։ Հասարակական այս հոլովոյթի մասին մենք քան մը չգիտենք։ Միայն երբ տեղի կ'ունենար հոլովոյթի յետագայ փուլը, երբ իշխաններու չարքէն մէկը կ'ըստեղծէր պարթեւներու պետութիւնը և կը դառնար թագաւոր, այդ չրջանի մասին է, որ մենք քիչ թէ շատ տեղեկութիւններ ունինք։

ՊՆՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— Աղեքսանդրի մահէն քիչ ետքը Պարթև ցեղերը ինկան Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ։ Օտարներու իշխանութեան տակ Իրանի բարձրաւանդակի զանազան վայրերու մէջ յառաջացան քաղաքական կեդրոնացումներ՝ կէս յունա-մակեդոնական, կէս իրանական իշխանաւորներու ճիգերով։ Անոնք կ'ուզէին անկախանալ Սելեւկեաններէն. հարկ և զօրք չտալ անոնց և իրենց երկիրներու հարստութիւնը պահել իրենց։ Այս նպատակով յեղյեղումներ տեղի ունեցան Բակտրիոյ մէջ, Ինտոսի շրջանը նման քաղաքական յեղաշրջումներ էր նաև Պարթեւստանի մէջ կատարուածը երրորդ դարու կէսերուն։

Պարթեւներու արքայական տոհմը իրօք Պարթև ծագում չունէր։ Անոնց թագաւորները Դայերու տոհմէն էին ասրած։ Ասոնք իրանական վաչկատուններ էին։ Սկիզբը Մարերու հետ կ'ապրէին Իրանի հիւսիսային մասերու մէջ. ապա լքեցին այդ հողերը, չարժուեցան արեւելք և չորունակ կը թափառէին Իրանի և Թուրքիստանի սահման-

նագլուխներուն։ Դայերը զանազան տոհմերէ էին կազմուած։ Անոնց՝ Ապարճիրի տոհմէն սերուած էր Արշակը, որ դարձաւ Դայերու միացնողը և նուաճումներու ուղին բռնողը։ Երրորդ դարու կէսերուն Ապարիներու տոհմը լքեց իրեն արօտավայրերը, յարձակեցաւ Հարուստ Պարթեւաստանի վրայ և նուաճեց այն։ Պարթեւներու նկատմամբ Արշակունիները իրօք նուաճողներ էին։ Պարթեւ ցրուած, բաժան-բաժան ցեղերուն անոնք տուին քաղաքական միութիւն։ Պարթեւաստանի մէջ ամրանալով անոնք քիչ յետոյ պիտի սկսէին նոր նուաճումներ։ Անոնց տոհմապետը՝ պարթեւ ժողովուրդի և երկրի նուաճումէն ետքը դարձաւ թագաւոր և հիմք դրաւ Արշակունիներու հարստութեան 250 տարի։ Ան կ'արշաւէ Բակտրիա, հարուստ հելլենիստական քաղաքները գրաւելու, հետևանքով այդ կուիներու մէջ ալ ան կ'ըպաններ։ Արշակի եղբայր Տրդատ (248–214) կը գրաւէ Հիրկանիան և անոր մայրաքաղաքը Շադրակարտան, այսօրուայ Սաստրաբադը։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒԹԸ.— Ասկէ ետքը Պարթեւները կը դիմեն արեւմուտք ազատագրելու Իրանը Սելեւկեաններէն։ Բակտրիայի Դեմետր II-ի հետ դաշնակցելով ան կը ջարդէ Սելեւկեաններու բանակը, բոլորովին կ'անկախանայ, հպատակութեան երդում կ'առնէ պարթեւ ցեղապետներէն և կ'ընդունի արքայից-արքայ տիտղոսը, այն ինչ որ ունէին Աքեմենեանները։ Տրդատը իր նախորդին՝ Արշակին դասեց աստուածներու չարքը, և անոր պատկերը կնքեց իր դրամներու վրայ՝ ընդօրինակելով այդ Սելեւկեաններէն։ Ան կ'ուզէր իր հարստութիւնը ազգակցական կապերով կապել Աքեմենեաններու հետ և այս ձեւով ամուր կացուցանել իր իշխանութիւնը Իրանի վրայ։ Տրդատը կը հիմնէ առաջին արքայական պալատը, մօտաւորապէս այժմեան Աբիվերդ քաղաքի մօտերքը, բայց մայրաքաղաքը, գործերու կեդրոնը հիմա Հեկատոմբիլի մէջ։ Անոր յաջորդեց իր որդի Արշակ II (214–196)։ Ան չարունակեց Պարթեւներու չարժումը դէպի արեւմուտք՝ կապիկական դռներով գրաւեց Եկբատանը, սակայն պարտուեցաւ Անտիոքոս III-էն. վերջինս գրաւեց

անոր մայրաքաղաքը և հասաւ մինչեւ Հիրկանիա, մտաւ Բակտրիա, բայց Սելեւկեաններու ռազմա-քաղաքական այս մեծ յաջողութիւնները մնայուն հետեւանք չունեցան. 190 թ. Անտիոքոսը կը պարտուի Մագնէզիոյ ճակատամարտի մէջ։

Ազգերն ու ցեղերը, որոնք կ'ապրէին Սելեւկեան լայնածաւալ կայսրութեան մէջ նորէն կը փորձեն ապստամբութիլ, անջատուիլ։ Պարթեւներու ընկերումը միայն ժամանակաւոր էր։ Արշակի փոխարէն իշխանութեան գլուխը կը կանգնէր Հռահատ. ան կը գրաւէ կասպից ծովու հարաւ-արեւելեան ափերը, կը հաստատուի Տաբարիստանի, այժմեան Մազանդարանի մէջ։ Անոր ձեռքը կ'իյնար կասպիական դուռնները, ուրկէ քիչ ուշ պիտի մտնեն Մարաստան։ Հրահատը յաջորդ կը նշանակէ Միհրդատիս (174-136) որը իր երկարատեւ թագաւորութեան ընթացքին պարթեւներու փոքր պետութիւնը կը դարձնէ իրանական մեծ կայսրութիւն։ Այս գործի համար Արեւելքի միջագգային կացութիւնն ալ նպաստաւոր էր, Սելեւկեանները բոլորովին թուլցեր էին, Հռոմը անոնց ծանր հարուածներ էր հասցուցեր, բայց դեռ ինքը ամրօրէն հաստատուած չէր արեւելքի մէջ. ուստի և պարթեւներու առաջ ոչ մէկ կազմակերպուած և հզօր ուժ չկար։ Ան գրաւեց Մարաստանը անցաւ Զագրոչեան լեռները, գրաւեց Միջագետքը. իսկ արեւելքի մէջ ան վերագրաւեց Հերկանիան, Մարգիանան, այժմեան Մերվը, հասաւ մինչեւ Հնդկաստանի սահմանը։ Միհրդատին կը յաջորդէ Հռահատ II. (134—128)։ Ասոր օրով Սելեւկեանները իր մի կը հաւաքէին իրենց վերջին ուժերը՝ վերագրաւելու համար կորսնցուցած արեւելեան նահանգները։ Անտիոքոս VII-րդ կը վերագրաւէ Մարաստանը, բայց զոհ կ'երթայ Հրահատի պատգրութիւններուն՝ անոր դէմ հանելով հարազատ եղբայրը։ Բայց ինքն ալ տարի մը ետքը զոհ կ'երթայ սկիւթական արշաւանքներու ժամանակ։ Անոր յաջորդ Արտաբան II րդը կ'ըսպաննուի 124 թիւին և երկրի զանազան մասերու մէջ կ'երեւան ինքնակոչ թագա-

ւորներ։ Պարթև պետութիւնը ժամանակ մը կ'իյնայ անիշխանութեան մէջ. Սկիւթացիք արեւելքէն և հիւսիսէն կ'իջնեն և իրենց իշխանութեան տակ կ'առնեն երկրի մեծ մասը։ Կարծէք Արշակունիներու տիրապետութիւնը վերջանալու էր։

Բայց երկիրը այս քայքայումէն, անիշխանութենէն հանեց Միհրդատ II-րդ Մեծը (124–87)։ Ան Արշակունիներու հարստութեան մեծագոյն դէմքերէն է. ան հաւաքեց պատակուած հողամասերը, պայքարեցաւ տեղական ինքնակոչ թագաւորներու դէմ, արմատախիլ ըրաւ անիշխանութիւն սերմանող տարրերուն։ Ապա մեծ ուժերով յարձակեցաւ Սկիւթացիներուն և Պարթեւաստանը ազատեց անոնց հարկատու ըլլալէն։ Ասկէ ետքը ան իր զէնքը կը դարձնէ արեւմուտք՝ կը հասնի մինչեւ Եփրատ՝ Միջագետքի և Հայաստանի սահմաններուն։ Այս ան չրլլանն էր արեւելքի պատմութեան, երբ Փոքր Ասիոյ մէջ տեղի կ'ունենային խոշոր քաղաքական դէպքեր՝ Պոնտոսը պայքար էր սկսեր Հռոմի դէմ։ Միհրդատ II-րդի յաղթանակներով հելլենիզմը իր քաղաքական և մշակութային դիրքերը կը զիջէր Պարթեւներուն, արեւելեան իրանիզմին։ Սելեւկեան իշխանութեան տակ մնացին Հիւսիսային Սիւրիան և Կիլիկիան։ Տեսանք, որ երկրորդ դարու մէջ արեւմուտքէն եկող Հռոմն ալ կը հարուածէր Սելեւկեան պետութիւնը։ Նշանակալից է նաև այն, որ Միհրդատ II-րդն է, որ առաջին անգամ դիւանագիտական յարաբերութեան կ'ըսկսի Հռոմի հետ։

Պարթեւներու պատմութեան հետեւեալ փուլերուն վերահասու կ'ըլլանք Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունեցող դէպքերու հետ զուգահեռ։

ՊԱՐԹԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.— *Պետութեան գլուխը կանգնած էր թագաւորը, որը աստծու հովանիին տակ էր։ Մեռած թագաւորի ոգին միւս կեանքէն կը թեւարկէր իր յաջորդին և իր ժողովուրդին. ուստի և անոր ոգին, ինչպէս և նախահօր ոգին պաշտամունքի ա-*

ուրկայ էր։ Պարթեւ թագաւորը տեսութեան մէջ օրէնսդիր է, գերագոյն դատաւոր, զօրքի հրամանատան, ան է կանգնած վարչութեան գլուխը։ Իրականութեան մէջ անոր իրաւունքները սահմանափակուած են։ Պարթեւ պետութիւնը աւատական կամզ ուներ։ Ցեղապետները դարձեր էին խոշոր կալուածատէրեր, իւրացուցեր էին քաղաքական իրաւունքներ։ Թագաւորը ճանչցեր էր անոնց իրաւունքները և արտօնութիւնները և անոնց մասնակցութիւնը իշխանութեան։

Թագաւորը ինքը աւատական իշխան մըն էր, անոր իշխանութիւնը կը տարածուէր իր անմիջական կալուածներու վրայ, միւս աւատատէրերու նկատմամբ ան քիչ իրաւունքներ ունէր, անոր ալ գործադրութիւնը կախուած էր իր և աւատատէրերու ուժերու փոխ-յարաբերութենէն։ Պարթեւ պետութիւնը այդպիսի բազմաթիւ կալուածատէր իշխանութիւններէն էր կազմուած՝ ներքակայ մէկ կալուածատիրոջ, որ իւրացուցեր էր թագաւոր կամ «արքայից արքայ» տիտղոսը։ Պարթեւ քանի մը ցեղեր խաչնարած էին, վաչկատուն. անոնց ցեղապետները չատ քիչ կը ճանչնային թագաւորի գերիշխանութիւնը։

Թագաւորի մօտ գոյութիւն ունէր պետական խորհուրդ մը, որուն անդամները պարթեւ ազնուական դասէն էին։ Այս խորհուրդն է, որ կը սահմանափակէր թագաւորի իրաւունքները։ Անոր անդամներն էին, որ կ'ըլլային զինուորական և վարչական բարձր պաշտօնեաներ։ Անոնք կը կազմէին վարիչ դասը, հողի և նիւթական ուրիշ հարստութեանց հետ միասին իւրացուցեր էին նաեւ բարձր իշխանութիւնը։ Բացի արտօնեալ դասի այս խորհուրդէն կար և արքայական ընտանիքի անդամներու խորհուրդը։ Այս երկուքի համաձայնութեամբ է, որ կը նշանակուէին թագաւորները, թէեւ ընդհանրապէս ժառանգական սկզբունքը կը պահուէր։ Թէ պետական կամ արտօնեալներու և թէ արքայական ընտանիքի խորհուրդները չատ հին ժամանակներէն է, որ գոյութիւն ունէին, կուգային տոհմական չըր-

ջանէին։ Եօթը մեծ տոհմեր առաջնակարգ դիրք ունէին պետութեան մէջ, ըստ իրենց ծագման հաւասար էին արքայական տոհմին և արտօնուած էին ժառանգաբար կառավարելու իրենց երկիրները։ Աստնք պետութեան խոշոր պաշտօնները, գործակալութիւնները բաժներ էին իրենց մէջ՝ զինուորական, հազարապետութեան, արքունի կալուածներու կառավարութիւնը կը գտնուէր առանձին տոհմերու ձեռքին և ժառանգական էր անոնց մէջ։ Այս դասէն է նաեւ որ դուրս կուգային սատրապները, որոնք կ'ուղարկուէին ոչ-պարթեւական, բայց նուաճուած երկիրները կառավարելու։ Աստնք ալ կը դառնային խոշոր կալուածներ տէր և կը ղանային իրենց պաշտօնները ժառանգութիւն թողնել իրենց ընտանիքներու մէջ։ Աստնց իշխանութեան սահմանը չատ լայն էր, և կը հիմնուէին աւատական սկզբունքի վրայ։ Արքայից արքայի նկատմամբ անոնք վասալներ էին, կը պարտաւորուէին անոր զինուորական ուժ մատակարարել և հարկ տալ. իսկ իրենք ալ իրենց հերթին տէրեր էին սատրապութեան մէջ ապրող ազատ հողատէր ազնուականներու նկատմամբ, աստնք ալ նոյն պարտականութիւններն ունէին իրենց սատրապ-իշխանի հանդէպ։ Այս բոլորը՝ թագաւոր, արքայական ընտանիք, կալուածատէր, արտօնեալ դաս, սատրապ և նահանգային հողատէրեր՝ կը կազմէին մէկ դաս՝ ազատներու դասը, որոնք իւրացուցեր էին երկրի ամեն տեսակի նիւթական հարստութիւնը և իրաւունակ, իրաւատէր դասն էին։

ԱՆԱԶԱՏՆԵՐ.— Պարթեւ հասարակութեան երկրորդ դասը անազատներն էին, ստրուկները։ Ստրուկներու թիւը չատ մեծ էր, որովհետեւ պարթեւ ազատները սովորութիւն չունէին անոնց ազատագրելու կամ ծախելու։ Ազատներու թիւը մեծ չէր, սակայն պատճառով ալ ստրուկները կ'ատնուէին բանակի մէջ, անոնք ազատներու հետ միասին կը մորվէին զինուորական արհեստը, նշանաձգութեան և ձիավարութեան։ Որքան հարուստ էր ազատը՝ այնքան անոր ստրուկներու թիւը չատ կ'ըլլար։ Ստրուկներն ունէին թա-

գաւառը, ազնուականութիւնը։ Պարթեւներու կեանքի բնորոշ կողմն այն էր, որ հակում ունէին ձիավարութեան։ Անոնք գրեթէ ձիերէն վար չէին իջներ, կը կռուէին, կ'ուտէին և կը հանգստանային ձիերու վրայ։ Անոնց խորհրդակցութիւններն ալ, ինչպէս առեւտուրը տեղի կ'ունենային ձիերու վրայ։ Ազատները ստրուկներէն կը տարբերուէին միայն այն բանով, որ կը չրջագայէին ձիով, իսկ ստրուկները հետեւակ էին։ Երկրագործութեան անցած ցեղերու հողերը կը մչակուէին ստրկական աշխատանքով։ Ձիավարութեան հակումը Պարթեւներէն ստեղծեց դինուորական հրաչալի դաս մը, որ անմրցելի էր տափաստաններու մէջ։

ՆՈՒԱՃՈՒԱԾ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ.— Իրանի բարձրաւանդակին մէջ և անոր չուրջը Պարթեւները կառուցեցին ընդարձակ կայսրութիւն։ Ան իր մէջ բացի բուն պարթեւական երկրէն կը պարունակէր Մարաստանը, Ասորեստանը, Միջագետքը, Պարսկաստանը, Ադիաբէնը, Օսրոյէնը, Բակարիան, Սոգդանիան։ Ասոնք բոլորը երբեմն մաս կը կազմէին Սելեւկեան իշխանութեան — անշաուեցան անկէ և նախքան Պարթեւներու պետութեան մէջ մտնելը՝ կազմեցին անկախ պետութիւններ։ Ցետոյ միայն Պարթեւները գրաւեցին այս բոլոր երկիրները՝ եփրատէն մինչեւ Ինդոս և Միջին Ասիա ու ստեղծեցին Պարթեւական Կայսրութիւնը։ Անոնք այս երկիրներու վրայ կը նայէին, որպէս իրենց տոհմական սեփականութեան և կը չանային նուաճուած երկիրներու վրայ թագաւորներ նշանակել իրենց տոհմէն, ազգակիցներէն, տեղական արքայական հարստութիւնները փոխարինել պարթեւ Արշակունիներով։ Այս պարագաներու մէջ Արշակունիներու աւագ ճիւղը բոլորի նկատմամբ առաջնութիւն կը վայելէր, անոր թագաւորը կը կոչուէր «արքայից արքայ», իսկ կազմիչ իշխանութեան պետերը կը կոչուէին արքաներ։

Այս առումով պարթեւ պետութիւնը մեծ ու փոքր պետութիւններու դաշնակցութիւն մըն էր՝ հնթակայ կեդրոնի՝

պարթեւ Արշակունիներուն, կազմիչ մասերու փաստական կախումը կ'երեւար հարկ տալու և զինուորական ուժ մատակարարելու մէջ, կեդրոնական իշխանութիւնը չէր մըտներ կայսրութիւնը կառուցիչ մասերու ներքին գործերու մէջ, չէր ալ կրնար, որովհետեւ պետութիւնը շատ թոյլ էր, անոր վարչութիւնը շատ անբաւարար նման գործի համար։ Ուստի միեւնոյն պետութեան մէջ կ'ապրէին քաղաքի ազգեր, որոնք նուազագոյն պարտաւորութիւններ կատարելով կեդրոնի հանդէպ, կ'ապրէին միանգամայն ազատ իրենց ներքին գործերու մէջ։

Դ· ԳԼՈՒԽ

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ Ի.

ԵՐԵՔ ՀԱՑԱՍՏԱՆ.— 190 թիւ Մագնէզիոյ ճակատամարտը որոշիչ նշանակութիւն ունեցաւ արեւելեան ժողովուրդներու համար։ Սելեւկեանները Հռոմին զիջեցին Փոքր Ասիան։ Սիւրիան այլեւս երկրորդական պետութիւն էր։ Հռոմը Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծեց անկախ պետութիւններ, որոնք փաստօրէն ենթարկուած էին անոր։ Ան չէր ուզեր, որ Փոքր Ասիական նոր իշխանութիւններէն մէկն ու մէկը ուժեղանայ, չէր թոյլ տար որ անոնց մէջ գործակցութիւն ստեղծուի։ Պարտուած Սելեւկեանները կորսընցուցեր էին հպատակ ժողովուրդներու մէջ իրենց հեղինակութիւնը, Մագնէզիոյ ճակատամարտէն քիչ ետքը սկսաւ Հրէութեան երկարատեւ պայքարը իրեն անկախութեան համար։ Պարթեւները ալ աւելի մեծ ուժերով կը չարժուէին դէպի արեւմուտք։ Ազատագրական այս չարժուումներու չարքին կը դասուի նաեւ 189 թիւի Հայերու ապստամբութիւնը։ Փոքր Ասիոյ ազատագրումէն ետքը ապահովի էր, որ Հայաստանն ալ չմնայ Սելեւկեան լուծի տակ։ Մեծ Հայաստանի կառավարիչ Արտաչէսը, և Ծոփաց աշխարհի կառավարիչ՝ Զարիադէսը, ապստամբեցան Սելեւկեան Անտիոքոս III-րդի դէմ։ Վերջինս դեռեւս Մագնէզիոյ պարտութենէն չէր սթափուեր, ուստի ապստամբներու դէմ բան մը չկրցաւ ընել։ Դիւրութեամբ Արտաչէսը

և Ջորիատէսը անցան իրենց երկիրներու իշխանութեան գլուխը։ Իրենք մինչեւ 189 թիւը կը կառավարէին Հայաստանը Սելեւկեաններու անունէն։ Այժմ կը կառավարեն որպէս գերիշխան տէրեր։ Երկրի վարչութեան մէջ բան մը չփոխուեցաւ, ամեն բան չարունակուեցաւ առաջուան նման. փոխուեր էին միայն գերիշխան Սելեւկեանները։ Անոնց փոխարիներ էին երկու հայ կամ հայացած իշխաններ։ Տեսանք, որ սկիզբէն և եթ Հայաստանը բաժնուեցաւ երեք անկախ պետութիւններու։ Հարաւ-արեւմտեան Հայաստանը՝ Մոփսց աշխարհը անկախացաւ ոչ միայն Սելեւկեաններէն, այլ և չուզեց միանալ Մեծ Հայաստանին։ Մինչ այդ ան ունեցեր էր իր ինքնուրոյն կեանքը, կապուած էր սուրիական և փոքր Ասիական աշխարհին, անոր հողին վրայ կը հանդիպէին հայը, սեմականն և փոքր Ասիականն ժողովուրդները. ան դեռ ամբողջովին հայացած չէր։ Ան միջագիային առևտրական այն ուղիի վրայ կը գտնուէր, որ Եփրատեան գծով կը մտնէր փոքր Ասիա, կապադովկիա, հոնկէ ալ Պոնտոս և Սև ծով։ Մոփսց աշխարհը մօտ կը գտնուէր սելեւկիան մշակոյթի կեդրոններուն և կենդանի հաղորդակցութեան մէջ էր անոնց հետ. հելլենիստական մշակոյթը այստեղ ուելի հիմք ունէր տարածուելու. հոն է, որ հիմնուեցան առաջին առևտրական քաղաքները։ Մոփսց աշխարհի թագաւորներն է, որ առաջին դրամները չրջանառութեան մէջ դրին։

Եթէ ինկատի ունենանք փոքր Հայքը, որ նոյնպէս անկախ պետութիւն էր, որ երբեք չմիացաւ Մեծ Հայքին, ապա կը տեսնենք, որ Հայաստանը երկրորդ դարուն քաղաքական միութիւն չէր ներկայացներ, այլ բաժնուած էր երեք պետութիւններու։ Այս երեք պետութիւններէն ամենէն մեծը և ապագայ ունեցողը՝ Մեծ Հայքն էր, իսկ անոր անկախութիւն տուողը Արտաշէսն էր։ 189 թիւին մէկ անգամէն տեղի ունեցաւ երկու բան՝ Հայաստանը անկախ պետութիւն դարձաւ, այնտեղ, որպէս գերիշխան տէրեր թագաւորեցին Արտաշէսի յաջորդները։ Հիմնուեցաւ Ար-

տաճիսեան հարստութիւնը, որը անկասկած որոշ ապացոյցական կապերով կապուած էր սատրապական չրջանի ինքնավար Հայաստանի երաւնդեան հարստութեան հետ։

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի.— Տէր դառնալով հարուստ և մեծ երկրի մը, անոր առաջին հարցերէն մէկը պիտի ըլլար իշխանութեան կեդրոնի խնդիրը։ Ուր պէտք է հաստատուէր իշխող հարստութիւնը, ուրկէ պիտի կառավարէր այն իր երկիրը։ Արտաշէսը հաստատուեցաւ Արարատեան դաշտը։ Եթէ Արարատի քաղաքական և մշակութային կեդրոնը հարաւն էր, Վանի լիճի չուրջը, ապա՝ Արտաշիսեան Հայաստանի կեդրոնը Արարատեան դաշտն էր։ Ասոր պատճառը ան էր, որ Արաքսի ամբողջ հովիտը հայացած էր և այդ չրջանի հայութեան վրայ է, որ պիտի յենուէր նոր պետութիւնը։ Բնական է, որ ան ցանկար նաև արքայ կարելի է հեռու ըլլալ Սեբաստիայէն։ Եթէ Հայաստանը պիտի կառուցուէր Հիւսիսէն, եթէ անոր քաղաքական հաւաքման գործը պիտի ակսուէր Արարատեան դաշտէն, ապա կարեւոր հարց մը պիտի լուծէր Արտաշէսը՝ ապահովել Արարատեան դաշտի պաշտպանութիւնը, ձեռք ձգել անոր վրայ իշխող լեռնաշղթաները։ Հիւսիսային Հայաստանի ապահովութեան ամմանները էին Կուրի հովիտը, Մուղանի տափաստանները։ Արտաշէսի առաջ գրուած էր մէկ ուրիշ հարց եւս. պէտք էր հաւաքել Հայաստանի լեռնաշխարհի մէջ ցրուած հայութիւնը։ Իսկ ասոնք հարուստ է, որ ամենէն առաջ և մեծ զանգուածներով հաստատուեր էին։ Հայաստանի հարուստ է, որ հայացեր էր դեռեւս եօթերորդէն հինգերորդ դարերուն։ Հարուստ է, որ անոնք չուեր էին հիւսիս, անցեր Հայկական Պարը և մտեր Արաքսի հովիտը և Արարատեան դաշտը։ Արտաշէսը հարուստ պիտի իջնէր և հանէր Եփրատի ափերը, Արածանիի գետաբերանը՝ տիրելու Ծոփաց աշխարհին, Փոքր Հայքին, ուր Հայասանեաց գաղթէն ետքը մնացեր էր ստուարաթիւ հայութիւնը և կազմեր առանձին պետութիւն։ Բայց երկու դէպքումն ալ Արտաշէսը յաջողութիւն չունեցաւ։ Ծոփաց աշխարհի, Փոքր

Հայքի թիկունքը կային ուժեր, կապադովկիան և Պոնտոսը, որոնք չէին ուզեր այդ երկու իշխանութիւններուն վերացումը, Մեծ Հայաստանի՝ իրենց սահմաններուն մօտենալը։

ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ.— *Ցոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնը կը հաղորդէ, որ Արտաշէսը կը նուաճէ կապադովկիան երկիրները, փայտակարանը, Վրաց ինքնէն կը գրաւէ Գուգարքը, այժմեան Լոռիի չրջանը, ուր երկու ազգերու հատուածները՝ վրացական և հայկական ցեղերը՝ կը հանդիպէին իրար։ Հոսկէ ան կ'իջնէ Կուրի հովիտը։ Անոր բանակները կը տիրեն Տայքին, Ճորոխի հովտին, կը նուաճեն Բարձր Հայքը, կարինը և Դերջան։ Իջնելով հարաւ ան կը գրաւէ վասպուրականը, կը հասնի Տաւրոսեան լեռներուն և Միւրիացիներէն կը գրաւէ Տմորիքը։ Այս հողամասերու գրաւման համար ան կռուեցաւ Վրացիներու, Մարերու, կատաոններու, Խալիբներու, Մոսքերու, Միւրիացիներու դէմ։ Այս ձեւով ան մէկ իշխանութեան տակ հաւաքեց հայութեան այստեղ ու այնտեղ ցրուած հատուածները, կարգի հրաւիրեց դեռեւս չհայացած կամ կէս հայացած ցեղերը, իր պետութեան մէջ առաւ Հայաստանի բնական սահմանները։* Առաջեսը հայութեան եւ Հայաստանի հողերու հաւաքողն է եւ անոնց պաշտպանութիւն, ապահովութիւն ու բնական սահմաններ տուողը։ *Ան է, որ Գուգարքէն մինչեւ Տաւրոսեան լեռները և Կապադովկիայէն մինչեւ Եփրատ տարածուող հողերը դարձուց Հայաստանի այս բառի քաղաքական իմաստով։*

ՀԱՆՑԻ ԼԵԶՈՒՆ.— *Նոյն յոյն գիտունը՝ Ստրաբոնը կ'ըսէ, որ այս ընդարձակ երկրի մէջ բոլորը կը խօսէին հայերէն։* Անշուշտ այս չափազանցութիւն է։ Շատ աւելի ուշ դեռ Հայաստանի մէջ կ'ապրէին ցեղեր, որոնք բոլորովին տարբեր լեզուներով կը խօսէին, հայացած չէին։ Արտաշէսի օրով հայ-արմէններն է, որ կը խօսէին մէկ և ընդհանուր լեզուով, անոնք ալ այդ լեզուի տարածողներն եղան իրենց չրջապատող ցեղերու մէջ։ Ամենայն հաւա-

նականութեամբ հայերէնը ամենէն տարածուած և հասկըՙնալի լեզուն ըլլար Հայաստանի մէջ։ Արտաշէսի ժամանակ ստեղծուեր էր խաւ մը, որ եթէ չէր խօսեր հայերէն լեզուով, գոնէ կը հասկնար այն։ Եւ հայերէնը դարձաւ գըլխաւոր լեզու, որովհետեւ այդ լեզուով խօսող ցեղախումբերն էին, որ իշխանութիւնն առին իրենց ձեռքը։ Այդ ղեկավարութեան միջոցով հայերէնը դանդաղօրէն թափանցեց ամեն տեղ ու տեղական լեզուներու ու բարբառներու կից ու անոնցմէ բարձր՝ դարձաւ համահայկական լեզու։ Բայց այս գործողութիւնը կատարուեցաւ դարերու ընթացքին։ Արտաշէսը առաջին քայլն ըրաւ միայն և նպաստաւոր պայմաններ ստեղծեց ատոր համար։ Այս գործողութեան՝ համահայկական լեզուի ստեղծման համար խոչընդոտ կ՚ըլլային՝ Հայաստանի բնական-կլիմայական պայմանները և մեր երկրի բնակչութեան ազգագրական-լեզուական բազմազանութիւնը։

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ.— Բաւական չէր Արարատեան դաշտը պետութեան կեդրոն դարձնել, այլահովել այն ռազմական ամուր պատնէշ-լեռներով, պէտք էր ունենալ վարչական-քաղաքական հանգոյց մը, ուր միանային երկրի բոլոր մասերը և ուրկէ կառավարուէր նոր պետութիւնը։ Արտաշէսը Արտքսի ափին կը կառուցէ իր մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը։ Ծոյն պատմագիրները այս քաղաքի մասին կը խօսին մեծ գովասանքով։ Ան Հայաստանի տնտեսութեան, վարչութեան և մշակոյթի կեդրոնն էր։ Անկասկած ան կառուցուած պիտի ըլլար օտար ճարտարապետներու, վարպետներու ձեռքով և նմանութեամբ արեւելքի հելլենիստական քաղաքներու։ Ըստ աւանդութեան մայրաքաղաքի կառուցման վրայ հակեր է և անոր տեղը որոշեր է Հաննիբալը, որ Անտիոքոս III-ի մօտէն փախչելով ապաստան էր գտեր Արտաշէսի մօտ։ Արտաշատի կառուցումը մեր պատմութեան ամենէն կարեւոր փաստերէն մէկն է։ Ան երկար ժամանակ չարունակեց մնալ որպէս քաղաքական և մշակութային կեդրոն, ասոր հետեւանքով ալ Արարատեան

դաշտը առևտրական նշանակութիւն ստացաւ մեր պատմութեան մէջ։ Ան միջնախարհ էր։ Արտաշատը միջազգային կարեւոր առեւտուրի գլխաւոր հանգոյցներէն մէկն էր։ Իրանական աշխարհի առեւտուրը Սեւ ծովու նաւահանգիստներու հետ տեղի կ'ունենար Արաքսի հովիտով Արտաշատի վրայով։ Ան դարձաւ տարանցիկ առեւտուրի խոշոր կեդրոն։ Այդտեղ կառուցուեցան հիւրանոցներ, մթերանոցներ, գրասենեակներ։ Արտաշատի բնակչութիւնն ալ միայն հայեր չէին, այլ հոն կարելի էր հանդիպիլ արեւելքի բոլոր ազգերէն վաճառականներու։ Հայոց մայրաքաղաքը տնտեսական-առեւտրական կապերով կապուած էր Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրներու հետ։ Եւ Հայաստանի թագաւորներու արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի որոշուէր Հայոց քաղաքներու առեւտրական չահերով։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԴԱԿ.— Հայոց բնաշխարհը մէկ իշխանութեան տակ միացնելէն ետքը Արտաշէսը կը միջամտէ ժամանակի միջազգային բարդ գործերուն։ Անոր կը հետաքրքրէր Փոքր Ասիոյ մէջ ստեղծուած կացութիւնը։ Սելեւկեաններէն ազատագրուելէն ետքը Փոքր Ասիան կը մատնուի քաղաքական անիշխանութեան։ Մասամբ այդ կ'ըստեղծէր Հռոմը, ելնելով այն տեսակէտէն՝ թէ տիրելու համար հակառակորդներուն՝ պէտք է բաժանել անոնց, իրեն ներկայութիւնը անհրաժեշտ դարձընելու համար պէտք էր անիշխանութիւն սերմանել տեղացիներու մէջ։ Քաղաքական անկայունութեան պատճառներէն մէկն ալ նոր ստեղծուած մեծ և փոքր պետութիւններու աշխարհակալական միտումն էր։ 180 թ. Պոնտոսի և Փոքր Հայքի միացեալ ուժերը կը պատերազմէին Պերգամի, կապադովկիոյ և Բիւթանիոյ դէմ։ Ասոնց մէջ կնքուած դաշինքի մէջ կը յիշուի նաեւ Արտաշէսի անունը որպէս թագաւոր «ի վերայ մեծի մասին Հայոց»։ Ան կը դառնայ միջազգային ուժ և անոր կամքը ի նկատի պիտի ունենային անոնք, որոնք Փոքր Ասիոյ թեմատը կը դարբնէին նախքան Հռոմի անմիջական միջամտութիւնը արեւելեան գործերու մէջ։

ԿՈՒԻ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.— Հայաստանի այս ուժգնացումը եւ մեծ պետութիւն դառնալը վտանգաւոր համարեցաւ իր հարեւաններու եւ յատկապէս Սելեւկեաններու համար։ Անոնք չէին հաշտուիր Հայաստանի ծաղկեցման հետ։ 165 թ. չուրջը Անտիոքոս IV-րդը արշաւեց Հայաստան. այս կռիւներու մէջ Արտաշէսը պարտուեցաւ, բայց ինչ հետեւանք ունեցաւ այդ պարտութիւնը չգիտենք։ 161 թ. Մարաստանի սելեւկեան սատրապը Թիմարքոս կ'ապստամբի իր տէրերու դէմ եւ կը յայտարարէ իրեն Մարաց թագաւոր։ Ան կը դաշնակցի Արտաշէսի հետ եւ անոր օգնութեամբ կ'ընդարձակէ իր պետութեան սահմանները մինչեւ Միջագետք։ Մարաստանի անկախութիւնը կը հաստատէր Հայաստանի վրայէն Սելեւկեան վտանգը։

Այս բոլորը՝ պետութեան հիմնարկումը, մայրաքաղաքի կառուցումը, Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը, միջազգային դիւանագիտութեան մէջ դեր խաղալը չէր կրնար չազդել ժամանակակիցներու մտքի վրայ։ Հայ ժողովուրդը Արտաշէսի գործերը երգեր է իր երգերուն մէջ, անոր անուան չուրջը հիւսեր է վէպեր, զրոյցներ։ Անոր չուրջը հաւաքեր է նաեւ ուրիշներու գործերը, ստեղծեր է «Արտաշեսեան վէպր»։ Եւ այդ զուրմանալի չէ։ Արտաշէսը մինակ եւ կարճ ժամանակի մէջ այնպիսի գործեր կատարեց, որուն համար ուրիշ պետականներու մէջ սերունդներու աշխատանք կը պահանջուէր։

ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ.— Արտաշէսի մահէն մինչեւ Տիգրան II-ի գահ բարձրանալը անցեր էր վաթսուն եւ հինգ տարի. (160—95)։ Օտար պատմագիրները մեզ ոչինչ ստոյգ բան չեն հաղորդեր այդ շրջանի մասին։ Այդ շրջանին կը մեծնայ Պարթեւներու պետութիւնը։ Օգտուելով Սելեւկեաններու ներքին տեւական կռիւներէն Միհրդատ I. կ'ընէ իր նուաճումները Իրանի արեւմուտքը եւ Միջագետքի մէջ։ Անոր գործը կը շարունակէ Միհրդատ II Մեծը։ Պարթեւները կը մօտենան Հայաստանին, կը պատերազմին Արտաւազդ առաջինի դէմ։ Ան հաւանաբար Ար-

տաչէսի I-ի որդին էր, Հայոց ժողովրդական վէպն ալ այդպէս կ'որոշէ անոնց կապը։ Միհրդատ II նուաճեր էր Միջագետքը և Ատրպատականը և միայն ատկէ ետքը ան պատերազմեր էր Հայոց Թագաւոր Արտաւազդի դէմ։ Պարթեւները կը յաղթեն Հայաստանը, բայց չեն նուաճեր այն։ Արտաւազդի յաջորդը Տիգրան I ը կը չարունակէ կռիւը Պարթեւներու դէմ բայց մեծ յաջողութիւն չի ունենար. պարտութեան հետեւանքով Տիգրան I-ի որդին պատանդ կը տարուի Պարթեւներու արքունիքը։ Հօր մահէն ետքը ան կը վերադառնայ Հայաստան գահակալելու։ Իր ազատագրման համար ան Պարթեւներուն կուտայ «ԵօԹանասուն հովիտները», որ Արտաչէս I գրաւեր էր Ատրպատականէն։ 95 Թ. Տիգրան II-ը կը բարձրանայ Մեծ Հայաստանի գահը։

Ե· ԳԼՈՒԽ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ (140—56)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ.— Տիգրանը ծներ է չուրջ 140 թուին (Ք· Ա)· գահ է բարձրացեր 95 թուին, քառասուն և հինգ տարեկանին. ան հասուն և կազմակերպուած մարդ էր, երբ Հայաստանի իշխանութիւնը առաւ իր ձեռքը։ Ան մեռաւ 56 թուին ութսուն և չորս տարեկանին. թագաւորեց 40 տարի։ Անոր անձի, նկարագրի մասին մենք շատ քիչ բան գիտենք. օտարներու պատմածներն ալ անվստահելի են ու միտումնաւոր։ Տիգրանի նկարագրի, ծրագիրներու մասին մեզ պատկերացում կուտայ իր գործը։ Անոր անունը կապուած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ առաջին դարուն կատարուած քաղաքական մեծ դէպքերու հետ։ Ան հայութիւնը դարս ետքաւ միջազգային կեանքի աստիճէն, զէնքի ուժով բռնեզծեց մեծ կայսրութիւն, ժամանակ մը ան եղաւ արեւելքի բախտի տնօրինողը։ Բայց անոր վերելքը միայն իր հանճարի գործը չէր, այլ և քաղաքական այն կացութեանը որ ստեղծուեր էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։

ՀՌՈՄԸ.— Առաջին դարուն Հռոմը հասեր էր մինչեւ Եփրատ։ Ան ամուր հաստատուեր էր Փոքր Ասիոյ մէջ. քանի մը չրջաններ կը կառավարէր Հռոմէն ուղարկուած կառավարիչներով։ Մնացած մասերը պահեր էին իրենց տեղական իշխող տուները, սեվորութական օրէնքները, անկախութիւնը, բայց կը գտնուէին Հռոմի գերիշխանութեան տակ։ Անոնք «ճռոմէական ժողովուրդի բարեկամն ու դաշնակիցն» էին։ Զրկուած էին արտաքին քաղաքականութիւն վարելու իրաւունքէն։ Ներքին գործերու մէջ ալ պիտի ի նկատի ունենային Հռոմի տրամադրութիւնները։

Հռոմէական կառավարիչները Պերգամէն և Կիլիկիայէն կը հակէին կապադովկիոյ, Բիւթանիոյ, Ղալաթիոյ և ուրիշ «անկախ» թագաւորութիւններու գործերու վրայ։ Տեսանք, որ քաղաքական հզօրացման հետ Հռոմը արեւելքը դարձուց անտեսական չահագործման չրջան։ Եւ այդ չահագործումը այնքան անտանելի էր, որ նոյնիսկ Հռոմէացիք իրենք կը խոստովանէին։ Տիթ Լիվիճ պարզամտօրէն կը նկարագրէ արեւելքի ծանր վիճակը Հռոմի իշխանութեան տակ։ «Ուր Հռոմի կապալառուներ մուտ կը գործեին, կ'ըսէ ան, հոն կը վերացար ամեն օրինք, կը չհանայիին դաւճաչիցներու բոլոր ազատութիւնները»։ Իսկ Հռոմի մեծ քաղաքական գործիչներէն և հեւտորներէն մէկը՝ Ցիցերոնը կը խոստովանէր, որ արեւելքի մէջ ամենէն ատելի անունը հռոմէականն էր։ Փոքր Ասիոյ մէջ ընդհանուր այս դժգոհութիւնը պիտի արտայայտուէր Միւնյ յեղափոխական չարժումներով։

Սելեւկեաննեըը.— Կարելի էր սպասել, որ հակահռոմէական չարժումը կրնային ղեկավարել Սելեւկեաննները։ Բայց ինչպէս ըսինք, անոնք կ'ապրէին անկման չրջան մը։ Կարանցուցին Փոքր Ասիան, որով պրկուեցան իրենց ռազմական ուժի չեռմարանէն։ Միջագետքը գիջեցան պարթեւներուն՝ անանկացան Նիւթապէս։ Հեռաւոր արեւելքի և Միջին Ասիոյ հետ կապող երկու առեւտրական գծերը՝ Եփրատեան և Կարմիր ծովը իրենց չէր։ Եփրատեան գիծը ինկաւ պարթեւներու ձեռքը, Կարմիր ծովը եգիպտացիներուն էր։ Միջերկրականն ալ անոնց առած փակեր էին Հռոդոսի վաճառականական և ռազմական նաւահորմիղը։ Ներքին կացութիւնն ալ չի վատ էր. դաւադրութիւն արքունիքի մէջ, կռիւներ քաղաքներու՝ աղքատներու և հարուստներու մէջ, անկում և թուլացում հելլենիստական ինքնավար քաղաքներու, տուրքերու արտակարգ ածում, ժողովուրդի ընդհանուր դժգոհութիւն, կեանքի և գոյքի անապահովութիւն։ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հելլենիզմը ամենուրեք իր վայրէջքը կ'ապրէր. թէ Հռո-

մէացիները փոքր Ասիոյ մէջ, թէ Սելեւկեանները Սիւրիոյ մէջ տնտեսապէս կը խորտակէին անոր հիմքերը։ Սելեւկեանները իրենց ռազմի ուժը սպառեցին հրէութեան դէմ կռուելով։ Վերջիններս հասեր էին ազգային-կրօնական ինքնաճանաչութեան, կը չկրնային դառնալ առանձին պետութիւն՝ անկատուիլ Սելեւկեաններէն։ Այս պայքարներու մէջ հրէութիւնը ազատագրուեցաւ, իսկ Սելեւկեաններու թագաւորները խիստ թուլցան. անոնք այլեւս անկարող գտնուեցան անապատի վաչկատուններու դէմ կռուիլ և քաղաքները ազատել անոնց յարձակումներէն։ Այսպիսի պայմաններու մէջ Սելեւկեաններու հարուստ քաղաքներու բուրժուազին ուժեր կ'որոնէր դուրսը, որոնք իրենց երկրի մէջ կարգը վերահաստատէին, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն տային և բաց ընէին արտաքին չուկաներու դռները։

ՊԱՐԹԻԱՆԵՐԸ.— Նոր թարմ ուժ էին ասոնք, բայց ասոնք ալ փայլուն կացութեան մէջ չէին առաջին դարուն։ Կազմեր էին ընդարձակ կայսրութիւն մը Միջին Ասիայէն մինչեւ Եփրատ տարածուող։ Անոնց պետութիւնը վաչկատուններու, թափառաշրջիկ ցեղերու տիրապետութիւնն էր նստակեաց երկրագործներու և քաղաքներու վրայ։ Անոնք չփուելով յոյն և մակեդոնական գաղութներու հետ հելլենիզմէն որոշ բան իւրացուցին, բայց այդ՝ անոնց մէջ ոչինչ չփոխեց։ Պարթև թագաւորները կը կոչուէին «հելլենասէրներ», բայց անոնց հելլենասիրութիւնը արտաքին ընդօրինակումներէն այն կողմը չէր անցեր։ Անոնք ներքնապէս ալ Թայլ էին. տիրապետեր էին Պարսկաստանին, բայց պարսիկ ժողովուրդը անոնց հետ հաշտ չէր, թէեւ զրկուած իշխանութենէն անոնք հին պարսկական քաղաքակրթութեան պահողն էին և կեդրոնացած հարաւի մէջ կ'ըսպասէին իրենց հերթին։ Միհրդատ I ի նուաճումներէն ետքը (171—138) իշխանութիւնը կը մնայ։ Կէս աւատական, կէս վաչկատունի այդ իշխանութիւնը իր մէջ ունէր քայքայման բոլոր սաղմերը։

ՊՈՆՏՈՍ.— Արեւելքի ամենէն մեծ եւ կազմակերպուած ուժը Պոնտոսն էր, որ առաջնութեան հասաւ Միհրդատ Եւպատորի օրով։ Տեսանք, որ ան ալ անցաւ Հռոմի դէմ մղուող պայքարի գլուխը։ Բայց այդ պայքարը յաջողութեամբ տանելու համար ոչ միայն պէտք էր ունենար արեւելքի բոլոր դժգոհներու համակրանքը, այլեւ ուժեղ դաշնակից։ Միհրդատ Եւպատոր իր հայեացքը կը դարձնէ Մեծ Հայաստանի թագաւոր Տիգրանին։ Այս էր քաղաքական կացութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, երբ Տիգրանը գահ կը բարձրանար։ Ան իր դիմաց չունէր կենսունակ եւ ռազմական մեծ պետութիւն մը։ Պոնտոսը անոր մրցակիցը չէր եւ անոր թագաւորի հետ կրնար համաձայնութեան գալ։

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.— Անոր առաջին գործերէն մէկը Ծոփաց աշխարհի գրաւումն էր. 94 թ. անոր զօրքերը կը գրաւեն Ծոփքը։ Այնտեղ, ուր անյաջողութիւն կրեց Արտաչէսը հարիւր տարի առաջ՝ յաջողեցաւ Տիգրանը։ Կապադովկիան չհամարձակեցաւ արգիլել այս բանը. Ծոփաց աշխարհը կցուեցաւ Մեծ Հայքին եւ Արտաշիսեանններու իշխանութիւնը հասաւ մինչեւ Տիգրիսին ակունքները։ Կար եւ Փոքր Հայքը՝ որուն բախտը որոշուելիք էր Միհրդատ Եւպատորը. ան իր թագաւորութեան սկզբին՝ 112 թուին գրաւեց Փոքր Հայքը եւ միացուց Պոնտոսին։ Փոքր Հայքը այնուհետեւ ընդմիշտ բաժնուեցաւ Մեծ Հայաստանէն եւ բռնեց իր ուրոյն քաղաքական հոլովոյթի ուղին Տիգրանը Փոքր Հայքի ազատագրման հարցը չյարուցեց, այդ հարցը կը պատակտէր այն միութիւնը, որուն երկուքն ալ կարիք ունէին։

94 ԹՈՒԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— Ծոփքի գրաւումով Մեծ Հայքը սահմանակից կը դառնար Կապադովկիոյ։ Հիմա Տիգրանի առաջ կը դրուէր Կապադովկիոյ հարցը, որ միշտ հակառակորդ էր եղեր անոր։ Այդ հարցը գոյութիւն ունէր նաեւ Միհրդատ Եւպատորի համար։ Կապադովկիան Հռոմի հովանիին տակն էր եւ անոր թագաւորն ալ Արիոբարզան յայտնի հռոմէասէր էր, աւելի ճիշդ, կը մտածէր, որ երկու

թարմ մնծցող պետութիւններու հանդէպ կապադովկիան կրնար իր գոյութիւնը պահել միայն Հռոմի զինական օգնութեամբ։ կապադովկիան կրնար վտանգել Պոնտոսի և Հայաստանի թիկունքը, եթէ ան մնար թշնամի թագաւորի մը ձեռքը։ Թէ Պոնտոսի և թէ Տիգրանի քաղաքական ծրագիրներու իրականացման համար անհրաժեշտ էր կապադովկիոյ գրաւումը։ 94 թ. Միհրդատի և Տիգրանի դաշինքը այդ նպատակի համար էր։ Տիգրանը զինական աջակցութիւն պիտի տար Միհրդատին կապադովկիան գրաւելու։ Ինչ որպէս վարձատրութիւն ան ստանալու էր գերիները ու աւարը երկիրը պիտի մնար Միհրդատին։ Այս դաշինքը չէր ուղղուած Հռոմի դէմ, Տիգրանը ասով պարտաւորուած չէր զայն գործել Հռոմի դէմ. դաշինք ունէր սահմանափակ և որոշ նպատակ՝ կապադովկիոյ գրաւումը։ 93 թ. հայ-պոնտական միացեալ ուժերը կը գրաւեն կապադովկիան և անոր թագաւորը՝ Արիոբարզան I. իր հետ առնելով պետական գանձերը կը փախչի Հռոմ։ Նոր գրաւած երկրի վրայ թագաւոր յայտարարուեցաւ Միհրդատի անչափահաս որդի Արիարաթը։

կապադովկիոյ գրաւումը և դաշնակից պետութեան յանձնելը Տիգրանի համար ունէր նաեւ մէկ ուրիշ արժէք։ Ան կը պատրաստուէր մեծ ռազմական գործողութիւններ սկսիլ Պարթեւներու դէմ, որոնց կը համարէր իրեն առաջին թշնամին։ Հայաստանը կրնար մեծնալ և ընդարձակուիլ ի հաշիւ Պարթեւներու, որոնք տիրեր էին Հայաստանի չուրջը գտնուող երկիրները։ Անհրաժեշտ էր նախ ապահովել թիկունքը։ Թէ որքան վտանգաւոր կրնար ըլլալ կապադովկիան Հայաստանի համար, կ'երեւայ այն բանէն, որ անոր թագաւորը հռոմէական քանդագնացներու հետ միասին 91 թ. կը փորձէ Պարթեւներու հետ դաշինք կնքել ընդդէմ Տիգրանի և Միհրդատի։

Բայց կապադովկիան երկար չի մնար Հայերու և Պոնտացիներու ձեռքը. կիլիկիոյ պրոկոնսուլ Սուլլան Հռոմի ծերակոյտէն հրաման կ'ըստանայ վերագրաւել կապադով-

կիան և վերահաստատել այնտեղ Արիոբարզանին։ Սուլլան կը վերադրաւէ կապադովկիան, դուրս կ'ընէ հռնկէ Հայոց զօրքերը և նախկին թագաւորին գահ կը հանէ։ Սուլլան այս հրահանգը կատարելէն ետքը կը հեռանայ երկրէն։ Տիգրանի զօրավարները նորէն կը գրաւեն կապադովկիան։ 91 թ. Բիւթանիոյ մէջ ալ գահակալական կռիւներ էին ծագած. կռուողներէն մէկը ապաւիներ էր Միհրդատ Եւպատորի օգնութեան։ Հռոմը միջամտեց և հրահանգեց արեւելքի իր զօրավարներուն թէ Բիւթանիոյ և թէ կապադովկիոյ թագաւորներուն նորէն գահ բարձրացնել։ Մինչ այդ պոնտական զօրքերը գրաւեր էին Բիւթանիան։ Այս դէպքերէն ետքը 88 թ. կ'ըսկսի Հռոմ-պոնտական պատերազմը։

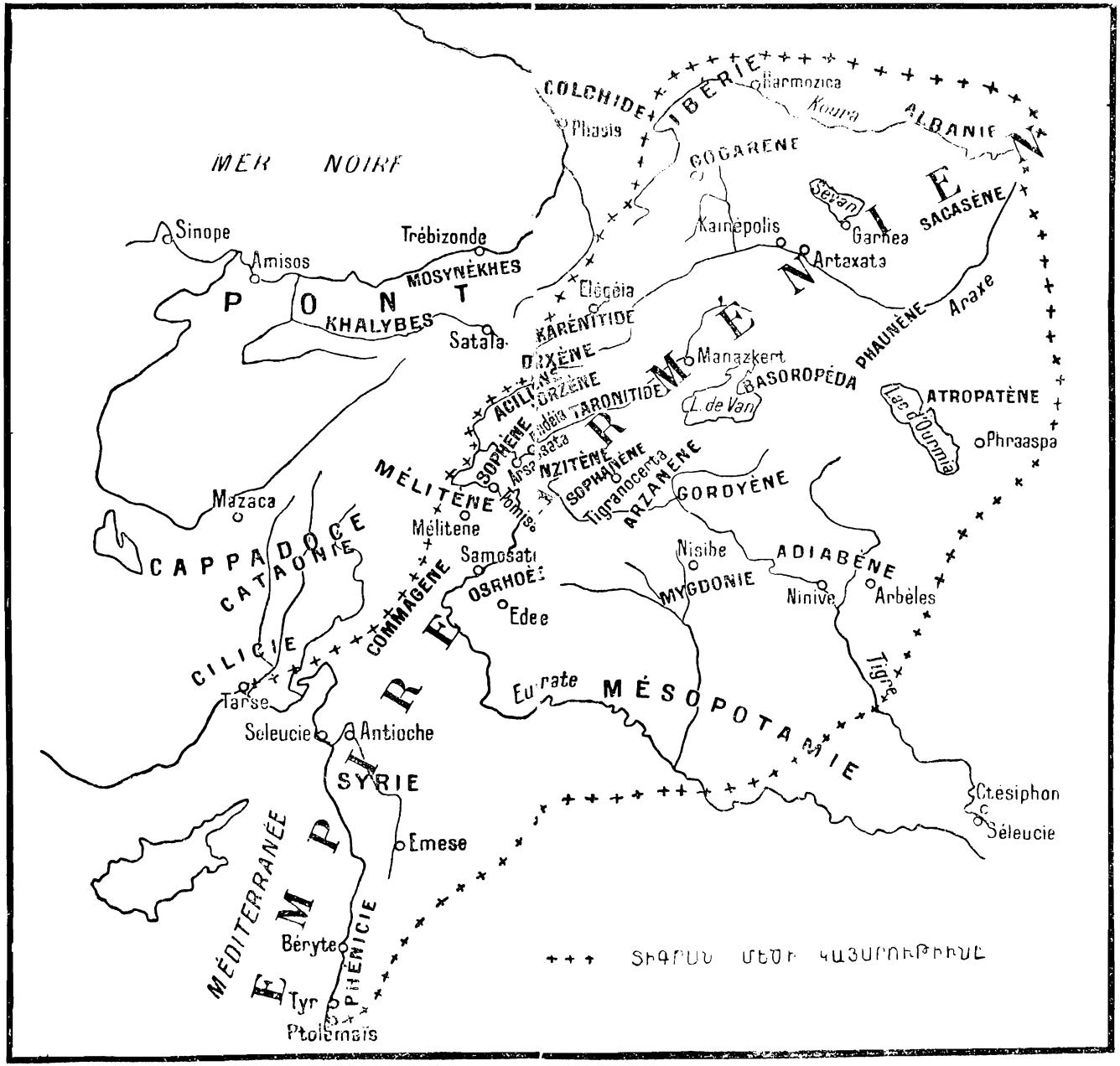
ՏԻԳՐԱՆԻ ԿՈՒԻԼ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.— Հէնց նոյն ժամանակներուն Տիգրանը իր զէնքը կը դարձնէ Պարթեւներու դէմ, որոնք հարաւէն և արեւելքէն չրջապատեր էին Հայաստանը։ Միհրդատ Բ. որ մեռաւ 88 թիւին. կառուցեր էր արեւելքի ամենամեծ, ընդարձակ և ուժեղ պետութիւնը, հասեր էր Եփրատի ափերուն, կիլիկիոյ մօտերը, սահմանակից էր հռոմէական գաղութներուն և կը փորձէր համաձայնութեան գալ Սիլլայի հետ ընդդէմ արեւելքի երկու նոր և թարմ ուժերու՝ Պոնտոսի և Հայաստանի։ Բայց Միհրդատ II-ի մահէն ետքը երկիրը կ'իյնայ անիշխանութեան մէջ. ազատատէր իշխանները և գահի թեկնածուները կը կռուէին իշխանութեան համար։ Պարթեւները առժամանակ հրաժարեցան Միհրդատի արտաքին հակահայ քաղաքականութենէն։ Ահա այդ պահուն է, որ Տիգրան II պատերազմ կ'ըսկսի Պարթեւներու դէմ։ Տիգրանը նախ կը գրաւէ այն ճօթանասունն հովիտները, որոնք տուեր էր Պարթեւներուն ազատուելու պատանդ ըլլալէ։ Հաւանաբար այդ հովիտները պէտք է ըլլային Հայաստանի հարաւ արեւելքը ինկած գաւառները, որոնք մէկ կողմէն Ատրպատականին սահմանակից էին, միւս կողմէն մօտ էին հիւսիսային Միջագետքին։ Ցետոյ Տիգրանը կը գրաւէ Մեծ Աղբակի

չրջանը ամբողջացնելով արեւելքէն իր երկրի բնական սահմաններըը։ Միեւնոյն ժամանակ անոր զօրքի մէկ մասը կը դործէր Հայաստանի հիւսիսը և արեւելքը. անոնք կ'անցնէին փոքր Կովկասեան լեռնաչղթան, կը վերագրաւեն Կուրի հովիտը և հասնէին ալ կը դիմեն դէպի արեւելք, մինչեւ Կասպից ծովը։ Կուրի հովիտը և Փայտակարանը Արտաշէսի օրով Հայաստանի մաս կը կազմէին, բայց տարբեր ցեղեր, ժողովուրդներ ունենալու և չատ քիչ հայացած ըլլալու հետեւանքով, չէին ենթարկուեր Հայաստանին, ուստի յաճախ կարիք կ'ըզգացուէր վերանուաճելու զայն։ Մեծ Աղբակի գրաւումէն ետքը Տիգրանը կը յարձակի մէկ կողմէն Մարաստանի, միւս կողմէն Ադիաբէնի՝ նախկին Ասորեստանի վրայ։ Տէր կը դառնայ ամբողջ Ատրպատականին, կը տիրէ Նինուէին, Արբելայի հարուստ դաշտերուն, որոնք եղեր են արեւելքի հնագոյն քաղաքակրթութեան վայրերը։ Շատ հին ժամանակներէն այս վայրերը ունէին հայկական բնակչութիւն։ Արմէններու մէկ թեւը Տիգրիսի ափերով իջեր էր Հիւսիսային Միջագետք և Ասորեստան։ Տիգրանի բանակները օտար և անծանօթ չրջան չէ, որ կը մտնէին։ Անշուշտ Տիգրանակերտի չինութիւնը հարաւի մէջ որպէս մայրաքաղաք հետեւանք էր այդ բանի, որ ան հայկական չրջանակէն դուրս չէր։

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐՈՒ ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ.— Թէ Ատրպատականի և թէ Ադիաբէնի կորուններու ժամանակ Հայերը լուրջ դիմադրութեան չհանդիպեցան. տեղական ժողովուրդները անտարբեր էին դէպի Պարթեւ իշխանութեան անկումը, Հայերու հանդէպ ալ ակնյայտնի թշնամութիւն հանդէս չբերին։ Այս երկու չրջաններու անկումը նպաստեց, որ Հայաստանը չրջապատող մեծ և փոքր ժողովուրդները, որոնք Պարթեւ գերիշխանութեան տակ էին, կամովին հնազանդին Տիգրանին։ Կորդուքը, մարական Ատրպատականի թագաւորները կ'ընդունին անոր իշխանութիւնը։ Այնուհետեւ առանց մեծ ճիգերու Տիգրանը գրաւեց Օսրոյէնը, Եդեսիան, Մագդունիան, Մծբինի իշխանու-

թիւնը՝ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ։ Այս վայրերու պրաւումով սեմական մեծ զանգուածներ կը մտնեն Տիգրանի պետութեան մէջ. ան այժմ ալ էր Եփրատեան գծի միջին հոսանքին. Պարթեւները կտրուեցան Հռոմի հետ անմիջական սահման ունենալէն։ Անոնք կորսնցուցին Միջագետքը, Մարաստան-Ատրպատականը ևս անջատուեցան արեւմուտքի բարձր քաղաքակրթութենէն։ Գրաւած երկրի իշխանները այժմ Տիգրանի հանդէպ այն պարտաւորութիւնները կը կատարէին, ինչ որ ունէին Պարթեւներու հանդէպ՝ այսքէնքն հարկ կուտային և պատերազմի ժամանակ ալ զօրք։ Հին արեւելքը բացի ասկէ ուրիշ յարաբերութիւններ չէր ստեղծեր իշխողի և հպատակի մէջ։ Այս յաղթութիւններէն ետքը Հայոց թագաւորը կ'իրացնէ «արքայից արքայ» տիտղոսը, որ երբեմն Պարսից Աքէմենեաններուն էր, անոնցմէ անցաւ Պարթեւ թագաւորներուն, իսկ անոնցմէ ալ Հայոց թագաւորին։ «Արքայից արքայ» անունը մէկ անիմաստ որակում՝ չէր, այլ քաղաքական յարաբերութիւններու ցուցանիշ։ Ան կը նշէ Հայոց թագաւորի առաջնակարգ դիրքը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէին բազմաթիւ ազգեր, պետութիւններ, որոնք կ'ընդունէին անոր գերագոյն իշխանութիւնը և պարտաւորութիւններ ունէին անոր հանդէպ։

Սելեւկեաններուն խնդիրը.— Այս նուաճումները Տիգրանը գլուխ բերաւ 89–85 թուերուն, այսինքն այն ժամանակ, երբ իր դաշնակից Միհրդատ Եւպատորը կը պատերազմէր Հռոմի դէմ։ Այս յաղթանակներով պարթեւ պետութիւնը ընկրկեցաւ՝ կեդրոնացաւ Իրանի բարձրաւանդակը և արեւելքի քաղաքական զեկավարութիւնը գիջեցաւ Հայաստանին։ Իրօք ան կորսնցուց ոչ-իրանական երկիրները, բացի Ատրպատականէն։ Այն ժամանակաւոր մեկուսացումէն ետքը յետոյ նորէն առաջնակարգ ուժ պիտի դառնար արեւելքի գործերու մէջ։ Միայն պարթեւական ուժի խորտակումէն ետքը Տիգրանի բանակները կրնային Միւրիոյ սահմաններու վրայ, ուր հաւաքուէր, կեդրո-

MER NOIRE
COLCHIDE
IBERIE
Harmozica
Kour
ALBANIE
Phasis
GOGARENE
Sevan
SACASÈNE
Sinope
Trébizonde
Kainépolis
Garnea
Amisos
Artaxata
MOSYNÈKHES
P O N T
Elégéia
KHALYBES
Satala
KARÉNITIDE
ORXÈNE
ACILISÈNE
GORZÈNE
Manazkert
BASOROPÉDA
PHAUNÈNE
Araxe
ATROPATÈNE
Lac d'Ourmia
Phraaspa
SOPHÈNE
Arsamosata
ANZITÈNE
SOPHANÈNE
Tigranocerta
ARZANÈNE
GORDYÈNE
MÉLITÈNE
Mélitene
Mazaca
CAPPADOCE
CATAONIE
Samosate
Nisibe
ADIABÈNE
COMMAGÈNE
OSRHOÈ
MYGDONIE
Ninive
Arbèles
Edee
CILICIE
Tarse
Euphrate
MÉSOPOTAMIE
Tigre
Seleucie
Antioche
SYRIE
Ctésiphon
Séleucie
Emese
MÉDITERRANÉE
Béryte
PHÉNICIE
Tyr
Ptolémaïs

նացեր էր Սելեւկեան թագաւորութիւնը՝ ամեն կողմէն իր պետութիւնը անդամահատուելէն ետքը։ Եփրատի ափերուն տէր եղողը իրերու բերմունքով պիտի ըլլար հաւնիլ Միջերկրական ծովուն։ Այս է եղեր ներքին մղումը արեւելեան մեծ կայսրութիւններու, որոնք հիմնաւորուեր էին Իրանի, Միջագետքի մէջ։ Ճիշդ է Սեւ ծովը Հայաստանին աւելի մօտ էր, բայց ան փակ էր անոր առջեւ։ Ան Պոնտոսի Միհրդատ Եւպատորի կենսական տարածութեան մէջ կը գտնուէր։ Կասպից ծովը որու ափերուն հասեր էր Տիգրանի թանակը առեւտրական-քաղաքակրթական արժէք չուներ։ Ուստի Տիգրանը ոչ Սեւ ծով դիմեց, ոչ ալ Կասպից ծովուն մեծ արժէք տուաւ։ Ան իջաւ հարաւ. Եփրատը և Միջերկրականի արեւելեան ափերը անոր համար նոյնքան գրաւիչ, նոյնքան կենսական էին, որքան իրմէ առաջ ստեղծուած Մեծաւար Արեւելքի մէջ կատուցուած պետութիւններու համար, որոնք դիմեր էին Միջերկրական։ Եթէ Սեւ ծովը և Փոքր Ասիան Միհրդատ Եւպատորի կենսական տարածութիւնն էր, ապա Միջագետքը և Միջերկրականի արեւելեան եզերքները՝ Տիգրանինն էր։

Սելեւկեանները առաջին դարու սկիզբներուն կ'ապրէին մէկ ծանր ճգնաժամ։ Իշխանութիւնը ոչ մէկ հեղինակութիւն ունէր. երկրի մեծ ու փոքր տէրերը, ցեղապետները, անկատարական միութիւններ կը անուցանէին։ Երկրի մէջ չկար կեանքի և գոյքի ապահովութիւն։ Երբեմնի մեծ և ծաղկած քաղաքները անկման չրջան մը կ'ապրէին, ճնշուած էին հարկերու ծանրութեան տակ, կորսնցուցեր էին իրենց ինքնավարութիւնները։ Սակէ բացի պատակտուած էին քաղաքական տեսակէտով։ Անապատի վարչկատուններն կ'ըսպառնային ծովեզերքի չուրջը կատուցուած հելլենիստական քաղաքներուն և նստակեաց քնակչութեան։ Այս բանը ոչ միայն երկու տարբեր աշխատանքի և կենցաղի պայքարն էր, այլ և երկու ազգագրական միաւորներու՝ սեմականաց Սիւրիացիներու եւ յոյն Մակեդոնացիներու։ Գիւղացին և քաղաքացին այդ պայմաններու մէջ կ'ըզգա-

յին ուժեղ իշխանութեան կարիքը։ Եւ քաղաքներուն հաստատակութիւնը կ՚որոնէր այդ ուժեղ իշխանութիւնը։ Ոմանք կ՚ուզէին իշխանութիւնը յանձնել Միհրդատ Եւպատորին, որ արեւելքի մէջ հսկայ հեղինակութիւն էր ձեռք բերեր։ Սակայն այս կը նշանակէր Սիւրիան ձգել Հռոմ-պոնտական մրցութեան մէջ, ոմանք իրենց աչքերը յառեր էին Եգիպտոսի Պտողէմէեաններուն, բայց այս միտումը իրականացնել անկարելի էր, իր գոյութեան սկիզբէն անոնք թշնամական դիրք էին բռներ դէպի Սիւրիան, անոնց յարաբերութիւնները երբեք բարեկամական չէին եղած, անոնք մրցորդ էին թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ։ Բայց կար մէկը, որ կանգնած էր Սիւրիոյ սահմաններուն, որ թարմ և հզօր ուժ էր, յաղթեր էր Պարթեւներուն, որ կրնար կարգ ու կանոն մուծել երկրի մէջ։ Դա Տիգրանն էր։ Ան չատ կողմնակիցներ ունէր սիւրիական քաղաքներու մէջ, որովհետեւ հայկական կայսրութեան մէջ մտնելը նորէն սիւրիական վաճառականներու առաջ պիտի բանար Եփրատեան գիծը, համաչխարհային առեւտուրի ուղին։

84 83 թ. Տիգրանը գրաւեց Հիւսիսային Սիւրիոյ բոլոր քաղաքները գրեթէ առանց դիմադրութեան, բացի Սելեւկիայէն, որ Անտիոքի նաւահանգիստն էր։ Հոսկէ անոր բանակի մէկ մասն ուղղուեցաւ դէպի արեւմուտք՝ Դաճտային Կիլիկիան գրաւելու, միւս մասը դիմեց ծովափնեայ չրջանները, գրաւեց փիւնիկեան քաղաքները, սելեւկեան դինաստիան դադրեցաւ իշխելէ, բայց Սելիւկ թագուհին տեղէ տեղ փոխուելով երկար կռիւներ մղեց Տիգրանի դէմ։ Սիւրիան յայտարարուեցաւ Հայաստանի կայսրութեան մէկ մասը, նշանակուեցաւ յատուկ փոխարքայ երկրի համար։ Անտիոքը Հայոց թագաւորի մայրաքաղաքներէն մէկը դարձաւ։ Անտիոքի գրաւումը անմահացնելու համար Տիգրանը իր պատկերով դրամներ հանեց չրջանառութեան։ Սիւրիոյ կառավարիչ նշանակեց Բագարատ զօրավարին։ Տիգրանի՝ Սիւրիոյ տիրելը բարիք մըն էր. ան բերաւ երկրին խաղաղութիւն, Բէդուինները սրչաւանքները

պատրնցան, երկիրը ստացաւ կեանքի և գոյքի ապահովութիւն։

Այս ձեւով Տիգրանը տէր դարձաւ «Արքայաբեր կիսալուսնի» երկու թեւերուն և հաստատ Միջերկրական ծովուն։ Այս նուաճումներու հետեւանքով հայութիւնը աներտ դործակցութեան մէջ մտաւ հելլենիստական մշակոյթի հետ։ Դաղաքական դէպքերու բերումով Տիգրանը մօտեցաւ Հրէաստանին։ Կանգնելով Միջերկրականի ափերուն ան այժմ մտահոգութիւն կը պատճառէր Եգիպտոսին, Հռոդոսին։ Առանք մեզկացած և քայքայուած Սելեւկեաններու փոխարէն իրենց առաջ գտան մէկ թարմ և ուազմունակ ուժ։ Դէպքերու բերումով Տիգրանը իր առաջ գտաւ նաեւ Հռոմին, որ Միջերկրականի տէրն էր. 102 թուէն ալ Լեռնային Կիլիկիան Հռոմի նահանգներէն մէկն էր։ Հռոմի չահերը այժմ կը վտանգուէին արեւելեան Միջերկրականի մէջ։ Տիգրանը խուսափեր էր Հռոմին հանդիպելու, բայց հակառակ անոր այժմ անոնք կը հանդիպէին Միջերկրականի ափերուն, Հայկական լեռնաչխարհէն շատ հեռու։ Կռիւը ըլլալու էր անխուսափելի, միայն ժամանակի հարց էր։

Մինչ այդ Տիգրանը չուրջ քսան տարի խաղաղութիւն կը վայելէ և իր կայսրութեան ներքին միութիւն տալու մասին կը հոգայ։

Զ· ԳԼՈՒԽ

ՀՌՈՄ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ

ՀՌՈՄ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ.— *Դարգանոսի դաւճինքը պինադադար մըն էր երկու կողմերու համար ալ։* 83 *թ. Ասիոյ կառավարիչը՝ Մուրենան սկսաւ պատերազմը Միհրդատի դէմ։ Ան տեւեց երեք տարի և Հռոմի համար ոչ միշտ յաղթական։ Միայն Սուլլայի հրամանով այս պատերազմը դադրեցաւ և նախկին կացութիւնը վերահաստատուեցաւ։ Ակէ ետքը Միհրդատի պատուիրակները Հռոմի մէջ կը ջանային վերահաստատել տալ Դարդանոսի համաձայնութիւնը, դարձնել այն երկու պետութիւններուն յարաբերութիւններուն հիմք։ Բայց այս բանը չյաջողեցաւ։ Միհրդատ եւպատորը համոզուեցաւ, որ Հռոմը պոնտոսի հետ տեւական խաղաղութեան կողմնակից չէ, սկսաւ պատրաստուիլ պատերազմի։*

Այդ նոյն ժամանակներուն, Հռոմի մէջ նոր չարժումներ սկսան՝ դեմոկրատ կուսակցութիւնը չարունակ կը պայքարէր Սուլլայի և արիստոկրատական կուսակցութեան դէմ։ Այստեղ ու այնտեղ քաղաքացիական կռիւները կը բռնկուէին։ Դեմոկրատները ի վերջոյ կեդրոնացան Սպանիոյ մէջ և ասկէ վարեցին պայքարը Հռոմի ազնուապետական կուսակցութեան դէմ։ Միհրդատը լաւ ծանօթ էր Հռոմի ներքին ուժերուն, ուստի անոնց մէջ կ'որոնէ դաշնակիցներ։ Ապստամբներու պարագլուխ Սերտորիուսի հետ ան կ'ըսկսի բանակցիլ՝ ընդհանուր ճակատ ստեղծել Հռոմի աշխարհակալներու՝ ծերակոյտի դէմ։ Սերտորիուսը ասով մէկ ուժեղ դաշնակից կ'ունենար արեւելքի մէջ իր թշնա-

մինեռու դէմ գործող։ Սերտորիուսը և Միհրդատը կը դաշնակցէին հետեւեալ պայմաններով Ասիան, որով կը կոչուէր նախկին Պերգամի անկախ թագաւորութիւնը, պիտի մնար Հռոմին, իսկ Բիւթանիան, Կապադովկիան և միւս գաղութները անցնելու էին Միհրդատին։ Հռոմի դէմ դաշնակիցները գործելու էին միասին։

ՀՌՈՄ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ.— Հռոմի և Պոնտոսի մէջ պատերազմը սկսաւ 73 թ/ին։ Անոր պատճառը Բիւթանիոյ անկախութեան վերացումն էր և անմիջապէս Հռոմի իշխանութեան տակ դրուիլը։ Ան հռոմէական մէկ նահանգ էր այժմ. հոն մուծուեց հռոմէական վարչութիւնը, բանակը։ Ան հարուստ երկիր էր, հռոմէական կապալառուներու, տեղանաւորներու չհագարծման ենթակայ։ Անոր քաղաքները, հանքերը, նաւահանգիստները, մաքսատուները չատ մեծ եկամուտ կ'ապահովէին Հռոմի ծերակոյտին։ կար և երկրորդ առաւելութիւնը։ Տէր դառնալով Բիւթանիոյ, Հռոմը իր անմիջական հսկողութեան տակ կ'առնէր Սեւ ծով տանող դռները՝ նեղուցները։ Ամեն պարագայի Հռոմի Միջերկրականի նաւատորմը կրնար մտնել Սեւ ծով և խորտակել Միհրդատի Սեւ ծովեան պետութեան ծրագիրը։ Հռոմը կրնար փակել նեղուցները և Սեւ ծովի չուրջը կառուցուած հելլենիստական մեծ և փոքր քաղաքները տնտեսապէս կը քայքայուէին և կ'աղքատանային։ Փակուած ու մեկուսացած պիտի մնար նաեւ Պոնտոսը։

73 թ. Միհրդատը ինքը նախայարձակ եղաւ. գրաւեց Բիւթանիան։ Միաժամանակ պոնտական զօրքերը չարժուեցան կապադովկիա։ Հռոմէացիք ծանր կորուստներ ունեցան և պարտուեցան Քաղկեդոնի մօտ։ Քիչ յետոյ Կիզիկոս քաղաքի մօտ Միհրդատը պարտութեան մատնուեցաւ Հռոմէացիներէն։ Ան հարկադրուեցաւ նահանջել, լքել գրաւած երկիրները. պատերազմական բեմ դարձաւ բուն Պոնտոսը։ Մերակոյտը արեւելք էր ուղարկեր տաղանդաւոր, բայց ընչաքաղց զօրավար՝ Լուկուլլոսին։ Քանի մը ճակատամարտներու մէջ ան կը ջարդէ Միհրդատին։ կը գրաւէ

Պոնտոսը։ Միհրդատի Ջանքերը Պոնտոսի լեռնային վայրերու մէջ կռիւները չարունակել՝ իզուր անցան։ Այն ճգնաժամային կացութեան մէջ օգնութիւն խնդրեց իր որդի՝ Մահարեսէն, որ Բոսփորի կառավարիչն էր, Պարթեւներէն, սկիւթական թագաւորներէն և Հայոց Տիգրանէն։ Բայց ոչ ոք անոր օգնութեան հասաւ։ Իր որդին կը բանակցէր Հռոմէացիներու հետ հօր դէմ։ Պարթեւները և Սկիւթացիք չուզեցին օգնել անոր, որովհետեւ վստահութիւն չունէին անոր յաղթանակներու վրայ։ Հայոց թագաւորը, որ դաչինքով պարտաւորուած չէր անոր օգնութեան գալու, չզօրք ղրկաց. չէր ուզեր Հռոմէացիներու հետ պայքարի մտնել։ 71 թիւին Միհրդատ Եւպատոր պարտութիւն կրեց Լուկուլլոսէն Կաբիրայի մօտերը. ան կորսնցուց իր երկիրը, գահը և հազիւ կրցաւ փախչիլ առ բեւելք, իվերջոյ մտաւ Հայաստան և խնդրեց Տիգրանէն ապաստան։ Տիգրանը չուզեց անձամբ հանդիպիլ անոր, մտածելով թէ այդ բանը կրնայ կասկածներ յարուցել Հռոմէացիներու մէջ։ Պահեց Միհրդատին իրմէ հեռու, չխրախուսեց անոր հակահռոմէական քաղաքականութիւնը։ Բայց անոր այս վարքագիծը չփրկեց իրեն։ Լուկուլլոսը յաղթելով Հռոմի մեծագոյն թշնամին՝ Միհրդատին, որուչեց յարձակիլ նաև անոր հաւանական թշնամիի՝ Տիգրանի վրայ։ Վերջինս, ճիշդ է, չմասնակցեցաւ Միհրդատի հետ Հռոմի դէմ եղած կռիւներուն, բայց մտեր էր անոր կեանսական տարածաւթեանց չրջանը Սիւրիա, դաշտային Կիլիկիա, հաստատուեր էր Միջերկրականի ափերուն, օժանդակեր էր Միհրդատին՝ տէր դառնալու Կապադովկիային։ Հայաստանը նոր միայն երեւան կը բերէր իր կարողական ուժերը, Տիգրանը անոնց զարգացման համար ստեղծեց անհրաժեշտ պայմանները։ Քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ անոր դէմ ըլլալիք կռիւը աւելի դժուար պիտի ըլլար։ Ուստի Լուկուլլոսը կ'որոշէ այժմ իսկ խորտակել հայկական կայսրութիւնը։

ԱՓՊԻՈՍ-ԿԱԼԱԻԻՈՍԸ ՏԻԳՐԱՆԻ ՄՕՏ.— Պոնտական պա-

տերազմները վերջացնելէն ետքը, 71 թիւին Լուկուլլոսը Տիգրանի մօտ ուղարկեց պատուիրակ մը՝ Ապպիոս-Գալուդիոսին՝ պահանջելու համար Միհրդատ Եւպատորին։ Վերջինս կր մերժէ Հռոմէացիներուն յանձնելու պոնտական թագաւորին՝ համարելով այդ հիւրասիրութեան օրէնքին դէմ և իր արժանապատուութեան անվայել մէկ գործ։ Հռոմի պատուիրակը ունէր նաև մէկ ուրիշ առաքելութիւն՝ յարաբերութեան մէջ մտնել Տիգրանէն դժգոհ տարրերու հետ և խոստանալ անոնց Հռոմի օժանդակութիւնը։ Ապպիոսը երկար ճանապարհ կտրեց մինչև Հայոց կայսրութեան հարաւը տեսակցելու Տիգրանի հետ։ 70 թիւին Հռոմէացիները երկար պաշարումէն ետքը գրաւեցին Պոնտոսի վերջին քաղաքները Հեռակլեան և Սինոպը, ապա Ամիսոսը։ Լուկուլլոսը Պոնտոսի հետ վարուեցաւ որպէս նուաճուած երկրի՝ հելլենիստական քաղաքները մատնուեցան աւերի և աւարի։ Հերակլէս և Ամիսոս քաղաքները հրդեհեցին։ Ամենէն դաժան ձեւով հաւաքեցին ռազմատուգանքը. այս բոլորը արագացուցին հելլենիստական քաղաքներու անկումը։ Ինչպէս սեղանաւորները, պրօկոնսուլները, այնպէս ալ Հռոմի արեւելք ուղարկուող զօրավարները իրենց ընչաքաղցութեամբ, յափշտակութեամբ թուլցուցին անոնց տնտեսապէս, որու հետեւանքով և հելլենիստական քաղաքակրթութիւնը դիմեց դէպի անկում։

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԸ ԱՍԻՈՅ ՄԷՋ.— *Պոնտոսի ամբողջական գրաւումէն ետքը Լուկուլլոսը վերադարձաւ Ասիա, նախկին Պերգամը և զբաղուեցաւ տեղական և ընդհանրապէս հռոմէական գաղութներու խնդիրներով։ Խնդիրն այն էր, որ Դարդանոսի համաձայնութենէն ետքը տեղական ժողովուրդներ մատնուեր էին ահսլեկումի։ Անոնցմէ կը պահանջուէր վերջին հինգ-վեց տարիներու չգանձուած տուրքերը, քանի հազար տաղանդ ռազմատուգանք։ Քաղաքները վճարեր էին իրենց ունեցուածքը, վաճառեր էին անշարժ կալուածները և չէին բաւարարեր Հռոմի ծերակոյտին և անոր հազարաւոր գործակատարներուն։ Այժմ եր*

բեմի հզօր, հարուստ և բարձր մշակոյթի տէր քաղաքները կրկնակի պարտքի տակ էին ինկեր. չէին վճարեր ամբողջութեամբ իրենց տուրքերը, մեծ գումարներ էին վերցուցեր սեղանաւորներէն մեծ տոկոսներով որուն տոկոսներն անգամ կը դժուարանային վճարել։ Սեղանաւորները, ոչ թէ մայր գումարի, այլ տոկոսները գանձելու համար կը բռնագրաւէին տեղացիներու, քաղաքացիականներու տները, հողերը այգիները։ Բաղաքներէն կը բռնագրաւէին արձանները. մեծատաղանդ նկարիչներու պատկերները, իրենց գեղեցկութիւններէն կը մերկացնէին հասարակական չէնքերը, տաճարները։ Շատ վայրերու մէջ պարտքերու փոխարէն երեխաներուն կը վերցնէին որպէս ստրուկ։ Այս բոլորը կը փոխադրէին Հռոմ. այս ձեւով Հռոմը կը հարստանար Ասիական նահանգներու բարեկեցիկ կեանքը քայքայելով և հելլենիստական մշակոյթի ստեղծող դասն ու միջավայրը ոչնչացնելով։

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ.— Ասիան և ասիական նահանգները այլեւս անկարող էին տոկալ. ամենուրեք կը լսուէին բողոքի ձայներ։ Շատերը փախեր էին քաղաքներէն և գիւղերէն. անոնցմէ չատերն ալ զինուած էին ու կը կռուէին իշխանութեան դէմ։ Եւ եթէ ընդհանուր ապստամբութեան չհասաւ մասնակի ըմբոստութիւնները, պատճառը միայն ղեկավարող դէմքի պակասն էր։ Պոնտոսը գրաւուած էր Հռոմի կողմէն, իսկ արեւելքի մեծագոյն դէմքն ալ՝ Միհրդատը՝ տարագրուած։ Լուկուլլոսը նախքան Հայաստանի վրայ արշաւելը Ասիոյ մէջ որոշ բարեկարգութիւններ կ'ուզէր մուծել. ան իհարկէ չէր մտածեր տեղացիներու մասին. այլ կ'ուզէր, որ արշաւանքէն առաջ ռազմաճակատի թիկունքը հանգիստ ըլլայ և ապահով։ Ան արգիլեց սեղանաւորներուն 12 տոկոսէն աւելի պահանջել պարտքերու դիմաց. արգիլեց, որ չվճարուած տոկոսներու համար, որ յաճախ մայր գումարէն աւելի չատ էր, տոկոսներ առնելը։ Որոշեց, որ տոկոսի գումարը աւելի չատ չպիտի ըլլայ քան վերցուցած պարտքի գու-

մարը։ Պարտքերը չվճարելու պարագային պարտատէրերը իրաւունք ունէին բռնագրաւելու պարտատիրոջ ընտանեաց միայն մէկ քառորդը։

Այս բարեկարգութիւնները չատ քիչ թեթևցուցին փոքր Ասիական նահանգներու քնակչութեան կացութիւնը, բայց Լուկուլլոսի դէմ հանեցին բոլոր կապալառուները, տեղապետները։ Ատոնք ալ անոր իշխանութեան անկման պատճառ դարձան։

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— Միայն այս բոլորէն ետքը Լուկուլլոսը պատրաստուեցաւ Հայաստան արշաւելու։ Ատոր համար ան ձերակոյտէ հրաման չունէր։ Վերջինս անոր արեւելք էր ուղարկեր մի միայն Միհրդատ Պոնտացիի դէմ կռուելու։ Բայց Լուկուլլոսը առանց Հռոմի համաձայնութեան ալ ակսաւ ռազմական գործողութիւնները Հայաստանի դէմ՝ յենուած իր հեղինակութեան վրայ միայն և այն մտայնութեան, որ յաղթողին ամեն ինչ կը ներուի։

69 թ. գարնան Լուկուլլոսը թողնելով իր բանակի մէկ մասը Պոնտոսի մէջ, անցաւ Եփրատը Մելիտինէի մօտերը և մտաւ Մոփաց աշխարհ 60 հազար զինուորներով։ Անոր կ'օգնէր կապադովկիոյ թագաւորը պարէնով և զօրքով։ Այս թագաւորին՝ Արիոբարզանին Տիգրանը և Միհրդատը հինգ անգամ դուրս էին ըրեր կապադովկիայէն և Հռոմն ալ հինգ անգամ անոր վերահաստատեր էր գահի վրայ։ Մոփքի քնակիչները ոչ միայն չդիմադրեցին Լուկուլլոսին, այլ ամեն կերպ օժանդակեցին անոր և հնազանդեցան։ Մոփքը ամբողջութեամբ հայացած չէր և չէր հաշտուեր իր անկախութեան կորուստի հետ։ Լուկուլլոսի բանակները կը մտնեն Խարբերդի Դաշտը և հոնկէ ալ կը բռնեն հարաւ-արեւելք տանող ուղին, դէպի Տիգրանակերտ։ Լուկուլլոսը որոշեր էր չարժաւիլ Տիգրանակերտի, Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի վրայ։ Եթէ յաջողէր իր ռազմական ծրագիրը, գրաւէր Տիգրանակերտը, ան մէկ հարուածով կը քաժնէր քուն Հայաստանը կայսրութեան հարուստ և հելլենիստական մասերէն՝ Միջագետքէն, Սիւրիայէն։ Տիգրանի կայսրու-

թիւնը կը փլուէր, հարաւը կը բաժնուէր հիւսիսէն և Լուկուլլոսը կ'ունենար նոր դաշնակիցներ։ Մոփսոս աչխարհէն Տիգրիսի ակունքներով Հռոմէացիք մօտեցան Տիգրանակերտին։

ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Լուկուլլոսը զօրքերու տեղափոխութիւնը կատարեց չատ արագութեամբ և մեծ գաղտնապահութեամբ։ Ան Հայաստանին պատերազմ չէր յայտարարեր։ Եւ միայն Հռոմէացիներու Մոփսոս աչխարհը մտնելէն ետքն է, որ Տիգրանը իմացաւ Լուկուլլոսի թափանցումի մասին։ Տիգրանը պատրաստ չէր կռուի համար, ոչ զօրք էր կեդրոնացուցեր հարաւը, ոչ ալ մայրաքաղաքի պարիսպները ամրացուցեր էր։ Հռոմէական բանակներու մօտենալու մասին խօսողները համարուեցան կասկածելի, պատժուեցան։ Բայց այդ բոլորը իրականութիւն էր։ Տիգրանը չուսպեց հնարաւոր նախազգուշութիւնները ձեռք առնել։ Նախ դատարկեց մայրաքաղաքի բնակչութեան մէկ մասը, ապա Լուկուլլոսի դէմ ուղարկեց մէկ զօրամաս՝ հրամայելով կասեցնել անոր առաջխաղացքը։ Այդ բանակի առաջնորդ նշանակեց Մեհրուժան զօրավարին։ Տիգրանը՝ մայրաքաղաքի պաչտպանութիւնը յանձնեց իր զօրավարներէն Մանկայոսին և ինքն ալ դիմեց դէպի հիւսիս՝ նախ Հայաստանէն չկորուելու, ապա ռազմական պատրաստութիւններ տեսնելու համար։

Մեհրուժանի զօրագունդը դիմեց Լուկուլլոսի դէմ, բայց կասեցնել անոր առաջխաղացքը չկրցաւ իր 2000 հեծեալներով։ Ինքը և իր բանակը իննկան հերոսաբար կռուի վաչտի մէջ։ Ատկէ ետքը Լուկուլլոսի զօրքերը ուղղուեցան Տիգրանակերտ։ Քաղաքը կը պաչտպանուէր հայ և օտար զօրքերով, յոյն և կիլիկեցի վարձկաններով։ Հռոմէացիք փորձեցին մէկ յարձակումով գրաւել քաղաքը, բայց անյաջող։ Կռուի մէջ մտցուցին քանդիլ մեքենաներ, բայց պաչտպան զինուորները վերէն կը թափէին քարիւղ և կ'այրէին մեքենաները։ Հռոմէացիք հարկադրուեցան պաչարել Տիգրանակերտը։ Այս պաչարումը նպաստա-

ւոր էր Տիգրանին, որ Հայաստանի մէջ իր բոլոր նիւթական, մարդկային հարստութիւնը չարժման մէջ էր դրեր։ Հոն ալ կը կազմէր նոր բանակներ, կը զինէր, կը վարժեցնէր և կ'ուղարկէր հարաւ։ Ան այս ծանր պարագաներու մէջ միայն Միհրդատին հրաւիրեց իր մօտ, ընդունեց անոր արքայական պատիւներով։ Տիգրանը կ'ըզգար իր ըրած սխալը, այն որ երկու տարի առաջ չէր միջամտեր Հռոմ-պոնտական կռիւներուն։ Գուցէ դէպքերը այլ կերպ ընթանային։ Այժմ ան ինքն է, որ կարիք ունէր Միհրդատի գործակցութեան և ռազմագիտական խորհուրդներուն։ Փոխադարձ բացատրութիւններէն ետքը անոնք կ'որոշեն միասին գործել և չյարուցանել կռիւը Հռոմի դէմ։

Ռազմական խորհրդակցութիւններէն ետքը Միհրդատը 10.000-նոց հայկական այրուձիու գլուխն անցած մտաւ Պոնտոս՝ վերագրաւելու, ապատամբեցնելու իր երկիրը։ Իսկ Տիգրանը հայկական թարմ բանակով և իրեն ենթակայ թագաւորներու զօրքերով չարժուեցաւ հարաւ Տիգրանակերտին օգնութեան. 69 թիւին Հայոց թագաւորը Արաժանիի հովիտով, Մուշի դաշտով կ'անցնի Տաւրոսը և կը մօտենայ Տիգրանակերտին։ Ան կ'ըլլար ազատել մայրաքաղաքը պաշարումէն, որուն մէջ կը գտնուէին իր կանանոցը, գանձերը։ Ան գիտէր թէ ինչ ծանր հետեւանքներ կրնար ունենալ Տիգրանակերտի գրաւումը իր կայսրութեան բախտի համար։ Անշուշտ Տիգրանի այս միտումը հասկնալով է, որ Միհրդատը անոր ետեւէն կ'ուղարկէ Տակսիլ զօրավարին՝ խորհուրդ տալու, որ Հռոմէացիներու հետ բաց դաշտին մէջ ճակատամարտ չտայ, որովհետեւ հռոմէական մարզուած, լաւ զինուած բանակը այդպիսի կռիւներու մէջ անպարտելի էր։ Միհրդատի բանակները զգացեր էին Հռոմի ուժի գերազանցութիւնը։ Անոր զօրքը թիւով գերազանց էր, բայց անոր մէջ կը պակսէր կարգ ու կանոնը, որակով պակասաւոր էր, կազմուած էր հապճեպ, գիտակից չէր իր դերին, գործին։ Բազմազգեան, բազմալեզուեան մէկ բանակ էր, որուն չէր հետաքրքրեր

մեծ թագաւորի ոչ քաղաքական, ոչ ալ տպատագրական նպատակները։ Ասկէ չատ ալ տարբեր չէր Հայաստանի բանակները, որոնց մէջ մեծ թիւով վարձկաններ կային։ Միհրդատը իր ռազմական փորձը ի նկատի ունէր, երբ խորհուրդ կուտար Տիգրանին բաց դաշտի մէջ ճակատամարտի չմտնել Լուկուլլոսին։ Բայց Տիգրան ուրիշ մտահոգութիւն ունէր, որքան կարելի է չուտ ազատագրել մայրաքաղաքը. ուստի և չլսեց Միհրդատին։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ.— Երկու թշնամի բանակները հանդիպեցան իրարու մայրաքաղաքի մօտերը, այն դաշտավայրի մէջ, ուր կը միանան Ցարկանուն և Բաումասուն։ Հայերը կուտի դաշտ կը նետեն չուրջ 80,000 մարդ, իսկ Հռոմէացիներու զօրքի թիւը չուրջ 15,000 էր, առանց հաշուելու դաշնակից թագաւորներու զօրաբանակները։ Այս դաշնակիցներու հետ միասին Լուկուլլոս հաւաքած պիտի ունենար 30,000-նոց մէկ զօրաբանակ։ Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 69 թ. Հոկտեմբեր 6-ին։ Լուկուլլոսը բանակի մէկ մասը թողեր էր Տիգրանակերտը պաշարելու համար, իսկ մնացած մասով կ'ընդառաջէր Հայոց թագաւորին։ Կուտի մէջ Տիգրանը կը պարտուի, անոր բանակները ծանր կորուստներ կ'ունենան ու անկանոն փախուստի կը դիմեն։ Կուտի դաշտէն կը փախչի և Տիգրանը։ Այս պարտութիւնը ծանր հետեւանք ունեցաւ Տիգրանի կայսրութեան համար։ Աւելչին հերթին կը որոշուի Տիգրանակերտի բախտը։ Ճակատամարտէն ետքն ալ Հայերը կը դիմադրեն Հռոմէացիներուն. բայց մայրաքաղաքի կուռողները այլեւս միեւնոյն չէին. Տիգրանակերտի պարտութիւնը Ծոյներուն և վարձկան զինուորներուն մղեց ապստամբութեան. անոնք կը միանան հռոմէական զօրքերուն և պաշտպանող բանակի հրամանատարը հարկադրուած կ'ըլլայ քաղաքը յանձնել Լուկուլլոսին։ Հռոմի զօրքը մտաւ քաղաք. աւերեց և աւարեց այն. անոնց միացան Ծոյները, վարձկանները, բոլոր ոչ հայկական տարրերը, որոնց հաստատեր էր Տիգրանը իր նոր մայրաքա-

զաքը չէնցնելու համար։ Թշնամիի ձեռքն անցաւ մեծաքանակ դրամ. Լուկուլլոսը թոյլ տուաւ, որ Ցոյները և ուրիշ գաղթականները մեկնին իրենց հայրենիքը։

Բայց չատ աւելի ծանր էին Տիգրանի պարտութեան քաղաքական հետեւանքները։ Տաւրոսեան լեռնաշղթայէն հարաւ ինկած բոլոր երկիրները անջատուեցան հայկական կայսրութենէն։ Աւելի ճիշդ՝ մէկ պարտութեամբ կայսրութիւնը փլուզումի ենթարկուեցաւ։ Միջագետքը, Կորդուաց աշխարհը, Սիւրիան, Դաշտային Կիլիկիան բաժնուեցան Հայաստանէն։ Հելլենիստական և սեմական աշխարհը այլեւս կորած էր Տիգրանի համար։ Միայն Հիւսիսային Միջագետքի Մծբին քաղաքն էր, որ կը գտնուէր Հայերու ձեռքը։ Հոս կուսակալ էր Տիգրանի եղբայր Գոռը։

Տիգրանակերտի անկումէն ետքը Լուկուլլոսի բանակատեղին կուգան և հաւատարմութիւն ու հպատակութիւն կը յայտնեն սեմական աշխարհի, յոյն քաղաքներու պատուիրակները, ցեղապետները, թագաւորները, ճիշդ այնպէս ինչպէս ըրեր էին Տիգրանի հանդէպ տասնամեակներ առաջ։ Բայց Լուկուլլոսը դեռ ապահով չէր զգար իրեն։ Ճակատամարտ մը չահեր էր, բայց Տիգրանը իր տրամադրութեան տակ ունէր Հայաստանի, Այսրկովկասի, Մարաստանի ուժերը, Միհրդատ Եւպատորը մտեր էր Պոնտոս։ Հռոմէական զօրավարը մօտեցեր էր Պարթեւներու պետութեան. ինչ դիրք պէտք է բռնէր Պարթեւ Արշակունիներու հանդէպ։ Ան կ'երթար Սուլլայի ուղիով՝ հաշտութիւն և դաշինք Պարթեւներու հետ. նոր ճակատ չպէտք էր բանար քանի որ եղածը չէ վերջացեր, իսկ հայկական հարցը դեռ լուծուած չէր։

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ.— *Տիգրանակերտի գրաւումը և Տիգրանի պարտութիւնը չատ ճնշիչ և յուսահատ դրութիւն ստեղծեցին Հայաստանի գեկալարութեան մէջ։ Տիգրանը ընդմիշտ և մէկ անգամէն կորսնցուց այն բոլորը, որուն վրայ աշխատեր էր քսան և հինգ տարի։ Այդ պայմաններու մէջ անոր յոյս և ոգի*

ներչնչողը եղաւ Միհրդատ Եւպատորը, որ անձամբ եկաւ Հայոց թագաւորին մխիթարելու և յեղնարան ըլլալու։ Ա-նոր խորհրդով Տիգրանը չանաց համաձայնութեան գալ Պարթեւներու հետ, որ այժմ պարտութենէն ետքը կրնային կարեւոր գործօն դեր խազալ արեւելեան գործերու մէջ։ Տիգրանը բանակցեցաւ Հրահատ III րդի հետ (70—57) և անոր գիջեց չորք մը երկիրներ, որոնք ինքը երբեմն բըռ-նագրաւեր էր Պարթեւներէն։ Միաժամանակ Միհրդատը ինքը նամակ կը գրէ Հրահատին մեկնաբանելով արեւելքի մէջ ստեղծուած կացութիւնը Հռոմի հոն հաստատուելէն ետքը։ Կը համոզէր անոր, որ միանար իրենց՝ իրեն և Տիգրանին ընդհանուր թշնամիի դէմ, այլապէս անխու-սափելի կ'ըլլայ Պարթեւներու ընդհարումները Հռոմի հետ, հթէ իրենք պարտուին։ Պարթեւներու հետ միաժամանակ կը բանակցէր նաև Լուկուլլոսը յատուկ պատուիրակի մի-ջոցով։ Ան կը փորձէր խանգարելու, երբ արեւելեան պետութիւններու գինակցութիւնը, որ կրնար վտանգաւոր ըլլալ իրեն համար։ Հրահատը այս առաջարկներու հան-դէպ որոշեց չեզոք դիրք բռնել։ Ան կը մտածէր թէ պա-տերազմը երկու հակառակորդ ուժերու մէջ կը ծառայէ իր ուժեղացման։ Միւս կողմէն Տիգրանը նոյպէս գոհ մնաց Հրահատի դիրքորոշումէն։ Պարթեւները իրեն դէմ չեն, իրեն թիկունքը ապահով է, այս ալ մեծ յաղթանակ էր անոր համար. այժմ ան կրնար իր բոլոր ուժերը լարել Լուկուլլոսի դէմ։ Ան Միհրդատի հետ, կը պատրաստուէր նոր պատերազմի։ Ջէնքի ընդունակ բոլոր մարդիկ զօրա-հաւաքի ենթարկուեցան, ռազմամթերքի և պարենաւոր-ման մեծ պատրաստութիւններ տեսնուեցան և կեդրոնացու-ցին ապահով վայրերու մէջ։ Միհրդատի հետ եկած և ա-ւելի ուշ Պոնտոսէն փախած սպայութիւնը առանձնակարգ դեր կը խաղար. անոնք Հայոց բանակը կը վարժեցնէին ու կը մարզէին և կ'ընդօրինակէին թշնամիի ռազմավարու-թիւնը։ Հայոց բանակին որպէս օժանդակներ միացած էին իբերական, մարական գնդերը։ Այժմ հայկական բանակը

փոքրացած էր, հարաւի գրաւուած երկիրներու գօրքերը չկային։ Փոքրաթիւ ըլլալը դժբախտութիւն չէր, միայն թէ ըլլար ռազմունակ և վարժուած

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԱՐՇԱԻԱՆԵՐԸ ԱՐՏԱՇԱՏ.— Տիգրանակերտի գրաւումէն ետքը Լուկուլլոսը ժամանակ մը հանգիստ տուաւ իր բանակին։ Ան կ'ըսպասէր որ պարտուած և յուսալքուած Տիգրանը պատուիրակներ կ'ուղարկէ և խաղաղութեան առաջարկներ կ'ընէ։ Բայց Տիգրանի բանագնացները չէին երեւար. ուստի Հռոմի զօրավարը որոշեց արշաւել Հայաստան և պարտադրել Տիգրանին իր պայմանները։ 68 թիւի ամառը ան չարժուեցաւ դէպի հիւսիս. Մշոյ դաշտի մէջ զգաց, որ պարենաւորման գործը կը դժուարանայ, հունձքը դեռ եղած չէր. միեւնոյն ժամանակ ան հանդիպեցաւ Հայոց նոր, թարմ բանակներուն, որոնց գլուխը կանգնած էին Միհրդատան ու Տիգրանը։ Անոնք նոր ռազմավարութեան կը հետեւէին. ճակատամարտի դուրս չգալ Հռոմի հետ, այլ թուլցնել, մաշել անոր ուժերը պարտիզանական կռիւներու մէջ։ Ուժեղ էր յատկապէս Հայոց այրուձին, որ կը գործէր Քչնամիի թեւերուն և թիկունքին արտակարգ արագութեամբ։ Միւս կողմէն ճակատ չկազմելով, չդիմադրելով Հռոմէացիներուն, երկու թագաւորները երբեմն խոյս կուտային կռիւներէն՝ մխրճելու համար Քչնամին երկրի խորքերը։ Լուկուլլոսը կը ջանար հանդիպիլ Հայոց թագաւորին, ստիպել անոր պատերազմը ընդունելու, յուսալով պարտութեան մատնել անոր և հասնիլ Արտաշատին։ Իսկ Տիգրանը, տեղեկանալով որ Լուկուլլոսը կ'ուզէր ինչ գնով ալ որ ըլլայ հասնիլ Արտաշատին, կը հասնի անոր ետեւէն և այժմեան Ղարաքիլիսէի մօտերը կը հանդիպի Լուկուլլոսի բանակին։ Վերջինս կը պատրաստուէր անցնիլ Արածանիի ալ ափը։ Բայց Տիգրանը ստիպեց անոր ճակատամարտը ընդունիլ ձախ ափին։ Անոր այրուձին ծանր հարուած հասցուց Հռոմէացիներուն, քնացնելց անոնց բանակի առաջապահներուն 68 թիւի սեպտեմբերին։ Լուկուլլոսի բանակը չնայեած

կրած կորուստներուն կ'անցնի Արտաշատի ալ ափը և կ'ուղղուի դէպի հիւսիս՝ Արտաչատ։ Բայց այստեղ նոր ա-նակնկալ։ Զօրքը կը հրաժարի առալ երթալէ, կը պահանջէ վերադառնալ Միջագետք։ Զինուորական այս ապստամբու-թեան պատճառը ոչ միայն Հայաստանի չատ խիստ ձմեռն էր, որ արդէն սկսեր էր, այլեւ այն ծանր ու մեծ կո-րուստները, որ ունեցեր էր Լուկուլլոսը արչաւանքի սկիզ-բէն։ Անոր դէմ կռիւ էին յայտարարեր Հայոց բնութիւնը, Հայոց գիւղական բնակչութիւնը, որ կը լքէր թշնամիին գրաւած գիւղերը և կ'երթար միանալու Տիգրանի բանա-կին, հայ զօրքին, որ բարբարոսական կռիւներուն մէջ միշտ յաղթակ էր։ Լուկուլլոսը վաղուց կորուսած էր թի-կունքէն, պարենաւորումը անկանոն էր, ինքը թշնամի երկրի մէջ, իսկ նպատակակէտը հեռու։ Սովը և հիւանդու-թիւնը, տեւական լարուած դրութիւնը՝ թշնամիի անակընկալ յարձակումները, գցեցին հռոմէական բանակի ոգին։ Անոնք կը պահանջէին լքել Հայաստանը։ Զօրքին միացան և զօրավարները։ Իզուր Լուկուլլոսը կը խնդրէր քիչ մըն ալ սպասել, առալ չարժուիլ և անոնք բոլորը կը վար-ձատրուին Արտաչատի մէջ։ Իսկ դասալիք մատնութեամբ վարակուած զօրքը ոչինչ լսել չէր ուզեր։ Այսպիսի բարո-յալքուած բանակով Լուկուլլոսը ոչինչ ընել չէր կրնար. կը հրամայէ նահանջել։ Ան հասաւ Միջագետք փախչող զօրքով։ Իր վրէժը լուծեց Մծբին քաղաքէն, որ դեռ Հա-յերու ձեռքն էր և ուր կառավարիչ էր Տիգրանի եղբայրը Գոռը։ Մծբինի գրաւումը Լուկուլլոսի վերջին գործն էր։

ՆԱՐ ԿՈՒԻՆՆԵՐ.— Լուկուլլոսի նահանջով Տիգրանը և Միհրդատը որոշեցին պատերազմը չարունակել Պոնտոսի մէջ և ոչնչացնել Հայաստանի մէջ ցրուած հռոմէական բա-նակներու մնացորդները։ Միհրդատը 8000 զինուորներու գլուխն անցած կրկին մուտ Պոնտոս, ուր անոր մուտքը միայն բաւական եղաւ ապստամբութեան հրահրելու տեղա-ցիներուն։ Պոնտացիք ամենուրեք որսացին Հռոմէացինե-րուն, իսկ Տիգրանը կրկին գրաւեց Տիգրիսի չուրջ ինկած

պաւաւանները. Հռոմէական մէկ գունդ պաշարուեցաւ Փանիի բերդի մէջ։ Միւս կողմէն Ատրպատականի թագաւորը մտաւ Կապադովկիա, այրեց ու հրդեհեց այն։ Հայ, մար և պոնտական ուժերը պիտի միանային Կապադովկիոյ հիւսիսը։ Լուկուլլոսը կտրուելու էր Սախյէն։ Ան փորձեց անցնիլ Կապադովկիա, արդիլել թշնամի բանակներու միացումը, բայց գօրքը չհետեւեցաւ անոր։ Վերջինս կը պահանջէր վերադառնալ Իտալիա։ Լուկուլլոս ստիպուեցաւ ոչ միայն հրաժարելու հայկական պատերազմը շարունակելէն, այլեւ Մծբինը և Միջագետքը լքելու։ Լուկուլլոսը չկրցաւ ոչինչ ընել պոնտական իր բանակներու համար որոնցմէ 10 000 զինուոր Միհրդատը ջարդեց միայն մէկ Զիհլի մօտերքը՝ մէկ կիրճի մէջ։ Հռոմէացիք այսպիսի պարտութիւն չէին տեսեր Քաճի ճակատամարտէն իվեր։ Հայոց թագաւորն ալ նոր բանակներով կը պատրաստուէր մտնել Միջագետք։ Այս բոլորը երերուն դարձուցին Լուկուլլոսի գիրքը։ Նոյն իսկ իր զինուորները դաւադրութիւն մը կազմակերպեցին անոր հանդէպ, բայց անյաջող։ Հռոմի ծերակոյտը 68 թ. անկէ առեր էր կիլիկիոյ կառավարչապետութիւնը. 67 թ. ան հեռացուեցաւ Բիւթանիոյ կառավարչութենէն։ Սեղանաւորները չէին ներեր անոր հարկային բարենորոգումները, որ կը սահմանափակէր տեղացիներու չահագործումը։ Անոնք տեւական յարաբերութեան մէջ էին Հռոմի սեղանաւորական մեծ տուներու, ծերակոյտի անդամներու հետ, կը գնկուեցին Լուկուլլոսի մասին, կը մեղադրէին, որ անոր օգնութեան չհասաւ Զելայի ճակատամարտի հերոսներուն, որ ան ապօրինի կերպով է Հայաստանի վրայ յարձակեր, առանց ծերակոյտի համաձայնութեան։ Ի վերջոյ ծերակոյտը կ'որոշէ հանգստեան կանչել արեւելքի մէջ ծառայութեան ժամանակը լրացուցած բոլոր զինուորներուն և ետ կանչել Լուկուլլոսին արեւելքէն ու անոր տեղ նշանակել Գլաբրիս կոնսուլին, որ Լուկուլլոսի փեսանորդն էր։ Այսպէս անփառունակ վերջացուց Լուկուլլոսը իր ռազմական և քաղաքական կեանքը, որ այնքան փայլուն սկսեր էր։

Ան հանդիսացաւ խորտակողը արեւելեան ուժերու, բայց իր յաղթանակներու դափնիները ուրիշներու գլուխները պիտի զարդարէին։ Ան իրեն դէմ հանեց Հռոմի և Ասիոյ մէջ իշխող բոլոր դասերուն, զոհ գնաց անոնց սադրանքներուն, բայց և անոնց հետ միասին ան խորտակեց արեւելքի մշակութային ուժերը՝ մեծապէս նպաստեց՝ հելլենիզմի թուլացման։ Լուկուլլոսի յաղթանակներէն այլեւս բան չէր մնացեր 67 թ. Ասիան նորէն բռնկուած էր ապստամբութեամբ, Պոնտոսէն և Հայաստանէն Հռոմէացիները դուրս էին քշուած, կապադովկիան գրաւեր էին Հայերն ու Մարերը, Բիւթանիան կռիւներու մէջ էր, Ասիան և նեղուցները վտանգի տակ։ Բայց այդ բոլորը չէ. անիշխանութեան էր մատնուած ամբողջ Միջերկրական ծովը, կղզիները, Հռոմի և արեւելքի կապը խզուեր էր։ Հռոմի գոյութեան վտանգ կ'ըսպառնար։ Ով պիտի փրկէր Հռոմի ընկերային-քաղաքական կառոյցը և վերադարձնէր անոր արեւելքը։

Է· ԳԼՈՒԽ

ՊՈՄՊԷՈՍԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

ԾՈՎԱՀԷՆՆԵՐԸ.— *Մինչ արեւելքի տիրապետութեան համար կը պայքարէին երկու մեծ ուժեր՝ Միհրդատ-Տիգրանեան դաշնակցութիւնը և Հռոմը· Միջերկրական ծովուն վրայ կը կատարուէին բախտորոշ դէպքեր։ Այն ինկեր էր ծովահէններու ձեռքը։ Անոնք կազմուեր էին հասարակութեան այն խաւերէն, որոնք դժգոհ էին Հռոմէն, անոր ընկերային կազմի խոնարհ, իրաւազուրկ և արհամարհուած մասն էին։ Ազգագրական և ընկերային տեսակէտէն բազմազանութիւն կը ներկայացնէին. հոն տեղ էին գտեր Սպանիայէն մինչեւ Միջերկրականի արեւելեան ափերը ապրող բոլոր ժողովուրդները։ Հռոմի խստօրէն դասակարգային բաժանումը, խոնարհ դասերու հարստահարութիւը, ստրուկներու չարքաշ կեանքը, հպատակ ազգերու հանդէպ եղած արհամարհանքը, քաղաքներու և գիւղերու տեւական չահագործումը առեղծեր էին Հռոմէն դժգոհ հսկայ բազմութիւն մը։ Ասոնք է, որ կ'ապաստանէին ծովափնեայ լեռնային վայրերը, մեծ ու փոքր կղզիները· փոքր խումբերը կը միանային, կը կազմակերպուէին, ձեռք կը ձգէին նաւեր, նաւակներ, կը տիրէին արեւելքի և արեւմուտքի մէջ հաղորդակցութեան բոլոր ուղիներուն, գործութային բարիքները կը գրաւէին։ Ծովահէններու չարժումը, առաջին դարու '80-ական թիւերուն, վտանգաւոր բնոյթ ստացաւ Պոմպէոսի ժամանակ։ Ան կ'ըսպառնար ոչ միայն Հռոմի իշխող դասի տնտեսական անանկացման, այլեւ Հռոմի գոյութեան։ Ծովահէնները այնքան ուժեղ էին և այնքան վտանգաւոր Հռոմի իշխանութեան համար, որ անոնց հետ կապեր ստեղծեցին Սպանիոյ մէջ կեդրո-*

նացած Մերդորիուսի ռամկավար ուժերը և արեւելքի յեղափոխութեան պարագլուխ Միհրդատը։ Այս ձեւով սմբողջ Միջերկրականը ապստամբութեան մէջ էր։ Արեւելեան Միջերկրականի մէջ անոնց կեդրոնը Կիլիկիան էր, գործողութեան վայրը եգէյեան ծովը։ Ծովահէնները կը գրաւէին ծովամերձ քաղաքները, նաւահանգիստները, կղզիները, իշխանութիւնը կ'առնէին իրենց ձեռքը կը բնաջնջէին Հռոմի պաշտօնէութիւնը, կը տուգանէին ժողովուրդը, կ'աւարէին։ Անոնք գրաւեցին Դելոս կղզին, որ արեւելքի ստրուկներու վաճառման գլխաւոր կեդրոնն էր, աւերեցին գլխաւոր արքատեղիները։ Ահա այսպիսի պայմաններու մէջ էր, որ Հռոմի ծերակոյտը ընդունեց օրէնքը՝ ծովահէններու դէմ կռուելու համար։ Այս օրէնքը կը թելադրէր՝ երեք տարուայ համար մէկու մը անսահման լիազօրութիւններ տալ կռուելու ծովահէններու դէմ։ Անոր իշխանութիւնը պիտի տարածուէր Միջերկրականի բոլոր անկիւններուն վրայ, իսկ ցամաքի վրայ ալ եօթանասուն և հինգ քիլոմեթր խորութեամբ։ Անոր տրամադրութեան տակ պիտի դրուէր 120,000-նոց մէկ բանակ, 500 նաւերէ կազմած նաւատորմիղ մը, պետական ամբողջ գանձը պիտի տրամադրուէր Հռոմի տիրապետութիւնը կայունացնելու համար։ Ան ունենալու էր բացարձակ իշխանութիւն։ Ծովահէններու դէմ պայքարելու գործը՝ յանձնուեցաւ Պոմպէոսին։

ՊՈՄՊԷՈՍԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԾՈՎԱՀԷՆՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.— 67 թ. գարնան ան սկսաւ իր գործը։ Միջերկրականի ընդարձակ տարածութիւնը բաժնեց իր օգնականներու մէջ։ Անոր զօրահրամանատարները քանիեր էին ռազմական կարեւորութիւն ունեցող բոլոր կէտերը՝ Ճիպրացդարը, Բալարիան կղզիները, Մեսինայի նեղուցը, Մալթը, եգէյեան քանի մը կղզիները, Դարտանելը, Վոսփորը, Փիւնիկիոյ ափերը։ 67 թիւի վերջերէն սկսաւ մաքրագործումը։ Արեւմտեան Միջերկրականի մէջ այդ գործողութիւնը տեւեց քառասուն օր։ Այս բանը ծանր հարուած մըն էր Սպանիոյ մէջ հաստատուած

Սերտորիուսին, որ այնուհետեւ երկար դիմադրել չկրցաւ։ Արեւմուտքի ծովահէն ուժերու խորտակումէն ետքը Պոմպէոսը իր ուժերը կեդրոնացուց արեւելք։ Իր նաւատորմիղը կազմակերպեց և ամբողջացուց Պիբէյի մէջ. հոսկէ անոր մեծ մասը ուղղեց Կիլիկիա, որ վաղուց ծովահէններու կեդրոնավայրն էր։ Աւտալիայէն արեւելք ծովային մեծ ճակատամարտի մէջ ծովահէնները պարտուեցան։ Անոնց հարիւրաւոր նաւերը այրեցան, իսկ չատերն ալ ամբողջ կազմով գերի ինկան Պոմպէոսի ձեռքը։ Այնուհետեւ մաքրագործումը չարունակուեցաւ եգէյեան ծովի մէջ, ասիական ափերուն վրայ։ Այս գործողութիւնները տեւեցին ընդամէնը երկու ամիս։ Ասկէ ետքն է, 67—66 թ. ձմեռը Պոմպէոսը անցաւ Ասիա։ Այդ այն ժամանակն էր, երբ Լուկուլլոսը պարտուած էր, անոր ամբողջ գործը փլուած և Հռոմի իշխանութիւնն ալ արեւելքի մէջ ծանր հարուած ստացած. ծովահէնութեան ոչնչացումը քիչ մը վերականգնեց Հռոմի հեղինակութիւնը, բայց արեւելքը դեռևս Հռոմի ձեռքը չէր, պատերազմը և ապստամբութիւնը այնտեղ կը չարունակուէր։ Հռոմը արեւելքի մէջ ղեկավար, վարիչ ձեռք չունէր։ 66 թ. Պոմպէոսի բարեկամները Հռոմի մէջ օրինագիծ մը անցուցին, ըստ որու Միհրդատի և Տիգրանի դէմ մղուելիք պատերազմը կը յանձնուէր Պոմպէոսին։

ՊՈՄՊԷՈՍԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ.— Ան կը նշանակուէր Բիւթանիոյ, Կիլիկիոյ և Ասիոյ բարձր կառավարիչ։ Ծերակոյտի մէջ Պոմպէոսի թեկնածութիւնը պաշտպանեց Կիկերոնը։ Ան ոգեկոչեց հռոմէական հին աւանդութիւնը՝ հաւատալ իր հերոսի յանձնառութեանց՝ պաշտպանել իրեն դաշնակիցներուն, որ կը նշանակէր, թէ պէտք էր կապադովկիայի գահի վրայ վերահաստատել Արիոբարզանին, որ վեցերորդ անգամ դուրս էր արուեր իր երկրէն։ Հռոմի հեղինակութեան վերահաստատման անհրաժեշտութիւնը կիկերոնը կը պատճառաբանէր նաև պետական չահի տեսակէտէն. Հռոմի տուրքերու հաւաքումը վտանգի տակ էր. մեծ հեռաւորը կը պաշտպանէր նաև սեղանաւորներու չահերը, որոնց կը կոչէր «հասարակութեան ընտրանի»։

Պոմպէոսի նաւատորմիղը նաւապատրաստ էր Ասիոյ ափերը՝ Փիւնիկիայէն մինչեւ Եգուպտոս։ Ինքը անցաւ Գաղաթիա՝ տեսակցելու Լուկուլլոսի հետ, որը անոր պիտի յանձնէր արեւելքի իշխանութիւնը եւ բանակի հրամանատարութիւնը։ Սկիզբը անոնց հանդիպումները եւ յարաբերութիւնները բարեկամական էին, ապա խզուեցան։ Պոմպէոսը կը մեղադրէր անոր պատերազմի անյաջողութեան մէջ, կը յիշէր անոր ընչաքաղցութիւնը։ Լուկուլլոսը իր հերթին կը մեղադրէր Պոմպէոսին իշխանատենչութեան եւ դաւադրութեան մէջ։ Ի վերջոյ Պոմպէոսը ընդունեց արեւելքի բանակի հրամանատարութիւնը, Ասիոյ կառավարչութիւնը եւ խմբաւորեց ու կազմակերպեց իր ուժերը եւ 60,000-նոց բանակով գնաց Միհրդատ ետեւէն։

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ.— Հրահատ III-րդը պահեր էր իր չեզոքութիւնը արեւելքի համար մղուող կռիւներուն մէջ։ Միհրդատի եւ Տիգրանի առաջարկները անոր չբաւարարեցին. մանաւանդ եռակողմանի միութեան դէմ կը գործէր Տիգրանի որդին՝ Տիգրան Փոքրը։ Ան ամուսնացած էր Հրահատի աղջկայ հետ։ Ան իր աներոջ կը դրդէր ոչ թէ դաշնակցիլ իր հօր հետ, այլ անոր դէմ կռուի դուրս գալ։ Ան կը հետապնդէր տէր դառնալ Հայոց գահին։ Պարթեւները համաձայնութեան չեկան Հայերու հետ հողային զիջումներու խնդրի մէջ։ Պոմպէոսն ալ նոր գործողութիւններու առաջ կանգնած ըլլալով, կ'ուզէր Պարթեւներու հետ համաձայնութեան գալ։ Անոր դեսպանները Հրահատին կ'առաջարկեն դաշինք կնքել Հռոմի ժողովուրդի հետ. ատոր համար անոնք կը համաձայնին Հրահատին տալ Միջագետքը, որու վերաբերմամբ ակնկալութիւններ ունէին նաեւ Հայերը։ Պարթեւ պետութեան սահմանները պիտի հասնէին մինչեւ Եփրատ։ Իվերջոյ՝ նոր կռուի ճակատ մը չստեղծելու համար Տիգրանն ալ կը համաձայնի Միջագետքը զիջիլ Պարթեւներուն։ Բայց Հրահատը լաւ համարեց Միջագետքը ընդունիլ Պոմպէոսի ձեռքէն, քան Տիգրանի։ Ան կը մտածէր թուլցնել երկու կռուող կողմերուն

և բռնել անոնց տեղը։ Ան չէր պատկերացներ, թէ Հռոմը կրնար օր մը իրեն մեծագոյն թշնամին դառնալ։ Հռոմը հեռու էր, իսկ Տիգրանը և Միհրդատը մօտ էին և վտանգաւոր։ Իզուր Միհրդատ Եւպատոր կ'ըզգուշացնէր անոր, թէ Պոմպէոսին միանալով ան նախ կ'օգնէ Հայաստանի կործանման, ապա իրեն՝ Պարթեւներուն։

ՊՈՄՊԷՈՍԸ ՊՈՆՏՈՍԻ ՄԷՋ.— Պարթեւներու հետ համաձայնութեան գալէն ետքը 66 թ. Պոմպէոսը մտաւ Պոնտոս։ Շնորհիւ իր զգուշաւոր գործողութիւններուն և զօրքի մեծ առաւելութիւններուն՝ ան Միհրդատին ծանր պարտութեան մատնեց Նիկոպոլիսի մօտերը՝ Լիկոս գետի ափին։ Պոմպէոսը հարկադրուած եղաւ մէկ պարտութենէն ետքը թողնել իր հայրենիքը և փոքրաթիւ բանակով փախչիլ արեւելք։ Մեծ պայքարի գլխաւոր հերոսը դուրս կուգար կռիւներէն։ Այլեւս ուժ չունէր, յոգներ էր և ինքը և իր երկիրն ու ժողովուրդը։ Նոր բանակներ այլեւս կռուի դաշտ հանել անկարող էր։ Կար և այն, որ ասիական ժողովուրդները հիասթափուեցան անկէ. ան չհզաւ ազատարար։ Հռոմէականները լուծը փոխարինեց Պոնտականով, որ աւելի պակաս զգալի չէր քան առաջինը։ Առաջին չրջանին ան իրօք փորձեց ազատագրել խոնարհ խաւերուն, ստրուկներուն, թեթեւցնել հարկերը, վերցնել պարտքերը, սակայն Սուլլայի յաղթանակէն ետքը ան հրաժարեցաւ այս բոլորէն։ Միհրդատը ընդմիշտ հեռանալով Պոնտոսէն կ'ուզէր երթալ իր դաշնակից և գործակից Տիգրանի մօտ, բայց լսելով Հայոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցած դէպքերու մասին, փոխեց իր միտքը և կողքիսի վրայով անցաւ Սեւ ծովի հիւսիսային ափերը՝ հոն չարունակելու համար իր պայքարը Հռոմի դէմ։ Հռոմը արեւելքի մէջ աղատ չունէր քաշեց, ան պայքարէն դուրս էր հաներ իր մեծագոյն թշնամին։ Պոմպէոսը այժմ կրնար իր զէնքը դարձնել Տիգրանի դէմ։

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԷՋ. Այդ պահուն Հայաստանը կ'ապրէր ներքին քայքայման չրջան մը։ Ինչպէս արեւելեան բոլոր արքունիքներուն մէջ, այն-

պէտ ալ Հայոց պալատի մէջ անպակաս էին դաւադրութիւնները, ապստամբութեան ծրագիրները։ Տիգրանի դէմ դաւադրութիւններ լարողները իրեն որդիներն էին, որոնք ունէին իրենց գործակիցները Հայոց ղեկավար դասի՝ ազնուականութեան շարքերու մէջ։ Անոնց յենարան կ'ըլլային նաեւ օտար ուժերը, արքունիքները, որոնց համար ցանկալի չէր Հայաստանի մեծացումը։ Միհրդատի աղջկան՝ Կլէոպատրայէն Տիգրանը քանի մը որդիներ ունէր. սոնք զոհ էին գացեր զանազան դաւադրութեանց։ Տիգրան փոքրը ամենէն կրտսերն էր, ան թագաժառանգն էր, կ'ուզէր, որքան կարելի չուտ գահին տիրանալ։ Բայց հայրը չէր մեռներ, ուստի ինքը՝ որդին կը դառնար դաւադրութեանց կեդրոն։ Ան կը յենուէր իր աներոջ՝ Հրահատ III-ի վրայ, որ Հայաստանի թուլացման համար մեծ ճիգեր կ'ընէր։ Անոր համար չատ նպաստաւոր պիտի ըլլար Տիգրանի անկումը եւ անոր որդւոյ գահ բարձրանալը։

Երբ Տիգրան զբաղուած էր Լուկուլլոսի կռիւներով՝ Տիգրան փոքրը ապստամբեցաւ հօր դէմ։ Բայց հայրը ջարդեց որդւոյ ուժերը եւ որդին փախաւ պարթեւ արքունիքը՝ Տիզբոն։ Անոր դրդումով Հրահատ III-ը պատերազմ յայտարարեց Հայաստանին։ Երկուքը միասին պաշարեցին Արտաշատը, բայց գրաւել չկրցան։ Հրահատը իր բանակի մէկ մասը թողուց Տիգրան Փոքրին, ինքը վերադարձաւ հարաւ՝ ձմեռելու։ Տիգրանը յարձակեցաւ որդւոյ վրայ ջրեց անոր բանակը եւ իրեն ալ դուրս ըրաւ Հայաստանէն։ Տիգրան Փոքրը այս անգամ դնաց իր մեծ հօր՝ Միհրդատի մօտ։ Այս հանդամանքը կասկած յարուցեց Տիգրանի մէջ՝ մի գուցէ իր դաշնակիցը՝ Պոնտոսի թագաւորը գործակից է իր որդուն։ Միհրդատի պարտութենէն ետքը գրեթէ խզեց իր յարաբերութիւնը անոր հետ եւ գնահատեց անոր դլուխը հարիւր տաղանդ եթէ ողջ կամ մեռած մէկը բերէր իրեն։ Միհրդատը պարտուած եւ տարագիր՝ միայն Հայաստանի ճանապարհին իմացաւ այս դէպքերու մասին, փոխեց իր ուղին, անցաւ հիւսիս։ Իսկ Տիգրան Փոքրը լաւ

վրայ Պոմպէոսի յաղթանակներու մասին և կռահելով, որ պարտութեան հերթը պիտի հասնի իր հօրը՝ անցաւ հռոմէական զօրավարի մօտ, որ արդէն Ծորոխի հովիտէն կ'անցնէր Արաքսի հովիտը՝ Արտաշատի վրայ քալելու։ Այստեղ ան Պոմպէոսին առաջարկեց իր ծառայութիւնը Հայաստանի և իր հօր դէմ կռուելու համար՝ մտածելով, որ այս միջոցով կ'ըստանայ Հայաստանի գահը։

ՏԻԳՐԱՆԻ ՈՂՔԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ.— Տիգրանի համար ստեղծուեր էր բացառիկ և ծանր կացութիւն։ Մէկ կողմէն անոր պետութեան հարաւային սահմանները կ'սպառնային Պարթեւները իրենց գերազանց և թարմ ուժերով, միւս կողմէն պարտուած և տարագրուած էր Հռոմի դէմ պայքարող մեծագոյն դէմքը՝ Միհրդատ Եւպատորը, որ տասնամեակներ եղեր էր իր գաչնակիցը և գործակիցը, երբորդ կողմէն պատակուած էր արքունիքը. Տիգրան փոքրը իր կողմնակիցներու հետ կը գտնուէր Թչնամիին բանակը, չորրորդ կողմէն Հայաստանը անվերջ կռիւներու մէջ կորսնցուցեր էր իր բանակը, դաշնակից և վասալ պետութիւնները լքեր էին, իւրաքանչիւրը կը փորձէր իր գլուխը փրկել։ Հայոց զօրավարներուն և զեկավար դասի մէջ ալ դժգոհութիւններ կային Տիգրանի դէմ. ան երկար ժամանակ և սպառեց երկրի նիւթական ու զինուորական ուժերը։ Հայոց արքան իր կեանքի այդ դաժան օրերուն, գրեթէ մինակ էր մնացեր։ Ան կ'ընէ մէկ յուսահատ քայլ՝ փրկելու համար այն ինչ որ կրնար փրկել։ Պոմպէոսի մօտ դեսպաններ կ'ուղարկէ քանակցելու հաչտութեան համար։ Տիգրան փոքրը ամեն բան կ'ընէ խանգարելու այդ քանակցութիւնները, բայց անյաջող։ Պոմպէոսի համար ձեռնտու էր Հայաստանի հետ խաղաղութեան պայմանք կնքելը և իր զօրքի ուժերը իզուր տեղ չսպառել. որ այնքան անհրաժեշտ էր անոր ուրիչ ճակատներու համար։ Հռոմէական բանակները մտան Արտաշատեան Դաշտը, զիմեցին Արտաշատ, ոչ մէկ տեղ հայկական բանակին չհանդիպեցան։ Արտաշատէն քիչ հեռու հռոմէական զօրքը բանակ դրաւ։ Այժմ հասեր էր

ծերունի թագաւորի կեանքի ամենէն ողբերգական վայրկեանը։ Ոչ մէկ միջոց չունենալով պատուաբեր հաշտութիւն կնքելու, ան ինքը անձամբ կը ներկայանայ յաղթողին։ Հռոմէական բանակ մտնելուն, անոր ստիպեցին իջնել ձիէն, զինաթափուիլ և ապա չարունակել իր ուղին։ Պոմպէոսի վրանը մտնելով՝ 75 ամեայ Հայոց թագաւորը, արեւելքի երբեմնի հզօր տէրը խոնարհեցաւ յաղթողի առաջ, իր թագը դրաւ անոր առաջ, իսկ Պոմպէոսը խորապէս ազդուելով Հայոց թագաւորի այս չարժուձեւէն, ելաւ, գրկեց անոր, թագը կրկին դրաւ անոր գլուխը, նստեցուց իր քովը. խրախուսական խօսքեր ըսաւ ընկճուած թագաւորին և յայտնեց, որ ան ոչ միայն պիտի պահէ Հայաստանի թագը, այլեւ պիտի ըլլար Հռոմի ժողովրդի դաշնակիցը և բարեկամը։ Տիգրան Փոքրը ներկայ էր այս տեսարանին, յոյս ունէր, որ պիտի ստանար իր վարձատրութիւնը, բայց Պոմպէոսը լքեց անոր և Հայաստանը թողուց իր իսկական տէրոջը։ Եւ երբ Պոմպէոսը ի պատիւ Տիգրանի կազմակերպեց ճաչկերոյթ՝ Տիգրան Փոքրը չներկայացաւ։

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԴԱՇԻՆՔԸ.— 65 Թ. Արտաշատի մօտ՝ հռոմէական բանակատեղիի մէջ Տիգրանի և Պոմպէոսի մէջ կնքուեցաւ դաշինք մը, որուն բովանդակութիւնը հետեւեալ կէտերու մէջ կ'ամփոփենք. Ա.) Տիգրանի կայսրութիւնը վերջ կ'ըստանար։ Ան կը կորսնցնէր Սիւրիան, Արեւելեան Կիլիկիան, Փիւնիկէն, Կապադովկիան, Կորդուաց Աշխարհը, Ծոփքը։ Անոր վերին հովանաւորութիւնը կը վերացուէր Մարական Ատրպատականի վրայէն։ Բ.) Տիգրանը կը պահէր իր ձեռքին Մեծ Հայաստանը, որ ժառանգութիւն էր ստացեր առաջին ներկայացուցչէն՝ Արտաշէսէն։ Այդ սահմանի մէջ ապրող ժողովուրդը հայն էր ու հայացած և հայացող ցեղերը։ Գ.) Ծոփաց Աշխարհը յանձնուելու էր Տիգրան Փոքրին, որ հօր մահէն ետքը պիտի ժառանգէր նաեւ Մեծ Հայքը։ Ըստ ոմանց Ծոփաց Աշխարհի հետ Տիգրան Փոքրը ստացաւ և Կորդուաց Աշխարհը։ Ինչ կը վերաբերի դաշնագրի ռազմատուգանքին,

Տիգրանը տուաւ Պոմպէոսին 6.000 տաղանդ, որ այսօրուայ դրամով կ'ընէ ոչ պակաս 25 միլիոն ոսկի տոլար. ան յանձն առաւ հռոմէական ամեն զինուորի վճարել 50 տրախմ, հարիւրապետներուն հազար տրախմ և զինուորական տրիբուններուն մէկ տաղանդ:

Տիգրան փոքրը գոհ չմնաց դէպքերու այսպիսի դաստաւորումէն և բողոքեց Պոմպէոսին, վերջինը զրկեց անոր դաշնագրի մէջ յիշուած իրաւունքներէն, Ծոփքը յանձնեց Տիգրանին, իսկ Տիգրան փոքրին ալ որոշեց տանիլ իր հետ Հռոմ, որ իր ներկայութեամբ արեւելքէն բերուող թագաւորներու, իշխաններու չարքին՝ աւելի ճոխացնէ յաղթողի մուտքը Հռոմ: Զնայեցած, որ Հրահատ III բողոքեց այս վարմունքի դէմ, բայց Պոմպէոսը պատասխանեց, թէ հայրը իր որդու վրայ աւելի մեծ իշխանութիւն ունի քան աներհայրը իր փեսայի վրայ: Եւ ընդհանրապէս Պոմպէոսի սիրալիր և արտաքնապէս մեղմ վերաբերմունքը Տիգրանի հանդէպ՝ կասկածներ արթնցուց պարթեւ արքունիքի մէջ և որը միայն հիմա հասկցաւ, որ Պոմպէոսի իրեն հետ կապած դաշինքը լոկ մէկ միջոց էր պարթեւներուն հեռացընելու արեւելեան գործերուն միջամտելէն: Եւ այժմ, երբ Պոմպէոսը հասեր էր իր նպատակին, բոլորովին ուրիշ լեզուով կը խօսէր Հրահատի հետ: Այս կ'երեւայ նաեւ այն բանէն, որ պարթեւներու տիրոջը ան կ'անուանէ «արքայ», իսկ Տիգրանին կը չարունակէ կոչել «արքայից արքայ»: Ուազմատուգանքը Պոմպէոսը առաջաւ լրիւ, նոյնիսկ որոչած չափէն աւելի. ան վստահութեամբ կը վերաբերուէր Տիգրանին, որուն այժմ Պոմպէոսը կը կոչէր «Հռոմի ժողովրդի բարեկամ եւ դաշնակից»: Պոմպէոսը Հայոց թագաւորին յանձնեց կարդաւոր Աչխարհը և Հիւսիսային Միջագետքէն՝ Մծբինը, որ պիտի հասնէր Հրահատ III ին: Վերջինս իզուր բողոքեց այս կարգադրութեան դէմ, նոյնիսկ զօրք կեդրոնացուց Միջագետքի սահմաններու վրայ: Բայց Պոմպէոսի միջամտութեամբ եռանդամ յանձնաժողով մը սահմանային վէճը լուծեց յօգուտ Տիգրանի և հայկական

զօրքերը կանգնեցան Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, Պոմպէոսը կը յենուէր Հայաստանի վրայ, կ'ուզէր ստեղծել կենսունակ Հայաստան Պարթեւներու դէմ։ Ան այնքան թոյլ պիտի ըլլար, որ վտանգաւոր չըլլար Հռոմի դէմ, բայց այնքան ուժեղ, որ կարենար պաշտպանել թէ իր և թէ Հռոմի շահերը արեւելքի մէջ Պարթեւներու դէմ։ Հայաստանը թշնամի պետութենէն կը դառնար դաշնակից պետութիւն և իր վրայ կը վերցնէր նոր ծանր բեռ մը՝ ըլլալ հռոմէական շահերու յառաջապահը արեւելքի մէջ։ Կ'ըսուի, Հայաստանի համար պատմութեան մէկ նոր շրջանը կը սկսուէր։

ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԿԱԼԳԱԾՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայաստանի հարցը լուծելէն ետքը Պոմպէոսը կ'ենթարկէ նաև վրաստանը, կը հասնի մինչեւ Կասպից ծովու մօտերը, կատ պահելու համար հեռուստր Չինաստանի հետ։ Ան կը մտածէր առեւտրական ուղիի մը տէր դառնալ, որ Պարթեւներու հողերէն չանցնի և Պարթեւ իշխանութեան հրամայողութեան տակ չըլլայ։ Բայց ծով չհասաւ և այդ առեւտրական գիծն ալ Պոմպէոսի ժամանակ չստեղծուեցաւ։ 64 թ. ան վերադարձաւ Պոնտոսի խնդիրներով։ Հոս երկրի կեդրոնական մասերու մէջ ան կը հիմնէ քանի մը քաղաքներ. սոսկ կը տարածուին Ալիս եփրատի միացնող գծի վրայ։ Որպէս քաղաքական միութիւն՝ Պոնտոսը դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէն։ Ան դարձաւ հռոմէական նահանգ, բաժնուեցաւ տասն և մէկ գաւառներու, որոնց գլուխը կանգնեցան Հռոմէն եկած բարձր կառավարիչներ։ Պոմպէոսի և Կապադովկիոյ թագաւորութիւնները դեռ պահեցին իրենց գոյութիւնը, սակայն խստօրէն ենթարկուեցան Հռոմէն ուղարկուած «դիտողներու» հրահանգներուն։ Ապա նոյն ժամանակները գրաւեց Դաշտային և Արեւելեան Կիլիկիան և ամբողջ Կիլիկիան միացուց մէկ նահանգային վարչութեան մէջ։ 63 թ. Պոմպէոսը զբաղեցաւ նաև Սելեւկեաններու ժառանգութեան հարցով։ Տիգրանի իշխանութեան փլուզումէն ետքը Սիւրիան ինկաւ անիշխանու-

թեան մէջ։ Արաբական չէխերը պանազան վայրերու մէջ հիմնեցին տեղական իշխանութիւններ, կը կռուէին իրարու հետ առեւտրական քաղաքներուն տէր դառնալու համար։ 60-ական թիւերուն սեմական աշխարհի ամենէն մեծ քաղաքական ուժը հրեականն էր, որ կը փորձէր նուաճուիլներ ընել նաև Պաղեստինէն դուրս։ 64-63 թիւը Պոմպէոսը անցուց Անտիոքի մէջ և լուծեց Սելեւկեան և սեմական աշխարհի հրատապ հարցերը։ Ան մերժեց Սելեւկեան հարբստութեան վերահաստատումը Սիւրիոյ վրայ և յայտարարեց ան հռոմէական նահանգ մը՝ որ պիտի կառավարուէր Հռոմի կուսակալով։

Այսպիսով արեւելքը ամբողջութեամբ ենթարկուեցաւ Հռոմին։ Եւ Պոմպէոսը եղաւ այն բախտաւոր զօրավարը, որ քաղեց իրմէ առաջ Արեւելքի մէջ գործող հռոմէական հրամանատարներու՝ Սուլլայի, Լուկուլլոսի յաղթութեան պտուղները։ Սուլլան թուլցուց արեւելքը, Լուկուլլոս յաղթեց անոր մեծագոյն ուժերուն։ Պոմպէոս առանց մեծ ճիգերու իր գլուխը զարդարեց յաղթողի փառապսակով։ Այժմ Հռոմի իշխանութիւնը աւելի ամուր էր և հիմնաւոր, արեւելքի ուժերը աւելի պատակտուած ու տկարացած։ Կար մէկը, որ մօտիկ ապագայի մէջ պիտի մրցէր Հռոմի հետ, պարթեւ պետութիւնը, որուն հետ մրցիլ Պոմպէոսի ծրագրին մէջ չէր մտներ այդ օրերուն և մէկը, որ յարատեւ ապստամբ դրութեան մէջ էր, պայքարեր էր Սելեւկեաններու դէմ, ունէր կրօնական-ազգային պայծառ գիտակցութիւն։ Այդ հրեութիւնն էր, որու հարցը 60 թուերուն նորէն երեւան կուգար և որով պիտի զբաղուէր Պոմպէոսը։

ՀՐԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ.— Երկրորդ դարուն հրէութեան պայքարը վերջացաւ յաղթանակով. ան տիրացաւ իր անկախութեան։ Բայց Սելեւկեանները չէին հաշտուեր Պաղեստինի կորուստի հետ և կը դաւադրէին անոր դէմ։ Եաճ Հիրկան I-ի օրով (135–105) հրէութիւնը հասաւ իր ուժի բարձր աստիճանին։ Սելեւկեաններու դէմ ան կը յենուէր արեւելքի մէջ ամրօրէն հաստատուած Հռոմի վրայ։ Ան

փրաւեց Սամարան, ուր հաստատուած էին հեթանոսական կրօնական արբութիւններ և տաճար. Հրէաները քանդեցին ամբողջ քաղաքը և «Սամարացին» ստացաւ դաւաճանի, ուրացողի իմաստ։ Եան Հիրկան կրցաւ ստեղծել Պաղեստինի քաղաքական ազատագրումը և հրէութիւնը նորէն հաւաքեց Եհովայի չուրջը, որովհետեւ Սիւրիան անկարող գտնուեցաւ անոր դէմ դուրս դալու։ Բայց հօթանասունական թուերուն Սելեւկեանները ինկան և Հայոց թագաւոր Տիգրանը կանգնեցաւ Պաղեստինի սահմաններուն վրայ. Ա. Լէքսանդրա թագուհին (78–69) կանգնեցաւ երկու վտանգի առաջ։ Երկրի մէջ ակտւեր էր քաղաքացիական կռիւ մը երկու կուսակցութեանց՝ Փարիսեցիներուն և Սադուկացիներուն մէջ, իսկ դուրսը Սելեւկեան անզօր կայսրութեան չուրջը կը մղուէր պայքար. Հայոց բանակները կը տիրէին Հիւսիսային Միջագետքին, կը մօտենային Սիւրիոյ, ապա Պաղեստինին։ Սադուկացիները ղեկավար՝ ազնուական դասէն էին, հակուած էին հելլենիզմին, անոնց ձեռքն էր քահանայական գաւազը։ Անոնք կը վարէին աչխարհիկ քաղաքականութիւն և մեծապէս նպաստած էին հրէութեան քաղաքական վերածնութեան։ Ամմոնեան քահանայապետ-թագաւորները կը ղեկավարէին ազգային քաղաքականութիւնը։ Պատրաստ էին համաձայնիլ բոլոր այն ուժերուն հետ, որոնք հրէական պետութեան վտանգ չէին ապառնար։ Անոնք կառչած էին կրօնի հին աւանդութիւններուն և այդ սահմանի մէջ ոչ մէկ յառաջդիմութիւն չէին ըներ։ Ընդհակառակը՝ Փարիսեցիները կը հետաքրքրէր միայն կրօնը։ Անոնք անզիջող էին հելլենիզմի հանդէպ. ինչ որ հելլենիտական էր, օտար էր, ատելի էր անոնց համար, մերժելի էր։ Անոնք կը խորասուզուէին օրէնքի, Մ. Գրքի ուսումնասիրութեան մէջ և հոնկէ կ'ըսպասէին իրենց հետաքրքրող հարցերու պատասխանը։ Կրօնի մէջ ոչ մէկ զիջում չընելով անոնք պատրաստ էին շատ բան զիջիլ աչխարհիկ իշխանութիւնէն։ Փարիսեցիներու ուսմունքի մէջ է, որ հրէական կրօնը այդ չրջանին կը հասնի իր կատա-

թեան։ Անոնց վարդապետութեան մէջ կը գարգանայ Մեսիայի գաղափարը, որ հրէութեան տեսչերու արտայայտութիւնն էր։ Անոնք կը քարոզէին, թէ չուտով գալու է Մեսիան, Փրկիչը, իտէալական թագաւորը։ Եհովան ուղարկելու է անոր իր ժողովրդի փրկութեան համար ծառայ յուձէն։ Մինչ այդ հրէութիւնը պիտի ունենայ մեծ անկում, անցնէ տառապանքի չրջան մը։ Պիտի գայ Եղիա մարգարէն, որուն միայն պիտի հետեւի Փրկիչը. մարգարէին, որ միաժամանակ «Ոդի Աստուծոյ» է։ Ան աչխարհ պիտի գայ չնչելու հեթանոսներուն և չարագործներուն և վերահաստատելու Դաւթի թագաւորութիւնը։ Չարիքը և Սուտը չնչելէնետք Փրկիչը պիտի վերահաստատէ երուսաղէմի վաղեմի փառքը և մեծութիւնը։ Սփիւռքի հրէութիւնը պիտի հաւաքուին Պաղեստին, պիտի կատարուի հրէութեան միութիւնը՝ ազգային հաւաքումը։ Եւ աչխարհի վրայ պիտի իչխէ Աստուծոյ թագաւորութիւնը, որուն կեդրոնը երուսաղէմն է։

Գաղափարական-կրօնական և քաղաքական երկու հոսանքները կը պայքարէին իրարու դէմ, երբ Սիւրիոյ մէջ երեւաց Տիգրանը։ Եւ Ալեքսանդրա թագուհին ժամանակաւորապէս ազատուիլ կրցաւ մեծ նուէրներ ուղարկելով սենոր։ Բայց ան հայկական արչաւանքէն փրկուեցաւ Լուկուլլոսի յարձակումներով Հայաստանի վրայ։ Անոր յաջորդի Հիրկան II-ի ժամանակ հրէական հարցի լուծման միջամտեց Պոմպէոսը. 63 թ. ան գրաւեց երուսաղէմը։ Հռոմը իր ձեռքը հասցուց մինչեւ երուսաղէմի տաճարին։ Հրէութեան համար մէկ նոր կարգի սկիզբը կ'ըլլայ այդ գրաւումը։ Ան կ'ենթարկուի Հռոմի պերազոյն իչխանութեան, բայց կը պահէ իր թագաւոր քահանայապետը։ Ան այլեւս անկախ չէր, բայց դեռեւս հռոմէական նահանգ ալ չէր։ Երկար պայքարը, որ հրէութիւնը մղեր էր Սելեւկեաններու դէմ, վերջացաւ Հռոմի հովանաւորութեամբ։ Կ'ըսկսուի հրէութեան ազգային գոյութեան մէկ նոր չրջան, որ մէկ գլուխէր պիտի կազմէ արեւելքի մղած պայքարին՝ արեւմուտքի դէմ։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այստեղ մենք յիշելու չենք Մերձաւոր Արեւելքի վերաբերող սկզբնաղբիւրները, մասնագիտական գրականութիւնը, որոնք եւ մատչելի չեն մեր ընթերցողներուն եւ չպիտի ծառայեն անոր ընդհանուր պատմագիտական պատրաստութեան։ Ընտրեր ենք շատ ընդարձակ, անպարփակ գրականութենէն միայն այն ինչ որ մեր տրամադրութեան տակ կայ կամ որ մենք կարեւոր ենք համարեր նիւթի ընդարձակման, աւելի խոր ուսումնասիրութեան համար։ Իւրաքանչիւր երկրի, ազգի, ապա պատմական շրջանի մասին վերցուցեր ենք, յիշեր ենք մէկ կարեւոր աշխատանք, ապա ատոր որպէս լրացում յիշեր ենք ուրիշ աշխատանքներ, որոնք պիտի լրացնեն առաջինը։ Գլխականութիւնը դասաւորեր ենք լեզուական կարգով. ովքեր աւելի մանրամասն գրականութիւն եւ սկզբնաղբիւրներ կ'ուզեն ունենալ իրենց ձեռքի տակ, կրնան դիմել Գլանսերէն լեզուով հրատարակուած «CLIO» պատմագիտական ուսմունքներու մատենաշարի առաջին եւ երկրորդ հատորներուն, որոնք ունին Les peuples de l'Orient Méditerranéen — ընդհանուր անունը։ Առաջին հատորը կը վերաբերի Մերձաւոր Արեւելքի ասիական ազգերուն, երկրորդը եգիպտոսին։ Մենք յիշեր ենք այստեղ մեծ մասամբ նորագոյն գրականութիւնը, որոնք մեզ վերահասու կ'ընեն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած վերջին պրպտումներուն եւ անոր պատմութեան մասին կատուցուած տեսութիւններուն։

ՀԱՑԵՐԷՆ

Խ. Սամուէլեան՝ Հին Հայաստանի կուլտուրան, Ա. հատոր, Քարէ Դար. Երեւան 1931 թ.։ Գրաֆ. Ա. Խաչատրեան՝ Հայաստանի Սեպագր. Շրջանի Պատմութիւն, Շուրջ 3000—600 թ. Քր Առաջ։ Վեր. Եղիա Ս. Քասունի՝ Նախահայկական Հայաստան, Նոր Քարայրին Շրջանէն 600 թ. Քր. Առաջ Պէյրութ, 1950։ Գ. Գիւզալեան՝ Ուրուագիծ Հին Հայաստանի Պատմութեան, «ԱԿՕՍ» Երկամսեայ Հանդէս Ա—Ժ գրքերը, կը վերաբերի Հին Հայաստանի աշխարհագրական պայմաններուն եւ ազբիւրներուն։ Կ. Ղափանցեան՝ Ուրարտուի Պատմութիւնը, Պետ. Համալսարանի Հրատարկ. 1940 Երեւան։ Գ. Գիւզալեան՝ Հայաստանի Պատմութեան Շրջանները Ա. մաս մինչեւ 88 էջը։ Շատ կարեւոր են նաեւ հետեւեալ գրութիւնները՝ Բ. Պիոտրովսկի՝ Հայ Ժողովուրդի Ծագման Հարցի Շուրջը, Տեղեկագիր Հայ. Ս.Ս.Ռ. Դիտութիւններու Ակադեմիայի 1945 N⁰ 6. Պիոտրովսկի՝ Հայաստանի Պատմութեան եւ Կուլտուրայի Հնագոյն Էտապները, 1944 N⁰ 3—4 Տեղեկագրի։ Ա. Ղարիբեան՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութեան Սկզբնաւորման Շրջանը, Տեղեկագիր Հ. Ակադեմիայի 1946 N⁰ 9։ Ց. Մաճաճդեան՝ Ֆէոտալիզմը Հին Հայաստանում, 1934 Երեւան. Նոյնի Հնական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, հատոր I. սկիզբէն մինչեւ Արշակունիներու հաստատումը Հայաստանի մէջ, 66 թ. Քր. յետոյ։ Հր. Ք. Աւմէճ՝ Մեծն Տիգրան 1947, Անթիլիաս։ Հ. Աճառեան՝ Հայոց Լեզուի Պատմութիւնը, I. հատոր, Երեւան 1941։

ԱՆԴԼԵՐԷՆ

Անգլիական հսկայ գրականութենէն չիշենք ամենէն կարեւորները։ Ամենէն առաջ պէտք է կարդալ հետեւեալ երեք գրքերը՝ 1. *Hendrik Van Loon — The History of*

Mankind — մեր նիւթին կը վերաբերի առաջին 88 *էջերը։* 2. *H. G. Wells — Outline of History, կայ անգլիական եւ ամերիկեան բազմաթիւ հրատարակութիւններ, մեր նիւթին կը վերաբերի* 130–320 *էջերը։ Breasted — A History of the Early World. Ginhand Conpany. 1946 թ. ամենէն հարուստ եւ նորընչոյղ աշխատանքներէն մէկը։ Ա.յս երեք գրքերը թարգմանուած են նաեւ ֆրանսերէն։ V Gordon Childe — Man Maks himself (Thinker's Library) London,* 1941 *թ. Նոյնի՝ Progress and Archeology (Thinker's Library) London* 1945, *M Rostovtzeff — A History of the Ancient World, vol. I. The Orient and Greece, Oxford 1936. բազմաթիւ նկարներով։ H. R. Hall — The Ancient History of the Near East, 1936 London։ J. H. Breasted — A History of Egypt, շատ արժէքաւոր եւ ճոխ հրատարակութիւն, 1941 London։ Olmstead — History of Palestine and Syria, New York, London, 1939։ Sir P. Sykes — A history of Persia, Oxford 1935. Նոյնի — Persia, Oxford 1922։ Sidney Smith — Early History of Assyria, 1928, London։ Leon V. King — A History of Sumer-Akkad. Նոյնի — A History of Bobylon, London 1923, 1919։*

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ

Ամենէն լրիւ եւ կատարեալ գործն է Alex. Moret-ինը Histoire de l'Orient երկու հատոր, հնագոյն շրջանէն մինչեւ Պարսից պետութեան անկումը։ Գիրքը առաջին մասն է Les Presse Universitaires de France-ի ծեռնարկած Histoire Générale ի։ Les Premières Civilisations առաջին գիրքը Peuples et Civilisations շարքի, նոյն հրատարակչականի. գործն է բազմաթիւ հեղինակներու. արժէքաւոր է վերջին 1950*ի հրատարակութիւնը՝ ընդարձակ յաւելումներով, նոր գլուխներով։ Leon Homo — Histoire d'Orient, Arm. Fayard* 1945, *Bed. Hrozny — Histoire de*

l'Asie Antérieure de l'Inde et de la Créte· հեղինակը նշանաւոր հաՀագէտ է, նոր մեկնաբանութիւններ կուտայ Մերձ· Արեւելքի պատմութեան, Իր աշխատանքը հատցուցիր է մինչեւ երկրորդ հազարամեակի սկիզբը· Jean Capart, G. Conteneau — Histoire de l'Orient Ancien, Hachette, 1946· G· Conteneau — Manuel d'Archéologie Oriental,e երեք հատոր· Aug. Picard 1927-1931· Նոյն հեղինակի, La Civilisation des Hittetes et des Metanniens· Նոյնի· La civilisation d'Assur et de Babylone, երկուքն ալ Payot-ի նշանաւոր Bibliotheque Historique-ի շարքի մէջ· Շատ արժէքաւոր է որպէս ներածութիւն պատմութեան հնագոյն շրջաններըը հասկնալու համար P· Loviosa Zambotti — Les Origines de la Diffusion de la Civilisation, Payot 1949· B· Waltz — La Question d'Orient dans l'Antiquité, Payot 1942· Raymond Weill — La Phénicie et l'Asie Occidentale. Collect· Armand Colin. 1939· Leon Wooley — Les Sumériens Payot, 1930· L. Delaporte — Les Hittites· l'Evolution de l'Humanité շարքին, 1936· La Renaissence du livre — Նոյն հեղինակի՝ La Mésopotamie. Les Civilisations Babylonienne et Assyrienne. Նոյն շարքի մէջ 1923· Al. Moret — Le Nil et la Civilisation Egyptienne,նոյն շարքի մէջ. 1926 թ· Ad. Lods — Israël, Des Origines au Milieu du VIIIe Siecle. Նոյն հեղինակի· Les Prophétes d'Israël el les Débuts du Judaisme. Նոյն հեղինակի՝ Le Monde Juif Vers le Temps du Jesus. երեք գրքերն ալ նոյն հրատարակչականի մէջ· Adontz N. — Histoire d'Arménie, Paris 1946· Ուրարտուի պատմութիւնն է եւ հայ ժողովրդի ծագման հետ կապուած հարցի քննարկումը· R. Grousset — Histoire de l'Arménie, 1· հատոր, Payot 1947· մեր նիւթի համար անհրաժեշտ է առաջին հարիւր էջերը· A. Dupont-Sommer — Les Araméens, 1949· W· W. Tarn — La civilisation Héllénistique, 1936, Payot· A. Moret — Rois et Dieux d'Egypte, librairie Ar. Colin, 1928· A· Moret et G. Davy — Des

Clans aux Empires. Organisations Social chez les Primitivs et dans l'Orient Ancien. (*l'Evotution de l'Humanité*) 1923։ *C. Huart — l'Iran Antique — Elam et Perse Alb. Michel.* 1943։

ՌՈՒՍԵՐԷՆ

Ռոստովցեվ *Հին Աշխարհի պատմութիւն*, 1924, Պերլին։ *Այս գործը որոշ յաւելումներով թարգմանուած է անգլերէն եւ ճոխացուած բազմաթիւ նկարներով ռուսերէնը մէկ հատոր է, անգլերէնը երկու ստուարածաւալ հատորներ. Ա. հատորը կը պարփակէ Արեւելքը եւ Յունաստանը. Բ. հատորը Հռոմը։ Ամենէն կարեւոր աշխատանքներէն մէկը՝ Ռաճովիչ՝ Հռոմէական կայսրութեան արեւելեան նահանգները.* 1949 *Մոսկուա — Լենինգրատ։* Պիոտրովսկի՝ *Ուրարտուի պատմութիւնը եւ Քաղաքակրթութիւնը, Հրատ. Հայ Գիտ. Ակադեմիայի* 1944, *երեւան։* Ց. Մանանդեան՝ *Տիգրան Բ. եւ Հռոմ, թարգ. հայերէնէն* 1943 *թ. երեւան։* Նոյնի՝ *Հայաստանի Առեւտուրի եւ Քաղաքներու Մասին* – (*V-րդ դարէն Քր. Ա. XV-րդ դար Քր. յետոյ*) *երեւան* 1930 *թ.* Պրոֆ. Գ. Ղափանցեան՝ *Հայկական Աստուածները Հայերու Մօտ*, 1940, *երեւան։* Գ. Խալաթեան՝ *Ուրուագիծ Հայաստանի պատմութեան*, 1910, *Մոսկուա*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Երկու խօսք	*3-4*
Ներածութիւն՝ աչխարհագրական միջավայր	*5-15*

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵԳԻՊՏՈՍ

Ա. Աչխարհագրական եւ ազգագրական միջավայր	*17-26*
Բ. Նախնական հասարակական կազմը և թինեխեան միապետութիւն	*27-39*
Գ. Մեմֆիսեան թագաւորութիւն 1) Պետական կեանք 2) Մշակոյթ	*40-63*
Դ. Թէբէյեան միապետութիւն 2160-1700	*64-72*

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐԸ

Ա. Հնդեւրոպական ժողովուրդներ	*73-85*
Բ. Պայքար արեւելքի տիրապետութեան համար. Հիւքսոսներու արշաւանքը և Եգիպտոսի տիրապետութիւնը 1680-1580	*86-92*

Գ. Միտանի և Միտանի-եգիպտական մշակույթները 93-106

Դ. Հաթական մեծ պետությունը և հաթ եգիպտական մշակույթները Մերձասուր Արեւելքի համար 107-121

Ե. «Ծովերու ժողովուրդներու» արշաւանքը և Հաթերու պետության անկումը 122-126

Զ. Եգիպտական հասարակութիւնը և մշակոյթը Թէբէյեան կայսրութեան ժամանակ 127-139

Է. Միտանի և հաթ հասարակութիւնն ու մշակոյթը.

1) Միտանի. 2) Հաթ. 140-157

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՒՐՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

Ա. Փիւնիկէ 158-177

Բ. Փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնը 178-185

Գ. Իսրայէլ 186-199

Դ. Միացեալ թագաւորութիւն Պառակտուած Իսրայէլը 200-217

Ե. Իսրայէլի կրօնը 218-229

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՍԵՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Ա. Միջագետք 230-235

Բ. 1) Սումէրներ. 2) Սեմական ժողովուրդներու մուտքը 236-246

Գ. Սեմական ժողովուրդները Միջագետքի մէջ. Ակադացիք. 247-257

Դ. Բաբելոնի առաջին թագաւորութիւնը 258-269

Ե. Ասորեստան 270-289

Զ. Բաբելոնի երկրորդ կայսրութիւնը 290-295

Է. Ասորա-բաբելական մշակոյթը 296-321

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Ա. Նախնական շրջան 322-334

Բ. Սուբարի, Հայասա-Նայիրի. 335-354

Գ. Ուրարտու 355-369

Դ. Ուրարտուի պետութիւնը, հասարակութիւնը, մշակոյթը 370-382

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Ի Ր Ա Ն

Ա. Իրանական աշխարհ 383-386

Բ. Իրանական պատմութեան մարական շրջան 387-398

Գ. Իրանի պատմութեան Պարսից շրջան 399-417
Դ. Հասարակութիւնը և պետութիւնը. Պարսից կայսրութեան կազմակերպութիւնը 418-435
Ե. Կրօնը 436-443

ՄԱՍՆ ԵՕԲԵՐՈՐԴ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՔ

Ա. Աղեքսանդր Մակեդոնացի. Պարսից կայսրութեան փլուզումը 444-456
Բ. Աղեքսանդրի կայսրութիւնը 457-462
Գ. Աղեքսանդրի յաջորդները. կայսրութեան բաժանումը Հելլենիստական պետութիւններ 463-480
Դ. Հելլենիստական աշխարհի պետութիւնը, հասարակութիւնը և մշակոյթը 481-494

ՄԱՍՆ ՈՒԲԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. Նոր ժողովուրդ 495-503
Բ. Հայաստանը Մարերու և Պարսիկներու իշխանութեան տակ 504-510
Գ. Ընկերային կառոյցը 511-515
Դ. Հայաստանը Սելեւկեաններու իշխանութեան տակ 516-521

ՄԱՍՆ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀՌՈՄԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ա. Հռոմի քաղաքական հոլովոյթը 522-534

Բ. Պոնտոս և Միհրդատ Եւպատոր 535-547

Գ. Պարթեւները — Իրանի նուաճումը 548-556

Դ. Արտաշիսեան հարստութիւնը և Հայաստանի անկախացումն. Արտաշէս I. 557-564

Ե. Տիգրան Մեծ (140—56) 565-575

Զ. Հռոմ-հայկական պատերազմ և հայկական կայսրի մեռնելու վերադարձը 576-590

Է. Պոմպէոսը Արեւելքի մէջ 591-603

ՊԱՐՏԷԶՆԵՐ

1. Եգիպտոսը 3-րդ եւ 4-րդ հազարամեակներուն.— 40—41

2. Հիւսոսներու կայսրութիւնը.— 88—89

3. Ամենոֆիս Գ.-ի ժամանակակից պետութիւնները.— 100—101

4. Հաթական եւ Եգիպտական պետութիւններ.— 116—117

5. Պաղեստին, Փիւնիկէ եւ Սիւրիա.— 176—177

6. Միջագետք.— 232—233

7. Ասորեստանի կայսրութիւն.— 276—277

8. Նոր Բաբելոնեան շրջանի պետութիւնները.— 296—297

9. Պատմական Հայաստանի բնաշխարհը.— 324—325

10. Հայաստանը Ուրարտական պետութեան ժամանակ.— 364-365

11. Դարեհի կայսրութիւնը.— 412—413

12. Սելեւկեան կայսրութեան անդամահատումը.— 472—473

13. Հռոմի հանրապետութիւնը եւ արեւելք 532 533

14. Տիգրան Մեծի կայսրութիւնը.— 572 573